

Національна академія наук України
Інститут історії України

Кульчицький С., Якубова Л.

**ДОНЕЧЧИНА І ЛУГАНЩИНА У XVII–XXI ст.ст.:
ІСТОРИЧНІ ФАКТОРИ Й ПОЛІТИЧНІ
ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОГО
ТА ЗАГАЛЬНОГО У РЕГІОНАЛЬНОМУ
ПРОСТОРИ**

Київ 2015

УДК (477.62)+(477.61):93/94“XVII–XXI”

Відповідальний редактор:— В. Смолій

Кульчицький С., Якубова Л.

Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 813 с.

На тлі поворотних етапів політичної, соціально-економічної та етнокультурної історії нового й новітнього часу в монографії реконструйовані обставини колонізації Донеччини і Луганщини, участь окремих етнічних груп в господарському освоєнні регіону, процеси етнокультурного обміну та суперечності, які вони генерували. Через дослідження державних практик регулювання міжнаціональних взаємин та інтеграції регіональної ідентичності в загальнонаціональний та загальнодержавний контекст здійснюється спроба встановити властиві регіону форми соціальної та міжетнічної взаємодії, окреслюються сучасні тенденції, перспективи й потенційні загрози. Запропоновано нові теоретико-методологічні підходи до дослідження взаємодії особливого та загального на прикладі суперечливих і потенційно конфліктогенних взаємовідносин регіону з ядром націєтворення.

Одним з напрямів дослідження є введення окресленої проблематики в контекст державної національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України.

Книга розрахована на читачів, які цікавляться актуальними питаннями вітчизняної історії.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України 17 грудня 2015 р. (Протокол №10)

ЗМІСТ

Передмова	7
Вступ	15
Розділ I. Від Дикого Поля до економічного дива: Донбас на шляху капіталістичної модернізації	47
Колонізація Луганщини і Донеччини	47
Донеччина й Луганщина на початковому етапі імперської стандартизації (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)	70
Стрибок у промислову еру: Луганщина й Донеччина в контексті модернізації Російської імперії.....	76
Капіталістична модернізація Донбасу: напрямки, проблеми, наслідки для регіональної спільноти	90
Розділ II. Від воєнно-революційних випробувань до непу: утвердження більшовицької влади на Донбасі	115
Розділ III. Радянський Донбас: «Всесоюзна кочегарка» чи плавильний тигель?	162
Територія і населення	162
Радянська індустріалізація (1926–1938).....	172
<i>Зростання робітничого класу</i>	174
<i>Інженерно-технічні працівники</i>	181
<i>Структура промисловості: основні галузі</i>	188
<i>Робітничий клас й індустріалізація: напрямки змін</i>	209
<i>Початок виробничого змагання</i>	224
<i>Ізотовський рух</i>	232

<i>Рух за освоєння нової техніки</i>	236
<i>Робітничі почини в сфері планування і госпрозрахунку</i>	241
<i>Стахановський рух</i>	249
Від сталінського Великого стрибка до Великого терору: Донбас наприкінці 1920-х — у 1930-х рр.	267
<i>На межі ілюзій та реальності: теорія й практика комуністичного штурму</i>	267
<i>Ревізія аграрної політики ВКП(б)</i>	274
<i>Перша хвиля розкуркулення і колективізації</i>	283
<i>Друга хвиля розкуркулення і колективізації</i>	305
<i>Хлібозаготівлі з урожаїв 1930 і 1931 рр.</i>	314
<i>Доля врожаю 1932 р.</i>	340
<i>Голодомор</i>	371
<i>Говорять свідки Великого Голоду</i>	384
<i>«Вирішальний» 1933-й</i>	397
<i>Міста у вирі комунізації</i>	419
<i>„Житть стало лучше, житть стало веселее”</i>	438
<i>„Старший брат” та етнічні громади: нова концепція етнонаціональної спільності в містах</i>	459
<i>Наступ на церкву</i>	469
<i>Українізація та русифікація в етнонаціональній мозаїці Донеччини та Луганщини</i>	472
<i>Східна й Західна Україна: до витоків дискурсу протистояння</i>	492
Чекістський терор: або «Донбас ніхто на ставив на коліна»	498
Розділ IV. Роки злету і падінь:	
Донбас у 1943–1990 рр.	560
Економічний простір Донбасу у другій половині ХХ ст.....	560

<i>Економічний розвиток Донбасу по війні</i>	560
<i>Економіка Донбасу в роки «відлиги»</i>	597
<i>Економіка Донбасу доби «застою». Наростання системної кризи радянського ладу</i>	620
Повоєнний Донбас: ціна відновлення	636
«Золота доба» Донбасу: від хрущовської програми розвитку вугільної промисловості до застою	660
Повсякденне життя регіональної спільноти у післясталінську добу	672
Діяльність органів держбезпеки у повоєнному Донбасі	680
Культурний обшир Донбасу між Війною та Незалежністю	689
Етнокультурне життя регіональної спільноти: в лабетах міфологеми “радянський народ”	697
Розділ V. Український Донбас: проблеми регіонального розвитку на сучасному етапі націєтворення	712
Економіка Донбасу в народногосподарському комплексі: проблеми, напрямки змін, перспективи	712
Регіональна спільнота в контексті процесів становлення державності	719
Етнокультурне життя Луганщини та Донеччини	759
Донбас у системі координат «двох Україн»	776
Післямова: Донеччина і Луганщина: місце в модерному національному проєкті	795

Передмова

Україна вкотре стоїть на межі.

Мало хто ще не так давно міг припустити, що Україна, яка дорого заплатила за перемогу над нацизмом та його союзниками, стане жертвою територіальних зазіхань. Мало хто міг уявити, що на її теренах литиметься кров і точитиметься затяжний збройний конфлікт, який фактично знецінить систему світової безпеки.

З великою мірою вірогідності можна стверджувати, що втягнення України, яка тільки-но стала на шлях повноцінної розбудови громадянського суспільства, у новий тип воєн ХХІ ст. започаткувало низку змін і перетворень, передбачити наслідки яких з огляду на специфічний пострадянський багаж української державності та українського суспільства буде доволі складно. Війна випробує на міцність суспільство, його здатність дотримуватися принципів існування демократичного світу, спроможність гарантувати право на життя, свободу совісті, недоторканість приватної власності, громадянські права і свободи, вільний інформаційний простір, врешті — права меншин, зокрема національних. Черговим випробуванням на міцність піддаються такі поняття, як гідність, совість, гуманізм, державна цілісність і суверенітет.

В інформаційному шквалі, що супроводжує українську кризу, за виразної суперечливості її оцінок з боку гарантів українського суверенітету, вітчизняна наука змушена переглядати цілу низку теоретико-методологічних засад. Без цього зрозуміти місце України в нинішній геополітичній системі координат, а тим більше — відстояти її стратегічні інтереси, неможливо. Це завдання української гуманітаристики вкрай актуальне, оскільки західні теоретичні підходи до аналізу ситуації можуть виявитися неефективними. Сутність змін, спричинених радянською владою в базисі суспільних відносин, які обумовлюють принципи взаємодії та самоорганізації соціальних феноменів (націй, етнічних меншин, верств і класів, соціальних інститутів тощо), досі повною мірою не осмислені. Суспільні організми колишніх республік СРСР на загал розглядаються як версії постіндустріальних соціальних організмів, тоді як

значно більш промовисто їх характеризує інший термін — “пострадянські”. Досвід українського суспільства напевне стане в нагоді не лише для низки пострадянських спільнот, вірогідність втягнення яких в аналогічні “гібридні” конфлікти під приводом захисту прав росіян і російськомовних залишається доволі високою.

Втім, не лише для них досвід України може стати життєво важливим. Україна фактично стала полігоном для випробування новітніх технологій комбінованих інформаційно-воєнних інвазій, спрямованих на системну дестабілізацію соціально-економічного і суспільно-політичного життя країни-жертви при одночасній її дискредитації на міжнародній арені. Саме це змушує поглянути на донбаську кризу під новим кутом зору. Як би не намагалися співвіднести ситуацію на Донбасі із відомими замороженими конфліктами (абхазьким, придністровським, боснійським, сербським, сирійським тощо), йдеться про принципово нову ситуацію. Специфіка її полягає передусім у тому, що в неї втягнена регіональна спільнота із іншими *соціальними* характеристиками. Жоден зі згаданих конфліктів не розвивався на подібному соціальному ґрунті. Отже, розуміння особливостей регіональної спільноти, без перебільшення, може виявитися ключовим фактором адекватної інтерпретації ситуації та виходу з кризи. За цих обставин наукова актуальність дослідження історичних обставин формування та прикметних ознак феномену регіональної спільноти Донбасу є безперечною.

В контексті висловленого вище справжній потенціал фундаментального історичного знання, його мобілізуюча, модернізуюча та гуманістична місія стають зрозумілими повною мірою. Не менш вагомою є прогностична та прикладна функції історії, що спроможна концептуалізувати магістральні історичні процеси, визначити тенденції їх дальшого розвитку і запропонувати нові інструменти державного регулювання. Цей ресурс історичного знання нині є найбільш актуальним, оскільки і фаховий аналіз найгострішої в Європі політичної кризи, що повсякчас загрожує перерости у системне збройне протистояння, і пошук шляхів виходу з неї вимагатимуть комплексних зусиль.

Академічне середовище України цілком свідоме тих викликів, що постають перед ним у контексті сучасної геополітичної ситуації. Впродовж останнього часу на дослідження причин “донбаського розламу” та пошук шляхів його подолання скерований інтелектуальний потенціал багатьох академічних інституцій. Із ґрунтовним дослідженням минувшини та сучасної динаміки етнополітичних процесів на теренах українського Донбасу виступив Інститут полі-

тичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ¹. Силами кількох академічних інститутів та установ підготовлена доповідь “Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики”². Зовсім нещодавно світ побачила праця Національного інституту стратегічних досліджень, в якій увиразнюються катастрофічні наслідки російської авантюри в Криму й на Сході України та накреслюються перспективи їхнього подолання³. Активну і доволі плідну роботу в напрямі осмислення причин протистояння на Сході України, актуалізації його місця в історії України здійснює й Інститут історії України. Одним з її наслідків є й запропонована праця.

У фокусі дослідження перебуває регіональна спільнота Донбасу та її історія. Наповнення поняття “Донбас” з моменту його появи в 1820-і рр. неодноразово змінювалося в контексті драматичної історії України. В часи Є. Ковалевського, який увів його в науковий обіг, цей термін позначав відносно невелику територію розвіданих на той час покладів вугілля; в часи сталінської індустріалізації розрісся відповідно до зростання гірничопромислового осердя України, зачіпаючи частково й Західний Донбас; в останні роки радянської влади звично поширювався на всю територію Ворошиловградської та Донецької областей. Так само, як змінювалася територія, під якою економісти, історики, політологи та демографи розуміли “Донбас”, трансформувалося й суспільно-політичне звучання терміну. Радянська пропагандистська машина змінила образ Донбасу з занедбаної, небезпечної й дикої околиці Російської імперії на “Все-союзну кочегарку”, парадну вітрину соціалізму. В роки незалежності “Донбас” перетворився на звичну антитезу “справжній” Україні в двоєдиному концепті “двох Україн”, а в 2014 р. увійшов у світовий політичний дискурс в якості назви однієї з гарячих точок нинішнього світу.

Впродовж десятиліть регіон перебував у фокусі наукових зацікавлень суспільствознавців. Знаний і незнаний водночас — він ніколи не переставав бути актуальним. В чому ж полягала його привабливість? У радянські часи відповідь на запитання була абсолютно передбачуваною — найбільш промислово розвинений регіон України перебував на особливому рахунку влади та займав особливе місце в її ідеологічній доктрині. Власне, радянські історики

¹ Донбас в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД, 2014. — 584 с.

² ief.org.ua/wp-content/.../10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf

³ Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. — К.: НІСД, 2015. — 477 с.

наслідували партійні настанови, висловлені на зорі радянської влади “вождем світового пролетаріату”. Сенс хрестоматійного вислову В. Леніна “Донбас — це не випадковий район, а це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням”, вичерпно пояснював інший його вислів, проголошений у квітні 1920 р. на I Всеросійських установчих зборах гірників: “Вугілля — це справжній хліб промисловості, без цього хлібу промисловість стоїть, без цього хлібу транспорт приречений на найжальюгідніше становище, ... без цього хліба промисловість усіх країн розпадається, розкладається, повертає назад до первісного варварства”⁴. Енергетичний ресурс Донбасу був запорукою запровадження в життя більшовицької концепції побудови соціалізму. В розрахунку на нього розроблялися плани сталінської модернізації, мета якої полягала в підготовці СРСР до світової війни, яка наближалася. В часи найбільших небезпек і загострення суспільних суперечностей Донбас перебував під прямим управлінням Кремля, який створив тут субцентр влади, що протистояв Харківському/Київському центру. Це, звичайно, суттєвим чином послаблювало не лише український загін правлячої партії, а й природні процеси українського націєтворення. Протиставлення Донбасу решті України, піднесення його авангардної ролі в межах України, загравання партійних ідеологів з окремими робітничими когортами, перетворення їх пропагандою на привілейовані касти радянського суспільства на кінець 1970-х рр. закріпили в масовій свідомості особливий статус Донбасу і донбасівців. Дарма, що він був оманливим інструментом вирішення скороминутих завдань влади по залученню трудових ресурсів на небезпечні й шкідливі виробництва. Повоєнні покоління вирости із відчуттям особливої місії Донбасу загалом, себе зокрема.

Тим часом вже наприкінці 1970-х рр. разом із розгортанням технічної й інформаційної революцій та змінами пріоритетів світового розвитку Донбас подібно Руру, Сілезії та Пітсбургові стрімко втрачав свої позиції. Впродовж років незалежності регіональна спільнота перебувала в епіцентрі зацікавленості дослідників вже із зовсім інших причин — її перехідний стан надавав багатий матеріал для вивчення перебігу соціальних процесів в умовах транзитних економіки та суспільства. Для регіональної спільноти кінець ХХ — початок ХІХ ст. ст. перетворився на час краху системи

---

⁴ Політичний звіт Центрального комітету РКП(б). 27 березня // Ленін В.І. ПЗТ. — К., 1974. — Т. 45. — С. 100; Промова на I Всеросійському установчому з’їзді гірників // Ленін В.І. ПЗТ. — К., 1974. — Т. 40. — С. 276.

світобачення. Перехід зі світу суботників/недільників, дощок пошани, свят шахтарської слави, рекордів, орденів і медалей до реальності первісного накопичення капіталу, “стрілок”, варварської приватизації, копанок, безгрошів’я і безправності став чи не найскладнішим випробуванням для регіональної спільноти. На жаль, він співпав із найскладнішими роками розбудови української державності. Нині Донбас — це своєрідна оптика, через яку проглядаються попередні помилки української та радянської влади. В якісно новому світлі постають базові проблеми українського державо- й націєтворення, регіональної, соціальної та національної політики; політики історичної пам’яті; світової політики, врешті, основоположні проблеми гуманізму.

Минуле регіону, який виступив локомотивом технічної революції кінця XIX ст. та радянської навздогінної модернізації, неодноразово здійснювало круті повороти. Воно надзвичайно цікаве з наукової точки зору. Втім нині істориків та суспільство загалом найбільше хвилює питання: як і коли регіон та шахтарська верства, які пліч о пліч із національно-демократичними силами на початку 1990-х рр., гартували український суверенітет, перетворилися на його антитезу?

Можна бути певними, що місце Донбасу в суспільно-політичному дискурсі України буде залишатися незмінно актуальним впродовж ближньої перспективи. Як і перед тим дискурс “двох Україн”, його намагатимуться використовувати у власних цілях всі політичні сили. Та з позицій історика варто зробити кілька принципових зауважень, важливих для майбутнього нашого народу.

В епіцентрі роздумів політиків передусім перебувають економічні та політичні проблеми держави, які ускладнюються збройним протистоянням на Сході України. Є надія, що світове співтовариство, врахувавши уроки історії XX ст., не залишить Україну наодинці з ними (навіть у загальних рисах їх важко порівнювати із тими викликами, що виникають нині перед рештою колишніх сателітів Радянської імперії). Втім, помиляються ті політики, які вважають дефолт найбільшою загрозою.

Справжня катастрофа починається там, де влада в гонитві за вирішенням поточних політичних і матеріальних завдань, забуває про власний народ. Мова не йде про пільги, соціальні преференції чи подальше культивування державного патерналізму. Мова — передусім про якісний стан нації та її духовне здоров’я. Не лише кількістю заводів і фабрик, не протяжністю і зручністю шляхів привертають увагу розвинені країни, а якістю, тривалістю та рівнем життя їх мешканців, стандартами освітнього та культурного розвитку.

Такими вони стали відтоді, як досягнули: основний капітал держави — її народ. Держава це є лише дзеркало, в якому відображається його сутність.

Людський капітал не менше значний за територію, природні ресурси та виробничу потугу. Власне, лише в руках освіченої, культурної та духовно здорової нації заводи й фабрики, шахти й залізниці, промислові й інформаційні технології перетворюються на вирішальний важіль соціально-економічного та культурного прогресу, що врешті й забезпечує державі відповідне місце в сучасному світі. Саме тому інвестиції в людський капітал це і є найнадійніша інвестиція в майбутнє. Це стосується, зрозуміло, держави Україна та її народу.

Саме це змушує академічну науку шукати відповіді на питання, найбільш важливі для суспільства. Цій меті підпорядковане і пропонуване дослідження — одне з найбільш злободенних серед тих, які довелося в минулому році виконати співробітникам Інституту історії України. В ньому автори зосередилися на вузлових питаннях миттєвості Донбасу, без знання яких розуміння і вирішення сьогоденних його проблем просто неможливе.

На жаль, науковий, суспільно-політичний та масовий дискурс існують в нашій країні відокремлено один від одного. Те, чим є Донбас у масовому дискурсі, й те, чим він був і є насправді, м'яко кажучи, різні речі. Міфи й штампи домінують у масовій свідомості. Вони часто зустрічаються на сторінках спеціальних праць, які містять прямо протилежні тези, що підтверджуються посиланнями на авторитетні, як здається авторам, радянські видання 1970-х рр., чи розмірковуваннями закордонних дослідників. І в цьому вони не бачать жодних суперечностей. Творення нового донбаського міфу і підведення під нього певного фактичного підґрунтя стало чи не лейтмотивом історіографії. В цьому контексті варто нагадати, що метою науки є не формування образу “іншого”, а дослідження процесів реального життя.

Величезний багаж наукових знань про історію регіону, регіональну ідентичність впродовж десятиліть нарощувалися без жодного інтересу влади та суспільства. Суспільно-політичний дискурс, на жаль, продукувався на основі запозичення, екстраполяції та гіперболізації лише найбільш дискусійних та провокативних складових дискурсу наукового, обслуговуючи насамперед інтереси політичних сил (причому, не завжди вітчизняних). Найбільш потужним його генератором були масмедіа, що запозичуючи скалки суспільно-політичного дискурсу, до того ж, найбільш скандальні з них, створювали інформаційне середовище, засмічене штампами і міфами,

що справляло руйнівний вплив на єдність українського соціуму. У свою чергу, перебуваючи між молотом і ковадлом різноспрямованих політичних сил, широкий суспільний загал звично існував в системі координат постійного протиборства, жупела сепаратизму і розколу України. Виборюючи ефірний час у конкурентів за рахунок загострення суспільно-політичних суперечностей, оголення соціальних нервів та протиставлення регіонів, телевізійні канали та газети розширювали коло потенційних споживачів реклами, але водночас вони руйнували Україну і забирали майбутнє у нас усіх.

Між тим жодної непримиренної суперечності між Україною і регіоном, який із нею пов'язують щонайменше чотири століття спільної історії, нема. Нинішня катастрофа спровокована зовнішнім втручанням. Що ж до внутрішніх суперечностей, які позначають взаємини Києва та регіону впродовж чверті сторіччя незалежності, вони — всього лише шлях і спосіб інтеграції сучасної української нації через подолання суперечностей, які генерує її суспільство, як і будь-яке інше. Єдність (влади і суспільства, складових суспільства, регіонів і центру, етнічних українців та національних меншин тощо), яка підноситься в сучасному суспільно-політичному дискурсі як орієнтир поступу України, слід наголосити, в принципі є недосяжним ідеалом. Умоглядна “єдність” позначає суспільства, що втратили здатність розвиватися. Базовий філософський закон про єдність і боротьбу протилежностей ще ніхто не скасовував. Навіть у найбільш усталених системах присутній елемент внутрішньої конкуренції.

Отож, прагнути єдності можна, а от досягти її досить проблематично. Завжди слід пам'ятати, що спонтанні піки єднання (переважно перед зовнішніми загрозами та внутрішніми катаклізмами) змінюються довготривалими періодами боротьби інтересів, конкуренції загальнонаціональних та регіональних програм/проектів. У цьому, власне, і полягає суть життя. Регулювання цих процесів, власне, і належить до прерогатив держави.

Внаслідок нерозуміння базових суспільних законів іншим полюсом суспільної дискусії став дискурс щодо відокремлення Донбасу заради збереження миру (він безперешкодно поширюється медійним простором). В антитезу хочеться поставити запитання: “Чи відомий хоч один приклад в історії, де б держава/країна з такою легкістю відмовилася від частини своєї території та громадян, які мешкають на ній?” Цей своєрідний “сепаратизм більшості” є не менш небезпечним суспільним симптомом, аніж умовний регіональний сепаратизм. Як усталена й прийнята суспільством тенденція він веде лише до безкінечного дроблення держави відповідно

до намагань вирішити поточні проблеми. Цю тенденцію слід визнати однією з найбільш небезпечних загроз цілісності української держави. Протистояти їй слід всіма доступними засобами державного, суспільного та культурного впливу, зокрема й опертям на трагічну і звитяжну, складну і повчальну історію українського Донбасу — органічну складову історії України та її народу.

Сподіваємося, що ця книжка, в якій комплексно висвітлюються найбільш актуальні питання історії Луганщини та Донеччини, сприятиме піднесенню проблеми на відповідний рівень розуміння суперечливих і потенційно конфліктогенних взаємовідносин регіону з центром. Одним із завдань дослідження є введення зазначеної проблематики в контекст державної регіональної, національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України. Втім, не менш важливим її завданням є відтворення об'єктивної історії регіону і відновлення в повному обсязі історичної пам'яті народу, що зробить його невразливим стосовно зовнішніх викликів.

Україна вкотре стоїть на межі.

Але це не привід для фатальних настроїв. Кожна криза, якою б болючою вона не була, це — ще й нові можливості. Варто лише їх використати. Варто лише правильно завчити уроки історії. Україна вийде з нинішніх випробувань сильнішою і мудрішою. Врешті, як ніколи перед тим, багато важелів впливу — в наших руках.

*академік НАНУ
Валерій Смолій*

Вступ

Концептуальне осмислення історії Донбасу, що називається, на часі. Актуальність його обумовлюється не стільки гостротою “донбаського розламу” та необхідністю протистояння “російському виклику”, скільки внутрішніми потребами сучасного етапу українського націєтворення.

Якщо російські історики під тиском офіційної доктрини Кремля вже визначилися із власними підходами і не мають у загальній своїй масі намірів відхилитися від нині вже академічного дискурсу “Новоросії”¹ (справа лишень за селекцією фактичного матеріалу), а також активно “приватизують” концепт Террі Мартіна “СРСР — імперія позитивної дії”, завдання, що постали перед вітчизняними дослідниками, видаються значно більш суперечливими і, по правді, цікавішими. До того ж розмаїття вже наявних історичних, культурологічних, політологічних, етнологічних як вітчизняних, так і зарубіжних підходів надає широке поле для узагальнень та плідної наукової дискусії.

Специфіка Донбасу не є таємницею ані для науковців, ані для суспільства в цілому. Зрозуміло, що вона є продуктом його суперечливої історії та наслідком тривалих соціально-економічних, суспільно-політичних й етнокультурних процесів. Очевидно також, що прагнення держав, у межах яких відбувалося становлення Донбасу, нівелювати його специфіку, підпорядковуючи її природним потребам державної стандартизації та уніфікації, перебувало в постійному протиборстві із об’єктивним процесом українського націєтворення, крайньою південно-східною околицею якого, власне, і є сучасний Донбас.

---

¹ Коли колонізатори не можуть обґрунтувати свого права на територію першістю освоєння, вони розвивають ідею вищості їхнього внеску в її освоєння (економічне культурне і т. і.). Саме в такий спосіб і народилася переважна більшість дискурсів, які теревеняють про винятковий внесок росіян у освоєння Південної України, Донбасу тощо. Поза цими дискурсами на загал лишаються справжні причини, що унеможливили освоєння територій власними силами “тубільців”.

Назва, що закріпилася за частиною території сучасних Донецької та Луганської областей з легкої руки харківського гірничого інженера Є. Ковалевського, який в 1820-і рр. досліджував Донецький кряж і розробив першу карту залягання вугільних пластів на теренах Слобожанщини та Приазов'я, виявилася значно живучішою, ніж назви низки адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких розміщувався Донецький басейн (скорочено — Донбас).

Зазвичай під терміном “Донбас” розуміють територію, що охоплює Луганську й Донецьку області. Втім, як цілком слушно зауважують В. Войналович та Н. Кочан, “поєднання двох адміністративних одиниць в один історико-культурний регіон є до певної міри умовним”. Досить поглянути на специфіку Приазов'я на Донеччині чи відмінності між північними та південними районами Луганщини, аби зрозуміти міру цих відмінностей. Проте обидві області дійсно “... мають багато спільного, що дозволяє робити певні узагальнення, висновки, прогностичні оцінки, формулювати практичні рекомендації з етнополітичного менеджменту стосовно регіону в цілому”². Термін “Донбас” продовжує залишатися найбільш затребуваним і часто згадуваним визначенням в суспільно-політичному дискурсі України. За мірою генерованого ним негативізму з ним не зрівняється жоден з історичних регіонів України, не кажучи вже про промислові. В чому полягає причина його живучості?

У 1919–1920 рр. більшовики задумували і створювали Донецьку губернію (включивши в неї землі Війська Донського, Катеринославської та Харківської губерній) як комплексну адміністративну одиницю, осердя якої складали вугледобувні райони. Отже, ці райони мали забезпечуватися необхідними продуктами харчування та робочою силою оточуючими сільськогосподарськими повітами. В радянських документах міжвоєнної доби “Донбас” — це не тільки вугільний кряж та відповідні промислові об'єкти, але й вся територія губернії, а згодом — всі створені на її основі адміністративні одиниці незалежно від змін їхніх кордонів (до появи у 1932 р. Донецької області з подальшим розділенням її у 1938 р. на Сталінську (Донецьку) та Ворошиловградську (Луганську) — *Авт.*).

Варта уваги та послідовна упертість, із якою більшовики впродовж міжвоєнної доби попри всі адміністративно-територіальні зміни, суспільні суперечності, економічні й політичні кризи, намагалися зберегти єдність цієї уявної спільноти, перетворити її на

---

² *Войналович В.А., Кочан Н.І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 9.

прототип майбутнього і орієнтир суспільно-економічного розвитку для всієї України. Варто уваги також, що розмірковування більшовицьких теоретиків та економістів жодною мірою не співпадали із реальним станом масової свідомості. Селяни аграрної округи сприймали “Донбас” як інший світ, а не органічну складову свого буття: “уходити на Донбас” означало поїхати на заробітки на промислові підприємства та шахти, навіть тоді, як цей “інший” Донбас знаходився лишень у 15–20 верстах.

З назви цілком конкретного промислового комплексу та його енергетичної бази на назву значно більшого за територією регіону “Донбас” перетворюється в роки сталінської індустріалізації. Сталося це не раптово. Влада багато років працювала над створенням образу Донбасу — “Всеросійської кочегарки”, промислового краю, обличчя якого визначалося “класом-гегемоном” — робітництвом. Мрії й настрої селянства, яке до початку 1930-х рр. становило більшість населення краю, витіснялися на периферію суспільного дискурсу. Справа докорінної соціальної реконструкції регіону була завершена в загальних своїх обрисах наприкінці 30-х рр., коли частка селянства в структурі населення регіону зменшилася до чверті. Тоді ж, визнавши складність управління величезною адміністративно-територіальною одиницею і домігшись докорінного перелому в масовій свідомості, компартійно-радянський провід врешті поділив Донецьку область (Донбас) на дві. Збиральний образ тогочасного промислового серця України — “Донбас” — відтоді існував як мислеформа, що поєднувала незримиими зв’язками Сталінську (Донецьку) та Ворошиловградську (Луганську) області, навіть попри той дух змагальності та негативізму, що існував поміж ними.

У зв’язці із терміном “Донбас” усіх років незалежності перебував інший термін — “сепаратизм”. Уявний, але від того не менш загрозливий, сепаратизм Донбасу став притчею во язицех в далеких 90-х. Власне, не лише український, а й російський політикуми використовували цього “джокера” у своїх передбаченнях та прогнозах³. Відтоді, за влучним спостереженням, М. Студенної-Скрукви, “до Донбасу прилипла налічка бунтівного регіону, незадоволеного напрямком і якістю політики, яка ведеться в Києві, і самим правом Києва виконувати роль центру рішень, якому слід підпорядковуватись”⁴.

³ Див. приміром: *Мигранян А.* Россия и ближнее зарубежье (становление нового внешнеполитического курса РФ) // Независимая газета. — 1994. — 12 января.

⁴ *Студенна-Скруква М.* Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. — С. 304.

Впродовж останніх двох років слово “Донбас” несподіваним чином набрало модуляцій, які йому раніше були невластиві. В під основі критичної негативізації назви перебувало критичне загострення суспільно-політичного протистояння, спричиненого російською інвазією в Україну, яка камуфлювалася в шати донбаського сепаратизму. Шлейф негативних асоціацій, що виникав при його вимові, в якийсь момент затьмарив колишню трудову славу Донбасу. Саме тому мешканці селища Марківка на українсько-російському прикордонні Луганщини/Старобільщини — колишньої Слобожанщини — з боєм вигукують: “Ми — не Донбас!”. Дійшло аж до того, що найбільш яскраві постаті суспільної дискусії навколо Донбасу, такі як Олена Стяжкіна, воліють уникати його в розмові, зазначаючи: “Це погане слово, і його треба позбавлятися... Терміни “донецькіє” і “Донбас” — це складова підготовки військового вторгнення Кремля в Україну, план демонізації Донбасу”⁵.

Відзначаючи безумовно негативне навантаження, якого набув термін “Донбас” впродовж подій весни 2014 р. (й продовжує його нарощувати мірою невдач та буксування так званої антитерористичної операції), слід зауважити, що подібні негативні конотації існували й раніше. Притчею во язицех за останні десять років став соціонім “донецькіє”. Термін цей давно соціалізувався і активно курсував в політичному просторі України (діячі Верховної Ради України усіх скликань не гребували використовувати кулуарні тертя, виносячи їх на всеукраїнську аудиторію в оправі боротьби кланів — “дніпропетровського”, “донецького”, “львівського” тощо — за політичне кермо та пострадянську матеріальну спадщину). Слово перетворилося на кліше, під яким розумілася частина представників влади та ділків, які привели перших у політику на кулаках “тітушек”. За цим штампом приховувався симулякр, а люди (понад сім мільйонів (!)) залишалися в його затінку. За цим терміном реальних мешканців регіону не було видно. Та, власне, й ними суспільні бойовища навколо “донецьких” сприймалися, скоріше, як аргумент на користь особливого статусу регіону в складі України, підтвердження його, так би мовити, “главності”, аніж підвалина сепаратистського руху.

Ситуація кардинально змінилася після “Кримського гамбіту”. Слід визнати, що масова свідомість та політичний дискурс, як її віддзеркалення, повноцінно не впоралися з викликами зими-весни 2014 р. Складовою тогочасної інформаційної війни став дискурс про

---

⁵ Елена Стяжкіна. Нет никаких “донецких” // www.theinsider.ua/politics/5578879a66571/

відділення Донбасу і про “донецьких” — принципово відмінних від решти українців людей — які стануть безпосередньою демографічною, етнокультурною і соціальною базою нового політичного проекту під назвою “Новоросія”.

Ледь чутні голоси науковців про те, що немає Новоросії, немає автентичної культури донецьких новоросів, немає специфічної спільноти, а існує лише регіональна субкультура, були на той час не в тренді. Спалах соціальної агресії, стократ підсилений фальшивим відчуттям приниження, побороеної Майданом “главності” та токсичною пропагандою ідей “русского мира”, виніс на авансцену новітньої політичної історії Донбасу таких “лідерів” і такі форми “політичної боротьби”, за яких фізичне існування всієї громади донбасівців, які на перших порах активно їх підтримали, було поставлене під великий сумнів.

Тим часом, як цілком слушно зазначила О. Стяжкіна, культурний код “донецьких”, “вінницьких”, “дніпропетровських” чи “львівських” мало чим відрізнявся. Дослідження українських істориків, мовознавців та етнологів засвідчують, що північна Луганщина є органічною складовою частиною південної Слобожанщини з її своєрідними автентичними мовою та побутовою культурою. Колоритні говірки, що й досі поширені в середовищі мешканців Краснолиманського, Олександрівського, Волноваського та інших районів, закорінені в етнографічних комплексах Полтавщини та Чернігівщини.

Після переселення піонери донецьких степів існували в умовах своєрідної ізоляції, яка сприяла збереженню архетипічних етнографічних вогнищ, причому не лише українських⁶, а й етнічних меншин. Неіснуючі з кінця 1930-х рр. етнографічні анклавні меншини, німців, болгар, євреїв становили неабиякий виклик для історичної та етнографічної науки. Ані типологізувати, ані накреслити перспективи розвитку цих скалок давніх етносів, що на той час вже не існували навіть у країнах виходу, радянська історіографія, скована по руках і ногах більшовицькою доктриною, була неспро-

---

⁶ В цьому сенсі дуже красномовними є спостереження Л. Гасиджак: “В Волноваськом районі я помню бабусек, которые говорили с явно черниговским говором. Я у одной из них об этом спросила, она ответила: “Я тут родилась, и моя мама тут родилась”. Я поняла, что эта сельская местность была настолько изолирована, что на нее почти не повлияли урбанизационные процессы, но прабабушки этих людей были теми, кто заселял Приазовье и Южную Украину. И, очевидно, из-за того, что эти села были изолированы, был настолько законсервирован украинский язык”. — Див.: *Леся Гасиджак*: “На этой легенде можно было бы строить новый Донбасс...” // www.ostrovok.lg.ua/.../lesya-gasidzhak-na-etoy-legendе-mozhno-bylo-st...

можна. Від того багатобарв'я сьогодні лишилися лише маріупольські греки. Вони ніби застрягли поміж своєю народженою в Криму, усталеною в Надазов'ї і, щиро кажучи, непотрібною ані Україні, ані Греції ідентичністю, що є незмінним каменем спотикання для багатьох генерацій імперських/радянських/російських/українських науковців, та модерними викликами їй.

Попри це в епіцентрі внутрішнього українського та зовнішнього етнополітичного дискурсу впродовж останніх принаймні 90 років безроздільно домінує концепт українсько-російського протистояння (конкуренції) в його традиційній селянсько-міській конфігурації. Вироблена свого часу більшовицьким проводом так звана “теорія боротьби двох культур”, поділивши суспільство за соціальною ознакою і віддавши пріоритет одній із них, на роки заклала підґрунтя постійного суспільного дисонансу. В ньому Донбас традиційно виступає в якості форпосту просування російського проекту в Україні та своєрідного “дамоклова меча”, що завис над українською державністю. Врешті, таке розуміння “Донбасу” домінує по обидві сторони українсько-російського політичного кордону, й доволі плідно експлуатується російською стороною. “Проросійськість Донбасу досі залишається одним із патентованих міфів самоідентифікації, що панують у політичному дискурсі”, — небезпідставно зазначає Г. Коржов⁷.

Зауважимо, що за винятком регіональної складової, яка істотно різниться в етнокультурному та політичному ландшафті всіх країн, зокрема й таких найбільш цікавих щодо етнополітичної складової життя держав, як Німеччина, Велика Британія, Канада, Франція, Іспанія, вододіл у ментальності регіональних складників насправді пролягає не в культурній, а в соціально-економічній площині. Не є винятком й Україна. Критичне загострення соціально-економічних суперечностей, як свідчить історичний досвід, традиційно править за каталізатор суспільних спалахів. В якій формі вони відбуватимуться — холерних бунтів, єврейських погромів чи демонстрацій “рускомирцев” — залежить від низки факторів, зокрема й зовнішньополітичних. В будь-якому разі виставляти їх в якості регіональних маркерів не варто.

На підтвердження мінливості й нестабільності обрисів та форм прояву соціальної агресії в умовах стресових перевантажень соціуму можна навести хоча б приклад Слов'янська — “форпоста русского мира”, “Сталинграда новітнього часу”, бази-штабу І. Гіркина, який

---

⁷ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 39.

розглядався путінськими реконструкторами не інакше як плацдарм переможної ходи “новоросів” на Київ і Львів. Нині там — паради вишиванок, розмірене життя державних установ і громади. Партизанської війни (органічної за умов реального громадянського конфлікту) не спостерігається.

Отож, відділення зерен від плевелів у непростій історії українсько-російської етнокультурної конкуренції на Донбасі, як унікальному культурному просторі, а також з'ясування внутрішніх меж “Донбасу” та окреслення його місця в українському політичному проекті залишатимуться впродовж ближчих років пріоритетним напрямком наукових досліджень. А це вимагатиме перегляду низки звичних вже концептів.

Український Донбас охоплює територію понад 53 тис. км² з населенням близько 7 млн. осіб (до подій весни 2014 р. — Авт.). Попри доволі міцно вкорінені стереотипи, що Донбас — суто шахтарський край, це регіон розвиненої металургійної, хімічної, коксохімічної промисловості. Крім кам'яного вугілля, надра Донецького басейну багаті на поклади солі, срібної руди, цинку, олова з домішками міді, срібла й золота, крейди, крейдяних мергелів, вапняків і доломіту, сланцевих газів, вогнетривких глин, кварцового та формовочних пісків, і навіть — алмазів (Волноваський район).

Не менш багатим є й етнонаціональний склад регіону, що впродовж принаймні останніх трьохсот років вирізняється з-поміж решти регіонів України надзвичайною строкатістю та рухливістю. На запитання: “Що сучасним українським історикам відомо про особливості етнонаціональної історії Степової України загалом, Донбасу зокрема?”, — сміливо можна відповідати — “Майже все”. Достатньо погортати сторінки видання “Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник”⁸ та величезної кількості тематичних бібліографічних довідників⁹, аби ствердитися в думці: майже не лишилося “шпаринок”, яких би за роки незалежності минуло допитливе око українського дослідника. Тривалий час працювали центри дослідження регіональної історії в Донецьку та

---

⁸ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядн. І. Лиман. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; Бердянський державний педагогічний університет, Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. — Том 1. — К., 2013. — 382 с.

⁹ Див. приміром: Греки Приазов'я: анот. библиогр. указатель / Донец. гос. ун-т, Донец. обл. універс. науч. б-ка ім. Н.К. Крупской, Приазов. эллинист. центр; сост. С.А. Калоеров и др. — Донецк : Юго-Восток, 1997. — 196 с.; Донеччина: голодомор 1932–1933 рр.: бібліогр. покажчик / Донец. обл. універс. наук. б-ка ім. Н.К. Крупської; уклад. О.В. Кучерява. — Донецьк : [б. и.], 2002. — 12 с.

Луганську, навколо яких гуртувалися ентузіасти вивчення історії Донбасу¹⁰. Колективними зусиллями вітчизняних науковців соціально-економічна, суспільно-політична та етнонаціональна історія регіону була відтворена у всій своїй суперечливості та різнобарвності.

Традиційно в фокусі дослідницьких інтересів перебувала історія постання Донбасу як потужного промислового осердя. Цікавість до феноменального промислового зростання виявилася синхронно із ним. Перші праці, ще доволі пограничні в своєму дослідницькому інструментарії, висвітлювали широкий спектр соціально-економічних та соціальних змін, що тут відбувалися¹¹. Тоді ж висловлювалися перші думки про аналогії між процесами освоєння Донбасу та Дикого Заходу.

В міжвоєнний період історія промислового розвитку посіла чи не центральне місце в історіографії, дотичній до регіону¹². Апологе-

---

¹⁰ Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945 рр). — Донецьк, 1999. — 452 с.; Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — Київ: Інститут історії НАНУ, 2001. — 178 с.; Курило В.С., Подов В.И. Образование в Донбассе (XIX — начало XX вв.) — Луганск: ЛГПУ, 1999. — 114 с.; Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. — Т. 2: Донбасс в XIX в. — Луганск: Альма-матер, 2004. — 384 с.; Подов В.И., Климов А.О., Бровченко І.Ю. Історія Луганського краю. Монографія. — Луганськ, 2008. — 400 с.; Подов В.И., Курило В.С. Історія Донбасу. — Луганськ: Вид-во ДЗ “ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка”, 2009. — 300 с.

¹¹ Воропонов Ф.Ф. Вопрос о крестьянских переселенцах // Вестник Европы. — 1876. — № 1. — С. 176–207; Авдаков Н.С. Рутченковское месторождение каменного угля и эксплуатация его // Горный журнал. — 1877. — № 2. — С. 151–204; Його ж. Современное положение железной промышленности на юге России. — СПб., 1899. — 118 с.; Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. Ч. 1. — СПб., 1888. — 224 с.; Кетпен А.П. Историко-статистический обзор промышленности. — СПб., 1882. — 164 с.; Носов 2-й. Описание Лисичанского, Успенского и Городищенского каменноугольных рудников // Труды общества испытателей природы при Харьковском университете. — Харьков, 1870. — Т. II. — С. 1–46; Мевкус А.Ф. Будущность горнозаводского промысла на Юге России. — СПб., 1867. — 225 с.; Рабочий шахтер в Донецком бассейне. Очерск. — СПб. 1893. — 33 с.; Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевських антрацитових рудниках. — М., 1905. — 41 с.; Либерман Л.В. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне // Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены. — М., 1905. — С. 14–19, Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России. — СПб., 1906. — 271 с.

¹² Гессен Ю.И. История горнорабочих СССР. Т. 1–2. М.–Л., 1926–1929. — Т. 1. — 218 с.; Либерман Л.В. В угольном царстве. — М., 1924. — 117 с.; Либерман Л.В. В стране черного золота. — М., 1926. — 145 с.; Яворський М. В епоху капіталізму: У 3-х т. — Харків–Полтава, 1924–1925; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 3-х т. — Одеса, 1925–1929; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. — К., 1925. — 182 с.; Ренке В. Характеристика рабочего состава

тичне ставлення до історії уявного робітничого класу поволі викреслило з історії Донбасу все, що не монтувалося на агітку найяскравішої “вітрини соціалізму”: соціальні досягнення кінця XIX — початку XX ст. замінили страхітливими описами робітничих бараків, “собачівок” та “шанхаїв”; діяльність земств та місцевих органів самоуправління висвітлювалася лише в ключі ленінського кліше про “п’яте колесо у возі державного управління”; радянські громадяни практично втратили знання про життя непролетарських соціальних груп та класів (“кровопивців народу”); на історичному тлі Донбасу лишилися лише постаті бравих більшовиків. Власне, стараннями партійних ідеологів та істориків, які працювали під наглядом “турботливих кураторів”, історія Донбасу перетворилася на історію фабрик і заводів, з поля зору якої звичайна людина (не плутати із передовиками виробництва та стахановцями. — *Авт.*) випала як об’єкт наукової цікавості.

Істориками повоєнної доби, які часто-густо самі були свідками без перебільшення героїчної (але, слід визнати, і трагічної водночас. — *Авт.*) відбудови Донбасу, цей концепт був доведений до абсолюту¹³.

Проголошення незалежності розмежувало новий історіографічний етап, відмінний від попередніх як за тематичними пріоритетами, так і методологічними підходами. Втім, якщо в радянській історіографії Донбас — “Всесоюзна кочегарка” — підносився як парадна вітрина радянського способу життя та втілення торжества

промышленных предприятий ДонУгля // Хозяйство Донбасса. — 1924. — № 7–8. — С. 92–95; *Фесенко В.О.* 130 років Луганського ливарного заводу. — Луганськ, 1930. — 75 с.; *Його ж.* Перша домна Луганського ливарного заводу. — Луганськ., 1930. — 56 с.

¹³ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955. — 671 с.; *Його ж.* Черная металлургия Юга России. — М., 1953. — 597 с.; *Лященко П.И.* История народного хозяйства: В 3-х т. — М., 1948–1956; *Кузнецов К.К., Лернер Б.И.* Технично-економический обзор угольной промышленности СССР за 1959–1962 гг. — М., 1963; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні: В 2-х ч. — К., 1959–1962; *Гуржій І.О.* Україна в системі Всеросійського ринку 60–70-х років XIX ст. — К., 1968. — 378 с.; *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України в 1907–1913 рр. — К., 1962. — 195 с.; *Парасунько О.А.* Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). — К., 1963. — 576 с.; *Потолов С.И.* Рабочие Донбасса в XIX веке. — М.–Л., 1963. — 186 с. та ін.; Див.: *История Украинской ССР / Гл. ред. К.К. Дубина:* В 2-х т. — К., 1967–1969; *История технического развития угольной промышленности Донбасса.* — К., 1969. — Т. 1. — 654 с.; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — 120 с.; *История городов и сел Украинской ССР:* В 26 т. Ворошиловоградская область. — К., 1974. — 727 с.; *Донецкая область.* — К., 1976. — 811 с.; *Луганск: Исторический очерк.* — Донецк, 1969. — 138 с.; *Донецк: Историко-економический очерк.* — Донецк, 1969. — 112 с.; *Запорожец М.Я.* Макеевка: Историко-краеведческий очерк. — Донецк, 1978. — 137 с.; *Ермаков А.П.* Торез: Исторический очерк. — Донецк., 1979. — 116 с. та ін.

ленінської національної політики, то в пострадянському українському дискурсі він постав передовсім як покруч, покалічений русифікацією. Обидві історіографічні школи, хоча й з різних причин, не бачили в Донбасі ані історичного, ані культурного феномену, розглядаючи цю територію та відповідний їй соціум лише як об'єкт реалізації певної державної доктрини.

Попри це якісний ривок вітчизняної історіографії був наочним: в низці дисертаційних досліджень¹⁴ доби незалежності Донбас та передовсім повсякденне життя його мешканців постали в усій своїй до того незнаності. В усьому своєму неочікуваному багатстві та непередбачуваності постали й історія етнічних громад регіону, й історія урбанізації, й історія дисиденства, і багато інших проблем,

---

¹⁴ *Алфьоров М.А.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр.: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2007; *Антоненко М.І.* Заселення Донбасу: соціально-економічні та етносоціальні аспекти (середина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994; *Бодрухін І.М.* Зміни соціально-побутових умов життя населення Донбасу в середині 50-х — першій половині 60-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. — Луганськ, 2013; *Бровар О.В.* Соціальні умови розвитку вугільної промисловості Донбасу (1943–1964 рр.): дис. ... д-ра. іст. наук. — Донецьк, 2010; *Буждежан А.В.* Чорна металургія Донбасу у 50–80-і рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2008; *Герасимова М.С.* Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2007; *Довжук І.В.* Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Надніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... д-ра. іст. наук. — Донецьк, 2004; *Ізмайлова К.В.* Повсякденне життя шахтарських родин Донбасу в середині 1960-х — середині 1980-х рр.: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2012; *Касьянова Н.М.* Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2010; *Кравчук І.М.* Розвиток вищої освіти в Донбасі у XX столітті: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2008; *Кузіна К.В.* Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950–1980-ті роки): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2009; *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20-ті — 30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2006; *Маргулов А.Х.* Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: Дис. ... к.і.н. — Донецьк, 2005; *Мартинчук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і — початок 30-х рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1998; *Міхненко А.М.* Новітня історія Донецького басейну наприкінці XIX — першій половині XX століть: дис. ... д-ра. іст. наук. — Дніпропетровськ., 2002; *Обидьєнова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки XX століття: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2000; *Сергєєва М.В.* Інженерно-технічні кадри важкої промисловості Донбасу (1965–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2013; *Сергієнко Г.С.* Творча інтелігенція Донбасу в період контрольованого лібералізму (середина 50-х — середина 60-х рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — Луганськ, 2009; *Стуканова Ю.Р.* Культурна еліта Донбасу в 1953–1964 роках: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2010; *Сучкова О.Ю.* Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2005; *Щербініна О.В.* Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу та Придніпров'я (1861–1914): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2001; *Яковлев В.О.* Проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва в Донбасі в 70-ті роки: дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 1995.

що за радянських часів перебували на маргінесі наукового пошуку. До числа повернутих з небуття і морально реабілітованих потрапили життя і діяльність таких соціальних груп, як підприємці, чиновництво, імперська адміністрація тощо¹⁵. З'явилися перші системні дослідження повоєнної історії Донбасу, написані з позицій комплексності¹⁶.

Вагому групу склали дослідження, присвячені виявленню антигуманної суті політики більшовицького упокорення Донбасу. Без перебільшення, етапною віхою в розвитку вітчизняної історіографії регіону став вихід у світ багатотомної науково-документальної серії "Реабілітовані історією", зокрема "Реабілітовані історією. Донецька область" (у 9-ти книгах) та "Реабілітовані історією. Луганська область" (у 4-х книгах)¹⁷.

Події останніх років змусили науковців активізувати зусилля в дослідженні тих сторінок історії регіону, до яких роками "не доходили руки", почасти й змінивши оптику. Цього вимагали передовсім нагальні потреби суспільства, яке перебувало в стані своєрідного когнітивного дисонансу та ментального шоку: картинки, якими масмедіа ілюстрували події на сході України, здавалося, до самого підґрунтя зруйнували усталену картину світу, разом з усіма її міфами та штампами. Наслідком цього стала суспільна апатія та агресія по обидві сторони конфлікту, вміло режисована та підживлювана російськими медійними маніпуляціями. В обставинах критичного емоційного перенапруження конче потрібно було підкрі-

¹⁵ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 2000. — 360 с., Фридгурт Теодор Г. Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и "Новороссийское общество" // Нові сторінки історії Донбасу: Збірн. ст. Кн. 1. — Донецьк., 1992. — С. 71–83; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — 340 с., Добров П.В., Гедьо А.В. Промислово-торгівельний розвиток Маріупольщини (кінець XIII–XIX ст.) // Історичні і політологічні дослідження. — 2001. — № 1(5). — С. 39–46; Пірко В.О. Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас // Нові сторінки історії Донбасу. Збірн. ст. Вип. 11. — Донецьк., 2000. — С. 228–234; Заднепровський А.И. Новые документы о развитии здравоохранения в Мариуполе (80–90-е годы XIX в.) // Там само. — 1999. — С. 238–243. та ін.

¹⁶ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х — кінець 80-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — Донецьк, 2004. — 36 с.; Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — Донецк: Сталкер, 1998. — 298 с.; Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х — кінець 80-х рр. XX ст. — Донецк: ООО "Лебедь", 2004. — 412 с.; Вугільний Донбас у другій половині XX століття. — Донецьк: [б.в.], 2001. — 340 с.

¹⁷ Див.: www.reabit.org.ua/

пити масову свідомість знанням, яке єдине спроможне, активізуючи розум, давати опертя в критичний момент існування української державності.

Саме тому Інститут історії України запустив у масовий доступ серію науково-популярних видань “Студії з регіональної історії. Степова Україна”¹⁸, покликану дати відповіді на найбільш дратівливі питання сучасного суспільно-політичного дискурсу і хоча б почасти нейтралізувати токсичний вплив “рускомирской” пропаганди з її претензіями на приватизацію не лише українських територій, а й української історії. Сьогодні можна сказати, що проект цей був своєчасним і знайшов свою аудиторію.

Доволі активну діяльність у цьому ж напрямі розгорнув Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, під грифом якого вийшли ґрунтовні праці “Донбас в

---

¹⁸ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 69 с.; *Головко В.* Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.) / НАН Украины. Институт истории Украины. — К.: Институт истории Украины, 2014. — 74 с.; *Дзюба І.М.* Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 78 с.; *Кульчицький С.В.* Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 120 с.; *Його ж.* Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 187 с.; *Марочко В.І.* Голодомор 1932–1933 років на Донбасі / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 96 с.; *Молчанов В.Б.* Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX — початок XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 106 с.; *Папакін Г.В.* Донбас на “чорній дошці”: 1932–1933. Науково-популярний нарис / НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К.: Інститут історії України, 2014. — 44 с.; *Турченко Ф., Турченко Г.* Проект “Новоросія” і новітня російсько-українська війна / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 166 с.; *Чухліб Т.В.* Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2014. — 105 с.; *Шандра В.С.* Донеччина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII — початок XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2015. — 78 с.; *Якубова Л.Д.* Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2014. — 109 с. Повнотекстові електронні версії праць містяться на сайті Інституту — режим електронного доступу: www.history.org.ua/ Робота над проектом триває.

етнополітичному вимірі”¹⁹ та “Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність”²⁰.

Жодним чином не можна, вочевидь, погодитися із твердженням М. Студенної-Скрукви стосовно того, що наукова література, яка порушує широкий діапазон проблем, пов’язаних із Донбасом, дуже скромна, а “дослідження Донбасу як регіону мають вельми обмежений характер”²¹. Не посягаючи на правомірність цього зауваження стосовно Польщі та Західної Європи, зауважимо, що, принаймні впродовж останніх 15 років, здобутки вітчизняних науковців у напрямку дослідження та сучасної інтерпретації не лише соціально-економічної й суспільно-політичної історії промислового Донбасу, а й Донбасу в сенсі культурного обширу, є доволі вагомими. Інша справа, що методологічний інструментарій, а ще більше — виклад праць вітчизняних істориків замикають їх у вузькому колі фахівців.

Попри це справжній “мозковий штурм” донбаської проблематики, що спостерігається з весни 2014 р., доповнив не лише суспільно-політичний, а й науковий дискурс низкою свіжих нетривіальних ідей. Вони безумовно сприятимуть відповідним якісним змінам, удосконалюючи дослідницьку оптику, надаючи їй ознак універсальності.

“Особливість Донбасу полягає у тому, що до українського центру він завжди був прив’язаний значно меншою мірою, ніж до спочатку адміністративного, а потім і міждержавного північного кордону, а через нього — до Москви”, — вважає Я. Верменич і пропонує розглядати його історію й сьогодення через призму уведеної І. Валлерстайном категорії “напівпериферія”. “Напівпериферія у визначеннях соціологів — це найбільш динамічна ланка в системі центр-периферійних відносин, з доволі часто невизначеним статусом і підвищеними амбіціями місцевих еліт. Напівпериферія Донбасу була значною мірою штучною, створеною Кремлем на території

---

¹⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — 584 с.

²⁰ *Войналович В.А., Кочан Н.І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність / В.А. Войналович, Н.І. Кочан. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 303 с. Окремі аспекти дотичної до конфлікту в Донбасі проблематики порушені також у: Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / За ред. С.Ю. Римаренка. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — 188 с.

²¹ *Студенна-Скруква М.* Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. — С. 24, 25.

мінімального впливу Києва для розв'язання власних як економічних, так і геополітичних завдань. Формуючи місцеву регіональну ідентичність за власними лекалами, Москва не лише створювала тут підвладний собі економічний простір за рахунок додаткових фінансових вливань, але й активно пропагувала ідею особності цієї території, в якій економічна спільність важить, мовляв, набагато більше, ніж, приміром, етноконфесійна²².

Розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто, зазначає Я. Верменич. Типології й класифікаційні параметри в регіоналістиці базуються на виділенні історично сформованих регіонів, які в ході еволюції перетворилися у соціокультурні спільноти. Але ж Донбас не є історичним регіоном, територіально він сформувався з частин Слобожанщини, Запорожжя, земель Війська Донського. За оцінкою визначного знавця економічної географії В. Кубійовича, Донбас виник на економічному фундаменті — як “основна паливна база і найважливіший промисловий район України й усєї Східної Європи”²³. Отож подальше просування досліджень в окресленому напрямку вимагатиме розробки відповідного інструментарію.

У баченні В. Головка базовою світоглядною суперечністю територіальної ідентичності Донеччини стала історично сформована невідповідність між великими можливостями (“стєпова вольниця”) й жорсткими обмеженнями (“галерна праця”). Можливості, які надавав Донбас у період економічного буму останньої третини XIX — початку XX ст., порівнювали з можливостями колонізації американського Дикого Заходу. Але романтичні ілюзії у приваблюваних ними прибульців швидко зникали — експлуатація робітників тут була жорсткою, а праця — небезпечною. Своєрідна гірничозаводська культура, яка тут формувалася, була проміжною між традиційно народною й індустріальною. Притаманна першій канонічність форм накладалася на властиві другій уявлення про самовираження²⁴.

Слід зауважити, що якщо вітчизняні науковці лише останнім часом “підключилися” до з'ясування витоків та визначення складових донбаської ідентичності, їх закордонні колеги вже давно задають тон у розвиткові цього напрямку досліджень — соціальній антропології. Вітчизняні дослідники завжди з цікавістю стежили за

---

²² Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К., 2015. — С. 9.

²³ Енциклопедія українознавства. Т. 2. Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — С. 563.

²⁴ Схід і Південь України: час, простір, соціум. — Т. 1. — К., 2014. — С. 106–112.

роботою закордонних колег, які стимулювали розвиток наукової ініціативи в Україні.

Свіжим поривом свого часу увірвалася в науковий дискурс праця професора Індіанського університету (США) Г. Куромія. Блискуча авторська подача, свіжий виклад, залучення таких історичних ілюстрацій, які були просто-таки неможливими за радянських часів, перетворили книжку Г. Куромії на відкриття для українського та світового читача. І досі вона залишається найбільш цитованим дослідженням, на яке активно посилаються не лише ЗМІ²⁵, а й вітчизняні суспільствознавці. Привабливість праці обумовлюється передовсім її своєрідною оптикою, що вперше для вітчизняного читача актуалізувала проблему донбаської ідентичності та її підкреслено пограничний характер. Гіроакі Куромія точно підмітив, що особлива регіональна ідентичність, що формувалася у цьому порубіжному регіоні, “не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям — українській чи російській”. Ситуація у Донбасі, доводив він, “демонструє концептуальну небезпеку надмірного зосередження на нації та/або класі за рахунок усіх інших ідентичностей”. Відмінності між українцями та росіянами в Донбасі часто були розпливчастими, нечіткими. Подібності в їхніх звичаях та мовна близькість зробили їхні самоідентичності амбівалентними. Корені привабливої сили Донбасу Куромія відшукує у “негативній свободі” окраїнних земель, у “незалежному мисленні вільного степу”. Саме тому Донбас упродовж усієї радянської історії, на його думку, залишався економічною та політичною проблемою для Москви. Мешканці Донбасу поводитися як люди межової території — так, ніби це надукраїнська, антиметропольна козацька земля²⁶.

Вузлові положення свого дослідження Г. Куромія актуалізував у низці статей та інтерв'ю, що побачили світ впродовж 2014–2015 рр.²⁷ У них він традиційно позиціонується як автор найбільш

---

²⁵ Анастасія Рингис. Японский историк о свободе и терроре на Донбассе // life.pravda.com.ua/person/2015/05/15/193952/view_print/ — З сумом доводиться констатувати, що попри тепер вже очевидну значущість донбаської проблематики та нагальність пошуку виходів з “донбаського глухого кута”, ставлення масмедіа до інформування власного населення, не кажучи вже про вірогідний вплив на світову громадськість, залишається поза межами банальної компетентності. Виявляється це хоча б у тім, що Г. Куромія, який давно живе і працює в США, позиціонується як японський дослідник.

²⁶ Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 541–554.

²⁷ Анастасія Рингис. Японский историк о свободе и терроре на Донбассе // life.pravda.com.ua/person/2015/05/15/193952/view_print/; “Не думаю, що населення Дон-

повного і достовірного дослідження історії Донбасу, експерт міжнародного рівня. Основоположні тези експертного аналізу донбаської ідентичності та історії Донбасу можна резюмувати наступним чином: люди в часи сталінської індустріалізації були ресурсом для держави — людьми завжди розплачувалися за технології; в 1930-ті роки Донбас був українським Клондайком, він приваблював селян можливістю розпочати нове життя; в символічному плані Донбас був пограничною зоною, як колись у XVII ст. козаки їхали покоряти Дике Поле, так у XX ст. туди їхали за тим же, за новими можливостями. Чому це важливо розуміти? Тому що ті, хто їхав на Донбас, були внутрішньо вільними, вони прагнули волі; в часи непу "... Донбас приваблював велику кількість людей, що не ладнали з законом. У донбаських шахтах знаходили притулок і роботу не тільки особи, позбавлені громадянських прав, а й колишні "капіталістичні" вороги (переважно інженерно-технічні кадри), що поверталися для відбудови промисловості, цього разу як номінальні підлеглі нового, комуністичного начальства"²⁸; люди там ніколи не довіряли владі. Втікали туди від переслідувань. Тому там було багато злочинців, а після Другої світової війни — з'явилися й прибічники забороненої в Радянському Союзі ідеї націоналізму. Там була воля; Донбас, як і ГУЛАГ, перетворився на місце, де поширювалися заборонені політичні ідеї; Донбас приваблював тих, хто хотів змінити свою долю, перекреслити минуле. Або тих, кому важко було зжитися з радянською системою. Це були люди, які воювали за свободу; Напевно можна стверджувати лише, що Донбас як регіон ніколи не був до кінця лояльним до будь-якого керівництва чи ідеології. І це стане проблемою і для Києва, і для Москви, незалежно від того, як завершиться цей конфлікт; Багато в чому тамтешні люди нагадують козаків, які у п'ятнадцятому-шістнадцятому століттях заселили Дике Поле — пограничні землі між Московією, Османською імперією та Польщею, шукаючи там волі та удачі. Перебуваючи в залежності від змінної політичної ситуації, вони укладали союзи з будь-якою з цих держав, щоб захистити власне життя та добробут. Насправді їхній прагматичний і тимчасовий союз із московським царем проти Польщі (Переяславський договір Богдана Хмельницького) вилився в те, що в середині сімнадцятого

басу хоче московського самодержавства" // Гіроакі Куромія. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле та майбутнє // <http://historians.in.ua/.../1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-don...> [http://historians.in.ua/.../1597-hiroaki-kuromiya-the-enigma...](http://historians.in.ua/.../1597-hiroaki-kuromiya-the-enigma-...)

²⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002. — С. 176.

століття Донбас та прилеглі землі опинилися в руках у Москви. Політичний прагматизм, або, іншими словами, “безпринципність”, так повністю й не зникли з цих пограничних земель²⁹.

Не заперечуючи великого наукового доробку Г. Куромії та значущість його праці в справі актуалізації проблематики в середовищі світової наукової громадськості, ми все ж змушені наголосити, що його праця — не сучасна наукова Біблія, а її положення не слід абсолютизувати. Не варто забувати, що більшість образів та порівнянь, до яких удався автор, розраховані на західного споживача та його ментальну матрицю. Насправді ж образи “свободи”, “терору”, донбаського “Дикого Заходу” чи “Клондайку” мають доволі далекий стосунок до дійсної історії Донбасу. Система існування Донбасу як російської колонії навіть наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., не кажучи вже про сталінську добу, значно ближча за внутрішніми устроєм до рабовласницького американського Півдня, аніж колонізованого на засадах дикого капіталізму Заходу. Інверсія обставин першопочаткової втікацької колонізації XVI–XVII ст. на ґрунт XVIII ст. є некоректною, а про дійсно капіталістичний розвиток Донбасу не варто казати раніше останньої чверті XIX ст. Читаючи Куромію, слід пам’ятати — питома частка нащадків козацької вольності в Донбасі в часі виявляла тенденцію до постійного і невпинного зменшення. Так, саме вона заклала підвалини колонізації краю, втім теза, що вона й стала генератором його ментальної матриці — не більше, аніж гарний науковоподібний міф.

Своєрідна фактографічна ізоляція Донбасу від загальноукраїнського та загальноімперського контекстів та виокремлення шахтарів у якості центрального носія регіональної ідентичності в низці випадків привело до абсолютизації та гіперболізації авторських висновків. Специфіка Донбасу, як і решти регіонів України, не викликає жодних заперечень, однак, лише розгляд проблем регіону на загальному тлі увиразнює колосальний вплив процесів уніфікації та стандартизації, що ламали кордони (чи принаймні, захисні механізми) будь-якої автентичності. Найбільш потужним цей вплив державної машини був в радянські часи, пік практично тотального тиску припав на сталінську добу.

---

²⁹ Див.: Анастасія Рингис. Японский историк о свободе и терроре на Донбассе // life.pravda.com.ua/person/2015/05/15/193952/view_print/; “Не думаю, що населення Донбасу хоче московського самодержавства” // Гіроакі Куромія. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле та майбутнє // <http://historians.in.ua/.../1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-don...> <http://historians.in.ua/.../1597-hiroaki-kuromiya-the-enigma-...>

Не лише Донбас, а й уся Україна була некерована на момент включення до новостворюваної радянської імперії. Не лише донецькі пролетарі, а й уся українська пролетарська когорта на той час далеко ще не була цілковито більшовицькою і все ще шукала свою політичну платформу (власне, як і решта соціальних прошарків суспільства, вона мала багато політичних орієнтацій. Це в умовах багатопартійності було абсолютно органічним.). Не лише Донбас, а й уся Україна впродовж років була занурена у пекло хаосу та тотальної дегуманізації. Не лише Донбас, а й Україна загалом розривалася між національною та класовою ідентичністю впродовж 1917–1920 рр. Власне, на Донбасі всі ознаки соціального розбрату, економічної та суспільної деградації найбільш гостро виявлялися внаслідок дії фатальних для нього історичних факторів: Донбас був дорогоцінною енергетичною скринькою, що єдина на той час повноцінно спроможна була наповнити теплом будинки Києва, Одеси, Петрограда та Москви, домни, двигуни паротягів, пароплавів і, що найважливіше, бронепотягів. Внаслідок цього Донбас перетворився на арену багаторічних військових дій ворогуючих геополітичних та цивілізаційних конкурентів. Понад те, транскордонне положення перетворило його на “прохідний двір” для всілякого роду військових сил, що зважаючи на тогочасний стан товарно-грошових відносин, використовували місцеве населення та його господарство як матеріальну платформу свого існування, знекровлювали економіку регіону і завели врешті її в стан колапсу. Безконтрольний приток біженців; невиразність національного фактору в політичній свідомості регіональної спільноти ускладнили її орієнтування в розбурханому суспільно-політичному постімперському “океані”, перетворивши на забавку в руках низки політичних провокаторів та аферистів.

Автор, звісно, має право на будь-які інтерпретації історичної минувшини, проте вони мають бути аргументовані. Саме непересічна суспільна актуальність проблематики та визнання потужного евристично-трансформаційного потенціалу наукового знання змушують нас закликати колег до відповідального ставлення до історії та історичного факту. Від цієї відповідальності нині залежить фаховий рівень життєво важливих державних рішень і стан масової свідомості. Тим часом, висновки Г. Куромії без жодної наукової критики курсують з книги в книгу. Автори, покладаючись на авторитет шановного науковця, не намагаються не те що проаналізувати, а й навіть упорядкувати цитований матеріал на сторінках власних робіт. Так, наводячи приклади “неймовірної” жорстокості юзівських погромів та специфічних розваг її меш-

канців³⁰, вони на тій же сторінці пишуть про посилене етнокультурне “перемішування” населення робітничих селищ та створення єдиної регіональної культури. Залишається лише здогадуватися, яким чином працював цей “плавильний тигель”, якщо переступати межі робітничих “посьолків” було небезпечно навіть для росіян і українців, не кажучи вже про представників менш чисельних національних громад.

Таких курйозів, слід зауважити, не лише в суспільно-політичній, а й фаховій історичній літературі, на жаль, не міряно.

Яскравим, але водночас і вдумливим, продовженням пошуків у напрямку дослідження ідентичності українського Донбасу стала робота польської дослідниці Марти Студенної-Скрукви “Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності”³¹, в якій вона намагалася розібратися в регіональній ідентичності, як результаті комплексу практик спільного існування людей на окресленій території. Під прицілом її дослідницької оптики опинилися всі основні найбільш дискусійні складові донецької ідентичності та міфології, що її супроводжує: два полюси української політичної конструкції, “руська” культура, домінуюча українсько-російська коаліція, шахтарська культура, сепаратизм і регіоналізм, російська національна меншість та регіональна еліта тощо. Історичні аспекти колонізації Донбасу, його перетворення на потужний промисловий центр, місце в радянській економічній та суспільно-політичній стратегії, перетворення в 1960-х рр. на “типову советську провінцію” і врешті, наслідки і проблеми постіндустріального переходу в регіоні постають крізь призму використання доволі цікавих наукових методів та практик, включаючи соціальну антропологію.

---

³⁰ “У Луганську погроми були незначні, зареєстровано лише один смертельний випадок, але численними залишалися пограбування єврейського населення. Головними погромниками ставали представники найнижчих прошарків середнього класу, серед яких було багато мігрантів із російських губерній, які втікали на Донбас від злиднів, прагнучи швидко поправити власне матеріальне становище. Ці люди дивилися на євреїв як на конкурентів у пошуку роботи. Досить поширеними на території Донбасу залишалися конфлікти між українцями і росіянами, які доволі часто виливалися у різанину. Окремі поселення ділилися на райони за етнічними ознаками. Перетин кордонів таких районів для осіб іншої національності міг нести реальну загрозу здоров’ю і життю. Причому бійки між українцями і росіянами нерідко сприймалися як один із видів розваг, проведення дозвілля” — Див.: Донбас в етнополітичному вимірі ... — С. 56.

³¹ Книжка не пройшла непоміченою в Україні і нині думки молоді польської дослідниці користуються не меншою популярністю за Г. Куромія. Див.: *Марта Студенна-Скруква*: “Головною проблемою є те, що після 1991 року Україна не адаптувала Донбас” // Тижень. ua — 2015. — 15 жовтня.

Думки, висловлені в роботі, відзначаються доволі свіжим безстороннім поглядом на українські проблеми. Таким, зокрема, виглядає й нетривіальний погляд на периферійність як “відчуття неприлаштованості стосовно канону українськості, санкціонованого центром” та сепаратизм, як “певну форму бунту російськомовних українців”, “міф самоідентифікації цієї найчисельніше репрезентованої в Донбасі суспільної групи” і, нарешті, не стільки діяльність, як ідею, “що символічно компенсує мешканцям Донбасу статус культурного підпорядкування Києву”³².

Втім і дискусійних зауважень, як і в будь-якій праці, тут вистачає. До таких слід віднести думку авторки, що “Донбас на зламі ХХ і ХХІ століть є досконалою лінзою, завдяки якій можна побачити процес переходу від індустріального суспільства до суспільства інформаційного, що робітничому середовищу принесло особливо болючі наслідки”³³. Міркування про те, що пострадянський Донбас є постіндустріальним, суперечить визначенню сутності бідності в постіндустріальному суспільстві авторства Зигмунда Баумана, на яке посилається сама авторка: “Не можна ставити знак рівності між бідним у суспільстві, яке потребує кожної дорослої людини для виробничої праці, і бідним у суспільстві, яке завдяки надзвичайній силі, накопиченій сторіччями виробництва, може виробляти все, що потрібно, без співучасті величезної і постійно збільшуваної групи своїх членів”³⁴. Якби ж то виділені слова хоч якоюсь мірою віддзеркалювали сьогоденні проблеми України та українського Донбасу! Варто, скоріше, мовити про демонтаж індустріального суспільства в його радянському варіанті, і до сьогодні невизначений вектор руху того, що від нього залишилося. Про жодне порівняння стану економіки та соціального середовища регіону із становищем постіндустріальних країн у класичному значенні цього слова говорити не доводиться. Провалля між соціальними полюсами сучасного Донбасу викликає саме ця обставина, зовнішня ж аналогія між регіонами, які дослідниця наводить у якості прикладу (Armstrong Business Park у Ньюкаслі та Вест-Енд) не має затьмарювати сутнісну відмінність між ними і Донбасом.

На вирішальному впливі на формування світоглядно-ціннісних орієнтирів населення українського Донбасу радянської промислової “революції згори” та загалом сталінської доби наголошує німецька

---

³² Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. — С. 21.

³³ Там само. — С. 21.

³⁴ Там само. — С. 280.

дослідниця К. Ціммер у публікації “В полоні минулої слави. Самоідентифікація і самосимволізація в Донбасі”³⁵. Науковець виокремлює наступні характерні риси свідомості мешканців Донбасу: уявлення про його унікальність (у європейському і навіть світовому масштабі) та формування місцевої спільноти на основі передовсім соціокультурних критеріїв, об’єднавчим центром яких виступає саме регіон, а не якась більша територіальна, етнічна чи політична спільнота. “Регіон вважається “першим серед рівних”... Унікальність, на якій постійно наголошується, потужність і привілейоване становище регіону за радянських часів використовуються як доказ того, що такі самі позиції Донбас має сьогодні і матиме в майбутньому”³⁶. Узагальнюючи численні інтерв’ю з мешканцями Донбасу, дослідниця стверджує, що місцева “уявлена спільнота” самовизначається у соціально-економічних, а не в етнічних термінах³⁷. В цьому висновки К. Ціммер доволі суголосні зауваженням Г. Куромії та, що характерно, інтерпретують реально існуючий пласт обивательської свідомості донбасівців, передовсім старшого покоління. Найбільш яскравим його втіленням для нас є висловлювання однієї з мешканок Донбасу, що на питання “До якої нації належав Ваш батько?”, — відповідала: “Мій батько шахтарем був, воював і помер шахтарем, і краще за шахтарів нації немає”³⁸.

Фіксація сьогоденного стану масової свідомості регіональної спільноти безумовно є також важливою справою. Втім, наскільки уявлення пересічних обивателів відповідають дійсності? Варто наголосити, що західним науковцям, які виростили в країнах розвиненої демократії, де було відсутнім системне нищення суспільства як такого і не застосовувалися тривалі в часі практики державного маніпулювання масовою свідомістю (історія відвела навіть III Рейху набагато менше часу, ніж СРСР), часом доволі складно навіть припустити, що стан масової свідомості пострадянського суспільства може бути чимось інакшим, аніж результатом об’єктивного розвитку суспільного організму. В цьому сенсі варто наголосити, що соціальні методи дослідження, цілком об’єктивно фіксуючи сьогоденний зріз масової свідомості, не пояснюють по суті ані причини

---

³⁵ *Zimmer Kerstin*. Trapped in past glory. Self-identification and self-symbolisation in the Donbas / Kerstin Zimmer; edited by Adam Swain // *Re-Constructing the PostSoviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. — London and New York: Routledge, 2007. — Pp. 97–121.

³⁶ *Zimmer Kerstin*. — P. 103.

³⁷ Там само. — P. 114.

³⁸ Див.: Жители Дзержинска пытаются выжить и не вспоминают об оккупации // podrobnosti.ua/2033662-zhiteli-dzerzhinska-pytajutsja-vyzhit-i-ne-vsposo...

відповідних змін, ані, що найважливіше, порушують питання про відповідність зафіксованих уявлень реальному стану речей. Те, що масова свідомість пострадянської спільноти все ще перебуває під потужним впливом радянської пропагандистської риторики, не має заводити в професійний ступор науковців.

Підводячи підсумки стислого огляду дотичної історіографії, варто відзначити наступне. Події останніх років змусили українських істориків поглянути на Донбас та його історію під новим кутом зору, суттєво оновити свій дослідницький інструментарій, зважаючи на гостроту протистояння на Сході України та завдання, що постають перед державою та суспільством у зв'язку із цим. Ті проблеми та питання, що раніше видавалися не такими вагомими і цікавими, постали в новому світлі і вимагають сучасної інтерпретації. Низка раніше затверджених мисленевих штампів нині виглядає анахронізмом, що має бути замінений дійсно науковим знанням.

Для ілюстрації можна навести заявлений історіографічний штамп про русифікаторську політику царату по відношенню до етнічних компонентів регіону на етапі його колонізації, що якимось надприродним чином органічно сполучається із висновками про формування “місцевої поліетнічної культури”³⁹. У величезному доробку вітчизняних істориків даремно відшукувати праці, які б подолали спокусу більшовицького етнокультурного дискурсу. Переважна більшість науковців навіть не задаються питанням, яким чином відбувалася русифікація в умовах майже цілковитої неписьменності російською мовою, практичної відсутності навчальних закладів, засобів масової інформації та закритості компактних етнічних громад, що існували на засадах етнокультурної автономії? Тим часом усталений більшовицькою історіографією штамп кочує з видання у видання, з них — на газетні шпальти і, завдячуючи старанням журналістів, давно і міцно перетворився на мислеформу, за якою геть відсутнє і знання реальних історичних процесів, і, відповідно, розуміння сьогоденних болючих проблем. Не менш химерним чином автори примудряються тиражувати тезу про волелюбність місцевої спільноти, водночас зазначаючи стало високі показники (близько 68%) відповідей на питання “Україні не вистачає сильної руки” та потужну вагу імперських ціннісних орієнтацій у структурі регіональної свідомості.

Підоснова такого стану, між тим, абсолютно зрозуміла: окремі аспекти багатой історії регіону вивчені значно докладніше (це, зокрема, історія грецької громади, німецьких та єврейських коло-

³⁹ Див. приміром: Донбас в етнополітичному вимірі ... — С. 56, 110.

ній), інші (передовсім це стосується етнонаціональних процесів у промислових поселеннях) впродовж десятиліть залишаються на маргінесі наукових досліджень. Отож, без відповідної підготовки і широти кругозору “примирити” в одній праці штампи про русифікацію та надзвичайно красномовний конкретний фактичний матеріал, скажімо, про життя Маріупольського грецького округу, доволі важко. Це, однак, не означає, що цього не слід намагатися робити.

Ми свідомі того, що нове дослідження Донбасу вимагає суттєвого оновлення дослідницьких методик, оскільки “... цей “сконструйований” переважно з економічних і політичних міркувань регіон не підпадає під усталену схему дослідження історичних регіонів”⁴⁰. Як свідомі і того, якою є нині суспільна значущість такого дослідження.

Отож, врешті варто зробити невеличкий екскурс у найбільш гостру суспільно-політичну і наукову дискусію навколо проблем українського Донбасу — ідеться про донбаську ідентичність. Ідентичність Донбасу, в якій відзначається виразний примат суспільних ідентичностей над національними, впродовж років розглядається як гальмо і чи не найсуттєвіша загроза українському суверенітету. Як цілком слушно, слідом за Куромією, зазначає М. Студенна-Скруква, “феномен Донбасу в якомусь сенсі підважував схему, яка трактує народження націй і національних ідентичностей як наслідок інтенсивних соціальних і економічних змін”⁴¹. Саме тому, а ще й завдяки потужному провокаційному впливу на суспільно-політичний дискурс, впродовж півтора десятиріч від виходу в світ перших дотичних праць М. Рябчука⁴² він перебуває в епіцентрі бурхливої емоційної дискусії.

“Ідентичність сучасних українців є надзвичайно складним гібридом західноукраїнського (як правило, націоналістичного), російського (імперського) та радянського (псевдоінтернаціонального) проєктів. Як не дивно, об’єднуючим для всіх цих історичних регіонів виявився радянський період УРСР. І не тільки тому, що це був

---

⁴⁰ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — С. 6–7.

⁴¹ *Студенна-Скруква М.* Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. — С. 63.

⁴² *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. — К., 2000; *Його ж.* Дві України: реальні межі, віртуальні ігри. — К., 2003; *Його ж.* Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. — К., 2004; *Його ж.* У ліжку зі слоном — українсько-російські асиметричні відносини: культурний аспект. — Ужгород, Граджа, 2006; *Його ж.* Постколоніальний синдром. Спостереження. — К., 2011. та ін.

час, коли остаточно сформувалися територіальні межі сучасної України”⁴³, — цілком слушно зазначає Василь Расевич. Але дивлячись у “дзеркало” Донбасу українське суспільство має усвідомити, що більшою-меншою мірою він є віддзеркаленням її самої. Культуривуючи міф про властиво радянськість Донбасу, українське суспільство, шкодить собі невизнанням власних проблем.

“Советськість” — не єдина форма макроідентичності донбасівців. Здається настав час задуматись: певне, є якість приховані причини того, що всупереч передбаченням Куромії, “модернізаційні процеси мали урухомити в Донбасі сильну конфронтацію різних націоналістичних течій, спричиняючи відносну гомогенізацію суспільства. Нічого такого не сталось, радше навпаки: гомогенізація і справді відбулася, але національний чинник не активізувався”⁴⁴?

Традиційно окреслена проблематика привертає увагу широкого кола суспільствознавців, передовсім соціологів і політологів. Першопрохідцем предметного дослідження регіональної ідентичності Донбасу по праву слід вважати луганського філософа/соціолога Іллю Кононова — автора низки вагомих досліджень⁴⁵. Як зазначає І. Кононов, у Донбасі від початку його формування головним елементом етнічної структури є велике ядерне утворення — українсько-російська домінуюча етнічна коаліція. Це утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ в культурі регіону, зламу ендогенного порогу між етнічними групами. А проте “етнічна структура Донбасу не має ієрархічного характеру і не є головним стрижнем соціальної структури регіону”. Таким стрижнем, на від-

---

⁴³ Василь Расевич. Ковбаса є ковбаса. Чому Захід і Схід не завжди разом // Zaxid.net. — 2014. — 29 грудня. — Режим електронного доступу // zaxid.net/news/showNews.do?objectId...

⁴⁴ Див.: Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. — С. 64.

⁴⁵ Кононов І.Ф. Етнос. Цінності, Комунікація. Донбас в етнокультурних координатах України. — Луганськ, 2000; Луганщина: етнокультурний вимір / ред. Кононов І.Ф., Галич О.А. — Луганськ, 2001. Кризис и самоорганизация. Шахтерские города и поселки Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения. — Луганск, 2001 (співавт.); Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность. — Луганск, 2002 (співавт.); Донбасс и Галичина в зеркалах региональных сознаний (по материалам групповых интервью) // Методология, теория та практика соціол. аналізу сучас. сусп-ва: Зб. наук. пр. — Вип. 15. — Х., 2009.

міну від Галичини, тут, на думку дослідника, завжди були соціально-економічні ієрархії⁴⁶.

Події останнього часу промовисто “натякають” на те, що про коаліцію можна забути. До того ж, не слід відкидати того факту, що відзначена коаліція ніколи не була коаліцією повноправних партнерів і існувала як повноцінна коаліція лише на низовому рівні.

Дійсно, коли на глибині понад тисячу метрів стається викид метану чи зривається вагонетка, шахтарям, які там знаходяться, найменш важливо, хто — єврей, болгарин, німець чи українець — прийде на допомогу. Головне — щоб допомога прийшла вчасно. Виробничі процеси впродовж десятиліть формували в промисловому серці Донбасу такі форми соціальної взаємодії, що нівелювали їх етнонаціональну основу, принаймні на рівні масової культури, виробничого та громадського життя. Однак розуміння реалій повсякденного існування регіональної спільноти не має позбавляти нас можливості подивитися на проблему з більш узагальненої точки зору. Такий погляд тим більш актуальний з огляду на події останніх років. Як не парадоксально, концепти “домінуючої українсько-російської коаліції” і примату соціально-класових пріоритетів донбасівців виявилися абсолютно безпорадними перед навалюю ідей “русского мира”. Причому так само безпорадними перед їх токсичним впливом виявилися місцеві українці та росіяни. Отож, пошуки відповідей на непрості питання стосовно пріоритетів донбаської ідентичності тривають.

Серед останніх у часі роздумів на цю тему є праця Олександра Єременка “Размышления о Луганской Вандее”, метою якої, за визначенням автора була спроба розібратися в тому, що відбулося у Луганську, занурившись у надра донбаської свідомості⁴⁷. Події весни 2014 р. автор аналізує за аналогією із департаментом Західної Франції Вандеєю, де селяни, визволені від феодалної залежності Французькою революцією, повстали проти неї — тобто, фактично проти своєї свободи. Символом луганської Вандеї О. Єременко вважає картинку, побачену ним на сепаратистському блокуванні, — два прапори⁴⁸ — червоний та з ликом Спасителя, а безпосередньою

---

⁴⁶ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 17.

⁴⁷ Див.: Єременко Александр. Донбассцы — новые евреи постмодерна // Реальная газета. — 2015. — 28 августа.

⁴⁸ Він, слід зауважити, не самотній у своїх спостереженнях. Аналогічні замальовки не поодинокі. Див. приміром: “Я на время унеслась в далекое прошлое, в Первонаи сталинских времен. Люди с георгиевскими бантами, портретами Сталина, Путина,

підосновою “колективної шизофренії луганчан і донеччан” — імперську складову свідомості (як у її класичній, так і в радянській версії).

Вивчення досвіду Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії виявило багато спільного в механіці їхнього утворення та в наслідках. Висновок про те, що сепаратистські повстання спалахують або в регіонах із застарілою, історично сформованою конфліктністю між автохтонним населенням й титульною нацією, або в регіонах із відсутнім національно-етнічним “стрижнем”, у принципі не викликає заперечень. До останніх О. Єременко, власне і відносить Донбас із виразним приматом соціальних ідентифікацій у регіональній свідомості. “Типовому донбасівцю неважливо було, якої ти національності, йому була важливою твоя соціально-класова приналежність. Саме тому комуністична ідеологія знаходила тут благодатний ґрунт. Поскребіть типового донбасівця, і ви знайдете там марксиста”⁴⁹.

Висновки, слід відзначити, доволі суперечливі, хоч і не позбавлені підґрунтя: з одного боку, серед причин подій на Донбасі О. Єременко називає “пережитки общинного укладу в соціальній структурі і в свідомості, що виявляються, зокрема, в неприйнятті приватної власності”, а з іншої — “протест проти сучасного світового порядку, в якому соціалізм виявився поверженим капіталізмом”⁵⁰. До того ж, “русский мир” не обіцяв цим природженим “марксистам” жодної перспективи світлого комуністичного майбутнього, риторика сепаратистського руху на етапі російської інвазії була геть іншою. Отож, і відповіді на питання про її доволі широку підтримку слід шукати деінде.

Прочитання роботи О. Єременка, власне, вкотре приводить до думки, що немає простих відповідей на складні питання. Тим не менше, пошук цей залишається вкрай актуальним і, навряд чи, має збочуватися при відчутті власної беспорядності. Для нас “... висновок надзвичайної важливості”, — як його окреслив О. Єременко, —

Берии... И тут же с православными крестами” — Див.: “Хорошо помню сюрреалистическую картину у захваченного здания Донецкого горсовета, еще до активных военных действий. Настроение приподнятое, играет оркестр — сначала “Красная армия всех сильней” и тут же “Поручик Голицын, раздайте патроны”, иконы с ликом Николая II соседствуют с красными флагами, под которыми убивали этого царя, православные фундаменталисты сменяют неоязычников — как эти люди, представляющие изначально враждебные друг другу идеологии, оказались вместе?” — Див.: Между ватниками и вышиватниками // hadashot.kiev.ua/content/mezhdu-vatnikami-i-vyshivatnikami

⁴⁹ Является ли Донбасс украинской Вандеей или Сепаратизм под копирку. Взгляд с Востока // Остров. — 2015. — 28 августа.

⁵⁰ Там само.

“... висновок не лише про соціальне пізнання, але, в першу чергу, про соціальну дію”, — став чи не найбільш дратівливим стимулом для початку роботи. Слова науковця про те, що “важливість соціальної пам’яті, історичної традиції, “ґрунту” і “коріння” сильно перебільшена. Надмірно колупатися в історичних коріннях непродуктивно. Залишимо історію історикам. ... Нам треба задуматися не про те, як укорінитися в нашій історії, а про те, як відірватися від неї. Бувають традиції, що сковують, буває хвора, поранена пам’ять. В історії постійно “мертвий хапає живого”. Наша відповідальність перед майбутнім важливіша за відповідальність перед минулим”⁵¹, — є показником того, що не лише пересічні мешканці України, а й її науковий загал переживає тотальний когнітивний дисонанс. Це не лише сумно, а й небезпечно.

Як професійні історики ми, навпаки, вважаємо, що сьогоденні блукання суспільства в лабіринтах власної свідомості обумовлені занадто глибокою відірваністю від власних коренів, історичним забуттям та короткою пам’яттю⁵². Відновлення історичної пам’яті народу, звичайно, не вирішить автоматично всіх його сьогоденних проблем, втім принаймні допоможе розібратися в їх першопричинах.

Втім, думки про обмеженість когнітивного потенціалу сучасної науки чимдалі гучніше лунають не лише в українському, а й у всесвітньому науковому середовищі. На думку професора Іллінойського університету (США) Г. Кисельова, людство переживає один з моментів, коли культура відступає перед новітнім варварством. “Світ людини стагнує, втрачаючи свою основну характеристику — орієнтацію на моральний закон, коли, зокрема, різні сили в ареалах, що відрізняються за рівнем розвитку, мають власне уявлення про духовні цінності і фактично відмовляються від діалогу”. У такому

---

⁵¹ Там само.

⁵² Наскільки небезпечним є споживацьке ставлення до власної історії, до яких катастрофічних наслідків призводить тренд підміни реальної історії набором легко уживаних міфів і штампів, свідчить стан сучасної масової свідомості в Росії. Найбільш предметно пряму залежність між “приватизацією” історії та перепакокаліптичним станом суспільного дискурсу висловила головний редактор Colta.ru Марія Степанова: “У России — и это ее большая проблема, — нет этой возможности оттолкнуться от чего-то. Она может бежать только от себя, у нее нет образа другого, от которого хотелось бы уйти. Мне кажется, что этим другим может стать наше *неуспокоенное, непримиренное, неотстраненное прошлое, постоянно возвращающее нас к себе*”. — Див.: Главный редактор Colta.ru Мария Степанова — о застрявшей в прошлом России, публичном договоре с Путиным и языке пропаганды // osvita.mediasapiens.ua/.../glavnyy_redaktor_coltaru_mariya_stepanova_...

разі буття “розріджене”, люди живуть “поза свідомістю”, паразитуючи на здобутках минулих поколінь або “знесмислюючи” їх. Події рухаються по колу, і черговий виток здатен привести до повернення власного минулого, не пережитого і з не розв’язаними проблемами. Досвід не осмислюється, історія немовби “зависає”⁵³.

Зі свого боку зауважимо — “криза трансцендентного” і “капітуляція людського розуму перед поясненням реальності” виникають передовсім внаслідок поверхового знання історичних процесів чи їх надмірного спрощення, які власне і спричиняють відчуття безпорадності перед навалюю суперечливих фактів. Це, зауваження, звісно, не заперечує того, що реконцептуалізація теоретичних підходів до вивчення таких продуктів модернізації, як нація і національна держава, в світлі історії Донбасу та подій останніх років, дійсно залишається вкрай актуальною науковою проблемою.

Отож, завдання пропонованої книжки, крім системного аналізу взаємодії факторів етнокультурної, суспільно-політичної та соціально-економічної стандартизації, що стали підосною формування сучасної донецької регіональної спільноти, полягає в наповненні розмірковувань сучасних суспільствознавців фактографічною канвою. Це допоможе глибше й змістовніше побачити минуле краю в усій його складності та контроверсійності.

Історичний досвід Донбасу має бути осмислений. Новітнє варварство — шлях у прірву. Приклад Росії — тому підтвердження. На осмислення історичного феномену Донбасу в Україні має бути мобілізований інтелектуальний потенціал та максимальна амплітуда міждисциплінарного дослідницького інструментарію. Що стосується ракурсу досліджень, то доволі продуктивним видається зауваження Я. Верменич про те, що “історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися у її власних темпоритах”⁵⁴.

На завершення висловимо ще кілька принципів зауважень у контексті заявленої проблематики. — Не лишень своєю унікальністю привертає увагу історичний обшир Донбасу. Це є вікно в історію українського націєтворення й водночас інструмент його подальшої гармонізації. “... Існує ціла гама передумов, через які творення сучасного українського суспільства стикається зі складнощами. Незаперечним здається тільки те, що українська національна ідентичність для виконання свого практичного, функціонального виміру консолідації нації мусить врахувати поліфонію різноманіт-

⁵³ Киселев Г.С. История как бытие // Вопросы философии. — 2014. — № 4. — С. 11.

⁵⁴ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — С. 8.

них культурних кодів, що виникають у різних частинах країни”⁵⁵, — зазначає М. Студенна-Скруква. Втім, на нашу думку, варто не стільки “врахувати” наявні культурні коди, скільки провести їх системний аудит та розібратися із концептом і напрямком державотворення. Донбас у цій стратегії виконуватиме функцію своєрідного дослідницького майданчика, на якому новітній український проект тестуватиметься на відповідність викликам сучасності. Власне, сучасна наукова інтерпретація ідентичності та проблем, що генерує Донбас, є не самоціллю, а шляхом відповіді на значно ширші питання в контексті сучасного етапу українського націєтворення.

Сучасне соціокультурне середовище Донбасу дійсно є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіналізації: покоління виростали із невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією. Не космополітичною, а саме анаціональною. І саме ця обставина ставить вкрай високі вимоги перед дослідниками, які будуть звертатися до вивчення дотичної проблематики. Не менш потужні виклики стоятимуть перед державниками, які мають інтегрувати Донбас у загальноукраїнський політичний та етнокультурний проект. Надійною основою відповідних стратегій може бути лише розвій фундаментальних наукових досліджень.

Історичний досвід Донбасу засвідчує: формування модерної української політичної нації є об’єктивним і, тепер вже зрозуміло, незворотним процесом, який неспроможні зупинити жодні імперські практики. Проте останні спроможні суттєво його гальмувати, відтермінуючи вирішення низки завдань обов’язкового “дорослішання” цього складного соціального організму, формування й розвиток відповідного йому громадянського суспільства, механізмів взаємодії суспільства і влади.

Націєтворення — наскрізний процес переродження суспільства. Його неможливо “організувати” чи “вигадати”. Він має просуватися як згори соціального організму, так і знизу. Цього, на жаль, впродовж 24 років незалежності не спостерігалось не лише на Донбасі, а й у решті історичних регіонів. Намагання згори створити нові смисли і надати українській нації модерної форми не були результативними, оскільки були штучними. Органічний процес націєтворення — тривалий в часі і має пройти кілька етапів. Надзвичайно відповідальним серед них є просвітництво, впродовж якого нові національні смисли не лише генеруються інтелігенцією, а й розчиняються в суспільстві, перетворюючись на органічну складову

---

⁵⁵ Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. — С. 67.

його ментальності. Отож, українська модерна нація не може народитися раніше, аніж “перетравить” свій радянський досвід, не розкриє в ньому все втаємничене і незнане. Фактично йдеться про своєрідне пробудження від вікового летаргійного сну, в який українська етноспільнота була занурена більшовиками. У новому історичному контексті ця спільнота мала виносити й народити нову інтелігенцію. Осмисливши досвід попередників, вона спроможна була б виробити нові смисли і привнести їх у масову свідомість. Знадобився час, два Майдани, аби зміни з уявних почали ставали очевидними. Втім, без акту зовнішньої агресії цей процес навіть узимку 2013–2014 рр. не виглядав незворотним. Цинічна анексія Криму, безчинства козачків та “реконструкторів” на Луганщині і, врешті, “донбаський розлам” стали каталізатором підростання “молодшого брата”. Впродовж року він “перемахнув” кілька десятиріч повільного інфантильного дорослішання.

За окреслених обставин роль суспільствознавців складно переоцінити. Слід визнати, що пріоритетні позиції в аналізі причин та етапів формування так званої донецької ідентичності міцно утримують політологи, культурологи, соціологи, публіцисти. Впродовж років історики дистанціювалися від дослідження дотичної проблематики, віддаючи перевагу конкретиці соціально-економічної, суспільно-політичної та культурної історії Донбасу. Це не йшло на користь підведенню дійсно наукового підґрунтя під пропоновані суспільству концепції.

Звісно, кожна наукова дисципліна має свій понятійний, дослідницький інструментарій. Однак, методологічний інструментарій у суспільствознавстві відрізняється мало, а будь-які наукові висновки мають ґрунтуватися на значній емпіричній базі та глибокому знанні предмету. Жодні екстраполяції, робочі гіпотези, оберненні на аксіоми за допомогою методу аналогій, висновки за методом: “теорія Гроха свідчить, що... значить, у Донбасі...” не можна визнати науковими. Власне, такими є більшість сьогоденних тверджень не лише науково-популярної, а й наукової літератури, де автори з легкістю переплигують з однієї історичної епохи в іншу, вважаючи і людину (як продукт історичної епохи) і регіональні культурні феномени (як наслідок життєдіяльності цілком конкретних людей) чимось незмінним, сформованим самим духом Дикого Поля, не розуміючи, що понад 90% сучасних мешканців Донбасу не мають до Дикого Поля жодного генетичного стосунку. Величезна більшість висновків, за допомогою яких формується сучасний суспільно-політичний дискурс навколо Донбасу, є банальними міфами, позбавленими оперття на реальність.

В результаті дискурс збочився в напрямку культивування низки шаблонів, штампів, умоглядних зауважень, необґрунтованих екстраполяцій, що справляють неабиякий вплив на суспільні настрої. Радянський міф “Всесоюзної кочегарки” замінив дискурс “двох Україн”, що стараннями політиків вже понад десятиріччя розділяє український електорат. Власне, сьогоднішні події на Донбасі є інверсією вкорінених стереотипів, що з латентної фази перейшли в активну.

Отож, і суспільство і держава потребують нової історії Донбасу. Не йдеться про “переписування” її в антитезу тій, що була, чи в антитезу “російському виклику”. Не йдеться й про огульне засудження радянської спадщини, яке в сучасних обставинах спричинить ще глибший суспільний розкол. Йдеться про повноцінне осмислення історичного шляху регіону. Йдеться про те, що історія Донбасу має перестати бути історією шахт і заводів, будівель п’ятирічки, стаханівського руху. Вона має перетворитися на багатогранну і поліфонічну історію звитяг і страждань народу.

Настав час переглянути і деталізувати концепти “боротьби двох культур”, “двох Україн”, “російськомовного Донбасу”. В центрі нової історії Донбасу, наповненої Правдою в усій її принадливості і ганебності, має постати Людина. Врешті, коли обивателі дізнаються, як і чому П. Ангеліна (грекиня з урумського селища Старобешево) стала стахановкою і як вона заплатила за всесоюзну славу сталінської орденоносиці, найсмачніше “Ескімо” за 22 коп. на паличці перестане здаватися таким солодким. Тоді ж нарешті відновиться зруйнована більшовиками ланка історичної пам’яті, без опертя на яку, говорити про повноцінне націєтворення не доводиться.

Це завдання сучасної історіографії є надскладним. Ймовірно, жодна з країн світу не знала такого системного нищення історичних засад етновідтворення, спотворення фактів і дискредитації скільки-небудь помітних історичних постатей, як Україна. Отож, наповнення історичної канви Правдою лишатиметься пріоритетним завданням наступної генерації українських істориків. Без відновлення історичної пам’яті на засадах Правди розмови про рух у майбутнє є безглуздими.

На щастя, інструментів для цього у сучасній історіографії більше, ніж досить: це — мікроісторія, історія повсякденності, історична урбаністика, історична антропологія тощо.

З названим вище завданням історична наука потроху впоратеться. Наступне ж її завдання значно відповідальніше в контексті сучасного етапу українського націєтворення. Йдеться про продукування базових історичних і пам’яттєвих складових модерного

українського національного проекту. Завдання це є обов'язковим для всіх сучасних націй, і ми не є винятком.

Попри весь той суспільний негатив, напругу, роздратування і часом природну реакцію зневіри і відторгнення, що спричинив “донбаський розлам” (останні артикулюються в інформаційному середовищі висловами на кшталт: “Як із ними жити в одній країні?”, “Відділити і забути”, “Ампутувати як гангрену” тощо), його місце у вітчизняній історії та модерному національному проекті має бути врешті чітко визначене. Та ситуація, що Донбас ніби ментально й культурно “завис” поміж Україною і Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування українським суспільством такого собі “статус-кво” щодо умоглядного “російськомовного Донбасу” є прямою загрозою не лише державному суверенітету, а й майбутньому української нації.

Донбас нині — не лише зона суспільного конфлікту, не лише поле “гібридної війни”, де борониться український суверенітет, не лише дзеркало, в якому відбиваються попередні політичні помилки та економічні прорахунки влади. Це — потужний каталізатор сучасної фази націєтворення, причому по обидва боки умовного “гібридного” кордону. Донбас (не важливо, розуміє це нині загал Великої України та мешканці окупованих територій, чи ні) то є чистилище сучасної української ідеї і горнило громадянського суспільства. Нація народжується у вогні у принципово нових історичних обставинах.

Від Дикого Поля до донецького економічного дива: Донбас на шляху капіталістичної модернізації

Колонізація Луганщини і Донеччини. Край, що згодом отримав назву Південної України (територіально в кордонах імперських Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній), сформувався найпізніше, порівняно з рештою історичних регіонів, і охоплював сучасні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. Попри численні відмінності й місцеві особливості, ці землі склали географічну єдність. Це була чорноземна степова й почасти лісостепова зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом.

Що ж до історії заселення та господарського освоєння території, що в новітній історії стала називатися Донбасом, то вона за своїми основними тенденціями, є складовою історії Південної України. Тривалий час терени сучасного Донбасу були частиною величезної за площею етноконтактної зони, відомої в історичній літературі під назвою “Дике Поле”¹.

Перебуваючи під контролем Кримського ханату, Степова Україна виконувала роль своєрідної буферної зони між кочовими цивілізаціями Степу і землеробською цивілізацією Подніпров’я, що розбудовувалася після монголо-татарського нашествия під протекторатом Речі Посполитої. Неозорими донецькими степами кочували татарські й ногайські орди; через них пролягали небезпечні міжнародні торговельні шляхи; ними з даниною та невільникими просувалися загопи кочовиків після регулярних набігів на україн-

---

¹ Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — 180 с.

ські й російські землі; цими ж шляхами доставлялася данина, яку аж до кінця XVII століття сплачувала кримському хану Москва.

Розглядаючи ці землі лише як місце кочовищ, татари і ногайці не дозволяли закріпитися тут жодному постійному населенню. Та, попри всі небезпеки, безкраї степи, які були багаті на живину, птицю та рибні промисли, приманювали мешканців прикордоння. Принадність регіону багатократно зросла в епоху посилення кріпосницького гніту у Речі Посполитій і в Московському царстві. Масове покріпачення селянства разом із ужорсточенням експлуатації стали спонукальним чинником для шукачів волі. Поява козацтва, як особливого стану вільних воїнів та Запорозької Січі, як колиски їхньої свободи, стали відправним пунктом стихійної селянсько-козацької колонізації Дикого Поля. Попри всі небезпеки, вона набула незворотного характеру. Важливо розуміти, що вже на початковому етапі цей процес набув дихотомічного вигляду: тут зустрілися два потоки стихійних колонізаторів — запорозьких та донських козаків, “вичавлюваних” сюди кріпосницьким гнобленням Речі Посполитої й Московії. Про цей час згодом відомий дослідник історії колонізації Південної України А. Клаус писав: „Но главнейшую часть русских колонизаторов издавна, и особенно в течение прошлого века, составляли толпы беглых, искавших простора, разгула и свободы. На Яик, низовое Поволжье и Дон, в Малороссию и нынешнюю Новороссию являлись дворяне, убегавшие от царской службы; попы, монахи и сектаторы (“сектанты” — *Авт.*), изгоняемые давлением Москвы; крестьяне, которым крепостная кабала становилась неспособной. Весь этот сброд или сливался с вольным козацеством, или селился особыми способами, хуторами и уметами, в местах возможно глухих и отдаленных от враждебной Москвы. Но тут же колонизаторы эти сталкивались с кочевыми хозяевами степей, уступавшими свои привольные пастбища только силе и, конечно, не даром; а следом Москва, шаг за шагом раздвигая свои рубежи, вновь захватывала в переделку своих беглецов и “нещадно” гнула их, по прежнему, под свое железное ярмо”².

Початковий етап стихійної народної колонізації, що припав на середину XVI — першу половину XVII ст., був найбільш небезпечним: ногайські орди (Єдисанська, Буджацька, Джамбуйлуцька та Єдичкульська), що тут кочували, перешкоджали спробам будь-якого населення осісти на цих теренах. На свій страх і ризик козаки

---

² Цит. за: *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. — СПб.: тип. В.В. Нусвальда, 1869. — С. 5.

натомість уперто створювали зимівники і хутори, займалися риболовецьким і звіроловним промислом, варили сіль.

На середину XVII ст. Середнє Подонців'я вже перебувало під контролем запорозького козацтва, яке своїми шаблями заступало не лише переправи на Сіверському Дінцю, але й Торські соляні промисли. Загони запорожців контролювали шляхи, що вели з Криму на Лівобережну Україну та до Московщини. Так, за повідомленнями джерел, 1642 р. на Дінці, при гирлі р. Жеребець отаборився козацький загін "литовських черкас" отамана Василя Рябухи та полковника Грицька Торського, що нараховував понад 700 осіб³. Не менш численними є й повідомлення про те, що козацькі загони не гребували пограбуванням нерозважливих купців, що просувалися степовими шляхами.

В контексті військово-козацької експансії на території сучасної Луганщини з'явилося кілька невеличких поселень: Осинувий Острог (1637 р.), Новопокров (1638 р.) та Білолуцьк на Айдарі (1643 р.). Потужного поштовху українській колонізації краю надала війна під проводом Б. Хмельницького: рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини втікали тисячі селян з Правобережної України. Тогочасні біженці створювали нові сіла, втім мало хто з них пустив міцне коріння в небезпечному і негостинному степу. Після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків, процес стихійної міграції дещо зменшився, тим більше, що контроль козацьких загонів з центральних районів України над Подонців'ям слабшав. Натомість посилювався приток населення із Слобідської України та Війська Донського, яке перебувало під протекторатом російського царя. Помітне зростання впливовості запорозького козацтва в Північному Приазов'ї відзначалося після зруйнування царськими військами в 1709 р. Чортомлицької Січі й переходу запорожців під протекторат Османської імперії.

Зростання чисельності та активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва суттєво впливали на характер українсько-російських взаємин, що мали виразно амбівалентний характер. Він обумовлювався безперервною боротьбою проросійських та пропольських "парцій" у козацтві. Власне, саме вона перетворилася на провідний фактор тогочасної історії України, справляючи вирішальний вплив як на суспільно-політичне життя етнічних українських земель, так і на спрямування колонізаційних векторів українського народу. Беручи участь то в антимосковських акціях у союзі

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 2. — С. 36.

з татарами, то співпрацюючи з московською правлячою династією проти татар і поляків, то звертаючись до угод із польською короною, українське козацтво не було безпринципним “слугою кількох господ”. Воно, власне, виявилось заручником надскладної геополітичної ситуації, в якій намагалося вижити саме і захистити автентичність власного народу перед обличчям могутніх сусідів. За таких обставин українсько-російське пограниччя перетворилося на передній край суспільно-політичного та етнокультурного протистояння. Втім, усю, як то кажуть, “красу гри” зповна можна оцінити, лишень зваживши, що вона відбувалася в контексті геополітичного протистояння трьох найпотужніших державно-політичних утворень тогочасної Євразії: Речі Посполитої, Османської імперії та Московії. Кожне з них мало свої види на Дике Поле. Наприкінці XVII ст. Донеччина перетворилася на ласий шматок простору потенційної колонізації, на який претендували кілька політичних центрів, що, відповідно до власних уявлень про майбутнє, розглядали цю територію чи то як південну окраїну Росії, чи то — південно-східну частину новопосталої Слобожанщини, східний край володінь запорозьких козаків, західну окраїну Землі Війська Донського.

У 70–80-і роки XVII ст. колонізація краю відбувалася силами донських, запорозьких козаків та „покозаченої людності”. Спочатку пости, караульні поселення, а згодом і козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві господарства фермерського типу, вкрили регіон і поклали початок його економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів у додержавний період перевищувала 20 тис. осіб. Запорожці просувалися в південні степи, створюючи тут невеликі хутори, що спеціалізувалися на розведенні худоби, звіроловному промислі⁴. Незалежно від напряму векторів колонізації, Донеччина опановувалася передусім мілітаризованими групами населення⁵, що займали землю на засадах первинної власності на землю через її сільськогосподарське освоєння. Мілітаризовані групи населення осідали на землі, розорювали її, будуючи перші житла та господарчі будівлі. Після етапу “вольниць” на колонізованих землях встановлювалося подвірне землеволодіння на засадах спадкового характеру власності, набутої через заїмку. Так,

---

⁴ Описание границ и городов Азовской губернии (1775–1783). — СПб., 1865; Описание Слободско-Украинской губернии. — Харьков, 1899.

⁵ Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII–XVIII ст.: Автореф. ... канд. іст. н. — Харків, 2004. — С. 11.

власне, легалізувалося давнє звичаєве (дофеодальне) право, яке згодом було анульоване імперською владою.

Колонізація Донбасу росіянами та українцями відбувалася на тому етапі синхронно. Втім, вона ніколи не була симетричною внаслідок специфіки соціально-економічного розвитку Московії та Гетьманщини. Як зазначав В. Пірко, українці та росіяни, колонізуючи донецькі степи, рухалися назустріч один одному, а в місцях, де вони перетиналися, утворювалися змішані україно-російські поселення. Однак, можливості особисто вільних козаків важко порівнювати із можливостями та спонукальними чинниками давно вже закріпачених російських селян⁶, їхніх власників — російських дворян, а тим більше — співвідносити із інтересами державної стратегії укріплення південно-західних кордонів Російської імперії у Причорномор'ї.

В ті небезпечні часи російські самодержці активно використовували тактику примусових переселень на землі, заплановані до колонізації. Місія зміцнення російської присутності в Дикому Полі була покладена на “служилых по прибору” (вони зобов'язані були нести полкову й гарнізонну службу), а вже за ними сюди скеровували селян. Козацтво виступило рушійною силою повторної слов'янської колонізації лівобережжя та середньої течії Сіверського Дінця. Нова потужна колонізаційна хвиля складалася з донського і запорозького козацтва, покозаченої людності (“черкаського воровства”⁷). Пік закладки донських станиць припав на 70–80-і рр. XVII ст., втім вони виявилися не вельми вдалою формою освоєння регіону в умовах повсякчасної загрози набігів кочовиків. Більш життєздатними форпостами просування південного вектору російської експансії стали засічні лінії Московського царства, під криттям яких російські самодержці повільно, але неухильно рухалися до морських фарватерів. Кількість постійних поселень лишалася незначною, до того ж і чисельність населення не дозволяла говорити про скільки-небудь виразні перспективи колонізації краю. На початку XVIII ст. до найбільших поселень на лівобережжі

---

⁶ Про паритетність процесів стихійної колонізації варто казати лише стосовно українських та донських козаків. Останні впродовж XVII ст. активно освоювали узбережжя Сіверського Донця, його приток Айдару, Борової, Євсугу, Красної та землі на схід від р. Кальміус. На основі заснованих тут станиць та укріплених городків згодом сформувався ареал постійного російського населення, кістяк якого склав російський субетнос — донські козаки.

⁷ З'явившись у краї в 40–50-х рр. XVII ст., ця категорія колоністів не лише не сприяла його освоєнню. Натомість вона створила додаткові перешкоди на шляху просування мирних поселенців, оскільки промишляла грабунками та розбоєм.

Сіверського Дінця належали Луганське (нині — Станично-Луганське) із населенням 149 осіб, Боровське — 120 осіб та Краснянське — 115 осіб. Людність Староайдарського, Теплинського, Трьохізбенського, Сухоревського, Ново-Краснянського Юрту, Ново-Айдарського, Біленського, Закотинського та Обливи не перевищувала 100 осіб в кожному. Так само нечисельною і спорадичною була християнська колонізація краю. Небагатолюдні чернечі обителі виникли в низці місць. Найбільш відомим центром християнської традиції став Святогірський монастир, що виник на основі скитів у крейдяних печерах над Сіверським Дінцем задовго до першої відомої нині письмової згадки 1526 р. Впродовж XVII ст. монастир кілька разів зазнавав нападів кримського війська, щоразу відновлюючись. Християнська колонізація, звісно, не спроможна була вплинути на процес колонізації демографічно (та вона й не ставила перед собою такого завдання), але потужно впливала на суспільство України духовно, закріплюючи за певними географічними об'єктами образи християнських святинь, стовпів християнської цивілізації. Вони надавали нового звучання непростим взаєминам східних слов'ян із Диким Полем і ставлення до останнього як до Богом даної займанщини.

Потужну притягальну енергію генерували солеварні промисли, що давали можливість заробити як “черкасам”, так і донським козакам. Влітку 1663 р. на Маяцькому городищі було споруджене перше на правобережжі Дінця укріплене містечко, що складалося з “черкас” й існувало на умовах козацького самоврядування. Під прикриттям Маяцького острога розвивалося казенне солеваріння. Згодом ближче до соляних варниць побудували містечко Соляне (Тор, з 1784 р. — Слов'янськ)⁸, заселене українськими козаками.

Наприкінці XVII ст. розпочалося будівництво системи укріплень, що тяглася від Сіверського Дінця по Голій Долині до Сухого Торця, по Казенному Торцю до його впадіння в Сіверський Донець. Лінія прикривала всі поселення навколо соляних промислів та Свято-

---

⁸ У 1645 р. була збудована Торська фортеця, яка мала захищати солеварні від розбійних нападів. Водночас Тор разом із Бахмутом виконували функцію укріплених сторожових пунктів на шляху з Московського царства до Кримського ханства. Поволі військові форпости перетворювалися на адміністративні та виробничі центри.

З 1645 р. по 1764 р. Тор був сотенним містечком Ізюмського полку і виявляв неабияку життєву активність. З будівництвом тут в 1664 р. державного солеварного заводу (де спочатку працювало 215 робітників, а через два роки вже 647), здавалося, перед містечком відкриваються непогані перспективи. Однак, після зруйнування кримськими татарами в 1697 р. соляних варниць, солеварі переселилися до Бахмуту, в підземних джерелах якого була розвідана ропа з більшим вмістом солі, аніж у торських.

гірський монастир. Торська лінія своєю чергою була частиною Ізюмської лінії, зведеної слобідськими козацькими полками впродовж 1679–1681 рр. Згодом всі поселення в межиріччі Дінця і Тору приписали до Ізюмського слобідського полку. Втім, “віддаючи” ці землі під контроль слобідських козаків, московські царі аж ніяк не відмовлялися від далекоглядних планів. Вони лише констатували свою неспроможність контролювати ці землі інакше, аніж руками своїх тимчасових попутників. Остаточне вирішення козацького питання московський уряд переніс на пізніший час, коли його державні інститути достатньо зміцнилися на новоосвоєних землях.

В 1686 р. відбулася знакова й водночас драматична подія в історії українського народу: за “Вічним миром” частина земель Війська Запорозького увійшла до складу Росії. Лівобережжя України та Слобожанщина вступили в епоху болючих трансформацій базових засад соціально-економічного, політичного й культурного життя суспільства, що відбувалися під тиском Москви, яка поволі перетворювалася на потужніший імперський центр. Поза цією датою російська історіографія на загал не залишає місця українській колонізаційній енергії, що тьмяніє на тлі “грандіозних” планів російських самодержців.

Спонукальним чинником активізації діяльності молодого амбітного російського імператора на південно-західному напрямі стало стратегічне значення торських сольових промислів. Згідно з указом Петра I в 1701 р. навколо давніх солеварень розпочалося будівництво укріпленого містечка Бахмут. В 1704 р. в ньому проживало “жителів руських, торських і маяцьких та інших міст — 36 чоловік; черкес Ізюмського полку, тюркських і маяцьких жителів, — 112 чоловік; донських козаків — 2 людини”. З усіх жителів було “Ізюмського полку козаків — 54, різних міст та чинів руських людей — 19 чоловік”⁹. Попри нечисленність населення в 1703 р. Бахмут став провінційним центром Азовської губернії. В 1708 р. після поразки повстання під проводом К. Булавина він був вщент зруйнований. Проте відродження містечка відбулося доволі швидко і цілком логічно — сіль у ті часи цінилася на вагу золота. В 1715 р. тут збудували новий солеварний “завод”, 1736 р. Бахмутська фортеця була відбудована та укріплена, і поселення знову перетворилося на

---

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 151; *Пірко В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — С. 122–126.

провідний опорний пункт південного кордону Російської імперії¹⁰. У 1782 р. тут, крім солдат гарнізону, мешкали різних чинів та звань 960 чоловіків та 845 жінок.¹¹

Непогану соціально-економічну динаміку демонстрував і Тор, в якому 1715 р. також запрацював солеварний завод. В 1732 р. населення містечка сягнуло 364 жителя, в 1767 р. — 2 068, а в 1773 р. — 3 872. 1774 р. третину місцевих мешканців становили солевари. В 1782 р. солеваріння тут заборонили, отож місцеве населення вимушене було переорієнтуватися на торгівлю та ремесла. Згодом, отримавши нову назву Словенськ (Слов'янськ), поселення набуло статус повітового міста¹².

Втім і після включення до сфери інтересів міцніючої Російської імперії, регіон залишався буферною зоною із низкою ризиків, що перешкоджали її розвитку: населення було нечисленним, тимчасовим і неповним (переважно чоловіки). Воно мешкало переважно не в повноцінних поселеннях, а у військових заставах, між якими курсували дозори, що несли прикордонну і розвідувальну службу. Так само нечисленним і змінюваним залишалося населення соляних промислів¹³, що приваблювали шукачів удачі, як з українських, так і російських земель. Набіги кочовиків, епідемії, збройні сутички між козацькими загонами, повстання¹⁴, перетворювали життя зайшлої сюди людної на щоденне випробування. Фактично, це було існування не лише на цивілізаційному пограниччі, а й на грані життя та смерті. З переходом Російської та Османської імперій у смугу тривалого протистояння (цей процес не в останню чергу спонукало відкриття тут покладів кам'яного вугілля та залізної руди) Дике поле перетворилося на спірну територію, яку на зовнішньому рівні оспороювали названі імперії, на внутрішньому — запорозькі та донські козаки.

Найбільш активний етап донської колонізації відмежований часами Булавінського повстання, після якого, згідно з висновками І. Бровченко, місцеве населення було знищене, а разом із ним

---

¹⁰ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 24; *Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область.* — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 151

¹¹ *Пірко В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — С. 134.

¹² *Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область.* — С. 707–708.

¹³ Вже в 40-і рр. XVII ст. соляні промисли на р. Тор забезпечували сіллю не тільки Лівобережну Україну, але й південні повіти Московської держави.

¹⁴ Зокрема, повстання К. Булавина 1707–1708 рр.

зникла й створена останнім система етнокультурних зв'язків¹⁵. Починаючи з 1711 р. українська присутність у регіоні неспівставно зростає, оскільки російський уряд розглядав українське козацтво як найбільш лояльний прошарок, на який покладалося завдання захисту інтересів російських самодержців на південному напрямку. З 30-х рр. XVIII ст. в краї чисельно переважала українська етнічна складова¹⁶. Причому землі, на яких переважали українські поселенці, простягалися далеко на схід від сучасної Луганської області, аж до Кубані і деяких районів Ставропілля.

Обмежуючи вплив донського козацтва, вміло використовуючи суперечності поміж донцями та запорожцями, закликаючи на поселення в південно-східні степи воєнних поселенців (переважно християнського віросповідання), Росія вирішувала свої стратегічні завдання: по-перше, послаблювала Османську імперію та її вплив у Причорномор'ї; по-друге, акумулювала навколо себе повстанські мілітарні формування одновірців, які планувала використати в переможних війнах з Портою за вихід до Чорного моря; по-третє, повільно але неухильно колонізувала степи, інкорпоруєючи їх в існуючу систему соціально-економічних і суспільно-політичних відносин.

Наприкінці 1708 р. зі створенням Азовської губернії Бахмут став центром однойменного повіту, до якого увійшли всі населені пункти від Айдару до Осколу. Впродовж 1713–1738 рр. Бахмут був центром прикордонного повіту. Перенесення російсько-турецького прикордоння в межиріччя р. Самара та Орель вкотре перетворило ці землі на небезпечні для проживання, загальмувавши соціально-економічний поступ краю. Лише після повернення до Росії запорожців, переможної російсько-турецької війни 1735–1739 рр. та переміщення кордонів на узбережжя Азовського моря небезпека минула.

Зробивши черговий крок у напрямі Чорного й Азовського морів, Росія потурбувалася про закріплення на здобутих територіях. Місія їхнього утримання була покладена на військових поселенців, рекрутованих з числа “природних ворогів” Османської імперії. В 1752 р. на площі близько 1,4 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. В 1761 р. їх налічувалося понад 7,5 тис. осіб. З мігрантів були сформовані два

---

¹⁵ Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII–XVIII ст.: Автореф. ... канд. іст. н. — Харків, 2004. — С. 14.

¹⁶ Там само. — С. 13.

військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку заселяли українці, росіяни, серби, хорвати, чорногорці, молдавани. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані під час оформлення Новоросійської губернії. Необхідність в їхньому існуванні відпала відразу після перемог Росії у війні із Туреччиною: колишній передній край оборонних рубежів перетворився на глибокий тил, отже, докорінним чином змінилася логіка його існування. Зрозуміло, що тимчасові за своїм змістом адміністративно-територіальні одиниці (перша з яких проіснувала 12, а друга 11 років) не лишили ані стійких соціально-економічних, ані стійких ментальних слідів. Вже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі південно-слов'янського населення практично не залишилось: воно розчинилося безслідно.

Новий етап у заселенні краю розпочався у середині XVIII ст., після того, як, за затвердженням “Планом про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення” (22 березня 1764 р.), стартувала державна програма колонізації¹⁷. У відповідь на неї кримський хан скерував сюди Буджацьку та Єдисанську орди й 10 тис. яничар. Військове протистояння вкотре загострилося. Врешті в ході війни 1768–1774 рр. Росія зміцнила тут свій вплив і вибудувала нову захисну лінію від р. Берда і р. Дніпро до р. Кальміус. З цього часу уряд вживав низку заходів для стимулювання припливу мігрантів. Після поділу Польщі 1772 р. сюди переселилася невелика кількість білорусів, а після усталення території Азовської губернії (якій була передана Катерининська провінція (1776 р.)) згідно з планами зміцнення Української лінії, сюди відправили два гусарські та три пікінерські полки зі строкатим з етнічної точки зору складом.

Однак і в цей час воєнних тривог та постійного протиборства центральною фігурою першопрохідця донецької цілини був козак — український чи російський. Московський уряд спромігся “грати” на суперечностях між донськими і запорозькими козаками, протегуючи то одним, то іншим у колонізації краю. Чергове погіршення міжкозацьких взаємин 1734–1775 рр. було використано Російською імперією у власних інтересах. У 1796 р. більша частина території сучасної Донеччини указом Катерини II була передана у підпорядкування Війська Донського, яке після жорстокої розправи із

---

¹⁷ 26 дес. з лісом, 30 дес. — без лісу. — Див.: Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — Артемівськ, 2010. — С. 13.

Запорозькою Січчю перетворилося на надійну опору імперського центру.

Після трагічного для українського етносу 1775 р. міграційні шлюзи запрацювали на повну силу. До регіону рушив потік переселенців (зокрема, й запорожців), що добровільно оселялися на дворянських землях. Втім, аж до вирішення “Східного питання” та анексії Криму приріст населення залишався незначним. Так, населення Бахмутської провінції¹⁸ на 1774 р. складало 29 395 чоловіків та 26 931 жінка. Після утворення губернії її людність поповнилася 6 652 мешканцями поміщицьких слобод. Про перспективи економічного розвитку регіону красномовно свідчить той факт, що на майже 63 тис. мешканців припадало 349 осіб, яких переписчики назвали цеховими та купцями.

Впродовж XVIII ст. поселенська структура регіону усталюється та ускладнюється: формуються великі опорні пункти колонізації (села, слободи, станиці), на околицях відбруньковуються хутори, що за сприятливих обставин перетворюються на більші поселення. Усталюється й адміністративно-територіальне структурування провінції: в 1778 р. Азовська губернія ділилася вже на 9 повітів — Катеринославський, Олександрівський, Павловський (з 1780 — Павлоградський), Марієнопольський (Маріупольський), Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський (Костянтиноградський) і Царичанський. Своє автономне управління мала в її складі Земля Війська Донського. У такому складі (з деякими змінами) Азовська губернія проіснувала до 1783 р.¹⁹

Втім впродовж усього XVIII ст. щільність населення регіону відповідає початковій стадії колонізації. Повільність і непослідовність господарського освоєння краю віддзеркалювали й показники економічного зростання. Провідною галуззю економіки аж до середини XVIII ст. залишався соляний промисел, на другому місці міцно трималося тваринництво, передовсім випасне, яке впродовж XVIII ст. набуло товарного характеру. Попри наявність великої кількості корисних копалин, чисельні майданчики з видобутку та виробництва солі, селітри, вугілля не виходили за межі кустарних

---

¹⁸ Адміністративно їй підпорядковувалися м. Бахмут, 16 сербських рот, 5 волосних, 2 розкольніцьких, 12 однодвірницьких, державна, 2 економічні, 2 відписні, 24 поміщицькі слободи. — Див.: Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С. 15.

¹⁹ *Новицкий Я.П.* Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775–1783). — Александровск, 1910; *Пірко В.О.* Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 190–191.

промислів, орієнтуючись передовсім на місцевий збут — занадто обмежений внаслідок малочисельності населення та натурального типу господарювання. У формі промислів розвиваються також металургія та гончарна справа.

Попри щедрю роздачу “рангових дач” урядам Єкатерини II та Олександра I так і не вдалося досягти рішучого перелому в їх заселенні. Так, скажімо, за Єкатерини II в Бахмутському повіті виникло лише 3 поселення²⁰. “Живих душ” катастрофічно не вистачало. Крім того, формуванню постійного місцевого населення не сприяли постійні переходи поселенців з метою отримання слобод²¹. Це позначалося на поселенській структурі регіону, в якій переважали військові та приватновласницькі поселення²². В 1780-х рр. близько половини селян були кріпаками. Роздача земель тривала. Навіть керівники іноземних військових формувань, що переходили на службу Російській імперії, отримавши землі під військові поселення, незабаром перетворювалися на поміщиків.

1789 р. імперський уряд визначив межі для кочування татар і ногайців, заборонивши їм наблизитися до “російських помешкань, що наново заводяться”²³. З цього часу небезпека набігів кочовиків перестала суттєво впливати на перспективи колонізації краю. Вже після Кючук-Кайнарджійського миру (1774 р.) масштаби переселення значно зросли. Причорномор’я надовго стало основним районом заселення й колонізації. Складний, деінде мозаїчний, характер розселення етнічних громад на теренах Південної України загалом, Донеччини й Луганщини, зокрема, повною мірою віддзеркалював перипетії збирання причорноморських земель під скіпетром російських самодержців. На кінець XIX ст. у найбільш космополітичних причорноморських портових містах проживали представники п’ятдесяти етносів. Зрозуміло, що чисельність, господарський, соціальний та політичний потенціал громад не були рівноцінними. Очевидно також, що процес колонізації Причорномор’я та Приазов’я не був однолінійним чи наперед визначеним. Він, власне, був віддзеркаленням суперечливих соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що настійливо штовхали Російську імперію до радикального переформатування.

---

²⁰ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С. 16.

²¹ Пільг на 10–12 років.

²² Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С. 17.

²³ Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1852. — С. 589.

Характерною рисою демографічної ситуації в Південній Україні за часів російсько-турецького військового протистояння була стрімка змінюваність основних етносоціальних показників. Вперше національний склад тут було визначено в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% мешканців регіону, молдавани — 11,3%, росіяни²⁴ — 9,85%, греки — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57%. Українці становили більшість, але при цьому їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зростає до 73,52%. В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,35%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше — в Тираспільському (54,11%) повіті²⁵. Отже, українці становили переважну більшість в повітах, що прилягали до Лівобережної України, а в решті повітів Степової України складали більше половини населення. Фактично стихійне заселення прилеглих до історичного етнічного українського ареалу земель відбулося природним шляхом: українці, всі ті, яким не вистачало землі у власних селах, спустилися південніше і почали окультурювати вільні землі, що були на той час доступні. Згодом етнографи зафіксували наслідки культурного обміну та запозичення елементів традиційної української культури Полтавщини, Черкащини, Слобожанщини населенням південно-українських загалом, донецьких сіл, зокрема.

Етнодемографічна структура території сучасного Донбасу формувалася під дією чинників, універсальних для Південної України. Втім частка російського населення тут була суттєво вищою, аніж

²⁴ Слід мати на увазі, що російські переселенці не становили етносоціальної єдності. Крім згадуваних вже донських козаків на перших етапах колонізації помітну роль відігравали російські розкольники. Своєрідний „ісход” спричинив виникнення низки поселень росіян-старовірів. Заснувавши перші поселення у Чернігово-Сіверщині (60-і рр. XVII ст.), вони пройшли Новоросією аж до Вілкова і перейшли на територію Туреччини, де осіли в Бессарабії та Буковині. Туди ж спрямовувався рух некрасівців і липованів. Духобори осіли в Харківській та Катеринославській губерніях, молокани — по течії р. Молочна. Див.: *Чубинський П.П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. — СПб., 1872. — Т. VII. — С. 292.

²⁵ Материали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... Ч. 1. — СПб., 1903. — С. 222–226; *Данильченко О.П.* Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII — перга половина XX століття). — Владивосток, 2009. — С. 73.

пересічно в районах новітньої колонізації. На теренах Азовської губернії ревізія 1778–1779 рр. зафіксувала 27 етнічних груп. Чисельно домінували українці: вони становили 61,3%. Майже втричі поступалися їм росіяни (20,51%), греки становили 7,33%, вірмени — 6,13%, молдовани — 2,5%, на решту громад припадало трохи більше 2%²⁶.

Втім, кількісні показники мало що говорили про сутність процесу господарського освоєння Донеччини. Стартові умови укорінення “піонерів” донецької цілини були неспівставними. Мізерна частка російських поміщиків отримала дачі, що обчислювалися тисячами десятин; штабні офіцери — по 1 тис. дес.; обер-офіцери — 500 дес.; іноземні колоністи — по 30–60 дес. на господарство і пільговий період майже в чверть сторіччя. Українські і російські селяни, які були особисто вільними, мали задовольнятися наділами у 5–6 дес. і до того ж сплачувати податки. Земля в руках російських самодержців перетворилася на потужний інструмент імперської експансії. Колишня займанщина набувала юридичної сили лишень з благословення державних органів реєстрації. Від часів руйнування Січі належність до козацького стану перестала гарантувати право власності на землю та особисті свободи. Відтоді взаємини українства із царатом перейшли у якісно новий стан.

Попри це потік вільних переселенців до Південно-Східної України набув розмаху, що приводило до сталого скорочення питомої ваги кріпаків у селянському стані регіону (з 44,71% у 1806 р., 43,02% у 1808 р., 37,8% у 1836 р. до 31,89% у 1858 р.). Наплив мігрантів трохи зменшився на час нетривалої російсько-турецької війни 1812–1815 рр. та епідемії чуми, що її вона супроводжувала, і з новою силою розпочався в 1813–1824 рр. Це не було дивним: Бахмутський повіт на той час лишився фактично єдиним районом офіційно дозволеного заселення, отже — прихистком для всіх селян центральних українських та російських губерній, що шукали тут спасіння від закріпачення.

Остання чверть XVIII — перша половина XIX ст. стали часом грандіозних для свого часу державних демографічних проєктів. Перманентна експансія імперії, одномоментні прирощення величезних територій, які роками мали невизначений статус і перебували на напіввоєнному становищі, обмеженість внаслідок безперервних воєн матеріальних і людських ресурсів, які б можна було задіяти в їх інтеграції, спонукали царат вдатися до політики урядової колонізації, яку в не менших масштабах та небезуспішно

²⁶ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С. 18.

здійснювала низка європейських монархій, зокрема й Австрійська. Питаннями міграційної політики опікувалася Канцелярія Опікунства іноземних колоністів²⁷. Указ від 9 червня 1763 р. дозволяв іноземцям, що переселялися до Росії, “будувати і містити по їх законам церкви в тих місцях, де вони селитися побажають”²⁸. Попри детально розроблену законодавчу базу масового характеру іноземна колонізація набула лише з кінця XVIII ст. Переселенський рух стимулювався чутками про привілеї та успіхи колоністів. Постачальниками нових підданих імперії стали Пруссія, Швейцарія, Голландія, Австрійська імперія, Близька Порта. Якщо з європейських країн до Росії переселялися за релігійними мотивами та в пошуках матеріальних вигод; з земель, що перебували під контролем Туреччини, відбувалися масові переселення політичних вигнанців, біженців (Росія, зокрема, надавала притулок балканським і малоазійським повстанцям, з яких формувалися спеціальні військові підрозділи), а також потенційних союзників у боротьбі із Портою. Таким чином виникла низка військово-землеробських поселень (зокрема, й Слов’яносербія) та Маріупольський грецький округ, що прихистили потенційних союзників російського імператорського двору в просуванні Балканського та Грецького “проектів”. Слов’яносербія виявилася скороминущою відповіддю на виклики часу. Попри те, що господарських очікувань Росії вона не виправдала, свою основну місію — сприяти поваленню влади Османської імперії в Причорномор’ї — вона почасти виконала. На відміну від неї Грецький Маріупольський округ проіснував до епохи Великих реформ і був ліквідований лише тоді, як місія повалення потуги Османської імперії в метрополії була реалізована²⁹.

Переважна більшість іноземців, що вирішили пов’язати своє майбутнє із Росією, створили в регіоні розгалужену мережу колоній. Колонії мали право на внутрішнє самоврядування³⁰, але підпорядковувалися нормам російського цивільного права. Окружні колоністські начальники призначалися для них з числа росіян.

---

²⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. XVI. — 28 июня 1762–1765 гг. — № 11853, № 11879, № 11880.

²⁸ ПСЗРИ. — Т. XVI. — СПб., 1830. — С. 312.

²⁹ Нагадаємо, що внаслідок національно-визвольної війни 1821–1829 рр. Греція здобула незалежність. Першим президентом незалежної Греції в 1830 р. став І. Каподістрія.

³⁰ Регламентувалося “Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями”. — Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 гг. / Под ред. О.В. Коноваловой. — Том 1. Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. — Одеса, 1998. — С. 28.

Компактно розташовані колонії об'єднали в колоністські округи — адміністративно-територіальні одиниці, які користувалися автономією у питаннях соціально-економічного і духовного життя. Колонії сучасних Миколаївщини та Одещини склали Березанський колоністський округ з адміністративним центром у Ландау. На Півдні України містилася й решта німецьких³¹ колоністських округів — Лібентальський, Кучурганський, Молочанський, Бердянський і Маріупольський³². Окрему сторінку в історії Південної

³¹ Між 1764 та 1866 рр. німці заснували 165 поселень у Таврійській губернії, 70 — у Бессарабській, 53 — у Катеринославській, 47 — у Херсонській, створивши найпотужнішу в кордонах Російської імперії німецьку діаспору. Німецькі колоністи не склали етнокультурного цілого. Під спільною назвою „німці” насправді розумілися німці-меноніти, лютерани та католики, що відрізнялися не тільки конфесійною приналежністю, а й місцем виходу і, відповідно, мовою. — Див.: Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. — К., 2006. — С. 217; Німці Півдня України: Історія та сучасність / Шитюк М.М., Шкварець В.П., Козирева М.Е. та ін. — Миколаїв, 2009. — С. 41–77; Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — початок XXI ст.). — К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004.

³² Німці Півдня України: Історія та сучасність. — С. 57. — Пруські й баденські вихідці — німці-меноніти отримали в 1922–1924 рр. 46 тис. дес. землі на території Війська Донського і заснували тут 27 колоній. У 1835–1852 рр. на ці землі переселилося ще 145 німецьких родин, які утворили 5 сіл. Колоністи залюднили південно-західну частину Маріупольського повіту і, отримавши близько 40 тис. дес. від колишнього грецького земельного фонду, клином врізалися поміж грецьких та українських селищ. Надалі з'явилося ще 17 поселень, серед них колонія Остгейм (з 1935 р. — Тельманове). Остгейм як адміністративно-територіальна одиниця до 1887 р. входив до Міуського округу Обл. Війська Донського. Потім село підпорядкували Таганрозькому округу, в складі якого воно перебувало до 1920 р.

Для нагляду та керування колоніями відповідно до маніфесту 1763 р. була створена „Канцелярія опікунства іноземців”, що проіснувала до 1833 р. Всі німецькі колонії Маріупольщини об'єднали в Маріупольський колоністський округ, який до 1872 р. (часу їхньої ліквідації) управлявся особливим колоніальним управлінням з центром у м. Маріуполь. Місцевим управлінням опікувався сільський приказ зі старости (шульца) і двох засідателів (байзіцерів), котрі обиралися на загальному сході строком на 2 роки. Громадські справи вирішували на загальному сході.

До німців офіційні джерела та місцеве селянство як правило зараховували й менонітів, які в етнокультурному сенсі становили окрему групу. У Маріупольському повіті ними було засновано 17 колоній: Розенберг, Кіршвальд, Розенгард, Нігенгоф, Шембаум, Кразенгард, Кронздорф, Розенберг, Грунау, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Міррау, Кейзендорф, Гетланд, Нейгоф, Ейхвальд. Колоністи отримали у повне користування 38 228 десятин землі. Єлізаветдорф виник у 1825 р., а Людвігсталь — у 1828 р. Після ліквідації внутрішнього самоврядування німецьких колоній, введення обов'язкової військової повинності для колоністів у 1871–1874 рр. значна їх частина емігрувала до Північної Америки. Менонітський округ було ліквідовано, а землі викупили німці сусідніх колоній. Наприкінці XIX ст. у Маріупольському повіті залишилося п'ять менонітських колоній. (Див.: Васик О.В. Метричні книги німецькомовних колоністів

України складала історія Маріупольського грецького округу³³, що цілком розміщувався на теренах сучасного Донбасу.

Донбасу другої половини XIX — початку XX ст. // Наукові праці: науково-методичний журнал. — Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. — Миколаїв, 2009. — С. 122).

³³ Наприкінці XVIII ст. в приазовські степи переселилася пістрява за етнічним складом громада, відома в історіографії під назвою „маріупольські греки”. Загальна чисельність переселенців на момент переходу в російське підданство складала близько 18 тис.

Переселення на терени тодішньої Новоросії розпочалося в другій половині 1778 р. 21 травня 1779 р. побачив світ „Высочайший указ”, знаний серед греків як „первелег” [від перекрученого „привилегія”. — *Авт.*]. Справляє враження кількість пільг, які згідно з ним, отримали греки. Серед них найважливішими були великі земельні наділи (по 30 дес. на душу); допомога з боку казни в улаштуванні осель і продовольчому забезпеченні; довічне звільнення від військової служби; можливості вільного розвитку всіх видів промислів, навіть виноробства. Для улаштування греків було виділено значну земельну ділянку в Самарській паланці, міські ж жителі мали вільно розселятися в містах Катеринославі і Маріанополі (пізніше Павлоград). Втім першопочатковий план імператорського двору внаслідок активної протидії репатріантів зазнав суттєвих змін.

Умови переселення гарантували особливий статус грецьких поселенців. Греки вимагали, аби в місцях їхнього розселення не було інших етнічних груп. 2 жовтня 1779 р. було конфірмовано інший акт — „Карту представляющую часть Азовской губернии Мариупольского уезда, земли, которые определяются вышедшим из Крыма грекам”, яка щодо своїх територіальних меж цілком протилежна Указу 21 травня 1779 р., адже тут ідеться вже не про Самарську, а про Кальміуську паланку. Згідно з ордером греки мали оселитися на Азовському узбережжі, поблизу фортеці Петровська [стояла на місці давньослов'янського поселення Адомаха. — *Авт.*]. Задля забезпечення даної вимоги уряд виселив з Маріупольщини місцеве населення, включаючи дворян. Маєтки останніх були викуплені державним коштом. Адміністративним центром громади став Маріуполь, заселення якого почалося 11 червня 1780 р. За словами Г.І. Тимошевського, „200 беднейших греческих семейств изъявили желание, под предводительством митрополита ... поселиться на Азовском море, по реке Кальмиусу”. Він вказує на 26 липня 1780 р. як на дату дійсного початку історії Маріуполя — грецького міста. Митрополит оселився в фортеці й заклав тут соборну церкву. Парафіяни ж розселилися за планом, ухваленим раніше для Павловська, у 3-х частинах — Маріуполі, Мар'їнському й Бахчисараї. Навколо міста було утворено 22 села. Через те, що вже до переселення греки з етнічної точки зору не були однорідними (за мовною ознакою вони поділялися на дві групи: греко-татар і греко-еллінів), то й у Приазов'ї вони оселялися окремо. Еллінофони (ромеї) заснували села Бугас, Каракуба, Фуна (Константинополь), Малий Янісоль, Сартана, Стила, Урзуф, Чердакли, Ялта (Яліта). Греко-татари (уруми) заклали села Гнатівка, Ласпа, Комар (Камарь), Карань, Мангуш, Старий Керменчик, Старий Крим, Старобешево, Улакли. Селище Великий Янісоль залюднили представники обох мовних груп. Вони отримували 12 тис. дес. землі для міста й по 12 тис. дес. для кожного села. Казна залишала за собою право конфіскувати ті землі, які греки не зможуть окультурити за 10 пільгових років; водночас вона зобов'язалася додати землі, якщо кількість греків зростатиме за рахунок еміграції.

Уряд надав грекам, на відміну від грамоти Катерини II, екстраординарні права на окремішне проживання в Маріупольському повіті. Впродовж 1780 р. казна зобов'язалася **виселити з нього місцевих мешканців** „...отведя помещикам в местах дач, на избранных

Таким чином, унаслідок складних дипломатичних заходів російського уряду наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в регіоні сформувалися численні діаспори європейських етносів, які, щоправда, чимдалі кількісно поступалися українським і російським переселенцям. Становлячи незначну частину населення, вони мали суттєві переваги над лівовою часткою людності: державними та кріпосними селянами. Іноземні колоністи були неоднорідними в соціально-економічному, етнічному, культурному та конфесійному відношеннях. До епохи Великих реформ вони користувалися визначними для свого часу суспільними привілеями та економічними можливостями. Найбільшу проблему колоністських общин становили труднощі з підтриманням доволі високих стандартів культурного життя, збереженням національно-культурних ознак і подальшим прогресуванням етносів в умовах кріпосницької Росії. Переважна частина колоністів не була інтегрована до загальноімперського політичного та культурного середовища, становлячи стан підданих з розмитою ідентичністю. Значна їх частина не виключала можливості повторної еміграції у пошуках більш сприятливих умов життєдіяльності.

Ще більш суперечливого характеру набуло становище єврейської громади³⁴, що стрімко зростала в регіоні після встановлення

ими удобных мест такое же или и превосходное количество, не взыскивая с них за те прежнее их дачи ничего за владеемое ими время и не зачитая оного при отводе вновь им земель в полагаемое льготное время” (*Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России. — СПб., 1887. — Т. III. — С. 370–373). Казна також повинна була компенсувати майнові втрати мешканців фортеці Петровська. (Самі ж греки мали викупити у них лише млини.) За державний кошт забезпечувалася зимівля греків у Тору, Маяках, Райгородку. Ордер закінчувався такими словами: „С чем от себя уведомить и его пр-во митрополита Игнатия с напоминанием ему о непременно по сему исполнении и чтоб он преклонил хлебопашцев к неупустительному посеву нынешней осенью озимого хлеба, либо на тех местах, где они теперь состоят, либо на вновь для них отведенных, только чтоб в приобретении на будущий год хлеба время напрасно отнюдь потеряно не было” (Там само).

Становище греків у тогочасній Росії було винятковим. Обсяг наданих урядом пільг і поступок вражає, коли згадати, що синхронно переселенню греків до Новоросії ліквідували Запорозьку Січ та потопили в крові селянську війну під проводом О. Пугачова.

В 1807 р. греки домоглися створення Маріупольського грецького суду та відокремлення автономного Грецького округу. Грецький суд був гарантом автономності Грецького округу й послідовно запроваджував політику штучної ізоляції як Маріуполя, який до 60-х років XIX ст. залишався “закритим містом”, так і грецьких селищ. — Див.: *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. — К., 1999.

³⁴ *Євреї* (самоназва — йєгудим) за офіційною класифікацією Російської імперії належали до категорії „інородці” (до них відносилися народи, які були цілком далеко

або дуже незначною мірою, долучені до європейської культури) разом з сибірськими туземними племенами, самоїдами, калмиками Астраханської та Ставропольської губернії, киргизами, горцями Кавказу, туземцями Туркестану та ординцями Закаспійської області. Внаслідок розділів Польщі (1772, 1793 і 1795 рр.) підданими Росії упродовж неповних 20-ти років стали близько мільйона євреїв, які густо заселяли землі Королівства Польського та Литви; 20-тисячна єврейська громада опинилася в зоні російського впливу разом із Бессарабією у 1812 р. Включення Поділля, Полісся та Білорусії до складу імперії відбувалося на тлі голоду, в якому царські експерти (зокрема М. Державін) звинуватили євреїв. Намагання відмежувати закріпачене село від руйнівного, на їхній погляд, впливу єврейських посередників, арендарів та корчмарів викликало до життя програму соціалізації єврейської громади, віхами якої стала низка обмежувальних законів. У 1795 р. була встановлена смуга єврейської осілості (1835 р. до неї входили землі, отримані від Речі Посполитої та Кримського ханства), 1827 р. запроваджений рекрутський набір до шкіл кантоністів, з 1859 р. поза смугою осілості дозволили мешкати купцям I-ї гільдії, євреям, що мали вчені звання та деяким категоріям ремісників.

Державна програма інтеграції єврейства до станової системи неодноразово змінювалася і включала низку напрямків. В 1802 р. був створений особливий комітет по благоустрою євреїв. Згодом (у 1809 р.) Єврейський комітет на чолі з сенатором Поповим дійшов висновку, що вигнання багатотисячної єврейської громади не сприяє політичній стабілізації. 9 грудня 1804 р. Олександр I затвердив „Положення про євреїв”, яке визначило базові принципи облаштування громади у Росії. Ним зокрема передбачалося примусове виселення євреїв з сільської місцевості та надання натомість можливості купувати незаселені землі в деяких губерніях. Незаможних євреїв держава зобов'язалася переселити на землі скарбниці, звільнивши від податків та надавши позики. Відповідно до Положення тисячі євреїв примусово були виселені з обжитих місць. З 1817 р. держава взяла програму облаштування єврейських сільськогосподарських колоній під цілковитий контроль. Амбітна довгострокова програма аграризації мала на меті створення чисельного прошарку особливо вільних євреїв-селян. Хоча єврейські колонії отримали автономний статус, уряди пильно відстежували їхнє становище, зокрема й „громадянську позицію” за часів Кримської кампанії. Упередженість щодо євреїв не зменшувалася, а мовний бар'єр та недовірливість колоністів тільки підживлювали її, тим більше, що на середину XIX ст. економічна підоснова аграризації втратила сенс — Новоросія вже була освоєна зусиллями решти іноземних колоністів та українських селян. Врешті уряд дійшов висновку, що подальше фінансування проекту недоцільне. В 1866 р. Державна рада ухвалила рішення про скасування постанов стосовно переселення євреїв, 30 травня 1866 р. його затвердив Олександр II. — Див.: *Никитин В.Н.* Евреи земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887 г. — СПб., 1887.; *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. — М., Издание Сабашниковых, 1928.; *Лернер О.М.* Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. — Одесса, 1901.; Высочайше утвержденное 9 декабря 1804 г. Положение О устройстве евреев. Печатается по изданию: Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том 28. 1804–1805. — СПб., 1830. — С. 731–737; *Улейников Л. (Биншток Л.)* Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890г. — С.-Петербург, 1891. — Приложение 8, колония Межиречь; *Карагодин А.* Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX в. // Еврейские поселения Юга Украины. Исследования, воспоминания, документы. — Харьков–Запорожье: “Еврейский мир”, 1998.

смуги осілості та примусового виселення євреїв з Литви та Білорусі (1804 р.). Оскільки смуга осілості проходила Донеччиною, єврейська складова донецьких містечок зростала доволі стрімко: в 1864 р. вони склали вже 15% городян Бахмуту, на кінець століття їхня частка в населенні міста зросла до 23%, при цьому вони становили 36,4% торговців, 59,1% промисловців міста³⁵.

Впродовж 1820-х рр. в контексті урядової політики аграризації єврейства в Донбасі виникала низка єврейських землеробських колоній, що поступово розбудовувалися під кураторством і за подобою сусідніх німецьких.

Відлунням колишньої слави українського козацтва була історія Азовського козацького війська. Воно було сформовано 27 травня 1832 р. на базі Дунайського полку, утвореного 1828 р. з нащадків запорожців, які переселилися після знищення Запорозької Січі до Туреччини. Центром його управління була визначена станиця Петровська. До Азовського козацького війська приєднали раніше заселений Петрівський посад, селища Новопетровське й Новоспаське, заселені вихідцями з Чернігівщини. Козаки заснували станиці Микільську³⁶ й Покровську³⁷ та кілька хуторів. Згодом до війська було прилучено Петровський Посад³⁸, с. Новоспасівське³⁹, станицю Стародубську⁴⁰, засновані переселенцями з Чернігівської губернії. У 1832 р. Азовське козацьке військо нараховувало 1 619 осіб обох статей, впродовж року чисельність війська зросла до 6 000 осіб. У 1834 р. в Азовському козацькому війську налічувалося 971 сімейство у складі 4 945 осіб⁴¹.

Головним суспільно-політичним центром тогочасної Східної України, її своєрідною столицею був Бахмут. На відміну від закритого — на той час ще цілковито грецького — Маріуполя, в ньому вирувало життя. Відчуваючи потужний культурний вплив Слобожанщини та Харківського університету, місцева еліта намагалася розбудовувати місцеве життя відповідно до сучасних стандартів. 1808 р. тут відкрилося перше народне училище.

Загалом на час проведення реформи 1861 р. на території Маріупольщини і Бахмутського повіту діяло 47 початкових шкіл (з них

³⁵ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С. 44–45.

³⁶ Нині смт. Володарське Донецької області.

³⁷ Нині с. Бойове Володарського району Донецької області.

³⁸ Нині с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області.

³⁹ Тепер с. Осипенко Володарського району Донецької області.

⁴⁰ В наш час с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області.

⁴¹ *Петренко С.Д.* Азовське козацьке військо // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 46.

15 приватних), в яких навчалось 1 365 дітей і викладало 60 учителів⁴². Не важко помітити, що культурний розвиток регіону відбувався занадто повільним темпом. Відсутність виразних подій у його громадському та культурному житті, постатей⁴³, які б представили регіон на загальноукраїнському чи загальноімперському рівні, була цілком зрозумілою: занадто багато сил піонери донецької цілини витрачали на її освоєння; практично увесь ресурс громад йшов на те, аби пустити міцне коріння в донецький ґрунт. Далеко не всі етнічні громади мали достатній для цього запас міцності. Найбільш позитивним виявився досвід німецьких (зокрема, менонітських) та грецьких колоністів, об'єднаних міцними етноконфесійними зв'язками.

Іноземні колонії в тілі Російської імперії є доволі цікавим історичним феноменом, що ось вже понад двадцять років незалежності робить їх напрочуд принадним предметом дослідження для вітчизняних науковців. Слід зазначити, що переважна більшість іноземних мігрантів, попри всі негаразди, пов'язані із освоєнням цілинних степових земель, отримали виняткові умови для соціально-економічної реалізації та збереження автентичних культурних анклавів. Проблеми та здобутки їх інтеграції у суспільно-політичне та етнокультурне життя регіону зокрема, імперії загалом, найбільш виразнені на прикладі маріупольських греків.

Економічне піднесення першої половини XIX ст. надало грецьким громадам реальні можливості вирішувати докорінні проблеми свого національно-культурного життя. Першим кроком у напрямку задоволення нагальних потреб громад у кваліфікованих, освічених чиновниках, які б, зокрема, обслуговували існування автономного Грецького округу (здійснювали листування, діловодство тощо), вчителях, лікарях, агрономах, безумовно, було відкриття регулярних навчальних закладів. На перших порах свого існування вони втілювали давні сподівання грецьких мігрантів на створення грецької національної школи. Проте невдовзі далася взнаки об'єктивна необхідність у вивченні паралельно з грецькою також і російської мови, по-перше, як державної мови; по-друге, як єдино можливої мови міжнаціонального спілкування. Ледве утворена грецька національна школа відразу потрапила у новий період свого існування, на якому відбувалася боротьба між грецькою і російською мовами за

⁴² Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. — Екатеринослав, 1864. — С. 146, 149, 150.

⁴³ Занадто мало відомими залишаються й насправді знакові постаті, які є уродженцями краю — такі, як Михайло Петренко — автор “Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю...”.

місце в формуванні майбутнього напрямку національно-культурного розвитку маріупольських греків.

На той час якісних змін зазнала також суспільно-політична ситуація і в Україні, і в Російській імперії загалом. За майже півстоліття, що минули з моменту переселення, Луганщина й Донеччина з небезпечних для життя та підприємництва суміжних з Кримським ханатом земель перетворилися на глибокий тил Російської імперії, який завдяки протекціонізму її уряду та відсутності тут кріпосництва отримав такі перспективи економічного розвитку, яких на той час не мала, мабуть, жодна інша територія держави. З іншого боку, величезна імперія стояла напередодні епохальних соціально-економічних реформ, які зміцнили тенденції загальної уніфікації всіх її національних і територіальних складових, централізації управління.

Органи місцевого (етнічного за своєю суттю) самоуправління стояли на перешкоді імперської управлінської машини. Таким був і Маріупольський грецький суд, створений 1807 р. разом із відокремленням автономного Грецького округу з центром у м. Маріуполь. Він являв собою колегіальний орган, що складався з голови, 3 (4) засідателів, секретаря (з обов'язками стряпчого чи прокурора) та підлеглих йому столоначальників. Тривалий час Грецький суд залишався суто національною організацією, адже його голова та засідателі обиралися на окружному з'їзді уповноважених міста й сіл виключно греками і з греків.

Грецький суд був гарантом автономності Грецького округу й послідовно запроваджував політику штучної ізоляції як Маріуполя, який до 60-х років XIX ст. залишався “закритим містом”, так і грецьких селищ. Привілеї надійно захищали інтереси колоністів за часів кріпосництва, виконуючи місію консервації етнокультурних анклавів, упереджуючи їхнє “розчинення” на просторах українсько-російського пограниччя, як це сталося із першими пожильцями Слов'яно-Сербії.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки імперської влади ефективно працював у першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій Росії, але чимдалі стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ регіону загалом. Після скасування кріпосництва реформування в сфері прав іноземних переселенців та козацтва стало неминучим. У 1859 р. Грецький округ, в 1865 р. — Азовське козацьке військо⁴⁴, в 1871 р. —

---

⁴⁴ Протягом 1862–1864 рр. більшість азовських козаків (1 117 сімей) було вислано на Кубань. Однак переселити всіх азовців царському уряду не вдалося: козаки, які

німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню. Колишні колонії об'єднали у волості, які зберігали свою етнічну однорідність. В 1869 р. був скасований Грецький суд. І, нарешті, в 1874 р. запровадили загальний військовий обов'язок. Таким чином, ліквідацію станових привілеїв колоністів було завершено.

Механізм дії соціально-економічних реформ 1860–1870-х рр., що увійшли в історіографію під назвою “Великих реформ”, та їхні перспективні наслідки були цілковито універсальними і доволі виразно проглядаються на прикладі греків. — 1859 р. Грецький округ підпорядкували громадянському управлінню Катеринославської губернії. Колишні грецькі колонії об'єднали в 11 волостей: Мангуську, Ялтанську, Малоянісольську, Сартанську, Гнатівську, Каранську, Бешевську, Старокерменчицьку, Великоянісольську, Стильську й Анадольську. Починаючи з 1859 р. (відразу після ліквідації Маріупольського Грецького округу), в Маріуполі офіційно дозволили оселятися представникам різних національностей. Співвідношення етнічних груп у місті стрімко змінювалося. Якщо в 1818 р. у Маріуполі, за офіційними даними, проживало два росіянина, в 1843 р. — 6 родин іноземців і два росіянина; то в 1864 р. — вже 106 католиків і 393 єврея⁴⁵. 1892 р. Маріуполь перетворився на третє місто губернії за чисельністю населення. Найбільшою його частиною була тепер російська “Слободка”. Греки на той час становили лише 22% міських мешканців. Суттєвих змін зазнав і національний склад сільської округи. — 1779 р. питома вага етнічних груп на теренах повіту була наступною: греки — 77,79%, українці — 15,78%, грузини — 5,02%. У 1884 р., коли сільська людність зросла до 161 044 осіб, греки становили лише 34%, росіяни й українці — 50%, німці — 13%, євреї — 3%. На тлі масової селянської колонізації тенденція до зменшення питомої ваги іноземних вихідців у населенні міста й селищ стала визначальною.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння Донбасу в XVIII — першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони відбувалися двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії, використання їх вигідного стратегічного положення та величезних природних ресур-

---

залишилися, були обернені в селянський стан з наділом 9 десятин на особу чоловічої статі. Після скасування Азовського козацького війська на території, яку воно займало, утворили Покровську і Микільську волості.

⁴⁵ Мариуполь и его окрестности... — С. 81–84.

сів в інтересах правлячих кіл держави. Саме внаслідок урядової колонізації сюди потрапила переважна більшість росіян, а також решта етнічних меншин.

Час показав, що в умовах кріпосництва іноземні колонії із завданням прискороного освоєння регіону справитися були неспроможні: відсутність повноцінних товарно-грошових відносин замикала їх у власних межах і ставила на шлях господарської стагнації. Виходу з окресленої ситуації не було: освоєння донецької цілини було пов'язано із низкою випробувань і втрат. Від самих же етнічних груп мало що залежало, оскільки вони, попри пільги, залишалися лише об'єктом державної переселенської стратегії.

Натомість для українського населення регіону, що закономірно складало його більшість, заселення та господарське освоєння регіону органічно продовжувало багатовіковий процес зростання тіла нації, розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес внаслідок сприятливої геополітичної ситуації набрав небаченої динаміки, перетворившись на народну колонізацію. Масштаби її рік від року зростали.

Донеччина й Луганщина на початковому етапі імперської стандартизації (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Складна й своєрідна національна структура регіону стала важливим чинником його подальшого розвитку. Населення було строкатим в етнічному, соціальному, конфесійному та культурному відношенні. Подорожуючих вражала “різноплемінність” Південної України загалом, Донеччини, зокрема. І для цього були підстави: на середину XIX ст. тут мешкали представники понад 30 етнічних груп: хазяйновиті й неквапливі “хохли”, підкреслено манірні німці чотирьох віросповідань, містечкові євреї та євреї-колоністи⁴⁶, осілі й кочові цигани⁴⁷, болгар, гагаузи, старообрядці, молокани, духобори, пиліпони, греки-елліни й греко-татари, грузини, вірмени, волохи, а також окремі скалки європейських та азійських етносів, що опинилися тут в епоху російсько-турецького протистояння.

⁴⁶ Яруцкий Л.Д. Евреи Приазовья. — Мариуполь, 1996. — 322 с.

⁴⁷ На думку О. Бараннікова вже у XVIII ст. осілі цигани оформилися в т.зв. „українську” етнографічну групу циган. В другій половині XIX ст. внаслідок великої „келдерарської інвазії” [міграційний вибух — *Авт.*] на теренах Росії знову з'явилися кочові табори. З 1800 р. царат розпочав програму створення стану циган-землеробів (як з'ясувалося згодом — невдало). Постанови проти бродяжництва 1809, 1811, 1818, 1839 рр. ілюстрували повсякчасні наміри тримати переміщення циган теренами імперії під контролем. Точних відомостей про масу кочовиків уряд так і не спромігся з'ясувати.

Втім, незвичне для ока мешканця середньої полоси Росії скупчення представників різних народів та конфесій на теренах південних губерній на той час сприймалося радше як певна “цікавинка”, аніж привід до серйозних висновків та розробки відповідних урядових програм. До середини XIX ст. громади мало контактували між собою, хоча історикам відомі плідні кураторські взаємини між німцями та євреями-колоністами, приклади меценатської та культурно-освітньої діяльності німців в середовищі оточуючих слов'янських громад. До епохи Великих реформ взаємини між етнічними громадами на загал носили епізодичний, суто обмінний характер. Станова відособленість залишалася визначальним чинником соціально-економічного та етнокультурного життя регіону. В той час як менонітські та німецькі громади створювали земляцтва, клуби, систему органів благодійності, мережу освітніх установ та піклувальних закладів, започаткували видання преси національними мовами, маріупольські греки існували в умовах добровільної етнокультурної ізоляції, що спричинила їхню поступову деградацію. Єврейські колоністи під кураторством німецьких наглядачів освоювали навички сільськогосподарської праці та підприємництва. Життя оточуючого малоземельного українського і російського селянства неподалік колоній було позбавлене радощів повноцінного господарювання та перспектив розвитку, як господарського, так і культурного, внаслідок критичної нестачі земель та кріпосної залежності.

Поряд із цим, формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Прикметною рисою регіону було те, що він із самого початку становив арену інтенсивних міжнаціональних процесів, що найбільш виразно відбувалися в поселеннях міського типу. Такого бурхливого виникнення і розвитку міст перед тим не знав жоден регіон України. Ця обставина привертала увагу багатьох дослідників⁴⁸. Так, Н. Полонська-Василенко зазначала, що поряд із давніми містами-

---

⁴⁸ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение Новороссийского края. — О., 1836; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII — первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 306 с.; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Наука, 1959. — 277 с.; *Тимофеев В.И.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К.: Наукова думка, 1984. — 218 с.; *Пірко В.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк: Схід. видавн. дім, 2004. — 224 с.; Див. також: *Семеняк Н.П.* Про витоки міст Півдня України в Радянській історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 1. — С. 51–55.

фортецями (такими як Бахмут⁴⁹) проектувалися і виникали нові міста, що швидко перетворювалися на адміністративні і торгівельно-промислові осередки (Катеринослав, Херсон, Маріуполь)⁵⁰. На кінець XIX ст. Південна Україна вже була найбільш міським регіоном України: рівень урбанізації тут сягнув 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 рази, Правобережжя — у 1,9, Лівобережжя — в півтора рази⁵¹.

Загалом історія заселення і господарського освоєння Південної України практично на має аналогів у тогочасній світовій практиці. Населення регіону зросло з кількох тисяч осіб на початку XVIII ст. до понад 1 млн. в середині XIX ст. і надалі продовжувало стрімко збільшуватись. Згодом на перешкоді механічного зростання постала низка перепон. Вже наприкінці першої чверті XIX ст. фонд вільних земель Луганщини й Донеччини майже вичерпався, тому уряд перейшов до політики стримування переселень, а також переглянув свої взаємини з громадами іноземних колоністів, відібравши у них неосвоєні землі (як це було, скажімо, із маріупольськими греками). В середині XIX ст. колонізація в основному завершується, вільних земель практично не залишається, національний склад населення поступово стабілізується. Людність стабільно зростає, що обумовлюється не менш бурхливими, аніж демографічні, соціально-економічними процесами.

Результати періоду освоєння території сучасного Донбасу в системі координат кріпосництва з кінця XVIII ст. до 1858 р. виглядали так: населення зросло більш ніж у 2,5 рази, 72% були українцями, 19,1% — росіянами, переважна частка населення мешкала в невеликих селищах. Напередодні ліквідації кріпосництва кріпаки склали близько чверті населення краю, тоді як пересічно по Україні — 40%. У дореформену добу дворяни склали 74,8% землевласників

---

⁴⁹ В 1863 р. населення Бахмуту сягнуло 4 900, в 1887 р. — 15 101, в 1897 р. — 27 948 осіб. На кінець XIX ст. в місті працювали жіноча гімназія, Олександрівське жіноче училище, Володимирівське чоловіче училище, чоловіча гімназія, міське трикласне училище, ремісниче училище, міські церковно-приходська школа та училище, духовне училище та 7 єврейських училищ. Сукупна чисельність учнів міста становила 891 особу (695 хлопчиків та 196 дівчат). На кошти міста утримувалися лікар, фельдшер, міська акушерка та віспоприщеплювач. Медичні працівники за відсутності міської лікарні обслуговували городян у приймальному покої. За рік його відвідували понад 7,5 тис. хворих. — ДАДО. — Ф. Мікрофільмів. — № 1136, 1173.

⁵⁰ *Полонська-Василенко Н.* Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1965. — Ч. 7. — С. 207–235.

⁵¹ *Водотика Т.* Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. — Т. 1. — К., 2014. — С. 95.

Бахмутського повіту і концентрували в своїх руках 98,6% землі⁵². Лише в середині XIX ст. починає вирівнюватися співвідношення між жіночим і чоловічим населенням регіону, що стало запорукою його майбутнього природного відтворення.

Неспішним темпом, але невпинно зростали міста. До найбільш значних поселень належали Лисичанськ, Скотовате, Новоекономічне, Авдіївка. Поселення навколо промислових підприємств (заселені, як правило, державними селянами, приписаними до них) виявляли ознаки урбанізації. Підприємства зазвичай малоефективні, так само як малоефективна робота селян, що відбували на них свою повинність. Замкнене коло кріпосницьких обмежень заважало їм вирватися на якісно новий рівень. Так, приміром, безславно завершилися намагання налагодити виробництво на Луганському чавуноливарному заводі.

В 1820 р. Маріуполь залишався невеличким заштатним містом, у шести кварталах якого тулилися 606 дворів, 3 церкви, собор. Життя людної міста (1 490 чоловіків та 964 жінок) відбувалося в умовах добровільної ізоляції й регламентувалося Грецьким судом. Щоправда, суспільна роль російських чиновників, що здійснювали нагляд за діяльністю суду та опікувалися справами митної застави, поштової експедиції, берегової сторожі та карантинної застави, чимдалі зростала⁵³.

В 1837 р. головна вулиця Слов'янська, розділеного на сім сотень, називалася Велика Ізюмська. Решта з чотирнадцяти вулиць та провулків назв не мали. В місті було дві площі, три дерев'яних мости, 976 дерев'яних будинків, 52 сади, 35 городів, 37 лавок, 2 трактири, 18 "питейных домов", миловарня, 4 пивоварні, 8 салотопних, 3 цегляні заводи та 93 млини. Привертає увагу соціальний склад населення міста. Із загальної маси 2 918 чоловічого та 2 932 жіночого населення, налічувалося 63 священика, 120 дворян та чиновників, 62 службовців та відставників військового відомства, 94 службовців цивільного відомства, 36 різночинців, 213 купців третьої гільдії, 1 781 міщан та посадських, 11 іноземців, 122 дворових, 3 299 селян (3 289 казенних, 10 — поміщицьких). З 1812 р. в місті працювало приходське училище з одним учителем, що навчав 106 учнів⁵⁴.

---

⁵² Історія рідного краю (Донеччина з кінця XVIII до кінця XIX ст.). — Донецьк, 2012. — С. 99.

⁵³ Історія Донецького краю в документах і матеріалах. — Донецьк, 1995. — С. 21.

⁵⁴ Матеріали для статистики Російської імперії. — Спб., 1839. — Т. 12. — С. 140–141.

Так само неспішно, як зростали міста, розвивалося культурне життя регіону, зокрема його освітня ланка. На перших порах навчання відбувалося переважно в домашніх умовах. Перше мале народне училище в Бахмуті розпочало свою роботу лише 1808 р., а в Слов'янську — 1812 р. Контингент учнів не перевищував сімдесяти осіб. Станом на 1841 р. у Бахмуті діяли три училища та два приватні пансіони, де навчалися близько двохсот дітей. В 1820 р. перше міське парафіяльне училище розпочало роботу в Маріуполі. У 1825 р. тут був відкритий ще один навчальний заклад — духовне училище. Загалом на момент скасування кріпосництва в Бахмутському повіті та Маріупольській окрузі працювали 47 світських шкіл (зокрема 15 приватних), де навчалися понад 1 300 дітей. В 1861 р. в Бахмуті відкрилася перша недільна школа для дітей робітників на 20 учнів⁵⁵. Зрозуміло, що в масштабах регіону говорити про відповідність освітньої мережі потребам зростаючого населення було зарано.

Відповідно до вимог виробництва значно швидше розвивалося прикладне наукове знання, пов'язане передовсім із вуглевидобуванням та лісовою справою. Зрозуміло, що розбудовувалося воно стараннями запрошених фахівців. Вже наприкінці XVIII ст. (1795 р.) побачила світ перша наукова праця про Донецький басейн — “Руководство к познанию, разрабатыванию и употреблению каменного угля” Івана Брігонцова. Його справу подовжив Є. Ковалевський, який в 1829 р. опублікував перший систематичний опис басейну, стратиграфічну схему залягання порід та, власне, увів у вжиток саму назву “Донецький басейн”. Після видання в Парижі праці та геологічних карт професора Паризької гірничої школи Ле-Пле (1843 р.) відомості про багатства Донбасу стали надбанням західноєвропейського наукового загалу.

Історія заселення і господарського освоєння території сучасного Донбасу виглядає яскравим унаочненням суперечностей і потенційних можливостей, що отримало суспільство внаслідок непослідовних, половинчастих, але історично прогресивних Великих реформ. Навіть у контексті непересічної історії колонізації Південної України історія післяреформеного піднесення Донбасу виглядає історичним феноменом. Втім, не слід забувати, що феномен цей був на загал позбавлений сусальності, якої він здобув у працях побороників прискореної модернізації. Підносячи промислові досягнення Донбасу, вони абстрагувалися від того факту, що до епохи Великих реформ кріпосницькі та капіталістичні відносини в місцевій про-

⁵⁵ Історія рідного краю (Донеччина з кінця XVIII до кінця XIX ст.). — С. 58.

мисловості сполучалися найхімернішим чином: засновані 1795 р. Луганський завод та Лисичанський рудник названі І. Кононовим “першими острівцями індустріального суспільства на українській землі”⁵⁶, відкрили двері в нову промислову еру, але новітня техніка поєднувалася з архаїчними суспільними відносинами, виробничий процес відбувався на засадах військової дисципліни і руками закріплених за заводом селян. Інфраструктура не встигала за розмахом промислового будівництва. Працюючи по 12 годин на добу, люди змушені були решту часу тулитися в бараках та землянках. Три великі рудники — Щербинівський, Нелепівський та Північномикутівський, на яких працювали 15 тис. робітників, обслуговував лише один “роз’їзний” лікар. Людей косили сухоти, професійні захворювання. Дитяча смертність сягала 55%⁵⁷.

Реформи 1860–1870-х рр. стали висхідним пунктом руйнування етнічної гомогенності колишніх колоністських округів. Ліквідація автономії німецьких, грецьких, єврейських колоній та включення їх до системи загального державного управління відкрили шлях асиміляційним процесам, що відбувалися в якісно нових соціально-економічних обставинах. Зайвим буде казати, що громади прийняли це як наступ на свої привілеї і порушення умов переселення. Втім, ні про яке зрівняння прав і можливостей колоністів і слов’янського селянства не йшлося.

Час, наданий урядом для адаптації в безводному степу, етнічні громади використали з різним коефіцієнтом корисної дії. І все ж, успіхи іноземних колоністів були очевидними для спеціалістів: вони виразно виділялися на краще на тлі українських і російських сіл. З цього приводу у передньому слові до книги “Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России” (СПб., 1869) один із найбільш авторитетних у дореволюційну епоху дослідників історії колонізації російських провінцій А. Клаус зазначав: “А русское общество и представители его экономических интересов? ... Какие же они делали попытки к толковому, всестороннему ознакомлению себя с бытом наших колонистов; с условиями, или вернее, системою первоначального водворения и дальнейшего развития колоний? ... Не говоря о дилетантах, даже специалисты-хозяева, политико-экономы, императорское вольно-экономическое общество и т. д., и т. д., — разве пытались они завязать и поддерживать правильные сношения с колониями; иначе, разве содействовали они сближению с русским обществом, с

⁵⁶ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. — С. 113.

⁵⁷ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — С. 29.

его нуждами и интересами, наших колонистов? ... А между тем, уже годы и годы почти в каждой колонистской волости действуют правильно организованные “общества сельского хозяйства”, делаются разного рода опыты, наблюдения, исследования по хозяйству, и т. д. ... Эти вопросы, наряду с вопросами о народном образовании, волостных банках, продовольствии, страховании, опеках и т. д., более или менее солидарны. На запросы по всем этим предметам опыт наших колоний может дать ответы, если, быть может, и не вполне удовлетворительные, то во всяком случае весьма и весьма поучительные. Сумели же мы эту разнородную смесь заграничных пришельцев, эти во многих случаях буйные, беспутные и всегда почти обнищавшие подонки всяких национальностей и культур, организовать в самом начале их поселения так, что подчиняясь установленной законом системе, они, путем нормального хода жизни и мирского самоуправления, выработали из себя цветущие общины трудолюбивых земледельцев и промышленников. Неужели и почему же именно только с нашим собственным крестьянином, даже при нынешних, несравненно более благоприятных условиях, нельзя бы нам достигнуть того же, хотя бы приблизительно того, чего добились у иностранных поселенцев?”⁵⁸.

Попри те, що досвід іноземних піонерів освоєння донецьких степів не був вповні вивчений, зауваження про бажаність його застосування в середовищі власного селянства були недоречними: на перешкоді цьому стояла неспівставність наділів українських і російських селян та тягаря повинностей, що вони несли аж до початку ХХ ст. Власне, ліквідація особливого статусу іноземних колоній не мала історичної альтернативи. Тим часом різючі зміни відбулися не лише в колоніях, а й у загальному контексті їхнього соціально-економічного та етнокультурного існування.

Розглянемо наслідки запровадження Великих реформ в етнокультурній, соціально-економічній та суспільно-політичній сферах та окреслимо проблеми, які вони заклали в будову народногосподарського комплексу Донбасу.

Стрибок у промислову еру: Луганщина й Донеччина в контексті модернізації Російської імперії. Упродовж кількох десятиріч Донеччина з малоосвоєної околиці Російської імперії, якою вона була ще в першій половині ХІХ ст., перетворилася на район бурхливого промислового й аграрного розвитку. Відкриті ще

---

⁵⁸ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. — СПб.: тип. В.В. Нусвальда, 1869. — С. VIII–IX.

за часів Петра I поклади кам'яного вугілля та залізної руди в епоху Великих реформ перетворилися на вирішальний чинник економічної розбудови регіону.

Потужним стимулом збільшення видобутку місцевого вугілля стала Кримська війна (1853–1856 рр.). Внаслідок блокади Одеса й Петербург залишилися без звичних поставок англійського вугілля і змушені були перейти на грушевський антрацит. Слід віддати належне — уряд значно полегшив умови вуглевидобутку, внаслідок чого в стислі строки ліквідував енергозалежність від старих ринків. У повоєнний час цим видом промислу займалися не лише казна й поміщики, а й селяни та козаки. Селяни наприкінці 1830-х рр. давали понад чверть товарного вугілля⁵⁹. Його собівартість на примітивних селянських шахтах становила 1,5 коп. за пуд, відпускна ціна перевищувала 3 коп.⁶⁰ На поміщицьких шахтах (Плещеева, Штерича, Мілорадовича, Масловича, Богдановича та ін.) вироблялося набагато більше вугілля. Впродовж 1851–1861 рр. у районі Лозової Павловки (нині м. Брянка Луганської області) працювала низка поміщицьких вугільних копалень, найбільш відомими з яких були “Ломоватка”, “Краснопілля”, “Єленівка”⁶¹. При всій значущості даних, що наводять дослідники, слід наголосити — до середини XIX ст. лише на п'ятьох родовищах (с. Лисичанськ, у маєтку Шидловського в с. Олександрівка, с. Успенка на землі Луганського ліварного заводу, а також Катеринославських та Грушевських антрацитових копальнях) вугілля видобувалося регулярно. Решта шахт працювали чи то сезонно, чи в якості допоміжного промислу.

До кінця 1880-х рр. вугілля, що видобувалося в Донбасі, мало доволі обмежений ринок збуту через відносну дешевизну англійського. До 50% видобутку споживалося казенними заводами (передовсім Луганським), понад 27% — місцевими купцями⁶², незначна кількість — пароплавствами Чорного та Азовського морів. Ситуація докорінним чином змінилася після введення мита на ввезення англійського вугілля.

І все ж основним фактором, що гальмував розвиток вугільної промисловості, було не стільки кріпосництво, скільки відсутність

---

⁵⁹ Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955. — С. 80.

⁶⁰ Описание каменноугольной разработки близ села Успенского в Славяновербском уезде Екатеринославской губернии // Горный журнал. — 1854. — Ч. II. — Кн. IV. — С. 84.

⁶¹ Довжук И.В. Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX в.): Дис. ... канд. ист. н. — К., 1996. — С. 55.

⁶² Там само. — С. 51.

належної інфраструктури, що в разі підвищувало вартість палива⁶³, робило його видобуток нерентабельним.

У пореформену добу всі пазли, що називається, склалися: розпочався злам кріпосницької системи, разом із тим запустилися об'єктивні процеси формування внутрішнього ринку попиту на продукцію важкої промисловості та ринок робочої сили, що звільнялася внаслідок розкріпачення⁶⁴. Втягнення Росії в загальноєвропейську систему обміну та конкуренції загострювало питання конкурентоспроможності імперії в нових геополітичних обставинах. На порядку денному постало завдання прискореної модернізації російського імперського проекту та виведення його на перші щаблі європейської політики. Імперія гостро потребувала металу. На той час природні копалини Донбасу були добре вивчені, існували докладні карти їхнього залягання, науковці розробили обґрунтовані рекомендації щодо створення в Донбасі нового центру металургійної та кам'яно-вугільної промисловості загальноімперського значення.

Справа залишалася за малим — зв'язати місця видобутку вугілля, руди та центри їхньої переробки надійними транспортними артеріями, спроможними недорого і швидко доставляти сотні тисяч тонн вантажів. Усього за три десятка років, на кінець XIX ст. Україна вийшла на перше місце в імперії за щільністю залізничного сполучення: на тисячу км² площі тут припадало 23,7 км залізниці, тоді як у Центральному чорноземному районі — 22,3 км, Центральному індустріальному — 17,9, Західному — 17,5, Сибіру — 1, на Уралі — 2,2, Дальньому Сході — 5 км⁶⁵.

Розбудова транспортної мережі та видобуток вугілля перебували в прямій залежності: кожен десяток кілометрів залізниці сприяв

---

⁶³ До розбудови залізниць вугілля перевозили гужовим транспортом, зокрема чумаки. На мажах вони перевозили до 120 пудів.

⁶⁴ Вуглевидобування перетворюється на надзвичайно прибуткову галузь, що наче магнітом притягує представників усіх соціальних верств. Копальні відкривають усі: від поміщиків-підприємців до селян. Найбільш відомим представником поміщиків-підприємців був Іван Григорович Іловайський (1831–1883) — осавул Війська Донського, великий землевласник Міуської округи, засновник підприємницької династії Іловайських, власник Макіївських копалень, механічного заводу, ініціатор з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Активну участь у фінансуванні галузі брали купці І. Уманський, “залізничний король” С. Поляков, О. Алчевський. На землях Війська Донського розвивається козацьке підприємництво, віддзеркаленням якого стала діяльність родин Байдаланових та Переселенкових, С. Корнеєва та І. Кошкіна. Навіть селянство висунуло із свого середовища успішних підприємців, одним з них був Я. Древицький.

⁶⁵ Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX–XX вв. — М., 1950. — С. 337.

створенню нових шахт і зростанню темпів видобутку⁶⁶. Залізниця не лише перевозила вугілля — вона сама була величезним споживачем палива. Саме тому наприкінці 1870-х рр. зростає кількість копалень, видобуток яких стрімко наближається до мільйона пудів щорічно з кожної⁶⁷, на відміну від 6 млн. пудів загалом на початку 1860-х рр. Видобуток вугілля прискорювався шаленим темпом: якщо в 1889 р. обсяги видобутку сягнули 189 млн. пудів, то всього за десятиріччя (в 1900 р.) — 672 млн. пудів. Донбас став основним постачальником твердого палива в Російській імперії, даючи 68,7% загальноросійського вуглевидобутку.

Розповсюдження парового двигуна в якості основної рушійної сили так само стимулювало розвиток вугільної промисловості. Кінець XIX ст. став часом не тільки збільшення обсягів видобутку (1886 р. на Донбасі було видобуто 128,6 млн. пуд. вугілля, 1900 р. — 671,6 млн.⁶⁸), а й закладки безлічі нових шахт. Від початку нового тисячоліття основним споживачем вугілля стають металургійні підприємства.

Наступним постійним споживачем палива стала цукрова промисловість, в якій з другої половини 1860-х рр. відзначалося піднесення. Промисловий переворот в ній завершився в середині 1870-х рр. В 1882 р. на цукрових заводах працювало вже 1 679 парових машин⁶⁹.

В результаті використання нового палива в регіоні на якісно новому рівні відроджується солеваріння. Життєдайний поштовх до розвитку отримали Слов'янськ та Бахмут. Відкриття цілющих властивостей соляних озер, які з 1827 р. почали рекомендувати лікарі в якості курортів, також сприяло розвитку Слов'янська. В ньому в 1773 р. проживало 3 872 жителі, в 1830 р. — 5 124, а у 1870 р. — вже 11 653.⁷⁰ Швидкими темпами розвивався й Бахмут. У ньому наприкінці XVIII ст. нараховувалося 617 жителів, у 1825 р. — 4 215, в 1840 р. — 6 396, а в 1857 р. — вже 9 197⁷¹.

---

⁶⁶ Не слід забувати також, що залізниця створювала найбільший для свого часу ринок найманої сили — на будівництві Курсько-Харківсько-Азовської залізниці (концесія С. Полякова), що розпочалося в 1868 р., були задіяні понад 17 тис. робітників.

⁶⁷ Наприкінці 1880-х рр. їх було понад двадцять.

⁶⁸ Довжук *И.В.* Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX в.): Дис. ... канд. ист. н. — К., 1996. — С. 159.

⁶⁹ Там само. — С. 87.

⁷⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — С. 708.

⁷¹ Пірко *В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). — С. 135; Молчанов *В.Б.* Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX — початок XX ст.). — С. 78.

До завершення промислового перевороту солевидобувна промисловість об'єктивно посідала другу сходинку в структурі промисловості регіону. На той час в Бахмутській котловині були розвідані найбільші в світі соляні поклади. Дуже скоро місцеве виробництво солі склало 12,3% від загальноімперського. На 1893 р. на солевидобувних підприємствах працювало понад 800 осіб.

Втім подальші перспективи економічного прогресу регіону чимдалі більше асоціювалися із важкою промисловістю. Державні пільги приваблювали сюди підприємців з Франції, Бельгії, Німеччини, Великої Британії, Італії. Їхніми зусиллями наприкінці ХІХ ст. формувався Південний гірничопромисловий район: тут діяли 300 промислових підприємств, з них — 13 металургійних (що виготовляли 33% загальноросійського обсягу металу). В Горлівці, Дружківці, Костянтинівці, Краматорівці, Юзівці, Харцизьку, Дебальцевому постали машинобудівні заводи. Стрімко розвивалися коксохімічне й содове виробництва. Біля Микитівки виріс найбільший у імперії завод з виробництва ртуті⁷². 61 копальня, що діяла в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, на яких були задіяні близько 12 тис. робітників (переважно не місцевих), виробляли продукції на 7 млрд. руб. на рік. Ще до 10 млн. пудів вугілля на рік виробляли селяни на надільних землях у тогочасних копанках. Вуглевидобування та металургійна галузь міцно затверджувалася на позиціях промислових флагманів Донбасу, торуючи йому дорогу в промислову еру.

Першим ливарним підприємством, що поклав початки металургійної галузі України, став Луганський ливарний завод, збудований відповідно до указу Єкатерини ІІ (14 листопада 1795 р.). Разом із шахтою на землі с. Третя Рота (Верхнє) неподалік балки Лисича, він утворив комплексне підприємство, що здійснило згодом технічну революцію в металургії. Попри те, що йому так і не вдалося вийти на стабільне виробництво, на 1857 р. на заводі працювало 5 160, на трьох його рудниках — ще 6 327 осіб⁷³. Наступну спробу створити велике ливарне виробництво уряд здійснив в 1857 р., заклавши Петровський казенний завод на території сучасного Єнакієва. Завод пропрацював з 1861 по 1866 р. Ще менше протримався Лиси-

---

⁷² Поблизу станції та селища Микитівка гірничий інженер І. Міненков відкрив поклади ртутних руд. Оцінивши промислові перспективи родовища, гірничий інженер А. Аубах організував товариство і на його кошти побудував унікальний завод. Через 10 років акціонерне товариство виготовляло вже майже 40 тис. пудів ртуті за рік, половина якої йшла на експорт.

⁷³ Журнал Министерства Внутренних Дел. — 1858. — Ч. 31. — С. 9–11.

чанський завод (1870–1872 рр.). Його технологам так і не вдалося вирішити завдання виплавки на місцевій сировині якісного недорогого чавуну, який міг би конкурувати із дешевим імпортним. Нова сторінка в історії металургії розпочалася після ухвалення 1866 р. закону, що протегував розвитку залізниць та суміжних галузей промисловості, передовсім тих, що займалися виготовленням рейок.

1868 р. Джон Юз викупив першу концесію на будівництво приватного металургійного заводу у кн. П. Кочубея. Вартість угоди складала 24 тис. фунтів стерлінгів. Початковий акціонерний капітал “Новоросійського товариства кам’яновугільного, залізного та рейкового виробництв” складав 300 тис. фунтів стерлінгів, розподілених на 6 тис. акцій. На 1900 р. він зріс у чотири рази. Правління знаходилося в Лондоні, відповідальна агенція — в Петербурзі, а головна контора — в Юзівці. Це, слід зауважити, була кампанія із менеджментом, абсолютно не властивим російській імперській традиції.

Від початку підприємство Юза будувалося як комплексне з повним виробничим циклом: до нього входили металургійний завод, копальні та 85-верстна Костянтинівська залізниця, що зв’язала Юзівку із Курсько-Харківсько-Азовською магістраллю. На будівництво останньої Юз, між іншим, отримав трьохмільйонну позику від казни. Аби зрозуміти, яку роль відіграло будівництво Курсько-Харківсько-Азовської та Донецької кам’яновугільної залізниць у становленні дітища Юза, слід перелічити основні об’єкти, створені під час її облаштування: крім майже 500 верств залізничного полотна, робітники збудували 16 мостів, 2 шляхопроводи, 15 паровозних депо⁷⁴, з’єднаних телеграфним сполученням. Спочатку по Донецькій кам’яновугільній дорозі курсували 92 паровози, вагонний парк сягав 2 223 одиниці⁷⁵. 1882 р. ввели в експлуатацію залізничну гілку Оленівка–Маріуполь, що поєднала донецькі копальні із портом, забезпечивши його вихід на європейський ринок.

Та зростання залізничної мережі було всього лишень частиною загального плану створення імперії Юза. В 1872 р. вступила в дію перша домна, згодом — ще дві; 1873 р. — розпочався прокат рейок; 1879 р. — виплавка сталі; впродовж 1878–1882 рр. запустили чотири мартени і перейшли на випуск сталейних рейок. З переходом на

---

⁷⁴ У Дебальцевому, Ровеньках, Попасній — першого класу, Луганському заводі та Краматорську — другого, Варваропілля, Микитівці, Хацапетівці, Лисичанську — третього.

⁷⁵ Історія рідного краю (Донеччина з кінця XVIII до кінця XIX ст.). — Донецьк, 2012. — С. 125.

криворізьку руду⁷⁶ промислові перспективи підприємства зростали, разом із ними навколо містоутворюючого підприємства зростала Юзівка. Якщо в 1856 р. у Ливенському хуторі (місці побудови заводу) було лишень дві хати і вівчарня, в 1870 р. — тут мешкало вже 164 особи, в 1879 р. — 303⁷⁷. На 1886 р. значно відозміненою вже була й інфраструктура селища, яке спочатку складалося з 300 будинків та балаганів, збудованих Юзом для працівників. В цей час у поселенні було зареєстровано 64 торговельно-промислові заклади: 3 булочні та пекарні, 2 ковбасні, борошняний склад, бійня, 6 кабаків, пивна, будка із зельтерською водою, 3 готелі та постійні двори, винний склад, 40 лавок, 2 лісних склади, шкіряний та миловарний заклади, а також баня⁷⁸. В 1913 р. на “Новоросійське товариство” працювало майже 18 тис. осіб. Зважаючи на стартові майже 70 спеціалістів, результат за 43 роки був більш, ніж переконливим.

Наступним з потужних містоутворюючих підприємств став Дружковський металургійний завод, що став до ладу в 1894 р., а 1900 р. вже вийшов на третє місце в Україні по виготовленню рейок. За кілька років після відкриття на одне з найпотужніших підприємств галузі перетворився завод Донецько-Юр'ївського металургійного товариства О. Алчевського, поселення навколо якого з часом злилися, утворивши сучасний Алчевськ. Згодом практика стрімкого розростання населених пунктів міського типу навколо промислових підприємств стала універсальним чинником демографічного розвитку Донбасу. Найбільшими центрами промислової міграції стали заснований на кошти російсько-бельгійського товариства Петровський завод, що запустився 1897 р., бельгійського капіталу — Ольховський завод (1898 р.) та Костянтинівський (1897 р.), німецького — Краматорський завод (1896 р.). На межі тисячоліть стали до праці Макіївський (французький капітал) та Кадіївський (бельгійський капітал) заводи.

Не менш стрімко поселення розросталися навколо транспортних вузлів — передовсім залізничних. Найбільшою хлібовантажною станцією стала Дружківка, через яку щорічно проходило понад

---

⁷⁶ В 1884 р. вступила в експлуатацію Катеринінська залізниця, що зв'язала Донбас із Криворіжжям, Придніпров'ям та рештою України. 1900 р. Криворізький басейн дав близько половини загальноімперського видобутку залізної руди.

⁷⁷ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. 2. — Бахмутский уезд. — С. 229, 231.

⁷⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. — Т. 2. — Бахмутский уезд. — Екатеринослав, 1886. — С. 234.

1 400 вагонів збіжжя. Важливими центрами відвантаження вугілля стали Щербинівка (4 тис. пудів на добу) та Харцизьк (12 тис. пудів).

В 1890 р. в с. Верхнє (нині — територія м. Лисичанськ) на березі Сіверського Донця російсько-бельгійське акціонерне товариство “Любімов, Сольве і К” заклало Донецький содовий завод, що на 1895 р. посів перше місце в імперії по виробництву соди. В 1899–1900 рр. тут працювало вже понад 900 осіб⁷⁹.

Створення та введення в дію металургійної галузі заклало передумови для створення та розвитку машинобудівної галузі. Першим із підприємств, що мав позитивний досвід функціонування, став машинобудівний завод Гартмана в околицях Луганська — згодом найбільший в Європі паровозо-будівельний завод. Друге життя після реконструкції (1895 р.) отримав колишній Луганський ливарний завод — тепер вже у вигляді казенного патронного заводу.

Освоєння залізрудних родовищ Керченського півострова привело до виникнення наприкінці XIX ст. третього осередку української металургії — Приазовського. 1896 р. розпочалося будівництво Маріупольського заводу Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства, а в 1898 р. неподалік постав завод товариства “Російський Провіданс”. Лише за десятиліття вони перетворилися на промислових гігантів із понад дев’ятитисячним робітничим колективом⁸⁰.

На відміну від старого промислового Уралу, Донбас розвивався на передових для свого часу засадах концентрації, інтенсифікації, комплексності. І рівень концентрації виробництва, і рівень продуктивності праці тут у рази перевищували показники Уралу⁸¹. 12 із 15 заводів регіону мали повний металургійний цикл (виробляли чавун, сталь і прокат). Луганський передільний завод став також і машинобудівним. На межі тисячоліть сформувалися передумови для виникнення монополістичних об’єднань. У 1902 р. розпочало діяльність Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів “Продамет”.

На тлі вражаючих досягнень “важковаговиків” донецької промисловості успіхи інших галузей виглядали маловиразно, власне, як

---

⁷⁹ История технического развития угольной промышленности Донбасса. — К., 1969. — Т. 1. — С. 31–32. — Для порівняння: станом на 1900 р. хімічна промисловість України складалася з 43 невеликих підприємств з 2,1 тис. працівників.

⁸⁰ В 1899 р. на обох заводах працював 8 251 робітник. На рік заводи виробляли продукції на 7 586 774 руб. Загалом же в Маріуполі було зареєстровано 130 промислових підприємств, де працювало 9 683 робітника та вироблялося продукції на 8 467 919 руб. — История Донецкого края в документах и материалах. — Д., 1995. — С. 38.

⁸¹ Див.: Гливиц І. Железодельательная промышленность России. — М., 1911.

і повсюди в Україні. — На початковому етапі розвитку перебувала харчова промисловість, представлена трьома галузями: мукомельною, спиртогорілчаною та цукровою. В усіх на кінець XIX ст. був завершений промисловий переворот.

В абсолютно нерозвиненому стані перебувала бавовняна галузь. Попри механізацію та інтенсивний розвиток суконних заводів у Клинцях⁸² (Чернігівщина), на початковій стадії розвитку в Україні перебувала й суконна та полотняна промисловість. Канатна, шкарпетково-перчаточна промисловість існували у вигляді промислів і давали заробіток мізерній частці населення.

На рівні дрібної промисловості, хоча й відносно потужно в масштабах України, прогресувало виробництво будівельних матеріалів: цегли, черепиці, вапна, алебастру, кахлів, скла, будівельного каміння тощо.

Пореформені диспропорції в розвитку окремих галузей економіки найбільш наочно виявлялися в галузях, безпосередньо пов'язаних із повсякденним споживанням. — 1885 р. на 12 хлібопекарнях України працювало понад 300 осіб⁸³, за даними на 1895 р. в маслоробній промисловості були задіяні 4 667 осіб, а в 1900 р. — 1 154. Підприємства кондитерської промисловості на 1885 р. забезпечували зайнятість понад тисячі працівників, на 1895 р. чисельність найманих працівників зменшилася до 786⁸⁴. Власне, як міський так і сільський мешканець (за винятком еліти) споживав продукцію, вироблену в натуральному сільському господарстві, що реалізовувалася передусім через мережу ярмарків та базарів. Ця обставина підспудно гальмувала розвиток інфраструктури міст та міських поселень, що або залишалися напіваграрними за структурою міського господарства, або були занадто залежними від оточуючої сільської округи.

Україна врешті перетворилася на ринок споживання продукції російської текстильної промисловості. За суттєвого обмеження і жорсткого державного регулювання низки галузей (передовсім харчової промисловості й таких, як цукрова, мукомельна та виногорілчана) внутрішніх стимулів промислового зростання було обмаль. Однобоке зростання капіталістичних відносин у сільськогос-

---

⁸² Тут на 1900 р. працювали 7 підприємств з 2 437 робітниками. — Див.: *Довжук І.В.* Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX в.): Дис. ... канд. ист. н. — К., 1996. — С. 102.

⁸³ *Довжук І.В.* Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX в.). — С. 98.

⁸⁴ Там само. — С. 99.

подарському секторі у поєднанні з натуральним характером виробництва і нерозвиненістю споживання блокували подальший розвиток соціально-економічних відносин у регіоні і закладали кричущі диспропорції не лише в розміщенні продуктивних сил, а й у етнодемографічну ситуацію в регіоні.

Віддаючи належне доволі високим показникам економічного прогресу Донбасу в часи промислового перевороту, все ж не слід їх переоцінювати чи абсолютизувати. Варто зауважити, що грандіозність зростання тут обумовлювалася передовсім низьким стартовим рівнем. Отож, Донбас справді виглядав потужним промисловим велетнем на тлі все ще аграрної України та оплетеного кріпосницькою архаїкою Уралу. Однак, порівнювати його із тогочасними західноєвропейськими аналогами не доводиться: адже світові промислові трендові зони розвивалися не лише в напрямі виробництва продукції та послуг, а й ринку їхнього споживання, інфраструктурних об'єктів, сфери побутового обслуговування та культури. Цей напрям капіталістичного зростання в Донбасі був практично відсутнім. Насправді відстань між Донбасом та його західноєвропейськими "братями" залишалася цивілізаційною в усіх складових: соціальній, культурній, ментальній. Міста та промислові селища зростали наче на дріжджах (згідно з переписом 1897 р. число мешканців Луганська сягало 20 400, Юзівки — 28 076, Горлівки — 7 024, Макіївки — 2 645, Петровського заводу — 3 167, Голубовського рудника — 3 836⁸⁵). Однак, якими були ці новопосталі промислові гіганти?

Центральна частина Горлівки формувалася за лінійним способом, а робітничі райони забудовувалися хаотично. Всі найважливіші об'єкти (шахта, церква та управління) міста поєднувалися однією вулицею, що називалася Конторська. Паралельно головній проходила Поштова вулиця, а перпендикулярно — Десятинна, за якою розташовувався майдан. Центр оточували спальні райони робітничої людності.

Аналогічним чином було улаштоване селище при ртутному заводі. П'ять двокімнатних кам'яних будинків із літніми кухнями, сараями, клунями та садочками були збудовані для штейгерів, механіків та бухгалтерів. Ближче до рудника й заводу розташовувалися 12 двоквартирних будинків для кваліфікованих працівників — майстрів, машиністів, десятників.

---

⁸⁵ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. (Сведения по Екатеринославской губернии). — СПб., 1905. — С. 20.

Намагаючись створити сталий контингент найманих працівників, аналогічну стратегію застосовував і Дж. Юз. Для кваліфікованих робітників і спеціалістів він будував більш-менш пристойне житло, щедро оплачував їхню роботу. Землянки і казарми призначалися заробітчанами й чорноробам. Розростаючись, робітниче селище Юзівка невдовзі поглинуло найближчі населені пункти й промислові підприємства — рудники “Ветка” та “Смолянка”. Центр Юзівки складала Торгова площа з шинком “Новий світ”, кілька десятків лавок, базар, дерев’яна будівля цирку, Свято-Преображенський собор. З кінця XIX ст. місто розбудовувати на англійський манір: 19 вулиць — ліній — під прямим кутом перетиналися провулками — проспектами. На початок XX ст. елітна частина селища хизувалася зашкеленими, прикрашеними вітражами будинками, де розміщувалися банки, друкарні, навчальні заклади, готелі. Вимощені вулиці вночі освітлювалися електричними й газовими ліхтарями. За центром розташовувалися робітничі будинки — їх називали “чотирьохрубльові”, проживання в них коштувало 4 рублі щомісяця. До 1917 р. Юзівка обзавелася парком, літнім театром і ставком. Кількість мешканців сягнула 70 тис., житлових будівель нараховувалося понад 4,5 тис. Життя навколо промислових об’єктів та шахт було діаметрально протилежним: заводські споруди та шахтні терикони були оточені поселеннями, які робітники прозвали “шанхаями”, “собачівками”, “нахабівками”.

Децо відмінним — властиво типово провінційним був вигляд Луганська. У підпорядкуванні Луганської гірничозаводської управи в 30 верстах від повітового міста Слов’яносербськ розміщувалося селище Луганськ. З 1862 р. селище виявляло сталу тенденцію перетворення на місто. Кам’яні церкви, 1,5 тис. будинків належали Ливарному заводу. Попри те, що населення складало лише 10,5 тис. душ, у ньому були власні школа, шпиталь, аптека, поштова контора, бібліотека, обсерваторія, поліція і навіть гірничозаводський музей. У вересні 1882 р. імператорським указом робітниче селище стало повітовим містом Луганськ, куди входило робітниче селище Луганський завод з селищем Кам’яний Брід.

Цивілізаційною ознакою новопосталих промислових центрів була практика дотримання елементарних для тогочасної Європи норм санітарного забезпечення. Найбільш технічнооснащеними й кадровозабезпеченими були спеціалізовані медичні установи на підприємствах з іноземним капіталом. За даними обстежень 1900 р. десяти металургійних заводів⁸⁶, на одне ліжко в лікарнях під-

---

⁸⁶ Згідно закону 1893 р. лікарні влаштовувалися з розрахунку не менше одного ліжка на 100 робітників.

приємств припадало пересічно 83,9 робітників. Щоправда диспропорції були суттєвими: на Петровському заводі одне ліжко припадало на 26, а на Юзівському — на 140 робітників⁸⁷. Не в останню чергу внаслідок неадекватної уваги промислової адміністрації епідемічна ситуація в Юзівці через зростаючу концентрацію населення, нестачу питної води та відсутність впродовж тривалого часу лікарні залишалася чи не найскладнішою з усіх промислових поселень: з приходом літа тут поширювалися дизентерія та холера, восени їх змінював черевний тиф, а останній — скарлатина, віспа й зимові інфекційні хвороби. Ситуація почала змінюватися на краще тільки на початку ХХ ст.

Доволі проблем відчувалося і у справі розбудови освіти, зокрема народної. В 70-х роках ХІХ ст. в робітничих поселеннях, зважаючи на попит в освіченій робочій масі, почали відкривати школи для дітей робітників. 1881 р. в Луганську відкривалося Донецьке нижче технічне залізничне училище, 1872. — Лисичанська штейгерська школа. 1878 р. розпочало роботу Горлівське гірниче училище. Станом на 1915 р. в регіоні діяло вже 120 фабрично-заводських шкіл, у яких навчалася 24 тис. дітей. Для дітей залізничників у 1911 р. відкрили 14 залізничних початкових училищ. Найбільше навчальних закладів такого роду працювало в Бахмутському і Слов'яносербському повітах⁸⁸.

Земська реформа відкрила широкий доступ до початкової освіти в земських школах — російськомовних — не лише міським, а й селянським дітям. Слід відзначити, що селяни, насамперед колоністи, швидко оцінили перспективи, які відкривали ці навчальні заклади перед їхніми дітьми, і взяли активну участь у розбудові мережі народних училищ. У 1868/69 навч. р. в Маріупольському повіті діяли 14 шкіл, де навчалися 594 хлопчики й 49 дівчаток. У 1875 р. налічувалося вже 58 шкіл і відповідно 2 923/71 учнів у них⁸⁹. У 1882 р. у грецьких селах працювали 25 шкіл (2 645 учнів), у 1889 р. — 24, у 1896 р. — 28 (4 223 учня).

Наслідком самовідданої роботи російських демократів, які у 70-х рр. ХІХ ст. масово „пішли в народ”, був якісно новий стан культурного життя в сільській місцевості, зокрема в тім, що

---

⁸⁷ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: Дис. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2005. — Арк. 167.

⁸⁸ Маргулов А.Х. Розвиток медицини та початкової освіти в Донбасі у 1861–1917 роках // Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. — № 15/16. — С. 69–75.

⁸⁹ Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (ХVII–ХІХ ст.). — К., 1998. — С. 105.

стосувалося народної освіти. Вже в 1889 р. практично всі діти шкільного віку в грецьких селах були охоплені початковою освітою. Згідно з Першим загальним переписом населення Російської імперії, Маріупольський повіт за рівнем писемності населення посів перше місце в Катеринославській губернії. Що ж до Маріуполя, то наприкінці XIX ст. у ньому на 100 греків припадало 10 учнів, тоді, як у середовищі росіян аналогічне співвідношення становило 100:6, євреїв — 100:3⁹⁰. В 1899 р. в Маріупольському повіті діяли 28 шкіл у грецьких селищах, 35 німецьких початкових навчальних закладів, 7 єврейських громадських шкіл, талмуд-тора та 26 хедерів. Загалом же в Маріупольському та Бахмутському повітах наприкінці XIX сторіччя працювали 408 початкових навчальних закладів⁹¹.

Натомість середня освітня ланка розбудовувалася повільно. Гімназії лишалися елітарними навчальними закладами, тому й мережа такого роду навчальних закладів була непоказною. В 1872 р. в Бахмуті розпочала роботу перша чоловіча прогімназія, жіноча гімназія прийняла учениць у 1893 р. У Маріуполі в 1876/77 навч. р. розпочали свою роботу чоловіча й жіноча гімназії.

Повсякденне життя донецького обивателя так само не дотягувало до бурхливого і насиченого суспільно-політичними та культурними подіями життя великих імперських центрів. Перші друкарні в регіоні відкрилися в 1870-х рр. (1870 р. в Маріуполі, 1872 р. в Бахмуті). Перша книжка — збірка віршів М. Чернявського “Донецькі сонети” — побачила світ в 1898 р. Перша газета — “Маріупольський справочний листок”, що майже цілком складалася з рекламних оголошень — вперше вийшла 1899 р. У 1880-х рр. з’явилося й перше фотоательє Юзівки (Б. Стесіна). Впродовж наступного десятиріччя відкрилися ще кілька — А. Матюкіна, братів Клейман, П. Кривошей, М. Ромма, М. Іцковича та ін., вони приносили на той час неабиякі прибутки. Отож, попит на подібного роду послуги та насичене подіями дозвілля був. Однак варто зазначити, що налагодити повноцінне культурне дозвілля на постійні основі ентузіастам цієї справи впродовж років не вдавалося.

Кілька спроб налагодити театральне життя в Маріуполі (1847 р. тут розпочала виступи театральна трупа В. Виноградова, згодом відкрився театр купця Н. Попова) не мали успіху. Перша професійна трупа і стаціонарний театр у краї з’явилися 1878 р. завдяки старанням Василя Шаповалова. Наприкінці XIX ст. сюди на гастролі приїздили знані по всій Україні трупи. Втім такого роду події

⁹⁰ Маріуполь и его окрестности. — Маріуполь, 1892. — С. 81–84.

⁹¹ Історія рідного краю (Донеччина з кінця XVIII до кінця XIX ст.). — С. 240.

залишалися рідкісними спалахами на тлі рутинного маловиразного провінційного життя. Культурна програма переважної більшості мешканців регіону обмежувалася відвідинами міських садів, де улаштовувалися виступи духових оркестрів, хорів, циркових балаганів. Робітничча маса віддавала перевагу розвагам іншого гатунку: вихідці з сіл гуртувалися в земляцтва, що єднали їх не лише на роботі, а й під час відпочинку. Улюбленою розвагою нещодавніх селян були кулачні бої, що влаштовувалися по вихідних днях. Не стояли пустою кабаки й трактири, де шахтарі пропивали зароблені тяжкою працею гроші.

І все ж, від початку ХХ ст. попри всі негаразди, економічну кризу та соціальні тертя регіон загалом, Маріупольщина зокрема, впевнено крокували шляхом просвітництва. В 1910 р. лише в Маріуполі діяло 11 парафіяльних і міських шкіл, 4 приватні школи, 2 державні й 2 приватні гімназії, приватне реальне училище, духовне й технічне училища, приватна музична школа⁹². Загалом у повіті працювали 135 шкіл, із них — по грецьких селах 59, у 12 з них [сіл — Авт.] були відкриті двокласні училища. У звітах Маріупольського земства тих часів зазначалося: „В греческих селениях школьное дело поставлено настолько удовлетворительно, что в каждом из них существуют школы и в значительном числе их по две и даже по три многоштатные школы. Население ... стремится дать образование своим детям даже среднее и высшее и само идет навстречу открытию новых школ”⁹³. 34% населення Маріупольщини (саме такою була частка греків у складі жителів повіту) давали більше половини — 51% — учнів початкової школи. Як наслідок, рівень писемності маріупольських греків — 29,8% — був одним з найвищих в українських губерніях Російської імперії. Ще більш високу сходинку посідали німці: в німецьких повітах Катеринославської губернії рівень писемності сягав 60,3%, у містах губернії — 73,2%. Виняткові для свого часу показники писемності демонстрували меноніти: чоловіки — 73,6%, жінки — 73,8%⁹⁴. Слід заважити, що на відміну від греків, названі вище цифри демонстрували рівень писемності німецькою мовою. В середовищі маріупольських греків мовилося про писемність офіційною мовою Російської імперії.

На початку ХХ ст. в Бахмуті працювали 4 гімназії, реальне, ремісниче і духовне училище, приватні, церковно-парафіяльні і

⁹² Мариуполь и его окрестности. — С. 445.

⁹³ Отчет Мариупольской земской управы за 1910 г. — Мариуполь, 1911. — С. 59.

⁹⁴ Грамотність етносів у 1897 р. по губерніях [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pollotenchegh.livejournal.com/97830.html>.

народні училища та школи. Видавалося кілька газет: “Донецкое слово”, “Бахмутская жизнь”, “Бахмутская копейка” і щоденна “Народная газета”. Однак поволі Бахмут втрачав лідируючі позиції не лише в господарському, а й культурному та суспільно-політичному житті краю. Першу партію все більш виразно відігравав потужно прогресуючий Маріуполь з його міжнародним портом, великими металургійними заводами, новопосталою робітничою аристократією, регіональними осередками низки політичних партій. У переддень революції, 1915 р. по грецьких селищах Маріупольщини діяло 55 шкіл, 6 двохкласних училищ, 10 міністерських, при школах — 20 безкоштовних народних бібліотек. На жаль, приклад Маріупольського повіту та Маріуполя як його адміністративного, виробничого, торговельного і культурного центру не був типовим для Донбасу загалом. В промисловому його осерді ситуація була значно менш привабливою, хоча розвиток промисловості об’єктивно вимагав освіченої робочої сили.

Капіталістична модернізація Донбасу: напрями, проблеми, наслідки для регіональної спільноти. Результати промислового ривка Донбасу за неповні сорок пореформених років були більш ніж вражаючими: загалом у 1900 р. в донецькому краї працювало близько 300 підприємств різних галузей промисловості (на них були задіяні близько 170–175 тис. робітників, з яких понад 80% становили гірники та металурги). На початок ХХ ст. з 17 потужних металургійних заводів, що діяли на Півдні України, 12 знаходилися в Донбасі. За період з 1872 р. по 1900 р. за участю інвесторів із Франції і Бельгії було створено 16 акціонерних кам’яновугільних підприємств. Акціонерними компаніями було видобуто понад 506 млн. пудів вугілля (75,4% всього вуглевидобутку в Донбасі). Донбас став безперечним лідером з виробництва соди й ртуті. Залізнична мережа була чи не найрозвинутішою в імперії. З року в рік зростали показники щільності населення. Втім, за безперечними успіхами стрімкої капіталістичної модернізації, з не меншою очевидністю вимальовувалися породжувані нею проблеми. Ціна надшвидкої індустріалізації та спричиненої нею урбанізації була чималою.

Негативний відбиток на напрям соціального життя регіону від початків його стрімкого господарського підйому накладала та обставина, що нові промислові осередки України були “заточені” на виробництво продукції важкої промисловості. Переважна більшість ливарних заводів працювала на розвиток і розбудову залізничної

мережі. Залізниця у свою чергу була складовою промислового сектору і практично не використовувалася для обслуговування потреб населення. Нею курсували передовсім вантажні потяги, натомість рух пасажирських потягів був практично відсутній. Красномовно про “принади” донецької пасажирської залізниці свідчив О. Бунін: “На жодній станції ви не доб’єтесь навіть приблизного роз’яснення: коли ж прийде цей злочасний пасажирський потяг і скільки він простоятъ у своїй шанобливій нерішучості продовжити шлях. Тут прийнятий найширший масштаб для спізень! Хвилини перетворюються на години, години розтягуються на дні. Тому не дивно, що я та мій супутник віддали перевагу реальному товарному потягу аніж проблематичному пасажирському...”⁹⁵

Товари масового вжитку промисловістю практично не випускалися: рейки, гірничовидобувне обладнання, верстати, будівельні матеріали, значно меншою мірою — сільськогосподарські знаряддя — ось і весь набір продукції. Спроби налагодити випуск предметів масового вжитку не мали успіху. Скажімо, склади Луганського ливарного заводу були переповнені фігурками з чавуну, що не знаходили збуту. І проблема полягала не лишень у тім, що чавун був невисокої якості, а в тому, що споживчий ринок формувався занадто повільно.

Отож парадокс соціального життя Донбасу полягав у тім, що гігантськими стрибками рухалися у промислову еру лише густонаселені міста. Промисловий переворот, електрифікація та телефонізація міст і шахтних управлінь, театри й друкарні, міські сади та приватні гімназії міст дисонували із патріархальністю та архаїкою сільської місцевості, де покрівлі були на загал солом’яними, посуд — глиняним, ворота й двері опиралися на дерев’яні петлі, а щорічний виїзд на ярмарок залишався найважливішою культурною подією.

Зародження, зростання і розповсюдження ознак новітньої капіталістичної культури було чітко прив’язане до промислового ландшафту і вже впродовж XIX ст. набуло гніздового характеру. Острівці цивілізації в її Московсько-Петербурзькому чи європейському розумінні склалися лише навколо великих промислових об’єктів чи в повітових містах, де діяли земства. Варто зауважити, що процес організації земств розгортався повільно і деінде розтягся на п’ятнадцять років. Катеринославське губернське та Бахмутське повітове земства створили в 1866 р., а Маріупольське повітове “запустили” в

---

⁹⁵ А. Бунін. В огне // Открытие страны огня: Произведения русских писателей о Донбассе. — Донецк: Донбасс, 1984. — С. 153.

1869 р.⁹⁶ Активність їхньої діяльності цілковито залежала від економічної потуги земського центру та його еліти. Так, скажімо, Маріупольське, попри пізніший час утворення, доволі швидко перетворилося на впливову суспільну силу⁹⁷ внаслідок того, що місто було важливим торговельно-промисловим центром та мало впливову грецьку еліту⁹⁸. Що ж до решти місць, то ситуація суттєво різнилася. Діяльність Бахмутського повітового земства навіть у загальних рисах важко було порівнювати із Маріупольським. У Луганському гірничому окрузі найбільшим поселенням (понад 11 тис. осіб) був Луганський завод. Тут навіть у часи занепаду самого підприємства працювали великий шпиталь, Луганська та Лисичанська школи. Натомість округа залишалася в традиційному для імперії становищі.

Поступово гніздовий характер розвитку промисловості позначався на тенденціях прогресування міст регіону. Маріуполь⁹⁹, Луганськ та Юзівка¹⁰⁰ перетворилися на промислові “гіганти”. Найбільші в минулому міста регіону, історичні центри колонізації — Слов’янськ, Бахмут, Старобільськ, Слов’яносербськ навпаки — не могли похвалитися бурхливою господарською динамікою.

⁹⁶ 1870 р. розпочала свою діяльність Маріупольська міська дума.

⁹⁷ На кінець XIX ст. в Маріупольському повіті діяли 5 земських лікарень, 19 фельдшерських пунктів у грецьких волостях. Медичну допомогу та ліки греки отримували безкоштовно. На кошти міста утримувалася лікарня на 20 палат, богадільня та субсидувався нічліжний будинок. — Див.: *История Донецкого края в документах и материалах.* — Д., 1995. — С. 38.

⁹⁸ На Маріуполь припадала лєвова частка купецтва Донбасу. Греки міцно тримали першість у торговельних справах міста. Хлібна торгівля регіону перебувала в руках відомих далеко за межами Маріупольського повіту І. Лікарі, В. Пічахчі, Л. Псалти, К. Кечеджи та ін.

⁹⁹ В 1892 р. в Маріуполі проживало 17 тис. мешканців, 1897 р. — 31 тис., 1900 р. — 57 431 (причому лише 26 тис. були корінними мешканцями, решта — прийшлими), 1914 р. — близько 58 тис., а в 1918 р. — вже 110 008, з яких 57 067 були росіянами, 20 831 — українцями, 15 388 — євреями, 7 113 — греками, решта — представниками інших національностей. Місто було привабливим для заробітчан. Щороку сюди прибувало 9–12 тис. мігрантів. — Див.: *Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX — початок XX ст.):* Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 95; *История міст і сіл Української РСР. Донецька область.* — С. 392; ДАДО. — Ф. Мікрофільмів. — № 1136, 1173.

¹⁰⁰ На 1870 р. в Юзівці проживало 164 мешканця, через два роки — 858, в 1884 р. — 5 494, в 1897 р. — 28 076, в 1910 р. — 48 тис., а напередодні Першої світової війни — близько 70 тис. осіб. — Див.: *История міст і сіл Української РСР. Донецька область.* — С. 78–81.

Так, наприклад, найвищий рівень розвитку промисловості м. Слов'янськ був зафіксований в 1895–1899 рр. До 1897 р. тут було збудовано два чавуноливарні, механічний, 4 цегельні заводи, 23 солеварні, фабрика фарфорового посуду, три парові млини, макаронна фабрика. Незважаючи на ріст промислових підприємств та зростання населення, місто на початку ХХ ст. упорядковувалось дуже повільно¹⁰¹. Подібно до нього розвивався й Бахмут, в якому в 1900 р. налічувалося 76 підприємств, на яких працювало 1 078 осіб¹⁰². Старобільськ здебільшого був джерелом виходу внутрішніх мігрантів та торговим центром місцевого значення. Подібно до нього розвивалось м. Слов'яносербськ, в якому на початку 1860-х рр. щорічно проводилось 3 ярмарки і постійно кипіла роздрібна торгівля. Однак, вже наприкінці ХІХ ст. тут спостерігався економічний застій. Основним заняттям жителів залишалось сільське господарство. Крім того по 7–8 місяців на рік вони працювали на шахтах сусідніх міст. Деяке поживлення міського життя відзначалося в 1912 р. у зв'язку із шлюзуванням Сіверського Дінця, однак воно було нетривалим¹⁰³. Поволі Слов'яносербськ втрачав своє значення, що призвело до надання в 1882 р. Луганську статусу повітового міста, оскільки тут було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. У 1895 р. німецький підприємець Гартман перевіз сюди з Хемніца (Саксонія) паровозобудівний завод, який у 1900 р. випустив перший локомотив. Заснування підприємства стало каталізатором розвитку міста. В 1897 р. в ньому діяло вже 234 торговельно-промислових заклади¹⁰⁴.

Попри виразні регіональні відмінності тенденція урбанізації Донеччини та Луганщини по завершенні промислового перевороту стала визначальною.

---

¹⁰¹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 708.

¹⁰² Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (ХІХ — початок ХХ ст.): Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 78; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 153.

¹⁰³ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. — С. 790–793.

¹⁰⁴ Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (ХІХ — початок ХХ ст.): Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 8–94.

Міське населення Східної України на початку ХХ ст. (тис.)¹⁰⁵

Повіти	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Бахмутський	23	23,6	24,1	24,8	25,4	28,7	31,1	33,2	34,4	37,2	37,5	38,6	39,9
Маріупольський	38,6	39,8	40,9	42,0	43,3	46,6	48,5	50,3	52,1	53,9	55,2	56,2	57,2
Слов'яносербський	28,9	29,7	30,4	33,8	34,8	40,5	41,8	42,8	44,0	45,4	68,3	82,2	84,1
Ізюмський	33,5	34,3	35,2	36,2	37	37,4	37,7	38,3	38,7	39,0	39,5	39,8	40,0
Старобільський	11,1	11,2	11,3	11,3	11,6	14,9	15,9	16,9	18,0	19,5	19,4	19,9	20,3

За даними перепису 1897 р. у Бахмутському повіті мешкало 322,5 тис. осіб, у Маріупольському — 254 тис., у Слов'яносербському — майже 175 тис. душ. Демографічних диспропорцій у розміщенні населення, враховуючи розміри повітів, практично не спостерігалось. Щоправда, повіти суттєво відрізнялися за етнонаціональною топографією населення: на тлі фактичної етнічної гомогенності Старобільського повіту (українці тут становили 83,4% населення) Маріупольський виглядав своєрідним “ноевим ковчегом” — тут були представлені кілька великих груп неслов'янського населення (греки (19%), німці (7,5%), татари (6%), євреї (4%))¹⁰⁶, що проживали компактними громадами, а також низка представників найрізноманітніших національностей, які замешкували міста й робітничі поселення.

Місцем їх розселення стали передовсім індустріальні поселення: Юзівка, Єнакієво, Макіївка, Алчевськ, Краматорськ, Дружківка, Кадіївка. За чисельністю населення вони давно випереджали “історичні” міста не лише регіону, а й метрополії. Однак, за основу визначення адміністративного статусу поселення брали не характер занять населення, а наявність міського управління. Разом із

¹⁰⁵ Див.: Ежегодник России: 1904 г. — СПб., 1905. — С. 54; Ежегодник России: 1905 г. — СПб., 1906. — С. 43–44, 54; Ежегодник России: 1906 г. — СПб., 1907. — С. 35, 48; Ежегодник России: 1907 г. — СПб., 1908. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1908 г. — СПб., 1909. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1909 г. — СПб., 1910. — С. 37, 47; Ежегодник России: 1910 г. — СПб., 1911. — С. 38, 48; Ежегодник России: 1911 г. — СПб., 1912. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1912 г. — СПб., 1913. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1913 г. — СПб., 1914. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1914 г. — СПб., 1915. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1916 г. — Петроград, 1918. — С. 28, 38.

¹⁰⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. — Т. XIII. — СПб., 1904. — С. 2–3.

небажанням підприємців зв'язувати себе зобов'язаннями із органами міської адміністрації та громадянського самоуправління ця обставина гальмувала розвиток суспільно-політичного життя в поселеннях. Прагнення зберегти цілковитий контроль над робітничою людністю, мінімізувати витрати на її соціалізацію, громадське та культурне виховання доволі швидко боляче відгукнулося власникам донбаських промислових гігантів, коли вона через свою політичну неписьменність та громадянську безвідповідальність стала легкою здобиччю політичних радикалів.

Цілком інтернаціональний склад інвесторів¹⁰⁷ Південного гірничо-промислового району практично не впливав на соціальну сферу новопосталих навколо виробництв робітничих поселень. Про враження, яке вони справляли на іноземців, напише згодом Г. Куромія¹⁰⁸. Українців таке існування не приваблювало. Більшість робочої сили копалень та промислових підприємств становили сезонні робітники — малоземельні чи безземельні селяни російських губерній: кочуючи в пошуках роботи, вони долали пішки сотні кілометрів, переносячи з місця на місце холеру, віспу, дизентерію, сухоти й заражаючи один одного у бараках, що вкрай ускладнювало епідемічну ситуацію в робітничих селищах.

Розбудова залізничної мережі, що зв'язала південноукраїнські порти з хліборобними губерніями, значні іноземні капіталовкладення в Донбас та Криворіжжя започаткували епоху трудових міграцій, яка змінила етнічне обличчя низки регіонів до невпізнанності. Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак, не був позбавлений внутрішніх диспропорцій та суперечностей: промисловість регіону виконувала функції поставника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектору рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії. Та чи була цьому альтернатива?

У дореформену добу в промисловості регіону широко застосовувалася праця засуджених, кріпосних та державних селян, приписаних до заводів разом із населеними пунктами, в яких вони мешкали. Однак, вона була не ефективною. Ознаки промислового буму, що увиразнилися між 1870–1900 рр., загострили питання

---

¹⁰⁷ Німцями за походженням були Гартман, Д. Шершевський, Фарке. Бельгійці активно інвестували в металургію та машинобудування (А. Неу та Е. Боссе). Найбільш потужною була французька складова — Дарен, Боннардель та А. Фредерікс.

¹⁰⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння. — С. 34–35.

поповнення ринку робочої сили. Власні трудові ресурси регіону були явно недостатніми для того, аби забезпечити ними стрімко зростаючий промисловий сектор: по-перше, колонізація регіону все ще тривала; по-друге, внаслідок достатньої кількості земель тут не було надлишку робочої сили в сільськогосподарському секторі¹⁰⁹; по-третє, стрімкий розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві на тлі доволі високих норм землекористування створював додатковий попит на робочу силу (хоча й переважно сезонний¹¹⁰) і в сільському господарстві¹¹¹. Отож, робочу силу для промисловості довелося “експортувати”. Донорами трудових ресурсів стали аграрно перенаселені губернії як України, так і Росії.

Вирішальним чинником притягальності Донбасу для вільних робочих рук стало підвищення заробітної плати. У 1880-і рр. на Донбасі вона була значно вищою ніж у решті промислових регіонів, сягаючи 20–40 руб. на місяць¹¹². Наприкінці XIX — початку XX ст.

---

¹⁰⁹ Власне, донецьким селянам не було жодної вигоди відмовлятися від сільськогосподарської праці — рівень дохідності селянського господарства тут був цілком співставний. Як казав один з героїв нарису О. Купріна “В головній шахті”: “Та й навіщо мені шахти, коли я на своїх двох кониках заробляю на добу ті ж три рублі?” Додатковий прибуток селянам і козакам давала також здача в оренду земель, на яких були віднайдені вугільні поклади. Вона давала можливість безбідно жити цілим сілми та станицям.

¹¹⁰ Так, тільки у Бахмутський повіт 1900 р. прибуло 10 646 сільськогосподарських найманих працівників з українських та російських губерній. В грецьких волостях майже 40% господарств використовували найману працю оскільки земельні ділянки перевищували 30 дес. на господарство, а жіноча праця в полі не використовувалася.

¹¹¹ В пореформену добу колоністські господарства, передовсім німецькі та менонітські, виступили своєрідними локомотивами потужного розвитку капіталістичних відносин у сільськогосподарському секторі. (Цьому сприяли значні, порівняно із пересічними по імперії, норми землекористування. Так, скажімо, в Маріупольському повіті в 1886 р. на один німецький двір припадало 35,2 дес. землі, грецький — 28,2, козацький — 19,4, єврейський — 18,6, колишніх державних селян — 13,2, колишніх поміщицьких селян — 9,6 дес. Для того, аби повною мірою розуміти специфіку розвитку Маріупольщини, слід взяти до уваги також питому вагу окремих етнічних груп у її населенні. Частка німців сягала 6,7%, греків — 36,1%, козаків — 6,6%, євреїв-землеробів — 1,6%, колишніх державних селян — 45,8%, колишніх кріпосних — 3,2%. — Див.: *Земцов Н.* Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда: Сборник статей. — Екатеринослав, 1905. — С. 3–7). Їхній внесок у розвиток капіталістичних відносин в сільськогосподарському секторі був, без перебільшень, визначним. Не випадково, саме на прикладі колоністів Таврійської губернії, розвиток капіталізму в Росії досліджували В. Постников та В. Ленін.

¹¹² Чорнороби та шахтарі за 12 годин роботи отримували 0,8–1 руб., майстри виробляли 3–3,5 руб на день. За житло та опалення вони не сплачували. Ціни на основні продукти харчування були наступними: яловичина 8 коп., баранина 10 коп., борошно житнє 1 руб. пуд, картопля 50–60 коп. мішок. — Див.: Южно-русский горный листок. — 1880. — 15 августа.

вона в окремих місцях сягала 4,5–6 руб. на день. Вподовж 1904–1907 рр. зарплата шахтарів зросла на 79 руб. (на 30%), тоді як загалом у важкій промисловості — лише на 12%. Ще швидше зростає рівень прибутків металургів: середньорічний заробіток робітника-металурга в 1904 р. складав 260 руб., 1905 р. — 298 руб., 1907 р. — 378 руб.¹¹³

З середини 1880-х рр. внаслідок вичерпання вільних земель під заселення та різкого зростання цін на неї, в структурі міграції на Донеччину та Луганщину домінуюче місце посідала індустріальна колонізація. За пореформене півсторіччя на теренах Луганщини та Донеччини з'явилося 157 нових населених пунктів, однак лише Юзівка та Горлівка були засновані від початку як промислові поселення. За чотири десятиріччя між 1858 та 1897 рр. людність Донбасу зросла з 700 767 до 1 463 109 осіб (51,7%). Якщо на кінець XIX ст. мігранти в структурі місцевого населення становили близько 15%, то на 1906 р. їхня частка перевищила 25% (мова йде лише про офіційно зареєстрованих мігрантів).

Станом на 1892 р. 80% робітників Юзівки були прийшлими з Московської губернії. В 1897 р. з 425 413 заводських робітників українських губерній 42% були народжені поза кордонами України. Українці поволі нарощували свою присутність у містах: попри те, що на час перепису 1897 р. чисельність мешканців міст українських губерній зросла більш ніж удвічі, українці становили 30% міщан, росіяни — 34%, євреї — 27%¹¹⁴. Частка немісцевих уродженців серед робітників Обл. Війська Донського сягала 70,6%, пересічно по Катеринославській губернії — 72,6%, в Бахмутському повіті — 75%¹¹⁵. Якщо в цілому в населенні регіону безроздільно домінували українці, то в складі робітництва гірничої промисловості за даними загальноросійського перепису населення переважали росіяни — 74%. В металургійній промисловості вони склали 69%¹¹⁶. За чотири пореформені десятиріччя чисельність робітників, задіяних на промислових підприємствах, зросла в 30 разів. На межі тися-

---

¹¹³ Антоненко М.І. Заселення Донбасу: Соціально-економічні та етнонаціональні аспекти (середина XIX — початок XX століття): Автореф. ... канд. іст. н. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 13.

¹¹⁴ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — К.: Основи, 1997. — С. 64–65.

¹¹⁵ Антоненко М.І. Заселення Донбасу: Соціально-економічні та етнонаціональні аспекти (середина XIX — початок XX століття). — С. 20.

¹¹⁶ Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини XIX — першої половини XX ст.: дис. ... д-ра. іст. н. — Дніпропетровськ, 2002. — Арк. 74.

чолить у Донбасі виросло перше покоління професійних пролетарів. Втім, переоцінювати чи осучаснювати тогочасні процеси не варто.

Щоб повноцінно розуміти специфіку описуваної нами етнодемографічної ситуації, слід звернути увагу на таку деталь: впродовж 1870–1880-х рр. вугільна промисловість Донбасу обслуговувалася переважно сезонними працівниками. Формування постійного складу робітництва в донбаській промисловості завершилося лише на початку ХХ ст.

Не менш суттєвим був приток мігрантів і до аграрного сектору. В цьому міграційному потоці українці (вихідці з Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній) становили більшість. Всього з українських губерній прийшло на Схід України (без міст) 37 369 осіб, з них 20 642 осіли в Бахмутському повіті. Основна маса російських селян прибула з Курської, Орловської та Тульської губерній. Загалом з центральних російських губерній переселилось у Донбас 36 610 осіб, лєвова частка їх також осіла у Бахмутському повіті¹¹⁷. Помітна кількість селян переселилася з Білорусі (4 535 осіб) та з країн Балтики (976 осіб).

В переважній своїй масі це були малоземельні селяни, що скористалися можливостями, наданими Правилами 31 березня 1867 р.¹¹⁸ Вони склали прошарок малоземельного селянства і згодом впродовж десятиріч конфліктували з приводу земель із колоністами. Питома вага таких поселенців зростала й надалі, незважаючи на заборону самовільних переселень на початку 1880-х рр. Обсяг міграцій сягав до 40 тис. осіб на рік¹¹⁹.

Незрівнянно бурхливіші міграційні процеси охопили промислові поселення. Питома вага мігрантів у населенні найбільших міст Донеччини та Луганщини постійно зростала, що знайшло своє відображення в матеріалах Всеросійського перепису.

---

¹¹⁷ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. — К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

¹¹⁸ Бойко Я. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. Черкассы: “Сіач”, 1993. — С. 64.

¹¹⁹ Там само. — С. 68.

Структура населення міст Східної України (1897 р.)¹²⁰

міста	загальна кількість населення	місцеві жителі	вихідці з місцевих повітів	вихідці з інших губерній імперії	вихідці з інших держав
Бахмут	19 316	14 202	866	4 147	101
Маріуполь	31 116	13 930	3 805	13 033	328
Слов'яносербськ	3 122	2 738	117	265	2
Луганськ	20 404	12 916	3 202	4 221	65
Слов'янськ	15 792	13 335	637	1 786	34

Не важко помітити, що міста із прогресуючою промисловістю виступали реципієнтами робочої сили, що в переважній своїй масі прибувала з інших губерній. Наприкінці XIX ст. вже близько 70% мігрантів працювали у Донбасі постійно. Найбільш активним, як переконливо доводять дослідження останніх років, був рух російського населення. Частка росіян у середовищі мешканців промислових районів Донбасу у пореформену добу зростає від 13,5 до 24,2%. За даними перепису 1897 р. у гірничозаводській промисловості Донбасу росіяни складали 74%, українці — 22,3%; у металургії росіян було 69%, українців — 31%¹²¹. Доволі помітними в когорті промислових робітників були етнічні групи білорусів, поляків та євреїв. Приток іноземних спеціалістів, що відіграли визначну роль у створенні промислового потенціалу Південного гірничо-промислового району, став відчутним вже наприкінці XIX ст. Перепис 1897 р. зареєстрував на теренах регіону турок, французів, вірменів, англійців¹²².

Підсумовуючи виклад доволі суперечливої історії формування етнічної структури Східної України, слід зауважити, що в пореформену добу вона перебувала під потужним впливом кількох факторів. По-перше, розпочався демонтаж станової системи імперії. Неподоланні раніше мури між станами стали проникними. Поре-

¹²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. — Т. XIII. — СПб., 1904. — С. 2–3; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. — Т. XLVI. — СПб., 1904. — С. 2–3.

¹²¹ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. — К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

¹²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XIII. — Екатеринославская губ. — СПб., 1904. — С. 172–175, 180–183, 192–197.

форменні часи перетворилися на епоху, як кажуть зараз, відчинених соціальних ліфтів, що відкрили шлях у політику, економіку, науку низці вихідців з непривілейованих верств. Рух різночинців у місцевих етнічних громадах був доволі помітним і приносив відчутні результати: земства, їхні освітні та медичні установи стали полем діяльності когорти просвітителів, що заклали підґрунтя майбутнього національного відродження. По-друге, іноземні колонії на той час зайняли на загал оборонну позицію, намагаючись призупинити наступ держави на права та привілеї, гарантовані умовами переселення. Ця позиція не мала історичних перспектив і поволі сходилла нанівець під впливом економічних факторів. “Пшенична лихоманка” змусила не лише хазяйновитих німців, а й неквапливих греків подивитися на світ під новим кутом зору. Капіталізація сільськогосподарського сектору визначила його майбутнє. Втім аж до 1917 р. всі селянські етнічні громади розвивалися в умовах етнокультурної замкненості: збереження не лише етносу, його генофонду, традицій та духовної культури, а й національного земельного фонду, як їхньої економічної підоснови, виступало основним завданням традиційних громад. З цієї ж самої причини замкненими в межах власних громад залишалися українські та російські селяни, що облаштовували нове життя. Загалом же донецьке село лишалося оплотом традиційності в усіх її етнічних формах, щоправда, традиційності, що вступила до завершальної фази свого існування.

Не треба спрощувати тогочасну ситуацію, схилиючись чи то до більшовицьких/необільшовицьких, чи то до позитивістських висновків. Етнічна поселенська структура Донбасу виглядала доволі строкато: лютеранські та католицькі колонії були розкидані в межиріччі р. Мокрі Яли та її притоку, вони межували з Азовським козацьким військом; на теренах колишньої Слов’яносербії в колишніх ротах, поволі асимілюючись, жили нащадки сербів, волохів, молдаван, болгар і чорногорців; навколо Маріуполя та неподалік Юзівки розкинувся доволі щільний ареал компактного розселення маріупольської грецької громади (що у свою чергу складалася з двох майже рівних чисельністю субетнічних груп: еллінів та урумів); поруч із ними впродовж 1846–1850-х рр. уряд влаштував 17 колоній євреїв-землеробів; українське населення переважало в північно-західній частині регіону на місці старовинних запорозьких паланок; росіяни компактно мешкали в Слов’яносербському, Бахмутському та Павлоградському повітах, а також на землях Війська Донського у Маріупольщині.

Механічне перерахування основних етнічних складових населення Донбасу, звичайно є доволі актуальним. Втім, воно неспро-

можне дати відповіді на низку важливих питань по суті¹²³, оскільки

¹²³ Слід визнати, що мало хто з авторів взагалі задається цими питаннями. Розмірковування дослідників не йдуть далі загальнотеоретичних зауважень. Так, Н. Пашина, характеризує процеси, що відбувалися в пореформенну добу в регіоні зазначала: “Для Донбасу цього періоду були характерні етнооб’єднувчі процеси, що виражалися у етнічній асиміляції природного та насильницького характеру. На розвиток етнічних процесів впливало багато факторів, серед них: соціально-економічна структура етнічних груп та рівень їх суспільно-економічного розвитку, чисельність етнічних груп та їх співвідношення, характер територіального розміщення народів (гетерогенне або гомогенне), ступінь генеалогічного споріднення народів та їх мов, спільність походження, особливості культурно-господарчої діяльності, давність сумісного мешкання, конфесійні особливості та ін.” — Див.: Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 pp.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. — К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

Слід визнати, “блукання” дослідників у нетрях непростих українсько-російських мовних практик залишається прикметною ознакою низки праць, що намагаються з’ясувати витoki сьогоденних проблем. “В аспекті вживання мов, за спостереженнями авторів початку ХХ століття, “основними були російська і українська”, — зазначає з посиланням на загальновідому працю Г. Куромія О. Рафальський, — при цьому у робітничому середовищі переважала російська, українська ж широко вживалася селянами. На особливу увагу заслуговують свідчення сучасників, згідно з якими російська мова робітників дуже відрізнялася від мови освіченої російської адміністрації та інженерів заводів і шахт, являючи собою своєрідний “російсько-український діалект”. (Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 412). На думку В. Котигоренка та О. Рафальського, “з цієї чіткої соціальної кореляції мовних практик наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. випливає, що російська мова робітників (власне, “російсько-український діалект”) виконувала соціальну функцію маркера інакшості — позначення розриву з більш архаїчним і поневоленним сільським середовищем. Її обирали не так тому, що вона була російською, як тому, що ця мова була іншою, ніж у селян, і водночас маркувала відмінність її носіїв від “культурної російської” мови нових капіталістичних “поневолювачів”, до яких робітниче середовище зараховувало, поряд з власниками та адміністрацією копалень і заводів, також і технічних спеціалістів підприємств” (Див.: Котигоренко В.О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в “західному” науковому дискурсі / В.О. Котигоренко, О.О. Рафальський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. — Вип. 78 (№ 11). — С. 312). Зауваги шановних дослідників, безумовно, заслуговують на увагу. Додамо лишень, що на час описуваних подій — розмовна мова пересічних донбаських мешканців (селян, міщан, робітників), зафіксована у своїх найприкметніших рисах у безсмертній праці Даля, та мова “освіченої російської адміністрації та інженерів заводів і шахт”, як кажуть у Одесі, — дві різні речі. Слід, певне, нагадати, що становлення літературної російської та української мов тоді фактично увійшло в свою найбільш яскраву фазу. Та мова, що нині сприймається як властиво від покон віку притаманний українцям та росіянам етнічний маркер, тоді власне тільки формувалася. Перетворення її на універсальний комунікаційний та інтегральний інструмент націєтворення відбудеться пізніше, на основі демократизації та спрощення, наближення до повсякденної мови народу. Неписьменне селянство та робітництво трансливали різноманітні регіональні розмовні практики, що за своїм синтаксисом та лексикою дійсно унаочнювали широкий спектр

взаємини, що виникали між ними в процесі співжиття та взаємодії, виходили за межі простого культурного обміну чи асиміляції. Одне зрозуміло, кількісне домінування українців аж ніяк не забезпечувало їм не лише культурного домінування, але й достатнього для власного етнозбереження впливу. Беззастережне панування російської мови, як мови офіційного спілкування та освітніх установ у регіоні, аж ніяк не означало русифікації низки місцевих етнічних громад. Русифікація лише розпочиналася навіть у середовищі багатонаціонального колективу різночинської інтелігенції (це яскраво ілюструє історія грецького, німецького, єврейського просвітницького рухів). Обопільне існування і доволі тісне виробниче спілкування низки етнічних громад як міста, так і села обмежувалося сферою трудових процесів і не викликало ще скільки-небудь помітних зрушень у матеріальній і духовній культурі традиційних громад, що родичалися, спілкувалися у власному — доволі вузькому колі.

Інтенсивні процеси так званого культурного обміну в сфері духовної культури на загал зачепили лише два соціальні шари і набули неспівставного характеру і форм. По-перше, досить широко вони захопили землевласників і підприємців, що об'єднали свої зусилля у справі переобладнання державного організму на нових соціально-економічних засадах. Створювані з цією метою сімейні союзи стали основою формування правлячої еліти оновленої Російської імперії, що, у свою чергу плекала нову, позанаціональну, за своєю суттю — імперську — культуру. По-друге, на протилежному полюсі перебував прошарок новостворюваного робітництва, що, як неспростовно доведено російськими, радянськими, вітчизняними і закордонними дослідниками, в своїй переважній масі складався з російських селян, які не мали в місцях виходу засобів до існування. На підприємствах Донбасу вони були поставлені в такі умови існування, що говорити про будь-який культурний обмін, не дово-

---

мовних взаємовпливів, і не лише українсько-російських. Варто лишень переглянути праці діалектологів та етнологів, аби зрозуміти — тогочасні мовні процеси виходили далеко за межі надзвичайно звуженого у своїй семантиці визначення “асиміляція”. Це був етап вибухового творення модерних національних проєктів — російського та українського — в межах імперії. Звичайно, основним стимулом зміни мовної орієнтації було передовсім бажання підвищити свій соціальний статус за рахунок демонстрації належності до офіційної державної культури та панівних класів. Втім, слід відзначити: ані у селян загалом, ані у вчорашніх селян — шахтарів, не було жодної реальної можливості змінити в такий спосіб свій статус. Те, яких карикатурних форм набували ці поодинокі спроби, добре зрозуміло на прикладі безсмертних Проні Прокопівни та Голохвастова. Реальний масовий перехід цілих соціальних шарів та етнічних груп на російську мову став можливим лише в радянські часи, коли реальністю стала загальнодоступна, більше того — обов'язкова освіта — російською мовою.

диться. Ця спільнота стала осередком маргіналізації та об'єктом нещадної експлуатації. Перебуваючи в таких обставинах аж до 1917 р., вона акумулювала руйнівний потенціал ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів, що працювали поруч із ними на підприємствах, але фактично жили в "паралельному світі"¹²⁴, так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася розмовною мовою.

Так, наприкінці XIX ст. російська мова перетворюється на мову міжетнічного спілкування в Південній Україні. Жодна з мов, що існували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, високої культури. Мови етнічних громад поволі витісняються на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних меншин міцно закріплюється тавро меншовартісності¹²⁵. Низка

---

¹²⁴ Низка відомостей свідчать, що ставлення іноземців до тубільних робітників, власне, було суто колоніальним, як до тубільців Індії чи Алжиру. Навіть майстри, через яких власники та інженери спілкувалися із гірниками, рідко говорили російською мовою. Словарний запас "погоничів" робітництва часто обмежувався брудною лайкою. Побиття та приниження гірників було звичайною справою. — Див.: *Студенна-Скрукава М.* Український Донбас: Обличчя регіональної ідентичності. — С. 237.

¹²⁵ Зміст тогочасних процесів етнокультурної стандартизації найбільш виразно простежується крізь призму історії маріупольської грецької громади. — Поглиблення міжнаціональних контактів у сукупності з інтенсивними економічними процесами змінили зміст національного питання в Приазов'ї. Наприкінці XIX ст. греки безповоротно втратили позиції провідної етнічної групи. Після розбудови Бердянська й відтоку туди більшої частини заможних торговців позиції грецької маріупольської буржуазії відчутно ослабли (вже в 1858 р. греки становили лише 66% купецтва Маріуполя), а її добробут потрапив у цілковиту залежність від місцевої адміністрації. Наприкінці XIX ст. співвідношення громадських сил у середовищі маріупольських греків склалося не на користь послідовного відстоювання національних інтересів. Питання мовної орієнтації стало докорінним у визначенні перспектив національно-культурного розвитку греків України тим більше, що культурна політика уряду Російської імперії другої половини XIX ст. заохочувала поширення асиміляційних настроїв у середовищі неросійської людності. Наприкінці століття російська мова в Призов'ї безроздільно панувала в сфері міжнаціонального спілкування. Українська мова та мови „інородців" стали явищем небажаним у навчальних закладах. З часом російська була зроблена єдиною мовою викладання в офіційних навчальних закладах. Викладання ж грецької мови зберігалось лише в небагатьох приватних школах (домашнього вчителя купця А. Палеолога та міщанина Ф. Поліхронова, в Маріуполі навчав грецької вчитель Метакса; в с. Сартана грецькою викладали брати Клофаси, в с. Ялта — вчитель Шахай) та релігійних училищах.

До кінця 90-х рр. XIX ст. в Україні діяли 129 гімназій, більшість з яких — класичні, де ґрунтовно вивчали давньогрецьку мову, латину й логіку. В Харківському, Київському, Одеському, Львівському та Чернівецькому університетах елліністичні студії посідали вагоме місце, а низка видатних вчених XIX ст. (М. Якубович, І. Нейкірх, А. Деллен, В. Бузескул, С. Лур'є) увійшли в історію завдяки своїм дослідженням історії

та культури Давньої Греції та Візантії. Водночас існував очевидний розрив між безперечним прогресом елліністичних студій в Україні, з одного боку; та нехтуванням потреб багатотисячної грецької громади в сфері її національно-культурного розвитку, з іншого. Власне, в цей період під час наступу царського уряду на національні школи (українську в тому числі) грецька громада України залишилася наодинці зі своїми надзвичайно складними проблемами. Їхня складність підсилювалася ще й тією обставиною, що молода Грецька держава на той час була нездатна надати їй жодної реальної допомоги. Отже, з кінця 1860-х — початку 1870-х рр. основна маса грецького населення була спроможною набувати освіту в земських школах та гімназіях — російськомовних.

Розгортання земської реформи в грецьких селах справило визначальний вплив на тенденції розвитку національної культури. З одного боку, досить високий середній рівень добробуту грецької людності обумовив її широкий потяг до освіти. Греками за походженням була значна частина вчителів і юристів Маріупольщини, Одещини, Києва. Вихідцями з греків були видатні діячі російської та, пізніше, радянської культури: Ф. Хартахай — революціонер-демократ, співробітник часопису „Современник”, педагог, автор низки наукових праць з історії; фундатор Інституту психології у Москві — Г. Челпанов; мистецтвознавець, член-кореспондент АН СРСР Д. Айналов. Значний внесок у розвиток російського живопису здійснив дійсний член Петербурзької Академії художеств А. Куїнджі.

Іншим боком цього процесу була втрата маріупольськими греками національної писемності. Відсутність навчальних закладів з грецькою мовою викладання, слабкість зв'язків з Грецією спричинили консервацію колишніх кримських діалектів. Пісні, перекази, звичаї, що зберігалися місцевим населенням, закарбували лад суспільного життя кримського етапу історії маріупольських греків, але, на жаль, не відбивали нових реалій. Наприкінці XIX ст., щоправда, з'явилися ознаки зародження літератури маріупольських греків, проте твори Леонтія Хонагбея — поета із с. Саргана — порівняно з давньогрецькими літературними пам'ятками, виглядали як вправи аматора.

Без вагань можна стверджувати, що на початок XX ст. питання етнокультурного виживання грецьких громад України набуло надзвичайної гостроти. На цей час майже організаційно оформилися два різноспрямовані погляди на перспективи національно-культурного розвитку грецької діаспори. Перший з них — маргінальний — уособлювала та частина грецького за походженням чиновництва, купецтва, вчителства, пересічних міських мешканців, яка була широко представлена в навчальних, державних і громадських установах і схилилася до асиміляції греків „прогресивною російською культурою”. Другу позицію репрезентувала нечисленна верства патріотично налаштованої інтелігенції та буржуазії, які на хвилі національно-демократичного підйому під час двох російських революцій робила слабкі спроби формування й висування ідей „національного відродження” грецького народу. Першочерговим заходом, на їхню думку, мало стати відновлення мережі навчальних закладів, де б вивчалася грецька мова. — Так, 1908 р. Грецьке благочинне товариство Маріуполя (голова І. Гоф) почало збирати кошти на створення окремої грецької парафії при Катеринославській церкві, „де б завжди здійснювалось богослужіння грецькою мовою”, і заснувало грецьку школу. Восени 1910 р. церковнопарафіальна школа на національних засадах була відкрита офіційно. Близько 1912 р. за ініціативою грека-іноземця Н. Карандреа у Маріуполі була заснована грецька школа для міських мешканців.

Гасла національного відродження, заклики до опору асиміляції навіть шляхом запровадження штрафів за зневагу до національної мови становили зміст установчих документів Всеросійського союзу еллінів та його Маріупольського автономного відділу. Грецькі національні організації 1917 р. претендували не лише на якісні зміни в етнічній

етнічних громад втрачають національну писемність (так було зокрема з маріупольськими греками¹²⁶). Окремі існують, не маючи писемної традиції (молдовани, гагаузи, цигани тощо). Асимілятивний тиск російської культури прискорює розмивання нечисельних міських громад. На початок ХХ ст. питання етнокультурного виживання дисперсного населення набуває надзвичайної гостроти.

Втім не лише в середовищі етнічних меншин відчувався брак виразного усвідомлення власних проблем. Не менш проблемну ділянку етнокультурних взаємин на Луганщині й Донеччині та в їх промисловому осерді становили українсько-російські взаємини. Залучення українського етнічного компонента до сфери впливу імперського етнічного ядра було завданням державної ваги. Триєдине етноядро було конче потрібне царату в імперську епоху — саме воно забезпечувало переконливу асимілятивну більшість Російської імперії. Воно ж залишалось невичерпним джерелом культурних, воєнних, управлінських кадрів — найчисельнішої в Європі бюрократичної армії, що тримала залізною рукою іногородські й тубільні околиці імперії та асимілювала дисперсні меншини. Однак, не варто забувати, що самі росіяни на той час не були повноцінною нацією (це, зокрема, проявлялося й у розмитості уявлень про межі російського/українського/білоруського народів).

Ця обставина залишається мало зрозумілою як вітчизняним, так іще більшою мірою закордонним науковцям, які повсякчас наголошують на непоказному рівні національної свідомості як у середовищі російських робітників, прийшлих у Донбас, так і місцевого українського селянства. Що стосується російських робітників межі ХІХ–ХХ ст. варто пам'ятати, що національної свідомості в сучасному розумінні у них на той час не було і не могло бути. *І справа полягала передовсім не у тому, що вони нещодавно прийшли з села, а в тому, що в селі національна свідомість на той час ще не сформувалася.* Селяни тільки-но перестали бути кріпаками, отримали прізвища,

---

свідомості громади, а й на досягнення найширшої економічної та адміністративної автономії. Пропонувалося створити грецькі військові з'єднання. Організаційний з'їзд Маріупольського союзу елінів „як контрреволюційний” був розігнаний Червоною гвардією, і подальшого продовження історія національних політичних організацій греків України не отримала. Революційні потрясіння 1917 р. і наступна війна надовго відклали вирішення нагальних етнокультурних проблем грецьких громад України.

¹²⁶ Маємо на увазі втрату новогрецької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах: кафаревуси чи димотики. Маріупольські діалекти, ймовірно, вже в Криму розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

перестали продаватися на рівні з худобою — про яку національну свідомість в їх середовищі могла йти мова? Звичайно, процес її формування під дією промислового розвитку вже був запущений, але для його повноцінного розвитку потрібні були десятиріччя.

Розмитість ментальних етнічних кордонів та революційно-демократичне піднесення другої половини XIX ст. тим часом стали основою формування якісно відмінної від офіційної імперської культурної реальності, що увиразнювалася найнесподіванішим чином, але не в селянському середовищі: у 80-х рр. XIX ст. у селі Олексіївці Слов'яносербського повіту завідував земською школою Б. Грінченко — український письменник, упорядник “Словаря української мови”; тим часом Луганськ дав російській культурі письменника, діалектолога, етнографа, укладача “Толкового словаря живого великорусского языка” В. Даля; уродженцями краю були В. Гаршин і М. Чернявський; надбанням всесвітнього мистецтва стала творчість грека А. Куїнджі. Донецький край активно, хоча й не завжди результативно, шукав свою індивідуальність, свій суспільний та культурний “почерк”. Яскравим унаочненням тогочасних пошуків обличчя “царства вугілля та металу” стала прикраса павільйону Новоросійського товариства на промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді (1896 р.) — унікальна пальма, виготовлена з частини рейки ковалями-умільцями Юзівського металургійного заводу О. Мерцаловим і Ф. Шкариним — так звана “пальма Мерцалова”, що залишається символом Донеччини.

Водночас епоха Великих реформ стає політичною платформою потужного економічного піднесення Донбасу. Відсутність тут пережитків кріпосництва, ринок особисто вільної робочої сили, фермерські за своїм змістом багатопрофільні багатоземельні колоністські господарства, потужні іноземні інвестиції, прискорений розвиток акціонерних товариств і банківської мережі разом зі створенням земств та їхньою наполегливою працею щодо соціальної розбудови заклали підвалини процесу, який сміливо можна назвати “донецьким соціально-економічним дивом”.

На відміну від решти регіонів України, переможна хода нових відносин відбувалася тут як у промисловості, так і в сільськогосподарському секторі. Потужним фактором піднесення регіону стала “пшенична лихоманка”, що охопила наприкінці XIX ст. Степову Україну. Стрімке зростання закупівельних цін на збіжжя спричинило не менш стрімке зростання посівних площ, а згодом — і вартості робочої сили: вона в півтора — два рази перевищувала тут вартість праці найманих сільськогосподарських працівників у гу-

берніях виходу¹²⁷. З аналогічних причин динамічно зросло населення промислових міст¹²⁸, де знаходили застосування тисячі робочих рук з регіонів, що страждали від аграрного голоду¹²⁹. Згідно із відомостями Всеросійського перепису населення, 46,7% переселенців у Донбас становили вихідці з російських губерній, 37,9% — з українських, 0,8% — білоруських, 1,8% — Кавказу, 8,4% — решти регіонів¹³⁰. Впродовж 1886–1900 рр. видобуток вугілля в імперії зріс у 4,6 рази. Приріст цей на 91% забезпечувався шахтами Донбасу¹³¹.

За півстоліття малозаселений степ перетворився на житницю Російської імперії, обріс найбільш передовою інфраструктурою, обрамився по периметру потужними містами-портами, що зв'язували новопосталий вугільно-промисловий район та плодючі чорноземи із світовими ринками. В цей же час увиразнилася і надалі набула визначального характеру інша ознака розвитку регіону — значні диспропорції у розміщенні населення і виробничих потужностей, однобічний розвиток окремих галузей виробництва.

Величезну частку населення пореформеного Донбасу складали сезонні працівники і селяни-заробітчани. Проблема полягала в тому, що це населення, яке з'являлося періодично на час польових,

---

¹²⁷ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. — К., 1997 // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

¹²⁸ В 1880-і рр. заробіток некваліфікованого працівника дорівнював 20 руб., заробітна платня кваліфікованих робітників коливалася в межах 60–100 руб. Для порівняння: платня акушерки становила 50 руб., лікаря — близько 150.

¹²⁹ Докладніше див.: Рашин А.Г. Население России за 100 лет. (1811–1913 гг.) — М., 1956; Тихонов Б.В. Переселения в России во II пол. XIX в. — М., 1978; Його ж. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. — М., 1988; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII — нач. XX вв. (Численность, структура, география) // История СССР. — 1984. — № 4; Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М.: Наука, 1988. — 256 с.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — Киев, 1975; Фелькнер П. Каменный уголь и железо в России. — С. Петербург–М., 1874; Пажитнов А.Л. Некоторые итоги и перспективы в области рабочего вопроса в России. — СПб., 1910; Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. — Т. I. — М., 1887; Його ж: Історія Слобідської України. — Харків, 1993; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955.

¹³⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. — Т. XIII. — СПб., 1904. — С. 74–75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. — Т. XVII. — СПб., 1904. — С. 102–105.

¹³¹ Дьяконова И.А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. — М.: РОССПЕН, 1999. — С. 62.

будівельних та іншого роду робіт, взимку зникало, не лишаючи демографічного сліду в регіоні. Для сталого соціально-економічного розвитку регіон конче потребував стабілізації демографічної ситуації. Робітничі і шахтарські поселення, що виникали у цей час як своєрідні “спальні райони” робочої сили навколо підприємств та копалень, були позбавлені принад цивілізації. Власне, їх навіть складно назвати повноцінними міськими поселеннями, що розвиваються на засадах комплексності соціально-економічної та культурної інфраструктури. Попри це розросталися вони з неймовірною швидкістю, що вело до одного — накопичення й поглиблення соціально-побутових проблем їхніх мешканців. Класичним прикладом таких населених пунктів виступала Юзівка. У 1870 р. в селищі разом із англійцями, які привезли в урочище Олександрівка устаткування, налічувалося 380 мешканців. У 1884 р. населення Юзівки складало 5 494, а в 1897 р. — 28 067 осіб¹³². Вибухове зростання людності, слід відзначити, створювало надто багато проблем і на побутовому і на соціальному рівні. Зважаючи на перехідний стан суспільства і потужні процеси маргіналізації, що його охопили, слід заважити — поселення було неспроможне повноцінно соціалізувати людність, що зросла впродовж десятиріччя майже вшестеро (!). Це було очевидним не лише для заводської адміністрації, а й для органів влади. Питання про те, як інтегрувати такі великі демографічні групи в реформовану систему адміністративно-територіального управління та суспільний організм, залишалося відкритим. Так, порушивши у 1896 р. перед владою питання про надання поселенню міського статусу, Бахмутська повітова управа констатувала, що органи самоврядування в ньому відсутні, і статус його неясний. “Юзівка не є ані містом, ані посадом, ані містечком”, — зазначалося у поданні¹³³.

Південноукраїнські міста відрізнялися так, наче були розташовані на теренах різних держав. Тоді як Одеса, що отримала потужний економічний поштовх за часів портофранко, перетворилася наприкінці XIX ст. на четверте за розміром місто Російської імперії, вдяглася в пишні білокам'яні шати свого адміністративно-торгівельного центру, бульварів, засаджених тінистими платанами,

¹³² Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. — К.–Донецьк, ТОВ “ВПІ “Промінь”, 2008. — С. 70–72.

¹³³ Донецьк. Историко-краеведческий очерк. — Донецьк, 1981. — С. 38–44.

робітничі поселення Донбасу вражали іноземців, та й не лише їх¹³⁴, непролазним багном і нечистотами¹³⁵. Навіть Юзівка, що приголомшила О. Купріна як “дивовижне величезне царство вогню та заліза, ... чарівний і водночас страшний апофеоз людського розуму, праці і знання”, в повсякденному своєму житті лишалася мало пристосованою для вибагливого столичного мешканця. Напередодні Першої світової війни 40,4% шахтарів мешкали в землянках без вікон і підлоги¹³⁶, 2,5% — в сараях і літніх кухнях, 25,8% — у селянських хатах і лише 22,3% — у цегляних і кам'яних будинках¹³⁷.

У переддень революційних потрясінь майбутня столиця радянського Донбасу Юзівка (Сталіно, Донецьк) була унаочненням строкатості етнонаціональної структури регіону. В 1917 р., крім традиційних етнічних груп, тут були зареєстровані 334 татари, 297 литовців, 130 донських козаків, 101 англієць, 96 циган, 86 латишів, 41 перс, 39 чехів, 31 грузин, 23 болгар, 19 іспанців, по 13 італійців і французів, 12 китайців, по 6 швейцарців і курдів, 5 турок, 4 словени, 2 чуваші, 2 караїми, чеченець і словак¹³⁸.

Із етносоціальним життям промислових міст і містечок різьче дисонувала нерівномірність розподілу виробленої на промислових об'єктах доданої вартості. Про етнічні характеристики класу приватних власників, що утримували в своїх руках промислові підприємства та інфраструктуру Донбасу, у радянській історіографії не прийнято було говорити. Сучасна історіографія іноді балансує на межі ксенофобії та ідей про винятковий внесок тієї чи іншої етнічної громади в створення промислового потенціалу регіону. Наголошуючи на “російськості” Донбасу, низка авторів замовчує той факт, що організаторами й інвесторами промислового прориву регіону був інтернаціональний за своїм складом колектив капіталістів. Стартовий капітал феноменального зростання Донбасу був іноземним за своїм походженням. Та й ніяким іншим він бути не міг — у кріпосницької та посткріпосницької Росії його попросту не було. Винятково потужною була присутність у виробничому секторі

---

¹³⁴ Ось як змальовував типове шахтарське селище В. Вересаєв: “Хаотичне нагромадження землянок, дерев'яних бараків, жодного деревця чи куща — усе навкруги голе й чорне. Замість вулиць — криві вузькі провулки, засипані жухелицею, залиті помиями...”. — Цит. за: Історія рідного краю... — С. 275.

¹³⁵ Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння. — К., 2002. — С. 34–35.

¹³⁶ Згідно зі спогадами В. Вересаєва — “сморідні землянки”. (Вересаєв В.В. Воспоминания. — М., 1961. — Т. 5. — С. 333.

¹³⁷ Там само. — С. 39.

¹³⁸ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.) — С. 66.

евреїв: у їхніх руках перебувало від 1/4 до 1/3 підприємств усіх галузей промисловості Бахмутщини. Так само представницькою була їхня частка серед постачальників гасу, страхових агентів, банкірів¹³⁹.

Не менш вражаючими є відомості про питому частку іноземців, зокрема німців, серед інженерів і техніків на виробництві. Вони не лише домінували серед спеціалістів, що залучалися до розвідки й розробки мінеральних копалин, а й становили більше половини кваліфікованого персоналу, що в подальшому забезпечував функціонування підприємств¹⁴⁰. Перетинаючись лише на виробництві, іноземні спеціалісти та російське на загал робітництво, існували в неспівставних світах. Перші мешкали в європеїзованих слобідках, відвідували клуби та культурні заклади. Другі — перебивалися в переповнених, необладнаних бараках, позбавлених елементарних надбань цивілізації. 12-годинний робочий день був законодавчо обмежений 11,5-ма годинами лише на початку ХХ ст. І все ж найбільш потужним генератором соціальних суперечностей виступав не стільки побут робітництва (він, по правді, був цілком співставним із загальним становищем робітництва Росії і часто-густо перевищував пересічні для імперії показники), скільки сама виснажлива, небезпечна та депресуюча шахтарська справа. Красномовні замальовки про те, чим вона була в той час, знаходимо у О. Купріна: “Мы пробьли в шахте всего с полчаса, но нам уже стало невтерпеж. Воздуха было мало, подземная тишина утомила нервы, тупая, безграничная скука сдавливала сильнее и сильнее душу. ... Нет, положительно, всех ипохондриков, меланхоликов, неврастеников, всех больных детей XIX столетия я советую докторам отправлять на полчаса в глубокие шахты. Поднявшись наверх, эти бедняки, наверное, горячо обрадуются кусочку зеленой травки, освещенной солнцем”¹⁴¹. На відміну від великого російського письменника, шахтарі тяжко працювали в підземеллі по дванадцять годин щодня, добираючись до штреків карколомними “американськими гірками”¹⁴² та щохвилини ризикуючи життям.

¹³⁹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. ХХ ст.) — С. 45.

¹⁴⁰ Железная промышленность Южной России в 1907 году. — Х., 1908. — С. 8–9, 82–83.

¹⁴¹ А. Куприн. Юзовский завод // kuprin.velchel.ru/index.php?cnt=14&sub=22

¹⁴² Про спосіб пересування в шахті у Купріна читаємо: “Тієї ж миті почувся дзвін молотка. Підлога вагону заколихалася під нашими ногами. Хлопнула, упавши, решітка бар`єру. “Чи не краще полишити цю затію? — промайнуло у мене в голові. — Світ такий гарний, життя таке коротке і прекрасне, сонце таке яскраве. Може, ще не запізно зробити вигляд, ніби забув у номері гаманця, і вискочити з клітки ... Ось і Б., певне, тієї ж думки,

В щоденній грі зі смертю гартувався особливий шахтарський характер: непримиренний, зовні різкий, з вагомою домішкою фатального світосприйняття. — “Що Сибір — у най свій Сибір, вільна каторга”¹⁴³, — так шахтарі висловлювали своє ставлення до власного становища.

Економічний спад початку ХХ ст. негативно позначався на соціальному середовищі робітничих поселень: 1903 р. в басейні з 290 шахт працювало лише 209, а з 35 доменних печей — 22. Втім, зачепивши суміжні галузі, криза майже не позначилася на вугледобуванні. У кризові для імперії 1900–1903 рр. щорічно стабільно видобувалося 650–700 млн. пудів донецького вугілля, а з наступного 1904 р. почалося безперервне зростання обсягів вуглевидобутку, що не припинялося аж до 1917 р.

Попри сприятливу кон’юнктуру розвитку промисловості Донбасу принципи її організації об’єктивно працювали на подальше загострення соціальних суперечностей в регіоні. Воєнний стан вкотре загострив проблему забезпечення промислових підприємств та копалень робочими руками. В грудні 1914 р. кількість робітників копалень завдяки наданому урядом безоплатному проїзду на рудники досягла 200 000 осіб, але на початку лютого 1915 р. знов скоротилася до 170 000 осіб. 15 серпня 1915 р. на рудниках числилося 155 000 робітників, серед них 20 000 військовополонених. У другій половині 1915 р. кількість робітників зменшилася на 8 402 особи (на 4%)¹⁴⁴. Вихід з ситуації російський уряд шукав у традиційному адміністративно-поліцейському примусі.

З 1916 р. уряд переходить до стратегії забезпечення кадрового голоду кам’яновугільної промисловості Донбасу коштом військовозобов’язаних та військовополонених. На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237 000, з них військовозобов’язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 600, жінок — 12 400, підлітків — 17 100, біженців — 2 500, військово-

---

недарма ж він так міцно вчепився рукою в плече десятника”. І раптом я відчув неймовірну, майже нестерпну легкість в усьому тілі. Мені здалося, що тієї ж миті я маю повиснути в повітрі. Вагон летів донизу зі страшною швидкістю... Спочатку в просвіті клітки мерехтіла якась кругла стіна з сірої цегли. Згодом стало темно. Я хитався на ослаблих ногах, і серце завмирало в мене у грудях. Потім ... я ніколи не забуду того відчуття ... мені стало душно, у вухах з’явився гострий біль, ніби вся кров прихлинула до барабанної перетинки. Тієї ж миті вагон, не зупиняючись, так же плавно і швидко понісся нагору”. (*А. Купрін*. Юзовський завод // kuprin.velchel.ru/index.php?cnt=14&sub=22).

¹⁴³ *Михненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945). — Донецьк, 1999. — С. 27.

¹⁴⁴ *Ресніт О.* Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004. — С. 27–28.

полонених — 47 900, інших категорій — 52 500. Згідно зі статистикою гірничопромисловців чисельність військовополонених у копальнях на грудень 1916 р. сягнула 72 000 осіб. До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників зросла до 291 686 осіб, але якісний склад неспівставно погіршився¹⁴⁵.

Для виконання робіт на Донбасі залучалися не лише полонені рядові німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50%. Екзотичним складником тогочасного пролетаріату стали китайці, які працювали на Нікополь-Маріупольському Олександрівському руднику. Використовувалися вони переважно на підсобних роботах, оскільки продуктивність їхньої праці була суттєво нижчою. Втім промисловці охоче вербували їх на копальні, зважаючи на невибагливість у харчуванні. Слід зазначити, що імперський уряд офіційно дозволив залучення на промислові об'єкти китайських працівників без посвідчень фактично у Сибіру та у східній частині імперії до Волги. У міру загострення соціальних суперечностей та посилення робітничих заворушень китайці, корейці та частково японці використовувалися гірничими адміністраціями в якості штрейкбрехерів, аби замінити ними учасників страйків. 27 вересня 1916 р. імператор підписав указ про зміну діючих правил допуску на роботу представників “жовтої раси”: їм дозволили працювати у всіх регіонах, за винятком районів бойових дій, партіями не менше 1 000 осіб строком не менше 9 місяців. 18 січня 1917 р. був ухвалений указ, що дозволяв їм роботу фактично без документів про реєстрацію особи. Китайці одержали можливість працювати за свідоцтвом із перерахуванням усіх працівників і вказаним місцем роботи, яке видавалося замість національних паспортів китайським старостам у місці відправки¹⁴⁶. Характерно, що значна частина завербованих таким чином китайських робітників згодом залишила територію Донбасу¹⁴⁷. Втім згадки про китайців неодноразово ще знаходитимуться в архівних документах доби революційно-визвольних змагань, передовсім у прив'язці до частин Червоної армії.

Внаслідок описаних вище адміністративних заходів на кінець 1916 р. кількість робочих рук, задіяних у виробництві регіону, перевищила довоєнний рівень, “але відтоді переважало робітництво з низькою кваліфікацією, що значною мірою звело нанівець скромні

¹⁴⁵ Там само. — С. 27–30.

¹⁴⁶ Одночасно старостам видавалися квитки у зворотному напрямку, покликані забезпечити можливість повернення китайців до місць виходу по завершенні роботи.

¹⁴⁷ ЦДДА України. — Ф. 896. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 71, 177.

здобутки довоєнного періоду стосовно заробітної плати та умов праці”¹⁴⁸. Варто також наголосити, що робота підприємств регіону відбувалася на засадах воєнного стану з відповідним ужорсточенням трудової дисципліни та системи стягнень за її порушення.

За таких обставин спалахи соціальних конфліктів із виразними етнічними акцентами були невідворотними, тим більше, що кінець XIX — початок XX ст. позначилися низкою політичних криз та економічних негараздів. Один із перших єврейських погромів, зафіксованих у Донбасі, відбувся на хвилі загальноросійського антисемітизму в Юзівці (1892 р.)¹⁴⁹. Згодом погроми відбувалися в 1903–1905 рр. в Юзівці та Гришиному як звичний для Російської імперії “побічний ефект” революційної активності мас. Не менш запеклого і жорсткого вигляду набули зіткнення російських робітників із бельгійцями (1900 р., ст. Костянтинівка). З 1914 р. Донбас, як і решту імперських терен накрила хвиля антинімецької істерії, що органічно поєдналася з антисемітизмом.

Важливо, що соціальна напруга зростала мірою ускладнення на фронтах Першої світової, погіршення якісного та кількісного стану робітництва і, відповідно, умов та оплати праці. В контексті загального погіршення умов життя, відсталі матеріально-технічної бази виробництва, превалювання важкої ручної праці, суспільно-політичних тривог воєнного часу все це створювало підґрунтя зростаючої соціальної напруги. Невідворотний соціальний вибух за таких обставин був лише питанням часу.

Слід зауважити, масові страйки, заворушення, що переростали в погроми крамниць, шинків, пивоварень тощо, відбувалися в регіоні вже з часів економічної стагнації. Найбільш помітні з них, що втихомирювали за допомогою військових та поліції, сталися в 1887¹⁵⁰, 1892¹⁵¹, 1900¹⁵², 1905–1907 рр. Втім, вибухова сила стихійних заво-

---

¹⁴⁸ *Михненко А.М.* Історія Донецького басейну другої половини XIX — першої половини XX ст.: дис. ... д-ра. іст. н. — Дніпропетровськ, 2002. — Арк. 81.

¹⁴⁹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII — поч. XX ст.). — С. 89.

¹⁵⁰ Заворушення розпочалися зі страйку шахтарів Рутченківських копалень 5 травня 1887 р. і швидко перекинулися за їх межі — на рудники Карпова, Риковського, Іловайського, Древицького, Юзівський завод. На останньому робітники наполягали на зрівнянні зарплати англійських та російських робітників. На вимогу гірничопромисловців з кінця 1888 р. в Юзівці була розквартирована козака сотня, що в подальшому слідувала за “спокоем” у промисловій окрузі.

¹⁵¹ Під час так званого “холерного бунту” в Юзівці страйкувало близько 15 тис. металургів та шахтарі 11 сусідніх копалень. 190 активістів зазнали тілесних покарань.

¹⁵² Загалом впродовж 1861–1897 рр. на Донбасі (включаючи Маріуполь і Таганрог) було зафіксовано 43 виступи, зокрема 27 страйків та 17 заворушень. На короткий про-

рушень в разі підвищилася після того, як низка революційних партій Росії звернула свою увагу на цей промисловий район. В 1902 р. тут розпочала діяльність “Соціал-демократична спілка гірничозаводських робітників Півдня Росії”, в 1903 р. реорганізована на Донецький союз РСДРП. Розглядаючи Донбас як перспективний плацдарм розповсюдження революційних ідей, 1906 р. мережу своїх організацій тут створили есери, згодом — Бунд та сіоністи-соціалісти.

Тим часом національне питання перебувало на маргінесі суспільно-політичного життя Донбасу. Власне, його соціальна база була “приспана” потужним промисловим зростанням: ані українці, ані етнічні меншини на той час ще не усвідомили потужності національно-визвольної хвилі, що наростала на імперських просторах. Частина колишніх емігрантів на початок ХХ ст. вже була значною мірою асимільована і рухалася у фарватері провідних національних політичних рухів. Інші, оберігаючи засади традиційності, ставили за мету консервацію та збереження етнічної ідентичності як такої. Решта емігрувала в пошуках нової долі. Лише зовсім незначна частка національних громад стала на шлях усвідомлення назрілих політичних вимог у контексті парламентських та демократичних зрушень, в інтересах поступального етносоціального та етнокультурного розвитку. Саме тому політичний переворот 1917 р. та подальше військово-політичне протистояння були пов’язані для них із низкою непоправних втрат і особистих трагедій¹⁵³.

міжок 1898–1900 рр. припадає 62 виступи, з них — 53 страйки. — Див.: Історія рідного краю. — С. 185.

¹⁵³ Докладніше про загальноукраїнський контекст участі етнічних громад у подіях 1917–1921 рр. — Див.: Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. — К., 2014. — С. 26–43.

Розділ II

Від воєнно-революційних випробувань до непу: утвердження більшовицької влади на Донбасі

Питання, кому належить Донбас — Україні чи Росії — неодноразово поставало на порядку денному євразійської історії. Найгостріших форм воно набувало у часи революційно-визвольних змагань.

Аби пояснити рівень його вибухової сили, висловимо два зауваження. По-перше, у 1917 р. Донецький басейн давав до загальноімперської економіки 87% вугілля, 70% чавуну, 57% сталі, понад 90% коксу, понад 60% соди і ртуті¹, тут розміщувався чисельна когорта загальноросійського пролетаріату. По-друге, більшовики були комуністичними догматиками, які кількісні показники капіталістичного розвитку розглядали як неспростовний доказ готовності того чи іншого регіону до будівництва комунізму.

Крім того, слід мати на увазі особливості розвитку національно-визвольного руху в українських етнографічних кордонах та ставлення його лідерів до Донбасу. Напередодні Російської революції здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмуються тільки імперськими силами, які гуртувалися навколо царя-самодержця. Та в розбурханій революцією країні кількість ворогів українського суверенітету почала множитися з вражаючою швидкістю. Поряд з білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, “українського питання” впритул не бачили ні прибічники конституційної демократії (партія кадетів), ні соціалістичні течії — від поміркованих до екстремістських. У післяреволюційній Україні політичні партії з однаковими суспільно-політичними і соціально-економічними програмами розкололися за національною ознакою (конституційні демократи і соціалісти-федералісти, соціа-

---

¹ *Афонін Ю.В.* Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 45.

лісти-революціонери і українські есери). Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Петрограді після повалення царизму, відкладав розв'язання фундаментальних проблем на майбутнє, до Установчих зборів. Центральна Рада не збиралася, однак, зволікати з розв'язанням національного питання. Володимир Винниченко, який незабаром прибув до Петрограда на чолі представницької делегації, руба поставив питання про автономію.

В українсько-російських переговорах труднощі почалися уже з визначення кордонів України. Українська делегація виїхала на переговори з довідками Академії наук, в яких аналізувалися підсумки Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Перепис засвідчував, що україномовне населення переважало у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській і Київській), трьох губерніях Лівобережжя (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох губерніях Півдня (Катеринославській, Херсонській і Таврійській). Переважало україномовне населення і в деяких повітах інших губерній, що межували з основним ареалом розселення українців. Більшість населення в них становили молдаване, поляки, білоруси і росіяни. Проте Центральна Рада вважала за необхідне окреслити спочатку контури України на картах з губернським адміністративно-територіальним поділом. Українці переважали і в Кубанській області, козацьке населення якої користувалося самоврядуванням. Поважаючи права козацької Кубані, Центральна Рада вважала передчасним ставити перед російським урядом питання про включення області до складу української автономії.

Тимчасовий уряд передав питання про українську автономію на розгляд комісії науковців і політичних діячів, але вона не визнала кордонів, визначених Центральною Радою за етнографічною ознакою. У крайньому разі комісія погоджувалася вважати Україною територію, яка була приєднана до Російської держави на автономних засадах у 1654 р. Позицію, що її зайняли професори-експерти, Винниченко охарактеризував у своїх спогадах з властивим йому уїдлигим гумором: "Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі збори, почали вимахували руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономію. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще

Волинь, ну, та й хай уже й Чернігівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуцня, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук. Яка там, к лихій годині, Академія наук, коли однімаються Дарданелли, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкоджав би йому тримати й не пускати ці багатства”².

Незабаром після того як більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у складі дев’яти губерній без Криму (де українці не становили більшості населення). Більшовики нато-мість фактично продовжували лінію Тимчасового уряду, визна-чаючи кордони України не за етнографічним, а за історичним принципом. Від 1917 р. вони почали пристосовувати територіальну структуру своїх організацій до конфігурації національних регіонів. На Півдні Європейської частини Росії виникло два аморфні тери-торіальні об’єднання — Донецько-Криворізька область з центром у Харкові і Південно-Західний край із центром у Києві. На обласній конференції у Києві, що відбулася в грудні 1917 р. за участю деяких більшовицьких організацій Чернігівщини, Полтавщини і Херсон-щини, з ініціативи ЦК РСДРП(б) було поставлене питання про утворення всеукраїнського більшовицького центру³. Навпаки, на конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької об-ласті, яка тоді ж відбувалася у Харкові, ідея створення всеукраїн-ського партійного центру не обговорювалася. У цьому регіоні біль-шовики не сприймали самого поняття “Україна”, а партійний центр в Петрограді не наполягав на розгляді такого питання.

Події, однак, підштовхнули більшовиків до визначення кордонів України в певній конфігурації. Їм треба було протиставити свої дії політиці Центральної Ради, яка готувала скликання Всеукраїнських установчих зборів. Було вирішено зібрати у Києві Всеукраїнський

---

² Винниченко В.К. Відродження нації. Частина I. — К., Відень, 1920 (препринт: К., 1990). — С. 167–168.

³ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. — М., 1958. — С. 157.

з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів і утворити на ньому замітник Центральної Ради — Центральний виконавчий комітет рад України. На цей з'їзд треба було обов'язково запрошувати представників від рад Півдня і Сходу України. У цих регіонах мережа рад була найрозвинутішою, і вони здебільшого контролювалися більшовиками. В інших губерніях України мережа рад була малорозвинutoю, і далеко не у всіх з них більшовики здобули перевагу.

Існує документальне свідчення зміни позиції більшовицького керівництва у питанні про кордони конструйованої ним радянської України. Воно відноситься до 30 листопада 1917 р., коли у розмові з представником обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинським нарком у справах національностей Росії Й. Сталін заявив: “Ми всі гадаєм, що безумовно необхідний крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів... На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.”⁴

Ідентифікація більшовиків за місцем їх проживання у цьому тексті є безсумнівним, хоч і опосередкованим свідченням визнання Раднаркомом заявлених Центральною Радою кордонів України у складі дев'яти губерній. Мова йшла, звичайно, не про кордони УНР, а про прагнення більшовицького керівництва сформувати надійний склад Всеукраїнського з'їзду рад, який мав створити маріонеткову радянську Україну.

Отже, радянська Україна успадкувала від УНР конфігурацію території у складі дев'яти губерній (Таврійська губернія — без Криму), яка визначалася за етнографічним принципом. Спроби радянського українського уряду в 20-х рр. приєднати до України заселені в основному українцями прикордонні райони Російської Федерації не увінчалися успіхом⁵.

Тим часом послаблення центральної влади (як органів Тимчасового уряду, так і проголошеної в Києві Центральної Ради) спричинило стрімку дезорієнтацію місцевої. Різко наростали явища кризового характеру. Донбасу загрожував голод. Дисплазією державного організму вміло скористалися більшовики, що потужно нарощували чисельність своїх організацій на промислових об'єктах регіону. Вважаючи Донбас за один з центральних форпостів свого

---

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 458. Текст за повідомленням “Робітничої газети” і в її перекладі на українську мову. — 1917, 19 листопада (ст. ст.).

⁵ Більше того, у 1924 р. до складу РСФРР були передані за рішенням керівництва РКП(б) Таганрозька і Шахтинська округи.

впливу, вони швидко збільшувати тут свою присутність, внаслідок дієвої пропаганди захоплювали лідерство в радах, загонах “народної міліції”, РВК тощо.

За інструкцією Генерального секретаріату від 4 серпня 1917 р. компроміс між Центральною Радою та Тимчасовим урядом був унаочнений в тому, що територія Донбасу опинилася поза сферою впливу українського уряду.

1917 рік на Донбасі. Розбурхання відцентрових сил внаслідок падіння самодержавства створило в Україні якісно відмінну від решти постімперських просторів політичну ситуацію: паралельно з органами Тимчасового уряду та радами в Києві розпочав діяльність національний центр — Центральна Рада, що створила в низці провінційних міст Донбасу (зокрема, Маріуполі, Луганську, Бахмуті) свої повітові ради і спиралася на українізовані військові частини та загони “Вільного козацтва”. Втім місцеві сили Центральної Ради суттєво поступалися впливовістю соціал-демократичним організаціям більшовицького напрямку, які кваліфікували останню не інакше як “буржуазний орган”, проводячи в робітничому середовищі відповідну агітацію. Більшовики Донецько-Криворізького басейну сприйняли як належне рішення Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями.

Виступаючи потужним локомотивом соціальної радикалізації у Харкові, Катеринославі та Києві, більшовики, надіслані ЦК для роботи в Україні, у Донбасі зіткнулися із неочікуваними ними ускладненнями. Непринадні характеристики донбаського робітництва виходили з вуст багатьох більшовицьких очільників, зокрема і Троцького. Для більшовицьких вождів ситуація виявилася цілком незрозумілою. Суспільно-політичний та економічний аналіз приводив їх до висновку про критичне загострення соціальних суперечностей, яке створило сприятливі умови для переможного революційного вибуху. Втім, на місцях більшовицькі емісари зіткнулися із банальним нерозумінням та відстороненістю робітництва, передовсім шахтарів.

Що ж сталося насправді? Дійсно, примусова праця в шахтах і на заводах на умовах воєнного обов'язку, не сприяла ані підвищенню її ефективності, ані зростанню свідомості шахтарів, тим більше, що останні були позбавлені права на вільне пересування, можливості відходу в села на сезонні роботи, значно втратили у зарплатні. Втім, не варто і абсолютизувати погіршення становища шахтарів у контексті розгортання Першої світової війни: воно було універсальним для всіх верств населення країни. На підтвердження того, що тогочасний стан шахтарської верстви не був катастрофічним, слід

навести такий факт: селяни сусідніх сіл широко скористалися ситуацією — вони масово вербувалися на шахти, аби уникнути призову і відправки на фронт. Отож, пізніші в часі інтерпретації заміток журналів “Летопись революции”, “Каторга и ссылка” та ювілейних видань спогадів⁶ варто сприймати не більше як намагання затвердити думку про справедливість й обґрунтованість жовтневого заколоту, аніж віддзеркалення реальної картини історичних подій.

Всупереч пізнішим за хронологією заміткам у засобах масової інформації, робітництво тривалий час лишалося глухим до агітаційної роботи більшовиків, сприймаючи лише найбільш популістську її складову. Це, слід відзначити, було цілком органічно — робітництво Донбасу, сформоване впродовж тридцяти років аврального освоєння його природних багатств, таке, що наполовину складалося із селян-сезонників, військовозобов'язаних, загнаних в екстремальні умови існування, як небо від землі відрізнялося від робітничої аристократії Петрограду та Москви. Рівень їхньої свідомості був просто таки неспівставним. Старанно згадувані Куромією випадки самосудів на шахтах, що сталися впродовж 1917 р., і за своєю стилістикою (“... натовп робітників сказав Майкуту, що єдиний вихід для нього — це зняти свій робочий кашкет (“фуражку”, символ вищого статусу), низько вклонитися на всі боки і просити у робітників пробачення”; садовити управлінця в тачку і возити по шахті; побиття та напади⁷), і за формами привселюдного приниження цілком відповідали напівселянській свідомості шахтарів, крім того — цілковито копіювали суголосні і в часі і в зовнішніх атрибутах ухвали селянських сходів.

Як зазначає Р. Пиріг, на відміну від “учених” робітників Москви та Петрограда, шахтарі Донбасу виявили свою відсталість одразу ж після Лютневої революції. Вони майже не цікавилися такими інституціями, як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від багатьох інших груп робітників та ремісників, дуже неохоче

---

⁶ Харечко Т. Накануне Февральской революции в Донбассе // Летопись революции. — 1927. — № 4. — С. 166; Пучков-Безродный. Октябрь в Донбассе. (Из записок краснотернейца) // Каторга и ссылка. — 1932. — № 11–12. — С. 192–193; Холмская Е. Из истории борьбы в Донбассе в октябрьские дни // Летопись революции. — 1922. — № 5–6. — С. 141–142; Зайцев Ф. Большевики Юзовки до 1918 года // Литературный Донбасс. — 1933. — № 10–12. — С. 166–167; Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 — февраль 1917 г. — М., 1974. — С. 187; Терехов Р.Я. Так началась борьба. Из воспоминаний. — Сталино, 1957. тощо.

⁷ Цит. за: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 123–125.

об'єднувалися у профспілки. Натомість вдавалися до прямих дій проти керівників — обшукували їх, виганяли з шахт, арештовували⁸. Не менш промовисті характеристики непоказного рівня свідомості провінційних революціонерів знаходимо у Г. Куромії: “Деякі революціонери жорстоко розправлялися з колишніми шпигунами охоранки та агентами поліції. Дикий степ не зрадив своєї слави краю насильства”⁹.

1917 рік перетворився в робітничих поселеннях на “один суцільний безперервний конфлікт”¹⁰: практично не керований, стихійний, жорстокий. Проте, навряд чи слід шукати його підоснову у природно властивій саме шахтарству схильності до свободи і терору, чи, тим більше, притаманному даному географічному простору духу вольниці.

Повалення самодержавства спрацювало як каталізатор соціального вибуху небаченої сили: на кількарічне жорсткішання умов праці та адміністративний примус робітництво відреагувало наче пружина, яку “передали”. Відразу після Лютневої революції робітники дали волю приховуваній перед тим агресії. Безпосереднім її наслідком стало самовільне впровадження восьмигодинного робочого дня та встановлення робочого контролю в його найпримітивнішій формі: з насильством над адміністрацією та самоуправством неорганізованої робітничої маси. Впродовж усього 1917 р. промисловці засипали Тимчасовий уряд проханнями про допомогу та втручання. В одному з таких прохань від 27 травня 1917 р. сказано: “Диктатура робітничого класу здійснена в її найпримітивнішій формі. Робітничий клас, захоплений привабливими перспективами, які малюють йому безвідповідальні вожаки, очікує настання золотої доби, і жахливим буде його розчарування, яке не можна не передбачити”¹¹.

Події 1917 р. в промислових центрах Донбасу стали, власне, унаочненням недолугості й банальності ленінської доктрини: замість свідомого революційного пролетарського руху — напади на винні склади і звинувачення робітничих дружин, що ставали на їх захист, у “буржуйстві”; замість самоуправління на підприємствах —

---

⁸ Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). — К., 2014. — С. 20–21.

⁹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 121.

¹⁰ Балабанов М. Конфлікти в Донбасі в 1917 году // Матеріали по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб. 1. Профессиональное движение в 1917 году. — [Харків], [1928]. — С. 65–66.

¹¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 124–125.

хаос, знеособлення, безвідповідальність і, відповідно, економічна деградація; замість революційного порядку — розквіт мародерства та бандитизму відразу після дезорганізації органів правопорядку; замість масового ставання під знамена більшовизму — погромні настрої, й передовсім спрямовані на більшовиків; замість розквіту робітничої держави за рахунок експропріації експропріаторів — голод і злидні. На питання, в чому полягав прорахунок більшовицьких вождів? Чи дійсно шахтарська верства є властиво аполітичною і адержавницькою? — слід зауважити таке.

Попри те, що на час описуваних подій Донбас був чи не найбільш індустріалізованим регіоном колишньої Російської імперії, говорити про його готовність до соціалістичної революції чи відповідність її інтересам людності регіону аж ніяк не доводиться. Показники економічного розвитку та урбанізації — то всього лише формальна сторона загальної характеристики стану виробничих сил регіону. Причини своєрідних (архаїчних за своєю суттю) інтерпретацій більшовицьких та есерівських ідей у робітничому середовищі Донбасу перебували в іншій площині — ментальній. Ментальність робітництва новопосталого промислового велетня, яким став впродовж промислового перевороту Донбас, абсолютно не відповідала рафінованим теоретичним викладкам К. Маркса. На Донбасі реалії життя розгромили ленінську теорію аналогічно тому, як нині там розбиваються теоретичні викладки ідеологів “русского мира”. Бо якість природного промислового зростання і відповідного йому дорослішання соціального організму неможливо компенсувати ані кількістю, ані швидкістю. Власне, розглядаючи тогочасні події в Донбасі в категоріях більшовизму і пролетарської революції, більшовики намагалися робити пролетарську революцію тоді, як для вчорашніх селян — військовозобов’язаних шахтарів — революція 1917 р. стала швидше другим визволенням від кріпосництва, аніж дверима у комуністичне майбуття. Отож, проблематичність опанування свідомістю мас з боку політичних партій, включаючи більшовиків, на якій неодноразово наголошував Г. Куромія¹², обумовлювалася не стільки примарною регіональною чи корпоративною свідомістю, скільки особливостями попереднього етапу формування пролетаріату. В Донбасі більшовики зіткнулися не з класичним пролетаріатом, а з у переважній своїй масі напівпролетаріатом¹³ — з усіма непересічними особливостями його ментальності. Характер

¹² Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 138–139.

¹³ А. Михненко дав йому влучне визначення — “передпролетаріат”. — Див.: Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945). — Донецьк, 1999. — С. 318.

перебігу революційних процесів 1917–1920 рр. у промислових поселеннях Донбасу визначався, власне, цією обставиною.

Пізніша за часом картинка переможної ходи “Великого Жовтня” була всього лише ідеологічним витвором комуністичної влади і надто мало спільного мала із реальним життям. Насправді перша фаза революційного процесу на Донбасі більше нагадувала оспіваний російськими класиками бунт — “бесмысленный и беспощадный”. Розуміючи це (на відміну більшовиків) із цілковитою очевидністю, автори “Донбаського економічного дива” збирали валізи. Керівництво і власники шахт та підприємств залишали не лише підприємства, а й населені пункти, вдавались до локаутів та згортали виробництво, внаслідок чого тисячі їх працівників залишалися на вулиці. На початок вересня були закриті вже двісті шахт, близько сотні тисяч робітників втратили роботу¹⁴.

Тим часом більшовики зробили ставку на зміцнення своїх позицій у місцевих радах. У Луганську на серпневих виборах до міської думи більшовики здобули 29 із 75 місць (есери — 18, група домовласників — 11, меншовики — 10 тощо). В Юзівці більшовики здобули лише 6 місць із 73, есери — 50, меншовики — 10, кадети — 5. На вересневих виборах до Луганської ради більшовики отримали 82 місця зі 120. Тоді ж у Юзівці більшовики отримали третину мандатів до ради, значно збільшивши своє представництво: в липні була тільки жменька (5–6) з загальної кількості 200 обраних¹⁵.

Не менш суперечливо і недовірливо лютневі події зустріло селянство Луганщини та Донеччини. На початковому етапі революційного руху (навесні–влітку 1917 р.) активність донецького селянства була незначною. Пояснювалося це насамперед тим, що гасла буржуазно-демократичної революції, актуальні на більшості території України, в селищах колишніх іноземних колоністів не спрацювали. Останні на той час уже досягли значних успіхів на шляху капіталістичного розвитку; і через відносно незначне соціальне розшарування та пересічну заможність були більш-менш задоволені своїм життям. Гасло, що єдине було здатне сколихнути селища етнічних меншин — „Геть війну!”, було використане восени 1917 р. більшовиками.

Донбас, здавалося, стояв осторонь бурхливого “з’ясування відносин” на постімперських просторах. В містах відбувалися страйки, збройні і політично підфарбовані виступи, маніфестації. Щодо донецького села, то воно очікувало, докладаючи неймовірних зусиль

¹⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 129.

¹⁵ Там само. — С. 139–140.

для того, аби загальмувати швидкість господарського занепаду. Сільське господарство вочевидь дергадувало. Селянські засіви і поголів'я великої рогатої худоби скоротилися в середньому на 11%. Внаслідок зменшення посівних площ і передачі звільнених у такий спосіб земель під пасовища суттєво зросла чисельність овець. Уже 1916 р. орендні ціни на землю порівняно з 1910 р. знизилися втричі (до 9,2 руб.), аналогічним чином скоротилося й виробництво фруктів і винограду¹⁶. Тяжким тягарем на господарства лягли реквізиції.

Попри подальше погіршення становища селянства воно найбільш мляво і невиразно поставилося до революційних змін. Підмічена, але не повнотою з'ясована Г. Куромією “прохолодна” позиція стосовно безперервної зміни політичних гравців, тимчасових урядів та окупаційних адміністрацій, власне, обумовлювалася особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону в складі Російської імперії. Стисло її можна звести до такого твердження: на теренах Донбасу всі питання, що виникли перед етнографічними землями України в контексті революційного 1917 р., програма Центральної Ради, Гетьманата Скоропадського та Народного секретаріату УНР не мали тієї міри актуальності, як на решті території УНР. Ані українське питання в його історичній інтерпретації, ані повернення поміщицького землеволодіння часів Скоропадського (оскільки на Донбасі його питома вага на той час була мінімальна), ані іноземна інтервенція (саме тут у колоніях німців, менонітів та греків вона мала суттєву частку своїх прихильників) не справляли революціонізуючого впливу на регіональну спільноту. Вирішальним виявився насправді вплив лише двох факторів, що поставили місцеву людину перед необхідністю вибору у протистоянні сторін: 1) зростаючі реквізиції, що обумовлювали невідворотну деградацію та злиденність села; 2) хаос у виробничих взаєминах на промислових підприємствах, який поволі перетворював промислове осердя Луганщини та Донеччини — власне, Донбас — на кровоточиву виразку соціальної деградації міського середовища.

В селі ментальний злам, відхід від стандартів імперського корпоративного мислення, “зачинення” в рамках власних сільських громад відбувався повільно: на нього знадобилося щонайменше чотири роки. У маріупольських греків, німецьких та єврейських колоністів практично не було національного робітничого класу. Незначна частка вихідців з їхніх селищ використовувала можли-

---

¹⁶ Підраховано за: Отчет Мариупольской земской управы за 1915 г. — Мариуполь, 1916. — С. 140–145.

вості додаткових заробітків на копальнях, заводах і будівлях з початку ХХ ст., поповнюючи ряди так званих „промисловців”. За роки війни цей прошарок дещо виріс, оскільки селяни задля отримання броні частіше йшли на заводи. Однак, до 1917 р. колишні колоністи залишалися на загал селянськими спільнотами. Соціальні суперечності в їхньому середовищі не були різкими. Якщо в середньому по Україні незаможні господарства становили 57%, середняцькі — 30%, заможні — 13%, то на Донеччині аналогічне співвідношення дорівнювало: 24,75%, 53,25% і 22%. У колоністських селищах майже не відчувалося малоземелля, скоріше, навпаки, нестача робочих рук через мобілізацію найбільш працездатної частини населення.

Падіння монархії, прихід до влади Тимчасового уряду й створення Центральної Ради практично не викликали резонансу в середовищі місцевого селянства. У заможних селах селянство зустріло лютневі події байдуже. Демократична революція не віщувала йому жодних економічних змін, а тому воно недовірило, подекуди й негативно, поставилося до місцевих органів Тимчасового уряду і до виборчої кампанії у них. Невдоволення зростало тим більше, що поглиблення загальної кризи в країні спонукало уряд частіше проводити реквізиції худоби й хліба, які в Приазов'ї влітку 1917 р. здійснювалися волосними комітетами суспільних організацій.

Початковий етап воєнно-революційних змагань у Приазов'ї та політична свідомість селянства влучно охарактеризовані І. Стріоновим. Без прикрас і непотрібної патетики ним відображений період встановлення радянської влади. Не затьмарений радянськими історіографічними штампами, І. Стріонов цілком слушно відзначає, що часи Тимчасового уряду в Приазов'ї фактично були часом безвладдя („почали повертатися з фронтів солдати, багато з них зі зброєю, при повній амуніції, як тоді казали”¹⁷). Саме демобілізовані солдати та дезертири (яких згідно з мемуарами, було доволі багато) принесли в село звістки про безлад у країні та очікуване невдовзі закінчення війни. Дезертири-фронтвики з нетерпінням чекали на переверот, що от-от мав відбутися в Петрограді. „Дезертири-фронтвики вийшли з підпілля, почали галасувати...”, — такими словами розпочинається опис першого революційного штурму влади рад у с. Комар. Власне, він нічим не відрізнявся і в решті сіл Донбасу.

На час підготовки виборів до Установчих зборів (жовтень 1917 р.) ситуація принципово не змінилася. На засіданні Маріу-

---

¹⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 78.

польської ради робітничих і селянських депутатів зазначалася пасивність селянства сіл Каракуба, Велика Каракуба, Македонівка тощо.

Відсутність підтримки Тимчасового уряду широкими верствами селянства, з одного боку, недостатня організація сил місцевої буржуазії, з іншого, привели до того, що позиції офіційної влади на Маріупольщині були хиткими. В комітетах суспільних організацій провідну роль відігравали представники демократичних партій та позапартійного селянства. 5 березня 1917 р. був утворений Маріупольський міський суспільний комітет, в якому широко були репрезентовані місцеві організації різноманітних партій. Від кадетів до нього увійшли Земцев і Кавтунович, Бунда — Рівлін, есерів — Раскошинський, М. Спиридонова та Шалиганов, меншовиків — Фядін і Скалиш, українського національного руху — Дадіані й Гаркавенко. Комітети суспільних організацій були створені також у волостях.

Політичні партії відчутно впливали на життя Маріупольщини, а чудернацьке сплетіння різноманітних суспільно-економічних укладів стало базою співіснування й суперництва тут різноспрямованих політичних сил. Могутній революціонізуючий вплив на нього справляли металургійні заводи „Нікополь” і „Провіданс”. Металурги являли собою „чистих” робітників і перебували в авангарді робітничого руху Маріупольського повіту. Серед них було багато учасників революційно-демократичного руху в Росії 1905–1907 рр. У 1914–1916 рр. тут діяла велика організація соціал-демократів, що об’єднувала близько 40 підпільних гуртків. Заводські організації мали налагоджені довготривалі зв’язки з лідерами провідних демократичних організацій. Так, наприклад, влітку 1917 р. сюди приїздили більшовик Григорій Петровський і меншовик Федір Дан.

У 1917 р. у Маріуполі через місцеві осередки були представлені майже всі значні політичні партії Росії. Важливу роль у суспільному житті регіону відігравали численні організації есерів і меншовиків. Помітний вплив на перебіг революційного руху справляв Бунд та анархічні групи. Що ж до великої буржуазії, то протягом 1917 р. у Маріупольському повіті, як це не дивно, практично не було її діяльних осередків і, відповідно, впливу на суспільно-політичне життя регіону.

До осені 1917 р. у низці місць утвердилися демократичні за складом ради та органи тимчасового уряду. Так, у Маріупольській повітовій раді селянських депутатів керівну роль відігравали есери Гвоздиковський, Земляна і Поляков. До листопаду 1917 р. меншовицько-есерівськими були ради заводів „Нікополь” і „Провіданс”.

Більшовики як більш-менш впливова політична сила Маріупольщини заявили про себе вже після виходу з об’єднаних організацій

РСДРП і утворення Маріупольського комітету РСДРП(б) (1 липня 1917 р.)¹⁸. Наприкінці літа — впродовж осені більшовики, скориставшись із фактичного безвладдя, поширили свій контроль над більшістю рад Донбасу, підготувавши базу для перевороту. Жовтневий переворот стався в Донбасі як відлуння Петроградського — швидко і майже без спротиву (за винятком незначних ексцесів в Юзівці, Лисичанську, Бахмуті тощо, тобто там, де керовані більшовиками РВК зіткнулися із протидією есерів та меншовиків).

Так, на початок жовтня 1917 р. більшовики вже домінували в радах „Нікополя” й „Провідансу”. На засіданні Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів 12 (25) жовтня 1917 р. головою виконкому було обрано більшовика В. Варганова. 21 жовтня (3 листопада) Рада прийняла резолюцію з вимогою в ім'я „спасіння країни і революції” терміново передати всю владу радам. 22 жовтня резолюцію ухвалив тритисячний мітинг робітників заводу „Нікополь” та збори солдат 24 піхотного запасного полку Маріупольського гарнізону. На цей час — 22 жовтня 1917 р. — заводські ради об'єднували близько 21 тисячі робітників і майже 10 тис. солдат. Що ж до більшовицького осередку, то він налічував близько 5 тис. осіб. Як бачимо, зростання його за незначний час було істотним і свідчило як про велику організаційну роботу більшовиків, так і про зростання їхньої соціальної бази.

Втім, здобувши в районі заводів чисельну перевагу сил, більшовицька рада була неспроможною впливати на дрібнобуржуазне за своїм складом місто. На виборах до міської думи, що відбулися восени 1917 р., більшовики пройшли гласними від заводських організацій, проте їхній вплив у Думі був незначним, що, звісно, не відповідало планам підготовки збройного повстання. Наприкінці жовтня рада робітничих і солдатських депутатів утворила РВК і штаб Червоної гвардії, що почали навчати робітників військовій справі. 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) внаслідок виступу робітників маріупольських заводів влада у місті перейшла до рук більшовицької ради.

Зупинення в листопаді виробничих потужностей регіону, до якого вдалися їхні господарі під загрозою запровадження робочого контролю, привело регіон у стан колапсу. На листопадових виборах до Установчих зборів більшовики отримали більшість, на той час їм здавалося, що справа революції завершена на їхню користь.

Втім не лише в містах більшовицький переворот спричинив потужні тектонічні зрушення. Не менш бурхливі хвилі почало

---

¹⁸ Тоді більшовицький осередок налічував близько 100 осіб.

генерувати село, заряджене антивоєнною агітацією та негативом осінніх реквізицій. Про те, що відбувалося тоді в гушині донецького селянства, згадував в спогадах І. Стріонов. Перший етап так званого радянського будівництва в його тлумаченні суттєво відрізняється від версії багатотомної „Історії міст і сіл УРСР” (К., 1970): „Почалася боротьба за владу поміж ... двома групами фронтовиків, і група багатіїв отримала перемогу над групою Кості Попова шляхом провокації, шантажу та вбивства керівника групи Кості Попова. Вони (група багатіїв), аби виправдати своє злочинське вбивство Кості Попова, розпустили чутку по селу, що група Попова займалася пограбуваннями тавричан. Їм вдалося обдурити мешканців села, схилити громадську думку на свою користь і захопити ревком у свої руки”¹⁹.

Наприкінці 1917 р. і в сільській окрузі вочевидь проявлялася тенденція розмежування сил за соціальними пріоритетами. Певна частина селянства підтримувала комітети суспільних організацій, що намагалися утримати владу у своїх руках. Інша, поки що нечисленна, активно діяла в селах, які межували з заводами „Нікополь” і „Провіданс” (Сартана, Мангуш, Старий Крим). 4 листопада 1917 р. у с. Старий Керменчик був утворений Військово-революційний комітет (ВРК). Рада селянських депутатів села не підпорядковувалася Маріупольській повітовій раді селянських депутатів (есерівській за своїм складом) і намагалася встановити зв'язки з робітничою Червоною гвардією Маріуполя. Отож, коли у грудні 1917 р. у с. Великий Янісоль було скликано щось на зразок районного з'їзду сільських організацій волостей півдня Маріупольщини, серед делегатів виявилися різкі суперечності. Частина їх (головно з російських та українських селищ: Вреш'євка, Майорське, Петровське, Нова Петриківка та грецького села Старий Керменчик) покинула його й скликала окремий з'їзд у с. Керменчик. На ньому було ухвалено рішення про передачу влади радам. Події на Велико-Янісольському з'їзді сільських організацій досить симптоматично діагностували політичну фізіономію волості (віддаленої від вируючих осередків політичного життя — маріупольських металургійних заводів). За своїми політичними уподобаннями грецьке населення Велико-Янісольської волості тяжіло до сусіднього Гуляй-Поля та Запоріжжя, де набирал сил анархістський рух під проводом М. Нікіфорової, Н. Махна, Ф. Щуса та ін.

Вирішальну роль у революціонізованні села й більшовизації рад відіграло масове повернення солдат з фронту наприкінці 1917 р. Під

¹⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 79.

їхнім впливом у листопаді 1917 р. радянська влада була проголошена в Старомлинівці, в грудні — Анадолі, Старому Криму, а на початку 1918 р. — у селах Великий Янісоль, Багатир, Комар, Константинополь, Сартана, Мангуш, Старобешево, Стара Гнатівка, Карань, Чермалик. Делегати рад цих населених пунктів у січні 1918 р. взяли участь у Катеринославському губернському з'їзді рад селянських депутатів. Рішеннями з'їзду були закладені основи більшовицького перевороту в донецьких селах.

Розповсюджувалися перепаколіттичні почуття, одна з місцевих газет писала: “Сталося неминуче: Донецький басейн розхитаний, паливо- і металопостачання країни майже повністю загинули, настає останній момент економічного життя Донецького басейну²⁰. Кожна з соціальних груп гарячково шукала шляхів порятунку, пов'язуючи їх з непримиренними супротивниками, протистояння яких на постімперських просторах тільки-но набирало сили. Починаючи з серпня 1917 р., промисловці Донбасу бомбардують Тимчасовий уряд проханнями надіслати козацькі полки й оголосити в Донбасі воєнне становище. На початку жовтня ескадрони головного отамана О. Каледіна зайняли майже весь регіон. 26 жовтня (8 листопада) після втрати телефонного зв'язку зі столицею той спочатку оголосив воєнне становище у вугледобувному районі, а наступного дня поширив його на всю територію Облaсті Війська Донського. Відтоді політичні події, збройні виступи, запровадження революційних органів влади низки політичних сил відбуваються з калейдоскопічною швидкістю.

На вибух революційної самодіяльності робітництва сусіднє донське козацтво, що впродовж років використовувалося царатом для підтримки “суспільного спокою” в робітничих поселеннях, відповіло апробованими засобами, помноженими в рази. В грудні 1917 р. Донбас поринув у білий терор, що запровадили загони Каледіна, знищуючи на своєму шляху ради. Відповіддю на нього став Червоний терор — так само жорстокий і страшний. Червоні грабували козацькі станиці, брали місцевих жителів у заручники, використовували тактику поголівного знищення супротивника та його соціальної бази. Жертв Червоного терору часто-густо знаходили із відрізаними вухами й носами, виколотими очима, розчленованих. У Луганську ЧК здійснювала масові розстріли офіцераства.

Південна група військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка та загони Червоної гвардії Донбасу майже без супротиву зайняли Донбас на 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.). Повідомлення преси

²⁰ Цит. за: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 145.

про звірства чи то білогвардійців, чи то більшовиків наводили жах на публіку по обидві сторони конфлікту. Виставляння напоказ тіл розстріляних ворогів та заручників стало звичним інструментом “виховання” мас, яким не гребували користуватися ворогуючі сторони.

Тим часом становище Донбасу — між табором білогвардійського руху — Доном (з центрами у Новочеркаську та Єкатеринодарі), українським Києвом, більшовицькою Росією — лишень погіршувалося. Пересічне населення Донбасу виявилось безпорадним заручним багатородовою політичної гри, яку розігрували значно потужніші гравці, аніж місцеві осередки уламків колишніх імперських партій. Взаємовиключна, агресивна агітація і пропаганда не давали жодної змоги зорієнтуватися в розбурханому суспільно-політичному океані і випрацювати зважену позицію. Саме тому не лише шахтарі Донбасу “то поривалися йти до Червоної армії, то кидали рудники, відходячи з радянською владою, то, рятуючись від голоду, йшли на Кубань та інші хлібні райони, то відїздили в рідні села, то знову поверталися на рудники”²¹. Власне, суспільство цілком перебувало в панічному стані. Прихід “білих” зривав з місць активістів робітничого руху, наступ “червоних” спричиняв паніку втечу заможних верств населення. З іншого боку, зміцнення позицій більшовизму у Росії та встановлення там Червоного терору, спричинило масовий приток біженців в місця дислокації білого руху. Донбас поволі перетворювався на транзитний пункт білої еміграції. І так без кінця.

Наслідком цих надзвичайно потужних і драматичних процесів стало катастрофічне економічне падіння. Кількість шахтарів Донбасу поступово зменшилася з 215 тис. чол. у березні до 78 тис. у жовтні 1918 р. Видобуток вугілля упав з 24 836 тисяч тонн 1917 р. до 8 910 тисяч тонн 1918 р.²²

III Універсалом Центральної Ради Донбас визнавався територією УНР. Втім, на Донбас претендував також режим генерала Каледіна, що отаборився в Області Війська Донського. З не меншою запеклістю за Донбас змагалися більшовики: в листопаді 1917 р. за ініціативою Ф. Сергеева (Артема) обласний виконком ухвалив рішення про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, що мала згодом увійти до складу Російської Федерації. Скороминущим рішенням про створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки з центром у Харкові український більшовицький загін намагався створити

²¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 155.

²² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 155.

умови розгортання більшовицького проекту. 14 лютого 1918 р. був створений місцевий уряд — Рада народних комісарів на чолі з автором та ініціатором ідеї — Артемом. Типова більшовицька квазі-держава здійснювала типову більшовицьку політику: проголосила націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію міських будинків, введення робітничого контролю над виробництвом, формування військових робітничих загонів.

Слід відзначити, що на тому етапі розвитку російської і більшовицької революції про жодне наповнення революційного процесу національним змістом не йшлося: більшовицькі вожді прагнули не створення російської, української чи будь-якої іншої національної республіки, вони у своїх мріях бачили Всесвітній Союз Радянських Соціалістичних республік, як перший крок до встановлення комунізму у світовому масштабі. В їх стратегічних задумах та теоретичних розрахунках не залишалося жодного місця ані для національних, ані для регіональних амбіцій. Майбутня соціалістична держава мала будуватися лише за територіальним принципом. Саме тому Раднарком РСФРР не визнав ДКР ані самостійною республікою, ані частиною Російської Федерації, а саме її відокремлення оцінив як “шкідливе”²³. У березні тодішній голова більшовицького Народного секретаріату М. Скрипник видав постанову про ліквідацію Донецько-Криворізької республіки і приєднання її території до України. За три місяці ДКР впала під ударами німецько-австрійських військ, які були силою, що мала свої плани на Східну Україну та її багатства.

Драматичні події відбувалися й у центрі українського революційного руху. Слід нагадати, що від часу проголошення УНР 7 листопада 1917 р. Донецький басейн фактично не входив до її складу. Наприкінці грудня 1917 р. в Харкові було утворено Українську радянську республіку, що проголосила федеративний зв'язок із Росією. Під прикриттям фіктивного рішення маріонеткового уряду більшовицький уряд Росії 1918 р. розпочав військову експансію проти УНР. Саме в цей час українська делегація вела у Бресті-Литовському переговори з представниками держав Четверного союзу. Укладення 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестської мирної угоди поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протистояння, але натомість дозволило скористатися військовою підтримкою Центральних держав для звільнення території

---

²³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. — К., 1962. — С. 112.

України від більшовицьких військ. Керівники УНР сподівалися, що для цього будуть використані насамперед частини, сформовані з українців-військовополонених, а також січові стрільці — галицькі українці у складі австро-угорської армії. Західні партнери Центральної Ради обрали простіший шлях — на офіційне звернення представників УНР німецький імператор Вільгельм дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Рада Міністрів УНР у спеціальній відозві переконувала власний народ, що уряд прийняв військову допомогу від нині дружніх держав — Німеччини і Австро-Угорщини. Через місяць ведення спільної наступальної операції верховні командування Німеччини і Австро-Угорщини 29 березня 1918 р. уклали угоду про розподіл сфер впливу в Україні.

Катеринославська губернія відійшла до австро-угорської окупаційної зони. Німці залишали за собою важливі транспортні комунікації і порти або ж обумовили перебування там змішаних частин. Зокрема, у Маріуполі дислокувалися два гарнізони, але командування було австро-угорське. Щодо залізниці Харків–Севастополь, то вона мала повністю перебувати у віданні німецького залізничного управління, включаючи й ділянки на території Катеринославської губернії.

Промислові райони Донбасу за розподілом формально відійшли до австро-угорської зони. Стаття 5 угоди передбачала: “Вугільні і гірничорудні райони східної частини Катеринославської губернії управляються спільно і використовуються у співвідношення 1 : 1. Комісія спеціалістів, до якої входить однакове число представників від обох сторін, виробляє більш детальні умови з цього питання. Постачання рудою проводиться за принципом, встановленим у Берліні стосовно усієї сировини. Розподіл вугілля, при якому в першу чергу слід врахувати потреби залізниць, торгового флоту на Чорному морі і військового флоту, а потім потреби Туреччини, проводиться загальним залізничним центром у Києві, який працює в контакт з Чорноморським управлінням у Браїлові”²⁴.

Не вбачаючи у соціалістичному за своїми переконаннями керівництві УНР сили, спроможної навести лад в Україні, західні союзники підтримали іншу політичну силу, сприявши утворенню Української держави — авторитарного, правоконсервативного правління з зовнішніми атрибутами Гетьманщини XVII–XVIII століття. У дні приходу до влади П. Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. німецькі та австро-угорські дивізії разом з частинами армії УНР

²⁴ *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 1.

завершили опанування східних теренів України. Донецький басейн увійшов до Української гетьманської держави, в складі якої перебував від початку травня до середини листопада 1918 р.

Не лише більшовики були свідомими ролі Донбасу в економіці України. Австро-угорський посол Й. Форгач 22 березня 1918 р. писав до МЗС: “У даний час, як відомо, нашою ціллю на сході є залізнична лінія Харків–Крим. Але вже ясно, що Україна взагалі не може існувати без донецької області і її вугілля. Найшвидша окупація цієї області бажана тутешньому керівництву, щоб вберегти від катастрофи Київ і всі інші міста, електростанції, фабрики і т. д.”²⁵.

Отже, введення військ союзників у промислове осердя України відбулося швидко і організовано: 29 березня німці оволоділи Полтавою, 3 квітня — Катеринославом, 7 квітня визволили Харків. Упродовж квітня німецькі війська звільнили Єнакієво, Краматорськ, Слов'янськ, Микитівку, Бахмут, Слов'янoserбськ²⁶. 28 квітня більшовики залишили Луганськ²⁷. 8 травня 1918 р. німецькі війська дісталися до Ростова-на-Дону.

У Донбасі дислокувалися війська 9 австро-угорського корпусу із штабом у Маріуполі. У Юзівці розмістився штаб 4 кавалерійської дивізії. Північні землі Донбасу зайняли 215 німецька дивізія та інші частини²⁸.

Від 18 травня, на території зайнятій союзниками, розпочалася денационалізація торгово-промислових і кам'яновугільних підприємств, всі розпорядження радянської влади були проголошені такими, що втратили юридичну силу. Запровадження нових порядків відбувалося під пильною увагою військових адміністрацій, а безпосередніми виконавцями від гетьманської влади вважалися повітові старости, призначені з найбільш авторитетних місцевих мешканців: колишні голови повітових земств Юрій Жилінський (Бахмут) і

²⁵ *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 12.

²⁶ У Юзівці 23 квітня на площі біля “Гранд-отелю” відбулася урочиста церемонія зустрічі німецького війська за участю членів міської управи, представників промислових кіл, лідерів кадетських та меншовицьких організацій. Хлібом-сіллю вітали німців й у Горлівці.

²⁷ *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 13. — Тоді з Луганську “вирушило ціле місто на колесах. Червоногвардійці, сім’ї металістів, гірників із скарбом, з птахами і навіть телятами. Все це громаддя — ешелон у декілька сот вагонів з десятками тисяч людей — вирушило на Міллерово”. З великими труднощами цей “уламок” пролетарського Донбасу через місяць дістався Царицина. З 12 квітня по 5 травня через станцію Ліски Воронізької губернії було вивезено з боку Харкова, Донбасу і Ростова 142 паровози, 4 552 навантажених вагонів, 1 660 порожніх вагонів. Всього — 7,1 млн. пудів вантажів. З Луганська був евакуйований паровозобудівний завод, патронний завод, однієї латуні вивезли 200 вагонів.

²⁸ *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 15.

Микола Кудрянов (Слов'яносербськ), а також купець першої гільдії, грек за походженням Давид Хараджаєв (Маріуполь).

Гетьманський переворот залишився у згадках завдяки денационалізації промислових об'єктів і масовому безробіттю. Проголошення Гетьманату було використане гірничопромисловцями для згортання досягнень робітничого руху: тривалість робочого дня була збільшена, зарплата зменшена, профспілки усунули від справ, страйки оголосили поза законом, для відновлення довоєнних порядків широко застосовувалися тілесні покарання та відвертий терор.

Період австрійської окупації виявився одним з найбільш драматичних епізодів воєнно-революційних потрясінь 1917–1921 рр. у Приазов'ї. Населення було роззброєно, влада на місцях перейшла до окупаційної адміністрації. Остання не соромилася у виборі засобів для вилучення ресурсів регіону. Вугільні й рудні багатства півдня Катеринославщини поділялися між союзниками порівну. Металургійні заводи Маріуполя були закриті, тисячі робітників втратили засоби для існування. З сільської округи у зростаючих обсягах вивозилася сільськогосподарська продукція. За час окупації через Маріупольський порт загалом пройшло 556 498 пудів вантажів.

Не можна сказати, що новопосталі органи влади не робили нічого, аби покращити стан справ. Так, Маріупольська міська управа, виявивши неабиякі організаторські здібності, завезла для потреб населення вугілля з Ростова-на-Дону, керосин і нафту з Поті. Безробітних залучили для заготівлі дров. Запустили в дію маслозавод з електричною тягою. Підтримували грошима народний університет та міські училища, відкрили консерваторію. Слов'яносербська повітова управа опікувалася 150 школами, 8 лікарнями і 8 медамбулаторіями. Однак, цього виявилось надто мало, аби зміни на краще стали помітними.

Основним прийомом діяльності союзних військ на теренах Донбасу стало викачування з нього матеріальних ресурсів, передусім хліба та решти продуктів харчування. Не лише селяни, а й населення міст страждало від непомірних апетитів “гарантів суспільного порядку і спокою”, які відвантажували збіжжя не тільки вагонами, а й валізами та посылками. У черговому донесенні МВС І. Черніков повідомляє: “Становище Слов'яносербського повіту і міста Луганська через повну відсутність хліба катастрофічне, загрожує бідунням; з квітня не одержано жодного вагона хліба. На ґрунті голоду рудники і заводи закрилися... У Павлоградському і Бахмутському повітах вбивства і грабежі продовжуються”²⁹. Тільки у

²⁹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 19.

середині серпня заступникові Слов'яносербського старости І. Тихоновичу вдалося “вибити” у Харківській конторі ДХБ наряд на 300 вагонів хліба для Луганська і повіту. Маріупольська міська управа отримала 10 тис. пудів лише на початку листопада.

Тим часом господарський комплекс регіону прискорено деградував: влітку вже третина шахт не працювали, криза взаємних неплатежів приводила до накопичення боргів по заробітній платі, промисловці практикували продаж вугілля за продовольство, зароблене не виплачувалося шахтарям на руки, а записувалося в розрахункові книжки. Катастрофічно не вистачало грошової маси, а та, що перебувала в обігу, швидко знецінювалася. Робочі місця скорочувалися.

Якщо у березні працювало 215 тис., то у жовтні — лише 78 тис. осіб. Уявлення про обсяги тогочасної економічної катастрофи дають відомості статистичного відділу Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (ПРОТОФІС): станом на 1 серпня підприємства Товариства російських трубопрокатних заводів фактично не працювали; з загальної маси трудового колективу залишено близько тисячі робітників для ремонту та охорони; на Макіївському заводі працювала домна, дрібносортовий і покрівельний стан; паровозобудівний завод Гартмана зупинено, понад 6 тис. робітників лишилися без роботи; кошти на відновлення виробництва відсутні; метал і паровози більшовики вивезли; на Брянському заводі працюють 1,5 тис. робітників на електростанції, водокачці, охороні, 2 тис. відправлені у неоплачувану відпустку; Російсько-Бельгійський завод повернуто власникам (працює доменна і кілька коксових печей); Донецько-Юр'ївський завод не працює (звільнилися 1 100 робітників, 3 тис. за розрахунком не з'явилися); на Дніпровському заводі 3 тис. осіб звільнилися, стільки ж зайняті на зведенні вагонобудівного заводу та на ремонтних роботах; на заводі “Російський Провіданс” працює одна доменна піч і дрібносортовий стан, але й ті мають зупинитися через брак вугілля; на Краматорському заводі працюють одна доменна, одна мартенівська піч і прокатний стан (вільнено 1,5 тис. робітників і частину службовців). Журнал “Голос металіста” у вересні повідомляв, що на 18 південних металургійних заводах працює 21 тис. замість 120 тис. у кінці 1917 р.³⁰

---

³⁰ *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 35. — Лишень із жовтня українська влада почала розглядати питання про відмову від сілезького вугілля на користь вітчизняного. Зажевріла надія на створення робочих місць.

На повернення дореволюційних порядків, неприхований грабунок та подальше погіршення умов життя (зокрема, хронічні багатомісячні затримки зарплати) робітництво Донбасу почало відповідати методами революційної доби: у містах відновилися страйки й забастовки³¹, селяни взяли за зброю. У зв'язку із загальним страйком залізничників Рада Міністрів 19 липня відновила чинність царського закону від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь в страйках на підприємствах, які мають державне або громадське значення. Організатори страйків могли бути засуджені на термін до 4 років. Індивідуальна участь у страйку — від 4 місяців до 1 року і 4 місяців. Стільки ж отримували й підбурювачі заворушень.

Та не тільки вкрай напружена внутрішньополітична ситуація визначала напрями діяльності гетьманського уряду на Донбасі. Практично відсутніми були види на вирішення зовнішньополітичної ситуації на східних кордонах. Тут землі Гетьманату межували з Всевеликим військом Донським, очолюваним генералом П. Красновим. Як і Гетьманат, це державне утворення мало пронимецьку орієнтацію і було зацікавлене у налагодженні взаємовигідного співробітництва. РСФРР зі свого боку не визнавала суверенітет Дону і намагалася включити території Донської республіки (Всевеликого Війська Донського) до свого складу при визначенні кордону. 31 липня голова української делегації С. Шелухін доповідав Раді Міністрів: «Російська делегація в своїм проекті відступила на захід в різних місцях на 125–150–200 верств від української етнографічної межі і захопила тільки Донецькі каменноугольні басейни звиш 20 000 кв. верст з українською людністю. Сею межею вона відрізала від України каменноугольні копії і металургічні заводи, що мають руду з Катеринославщини і тим розрізали національний і економічний організм України»³².

³¹ У розпал всеукраїнського залізничного страйку 23 липня у Маріуполі розпочався збройний виступ робітників, портовиків і залізничників, лави яких нараховували понад 600 бійців. Була обеззброєна і розігнана кінна сотня Державної варті. Австрійський військовий комендант ввів у місті стан облоги. Під час вуличних боїв з обох сторін були вбиті й поранені. Більшість повстанців відступила в порт, де їх оточили та розстрілювали за допомогою артилерії й літаків. 150 осіб віддано до військово-польового суду, кожний десятий був розстріляний. На місто була накладена велика контрибуція. Аби виплатити її управа змушена була взяти кредит у банку. — Див.: *Пиріг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 28–29.

³² Цит. за: Доповідна записка голови української мирної делегації С.П. Шелухіна про взаємовідносини України з Росією та дійсні наміри російської мирної делегації щодо перемир'я з Українською Державою. 31 липня 1918 р. // Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР. 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. — Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. — С. 309.

8 серпня 1918 р. Дон та Українська Держава підписали оборонний і торгівельний союз: державний кордон між ними встановлювався по адміністративній межі, яка існувала за часів Російської імперії станом на 1917-й рік; Таганрозький і Донецький округи підпорядковувалися Дону, до України відходив невеликий клаптик в районі Маріуполя; у Договорі був зафіксований намір донського керівництва сприяти створенню єдиної федеративної держави України, Криму, Дону та Кубані зі столицею в Києві.

18 вересня повноважні представники сторін підписали спеціальний “Договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького Басейна”. Згідно документу утворювалася змішана Україно-Донська комісія, до якої на паритетних засадах входили урядовці і гірничопромисловці. Вона мала опікуватися загальними питаннями видобутку, розподілу, торгівлі і перевезення вугілля. Обидві сторони зобов’язувалися забезпечувати промислові підприємства і населення Донецького басейну незалежно від територіальної належності. Втім запровадження досягнутих угод у життя виявилось нереальним.

Поразка держав Четверного союзу у Світовій війні, розпад Австро-Угорщини, революція в Німеччині і зречення Вільгельма II призвели до поспішного від’їзду австро-угорських військ. Гетьманська влада залишилася сам на сам з потужною хвилею робітничих і селянських збройних виступів. 9 листопада П. Скоропадський був змушений ввести у Катеринославській губернії військовий стан, однак утримати владу на місцях вже було неможливо: без збройної підтримки Заходу гетьманат розвалився наче картковий будиночок. Звістки про те, що уряд пішов у відставку, а 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, були сприйняті переважною більшістю населення як належне.

Згідно з повідомленнями краєзнавців, чи не єдиний на Донбасі випадок підтримки Директорії місцевим населенням мав місце в Бахмуті, де місцеві селяни і навіть шахтарі (серед них був і в майбутньому відомий український поет Володимир Сосюра) записувалися до повстанського війська УНР. Натомість переважна більшість людної регіону з апатією та нігілізмом споглядала на руйнування “влади міцної руки” — обертаючи свої погляди в сторону міцніючого повстанського руху з його ідеями непідвладності жодній владі. Виконуючий обов’язки Катеринославського губернського старости повідомляв МВС: “В районі між станціями Єнакієво, Горлівка і Государів Байрак чини повітової варти роззброєні... У Маріуполі, повіті становище серйозне, ватаги бешкетують, варта була при-

мушена покинути більшість своїх пунктів. Старші агенти покинули станцію Волноваха³³”.

Проти білих, німців, гетьманців і петлюрівців: анархізм на Донбасі. В селянському повстанському рухові, що був відповіддю на іноземну інтервенцію, викристалізувалася сила, що впродовж наступних трьох років визначатиме політичне життя Донбасу та Приазов'я — махновський рух.

Яскравою візиткою Донбасу та маркером його масової свідомості став анархізм, що саме тут набув свого колоритного і неповторного втілення, перебуваючи під потужним впливом Гуляйпільської республіки.

Анархістські формування та гуртки виринули в легальне політичне життя Східної України незбагненим спалахом епохи революційно-визвольних змагань і за короткий час отримали тут колосальну підтримку населення. Справа, певне, полягала не лише у видатних організаторських та ораторських здібностях провідних постатей анархістського руху — Нестора Махна, Марусі Нікіфорової, Федора Щуся, Лева Задова³⁴ та ін. — а у співзвучності ідей, що вони пропагували, широким верствам мешканців донецького села та

³³ Цит. за: *Пупіг Р.Я.* Донбас у складі Української гетьманської держави. — С. 38.

³⁴ „Єврей Льовка” — Льова Задов (Зіньковський) (11.04.1893–1938). Народився в єврейській колонії Весела неподалік Юзівки (Донецьк). З 16 років працював вантажником на млині, з 18 років — у доменному цеху. 19 років потрапив до анархістсько-комуністів („Летучий боевой отряд”). 1913 р. заарештований, отримав вісім років каторги за грабунки та політичну діяльність. Покарання відбував у тюрмах Катеринослава та Луганська. Після Лютневої революції як політв'язень обраний членом Ради робітничих депутатів Юзівки. Наприкінці 1917 р. очолив озброєний загін, далі служив у загоні анархіста Черняка. До Махна приєднався наприкінці 1918 р., редагував листівки та махновську газету „Путь к свободе”. Восени 1919 р. увійшов до складу штабу та очолив контррозвідку Першої донецької бригади, водночас був заступником начальника контррозвідки махновської армії. З травня 1920 р. — став членом „Комісії по антимахновській діяльності”, з жовтня — комендантом Кримського корпусу махновської армії. На останньому етапі махновського руху (грудень 1920 — серпень 1921 р.) — особистий ад'ютант Н. Махно, двічі спасав останньому життя. В еміграції у Бухаресті створив „закордонний центр махновської армії”. 9 червня 1924 р. разом з невеликою групою махновців перейшов радянсько-румунський кордон і здався радянським прикордонникам.

Після вербування Льова Зіньковський-Задов наприкінці 1924 р. став співробітником ОДПУ по Одеській окрузі, згодом — співробітником Іноземного відділу ОДПУ, уповноваженим ІНВ ОДПУ. Займався формуванням розвідмережі в Румунії, яка була провалена наприкінці 1935 р. і, як з'ясувалося, займалася контрабандою та спекуляціями. 1938 р. разом з братом (також співробітником одеського ОДПУ) був заарештований і розстріляний. (*Ковальчук В.* Лева Задов: Каторжник, махновець, чекіст // Сьогодні. — 2001. — 20 лютого.)

робітничих поселень. Культ свободи від будь-якої влади стрімко поширювався робітничими колами, що впродовж останніх чотирьох років існували в режимі трудового табору.

Не менш яскраво діяльність анархістів проявлялася у великих промислових містах — Харкові, Катеринославі, Одесі, Олександрівську. Тут вони друкували газети та журнали, співпрацюючи з анархістами Петрограда, Москви, Ростова-на-Дону. На відміну від інших регіонів, в Центральній та Південно-Східній Україні кількісно переважав анархо-комунізм — найбільш революційна і непримиренна течія анархізму. Від агітації до активних дій їх змусило перейти вторгнення в Україну німецьких та австро-угорських окупаційних військ. У відповідь анархісти-комуністи організували повстанські загони, під прапори яких масово стало селянство. У останнього на той час, властиво, не було альтернативи: анархісти з їх діяльнісною свідомістю виявилися єдиними лідерами, що взяли на себе місію очолити стихійний селянський повстанський рух.

Справа налагодження комунікацій між повстанськими загонами та координації дій просувалася складно — на перешкоді цьому поставала свідомість селянства, яке не розуміло гостроти ситуації і прагнуло захищати округу, де мешкали, силами власних загонів. Лише частина керівників селянства була свідомою загальнополітичної ситуації та потужності сил, яким передстояло протистояти. Отож, пошуки шляхів об'єднання не припинялися, хоча далеко не завжди вони були результативними. Наприкінці 1918 р. була сформована Конфедерація Анархістських Організацій України “Набат”, метою якої стало об'єднання різних анархістських напрямів і течій в боротьбі проти влади та окупантів. Ідейною основою організації була доктрина “єдиного анархізму”, висунута ідеологами “Набату” В. Воліним, Ф. Бароном, Я. Суховольським, Й. Готманом на основі синтезу тогочасних течій анархізму. Завданням номер один прибічники “Набату” проголосили здійснення соціальної революції. Не в останню чергу саме через це вони виступали проти політики Директорії та ідеї самостійної України, що, на їх погляд, відволікала маси від вирішення завдань соціальної революції.

Тогочасні ідеї Н. Махна мали широку підтримку в середовищі донецького селянства, зокрема грецького. Вже перший рейд по Донбасу унаочнив, що соціальна база махновського руху тут є надзвичайно потужною. Про перші зустрічі із місцевим селянством “Батько” в своїх спогадах писав так: „В останньому [Комарі] розігнали гетьманську варту й скликали все населення на мітинг. Я і товариш Марченко виступали на цьому мітингу. Розказали про напад буржуазії і німецько-австрійських військ на село Дібровки і

все те, що нападники вчинили над населенням цього села і самим селом. Потім звернулися до трудової частини населення села Комар із закликом передавати по всьому Комарському району про злочиння, заподіяні дїбрівським селянам, і повставати зі зброєю в руках повсюди проти буржуазії та її захисників — німецько-австрійських експедиційних армій. В селі Комар до загону відразу ж приєдналися декілька чоловік грецької селянської молоді на своїх конях”³⁵.

Історія відносин і тісного співробітництва грецьких колоній з повстанською армією Н. Махна була довготривалою і є яскравою сторінкою махновського руху. Тривалий час участь грецького населення Маріупольщини в махновському русі замовчувалася. С. Ялі в своїх працях, зокрема, зазначав: „Є низка фактів, які говорять за те, що грецькі повстанці не йшли до Махна, не дивлячись на сприятливі до цього економічні умови грецького населення”³⁶. Очільник грецької секції ЦКНМ при ВУЦВК неодноразово заперечував масову участь греків у махновському русі.

Насправді ж вплив Н. Махна в Приазов’ї, навіть на міське робітниче населення, був досить значним. Згодом учасник перших радянських військових з’єднань В. Шемелінін згадуватиме: „Чутки про якогось Махна, який нібито десь недалеко організує повстанські загони й бореться за радвладу...” поширювалися по Маріупольщині. Гасло „За радвладу” приваблювало широкі верстви селянства. Значна частина Маріупольських „свідомих пролетарів кидали дім, родину й пробивалися до махновських загонів”³⁷.

Відверто цинічні дії окупаційного режиму спричинили стихійний опір селянства. Літо 1918 р. (з реквізиціями, що розгорнулися після збору врожаю) стало часом виникнення у Приазов’ї низки невеликих загонів. Так почався новий етап революційного руху на Маріупольщині, на якому провідну роль відігравало українське селянство. На теренах Бердянського, Мелітопольського та Юзівського повітів діяли загони під проводом Білаша, Удовиченка, Хоменка, Гончаренка. В Гуляйпольському повіті набирав сили махновський рух. У районі м. Михайлівка сформувався загін Брови й Щуся. Аналогічні процеси розгорталися й у грецьких селах. У серпні 1918 р. відбулися перші виступи підпільної групи на чолі з В. Тах-

---

³⁵ Див.: *Нестор Махно*. Воспоминания. Книга 3 / <http://www.magister.msk.ru/library/history/xx/mahno/mahnn003.htm>

³⁶ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 42.

³⁷ Шемелінін В.С. Маріупольський Радянський полк // Літопис Революції. — 1928. — № 2. — С. 60.

тамишем у с. Старий Керменчик. Ця група мала налагоджені зв'язки з селами Малий Янісоль і Сартана. 20 жовтня 1918 р. перший партизанський загін, очолений І. Тахтамишем, вийшов із села Нова Каракуба.

Осінь 1918 р. стала часом масового втягнення греків Приазов'я у селянську війну. Виступи грецьких селян проти австрійців і білогвардійців у цей час були стихійними, неорганізованими. Відбувалися вони, на відміну від інших регіонів України, не через земельне питання, а у відповідь на реквізиції та мобілізації, і мали переважно локальний характер. Навіть для великих селянських заворушень у селах Мангуш, Ялта, Старий Керменчик, що сталися на початку 1919 р., характерні такі постанови селянських сходів: „Хлопцев белым не давать, а организовать отряд и защищать село”.

Очільниками грецького селянства ставали переважно колишні вчителі та солдати — З. Цололо, П. Малай, Г. Мавроді, П. Богадиця, М. Давидов, Г. Сагіров, Д. Тишлек, І. Тахтамиш, О. Лук'янов, В. Шурда та інші. Спочатку створені ними загони захищали власну сільську округу, але дальший розвиток воєнних дій у Приазов'ї неминуче вів до налагодження зв'язків поміж ними, координації дій та взаємодопомоги (в боях під Мангушем, наприклад, брали участь також загін З. Цололо та групи селян з сіл Малий Янісоль, Ялта й Новоспасівка).

Після відходу австрійських військ низка грецьких селищ намагалася увійти в контакт з Махном. Так, зокрема, поступив солдатський комітет села с. Старий Керменчик. Метою делегації у складі І. Мавроді, І. Патрікаца, Ф. Балабана було встановлення „зв'язку й спільної боротьби”, а головним чином — одержання зброї. Н. Махно зброї не дав, натомість запропонував керменчанам вступати до його загонів.

Представники села (Абрамов, Балабан, Хара, Борисов) у листопаді 1918 р. брали участь у Гуляйпольському з'їзді місцевих революційних загонів. У махновські формування в цей час керменчани не входили (мабуть, тому, що не мали зброї й не бажали залишати село, оскільки ще не позбавилися ілюзій самозахисту), але свої дії координували постійно. Коли у грудні 1918 р. генерал В. Май-Маєвський оголосив чергову мобілізацію, до Н. Махна терміново був виряджений посильний (Мавроді), щоб з'ясувати, як діяти. Розпорядження Н. Махна було таким: „Мобілізацію не оголошувати й солдат білим не давати”³⁸.

---

³⁸ И. Революционные события в греческом селе Ст. Керменчик в дни 19–20 гг. // Наша Правда. — 1927. — 2 листопада.

26 грудня 1918 р. селянський сход прийняв рішення про загальне озброєння. В селі був організований „Повстанський грецький загін” (командир В. Тахтамиш, начштабу Мавроді). Через два дні за рахунок селян із сусідніх сіл він зріс із 600 осіб до 1,5 тис. Склад загону не був сталим. У бійців не було зброї. Кавалерія мала лише палиці, декілька солдат — шаблі, гвинтівки та гранати; у піхотній частині налічувалося всього 13 гвинтівок. Для інших кузні викували списи [справжню зброю загін отримав лише на початку 1919 р. у П. Дибенка в Павлограді, де з селян сформували 9-й Задніпровський радянський полк. — *Авт.*]. Однак загін виявився досить боєздатним. Упродовж січня 1919 р. він під проводом ревкому відбив декілька спроб білогвардійців захопити село.

Після відходу німецько-австрійських військ та наступу білокозаків генерала Краснова, армії генерала Денікіна та більшовицьких частин, місцеві мешканці були поставлені перед фактом: Україна фактично пошматована військами Антанти, Польщі, більшовицької Росії. Насувався 1919 рік — рік абсолютної владної “шизофренії”: місцевості, села й селища на якийсь час опанувалися отаманами Директорії, їх проганяли загонами Махна чи інших отаманів; в інших відновлювалися ради, за ними приходила біла диктатура — і так нескінченне число разів. Населення, власне, перебувало на межі здорового глузду. Тотальний господарський занепад у містах, нескінченні реквізиції в селі, насилля та щоденна загроза смерті, тотальна дегуманізація соціального середовища завершували картину. Громадянська війна перетворила терени Донбасу на театр фатальних за своїми наслідками бойових дій.

1919–1920 роки у Донбасі. Згідно з договором генерала Краснова з союзними військами та гетьманом П. Скоропадським східну частину Донбасу зайняли частини донських козаків, на допомогу яким невдовзі підтягнулися офіцерські загонами денікінської армії. Дивізія генерала В. Май-Маєвського з боями пройшла від Кавказу до Микитівки.

На початку 1919 р. денікінці продовжили наступ на Південно-Східну Україну, де зустріли запеклий опір махновської повстанської армії. У складі більшовицьких військ вона рейдом пройшла Донбасом: від Микитівки та Дебальцевого дійшла і захопила 10 січня Старобельськ, впродовж наступних кількох днів — Логинівку, Попасну, Марківку, Яму, Лиман, Святогірськ, Слово'янськ, Краматорськ, Біловодськ, Слово'яносербськ. 24 січня зайняли Алчевськ. 26 січня 1919 р. в Нижньодніпровську відбулася зустріч махновця О. Чубенка з представником радянської влади П. Дибенком. Наслідком переговорів стало укладення угоди про спільну боротьбу проти

білогвардійського та петлюрівського рухів. 28 січня союзники взяли Бахмут. Могутній повстанський рух Центральної та Південно-Східної України значно послабив сили денікінських частин. Повстанський рух, очолюваний анархістами, суттєво допоміг частинам Червоної армії в розгромі білогвардійського руху А. Денікіна. Фронт довжиною 350 км від Луганська до Азовського узбережжя тримався передовсім завдяки стійкості махновських загонів. Стратегічні населені пункти — Бахмут, Костянтинівка, Попасна, Дебальцеве багато разів переходили з рук у руки. Запеклі бої тивали до травневого контрнаступу денікінців на Луганському, Юзівському та Маріупольському напрямках.

“Визволення” по-більшовицькому не покращило становища населення: сформовані більшовиками ВРК розпочали кампанію насильницької комунізації селянства Донецької губернії. Новопосталі комуні, артїлі та радгоспи викликали шалений опір місцевого селянства. Спробувавши на практиці всі принади комуністичної ідеї, селянство із чимдалі більшою надією звертало свої погляди у бік Гуляйпільської республіки, тим більше, що військова слава Н. Махна стрімко зростала — оговтавшись після втрати Маріуполя, його загони наприкінці весни розпочала рейд по денікінських тилах.

Ведучи запеклі бої із Добровольчою армією, вперше у світовій практиці, Н. Махно та його прибічники розпочали втілювати в життя ідею безвладної Гуляйпільської республіки — “Махновії”³⁹. Мілітарна селянська анархістська республіка, власне, стала втіленням давніх недержавних пластів свідомості українського селянства, своєрідним відлунням історичної пам’яті про Запорозьку Січ з її духом вольності. Перебуваючи в безпосередній близькості від Донбасу і здійснюючи постійні рейди його теренами, Революційна пов-

---

³⁹ Бабічева О.С. Махновський рух в січні–червні 1919 р. // Грані. — Дніпропетровськ. — 2006. — № 4. — С. 12–17; *Її ж.* Махновський рух другої половини 1919 р. // Грані. — Дніпропетровськ, 2006. — № 5. — С. 6–10; *Її ж.* Історія анархістського руху в Україні // Грані. — Дніпропетровськ, 2006. — № 6. — С. 28–33; *Її ж.* Значення анархо-махновського руху в період Української революції 1917–1918 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. — Донецьк, 2006. — № 3. — С. 48–54; *Її ж.* Причини поразки анархістського руху наприкінці 1920 — початку 1921 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. — Донецьк, 2006. — № 4. — С. 18–25; *Її ж.* Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. — Одеса: Астропринт, 2007. — № 9. — С. 9–20; *Її ж.* Історичні реалії Української революції: перший союз махновців з радянською владою в 1919 р. // Гуманітарний журнал — Дніпропетровськ, 2007. — № 3. — С. 71–76; *Її ж.* Боротьба отаманських формувань України проти німецьких і австро-угорських окупантів в добу громадянської війни // Грані. — Дніпропетровськ, 2007. — № 3. — С. 27–32; Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі і Махно: Автореф. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2000.

станська армія України справляла потужний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів у промисловому осерді Східної України.

Очолений Н. Махном селянський рух відіграв важливу роль у розвитку воєнних подій в Україні. Селянські партизанські групи й загони самозахисту перетворили Донбас і Приазов'я на внутрішній фронт, відволікаючи на себе значні сили Білої гвардії. На початку 1919 р. махновські та інші формування стримували натиск частин В. Май-Маєвського, егерської бригади німців-колоністів, загонів Добровольчої армії, надісланих з Кавказу. Лише в районі Гуляйполя проти повстанців діяло близько 20 тис. білогвардійців.

Утворення 3-ї бригади Н. Махна у складі 9-ї полкової Задніпровської дивізії під проводом П. Дибенка (лютий 1919 р.) не лише полегшило стан махновських формувань, а й створило реальні умови залучення широких верств населення Приазов'я до їхніх лав під гаслом „За владу рад!“ У цьому контексті вибух повстанського руху в грецьких селах у січні-березні 1919 р. виглядає далеко не випадковим.

26–28 лютого розгорнулися бої в с. Мангуш, що відмовилося проводити мобілізацію. З селян був утворений загін (командир Г. Мангушев, начштабу — М. Мачакра). За підтримкою селян с.с. Новоспасівка, Малий Янісоль та Ялта близько 1,5 тис. повстанців декілька разів відбивали атаки надісланої з Маріуполя полковником Жировим каральної експедиції. Сили виявилися нерівними, оскільки населення було погано озброєне. (На півтори тисячі повстанців припадало 55 діючих гвинтівок, 400 списів, інше — вила, граблі тощо). Село захопили білогвардійці. Майже 30 повстанців згоріло в домі Попова, ще 47 загинули під час бою.

На початку лютого чергову мобілізацію саботувало с. Ялта. В ніч на 10 лютого 1919 р. дві роти, сформовані з місцевих селян (700–800 осіб) під командою О. Лук'янова й В. Шурди оточили волосне правління, де перебували білогвардійці, й арештували їх. Влада у селі перейшла до рук ревкому⁴⁰.

Приблизно в той же час мешканці сіл Малий Янісоль і Чердакли напали на офіцерський загін з наміром визволити групу заарештованих селян, проте напад цей був невдалим — під час перестрілки загинули близько 10-ти нападаючих.

Помітним центром концентрації повстанських сил стало с. Старий Керменчик. Наприкінці 1918 — початку 1919 р. тут організувалося декілька повстанських груп, що підтримували зв'язки з подібними групами в селах Великий Янісоль, Комар та ін. Форми

⁴⁰ Наша Правда. — 1928. — 22 лютого.

селянського опору не відрізнялися різноманітністю, проте відчутно дестабілізували білогвардійський режим. Було зірвано мобілізацію й організовано повстанські загони в селах Сартана, Чермалик, Македонівка та Червоноволонтерівка. В той же час виникли повстанські групи в районі Старогнатівки, Карані та Великої Каракуби, що пізніше оформилися в 10-й Задніпровський полк на чолі з Давидовим, Сагіровим і Тютюнником⁴¹. Влітку 1919 р. він налічував не менше 1 500 піхотинців і 300 кавалеристів.

На березень–квітень 1919 р. припадає апогей партизанського руху в Приазов'ї. Регулярні війська, які перебували в регіоні, „грабуючи й мордуючи селян, стали причиною бурхливого зростання партизанських загонів, що стихійно всюди виникали”⁴². Очолив їх Н. Махно. Навесні 1919 р. білогвардійський режим у Приазов'ї був підірваний зсередини збройним опором села. Селянські виступи в грецьких та інших селах підтримав наступ 3-ї бригади на Таганрог. 15 березня махновці захопили Бердянськ, 17-го — Волноваху, а в 20-х числах дійшли до Маріуполя. За активною участю повстанських загонів грецьких селищ 29 березня місто було визволене від білогвардійців. Здобуття Маріуполя стало славетною сторінкою історії повстанського руху в Приазов'ї. За часом воно збіглося із визволенням 1-ю Задніпровською бригадою (комбриг Н. Григор'єв) Одеси й вигнанням з півдня України сил Антанти. (За цю бойову акцію Н. Махна було нагороджено орденом Червоного прапора.)

Влада в місті перейшла до рук ревкому на чолі з Г. Македоном, який розпочав організацію 1-го Маріупольського ударного батальйону з маріупольських робітників на чолі з К. Апатовим. До нього увійшла також низка формувань з грецьких сіл, у тому числі і Сартанський загін, очолюваний П. Богадицею. Пізніше в Олександрівську на базі батальйону був сформований Маріупольський радянський полк. В його лавах змагалася грецька сотня.

На початку квітня бригада Н. Махна, ведучи безперервні бої з денікінцями, залишила ряд завойованих раніше позицій. 15 квітня формування відійшли з Маріуполя. 15 травня місто вдалося відбити, але 23 травня при підтримці французьких військових кораблів денікінці захопили його знов.

На середину 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна зайняла майже увесь Донбас. Терор, реквізиції, тиф — ці три слова характеризували часи білогвардійського режиму в Донбасі.

---

⁴¹ Чубаров. З перших боїв: Спогади командира грецького батальйону 10-го Задніпр'янського Радянського полка // Наша Правда. — 1928. — 22 лютого.

⁴² Шемелінін В.Є. Назв. праця. — С. 60.

Влітку 1919 р. більшовицька влада переживала критичний момент своєї історії. На більшості території України вона перестала існувати. В донецькому степу війна з денікінцями тривала. Продовжувала її 2-га Українська радянська армія, що фактично складалася з бригади Н. Махна. В її лавах билосся багато представників грецької громади. Навесні–влітку 1919 р. населення грецьких селищ вело запеклі бої з кіннотою А. Шкуро й загонами М. Виноградова. В цих боях активну участь брав грецький батальйон 10-го Задніпрянського радянського полку (командир М. Давидов) та 9-й Задніпрянський радянський полк на чолі з В. Тахтамишевим.

Лише тактичний союз із Н. Махно забезпечив більшовикам певні перспективи у тогочасному Донбасі. Притягальність їх ідей в середовищі місцевих мешканців була більш ніж непоказною. Привертає увагу красномовність історичних аналогій, що яскраво ілюструють привнесеність соціального конфлікту. Вкотре прийшовши в Донбас із ідеями ошчасливлення трударів у всесвітньому масштабі в травні 1919 р. підрозділи 8-ї та 13-ї армій провели примусову мобілізацію на Бахмутському вугільному родовищі. Погрожуючи зброєю, вони забрали всіх шахтарів до сорока років прямо з виробок. Не гребувала Червона армія і примусовими мобілізаціями в селах, беручи їх перед цим в облогу. Однак, “мобілізації” не давали бажаного результату, оскільки “мобілізовані” стрімко поповнювали ряди дезертирів⁴³.

На цей час ідеологічні суперечності Н. Махна і більшовиків наблизилися до критичної межі й спричинили розрив між ними. Після заборони реорганізації 3-ї бригади в дивізію (28 травня 1919 р.) й складення Н. Махном повноважень комдиву, приазовська ділянка фронту з А. Денікіним була послаблена. 25 червня 1919 р. денікінці зайняли Харків, а 28 — Катеринослав.

22 червня комісія К. Ворошилова прийняла у В. Білаша й передала начдиву 7-ї дивізії О. Круссеру 7 полків (серед них і 9-й грецький полк В. Тахтамишева), 2 групи, 2 броньовика тощо. Грецький полк зокрема складався з 2 000 червоноармійців, з яких 1 200 не мали зброї. Вочевидь більша частина зброї, яку раніше використовували махновці, залишилася на місцях у селянства, що тепер будь-якої миті могло повернути її проти своїх кривдників.

---

⁴³ У травні 1919 р. лише в Лисичансько-Бахмутсько-Куп'янському районі різні групи дезертирів налічували від тридцяти до сорока тисяч чоловік — вони не рухалися до радянської півночі, але й не хотіли приєднуватися до Добровольчої армії. Казали, що вони були надзвичайно “ворожо настроєні проти комісарів, комуністів та євреїв”. — Див.: *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. — С. 155.

Нескінченні реквізиції (1919 р. був напрочуд врожайним) і мобілізації денікінського режиму, з одного боку, та відхід Червоної армії з теренів України, з іншого, забезпечили широке залучення населення Приазов'я до лав Першої повстанської української дивізії. Збори командирів возз'єднаних загонів 1 вересня 1919 р. узгодили нову структуру органів управління Революційної повстанської армії, що налічувала близько 40 тис. піхотинців, 10 тис. кавалеристів, тисячу кулеметів, 20 гармат, понад 12 тис. тачанок.

З другої половини 1919 р. шляхи анархістів з більшовиками розходяться. Метою анархістів стає “третя соціальна революція”, що повинна була остаточно знищити залишки капіталу та повалити більшовицьку владу (на їх думку політика більшовиків не відповідала корінним інтересам робітничо-селянського класу). Анархісти гостро критикували аграрну політику українського радянського уряду Х. Раковського. Однак на етапі боротьби з денікінською навалою вони вкотре змушені були піти на союз із ними.

Ситуація насправді була безвихідною. Найбільш точно її зміст висловлений у народній поемі “Українські митарства”: “Денікін, сівши нам на спину / Став так нівечить Україну, / Що нам прийшлося — чи глину їж, / Чи боронись, хвативши ніж...”⁴⁴.

До середини жовтня 1919 р. контроль Н. Махна над Приазов'ям був відновлений. У листопаді 1919 р. його армія зросла до 80 тис. осіб. Оголошений поза законом Н. Махно й більшовики перебували в різних політичних таборах. Хоча Н. Махно й намагався бути „батьком” селянству загалом, але його напрямом у громадянській війні стало репрезентування інтересів заможного селянства, яке в селах колишніх іноземних колоністів, становило майже 20%. Осінь 1919 р. — час досить успішних для Н. Махна боїв з денікінцями (зокрема, з корпусом Я. Слащова й кіннотою А. Шкуро).

Чергове загострення ситуації відбулося нарикінці грудня 1919 р. — більшовики, що потерпали від нестачі вугілля, спрямували в Донбас армії Південного фронту. 24 грудня вони захопили Луганськ, 25 грудня — Слов'янськ, 27 грудня — Краматорськ, Бахмут, Попасну, 4 січня 1920 р. — Маріуполь. 29 грудня 1919 р. розпочав діяльність Ревком Донбасу, а на місцях — його клони, що сконцентрували у своїх руках всю повноту влади. Інтереси більшовицької влади та селянства, керованого Н. Махном, перейшли в стадію дальшого загострення суперечностей, які не вирішувалися. Гранично відверто тогочасна ситуація охарактеризована в одному з офіційних звітів: “Ставлення до Радянської влади зі сторони робочих добре,

⁴⁴ Прудников В.В. Атаман из Гуляй-Поля. — Донецк, 2000. — С. 102.

хоча відчувається ще пригніченість від білого терору, з боку селян — задовільне. Проте близькість махновського кубла, безсистемна і необдумана реквізиція військовими продорганами продуктів сільського господарства відображається на селянах негативно, створюючи деяке сприятливе середовище для махновських нальотчиків⁴⁵. Загроза тривалої в часі партизанщини (попри усталений стереотип, що в Донбасі для неї умови несприятливі) була цілком реальною. Махновським та отаманським загонам було де сховатися: кожен з них мав не лише базові сільські округи, а й базові ліси із системою землянок, схронів та схованох військового спорядження. Базовим лісом отамана Ф. Щуся був Дібрівський, Савонова — Ізюмський, Каменюка — Старобельський. Як керівники, так і рядовий склад махновців на той час мали неоціненний досвід військових дій. Тактика і стратегія махновців, нестандартні військові рішення викликали щире захоплення навіть у білогвардійців. Більшовицьке керівництво також усвідомлювало рівень політичного впливу та військову силу свого противника. Не випадково ставка була зроблена на позбавлення його щирої і масової підтримки місцевого селянства.

9 січня 1920 р. Н. Махно був оголошений поза законом. 5 лютого 1920 р. Всеукрревком затвердив “Закон про землю”, який, певно, не викликав піднесення переважної частини колоністського селянства, оскільки суттєво обмежував розмір селянського землекористування. Німецькі і грецькі села підпали під так зване поселищне розкуркулювання, внаслідок якого втратили істотну частку своїх земельних володінь. Початок створення комбідів і здійснення політики “воєнного комунізму” в селах колишніх колоністів забезпечили Н. Махну широку підтримку селянства. З цього часу для відроджених органів радянської влади основним став фронт боротьби з махновщиною.

Складна політична ситуація в Приазов'ї знайшла своє відображення в зведеннях по НКВС про політичний стан у Донецькій губернії. В травні 1920 р. в Юзівці й Маріуполі було скасовано стан облоги. Проте ситуація залишалася складною, городяни голодували. Стан політичної анархії повною мірою віддзеркалила робота повітового з'їзду ревкомів у Маріуполі 10 березня 1920 р. У ньому брали участь представники десяти махновських волостей (половина волостей повіту), які висловили різке незадоволення діями продкомісії.

---

⁴⁵ Державний архів Донецької області (ДАДО). — Ф. 1163. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 17.

Махновські формування, на відміну від радянських органів, фактично контролювали життя сільської округи, здійснюючи раптові напади на продзагонівців, міліцію, каральні роти. Губуправління вимушено визнало: „Більша частина населення повіту перебуває в армії Н. Махна, і продрозкладка не здійснюється”⁴⁶.

За роки громадянської війни Маріупольщина наводнилася біженцями з центральних губерній Росії, тут оселилася значна кількість колишніх офіцерів, буржуа. Через скрутний продовольчий стан відкрите невдоволення радянською владою виявляли службовці й робітники. Пересічним явищем стали робітничі страйки. Серйозного характеру набули заворушення через продрозкладку. (Показовим є випадок, що мав місце в Таганрозькому повіті: у липні 1920 р. тут висадився нечисленний білогвардійський десант, який через якихось 2–3 дні зріс за рахунок місцевого населення до 4 000 осіб). З початку здійснення продрозкладки (з травня по червень) у Донецькій губернії було вбито близько 300 радянських працівників (з них 150 продзагонівців та 60 міліціонерів). Авторитет радянської влади в широких верствах населення був невисоким. Натомість політвідділ повстанської армії Н. Махна проводив успішну агітацію не лише в середовищі селянства, а й серед робітників.

Наприкінці літа 1920 р. Донецький басейн перетворився на суцільний внутрішній фронт. Не останню роль у цьому відіграв рейд Н. Махна по Донбасу. Він не лише активізував великі формування (Шаповалова, Буданова, Сазонова), а й спричинив утворення значної кількості малих і найдрібніших загонів. На жовтень 1920 р. у Донецькій губернії самих лише великих загонів, оголошених поза законом, налічувалося близько 20, у них перебувало майже 10 тис. осіб (2,3% сільського населення губернії; причому, махновські формування сюди не враховувалися). У донесеннях НКВС зазначалося: „Точному обрахунку банди не піддаються, оскільки більшість з них перебуває в селах, озброєні обрізами, мають місцеве значення і будь-якого моменту становлять реальну силу”⁴⁷.

Загострення політичної ситуації в регіоні дещо призупинила небезпека врангелівської окупації. 2 жовтня 1920 р. у Старобільську між представником радянської України Я. Яковлевим та представниками армії Н. Махна — Куриленком і Поповим було укладено угоду про спільні дії по боротьбі з Врангелем, наступ якого вдалося відбити.

⁴⁶ ДАДО, філіал. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 39.

⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Ф. 1. — Оп. 2 дод. — Спр. 7. — Арк. 52 зв.

Після розгрому „білого барона” питання ліквідації махновського руху стало справою часу, й не тільки через ідеологічні та політичні суперечності між Н. Махном та керівниками Країни рад. „Махновія” містилася в промисловому серці України — Донбасі. В. Ленін цілком слушно зауважував: „Донбас — це не випадковий район, а це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням”⁴⁸. Така ж за змістом думка проводилася й у відозві ВУЦВК до всіх партійних організацій України.

26 листопада 1920 р. Н. Махно та усі його загони втретє були оголошені ворогами революції й республіки. Після перемоги над білогвардійцями, що підтримувалися з-за кордону, „внутрішня контрреволюція” розцінювалася як менш серйозний противник. 29 січня 1921 р. РНК УСРР ухвалила постанову, де боротьба з бандитизмом визнавалася фронтом першочергового державного значення. При РНК була утворена постійна комісія по боротьбі з бандитизмом. Лише з Маріуполя на боротьбу з махновщиною в повіті були відряджені 2 600 чонівців. Успішно здійснювалася ліквідація нечисленних регіональних угруповань. Упродовж весни 1921 р. місцеві селянські загони і формування переважно припинили своє існування. Серед них і загін Фоми Кожі в районі с. Старобешеве. Слід зауважити, що грецьке селянство цілком природно влилося до загального селянського повстанського руху в Приазов’ї й сприйняло Н. Махна як свого політичного та ідейного лідера, хоча він втілював ідеологію українського селянства з притаманною їй мрією „позадержавності”.

Відновлення взимку 1920 р. радянської влади в Приазов’ї і розгортання політики „воєнного комунізму”, з одного боку, привело до масового втягнення місцевого селянства до махновського руху, а з іншого, — остаточно зробило його антирадянським, антибільшовицьким (причому радянські органи в подальшому схильні були пояснювати участь греків у махновському русі національною й соціальною специфікою — *Авт.*). 1920 р. — час запеклої боротьби радянської влади й Н. Махна за політичний вплив у Приазов’ї, в якій перемогла централізована державна організація. Її результат був зумовлений заміною політики „воєнного комунізму” непом, який прискорив відмову селян від збройного опору більшовикам.

Час “Х” анархістсько-більшовицького протистояння прийшовся на часи “воєнного комунізму”. По суті, його не могла відвернути й остання угода, укладена між ними 2 жовтня 1920 р. в Старобільську

---

⁴⁸ Політичний звіт Центрального комітету РКП(б). 27 березня // Ленін В.І. ПЗТ. — К., 1974. — Т. 45. — С. 100.

через загрозу наступу П. Врангеля. Покінчивши із Врангелем, всю силу свого інструментарію терору: каральні експедиції, масові арешти анархістів у містах, застосування системи заручництва, нацькування отаманів, розстріли та стягнення, кампанії суспільної дискредитації тощо, більшовики спрямували проти персонально Н. Махна, Революційної повстанської армії України, місцевих повстанських загонів та селянства, як його рушійної сили та економічної платформи. З листопада 1920 р. до жовтня 1921 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) здійснила разом з частинами Червоної армії чотири масштабні антианархістські операції, внаслідок чого анархістський рух зазнав значних втрат. До кампанії силового та політичного знищення анархізму були залучені видатні більшовицькі політичні діячі — М. Фрунзе, Ф. Дзержинський, Г. Петровський, С. Косіор, Ф. Кон, Д. Лебедь, В. Чубар, Х. Раковський, В. Затонський, М. Скрипник, Д. Мануїльський та інші.

Переможний прапор більшовиків, здавалося, вже замайорів над териконами Донбасу. Втім, “переможцю” вочевидь було від чого опустити руки: і край і його люди невпізнанно змінилися за роки нелюдських страждань і випробувань.

Якщо спробувати в кількох фразах охарактеризувати стан регіональної спільноти на етапі остаточного утвердження більшовиків, вимальовується такий мало оптимістичний перелік: фрагментація соціальних і класових спільнот; знищення механізмів і законів соціальної взаємодії; тотальна дегуманізація міського і сільського середовища. Війна з її особливим кліматом, коли обиватель призвичаївся до майже щоденних змін у владі, звик до політичної нестабільності й адаптувався до життя „в вируючому котлі” („не було жодних військ майже все літо 1920 року, і селяни аж засумували від утвореної тиші”⁴⁹) невпізнанно змінила народ: від старців до дітей. Війна пройшла крізь міста і села, крізь долі і родини, розвівши підчас рідних по крові людей у різні світоглядні табори.

Прикметні спогади про цю найтрагічнішу сторінку життя знаходимо у спогадах І. Стріонова. Вони багато чого прояснюють в майбутньому тріумфі радянської влади та більшовицького світогляду в Донбасі. У чотирнадцять років І. Стріонов пережив смерть братів Дмитра та Юрія, замордованих білогвардійцями, а також Федора, який помер у віці дев’ятнадцяти років після перенесеного нервового потрясіння. Власне, з цього і почалася історія Івана Стріонова-більшовика, для якого білогвардійці стали кровними ворогами. В тексті спогадів рельєфно простежується, що юний Іван

⁴⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 100.

прийшов до більшовизму не стільки через переконання, скільки наперекір вбивцям братів. Отож, саме “громадянська війна”, як час обрання політичних пріоритетів, та особиста трагедія стали стрижнем формування подальшої долі І. Стріонова, а разом з ним — сотень тисяч його співвітчизників. Роздуми І. Стріонова, присвячені цим подіям, напрочуд зворушливі і проливають світло на подальшу еволюцію І. Стріонова-комуніста. „Нині, коли я згадую про наші дитячі роки і юнацтво, мені здається, що їх взагалі не було. Ми здавалися дітьми та юнаками лише по віку і зросту, а по своїх розмірковуваннях — стариками... З початком громадянської війни діти та юнаки знов були приречені на злидні: обірвалися, овошівели, хворіли на коросту, тиф, і багато з них пішли з життя. Крім того, діти та юнаки перебували в постійному страху власної загибелі та загибелі своїх рідних від рук усіляких банд та грабіжників... Сім років війни та тривог відучили нас, дітей та юнацтво, розмірковувати й розмовляти по-дитячому. Нам здавалося, що ми стали дорослими і цілком зрілими, не відчували вже нічого дитячого. Всі ці перенесені нами переживання — страх, знуцання, хвороби, голод та ін. — не могли не вплинути на нас, дітей, і не зістарити передчасно. Мені здається, лише розстріл моїх двох братів білогвардійською бандою відібрав у мене всі мої дитячі роки і початок юнацтва, не кажучи вже про решту переживань”⁵⁰. У цих словах — гірка доля цілого покоління, з дитинства призвичаєного до насилля, страждань, втрат і терпіння.

“Вакханалія дикості” — в цих словах, власне, концентрується суспільний досвід тих літ. Жахливе здичавіння виявляли всі політичні сили, що змагалися за Донбас, включаючи місцеве населення. Здавалося, вони намагалися в найжорстокіший спосіб продемонструвати свою спроможність навести тут лад. Лейтмотивом жорстокості стала теза: “Вони по-інакшому не розуміють”. Привселюдні езекуції та страти з елементами садизму впродовж років перетворилися на найпопулярніший інструмент “виховування” населення. Не випадкового пролетарі десятками тисяч разом із сім’ями при наближенні білогвардійців відходили із червоноармійськими частинами, так само масово разом із білогвардійцями зникали інженери та власники підприємств. Трупі повішаних перетворилися на звичну “окрасу” міських краєвидів. На селі з червоноармійців-реквізиторів живцем здирали шкіру, набиваючи рот і кишечник зерном.

⁵⁰ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 109.

Парадоксально, але факт, гору в тій ситуації дійсно отримала сила, що виявила “чудеса” послідовної тривалої в часі жорстокості⁵¹.

Визвольні змагання 1917–1921 рр. закінчилися трагічною поразкою, внаслідок чого українські землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Війна з білогвардійцями не завадила Москві розгорнути жорстку боротьбу за повернення національних республік в лоно вже нової, радянської імперії. З третьої спроби Кремлю вдалося за допомогою мільйонної армії закріпитися в Україні. Російські комуністи могли змиритися із втратою Фінляндії, Польщі і країн Балтії, але виявили наполегливість у завоюванні України.

Причини поразки визвольних змагань були різноманітні, але при розгляді проблеми українсько-російських відносин в часі і просторі слід зупинитися на двох головних.

По-перше, на відміну від поляків, українці в своїй масі не вважали росіян ворогами. З одного боку, за два з половиною століття перебування в Російській імперії вірус малоросійства поширився серед значної кількості українських підданих царя-самодержця. З другого боку, росіяни виступали перед українцями у двох протилежних іпостасях: як прибічники відновлення “єдиної і неподільної Росії” і як захисники української національної державності в її радянській оболонці.

По-друге, Червона армія несла в Україну на своїх прапорах гасла експропріації великих власників і зрівняльного переділу орних земель між селянами. Токсична дія комуністичного вірусу, значно підсилювана руйнуючою дією вірусу малоросійства, виявилася смертельною для незміцнілого організму новонародженої української державності.

Виникає запитання: наскільки український соціум загалом, донбаський зокрема, був вражений вірусом комунізму?

Місцева еліта Донбасу виявилася своєрідним зліпком епохи: з неймовірною енергією та піднесенням вона акумулювала радикальні гасла кардинальних суспільних, соціально-економічних та політичних перетворень, які генерувала робітнича людність про-

---

⁵¹ Варто згадати лишень, як В. Ленін і Ф. Дзержинський організували геноцид донських і кубанських козаків. При загальній чисельності населення в 3 млн. осіб в 1919–1920 рр. були знищені або депортовані від 300 до 500 тис. осіб. — Див.: *Верт Николая. Государство против своего народа // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии.* — М., 1999. — С. 119. — Луганщина і Донеччина постраждали від нього не меншо мірою, аніж епіцентр Всевеликого Войська Донського. І у російських і в українських нащадків донського козацтва історична пам’ять виявилася занадто короткою.

мислового регіону. Особливість суспільно-політичного життя промислового осердя Донбасу на першому етапі революційного піднесення полягала в кількісному зростанні його ліворадикального крила.

Втім, твердження про те, що тогочасні мешканці Донбасу були органічною соціальною базою більшовицького руху і підтримували його, є безпідставним радянським міфом⁵². Викладений вище фактичний матеріал, здається, цілком достатній для такого висновку. Першість серед суспільно-політичних сил, що здійснювали пошук шляхів й місця Донбасу в революційно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. по праву належала анархістському селянському руху під проводом Н. Махна, що перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїнського значення і послідовно проводив політику внутрішнього суверенітету, розробивши оригінальну ідеологію та новий суспільний устрій. Власне, це була історична інверсія природно характерної для українців ідеї козацької вольниці.

---

⁵² Розмірковування Г. Куромії про перебіг революційних змагань на теренах Донбасу викликають шире здивування (Див. приміром: “Сім років, з 1914 до 1921 р., свідчать про те, наскільки далеким був Донбас від центрів політичної влади в Москві та Києві. І хоча в шахтарів Донбасу були вияви певного патріотизму, в революційну добу вони проявили очевидну необізнаність чи байдужість до національної політики. Інтереси людей Донбасу полягали в захисті їхньої свободи та території, що її гарантувала. Їх не цікавила ані “класова” ідеологія (представлена більшовиками в російських столицях), ані “нація” (представлена українськими націоналістами в Києві). Очевидний брак політичних поглядів у жителів Донбасу спантеличував та дратував і більшовиків, і націоналістів, а їхнє прагнення свободи викликало спалах терору з боку контрреволюціонерів” — Див.: *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. — С. 111). Повсякчас наголошуючи на прагненні донбасівців забезпечити культову для Г. Куромії “свободу” та глухість до національних гасел УНР і соціальних гасел Кремля, науковець “забуває” згадати, що впродовж чотирьох із цих років Донбас був територією кривавого бойовища, влада тут змінювалася близько двадцяти разів, ходили грошові знаки усіх ворогуючих сторін, включаючи окупаційні адміністрації, а в обставинах тогочасної системи розповсюдження інформації і містяни, а тим більше — сільські мешканці, вже на другому році феєричної зміни урядів та війських частин, втратили канву політичних подій.

“Спостерігачі”, під яким, певне, малися б на увазі свідки жовтневих полій на Донбасі, згідно з посиланнями Г. Куромії — дописувачі профільного журналу “Летопись революции” та цензурованих радянських комуністичних видань, найменшою мірою віддзеркалювали настрої населення регіону та увесь його спектр. Власне, це був тоненький шар ліворадикального його крила — більшовицького. Г. Куромія, який працював у значною мірою вже доступних, але все ж — занадто бідних донецьких архівах, власне занадто залежав у висновках від фактичного матеріалу, що тримав у своїх руках. Використання лише більшовицьких джерел обумовило однобічне висвітлення подій 1914–1921 рр. Г. Куромія втрапив у ту ж пастку, що і радянське суспільство: проведена більшовиками сепарація архівного та бібліотечного фондів та вибудований на цій основі культ “Великого Жовтня” позбавили їх можливостей побачити реальну картину подій.

Переростання ідеї непідвладності будь-якій владі в цілком конкретне її просторово-територіальне втілення було лише справою часу. Втім, саме часу для переростання Гуляйпільської республіки на історично нову версію повноцінної державності не вистачило. Під ударами надцентралізованої більшовицької диктатури вона зазнала поразки.

Не суголосність більшовицьких гасел прагненням широких верств населення, а цинізм, жорстокість та пластичність більшовицької влади забезпечила їй перемогу. Екстремістські форми соціал-демократії, які заперечували саму її суть, тому що пропугували необмежену класову війну замість класового миру, народилися в центральній Росії на початку ХХ ст. В ситуації тривалої світової війни, яка до краю загострила класові суперечності, лівий екстремізм поширювався у багатьох країнах, і національні регіони Російської імперії не стали винятком. Не мало вихідців з України, у тому числі українців за національністю, відігравали вагомий роль у партії більшовиків. Після кількох розколів на комуністичні позиції перейшла основна частина найбільш впливової серед українського селянства партії соціалістів-революціонерів — боротьбисти. Однак перебіг визвольних змагань дає чітку відповідь на ступінь поширення в середовищі українського соціуму ідей комунізму. Без втручання у різноманітних формах з боку Росії комунізм в Україні не мав шансів на успіх.

Кінцевою датою визвольних змагань в Східній Україні слід вважати 1920-й рік. Саме тоді російські війська на її території більше не мали перед собою регулярних збройних сил, з якими треба було б воювати. Заключним акордом міждержавних, міжнаціональних і громадянських війн в Україні було укладення 28 грудня 1920 р. Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. Договір з Росією укладав український радянський уряд.

Радянська Україна зовні виглядала як повноцінна держава — з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і незалежним статусом. У преамбулі Союзного договору урочисто підтверджувалися “незалежність і суверенність кожної з договірних сторін”. Стаття 1 проголошувала вступ обох сторін у воєнний і господарський союз. У статті 2 декларувалося, що “з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов’язань відносно кого б то не було”⁵³.

---

⁵³ Історія Радянської Конституції в декретах і постановках Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 152–153.

Насправді, однак, народжена в ході жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді більшовицька держава-комуна поневолила Україну. Видатний російський історик і політичний діяч доби горбачовської “перебудови” Юрій Афанасьєв підкреслював: “Жовтень був способом закріплення російського традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим заради становлення нового”⁵⁴. Українці опинилися в надцентралізованій державі, яка долала опір встановлюваним порядкам жорстокими методами, не зупиняючись навіть перед геноцидом.

Мімікрія більшовицького керівництва в сфері національної політики досягала максимуму в період утвердження при владі і зводилася до мінімуму в той період, коли воно упевнено тримало в руках важелі влади. Існує вражаюча відмінність у методах, за допомогою яких керівники РКП(б) створювали першу і другу радянські республіки в Україні.

До проголошення в грудні 1917 р. першої республіки вони підійшли відповідально. Раднарком погодився з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в державотворчому процесі більшовизовані ради робітничих і солдатських депутатів у південних та східних губерніях УНР. З’їзди рад, на яких Центральна Рада мусила бути усунута від влади Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом рад робітничих і селянських депутатів, організовувалися двічі. Перший раз — у Києві, але той з’їзд виявився непідконтрольним Раднаркому. Тоді російські війська зайняли Харків, і повторний з’їзд рад у цьому місті проголосив радянську владу в Україні. Проголошену державу назвали Українською Народною Республікою, тобто запозичили назву, яку дала своїй державі Центральна Рада. Український радянський уряд назвали не Раднаркомом, за аналогією з московським урядом, а Народним секретаріатом, за аналогією з Генеральним секретаріатом Центральної Ради.

Натомість до створення роком пізніше другої радянської республіки Кремль підійшов по-іншому.

Український радянський уряд був утворений в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Його творці не потурбувалися організувати з’їзд рад. Організовував уряд Й. Сталін — з людей, яким він особисто довіряв. На запитання В. Затонського, який також увійшов до уряду, чому ніхто не порадився з українськими комуністами,

---

⁵⁴ *Афанасьев Ю.* Как России заново обрести свою историю // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. XXIV.

Сталін цинічно відповів: “Всякому овочу свій час”⁵⁵. Перебуваючи у Харкові, “сталінські овочі” 6 січня 1919 р. назвали створювану в Україні державу за аналогією з радянською Росією — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Через три тижні Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР був перейменований, за аналогією з Росією, в Раду народних комісарів (Раднарком). Пропозиція В. Затонського відновити стару назву — Народний секретаріат не була підтримана⁵⁶.

Демонструючи свої перспективні плани, 5 лютого 1919 р. РНК УСРР виголосила декрет про створення Донецької губернії як тимчасової адміністративно-територіальної одиниці на основі Бахмутського та Слов'яносербського повітів колишньої Катеринославської губернії. Згодом до неї включили ще низку територій, а 23 березня 1920 р. відповідно до рішення РНК РСФРР виділили Донецьку губернію. Невдовзі, після того як більшовики відновили свій вплив в Україні, Президія ВУЦВК ухвалила постанову (16 квітня 1920 р.), відповідно до якої до Донецької губернії увійшли частина Харківської та більшість повітів Катеринославської губернії⁵⁷.

Конституційно визнана влада радянських органів принципово відрізнялася від неконституційної влади партійних органів. Якщо перша була суто управлінською, тобто другорядною, то друга — диктаторською. І все ж, управлінська влада була справжньою, у тому числі в національних регіонах. Утворюючи в них республіки, більшовицьке керівництво повинне було потурбуватися про те, щоб вони не позбулися партійного контролю. Це означало, що в радянських республіках потрібно було організувати функціонування влади, ЗМІ, освітніх і культурних закладів переважно з місцевих людей. Узагальнюючи досвід перших років комуністичного будівництва, нарком РСФРР у справах національностей Й. Сталін опублікував у жовтні 1920 р. в газеті “Правда” статтю “Політика радянської влади з національного питання в Росії”. На його думку, укорінення в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах “диктатури пролетаріату” вимагало “перетворення їх на радянські країни, тісно пов’язані з центральною Росією в одне

---

⁵⁵ *Юрійчук Є.П.* Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922). — К., 1998. — С. 41.

⁵⁶ *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. — 1930. — № 5. — С. 172.

⁵⁷ Про обставини та територіальні межі губернії див.: Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / Упоряд. К. Галушко. — Харків, 2016. — С. 245–247.

державне ціле”. Таке укорінення, як він стверджував, було “*немислимим* без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення”⁵⁸.

Здатність радянської влади створювати ілюзію підтримки робітничо-селянських мас, одночасно залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволила Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих “країн” місцевими кадрами і управлінцями, які знали побут і мову місцевого населення. Стаття популяризувала тезу В. Леніна, трансформовану в резолюцію VIII Всеросійської партконференції “Про Радянську владу на Україні” в грудні 1919 р.: “Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план”⁵⁹. Політика, яку озвучував нарком у справах національностей, була продуктом колективної творчості вождів російського комунізму. Спочатку вона не мала своєї назви. Назва з’явилася на першому після декларації про утворення СРСР XII з’їзді РКП(б): *коренізація*.

Йшлося про втягнення в комуністичне будівництво неросійського населення СРСР й передусім — про “націоналізацію” загонів правлячої партії в союзних республіках. Але термін “націоналізація” у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва “в руки нації”, а тут радше йшлося про “націоналізування”. Тому для означення втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін “коренізація” (у значенні “укорінення”). Ним позначався зміст кампанії — укорінення в республіках Комуністичної партії — носія диктаторської влади, розбудови влади як сукупності трьох взаємопов’язаних вертикалей — партійної, радянської і чекістської.

Для більшовиків після їх останнього утвердження в Україні не було жодної таємниці в тому, що їхні позиції в республіці загалом, Донбасі зокрема, м’яко кажучи, не безсумнівні. Критика непоказного рівня пролетарської свідомості донбасівців, що з різних вуст (В. Затонського, Д. Мануїльського тощо) лунала на XVIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) була нічим іншим, як погано замаскованим

⁵⁸ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 4. — С. 359.

⁵⁹ В.І. Ленін про Україну. — Частина II. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.

блефуванням. Реальної підтримки ані в середовищі селянства, ані в середовищі робітників, тим більше — пересічних міських обивателів нова влада не мала. Вона просто виявилася найбільш витривалою та цинічною, щоб врешті взяти Донбас у свої руки в момент найбільшого знекровлення багаторічною виснажливою епопеєю варваризації, дегуманізації, економічної та соціальної деградації під ударами ворогуючих на цьому геополітичному майданчику сил. Затвердження більшовицької диктатури найменшою мірою відповідало інтересам місцевого населення. Насувався голод. Міста перебували на межі соціальної та комунальної катастрофи.

В таких умовах більшовики зробили єдино можливий у тих умовах крок — переглянули попередню тактику, зробивши ставку на поступове зрощування своєї соціальної бази шляхом лібералізації в сфері товарно-грошових відносин та розиграшу національної карти.

Так у контексті коренізації Донбас в складі України вперше в його історії постав як адміністративно-територіальна цілісність, що за внутрішніми законами свого існування входила у суперечність із національною республікою, у складі якої вона перебувала. Власне, не буде перебільшенням стверджувати, що в стратегічних планах більшовиків Донбас розглядався як найпотужніший важіль пролетаризації України, плацдарм створення і поширення якісно нового типу життєдіяльності соціального організму, дотягування “відсталі” селянської республіки до тих завдань, що Ленін та його однодумці відводили їй у планах створення Всесвітнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Більшовики впродовж років цілеспрямовано культивували регіоналізм Донбасу, перетворивши його на потужний важіль впливу на український субцентр влади.

Отож, запекла боротьба низки політичних сил (включаючи УНР, анархістський рух під проводом Н. Махна, маріонеткову Донецько-Криворізьку республіку, Всевелике Військо Донське, білогвардійців та ін.) за Донбас завершилася на користь радянської України. Вожді більшовиків вважали опанування Донбасом стратегічним завданням. Не випадково В. Ленін зазначав: “Донбас — це не випадковий район, а це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням”⁶⁰. Саме це змусило вождя світового пролетаріату наступити на горло гегемоністським амбіціям і, всупереч позиції засновників ДКР, які намагалися “вирвати” Донбас

---

⁶⁰ Політичний звіт Центрального комітету РКП(б). 27 березня // Ленін В.І. ПЗТ. — К., 1974. — Т. 45. — С. 100. — Теза ця, що є лишень частиною більш розлогого міркування вождя, викарбувана на стелі, що стоїть поруч із пам'ятником В. Леніну на центральній площі Донецька.

з-під впливу “українських націоналістів”, добитися постанови ЦК РКП(б) (15 березня 1918 р.) про те, що Донецький басейн розглядається як частина України⁶¹. Рішення фактично засудило попередню діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) щодо сегментації України як шкідливу інтересам пролетарської революції.

Із остаточним затвердженням радянської влади колишні її попутники на шляхах революції були перекваліфіковані на “банди”. В процентному відношенні більшість серед осіб, засуджених за контрреволюцію та бандитизм впродовж 1921 р. становили українці (71 та 68% відповідно)⁶². Високі показники антирадянського руху в середовищі українців в цілому корелювалися із їхньою питомою вагою серед населення аграрних округів регіону. Втім і серед таких етнічних громад, як греки, підтримка селянського повстанського руху була досить суттєвою. В донесеннях Донецького ДПУ 1921 р. ще фігурують “махновські банди”, під якими, крім власне загонів Н. Махна, розуміють також угруповання Марусі Нікіфорової, Бистрова, Солодова, Сафонова, Пархоменка, Фоми Кожі, Щуся, Куриленка-Білаша, що виступали під гаслами “За вільні ради”, “Вільна торгівля”, “Визволення від більшовиків”. До другої категорії спецзвіти відносили “петлюрівські банди” Каменюка, Терезова, Саєнка, Жоржа Бабицького. Угруповання Колесникова, Волоха та Винника кваліфікувалися як есерівські банди. Не менше клопоту донбаським чекістам завдавали угруповання дезертирів, що пройшли маршем територією губернії — частини 51 Кубанського полку, формування комбригу 1-ї кінної армії на чолі з Маслаковим. Низка місцевих угруповань (Жугіна, Склярова, Огнева, Карлова) не мали політичного підтексту, збиралися для здійснення кількох нападів і непомітно поверталися до звичного селянського життя. Саме такого роду угруповання “лоскотали нерви” чекістам аж до 1923 р., хоча вже не відігравали відчутної ролі ані в місцевому суспільному, ані республіканському політичному житті.

Запровадження продподатку з нового врожаю 1921 р. різко звузило соціальну базу селянського повстанського руху в Україні загалом, на території Донбасу, зокрема. Нагадаємо, що переважно сільськогосподарськими за напрямками розвитку виробництва були Бахмутський, Маріупольський, Слов'янський, Старобільський та

---

⁶¹ Як В. Ленін боровся з донецьким сепаратизмом / firtka.if.ua/?action=show&id=54016

⁶² Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — С. 40 // Режим доступу // www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

Таганрозький повіти тогочасної Донецької губернії. Промисловими зі значним на той час рівнем урбанізації слід вважати Дебальцівський та Юзівський повіти. Більш урівноваженою була соціально-економічна база Луганського й Шахтинського повітів.

З кінця 1921 — в першій половині 1922 рр. “політичні банди”, що перед тим становили неабияку силу суспільно-політичного простору Старобільщини, Луганщини, Маріупольщини, Таганрожчини й Слов’яносербщини, поволі зникають не лише зі зведень ДПУ, а й з політичного ландшафту регіону. Переважна більшість селянства, що брало участь у повстанських загонах чи підтримувало їх, скориставшись амністією 15 квітня 1921 р., переходить до мирного життя.

Радянський Донбас: “Всесоюзна кочегарка” чи плавильний тигель?

Територія і населення

Сучасний Донбас у складі України поділений між двома областями — Донецькою і Луганською. Цей поділ зберігається без змін понад сім десятиліть. Натомість під час сталінської “революції згори” адміністративно-територіальний поділ України постійно зазнавав змін.

Голод 1921 р., тяжкий економічний стан та відсутність коштів спричинили скорочення радянського апарату в 1922 р. В Донецькій губернії були ліквідовані Гришинський і Дебальцівський повіти та зменшено кількість волостей (наприклад, у Маріупольському повіті замість 39 їх залишилося 18, у Таганрозькому замість 48 — тільки 23).

Перша системна післяреволюційна адміністративно-територіальна реформа відбулася у 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти в округи. На території Донбасу утворилося шість округ — Артемівська, Луганська, Маріупольська, Сталінська, Старобільська і Шахтинська. У 1925 р. Шахтинську округу після тривалого в часі протистояння українських та кремлівських керівників передали у підпорядкування Північно-Кавказького краю¹.

Під час підготовки реформи 1923 р. існувала думка остаточно покінчити з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати й губернії. Цьому перешкодив голова уряду УСРР Х. Раковський, який вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округ надто ускладнить роботу центральних партійних і радянських установ. Наступник Х. Раковського В. Чубар погодився на ліквідацію

---

¹ Докладніше див.: Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України. — С. 250–251.

губерній. Уже з 1925 р. в Україні встановилася триступенева структура управління (центр-округа-район).

Після переходу до суцільної колективізації селянських господарств сільський район перетворився на основну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім у кадровому відношенні. У політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI партз'їзду (червень-липень 1930 р.) Й. Сталін торкнувся цієї болючої проблеми. Формулюючи у своїй манері запитання, він тут же безапеляційно відповів на нього: "Що треба зробити, щоб забезпечити районні організації по всіх галузях нашої роботи достатньою кількістю потрібних працівників? Для цього треба зробити, принаймні, дві речі:

1. скасувати округи, які перетворюються в непотрібне середостіння між областю і районами і за рахунок окружних працівників, які звільняються, посилити районні організації;

2. зв'язати районні організації безпосередньо з областю (крайкомом, нац. ЦК)"².

У радянській Росії, де поряд з округами існували області і краї, перехід на триступеневу структуру управління справді допоміг зміцнити кадрами райони, наблизити партійний і радянський апарати до колгоспів. У національних республіках, де областей не створили, прийняте за результатами доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округ означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр-район). Це рішення було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. Однак партійно-радянське керівництво УСРР виконало його, не порушуючи перед Москвою питання про утворення областей замість округ, які підлягали ліквідації. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор механічно виконував рішення партійного з'їзду, не задумуючись про можливі наслідки. В. Чубар теж не висловив заперечень, хоч керував радянською вертикаллю влади, яка безпосередньо відповідала за поточне управління усіма сферами життя. Мабуть, йому було незручно наполягати на утворенні областей, оскільки п'ятьма роками раніше він підтримав пропозиції про ліквідацію губерній. У вересні 1930 р., територія радянської України була розподілена на 503 адміністративні одиниці, безпосередньо керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Районна ланка від реформи справді виграла. На зміцнення районів ЦК КП(б)У надіслав майже 14 тис. колишніх окружних праців-

---

² Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 332.

ників. Проте керувати сільськими районами із столиці республіки виявилось неможливо. Справляючись із труднощами з чотирма десятками округ, Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. В ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних установах стали виникати специфічні управлінські ланки по групах районів. Це не зарадило справі, а тільки призвело до глибшої дезорганізації.

Півтора роки діяльність центральних установ республіки була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали в сотнях сільських районів. Нарешті, в лютому 1932 р. було прийнято рішення про створення п'яти областей, які за територією майже вдвічі перевищували колишні губернії, — Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. В районах Донбасу керівництво республіки не наважилося створити область, яка б взяла на себе управлінські функції колишньої Катеринославської губернії, і залишило управління за собою. Ця непослідовність, як довело життя, виявилася необґрунтованою. Тому 2 липня 1932 р. ВУЦВК ухвалив рішення про утворення Донецької області у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, які раніше підпорядковувалися безпосередньо республіканському центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей.

На III Всеукраїнській партконференції у липні 1932 р. С. Косіор, В. Чубар, Р. Терехов та інші керівники республіки визнали, що через поспішність при проведенні адміністративно-територіальної реформи сільські райони виявилися, як вони обережно висловлювалися, “без достатнього керівництва” у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу³. Проблема, однак, не вичерпалася сама собою одразу після утворення областей. На лютому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У однією з причин катастрофічного спаду сільськогосподарського виробництва голова ВУЦВК Г. Петровський назвав таку: “Про елементарні речі, які треба було повідомити ЦК або який-небудь інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. У минулому році в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район у відношенні керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчувало керівну роль партії”⁴.

³ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 8, 11, 73, 80.

⁴ Див.: *Культчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — К.: Україна, 1991. — С. 161.

Донецька область на початок 1937 р. складалася з 13 міст обласного підпорядкування (включаючи села у підпорядкуванні відповідних міськрад), 25 сільських районів, підпорядкованих безпосередньо області, і 18 районів, підпорядкованих Старобільському округу. Відновлення Старобільського округу (у листопаді 1933 р.) після утворення області пояснювалося економічною специфікою об'єднаних ним сільських районів. Старобільський округ був суто сільськогосподарським, а під історичним кутом зору — продовженням Слобідської України.

Не менш бурхливі і цікаві процеси відбувалися в Донбасі в етнодемографічній сфері. На момент проведення першого Всесоюзного перепису етнічна палітра регіону попри дестабілізуючий вплив воєнно-революційного лихоліття зберігала виразні прикмети дореволюційного часу. 1926 р. у п'яти округах (Артемівській, Сталінській, Луганській, Маріупольській, Старобільській), території яких у 1932 р. увійшли до складу Донецької області, проживало 2 932 170 осіб. З них українців — 1 878 002 особи (64,0%), росіян — 764 724 особи (26,1%), греків — 97 739 осіб (3,3%), євреїв — 54 439 осіб (1,9%). Представники інших етнічних спільнот загалом склали 137 266 осіб (або ж 4,7% від загальної кількості населення). Найбільш чисельними групами були німці⁵ — 63 605 осіб (2,2%), татари — 14 457 осіб (0,5%), білоруси — 11 414 осіб (0,4%) та молдовани — 6 077 осіб (0,2%)⁶.

Між 1926 і 1937 рр. населення регіону змінювалося таким чином⁷:

		Населення за переписом 1926 р. (тис. осіб)	Населення за переписом 1937 р. (тис. осіб)	1937 р. у % до 1926 р.
1	2	3	4	5
I. Міськради				
1.	Артемівська	93,4	133,2	142,6
2.	Ворошиловська	64,5	143,8	222,9
3.	Горлівська	80,3	191,4	215,9
4.	Єнакієвська	83,9	181,1	215,9

⁵ На теренах Артемівської, Сталінської, Маріупольської та Луганської округ функціонувало відповідно 10, 7, 7 та 6 німецьких сільських рад.

⁶ Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. — Харків: Трест “Харків-Друк”, 1928. — С. 75.

⁷ Єфіменко Г. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи і матеріали. — К., 2003. — С. 102–103.

1	2	3	4	5
5.	Кадіївська	109,1	202,1	185,3
6.	Костянтинівська	70,4	154,3	219,2
7.	Краматорська	56,8	122,3	215,4
8.	Краснолуцька	54,1	115,4	213,3
9.	Ворошилоградська (Луганська)	146,6	258,9	176,6
10.	Макіївська	120,3	304,3	252,9
11.	Маріупольська	108,9	229,6	211,0
12.	Сталінська	236,3	497,9	210,7
13.	Чистяківська	39,1	89,5	228,3
II. Сільські райони, підпорядковані безпосередньо області				
1.	Амвросіївський	46,4	51,2	110,4
2.	Боково-Антрацитівський	29,5	63,7	217,3
3.	Будьоннівський	24,5	28,7	117,3
4.	Велико-Янісольський	32,5	29,7	91,7
5.	Волноваський	33,9	33,0	97,4
6.	Володарський (Старо-Микільський)	27,0	23,4	86,5
7.	Дзержинський	42,9	79,2	188,1
8.	Добропольський	24,7	28,6	115,7
9.	Кагановичський (Попаснянський)	60,2	107,6	178,4
10.	Краснодонський (Сорокінський)	31,1	63,9	205,2
11.	Лиманський	67,1	72,0	107,3
12.	Лисичанський	66,6	117,1	176,0
13.	Мар'їнський	39,9	44,1	110,5
14.	Олександрівський	22,8	17,5	76,8
15.	Ольгінський (Анадольський)	42,3	52,9	125,1
16.	Постишевський	79,6	107,1	134,5
17.	Ровеньківський	81,8	131,2	160,6
18.	Рубіжанський	58,1	72,2	124,0
19.	Слов'янський	94,7	132,7	140,1
20.	Сніжнянський	75,4	33,9	44,0
21.	Старобешівський	33,2	37,9	114,3
22.	Старо-Каранський	15,9	15,2	95,2

1	2	3	4	5
23.	Старо-Керменчикський	26,6	22,7	85,4
24.	Тельманівський	17,5	17,4	99,2
25.	Харцизький	28,8	60,0	214,3
III. Сільські райони, підпорядковані Старобільському округу				
1.	Біловодський	43,3	25,0	57,7
2.	Білокураківський	45,9	25,0	54,7
3.	Білолуцький	30,7	18,5	60,1
4.	Верхне-Теплицький	34,4	19,7	57,4
5.	Євсузький	31,3	16,8	53,8
6.	Косіорівський (Станично-Луганський)	24,3	26,8	110,3
7.	Лозно-Олександрівський	30,9	21,9	71,0
8.	Марківський	49,2	28,2	57,3
9.	Міловський	35,0	25,9	82,9
10.	Містківський	26,8	18,1	69,2
11.	Нижньо-Дуванський	38,1	22,5	59,5
12.	Ново-Айдарський	48,3	31,6	64,7
13.	Ново-Астраханський	27,5	15,8	55,6
14.	Ново-Псковський	42,3	23,4	54,8
15.	Покровський	20,0	12,4	60,0
16.	Сватівський	37,6	34,4	91,9
17.	Старобільський	52,8	40,0	76,9
18.	Троїцький	22,7	14,5	63,6
IV.	Всього по області	3 007,8	4 354,5	144,8

Ці дані показують різну динаміку чисельності населення у міжвоєнному десятиріччі. На території десяти міськрад кількість населення зросла більше, ніж удвічі, а у трьох інших — більше, ніж у півтора рази. Донецькі міста швидко розвивалися, вбираючи в себе робочу силу зовні. В сільських районах, підпорядкованих безпосередньо області, зростання населення було менш переконливим, а у 8 районах з 25 кількість жителів зменшилася. Там, де населення зростало, розвивалася кам'яновугільна промисловість, забираючи робочу силу зовні. А у 17 сільських районах Старобільської округи населення зменшилося, причому у восьми з них — майже наполовину. Лише Станично-Луганський район виявив слабку тенденцію до зростання. Ці суто аграрні райони втрачали людей внаслідок депортації або загибелі під час колективізації і Голодомору,

меншою мірою — завдяки відпливу робочої сили на промислові підприємства.

Між 1926 і 1937 рр. сукупна чисельність населення Донецької області істотно змінилася⁸:

	Перепис 1926 р. (грудень) (в тис. осіб)	Перепис 1937 р. (січень) (в тис. осіб)	1937 р. в % до 1926 р.
Міське населення	931,3	3 185,8	342,1
в тому числі:			
чоловіки	488,9	1548,6	316,8
жінки	442,4	1637,2	370,1
Сільське населення	2032,4	1392,8	68,6
в тому числі:			
чоловіки	996,1	655,7	65,9
жінки	1036,3	737,1	71,2
Все населення	2963,7	4578,7	154,5
в тому числі:			
чоловіки	1485,0	2204,3	148,5
жінки	1478,7	2374,4	160,6

Перепис 1937 р. більш точний за Всесоюзний перепис 1939 р. Тому зміни в чисельності населення варто визначати за переписом 1926 р. і “репресованим” переписом 1937 р. Бачимо, що населення області за десятиріччя зросло в півтора рази. Це найбільший в Україні темп росту. Зростання спостерігалось і в Дніпропетровській області (на 5,4%), але в усіх інших областях чисельність населення скоротилася внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Чисельність чоловіків у сільській місцевості Донецької області скоротилася на третину. Частково скорочення було викликане урбанізаційними процесами, але передусім — колективізацією й Голодомором. Порівняно високі темпи зростання міського населення пояснювалися припливом робочої сили в донецьку промисловість з інших областей України і з інших республік СРСР. Приток закамуфлював заподіяні Голодомором втрати місцевого населення.

⁸ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. — М., 2007. — С. 46, 47, 52, 53, 58, 59. Ці дані незначною мірою відрізняються від даних, наведених у попередній таблиці.

Населення великих міст Донецької області (з чисельністю понад 50 тис. жителів наприкінці 1930-х рр.) зростало між переписами 1926 і 1937 рр. таким чином⁹:

	Перепис 1926 р. (грудень) (в тис. осіб)	Перепис 1937 р. (січень) (в тис. осіб)	1937 р. в % до 1926 р.
Сталіно	105,7	245,3	232,0
Маріуполь	63,3	192,1	303,3
Ворошиловоград	70,9	170,5	240,3
Макіївка	51,5	160,2	311,4
Краматорськ	12,3	93,7	758,9
Костянтинівка	27,5	91,4	333,1
Горлівка	19,1	85,9	449,7
Орджонікідзе	34,1	85,1	249,3
Слов'янськ	39,4	69,9	177,3
Кадіївка	17,2	64,3	373,8
Ворошиловськ	16,0	53,2	331,7
Артемівськ	37,3	53,1	142,4

Число міст з населенням понад 50 тис. жителів зросло в Донецькій області з 4 до 12. Кількість людей в містах, де розміщувалися новобудови перших п'ятирічок, зростала особливо швидко. Рекордсменами в Україні за темпами зростання були Краматорськ (7,6 рази) і Горлівка (4,5 рази). Подібні темпи спостерігалися тільки в сусідній Дніпропетровській області, де населення Дніпродзержинська за десятиріччя збільшилося в 4,5 рази, а Запоріжжя — в 4,4 рази. Це й не дивно. Згадані області, які входили до складу дореволюційної Катеринославської губернії, формували по суті єдиний економічний район (з 1960-х рр. відомий як Донецько-Придніпровський). Проте міста Донецької області у міжвоєнну добу розвивалися більш динамічно. Область мала п'ять міст з потроєною за десятиріччя чисельністю населення, тоді як Дніпропетровська — тільки одне (Кривий Ріг). В інших областях України таких прецедентів не спостерігалось.

Не викликає сумнівів, що стрімке демографічне зростання регіону відбувалося передовсім у контексті його промислового зростання. Збільшення сільського населення, яке також відбувалося в контексті

⁹ Там само. — С. 65.

здійснення програм подолання аграрного перенаселення Правобережжя, аграризації єврейства та доселення німців на колонізаційні фонди, також мало місце. Але його приріст був неспівставний із зростанням населення промислових населених пунктів. Залишається лише з'ясувати етнічний склад нових мешканців Донбасу та місця їхнього виходу.

Наприкінці 20-х рр. саме Донбас, тобто промислове осердя Донеччини та Луганщини, став одним із найбільших реципієнтів трудових ресурсів, які поповнювалися за рахунок низки етнічних компонентів, зокрема й євреїв містечок Правобережжя, що перебували в стадії тривалої й болючої соціально-економічної деградації, подібної до тої, яку нині переживають містечка Донбасу. Як згадував автор одного з найбільш видатних досліджень про єврейські містечка України І. Вейцблїт, молодь містечка Деражня пов'язувала із шахтами Донбасу надії на майбутнє. Більшість із них мріяла б і про російські промислові міста, але вартість проїзду туди була абсолютно невідомою. Збираючи кілька місяців на білет (коштував 10 руб.), один з молодиків продав задля цього сімейну реліквію — підсвічники матері — решту збирали по людях. Ані страшні мало-розумілі чутки про поведження шахтарів¹⁰, ані непевність у майбутньому не спроможні були стримати потягу молоді вирватися із замкненого кола злиденності. Тим більше, що держава всіляко декларувала свою підтримку: 19 травня 1926 р. РНК УСРР ухвалила постанову “Про покращення становища трудящих євреїв”, що започаткувала еру трудових вербувань у містечках. Цим безпосередньо опікувалися Сталінське та Луганське окружні бюро національних меншин¹¹. Описана історія попри яскравий національний колорит по суті універсально змальовує причини приїзду на Донбас величезної кількості людей різних національностей і соціального походження. Під час форсованої індустріалізації регіон перетворився на величезний будівельний майданчик, що, як здавалося багатьом, дарував надію на майбутнє. На жаль, надії ці переважно були марними.

---

¹⁰ Напередодні від'їзду один з хлопців отримав листа з Каменського, в якому зазначалося: “тут під час получки робітники напиваються і проламують голови один одному“. Містечко витлумачило ці слова як свідчення нападів на євреїв. Після тяжких роздумів десятеро хлопців таки рушили до Донбасу, і доволі скоро надіслали звістку, що влаштувалися, працюють біля коксових печей і отримують по 2,5 руб. за зміну. На такі абсолютно шалені гроші доволі скоро рушила наступна партія трудових мігрантів.

¹¹ Елена Сучкова // <http://worlddocuments.org>

Завершальним акордом в історії адміністративно-територіального поділу Донеччини стало формування у червні 1938 р. двох окремих областей — Сталінської з центром в Сталіно¹² і Ворошилоградської¹³.

Поділ Донбасу ставить питання про те, в яких пропорціях розподілилося його населення між двома новоутвореними областями. Для відповіді треба скористатися матеріалами Всесоюзного перепису населення 17 січня 1939 р.

Не підлягає сумніву, що організатори цього перепису допустили переоблік населення, намагаючись захиститися від звинувачень в недообліку, яких зазнали керівники перепису 6 січня 1937 р. Однак за підрахунками фахівців, переоблік не перевищував 2,9 млн. осіб (1,7% від загальної чисельності зареєстрованого населення)¹⁴. В масштабі однієї області можна говорити про переоблік в кілька десятків тисяч осіб. Переважна частка збільшеної чисельності населення у порівнянні з даними перепису 1937 р. припадає на природний та механічний прирости за 1937–1938 рр. Таблиця, що наводиться, дає уявлення про те, як населення українського Донбасу розподілилося в 1938 р. між двома областями (за переписом 1939 р.)¹⁵:

	Донецька область	Ворошилоградська область	Сталінська область
1	2	3	4
<i>Міське населення</i>			
<i>тис. осіб</i>	3630,9	1209,4	2421,5
<i>%</i>	100,0	33,3	66,7
У тому числі:			
<i>чоловіки</i>			
<i>тис. осіб</i>	1769,4	585,4	1184,0
<i>%</i>	100,0	33,0	67,0
<i>жінки</i>			
<i>тис. осіб</i>	1861,5	624,1	1237,4
<i>%</i>	100,0	33,5	66,5

¹² Після перейменування в Донецьк у 1961 р. — Донецької.

¹³ Після повернення обласному центру історичної назви в 1990 р. — Луганської.

¹⁴ *Жиромская В.Б.* Всесоюзная перепись населения 1939 г.: история проведения и оценка достоверности // Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М., 1992. — С. 8.

¹⁵ *Шаталина Е.П.* Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). — К., 1988. — С. 185–189.

1	2	3	4
<i>Сільське населення</i>			
<i>тис. осіб</i>	1310,6	632,2	678,4
%	100,0	48,2	51,8
У тому числі:			
чоловіки			
тис. осіб	641,1	303,4	641,1
%	100,0	47,3	52,7
жінки			
тис. осіб	669,5	328,8	340,7
%	100,0	49,1	50,9
<i>Все населення</i>			
<i>тис. осіб</i>	4941,4	1841,6	3099,8
%	100,0	37,2	62,8
У тому числі			
чоловіки			
тис. осіб	2410,5	888,8	1521,7
%	100,0	36,8	63,2
жінки			
тис. осіб	2530,9	952,8	1578,1
%	100,0	37,6	62,4

Отже, демографічний потенціал розподілився між двома областями у співвідношенні двох третин (Сталінська обл.) до однієї третини (Ворошиловоградська область). Сільське населення розподілялося приблизно порівну.

Радянська індустріалізація (1926–1938)

Яким був встановлений Леніним політичний режим? Як складалася в умовах його існування відносина між владою і пролетаризованими верствами суспільства, особливо з робітничим класом?

Передусім треба зазначити, що цей режим мав подвійну структуру. Влада радянських органів справді була робітничо-селянською, оскільки формувалася робітниками та селянами на виборах і складалася з представників цих класів.

Радянські органи не були тільки фасадом ленінської конструкції влади. В системі влади, облудно названою радянською, вони володіли управлінськими функціями в усій їх силі й сукупності. Проте за оболонкою (фасадом) радянських органів приховувалася не позначена в конституції влада більшовицького керівництва. Вибори в

радянські органи не були вільними, тому що відбувалися під цілковитим контролем комітетів монопольно існуючої політичної сили — партії більшовиків. Ця сила визначала також кандидатури в радянські органи влади. Нарешті, влада радянських органів була вторинною і цілком залежала від диктаторської за своєю природою влади партійних органів.

Перелік особливостей ленінського політичного режиму не вичерпується сказаним вище. Було б взагалі помилкою відділяти радянські органи влади від партійних. Вони не являли собою дві окремі політичні сили. Ради складалися з підпорядкованих залізній дисципліні членів партії, але були розбавлені добре перевіреними в парткоммах безпартійними функціонерами. Безпартійні депутати своєю присутністю в радах повинні були замаскувати той незаперечний факт, що виконавські і представницькі органи радянської влади являли собою іншу форму існування державної партії.

Будучи цілком незалежними від суспільства, партійні органи все-таки мусили спиратися на певні суспільні верстви. Оскільки комуністична доктрина базувалася на запереченні приватної власності, соціальною опорою соціал-демократів-більшовиків, яких В. Ленін перейменував на комуністів, могли стати тільки пролетаризовані верстви суспільства. Мова йде про робітників, які завжди виступали як наймана робоча сила, і про тих селян, які були позбавлені засобів виробництва або володіли ними в такій обмеженій кількості, яка не дозволяла прогнудуватися у власному господарстві.

Головною опорою більшовиків були згуртовані у великі колективи промислові робітники. Вивчаючи відносини радянської влади з робітниками, треба пам'ятати, що держава тримала їх в покорі, не зупиняючись навіть перед терористичними засобами впливу. Пролетарське походження не давало жодної гарантії безпеки тим, хто відхилявся від визначеної вождями генеральної лінії партії. Робітник з багаторічним стажем перебування в більшовицькій партії ставав у таких випадках опозиціонером, а позбавлений засобів виробництва селянин — підкуркульником. Опозиціонерами і підкуркульниками займалася спеціально розбудована структура, яку можна було б назвати матеріалізованим втіленням диктатури вождів — органи державної безпеки.

Разом з тим радянська влада робила все, що могла, аби поліпшити умови праці і повсякденного життя пролетаризованим верствам суспільства. У ситуації постійно виникаючих господарських криз, якими супроводжувалося здійснюване методом проб і помилок комуністичне будівництво, забезпечити умови життя для своєї

соціальної опори владі було нелегко. Як правило, щось позитивне для робітників і пролетаризованих селян робилося за рахунок верств, позбавлених права обирати і бути обраними в ради робітничих і селянських депутатів через своє класове походження або неправильну щодо лінії партії поведінку. Це були різні категорії населення, але внаслідок позбавлення виборчих прав вони таврувалися одним колоритним російським терміном: “лишенцы”. Україномовний термін “позбавленці” якось не звучить...

Соціально-економічні перетворення 1920–1930-х рр. розглядалися в радянській історіографії та пропаганді як колосальний злет духовної енергії народу, який після повалення самодержавства здійснив у найкоротші строки під керівництвом партії більшовиків кардинальну модернізацію відсталої економіки. У пострадянські часи тема модернізації виявилася перекритою, особливо в українській історіографії, темою репресій сталінського режиму. Однак проблема комуністичного будівництва вимагає комплексного вивчення обох тем — радянської модернізації і сталінських репресій.

Індустріалізація країни і колективізація сільського господарства — це паралельні напрями в комуністичному будівництві. Проте між ними існувала докорінна відмінність, обумовлена відсутністю у промисловості і наявністю в сільському господарстві приватної власності безпосередніх виробників на засоби виробництва. Держава виступала перед робітниками як колективний роботодавець-підприємець, який сплачував їм заробітну плату, сподіваючись, що вони працюватимуть не за страх, а за совість. Ця держава старалася показати робітникам, що якраз вони і є державою. Вона не шкодувала зусиль для втягнення їх у партію і профспілки, залучала їх через робітфаки й виші до управління виробництвом, брала на себе турботу про захист заробітної плати від інфляції, викликаної стрімкими темпами капітального будівництва. Використовуючи засоби масової агітації і пропаганди, керівники партії закликали робітничий клас підтримати генеральну лінію на індустріалізацію. Вони запевняли, що індустріалізація має врятувати країну від повторної воєнної інтервенції, від перетворення її на колонію імперіалістичного Заходу. Для багатьох робітників, у пам'яті яких іще залишилися свіжими спогади про виснажливу шестирічну смугу воєн, така агітація була, як правило, переконливою.

Зростання робітничого класу. Чисельність робітників і службовців в економіці Донбасу зростала за період 1928–1936 рр. в таких пропорціях¹⁶:

¹⁶ История рабочих Донбасса. Том 1. — К., 1981. — С. 250.

	1928 р. (тис. осіб)	1936 р. (тис. осіб)	Приріст (тис. осіб)	Приріст (%)
промисловість	367,5	661,3	293,8	180,0
будівництво	26,6	100,6	74,0	378,2
транспорт	45,5	122,4	76,9	269,1
радгоспи і МТС	10,3	132,9	122,6	1290,3
торгівля і громадське харчування	32,5	71,6	39,1	220,3
народна освіта	15,3	69,2	53,9	452,3
охорона здоров'я	12,1	41,3	29,2	341,4
всі галузі економіки	486,8	1287,3	800,5	264,5

Перша закономірність, яка кидається в очі: темпи зростання кількості працюючих у промисловості виявилися найменшими. Більш динамічно розвивалися капітальне будівництво і транспорт. Високі темпи зростання показали галузі, які раніше на Донбасі були зовсім нерозвинутими — освіта і охорона здоров'я. І, нарешті, кількість працюючих в радгоспах і МТС зросла в 12,9 рази. У 1928 р. машинно-тракторних станцій ще не існувало, а мережа радгоспів була малорозвинутою.

Розглянемо тепер структуру промислових робітників Донбасу, задіяних у великій і дрібній (районній, кооперативній, колгоспній) промисловості. Наводяться середньорічні дані про чисельність робітників в 1937 р. разом з кількістю підприємств, на яких вони працювали. Дані зазначені не тільки по Донбасу в цілому, а й по двом областям, на які була поділена Донецька область в 1938 р.¹⁷:

	Донбас в цілому		У тому числі			
	підприємств	робітників в (тис.)	Сталінська область		Ворошиловградська область	
			підприємств	робітників (тис.)	підприємств	робітників (тис.)
Велика промисловість	2036	588,6	1277		759	203,5
Дрібна промисловість	8877	27,0	4380	14,1	4497	12,9
Вся промисловість	10913	615,6	5657	399,2	5256	216,4

¹⁷ Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). — К.: Наукова думка, 1988. — С. 211–214.

Питома вага робітників великої промисловості у промисловому виробництві України складала 83% проти 17% робітників дрібної промисловості¹⁸. Натомість на Донбасі це співвідношення ще виразніше виступало на користь великої промисловості — 95,7% проти 4,3%. Підприємства дрібної промисловості займалися майже виключно виробництвом продукції для задоволення повсякденних потреб населення, і якраз ці галузі були розвинуті на Донбасі найменше.

Галузева структура робітників Донбасу, задіяних у великій та дрібній промисловості, у 1937 р. була такою (теж з розподілом відповідних даних по двох областях, утворених роком пізніше)¹⁹:

Галузі промисловості	Донбас в цілому		В тому числі:			
			Сталінська обл.		Ворошиловградська обл.	
	підприємств	робітників (тис.)	підприємств	робітників (тис.)	підприємств	робітників (тис.)
1	2	3	4	5	6	7
1. Вугільна	486	244,2	214	138,7	272	105,5
2. Електростанції	333	6,3	217	3,1	116	3,2
3. Гірничо-хімічна	7	1,8	7	1,8	—	—
4. Видобуток мінералів	223	19,8	151	17,5	72	2,3
5. Коксохімічна	21	19,6	17	14,6	4	5,0
6. Хімічна	28	10,1	21	0,5	7	9,6
7. Силікатно-керамічна	566	39,4	332	32,0	234	7,4
8. Чорна металургія	12	76,4	9	65,9	3	9,5
9. Кольорова металургія	2	2,0	2	2,0	—	—
10. Машинобудівна і металообробна	3385	130,5	1839	76,4	1546	54,1
11. Деревообробна	1671	7,8	757	4,2	914	3,6

¹⁸ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 152.

¹⁹ Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). — С. 211–214.

1	2	3	4	5	6	7
12. Поліграфічна	114	2,1	71	1,5	43	0,6
13. Текстильна	41	1,2	17	0,3	24	0,9
14. Швацька	239	9,3	109	6,7	130	2,6
15. Взуттєва	333	6,6	128	4,0	205	2,6
16. Харчосмакова	2989	23,4	1488	16,0	1501	7,4
17. Інші галузі	463	15,1	278	13,9	185	2,0

Сукупна чисельність робітників у п'ятьох взаємопов'язаних галузях важкої індустрії Донбасу становила 489,1 тис. осіб, тобто 79,5%. Це — кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна (з коксохімією) галузі промисловості і електроенергетика. На них ми й зупинимось в подальшому аналізі промислового розвитку. Наведені дані засвідчують однорідність промислової структури Сталінської і Ворошиловградської областей. Це означає, що поділ Донецької області не був обумовлений економічними причинами (так само, як вилучення з підпорядкування України в 1925 р. Шахтинської округи).

Промисловість Донбасу, як і вся радянська, розвивалася переважно екстенсивним шляхом, тобто приріст продукції досягався не стільки за рахунок підвищення продуктивності праці, скільки введенням нових потужностей і залученням додаткової робочої сили. Внаслідок високих темпів капітального будівництва у промисловості країна швидко пододала безробіття, а в роки другої п'ятирічки почав відчуватися дефіцит робочої сили. Долаючи його, влада розгорнула агітаційну кампанію по залученню жінок у промисловість. Кампанія проводилася під гаслами звільнення жінок від домашнього рабства і перетворення їх на повноцінних громадян радянського суспільства. Певний резон у цьому був, але влада насправді бажала розв'язати два взаємопов'язаних завдання: залучити у промисловість додаткову робочу силу і створити економічні умови для обмеження заробітків чоловічої статі. До революції і навіть в роки непу робітник одержував заробітну плату, яка була достатня для прогонування сім'ї. Залучення жінки у виробництво створювало додатковий дохід для сім'ї, оскільки зарплата чоловіка стала явно недостатньою для підтримання мінімального життєвого рівня.

Внаслідок того, що промисловість розвивалася здебільшого екстенсивно, в ній переважала ручна праця. Це означало, що в галузях важкої індустрії праця вимагала значних фізичних зусиль. Отже, у промисловості Донбасу можливості застосування жіночої праці були обмеженими.

Тим не менш, керівники центральних відомств, яким тепер підпорядковувалася важка індустрія Донбасу, наполягали на втягненні жінок у виробничий процес. Наказом по Наркомату важкої промисловості від 2 квітня 1934 р. перед партійними і профспілковими органами Донбасу було поставлене завдання прискорити залучення жінок у виробництво. Це завдання було поставлене на планову основу, і виконання планів контролювалося. Профспілки почали вивчати умови праці на всіх підприємствах з метою виявлення можливостей для заміни чоловіків жінками. За роки другої п'ятирічки у велику промисловість Донбасу прийшло 34 тис. жінок, що складало 51% загального приросту робочої сили (у першій п'ятирічці — 33%)²⁰.

Питома вага жінок в другій п'ятирічці особливо зросла у вугільній промисловості — з 20,4% у 1933 р. до 26,3% в 1936 р. Це було пов'язане з досить великими зрушеннями в механізації трудомістких процесів на шахтах. Серед машиністів електровозів питома вага жінок зросла з 28% у 1932 р. до 66% в 1936 р., робітників на конвеєрі — з 8 до 70%, робітників на лебідці — з 32 до 66%²¹.

Співвідношення чоловіків і жінок серед працівників великої промисловості Донбасу у 1936 р. виявилось таким²²:

Категорії працівників	Загальна чисельність		Чисельність чоловіків		Чисельність жінок	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Робітники	532,0	100,0	400,6	75,3	131,4	24,7
Учні	14,0	100,0	10,8	77,0	3,2	23,0
Інженерно-технічні працівники	41,8	100,0	38,5	92,1	3,3	7,9
Службовці	26,9	100,0	17,4	64,6	9,5	35,4
Молодший обслуговуючий персонал	28,0	100,0	15,7	56,0	12,3	44,0
Всі працівники	642,7	100,0	483,0	75,1	159,7	24,9

Таблиця добре ілюструє становище жінок на виробництві. Вони становили чверть робочої сили з відхиленнями від цієї константи за

²⁰ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — Донецк, 1978. — С. 107.

²¹ Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменно-угольной промышленности Донбасса. — Харьков, 1940. — С. 78.

²² Розраховано за даними: Праця в УРСР. Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 80–81.

категоріями працівників: майже половина серед молодшого обслуговуючого персоналу і третина серед службовців, але менше 8% серед інженерно-технічного персоналу.

Національний склад робітників Донбасу можна визначати тільки за вибірковими, але досить репрезентативними обстеженнями. До революції і в роки непу у новому поповненні переважали вихідці з центральних губерній Росії. Тому за обстеженням 1926 р. на першому місці серед робітників знаходилися росіяни (51%), на другому — українці (40%), а серед інших найбільш чисельними були поволзькі татари, білоруси, євреї. В цей час ще залишалися й китайці, завезені сюди за контрактом під час Першої світової війни²³.

Через 8 років ситуація відчутно змінилася. За даними на серпень 1934 р. національний склад працівників області був таким²⁴:

Національність	Всіх працівників великої промисловості		В тому числі:			
			робітників		ІТР	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
українці	304,3	52,6	252,8	52,6	10,9	49,3
росіяни	237,9	41,2	199,6	41,5	8,5	38,5
євреї	5,8	1,0	2,8	0,6	1,5	6,8
всі інші	30,1	5,2	25,6	5,3	1,2	5,4
всього	578,1	100,0	480,8	100,0	22,1	100,0

Через те, що в роки індустріалізації робоча сила на Донбасі поповнювалася переважно за рахунок прилеглих областей, частка українців в складі робітників і навіть інженерно-технічних працівників стала переважаючою. Сукупна частка українців і росіян дійшла до 94%, хоч Донецька область залишалася найбільш багатонаціональною серед областей України.

Чисельність робітничого класу зростала за рахунок різних джерел. У першій п'ятирічці головна роль в поповненні належала селянам. Проте його лави зростали й за рахунок місцевої робітничої молоді, вихідців з сімей службовців, кустарів, ремісників, торговців. П'ять окружних й десять районних бірж праці уклали під патронатом Наркомату праці УСРР договори з трестами і промисловими об'єднаннями на поставку робочої сили. На початку першої п'ятирічки діяло 22 генеральних договори з Донвугіллям, Півден-

²³ История рабочих Донбасса. — Том 1. — К., Наукова думка, 1981. — С. 255.

²⁴ Праця в УРСР. Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 38.

сталлю, правлінням Донецької залізниці. На їх підставі укладалися конкретні договори між біржами праці і господарськими організаціями. Наприкінці 1930 р. безробіття було ліквідоване, і біржі праці реорганізувалися у відділи обліку, розподілу й підготовки робітничих кадрів.

Промисловість Донбасу в першій п'ятирічці не могла виконувати встановлені плани через гострий дефіцит робочої сили. На початку 1930 р. дефіцит кваліфікованих шахтарів дорівнював 30 тис. осіб, а ближче до осені з басейну пішло 55 тис. робітників збирати урожай. У постанові від 21 серпня 1930 р. Рада праці і оборони визнала становище у вугільній промисловості загрозливим і зобов'язала Наркомат праці СРСР негайно завербувати і спрямувати в басейн 25 тис. селян. Одночасно за підказкою більшовицького керівництва ЦК ВЛКСМ оголосив мобілізацію 30 тис. комсомольців. Всеукраїнський комітет профспілки робітників сільського господарства і лісу оголосив серпневий похід 10 тис. наймитів на Донбас²⁵. В цілому за 1930 р. вдалося мобілізувати у вугільну промисловість Донбасу 82 тис. нових робітників. Однак не більше половини з них залишилося працювати на шахтах постійно²⁶.

У першій половині 1931 р. попит підприємств Донбасу на робочу силу ще більше зріс у зв'язку з розгортанням капітального будівництва на шахтах, заводах і новобудовах. Шахти вимагали 67 тис. нових робітників. На металургійних заводах не вистачало 4700 робітників провідних професій. Азовстальбуд був забезпечений кадрами на 87%, Краммашбуд — менш ніж наполовину. Плани вербування робочої сили органами Наркомату праці виконувалися лише наполовину²⁷.

1 липня 1931 р. газета "Правда" опублікувала постанову ЦВК і РНК СРСР "Про відхідництво", яка радикальним чином розв'язувала назрілу проблему. Постанова накреслювала ряд важливих пілг для колгоспників і колгоспів, які надавали підприємствам робочу силу. Підприємства зобов'язувалися надавати технічну допомогу колгоспам-донорам: забезпечувати їх ремонтними матеріалами, запчастинами, транспортними засобами. Сім'ї відхідників одержували допомогу від колгоспу. Госпоргани мусили забезпечувати відхідників житлом і продовольством, оплачувати їхній проїзд до місця роботи.

---

²⁵ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 25–26.

²⁶ Там само. — С. 26.

²⁷ Там само. — С. 26–27.

Були визначені райони вербування для промисловості Донбасу. Безпосередньо в Донбасі їх налічувалося 18, в інших регіонах — 43. У радянських, господарських і профспілкових органах утворювалися вербувальні організації з постійними уповноваженими в районах вербування²⁸. Апарат числом в 475 вербувальників розподілявся по регіонах країни так: 153 — в Центральній чорноземній області, 91 — в Татарстані, 90 — в Україні, 74 — в Білорусії, 48 — в Західній області²⁹.

До початку 1932 р. промисловість Донбасу була укомплектована кадрами, однак закріпити їх на виробництві не вдалося. В останньому кварталі 1932 р. в Україні, ЦЧО, Білорусії і Татарстані було наведено понад 30 тис. робітників³⁰. Поряд з оргнабором використовувався й традиційний метод набору “від воріт”. За 8 міс. 1932 р. так було набрано на шахти близько 30% загальної кількості прийнятих, а на металургійні заводи — понад 35%³¹.

В другій п’ятирічці характер поповнення робітничого класу зазнав істотних змін. Тепер потреби в робочій силі задовольнялися головним чином не вербувальними операціями, а за рахунок випускників шкіл фабрично-заводського навчання або членів сімей місцевих робітників. Селянство залишалося важливим джерелом поповнення робочої сили, але вже не визначальним. Навесні 1936 р. профспілки провели перепис, який охопив 36 тис. шахтарів на 34 шахтах Донецької області. Він показав, що вихідці з села серед шахтарів, які почали працювати на шахтах в 1933–1936 рр., склали близько половини, а серед тих, хто прийшов на шахти тільки в 1936 р. — 33%³².

Інженерно-технічні працівники. Окремою сторінкою складної і суперечливої історії більшовицької індустріалізації Донбасу є історія взаємовідносин влади, робітництва та інженерно-технічної інтелігенції, уміння, знання та енергію якої влада прагла поставити на службу своїм інтересам. Більшовики ніколи не приховували свого зверхнього, упередженого і споживацького ставлення до інженерно-технічних працівників (ІТП) із дореволюційним стажем. На виробництво вони їх припустили через безвихідь, але від початку поставили завдання взяття під невсипущий, так званий “робочий

---

²⁸ Правда (Москва). — 1931. — 22 августа.

²⁹ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 28.

³⁰ Там само. — С. 30.

³¹ Там само. — С. 33.

³² Там само. — С. 104.

контроль”, і окреслили перспективу поступової відмови від їхніх послуг. Така стратегічна установка стала системоутворюючим чинником трудових відносин на виробництві, тим більше, що шлейф негативних взаємин та соціального протистояння часів воєнно-революційних потрясінь у Донбасі, м'яко кажучи, не сприяв соціальному примиренню.

В обставинах фактичного безвладдя початку 20-х рр. з новою силою виринав на поверхню давній конфлікт між робітниками та технічною інтелігенцією. Попри те, що впродовж революційно-воєнного лихоліття життєвий рівень інженерів різко підупав і мало відрізнявся від буття робітництва, “специ” були позбавлені соціальних виплат робітництва (зокрема пайків), розрив між заробітною платою спеца та робітника невпинно скорочувався. Попри те, що “ніколи раніше інженерна праця не цінувалася так низько”³³, підоснова для конфліктів на соціальному ґрунті не зникла. Революційна свідомість відкрила шляхи соціальної агресії, усунувши при цьому всі стримуючі фактори. В листопаді 1917 р. жертвою робітничого гніву став інженер Муравін, в січні 1918р. — інженер Данилов, вересні 1918 р. — Калінін³⁴. Випадки побиття інженерно-технічного персоналу та вигнання їх з підприємств стали звичайною справою, такою само звичайною, як і повсюдно в Україні.

Характерною ознакою застарілого конфлікту були описані О. Міхеєвою офіційно зафіксовані випадки замаху на життя управляючого копальнею інженера Алешковича з боку колишнього партійця Нестерова, вбивства управляючого однієї з шахт Ольгівського рудника Монсорова, яке здійснили секретар кущового бюро комосередків та завідувач оргвідділу. За висновками дослідниці, партійці вважали свої дії цілком виправданими “пролетарським інстинктом”. Секретар Луганського повітового парткому Магідов прокоментував вбивство Монсорова наступним чином: “Тут ми маємо справу з глибоким нерозумінням нової економічної політики, спецам дали права — вони пригнічують — треба їх убивати. Одним словом, синдикалістський ухил робітничої опозиції призвів до анархістського терору”³⁵.

---

³³ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років: Дис. ... канд. іст. н. — К., 1996. — Арк. 93.

³⁴ Там само. — Арк. 26; ДАДО. — Ф. 306. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 24.

³⁵ Міхеєва О. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — С. 22 // Режим доступу // www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

“Синдикалістський ухил робітничої опозиції” був, власне, наслідком багаторічної діяльності більшовицької партії, яка нацьковувала одних людей на інших за класовим принципом. Те, що значна частина не лише пересічних неписьменних робітників, а й партійців сприйняла більшовицькі ідеї буквально, як індульгенцію на вбивство, трактувалося як своєрідний побічний ефект більшовицької агітації.

Так зване “спецеїдство” перетворилося на специфічний феномен перехідного суспільства. Помножене на класову нетерпимість у купі із нав’язливою і щодалі — більш агресивною — пропагандою месіанської ролі пролетаріату, воно набирало форми соціальної хвороби. Інтелігенція реагувала на таке ставлення відповідно: всі технічні керівники Луганського патронного заводу відступили з білими військами, частина емігрувала до Росії. Емігрувала переважна більшість спеціалістів іноземного походження.

За часів непу проблема не зникла. Вона лишень набула інакших обрисів: переважна більшість технічних працівників, попри показну лояльність влади, активну участь у виробничому житті, наполегливу роботу в якості викладачів технічних навчальних закладів, в добу непу існувала в обставинах невмотивованої ненависті оточуючого робітництва. Слід відзначити, що культурна дистанція між ним та ІТП в той час, що називається, впадала в око. Згідно з даними обстеження, здійсненого статистичним відділом Центрального правління кам’яновугільної промисловості на початку 1921 р., 48,6% інженерів Донбасу вільно володіли іноземними мовами, 75% інженерів та 47% техніків народилися поза межами України³⁶. Впродовж 1922–1923 рр. всі наявні інженерно-технічні працівники з метою раціонального використання трудових ресурсів були взяті на облік Наркоматом праці СРСР. Вони фактично втратили свободу пересування країною і вільного вибору робочого місця, втім гостроти соціальної агресії проти них ця обставина не зменшувала.

Численні випадки агресії проти інженерів відбувалися не в нападі люті, а цілком буденно і осмислено. Керівнику рудника Должанського району Попову заклали вибухівку прямо в квартиру. Управляючого Селезневським рудником Леонова вбив член рудкома³⁷. В грудні 1921 р. технік Моносов, а в квітні 1922 р. штейгер в Луганському повіті стали жертвами убивць із партійними білетами в кишені³⁸. Велику стурбованість з приводу нездорових настроїв серед

³⁶ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу. — Арк. 28–29.

³⁷ Там само. — Арк. 80.

³⁸ Там само.

робітників та партійців змушений був висловити на VII-й губернській партконференції (березень 1922 р.) секретар Донецького губкому партії Е. Квірінг³⁹. Потворний характер окремих випадків “спецеїдства” відзначила й VIII Всеукраїнська конференція КП(б)У в травні 1924 р.

Та на поведінку робітників більший вплив мали не кволі виступи на партконференціях (про які вони, до речі, не мали жодного уявлення), а та обставина, що вбивць не надто намагалися розшукати. Були й такі випадки, що їх, зважаючи на пролетарське походження, випускали на волю до суду.

“Ніхто з нас не має гарантії, що до нього не увірвуться до квартири з наганом в руках і не заставлять відсидіти в кращому випадку 3–4 години в кордегардії”⁴⁰, — так змалювали своє становище 54 спеціалісти в заяві до Сталінського районного бюро техсекцій. Насправді ж у спеціалістів не було жодних важелів захистити свою честь і життя в тогочасних умовах.

Чергова хвиля “спецеїдства” припала на 1924–1925 рр. і вилася в так званий Кадіївсько-Лідіївський процес, інспірований в липні 1924 р. Звинувачених у підтриманні контактів із колишніми власниками шахт та економічному шпигунстві шістьох інженерів, попри відсутність доказів, засудили до різних строків ув’язнення. За підрахунками С. Гнітько, в 1925 р. в Донбасі до суду притягувався кожний восьмий спеціаліст⁴¹. І це попри те, що інженерно-технічна інтелігенція працювала фактично ударними темпами: за підрахунками Д. Киржнера та Б. Турубінера 61% техпрацівників регулярно працювали понаднормово, 79% — у вихідні, 67% — додатково працювали на дому⁴². Злидні, понаднормова робота, багаторічна відсутність відпусток, неймовірні фізичні та моральні навантаження швидко давалися взнаки: вже 1926 р. майже половина ІТП потребували санаторного лікування.

В обставинах прискореного розвитку виробництва, підвищення виробничих норм та правового нігілізму пролетарів, ситуація заходила в глухий кут: відсутність нормативної бази щодо техніки безпеки, нескінченні аврали та “трудоий ентузіазм” в купі з технічною

³⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 573. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 28, 31.

⁴⁰ Цит. за: *Гнітько С.П.* Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років. — Арк. 81.

⁴¹ Там само. — Арк. 86.

⁴² *Киржнер Д., Турубінер Б.* Условия труда и быта инженерно-технического персонала украинской горной промышленности // Инженерный работник. — 1928. — № 11–12. — С. 150, 153, 159.

неписьменністю робітників приводили до плачевних наслідків. Нагадаємо, що в 1924 р. 33,9% робітників Донбасу мали менше року робочого стажу. Лише 36,5% працювали постійно, решта були сезонниками⁴³. Отож, рівень їхньої виробничої компетентності не відповідав жодним цивілізованим нормам, однак про визнання цього факту в світлі накреслених партією завдань не йшлося. Винними за негаразди на виробництві, як правило, “призначали” спеців. Організатором неприхованого цькування спеців виступала місцева преса (першість міцно тримала сталінська “Диктатура труда”). Це врешті змусило в 1924 р. друкований орган інженерно-технічної спілки (ТС) “Инженерный труд” виступити із протестом проти “цькування інженерно-технічних працівників”⁴⁴. На кінець 1925 р. кампанія “спецеїдства” як специфічний масовий феномен непу під дією загальних соціально-економічних і суспільно-політичних факторів поволі спадає⁴⁵. Це, однак, не означало, що підоснова конфронтаційних відносин між технічною інтелігенцією та робітництвом була усунена. З новою силою конфліктогенна складова їх обопільних взаємин вибухне в епоху другого комуністичного штурму, матеріалізувавшись у Шахтинській⁴⁶ та низці аналогічних справ.

На весну–літо 1928 р. припадає новий вал “спецеїдства”, підкріплений шпигуно- та шкідництвоманією. Як годиться, першу скрипку відігравали партійні органи: наприкінці березня до Донбасу з інспекцією прибув кремлівський десант політичних важковиків: М. Томський, О. Ярославський та В. Молотов. На скликаній ними нараді партійного активу в м. Сталіно взаємини між робітниками та “спецами” розглядалися виключно крізь призму Шахтинського процесу. Естафету заохочування робітництва і пересічних обивателів до цькування та бойкоту спеціалістів перехопила преса. Сталінська “Диктатура труда” й московська “Правда” перетворили Шахтинську справу на тренд першої п’ятирічки. На газетних шпальтах з’явилися

⁴³ Донецкий профессионалист. — 1924. — № 15. — С. 29.

⁴⁴ Несколько слов к оценке общих выводов одного ГМБИ // Инженерный труд. — 1925. — № 3. — С. 4.

⁴⁵ Слід відзначити, що вона сходить нанівець лише в сенсі цькування у засобах масової інформації. Що ж до ознак дискримінації спеців, то вони тривали й надалі, зокрема виявляючись у зменшенні квот на зарахування дітей спеціалістів до радянських вишів. — Див.: *Гнітько С.П.* Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років. — Арк. 88.

⁴⁶ Экономическая контрреволюция в Донбассе. (Итоги Шахтинского дела). Статьи и документы. — М.–Л., 1928; *Шейн С.Д.* Суд над экономической контрреволюцией в Донбассе. Заметки общественного обвинителя. — М.–Л., 1928.

постійні рубрики “Шкідники індустріалізації”, “Методологія і практика шкідництва”. Гасло боротьби з економічною контрреволюцією і вирішального моменту історичної класової битви між робітництвом і класом експлуататорів в особі “спеців” набуло зловісної конфігурації.

Отож, рішення і “рекомендації” партійно-радянських органів стосовно проведення ретельної перевірки⁴⁷ Донвугілля на предмет наявності шкідників, що ухвалювалися вже наприкінці березня 1928 р., потрапили на підготовлений і благодатний ґрунт. Робітництво було готове до чергового “полювання на відьом”. “Мало голови відірвати їм”, “Їх би всіх треба розстрілювати без суду”⁴⁸, — такі настрої запанували в середовищі робітництва. Різко впала дисципліна труда, в 1928 р. знову фіксуються випадки побиття ІТР і не лише старих “спеців”, а й висуванців. Наслідки не забарилися. Згідно з даними, що їх наводить С. Гнітько, за 1928/29 виробничий рік на підприємства Сталінщини прибули 463 інженерно-технічні працівники, а вибули 386. По окремих рудоуправліннях статистика була ще більш вражаючою: по Чистяківському рудоуправлінню прибули 134%, вибули 105%; по Будьоннівському прибули 91%, вибули 77% фактичного штатного розкладу. Плинність серед інженерно-технічних працівників сягала 45%⁴⁹. Масову втечу спеців з виробництва призупинило лише запровадження практики “громадських мобілізацій інженерів на виробництво” (грудень 1929 р.), і запровадження з 1930 р. так званого руху “самоконтрактації” інженерно-технічних кадрів до кінця п’ятирічки. Специ фактично перетворилися на кріпаків.

Як тільки суспільна істерія навколо шкідництва стала потроху втихомирюватися, її підживили новою справою — процесом “Промпартії” (25 листопада — 7 грудня 1930 р.), яка призвела до фактичного знекровлення інженерно-технічного потенціалу промисловості Донбасу. Аби підприємства не зупинилися, значну частину засуджених повернули на виробництво — у статусі умовно звільнених. Ця практика розправи з ІТП широко застосовуватиметься в так званих радянських “шарашках” з часів Великого терору аж до кінця сталінської епохи.

---

⁴⁷ Їх мали проводити комісії з представників ЦК, ЦКК, профспілок та ДПУ. За результатами перевірки була звільнена майже чверть працівників, всі вони перейшли в категорію, за якою невсипно наглядала ДПУ, з метою недопущення на інші виробництва.

⁴⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2720. — Арк. 53.

⁴⁹ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років. — Арк. 153.

Величезний масив сучасних історичних досліджень дозволяє стверджувати, що тактика й стратегія послідовного морально-психологічного, а згодом і фізичного знищення старої генерації ІТП була цілком свідомою. Робітники виступили в ній сліпим знаряддям більшовицької партії, що в такий спосіб трималася при владі. Саме стратегія нескінченної соціальної війни всередині країни дозволяла їй рік від року зміцнювати свою владу, перетворивши врешті на тотальну. Втім у процесі монополізації більшовиками всього суспільно-політичного простору країни була й інша сторона: невідвротна за таких обставин інженерно-технічна і технологічна деградація. Ставку недолугі партійні функціонери зробили на активізацію внутрішніх резервів пролетарської верстви: мова йшла передовсім про інтенсифікацію праці (тобто — рівень позаекономічного вистиску) та оновлення ІТП коштом робітництва.

Зростаючі темпи індустріалізації щороку вимагали припливу нових кадрів технічної інтелігенції на новобудови та промислові гіганти. Про підготовку таких кадрів треба було подбати заздалегідь. Виходом з ситуації кричущої кадрової задухи, що спостерігалася в усіх галузях економіки, найбільше ж — стрімко прогресуючій важкій промисловості — стали так звані висуванці. Більшовики планували довести “оробітничення” технічного персоналу Донбасу до 80%⁵⁰. Водночас, за повідомленнями тогочасних джерел, понад 60% з них працювали незадовільно⁵¹. Кваліфікацію висуванців підвищували на всілякого роду короткотермінових курсах⁵², фабрично-заводських технічних курсах (ФЗТК), а також підприємствах-втузах (скорочення від рос. — высшее техническое учебное заведение). Приміром, на шахту-втуз ім. Ілліча 1926 р. була перетворена Кадіївська шахта. Навчання тут п'ять разів на тиждень (переважно ввечері) проводили інженери шахтного виробництва та викладачі Новочеркаського політехнічного інституту. Для набуття кваліфікації гірничого техника слід було навчатися чотири роки, а для отримання диплому інженера — шість. Перших 22 інженери втуз випустив у голодному 1932 р.⁵³

---

⁵⁰ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років. — Арк. 56.

⁵¹ Берменсон В.Л. Пять лет работы Донецкой инженерно-технической секции ВСГ // Инженерный работник. — 1925. — № 3. — С. 46, 47.

⁵² Однією з розповсюджених форм були так звані курси червоних директорів та помічників директорів.

⁵³ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті — на початку 1930-х років. — Арк. 58.

За даними обстеження, здійсненого статбюро Донвугілля наприкінці 1929 р., на виробництві 76% інженерів, а в апараті управління — 43,3% складали ті, що набули освіту в радянський час⁵⁴. Рівень їхньої кваліфікації, як показувала практика, був невідповідний викликам часу. Отож, в низці причин хронічно аврального стану промисловості в роки перших п'ятирічок була ще одна складова — катастрофічний стан радянської системи вищої та спеціальної освіти. Номінальні “інженери”, що набули дипломи за системою прискореного навчання, набиралися за класовим принципом, як правило, не маючи відповідної середньої освіти, а часто-густо навіть і початкової⁵⁵, являли собою специфічний зліпок свого часу. Прийшовши на керівні та виробничі посади, знов-таки за системою партійних рознарядок та відряджень, в часи штурмівщини перших п'ятирічок, вони перетворили індустріалізацію на погано керовану авантюру.

Структура промисловості: основні галузі. Програма першої п'ятирічки вимагала багатомільярдних капіталовкладень. В Україні капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди по групі “А” становили за 1921–1928 рр. 659,5 млн. руб., за 1929–1935 рр. — 7 384,3 млн., а всього за 1921–1935 рр. — 8 043,8 млн. руб. Отже, в роки індустріалізації українська промисловість групи “А” використала 91,8% сукупних капіталовкладень за весь період 1921–1935 рр. Капіталовкладення по групі “Б” становили за 1921–1928 рр. 101,4 млн. руб., а за 1929–1935 рр. — 821,6 млн., а всього за 1921–1935 рр. — 923 млн. руб.⁵⁶ Отже, за роки індустріалізації промисловість групи “Б” використала 89,0% сукупних капіталовкладень за весь період 1921–1935 рр. Переважну частку капіталовкладень (86,7% в роки непу і 90% в роки індустріалізації) поглинали галузі важкої індустрії, представлені в групі “А”. Найбільше коштів виділялося на капітальне будівництво в галузях, що забезпечували

---

⁵⁴ Там само. — Арк. 48.

⁵⁵ Нагадаємо, що для зарахування у студенти робітфаку, що стали основною формою підготовки спеціалістів у другій половині 1920-х рр., не потрібні були жодні іспити чи атестати. Крім комсомольської, партійної чи іншої путівки достатнім вважалося вміння вільно читати, зв'язко викладати усно та письмово прочитане та володіння азами арифметики. Зрозуміло, що ані надолужити загальне культурно-освітнє відставання (тим більше, що вже на межі 20–30-х рр. з курсу навчання на користь спеціальним були виключені загальні дисципліни), ані адекватно сприйняти курс вишу вони були не спроможні.

⁵⁶ *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 142.

технічну реконструкцію народного господарства — для електроенергетики, машинобудування, металургії.

Територіальна структура капіталовкладень в роки перших п’ятирічок не зазнала будь-яких змін⁵⁷:

Роки	Економічні райони		
	Донецько-Придніпровський	Південно-Західний	Південний
1929	88,3	8,0	3,7
1931	90,8	5,7	3,5
1933	89,7	7,7	2,6
1935	88,2	8,7	3,1

Донецько-Придніпровський район (до якого входила й Харківська область), був найбагатшим на природні ресурси та висококваліфіковану робочу силу. Тому зрозумілим є високий ступінь концентрації в ньому загальнореспубліканських капіталовкладень. Порівняно невелика частка Південно-Західного району (Київська, Вінницька, Чернігівська області) в капіталовкладеннях пояснювалася його близькістю до кордону. Частка Південного району (Одеська область і Молдавська АР) в капіталовкладеннях приблизно відповідала його питомій вазі в населенні і економіці республіки.

В Україні налічувалося 11 підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено від 1926 до початку 1936 рр. понад 100 млн. руб. Список їх виглядав так (з позначенням обсягу капіталовкладень в млн. руб.)⁵⁸: Дніпропетровська область / Дніпропетровський трубопрокатний завод — 160; Дніпроалюмінбуд — 169; Дніпропетровський металургійний завод — 240; ДніпроГЕС (перша черга) — 250; Криворіжсталь — 252; Запоріжсталь — 369; Донецька область / Комунарський металургійний завод — 149, Ворошиловградський паровозобудівний завод — 216, Краммашбуд — 291, Азовсталь — 292, Макіївський металургійний завод — 295.

Сукупна вартість найбільших будов Дніпропетровської області (за тогочасним адміністративно-територіальним поділом вона включала й Запорізьку область), дорівнювала 1 440 млн. руб., тоді як Донецької — 1 243 млн. руб. Потрібно, однак, зазначити, що осно-

⁵⁷ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 159.

⁵⁸ *Кульчицький С.В.* Більшовицькі методи “навздогінної” модернізації (1929–1938) // Економічна історія України. Том 2. — К., 2011. — С. 267.

вою економіки Донбасу була кам'яновугільна промисловість, у розбудову якої за період 1921–1935 рр. було вкладено 1 236 млн. руб.⁵⁹ Цей мільярд з гаком розійшовся по десятках шахт.

Донбас і Придніпров'я з дореволюційних часів об'єднувалися в один економічний район. Якщо проаналізувати загальносоюзний список підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено за роки індустріалізації понад 100 млн. рублів, то цей економічний район з 11-ма новобудовами займав перше місце. Але в тих обставинах це свідчило не лише про видатні природні характеристики району, й про далекосяжні плани влади на нього. “Осажденная крепость” вкладала гроші лише туди, де її вплив вважався незаперечним. На другому місці з сімома новобудовами перебував Уральський регіон, шість новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві — під Ленінградом, у Середній Азії і Східному Сибіру⁶⁰.

За роки індустріалізації докорінно змінилося співвідношення між великою та дрібною промисловістю в загальному промисловому виробництві України. По валовій продукції динаміка змін виглядала так⁶¹:

	1925/26 р.	1938 р.
<i>Велика промисловість</i>		
в млн. руб.	2172	17995
у % до підсумку	68,7	92,5
<i>Дрібна промисловість</i>		
в млн. руб.	990	1452
у % до підсумку	31,3	7,5
<i>Вся промисловість</i>		
в млн. руб.	3162	19447
у % до підсумку	100,0	100,0

Якщо на початку індустріалізації дрібна, тобто переважно кустарно-ремісничка промисловість виробляла мало не третину всієї промислової продукції, то перед Другою світовою війною її питома вага скоротилася більше, ніж учетверо — до 7,5%. Зміна спів-

⁵⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 154.

⁶⁰ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 226.

⁶¹ Там само. — С. 152.

відношення на користь великої промисловості засвідчувала високі темпи технічного прогресу. Слід пам'ятати, однак, що дрібна промисловість стовідсотково працювала на задоволення повсякденних потреб населення, тоді як переважна частка продукції кожної галузі великої промисловості призначалася для споживання інших галузей і, в кінцевому підсумку, для задоволення потреб військово-промислового комплексу, підприємства якого розміщувалися, як правило, за межами України.

Є можливість зіставити продукцію як великої, так і дрібної промисловості Донецької області з іншими областями України. Абсолютні і відносні показники виглядали так (дані за 1933 р., валова продукція за цінами 1926/27 р.)⁶²:

Області	Велика промисловість		Дрібна промисловість	
	млн. руб.	%	млн. руб.	%
Київська	925	12,7	64	20,0
Вінницька	289	4,0	40	12,6
Чернігівська	160	2,2	18	5,7
Харківська	1625	22,3	62	19,4
Дніпропетровська	1137	15,6	40	12,6
<i>Донецька</i>	<i>2225</i>	<i>30,5</i>	<i>43</i>	<i>13,5</i>
Одеська	875	12,0	44	13,7
АМСРР	42	0,6	8	2,5
Україна в цілому	7300	100,0	319	100,0

Наведені дані засвідчують істотну перевагу Донецької області по виробництву продукції великої промисловості над усіма іншими областями, не виключаючи найбільш розвинутих — Харківської і Дніпропетровської. Ця перевага виглядатиме навіть більш переконливо, якщо згадати органічні недоліки незмінних цін 1926/27 р. як статистичного вимірника. Адже нова продукція включалася в загальний облік за цінами, що існували в рік її випуску. Це означає, що ціни на кам'яне вугілля, видобуток якого був основою промисловості Донбасу, завжди відповідали рівню 1926/27 р., тоді як ціни на швидко оновлювану продукцію машинобудування, яке становило основу промисловості Дніпропетровської і Харківської областей, зростали відповідно до економічної кон'юнктури. Роки індустр-

⁶² Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 53.

ріалізації характеризувалися істотною інфляцією, яка діяла на оптові ціни промисловості в бік підвищення.

За обсягом продукції дрібної промисловості Донецька область істотно поступалася Київській і Харківській, перебуваючи на одному рівні з Одеською та Вінницькою. У Молдавській автономії велика промисловість перевищувала дрібну по валовій продукції тільки в 5 разів, у Вінницькій області — в 7 разів, у Київській — в 13 разів. Натомість у Харківській області велика промисловість давала в 26 разів більше продукції, ніж дрібна, а в Дніпропетровській — в 28 разів більше. Донецька область і тут була поза конкуренцією: в ній продукція великої промисловості перевищувала дрібну в 52 рази. Це свідчило, з одного боку, про донорський характер промислового сектору Донбасу; по-друге, гостро ставило питання про забезпечення повсякденних потреб місцевого населення речами повсякденного вжитку.

Економічне значення Донбасу визначалося наявністю великих запасів високоякісного вугілля, густою мережею шахт, де воно видобувалося, і залізниць, якими перевозилося на місцеві металургійні заводи і в усі регіони країни. Напередодні Першої світової війни Донбас давав 87% загальноімперського видобутку вугілля. Довоєний рівень вуглевидобутку був перевищений в 1927/28 господарському році, але питома вага басейну в загальносоюзному вуглевидобутку скоротилася до 78% в цілому по Донбасу і до 68,2% по українському Донбасу⁶³.

Відбудова і розбудова вугільного Донбасу була одним з пріоритетів центрального уряду в Москві. Технічна реконструкція старого Донбасу відбувалася шляхом концентрації вуглевидобутку в найбільш перспективних шахтах, поліпшення і оновлення їх устаткування, прискореного будівництва нових шахт.

У перші роки індустріалізації будувалися невеликі і середні шахти, які здебільшого повторювали за технікою виїмки вугілля дореволюційні проекти. В проектах того часу не передбачалося застосування принципово нового устаткування, запровадження повної механізації виробничих процесів. Для кожної шахти будувалася складна індивідуальна поверхня. В роки першої п'ятирічки у проектах уже передбачалася широка механізація основних процесів вуглевидобутку.

---

⁶³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 95.

За першу п’ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу — 40⁶⁴. Завдяки реконструкції старих шахт і будівництву нових істотно зросли нові виробничі фонди, поліпилася їх якість. Тому технічне переозброєння вуглевидобутку можна прослідкувати за наявністю основних механізмів, які перебували в експлуатації (на початок року)⁶⁵:

Механізми	1929	1932	1935	1937
важкі врубові машини	511	1125	1340	1798
відбійні молотки	126	5131	6141	7725
конвеєрні приводи	323	1909	2186	...
електровози	25	...	242	545

Вирішальною ділянкою технічної реконструкції шахт був вибій. Зрушення, які відбувалися в ньому, знайшли своє відображення перш за все в системі розробок. Переважання пологого і похилого падіння пластів (79,5% усього добування) і відносно невелика їх потужність (від 0,6 до 1,8 м при середній динамічній потужності 0,93 м) сприяли розвитку механізації виймання вугілля важкими врубовими машинами⁶⁶.

У шахтах, де розроблялися пологі пласти, ефективному використанню врубової машини перешкоджав короткий вибій: на його зарубку йшла незначна частина всього робочого часу, і тому врубова машина простоювала. Це привело до необхідності збільшення довжини вибою пологих пластів. На Донбасі середня довжина лави збільшилась з 48 м у 1927/28 р. до 70 м у 1932 р.⁶⁷

Механізація зарубки вугілля на крутих пластах проводилася за допомогою відбійних молотків. Пневматичні відбійні молотки застосовувалися тільки на крутих пластах з неякісними боковими породами і великим газовідділенням, тобто там, де використання врубових машин зустрічало технічні труднощі.

⁶⁴ Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. — Т. II. — К., 1957. — С. 8. У загальному підсумку враховано комбінат “Ростовуголь”.

⁶⁵ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 98; УСРР в цифрах. Статистичний довідник. — К., 1936. — С. 73, 77; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. — К., 1949. — С. 386.

⁶⁶ Уголь (Москва). — 1935. — № 123. — С. 25.

⁶⁷ Зворыкин А.А. Реконструкция каменноугольной промышленности. — М., 1934. — С. 61.

За станом на 1933 р. вугілля було видобуто за допомогою⁶⁸: важких врубових машин — 53,2 % від сукупного обсягу видобутку; легких врубових машин — 0,5; відбійних молотків — 10,8; інших механізмів — 12,8; всього механізмами — 77; ручний видобуток — 23%. На кінець другої п'ятирічки (1937 р.) за допомогою механізованої зарубки на Донбасі було видобуто вже 90% вугілля (проти 77% в США, 84,7% в Німеччині, 51% у Великій Британії)⁶⁹. Зростання рівня механізації зарубки стало початком удосконалення всього процесу добування вугілля.

Раціональним використання врубової машини могло бути лише за умови механізації інших процесів вуглевидобутку. У зв'язку з цим впроваджувалася, зокрема, скреперна і конвеєрна доставка вугілля в лаві до навантажувальної площадки. Це допомогло ліквідувати розрив між механізованою зарубкою і менш механізованою доставкою на пологих пластах. До 1936 р. доставка була механізована на 87,5%⁷⁰.

Вузьким місцем залишалася відкатка вугілля. На корінних штреках механізована відкатка у 1935 р. становила 39,8%, у той час як механізоване добування досягло 80,2%, а доставка — 87,5%⁷¹.

Видобуток вугілля на українському Донбасі зріс з 24,8 млн. тонн у 1928 р. до 39,3 млн. тонн у 1932 р. Однак план першої п'ятирічки галузь виконала тільки на 85%⁷². Прорив 1932–1933 рр., викликаний передусім Голодомором, вдалося ліквідувати тільки в 1934 р., коли Донбас виконав виробничу програму на 104% і дав 60 млн. тонн вугілля⁷³. У 1935 р. Донбас також виконав планове завдання: було видобуто 68,9 млн. тонн вугілля проти плану у 68 млн. тонн⁷⁴. Проте в наступні роки кам'яновугільна промисловість знову опинилася у прориві (результат Великого терору), і в другій п'ятирічці недовиконала план на 2%⁷⁵.

⁶⁸ Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. — М., 1935. — С. 137. У цьому джерелі, як і в усіх інших загальносоюзних статистичних збірниках, подаються дані з урахуванням Східного Донбасу в кордонах Російської Федерації.

⁶⁹ Угольная промышленность СССР. К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1957. — С. 207.

⁷⁰ Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. — М., 1936. — С. 14.

⁷¹ Там само. — С. 10, 14, 18.

⁷² Индустриализация СССР (1929–1933). Документы и материалы. — М., 1970. — С. 179.

⁷³ *Орджонікідзе Г.К.* Статті і промови. — К., 1960. — С. 588.

⁷⁴ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. — К., 1937. — С. 24.

⁷⁵ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 199.

У розрахунку на душу населення видобуток вугілля в Україні підвищився з 836,3 кг у 1913 р. до 2257 кг у 1938 р., тобто на 169,9% (у 1926/27 р. він дорівнював 756,8 кг). Ці темпи зростання були невеликі порівняно з іншими галузями промисловості, але виявилися достатніми, щоб наблизити душові показники виробництва по Україні до провідних країн Заходу. У 1937 р. душовий видобуток вугілля становив: у США — 3429 кг, в Англії — 5165, у Німеччині — 3313, у Франції — 1065 кг⁷⁶.

Динаміка видобутку вугілля (в переводі на кам'яне) в Україні порівняно з провідними країнами Заходу була такою (в млн. тонн)⁷⁷:

	1913 р.	1937 р.
Українська РСР	22,7	68,9
США	516,9	450,0
Велика Британія	292,0	244,3
Німеччина	126,3	157,2
Франція	44,3	45,0

На тлі інших країн темпи зростання вуглевидобутку в Україні зростали досить переконливо. Щоправда, невисокі темпи зростання або навіть падіння видобутку вугілля у розвинутих країнах світу визначалися зовсім не стагнацією промисловості, а, навпаки, її розвитком із залученням більш прогресивних енергоносіїв, передусім — нафти.

Роль донецького вугілля в економіці Радянського Союзу поступово зменшувалася в результаті розгортання видобутку в інших кам'яновугільних басейнах. Питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р. (у тому числі по українському Донбасу — з 78,2 до 54,2%), тоді як частка Кузнецького басейну зросла відповідно з 2,7 до 13,9%, Уралу — з 4,2 до 6,5%, Підмосковського басейну — з 1 до 6%⁷⁸. У зв'язку з цим споживання донецького вугілля все більше зосереджувалося в Україні і в Центральній Росії, решта регіонів поступово переходила

⁷⁶ Социалистическое строительство Союза ССР. Статистический сборник. — М., Ленинград, 1939. — С. 50.

⁷⁷ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 165.

⁷⁸ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. — М., 1957. — С. 37.

на місцеві види палива. Зміни в територіальному розподілі донецького вугілля були такими (в %) ⁷⁹:

	1933 р.	1938 р.
Україна (включаючи Крим)	51,5	56,4
Центр Європейської частини СРСР	19,9	21,7
Північно-західні і західні регіони	14,8	10,8
Північний Кавказ і Ростовська обл.	9,1	5,7
Середньо-і нижньоволзькі регіони	3,9	4,7
Інші регіони	0,8	0,7
Всього	100,0	100,0

Наступна таблиця характеризує розподіл донецького палива по галузях загальнорадянської економіки у 1935 р. З неї видно, що 36,7 млн. тонн вугілля, тобто 57,9% було спрямовано на потреби важкої промисловості, 10% припало на частку металургії і 8,1% — на частку електроенергетики. Іншим великим споживачем донецького вугілля були залізниці. Для їх потреб виділялося 26,2% всієї кількості палива. За цільовим призначенням більше всього вугілля споживалося для виробництва коксу, спалювання в топках паровозів і пароплавів, у котлах (в тис. тонн) ⁸⁰:

Цільове призначення	Транспорт	Важка промисловість	В тому числі		Легка і харчова промисловість	Інші споживачі
			електро-енергетика	металургія		
1	2	3	4	5	6	7
Котли	1293	10356	5124	1516	2876	675
Паровози, пароплави, крани	14897	1261	-	823	100	256
Коксування	-	17700	-	-	-	-
Промислові печі	-	2804	-	1400	201	1
Газогенератори	-	1070	-	580	153	58

⁷⁹ Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955. — С. 346. Підвищення частки Поволжя у споживанні донецького вугілля в 1938 р. було випадковим. У 1940 р. ця частка знизилася до 3,6%.

⁸⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 167.

1	2	3	4	5	6	7
Ковальські горна	72	197	-	35	64	169
Побутові та господарські потреби	1320	2722	-	1706	251	708
Інші потреби	254	604	-	265	25	3264
Всього	17888	36714	5124	6325	3670	5131

Перше місце за обсягом капіталовкладень займала в роки форсованої індустріалізації металургійна промисловість. У чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до початку 1936 р. було вкладено по діючих заводах (у млн. руб.): Макіївський завод ім. С. Кірова — 294,5; Комунарський (Алчевський) завод ім. К. Ворошилова — 148,6; Єнакієвський завод — 67,8; Сталінський (Юзівський) завод — 57,1; Костянтинівський завод ім. М. Фрунзе — 13,6⁸¹.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення — два в Дніпропетровській області (Запоріжсталь і Криворіжсталь) і один в Донецькій (Азовсталь). План першої п'ятирічки передбачав побудову тільки двох заводів у Дніпропетровській області потужністю по 650 тис. тонн чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак великий дефіцит чорних металів змусив союзний уряд істотно переглянути металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено в остаточному варіанті проекту до 1,7 млн. тонн чавуну, а Запоріжсталі — до 2,0 млн. тонн. Одночасно союзний уряд затвердив рішення побудувати на узбережжі Азовського моря новий металургійний завод в Маріуполі потужністю в 2,2 млн. тонн чавуну. Вважалося, що у перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн. тонн чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чікаго дорівнювала 3 млн. тонн чавуну)⁸². Перший чавун Азовсталі було одержано у серпні 1933 р.

Темпи розвитку чорної металургії в перші роки індустріалізації і у першій п'ятирічці були уповільненими. Держава тоді ще не могла виділити достатніх коштів для одночасної розбудови потужностей численних і пов'язаних між собою ланок чорної металургії — від видобутку руди, виробництва коксу і вогнетривів аж до кінцевої продукції галузі — виробництва прокату і труб. Недостатні темпи

⁸¹ Народнохозяйственный план на 1936 г. — Т. 2. — М., 1936. — С. 487.

⁸² Болтенгаген Л.К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. — Харьков, 1933. — С. 7.

капітального будівництва поряд із затягуванням введення в експлуатацію новоспоруджуваних металургійних об'єктів наприкінці п'ятирічки (коли загальна сума капіталовкладень в цю капіталоемну галузь надзвичайно зросла) значною мірою зумовили невиконання накреслених планів розвитку. Досягнутий у 1932 р. рівень виробництва прокату по країні в цілому становив лише 55,3% від запланованого оптимальним варіантом першої п'ятирічки⁸³. Внаслідок цього потреби країни в прокаті чорних металів зростали значно швидше, ніж його виробництво. Дефіцит балансу чорних металів аж до 1931 р. мав тенденцію до зростання (в млн. тонн)⁸⁴:

	Потреби	Виробництво	Дефіцит
1927/28	3,6	3,3	0,3
1928/29	4,4	3,7	0,7
1929/30	6,6	3,9	1,7
1931 р.	8,8	4,2	4,6

Радянська економіка не могла розвиватися запланованими темпами, тому що недопостачалася всіма видами прокатного металу і труб. Зокрема, у 1931 р. потреби капітального будівництва України в металі на підприємствах республіканського і місцевого підпорядкування були задоволені: у листовому залізі — на 20,7%, сортовому залізі — на 26,6, трубах сталевих — на 35,3, балках і швелерах — на 35,7% тощо⁸⁵. Можливості розв'язати проблему за допомогою імпорту прокату чорних металів були обмежені, тому що держава мала обмаль конвертованої валюти. Те, що вдавалося виручити від експорту, йшло в першу чергу на імпорт устаткування для машинобудівної галузі. І все-таки зовнішньоторгівельні організації змушені були різко збільшити імпорт прокату чорних металів. У 1931 р. частка імпорту у споживанні чорних металів досягла 23%⁸⁶. У другій п'ятирічці темпи зростання чорної металургії значно прискорилися (частково за рахунок реалізації того величезного заділу, який був

⁸³ Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926–1932 гг. — М., 1960. — С. 149.

⁸⁴ Вейнгартен С. Экономика и планирование черной металлургии СССР. — М., 1939. — С. 62.

⁸⁵ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 169.

⁸⁶ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1984. — С. 249.

зроблений у першій п'ятирічці). Це дало можливість задовольнити основні потреби економіки в продукції металургійної промисловості й ліквідувати імпорتنу залежність по металу. Важливу роль у цьому відіграли металургійні підприємства Донбасу (в тис. тонн)⁸⁷:

	1913 р.	1928/29 р.	1932 р.	1936 р.
1. Макіївський завод ім. С. Кірова				
чавун	231	221	594	1351
сталь	155	236	235	1127
прокат	118	215	233	1070
2. Єнакієвський завод				
чавун	349	426	497	903
сталь	316	357	389	645
прокат	280	308	296	580
3. Алчевський завод				
чавун	248	217	318	759
сталь	251	157	142	275
прокат	211	116	145	283
4. Донецький завод				
чавун	277	372	495	738
сталь	232	266	325	494
прокат	205	224	266	438
5. Костянтинівський завод ім. М.Фрунзе				
чавун	60	55	115	184
сталь	63	92	102	202
прокат	60	74	85	159
6. Азовсталь				
чавун	-	-	-	688
сталь	-	-	-	-
прокат	-	-	-	-

У 1928/29 рр. українська металургія дала 2 880 тис. тонн чавуну проти 2 892 тис. в 1913 р., й відповідно 2 787 тис. тонн сталі проти 2 442 тис. та 2 261 тис. тонн прокату проти 2 086 тис. Алчевський і

⁸⁷ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 170.

Костянтинівський (по чавуну) заводи навіть не досягли довоєнного рівня виробництва. У першій п'ятирічці уповільнені темпи зростання були характерні для переважної більшості українських заводів. У 1932 р. на Макіївському (по сталі і прокату) і Єнакієвському заводах виробництво знаходилося приблизно на рівні 1928/29 р. Проте саме ці підприємства, докорінно реконструйовані і розширені протягом двох перших п'ятирічок, на завершальному етапі дали більшу частину приросту металу. Споруджені в Україні нові підприємства (за винятком Запоріжсталі) в другій п'ятирічці ще не були доведені до повного металургійного циклу.

Протягом першої п'ятирічки погіршилося співвідношення між виробництвом чавуну і продукції передільних цехів: чавуну вироблялося набагато більше, ніж сталі і особливо прокату. Форсований розвиток доменних цехів пояснювався різким зниженням частки металолому у виплавці сталі після вичерпання нагромаджених у відбудовний період запасів лому. Крім того, будівництво нових заводів з повним металургійним циклом і навіть розширення існуючих заводів, як правило, починалося з доменних цехів. З другої п'ятирічки, навпаки, помітилося випереджаюче нарощування потужностей переробних цехів. Проте в донецькій металургії навіть в останні роки другої п'ятирічки виробництво прокату ще відставало від виплавки чавуну і сталі. Це відставання було подолане пізніше.

Залежність радянської економіки від імпорту прокату чорних металів особливо загострилася в 1931 р. у зв'язку з падінням виробництва прокату при одночасному стрімкому зростанні металоспоживаючих галузей. Проте в 1934–1935 рр. завдяки швидким темпам зростання металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я ця залежність була ліквідована. Імпорт прокату чорних металів скорочувався: з 1289 тис. тонн в 1931 р. до 885 тис. в 1932 р., 457 тис. в 1933 р. і 311 тис. тонн в 1934 р. У 1938 р. імпорт скоротився до 89 тис. тонн при експорті чорних металів в 53 тис. тонн⁸⁸.

У листопаді 1930 р. видали першу продукцію два нових цинкових заводи приблизно однакової потужності — на Уралі — Беловський та в Україні — Костянтинівський. Раніше ця галузь кольорової металургії була представлена в СРСР одним невеликим заводом на Північному Кавказі. Тим часом потреби економіки в цинку постійно зростали, і доводилося задовольняти їх за рахунок імпорту. У 1929 р. було ввезено 34,1 тис. тонн цинку, в 1930 р. —

---

⁸⁸ Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический справочник. — М., 1960.

38,4 тис. тонн⁸⁹. Працюючи на довізній сировині (з Північного Кавказу, Уралу і Далекого Сходу), Костянтинівський завод неухильно збільшував виробництво цинку: у 1931 р. — 2,3 тис. тонн, в 1934 р. — 8,6 тис. тонн, в 1936 р. — 11 тис. тонн⁹⁰. Завдяки цьому постійно зменшувався імпорт цинку: з 23,7 тис. тонн в 1931 р. до 4,3 тис. у 1934 р. і 1,5 тис. в 1935 р. У 1936 р. СРСР припинив імпорт цинку⁹¹.

На третьому місці за важливістю в Донбасі перебувало машинобудування. Донецька область не мала переваг серед інших областей України за ступенем розвинутості металообробної промисловості. На початку другої п'ятирічки тут працювало 278 підприємств цієї галузі у великій промисловості. В них було зайнято 88,8 тис. робітників і вони виробляли продукцію на 380 млн. руб. в цінах 1926/27 р. Якщо виділити в цій галузі суто машинобудування і співставити його з відповідними даними по всій Україні за 1933 рік, то будемо мати таку картину⁹²:

Основні показники	Україна		Донецька обл.	
	тис.	%	тис.	%
Кількість підприємств	318	100,0	36	11,4
Кількість робітників в них	195,7	100,0	44,1	22,6
Валова продукція в цінах 1926/27 р.	1 457,7	100,0	224,2	15,4

Співставляючи ці дані, можна зробити висновок, що машинобудування в Донбасі було представлено незначною кількістю дуже великих підприємств, на яких працювала п'ята частина українських машинобудівників. Порівняно невисока оцінка вартості виробленої продукції пояснюється специфічною структурою галузі, яка орієнтувалася виключно на промисловість групи “А”. В продукції цієї галузі майже не було виробів, які задовольняли б потреби населення. Якраз ці вироби оцінювалися державою істотно дорожче (з включенням в ціну податку з обороту).

У першу чергу машинобудівники Донбасу задовольняли потреби двох провідних галузей місцевої промисловості — кам'яновугільної і металургійної. Така спеціалізація склалася з дореволюційних часів і в роки перших п'ятирічок тільки зміцнилася.

⁸⁹ Там само. — С. 311.

⁹⁰ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — К., 1937. — С. 40.

⁹¹ Там само.

⁹² Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. — М., 1935. — С. 94–95.

Частка українських підприємств у загальносоюзній продукції вугільного машинобудування була вагомою: 57% за 1928/29–1932 рр.⁹³ В Україні ця галузь була представлена в основному утвореним в 1930 р. трестом по виробництву гірничошахтного устаткування, до якого увійшли Горлівський завод ім. С. Кірова, Донецький завод ім. XV-річчя ЛКСМУ, Луганський завод ім. О. Пархоменка і Торецький машинобудівний завод, а також харківський завод “Світло шахтаря”.

Горлівський завод, який до революції випускав переважно шахтні вагонетки, у першій п’ятирічці був докорінно реконструйований і переведений на випуск устаткування, знятого з імпорту — турбоповітродувок, шахтних ротаційних компресорів, врубових машин. В грудні 1930 р. тут була створена перша важка врубова машина, а в 1932 р. став до ладу один з найпотужніших в світі цех врубових машин⁹⁴.

Луганський завод вугільного машинобудування постав на місці залізничних майстерень. Після реконструкції тут було освоєно виробництво складного технологічного і транспортного устаткування для збагачення вугілля. Донецький завод став основним виробником шахтних тягальних лебідок. Торецький, Краснолуцький і Рутченківський механічні заводи, які займалися переважно ремонтом, після здійсненої в другій п’ятирічці реконструкції почали самостійно виробляти шахтне устаткування⁹⁵.

Перелічені заводи відіграли основну роль у технічній реконструкції кам’яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів СРСР. У 1932 р. вугільна промисловість країни задовольнялася внутрішнім виробництвом по всіх видах машин на 72%, у тому числі по важких врубових машинах — на 75%, пересувних компресорах — на 49%, тягальних лебідках — на 24%⁹⁶. В другій п’ятирічці імпортна залежність була цілком подолана. Наприклад, по важких врубових машинах, основним постачальником яких став Горлівський завод,

---

⁹³ Промышленность СССР. Статистический сборник. — М., 1957. — С. 61.

⁹⁴ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 15.

⁹⁵ Тимошенко М.Т. Завершення соціалістичного перетворення економіки (1933–1937 рр.) // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 324.

⁹⁶ Дерев’янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 248.

співвідношення між виробництвом і споживанням зазнало таких змін⁹⁷:

	1935 р.	1936 р.	1937 р.
Імпорт	77	57	2
Експорт	-	3	-
Виробництво	524	685	572
Споживання	601	739	574
Імпорт у відсотках до споживання	12,8	7,3	0,3

Машина та устаткування для металургійної промисловості головним чином виробляли два краматорські заводи важкого машинобудування. Старокраматорський завод (СКМЗ), створений у 1896 р. і реконструйований у 1928 р., на першому етапі індустріалізації був основним підприємством країни в цій галузі. Значним досягненням його стало виготовлення в 1931 р. другого в СРСР і чотирнадцятого в світі потужного блюмінга для Магнітогорського металургійного заводу (перший виготовлений в країні блюмінг, встановлений в Макіївці, було створено на розташованому під Ленінградом Іжорському заводі). У 1933 р. СКМЗ виготовив комплексне устаткування для прокатного цеху Запоріжсталі у складі чотирьох станів⁹⁸. У 1936 р. на заводі було збудовано перший радянський слябінг, призначений також для Запоріжсталі⁹⁹. Це підприємство забезпечувало потреби радянської металургії в завалочних, ливарних і монтажних кранах, задовольняло замовлення на унікальне устаткування для гідроелектростанцій, тракторних заводів тощо. Колектив СКМЗ починаючи з 1932 р. виробляв стани для прокатки інструментальних і легованих сталей, машини для правки сталевих листів і сортового прокату, стани холодної прокатки¹⁰⁰.

У жовтні 1929 р. було закладено Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). 28 вересня 1934 р. його перша черга стала до ладу. Разом із своїм дублером — Уралмашзаводом він перетворився на найбільше підприємство важкого машинобудування СРСР.

⁹⁷ Дерев'янкін Т.І. Завоювання повної індустріально-технічної незалежності // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 333.

⁹⁸ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 180.

⁹⁹ Экономическая жизнь СССР. — Кн. 1 (1917–1950). — М., 1967. — С. 293.

¹⁰⁰ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917–1967. — К., 1967. — С. 35.

Завод розраховувався на щорічний випуск 30 комплектів устаткування для мартенівських і 6 комплектів — для доменних цехів, трьох блюмінгів, 16 прокатних станів, значної кількості устаткування для шахт, коксових батарей, електростанцій¹⁰¹.

Машинобудівна промисловість, яка спеціалізувалася на виготовленні устаткування для залізниць, була представлена на Донбасі, окрім ремонтних заводів, підприємством світового значення — Луганським (Ворошиловградським) паровозобудівним заводом. На заводській території ЛПЗ за роки першої п'ятирічки було збудоване підприємство, співставне за потужністю з найбільшим у світі заводом компанії "Американ локомотив". Проектна потужність заводу була розрахована на випуск 1 080 важких вантажних паровозів серії "ФД" на рік. У 1935 р., коли виробнича потужність нового заводу була освоєна менше ніж наполовину, ЛПЗ дав у півтора рази більше паровозів, ніж усі заводи передреволюційної Росії, разом узяті (у порівнянній потужності)¹⁰².

На Донбасі була розміщена більша частина хімічної промисловості України. Якщо взяти тільки велику промисловість, в Донецькій області було розміщено зовсім небагато хімічних підприємств, але вони були найбільшими в галузі. Співставляючи основні показники хімічної індустрії області за 1934 р. з усією Україною, одержимо такі результати¹⁰³:

Основні показники	Україна		Донецька обл.	
	тис.	%	тис.	%
Кількість підприємств	103	100,0	11	10,7
Кількість робітників в них	28,6	100,0	16,9	59,1
Валова продукція в цінах 1926/27 р.	346,3	100,0	188,5	54,5

Планом першої п'ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів з виробництва азотних добрив за новітньою технологією — з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу й азоту повітря. Зокрема, в Україні треба було здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азототуко-

¹⁰¹ Донецький облвиконком Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Звіт про роботу (1932–1934 рр.). — Сталіно, 1934. — С. 58.

¹⁰² Хромов П.О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. — К., 1945. — С. 44.

¹⁰³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 109.

вих комбінатів кошторисною вартістю по 25–26 млн. руб. Кожний з чотирьох комбінатів з невизначеним у п’ятирічному плані місцезнаходженням мав вартість 93 млн. руб.¹⁰⁴. Виконати таку програму не вдалося ні в роки першої п’ятирічки, ні взагалі за довоєнні роки. Життя поставило вимогу більш прискореного розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу і машинобудування. На будівництво підприємств хімічної індустрії було витрачено немало коштів, але для реалізації планових розрахунків щодо приросту потужностей для виробництва добрив цього було замало. Програма будівництва азототукових комбінатів скоротилася і розтяглася в часі. На Горлівському азототуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п’ятирічки. Поряд з добривами тут було налагоджено виготовлення великої кількості вибухових і отруйних речовин (в 24 з 25 цехів)¹⁰⁵. Будівництво другого азототукового комбінату (не в Рутченковому, як планувалося, а в Дніпродзержинську) завершилося у третій п’ятирічці. Спорудження більш потужного комбінату з числа тих, що передбачалися планом першої п’ятирічки, розпочалося біля Лисичанська у 1933 р.¹⁰⁶ На цьому місці розташовувався завод, будівництво якого почалося ще в роки Світової війни, але тоді ж припинилося. До кінця першої п’ятирічки тут вироблялися тільки деякі напівпродукти з сировини, яку поставляли збудовані поблизу коксохімічні заводи. Через відсутність коштів будівництво знову було законсервоване і відновилося тільки в 1938 р. Тепер це найбільший в Україні і в Європі Рубіжанський (Сіверськодонецький) хімкомбінат.

Однією з найбільших будов став Костянтинівський хімічний завод. У 1930 р. тут став до ладу суперфосфатний цех виробничою потужністю в 200 тис. тонн суперфосфата на рік. Реконструкція Донецького і Слов’янського содових заводів в другій п’ятирічці теж перетворила їх в потужні підприємства. У 1936 р. хімічна промисловість Донбасу давала 49% загальносоюзного виробництва суперфосфату, 49% каустичної соди і 80% кальцинованої соди¹⁰⁷.

За роки перших п’ятирічок в Україні було споруджено одинадцять великих коксохімічних заводів продуктивністю від 640 до 1 300 тис. тонн металургійного коксу на рік. Шість заводів знаходилися на

¹⁰⁴ Мапа капітального будівництва УСРР за п’ятирічним планом народного господарства. — Харків, 1930. — С. 25–31.

¹⁰⁵ *Троян М.П.* Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15–16. — Донецьк, 2008. — С. 141.

¹⁰⁶ Проект народногосподарського плану УСРР на 1934 р. — Харків, 1933. — С. 27.

¹⁰⁷ Промышленность СССР. Статистический сборник. — М., 1957. — С. 195.

території Донбасу: Рутченківський (перша черга в 1928 р., друга — в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Новомакіївський (1933), Маріупольський (1935) і Новоенакієвський (1935, 1936)¹⁰⁸. Поряд з основною продукцією коксохімія давала багату палітру хімічних речовин, які використовувалися як готова продукція або сировина для наступної переробки на хімічних заводах.

Хімічна промисловість Донбасу до кінця другої п'ятирічки збільшила обсяг виробництва порівняно з 1913 р. в 12 разів. Її питома вага у промисловому виробництві Донбасу за цей період підвищилася з 4 до 14%. Заводи виробляли понад 100 різних видів хімічної продукції¹⁰⁹.

Донецька електроенергетика розвивалася прискореними темпами. Будувалися районні електростанції (ДРЕС — державна районна електростанція), електростанції для постачання струмом промислових підприємств (ЦЕС — центральна електростанція), заводські електростанції і теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Перша черга Штерівської ДРЕС потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в жовтні 1926 р. У 1931 р. вона досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших в СРСР. Тоді ж увійшла в дію Зуївська ДРЕС потужністю в 150 тис. кВт — одна з найдосконаліших у світі за технічним рівнем. Північнодонецька ДРЕС потужністю в 73 тис. кВт вступала в дію двома чергами — в 1930 і 1932 рр.¹¹⁰

Будівництво електростанцій з агрегатами великої потужності давало змогу створювати енергетичні системи з метою передачі струму на великі відстані. Об'єднання енергогосподарства Донбасу почалося в 1930 р., коли було організовано трест “Донбас-ток”. До його складу увійшли Штерівська ДРЕС і 27 промислових станцій (ЦЕС) сумарною потужністю 142 тис. кВт¹¹¹.

На початок 1935 р. в Донбасі налічувалося 18 діючих електростанцій потужністю понад 3 тис. кВт (в тис. кВт)¹¹²:

ДРЕС

1. Зуївська — 150.
2. Північнодонецька — 73.
3. Штерівська — 152.

¹⁰⁸ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 157.

¹⁰⁹ Донбасс — крепость социалистической экономики. Статьи и цифровые материалы. — Сталино, 1938. — С. 27.

¹¹⁰ Дудник Я.М. Вивершимо виконання п'ятирічки за чотири роки. — Харків, 1932. — С. 4.

¹¹¹ Электроэнергетика СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1934. — С. 375–376.

¹¹² Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 85.

ТЕЦ

4. Луганська (Ворошиловградська) — 18.

5. НКМЗ (будувалася).

Заводські електростанції

6. Донецького заводу ім. Сталіна — 19.

7. Єнакієвського заводу ім. Рикова — 12.

8. Заводу ім. Ворошилова — 5.

9. Макіївського заводу ім. Кірова — 13.

10. Маріупольського заводу ім. Ілліча — 25.

11. Торецького заводу — 6.

Найбільші ЦЕС

12. Горлівська — 12.

13. Гришинська (Червоноармійська) — 8.

14. Кадіївська — 12.

15. Новосмоляннівська — 6.

16. Першотравнева — 4.

17. Рутченківська — 15.

18. Щербинівська — 3.

19. “Юний комунар” — 6.

Електростанції об’єднувалися в єдину енергетичну систему — “Доненерго”. У 1933 р. мережі Донбасу були з’єднані з мережами Шахтинського району Азовсько-Чорноморської системи, а в 1935 р. почалося створення найбільшої в світі енергосистеми шляхом спорудження лінії електропередачі Дніпро-Донбас напругою 220 кв. і довжиною 270 км¹¹³. Ця лінія з’єднувала дві існуючі в Україні енергосистеми — “Доненерго” і “Дніпроенерго”.

Розподіл електроенергії системою “Доненерго” був таким¹¹⁴:

Галузі господарства	в млн. кВт-год.			у відсотках		
	1930 р.	1932 р.	1934 р.	1930 р.	1932 р.	1934 р.
1	2	3	4	5	6	7
Корисний відпуск	573,3	1086,2	1849,5	100,0	100,0	100,0
У тому числі: промисловості	539,8	982,4	1661,9	94,1	90,5	89,9
З неї: вугільній	398,5	610,6	913,6	69,5	56,2	49,4

¹¹³ История энергетической техники СССР. — Т. II. — М., Ленинград, 1957. — С. 135–137.

¹¹⁴ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — С. 163.

1	2	3	4	5	6	7
коксобензолній	58,6	94,2	94,6	10,2	8,7	5,2
металургійній	28,3	93,6	287,5	4,9	8,6	15,5
машинобудівній	10,2	64,9	53,0	1,8	6,0	2,9
хімічній	44,2	101,9	257,1	7,7	9,4	13,9
силікатній	-	17,2	55,8	-	1,6	3,0
комунальному господарству	7,4	24,2	56,2	1,3	2,2	3,0
іншим споживачам	26,1	79,6	131,4	4,6	7,3	7,1

Електрифікація галузей економіки здійснювалася не тільки вшир, в міру створення нових промислових потужностей, але й вглиб, шляхом переведення існуючих потужностей з механічної енергії на електричну. Тому випереджаючі темпи розвитку електроенергетики порівняно з іншими галузями промисловості були все-таки недостатніми, і в Україні постійно відчувалася напруженість в постачанні енергією всіх категорій споживачів. Пріоритет в постачанні надавався промисловості, особливо металургійній і хімічній, де електроенергія все ширше використовувалася в технологічних процесах (електроплавка, зварювання, сушка, нагрів тощо). Потреби транспорту і сільського господарства (в таблиці — серед інших споживачів) задовольнялися незадовільно. Відчувалася напруженість і в постачанні електроенергії комунальному господарству, де вона використовувалася майже виключно для освітлення.

Незважаючи на те, що частка кам'яновугільної промисловості у споживанні електроенергії істотно впала, електроозброєність шахтарів за період з 1928 до 1935 рр. зростає більше ніж удвоє¹¹⁵. Проте за роки перших п'ятирічок в галузі не вдалося подолати напруженості енергетичного балансу. Внаслідок цього проблема комплексної механізації вуглевидобутку залишилася нерозв'язаною.

Сумарна потужність електростанцій Донбасу зростає з 105 тис. кВт в 1928 р. до 780 тис. в 1937 р. Порівняно з дореволюційним періодом потужність електростанцій збільшилася в 12,6 рази. У 1937 р. Донецька область виробила 4181 тис. кВт-год електроенергії, що складало 44,3% загальноукраїнського виробництва і перевищило показник дореволюційної Росії в 2,5 рази¹¹⁶.

¹¹⁵ Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. — Харьков, 1940. — С. 27.

¹¹⁶ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937). — С. 12, 98.

Радянська індустріалізація мала доволі багато відмінностей від модернізації післяреформенної. Зміст її полягав не стільки в оновленні виробничих потужностей, скільки в докорінній зміні базису виробництва, переході від багатокладності в економіці до її повного одержавлення. На базі державних синдикатів, які вже в добу непу монополізували збут та постачання, були створені виробничі об'єднання. Вони і стали підосною формування відомчої економіки, що зрештою стала основою командної економіки СРСР.

Швидкісними темпами розвивалася енергетика, металургія, хімічна промисловість та залізнична інфраструктура. Галузевий розвиток Донбасу відбувався на основі замкнених виробничих циклів промисловості групи “А”. Натомість соціальна інфраструктура залишалася в жахливому стані. Високі показники промислового зростання досягалися за рахунок жорстокої експлуатації робочої сили, критичного перенапруження людських сил, застосування низки методик позаекономічного визиску, зведення до мінімуму споживання величезних верств населення.

Робітничий клас й індустріалізація: напрямки змін. В демократичному суспільстві суперечності між буржуазією і пролетаріатом розв'язувалися в економічній площині, тобто між профспілками, які представляли інтереси робітників, і підприємцями. Держава, як правило, не мала прямого відношення до підприємницької діяльності і часом виступала у ролі третейського судді, головним чином через прийняття законів, які були обов'язкові для всіх і підтримували в суспільстві класовий мир. Якісно інша ситуація виникла тоді, коли держава перетворилася на власника засобів виробництва і зустрілася з бажанням робітничого класу продати їй свою робочу силу на вигідних умовах.

Паралізуючи це природне прагнення, держава-комуна позбавила робітників незалежних від себе політичних і профспілкових організацій. Більшовицьке керівництво вважало найбільш ефективною формою обмеження вимог робітничого класу переведення їх з економічної у політичну площину, тобто утворення в суспільстві ситуації класової війни. Мова йшла не тільки про протиставлення промислового і сільськогосподарського пролетаріату буржуазії (коли вона ще існувала) та селянам-власникам (які фігурували в образі “куркулів”). Йшлося також про протиставлення груп різного соціального походження у самому робітничому середовищі. “Хіба класова боротьба в епоху переходу від капіталізму до соціалізму, — писав В. Ленін у вересні 1918 р., — не полягає в тому, щоб охороняти інтереси робітничого класу від тих жменьок, груп, верств робітників, які вперто додержуються традицій (звичок) капіталізму і

продовжують дивитися на Радянську державу по-старому: дати “їй” роботи менше і гіршої, — здерти з “неї” грошей якнайбільше”¹¹⁷.

Сталінська “революція зверху” поставила ребром питання про активізацію участі робітничого класу у здійсненні “генеральної лінії на соціалістичну індустріалізацію”. Створювалися умови, коли держава почала дивитися на робітників під специфічним кутом зору: дати їм роботи побільше, заплатити їм якнайменше. Це означало, що робітники повинні були погоджуватися на обмеження заробітної плати фіксованим рівнем (який у робітничому середовищі дістав назву “стелі”), виявляти готовність коритися заходам, що знижували собівартість продукції шляхом інтенсифікації праці і погіршення її умов. Поняття “норма експлуатації праці” більшовики залишили для світу капіталізму, а в будованому ними суспільстві фігурувало інше поняття — рівень продуктивності праці. В умовах ринкової економіки робітники прагнули підвищити продуктивність своєї праці, оскільки це пов’язувалося із зростанням заробітків. Але радянській державі треба було триматися “стелі” в оплаті праці, щоб збільшити фонд нагромадження і забезпечити капіталовкладеннями форсовані темпи індустріалізації. Тому пропагандистський апарат партії закликав робітничий клас миритися з “тимчасовими труднощами” і активно використовував моральні стимули підвищення продуктивності праці, відверто ігноруючи матеріальні.

Форсування темпів індустріалізації вимагало втягнення в галузі промисловості, будівництва і транспорту додаткової маси робочої сили, яку можна було знайти тільки на селі. Колективізація сільського господарства, яка здійснювалася одночасно з індустріалізацією, створювала найбільш сприятливі умови для розв’язання проблеми кадрів, тому що селянська молодь тікала з села, щоб не потрапити в колгоспи або під розкуркулення. Новобудови перших п’ятирічок наповнилися робочою силою, яка не мала навичок праці у великих колективах, байдуже ставилася до інтересів виробництва, саботувала спроби заводських керівників підвищити продуктивність праці за рахунок її інтенсифікації. До того ж нове поповнення робітничого класу було малокваліфікованим і недосвідченим. Внаслідок цього на виробництві різко почастишали аварії і поламки устаткування, погіршилася якість продукції, зріс відсоток браку.

Профспілковий перепис робітників і службовців кам’яновугільної промисловості Донбасу, де питома вага нових працівників була особливо великою, зареєстрував у 1929 р. 45 210 осіб. З них уперше прийшло на виробництво 17 102, працювало раніше по найму поза

¹¹⁷ *Ленін В.І.* ПЗТ. — Т. 37. — С. 86.

сільським господарством 2 929, по найму в сільському господарстві — 13 835, не по найму в сільському господарстві — 11 344 осіб. Значна кількість шахтарів — вихідців з села не втрачала зв'язків з сільським господарством. Зокрема, 11 905 з них мали оброблювану землю¹¹⁸.

Саме в середовищі нових робітників, які не відірвалися остаточно від сільськогосподарської праці і розглядали працю у промисловості як тимчасовий приробіток, були найчастішими порушення трудової дисципліни. Основне місце серед порушень займали прогули без поважних причин. У 1927/28 р. на заводах Південсталі було накладено 107 139 стягнень за порушення правил внутрішнього розпорядку, у тому числі за прогули — 77 828. На деяких шахтах Кадіївського району не виходили на роботу після одержання заробітної плати до половини працюючих. Чимало траплялося випадків сну на роботі, особливо в нічні зміни. Під час перевірки на заводі ім. Ілліча в три години ночі 18 квітня 1930 р. виявилось, що спали геть усі робітники залізничного цеху. Були випадки пияцтва на роботі, відмови від виконання розпоряджень адміністрації, спізнення і передчасного залишення роботи, самовільних відлучок від робочого місця, крадіжок інструментів і матеріалів, навіть навмисного псування заводського майна. На Деконському керамічному заводі (ст. Деконська) хулігани кидали каміння в дробильну машину, щоб влаштувати собі перепочинок. Нерідко, особливо перед святами, робітники ламали машини, щоб влаштувати собі додатковий вихідний день¹¹⁹.

Будь-які поламки устаткування робітниками через недосвідченість або з суто побутових причин влада політизувала, щоб жорстоко покарати винних і залякати всіх інших. Продовжуючи естафету, розпочату наведеними вище висловлюваннями В. Леніна у вересні 1918 р., генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підкреслив у виступі на II Всеукраїнській партконференції у квітні 1929 р.: “Новий робітник, що прийшов до нас з села, частково з заможних груп, частково навербований з різних дрібнобуржуазних верств, колишніх кустарів тощо, у деяких випадках настільки захопив вплив на підприємствах, що іноді задає вже тон на заводі і фабриці”¹²⁰.

Термін “шкідник”, який фігурував як суто біологічний і стосувався різноманітних бактерій, комах та тварин, що псували сіль-

¹¹⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 83.

¹¹⁹ Там само. — С. 84.

¹²⁰ Косіор С.В. Вибрані статті і промови. — К., 1968. — С. 217.

ськогосподарську продукцію, раптом став постійно вживаним в його політичному значенні: людина, руйнуюча виробництво, щоб завдати шкоди народному господарству й тим самим послабити радянську владу. Звинувачення у шкідництві посипалися не тільки на робітників, які через недостатню кваліфікацію псували продукцію або технічні засоби, за допомогою яких вона вироблялася, але й на інженерно-технічний персонал у випадку аварій і поломок устаткування, викликаних різноманітними причинами.

Початок боротьби держави з політичним шкідництвом має точну дату: суд над фігурантами сфабрикованої чекістами “Шахтинської справи”, який відбувся в Москві у травні-липні 1928 р. За ініціативи повноважного представника ОДПУ в Північно-Кавказькому краї Ю. Євдокимова були проведені арешти інженерно-технічного персоналу спочатку в Шахтинському окрузі (звідки назва справи), а потім і в інших округах Донбасу, а також і в Харкові, де розміщувався керівний апарат тресту “Донвугілля”. 10 березня газета “Правда” опублікувала повідомлення “Про економічну контрреволюцію в південних районах вуглепромисловості”. Матеріали справи розглянув об’єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У у березні 1928 р. На ньому генеральний секретар ЦК Л. Каганович заявив: “Досі, говорячи про зловживання в економічній галузі, ми звичайно мали на думці безгосподарність, як з честолюбною метою, так і внаслідок невміння працювати. А новим в Шахтинській справі виявляється якраз те, що вона має суто політичний контрреволюційний характер”¹²¹. До справи було залучено 53 особи, судові засідання за два тижні відвідали 30 тис. глядачів. 11 осіб було засуджено до розстрілу (з них 5 було розстріляно 9 липня 1928 р., а шістьом суд пом’якшив міру покарання). Більшість підсудних була засуджена до ув’язнення на строк від 4 до 10 років.

Через 2 роки після “Шахтинської справи” чекісти підготували новий показовий політичний процес над організацією, якій присвоїли назву “Інженерний центр — Промпартія”. Процес теж відбувався у Москві в листопаді-грудні 1930 р. Фігурантами було дев’ять осіб, всі — з інженерно-технічної інтелігенції старої генерації. Вони були оголошені керівною верхівкою організації, після засудження якої органи державної безпеки зайнялися створенням її філіалів. Зокрема, у вересні 1931 р. на закритому засіданні колеги ОДПУ СРСР в Москві була розглянута справа “Офіцерської бойової диверсійно-шкідницької і шпигунської організації в Донбасі” під тією же

---

¹²¹ Бут А.Н., Добров П.В. “Экономическая контрреволюция” в Украине в 20–30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению. — Донецк, 2000. — С. 144.

назвою — “Промпартія”. До різних строків ув’язнення були засуджені 65 інженерів і техніків, які працювали на Донбасі¹²².

Недостатня технічна кваліфікація промислового персоналу і свідомі або несвідомі (частіше — у нового поповнення робітників) факти порушення трудової дисципліни — такою була об’єктивна реальність, породжувана форсуванням темпів індустріалізації країни. За цих умов радянська влада полегшувала собі завдання встановлення на виробництві трудової дисципліни за допомогою фантомних контрреволюційних організацій інженерно-технічних працівників. Адже позірна наявність таких організацій дозволяла політизувати боротьбу за зміцнення трудової дисципліни, тобто переводити її в русло класової боротьби. Це дозволяло застосувати проти порушників дисципліни зовсім інший рівень покарань, тобто впливати на робітничі колективи терористичними засобами.

Показовий процес над “шахтинцями” завершився у липні 1928 р., а вже в наступному місяці пленум ЦК ВКП(б) загострив увагу партійних, комсомольських і профспілкових організацій підприємств на необхідності “боротьби з порушеннями трудової дисципліни, з пияцтвом, з падінням продуктивності праці, прогулами, браком через неохайну роботу, з недбайливим ставленням до машин та інструментів”¹²³. Починаючи з осені 1928 р., коли вступив у дію план першої п’ятирічки, в країні розгорнулася кампанія за зміцнення трудової дисципліни і “посилення соціалістичного виховання відсталих прошарків робітничого класу”.

У постанові “Про завдання вугільної промисловості Донбасу” від 17 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) вказав, що партійні і профспілкові організації повинні спиратися в розгортанні кампанії за зміцнення трудової дисципліни на кадрових робітників¹²⁴. Цю саму думку, але в більш визначеній формі було сформульовано 21 лютого 1929 р., в адресованому партійним організаціям листі ЦК ВКП(б) “Про підняття трудової дисципліни”. У листі підкреслювалося, що незадовільний стан продуктивності праці і послаблення трудової дисципліни викликають серйозну тривогу за успішність виконання як загального плану промисловості на поточний господарський рік, так і особливо завдань по зниженню собівартості продукції. Парткомам

---

¹²² Нікольський В.М. “Основна диверсійна і наймогутніша з усіх організацій, створених «Промпартією»” // Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995.

¹²³ Справочник партийного работника. — М., 1930. — Вып. 7, часть 1. — С. 582.

¹²⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 4. — М., 1970. — С. 161.

всіх рівнів і партійним організаціям на виробництві пропонувалося мобілізувати робітничі маси на боротьбу за піднесення продуктивності праці і посилення трудової дисципліни. Перед партійними організаціями висувалися завдання створити на заводах і фабриках обстановку “громадської нетерпимості до прогульників, ледарів, нехлюїв”. Особливу увагу вимагалось звернути на зв’язок між падінням трудової дисципліни і залученням до виробництва “нових прошарків робітників, більшість яких зв’язана з селом, тому що найтяжчі випадки порушення трудової дисципліни припадають якраз на ці кадри робітників”. Підкреслювалося, що робота кожної партійної організації буде вимірюватися “успішністю залучення робітничої маси до справи боротьби за соціалістичну дисципліну”¹²⁵.

Щоб директиви такого типу не залишалися гласом волаючого в пустелі, більшовицьке керівництво різко посилило темпи партизації робітничого класу. По суті, було здійснено перехід від індивідуального членства до масових кампаній набору під пристойними гаслами (здебільшого — під гаслом ленінського призову, тобто набору в чергову річницю смерті В. Леніна). У квітні 1929 р. партпрошарок у робітничому колективі Краматорського заводу важкого машинобудування дорівнював 23,6%, Луганського паровозобудівельного заводу — 24,3%¹²⁶. На початок 1932 р. пролетарське ядро становило більше половини всього складу республіканської партійної організації¹²⁷.

Іншою формою громадського призову було переміщення під тиском партійної дисципліни кваліфікованих робітників в регіони, які відчували нестачу робочої сили певних спеціальностей. У жовтні 1930 р. ЦК КП(б)У спрямував з промислових районів України на Донбас 200 кваліфікованих металістів. На початку 1931 р. з різних регіонів країни за громадським призовом, оголошеним ЦК ВКП(б), на Донбас прибуло ще 1000 партійних робітників-металістів, у тому числі з Московської області — 350, Ленінградської — 275, Нижегородської — 60, з областей УСРР — 380¹²⁸.

Зміцнюючи трудову дисципліну “з голови”, 5 вересня 1929 р. ЦК ВКП(б) скасував колегіальність керівництва і поклав всю відпо-

---

¹²⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1957. — С. 12–17.

¹²⁶ *Епштейн А.І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — Харків, 1968. — С. 19.

¹²⁷ Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. — Харків, 1932. — С. 6.

¹²⁸ *Лихолобова З.Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 32.

відальність за виконання виробничих завдань на дирекцію підприємств. Партійні, комсомольські і профспілкові організації зобов'язувалися працювати в тісному контакті з адміністрацією, але їхні керівники мусили підпорядкуватися їй в усіх випадках¹²⁹.

На підприємствах створювалася атмосфера громадської нетерпимості до порушників трудової дисципліни. Поширилися так звані “чорні каси” з відповідним зовнішнім оформленням, де прогульники змушені були одержувати заробітну плату. У багатотиражках заводів і фабрик друкувалися прізвиська прогульників із зазначенням ділянки, де вони працювали, а на “чорні дошки” районних і окружних газет потрапляли підприємства з низьким рівнем виробничої дисципліни. На “Донсоді” була організована “фотогалерея” прогульників. Профспілка робітників комунального господарства замовляла етикетки на сірниках з переліком прізвиськ “прогульників-рекордсменів”. Практикувався обхід квартир прогульників представниками робітничої громадськості. Художники-аматори малювали карикатури на порушників дисципліни у стінгазетах. Члени сімей прогульників викликалися на засідання заводських комітетів або на робітничі збори¹³⁰.

Проблема трудової дисципліни активно обговорювалася на XVI з'їзді ВКП(б). Результатом обговорення стало рішення з'їзду організувати на заводах і фабриках товариські суди. Вважалося, що вони дадуть більший ефект, ніж стягнення по адміністративній лінії. За короткий строк країна була покрита мережею виробничих товариських судів, на яких публічно розглядалися випадки порушення трудової дисципліни. Виступаючи на IX Всесоюзному з'їзді профспілок (квітень 1932 р.), нарком юстиції РСФРР М. Криленко заявив: “Коли я слухав, як робітники, члени товариських судів, розповідають про конкретні результати своєї роботи, як окремі прогульники, п'яниці й літуни тільки під впливом того факту, що вони повинні на товариських судах говорити про свої “злочини”, не в камері народного судді, а тут же, в цеху, перед тисячною робітничою масою, я відчував, що називається, цю грандіозну роботу по перевихованню”¹³¹.

Справді, моральний тиск колективу на окрему людину давався взнаки. Те, що сам колектив діяв не спонтанно, а під впливом різноманітних важелів, які сходилися в парткомі підприємства і

¹²⁹ Правда (Москва). — 1929. — 6 сентября.

¹³⁰ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 90.

¹³¹ Труд (Москва). — 1932. — 27 апреля.

парткоммах більш високого рівня, не мало жодного значення. Людина, життя якої проходило у колективі, не могла залишатися байдужою до його вимог. Характерний приклад: в цехах Сталінського металургійного заводу були розклеєні виготовлені типографським способом листівки з відозвою комсомольця Ковальова — “колишнього прогульника” (фото додавалося). У відозві говорилося: “Слушайте, прогульники! Я 23 серпня 1932 р. зробив прогул. Визнаю це злочином проти промфінплану і обіцяю комсомольській організації, всім робітникам ніколи більше не прогулювати. Викликаю усіх прогульників йти за моїм прикладом”¹³².

Далеко не останню роль в кампанії за зміцнення виробничої дисципліни відіграла здійснювана на державному рівні пропаганда і агітація. До цієї кампанії підключалися майстри літератури і мистецтва. Здійснювані в художній формі, їхні заклики тиражувалися засобами масової інформації. У вересні 1929 р. “Рабочая газета” (Москва) опублікувала вірш Володимира Маяковського “Американці дивуються”, в якому містилися рядки, сповнені гордістю за робітничий клас:

*Что это за люди?
Какая закалка!
Кто их
так
в работу вклинил?
Их не гонит
никакая палка –
а они
сжимаются
в стальной дисциплине.*

Заходи громадського впливу проти порушників трудової дисципліни доповнювалися адміністративними стягненнями. Постанова РНК СРСР від 6 березня 1929 р. надавала право адміністрації самостійно накладати на порушників дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи¹³³. Спочатку звільнення як остання міра покарання, передбачена табелем стягнень, застосовувалося досить рідко, бо стаття 47 Кодексу законів про працю давала право розірвати трудовий договір лише у разі неявки трудівника на роботу

¹³² Лихолобова З.Г. Рабочие Донбассу в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 55.

¹³³ Директивы КПСС и Советского государства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — С. 19.

більше трьох днів підряд або шести днів на місяць без поважних причин. Проте постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. встановлювалося, що у разі хоча б одного дня неявки на роботу без поважних причин працівник мав бути звільнений з позбавленням його продовольчих і промислових карток¹³⁴.

Сукупність засобів громадського впливу і адміністративних стягнень дала очікуваний результат. Зокрема, кількість прогульних днів з неповажних причин у розрахунку на одного робітника за рік у кам'яновугільній промисловості Донбасу скоротилася з 10,6 в 1932 р. до 1,6 в 1934 р.¹³⁵

В роки першої п'ятирічки ненормально високою залишалася плинність кадрів. Певну роль у загостренні цієї проблеми відігравали важкі житлові і культурно-побутові умови, неналагодженість робітничого постачання, різнобій в оплаті праці. Проте головна причина різкого збільшення плинності робочої сили, особливо на новобудовах і в кам'яновугільній промисловості, полягала у великій рухливості нового поповнення робітників, не пов'язаного з певним робітничим колективом. На Донбасі дефіцит робочої сили відчувався особливо гостро в літні місяці, коли робітники поверталися в свої села на сільськогосподарські роботи. У першій декаді липня 1930 р. з шахт пішло 30 856 осіб, в результаті чого виробництво довелось перевести з трьох змін на дві, а одна шахта через брак робочої сили взагалі тимчасово зупинилася¹³⁶. Щоб забезпечити безперервність виробництва, адміністрації підприємств доводилося утримувати штат зайвих робітників, хоч це істотно підвищувало собівартість продукції. Наприклад, на Сталінському металургійному заводі існував штат з 500 осіб спеціально для заміни вибулих робітників¹³⁷.

Влада робила спроби боротися з плинністю робочої сили за допомогою робітничої громадськості. Робітники, які зверталися за розрахунком, мусили пояснювати причини залишення підприємства, і нерідко профспілковим активістам або ветеранам праці вдавалося переконати їх залишитися на роботі. На багатьох заводах такі бесіди з бажаними звільнитися успішно провадили так звані "комсомольські заслони". Така практика була закріплена прийнятою у серпні 1930 р. постановою Всесоюдної центральної ради профе-

¹³⁴ Сборник важнейших постановлений по труду. — М., 1938. — С. 33.

¹³⁵ Праця в УРСР. Статистичний довідник. — К., 1937. — С. 129.

¹³⁶ Труд (Москва). — 1930. — 17 июля.

¹³⁷ О трудовой дисциплине. Директивное письмо ЦК Всесоюзного союза рабочих-металлистов. — М., 1929. — С. 7.

сійних спілок (ВЦРПС) “Боротьба за сталі кадри — найважливіше завдання профорганізацій”. Керівництво профспілок поклало на фабзавкоми обов’язок провадити бесіди з робітниками, що звільнялися за власним бажанням, виявляти причини і вживати заходи до задоволення справедливих вимог¹³⁸.

Розв’язуючи проблему плинності робітничого класу, ЦК ВКП(б) дав установку організувати патріотичний почин, суть якого полягала в самозакріпленні і самоконтрактації робітників за своїми підприємствами. Ініціатива у розгортанні почину надавалася колективу шахти № 4-21 тресту “Кадіїввугілля”. На початку 1930 р. робітники та інженерно-технічний персонал шахти самозакріпилися за своїм підприємством до кінця п’ятирічки. Буквально через декілька днів, 15 січня Всеукраїнський з’їзд інженерно-технічних секцій профспілки гірників прийняв рішення: делегатам з’їзду підписати договори з адміністрацією своїх підприємств про самоконтрактацію на строк не менше трьох років. У травні 1930 р. інженерно-технічна секція тресту “Сталінвугілля” забезпечила закріплення на виробництві 71,5% інженерів і 77,1% техніків¹³⁹.

Кампанія самозакріплення і самоконтрактації не випадково починалася на Донбасі, який особливо страждав від плинності робочої сили. Намагаючись поширити її на всю країну, ЦК ВКП(б) прийняв 20 жовтня 1930 р. постанову по боротьбі з плинністю, в якій вказувалося: “Відзначаючи масові явища самозакріплення передових груп робітників-ударників на період до закінчення п’ятирічки, всіляко заохочувати цю ініціативу робітників, доручити ВЦРПС вести широку роз’яснювальну роботу серед робітничих мас про важливість цієї ініціативи для успішного виконання плану”¹⁴⁰.

Самозакріплювалися на виробництві переважно кадрові робітники, найбільш кваліфікована частина робітничого класу. Тому питома вага самозакріплених була найбільшою в галузях машинобудування, а найменшою — у добувній промисловості. За станом на березень 1931 р. число робітників, які самозакріпилися до кінця п’ятирічки на 159 шахтах Донбасу, становило 18 135 чоловік, тобто 16,5% від загальної кількості робочої сили. Натомість на шести підприємствах транспортного машинобудування України закріпилося до кінця п’ятирічки 25 097 осіб, тобто 67,2%¹⁴¹.

¹³⁸ Рабочий класс в управлении государством (1926–1937). — М., 1968. — С. 201.

¹³⁹ Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. — К., 1973. — С. 178, 180.

¹⁴⁰ Справочник партийного работника. — М., 1934. — Вып. 8. — С. 398.

¹⁴¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 94.

Розгортаючи кампанію за самозакріплення робітників і самоконтрактацію інженерно-технічного персоналу, сталінська команда прагнула уникнути схожості з кампанією мілітаризації праці, яка здійснювалася десятиліттям раніше більшовицьким керівництвом на чолі з В. Леніним і Л. Троцьким. Гарантоване Конституцією СРСР право на вільний вибір праці для робітничого класу вважалося безспірним, а кампанія самозакріплення і самоконтрактації мала чітко окреслені часові рамки. Машиніст Південно-Західної залізниці О. Літинський, коли повідомляв делегатам VI Всесоюзного з'їзду рад про те, що в їхньому колективі кожний робітник самозакріпився, додав: “Це зробили робітники самі, щоб зберегти кваліфіковану робочу силу на підприємстві, з одного боку, і з другого — щоб запобігти проривам”¹⁴². Мабуть, такий додаток пролунав не без підказки “згори”.

В другій половині 1920 р., коли воєнні дії припинилися і вперше постало завдання відбудови і розвитку промислового потенціалу радянських республік, більшовицьке керівництво поставило перед профспілками завдання розгорнути на підприємствах виробничу пропаганду. У листопаді 1920 р. Всеросійська центральна рада профспілок розіслала циркулярний лист, в якому вказувалося на необхідність усвідомлення робітничими масами цілей, накреслених в галузі господарського життя. Перед новоствореними у профспілковій мережі органами виробничої пропаганди ставилося завдання залучити працівників підприємств в коло їх проблем. В грудні цього року було утворене Центральне бюро виробничої пропаганди, яке розгорнуло видавничу діяльність і організацію своїх первинних осередків на підприємствах¹⁴³.

У звіті Донецького губернського бюро пропаганди було зазначено, що воно почало працювати з 6 грудня 1920 р. Всім заводоуправлінням губернії було запропоновано щомісяця доповідати про свою діяльність перед робітничими колективами, а також проводити обговорення виробничих програм. На підприємствах почали виникати технічні ради, які проводили конкурси раціоналізаторських пропозицій і винаходів, влаштовували технічно-виробничі виставки. Бюро пропаганди на заводах і шахтах організовували

---

¹⁴² 6-й съезд Советов Союза ССР. Стенографический отчет. Бюллетень № 9. — М., 1931. — С. 12.

¹⁴³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 27.

зразкові групи ударної праці, виробничі конференції, дисциплінарні суди¹⁴⁴.

Є. Генкіна, яка першою в радянській історіографії торкнулася теми виробничої пропаганди, зазначила, що в умовах господарської руїни була відсутня база для широкої діяльності виробничих осередків і гуртків¹⁴⁵. Проте документи свідчать, що на шахтах Донбасу в січні 1923 р. існувало 78 осередків виробничої пропаганди, а через рік їх кількість зросла до 174. Число працюючих в них представників від партосередку, завкому, заводууправління, техперсоналу і виборних від робітників за професіями зросло з 598 осіб до 1945 (всього на цей час діяло 175 шахт)¹⁴⁶.

Центральні і губернські органи виробничої пропаганди діяли на засадах міжвідомчої організації, без розгалуженого апарату. Необхідність їх існування відпадала в міру посилення мережі первинних осередків. Так було зазначено в циркулярі ВЦРПС, опублікованому газетою “Правда” 3 листопада 1922 р. Самі ж первинні осередки поступово трансформувалися у виробничі наради, які від пропаганди перейшли до залучення виробничих колективів у безпосередню роботу з підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Від осередків виробничої пропаганди виробничі наради відрізнялися більшою масовістю: в їх роботі брали участь не тільки господарники, інженерно-технічні працівники, адміністративний персонал і окремі робітники високої кваліфікації, але й робітничі маси.

Постійно діючими виробничі наради не були. Тому майже одночасно виникли виробничі комісії при фабзавкоммах — організаційні центри заводських нарад, які готували питання на обговорення, збирали робітничі раціоналізаторські пропозиції, проводили обстеження за дорученням Робітничо-селянської інспекції.

Робота виробничих комісій і нарад поступово бюрократизувалася. Багато з них захопилися адміністративними функціями: звільняли робітників, затверджували розцінки, віддавали всілякі розпорядження замість адміністрації. Часто вони займалися другорядними питаннями, іноді навіть не пов'язаними з виробництвом, ставили на обговорення робітничих колективів надто загальні або непередбачені питання, не добивалися реалізації раціоналізатор-

¹⁴⁴ Там само. — С. 27.

¹⁴⁵ Генкіна Э.Б. Возникновение производственных совещаний в годы восстановительного периода (1921–1925) // История СССР (Москва). — 1958. — № 3. — С. 69.

¹⁴⁶ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 29.

ських пропозицій робітників. В результаті вони ставали допоміжними органами при адміністрації¹⁴⁷.

Певним поштовхом до організації роботи виробничих нарад стало звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) “Про боротьбу за режим економії” (квітень 1926 р.). Зверненню передувало рішення XIV з’їзду ВКП(б) про перехід до індустріалізації країни. Було зрозуміло, що курс на індустріалізацію мусив забезпечуватися тільки внутрішніми ресурсами. Отже, треба було знайти шляхи для концентрації в державному бюджеті коштів на нове будівництво і докорінну технічну реконструкцію існуючих підприємств.

У зверненні ЦК і ЦКК ВКП(б) вимагалось встановити найсуворіший режим економії. Наводячи приклади збільшених витрат на рекламу, роздутих штатів, значних перевитрат палива на одиницю продукції тощо, ЦК і ЦКК ВКП(б) підкреслювали: “Всі ці й подібні їм приклади наочно показують, як нерозумно, неощадливо і нееконотно витрачаються десятки й сотні мільйонів рублів, які можна було б перетворити на резерви соціалістичного нагромадження”¹⁴⁸.

Негайно, у тому ж таки квітні 1926 р. Раднарком УСРР заснував республіканську комісію по здійсненню режиму економії на чолі з В. Чубарем. Ця комісія створювала собі подібні при наркоматах і трестах, в округах і районах. Певну мобілізаційну роль комісії відіграли, в усякому разі — до початку 1927 р. Однак на рівні підприємств вони відразу виявилися неефективними. Виступаючи на червневому (1926 р.) пленумі ЦК КП(б)У, нарком робітничо-селянської інспекції (РСІ) УСРР М. Владимирський підкреслював, що створена на Краматорському машинобудівному заводі комісія з режиму економії і п’ять підкомісій в цехах не вели будь-якої роботи. Наводячи цей приклад, нарком зробив узагальнюючий висновок: треба ліквідувати такі комісії на всіх підприємствах, де вони виникли¹⁴⁹.

Отже, зусилля більшовицького керівництва створити комісії з режиму економії по всій лінії адміністративно-територіального поділу не дали результату. Проте перенесення акцентів у цій справі на виробничі наради і комісії активізувало їхню роботу. Зрештою, це визнали і в керівництві партії. У матеріалах до організаційного звіту

---

¹⁴⁷ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к третьему съезду профсоюзов Украины. — Харьков, б/г. — С. 153.

¹⁴⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1957. — С. 579.

¹⁴⁹ Воскресенский Ю. В. Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР. — М., 1969. — С. 293.

ЦК ВКП(б) XV з'їзду партії перші підсумки діяльності виробничих нарад в умовах переходу до курсу індустріалізації були охарактеризовані так: “Виробничі наради, з одного боку, відбивають підвищений інтерес робітників до питань будівництва, до справи раціоналізації промисловості і, з другого боку, вони зуміли за цей час своєю діловою роботою завоювати міцне становище на підприємствах, і господарники більше, ніж будь-коли приділяють увагу їх роботі, їхнім рішенням”¹⁵⁰.

Діяльність робітників у виробничих нарадах, як показувала статистика, стала масовою. Якщо в 1925/26 р. в них брали участь лише окремі робітники, інколи навіть на засадах виборності, то через два роки в загальнозаводських нарадах працював кожний десятий працівник промисловості, а в цехових — кожний п'ятий¹⁵¹. Та офіційна оцінка діяльності нарад була доволі оптимістичною. Після візиту на підприємства Петровського району Артемівської округи у 1928 р. секретар ЦК КП(б)У О. Медведєв доповідав в політбюро ЦК: “Виробничі наради працюють з перебоями, не дають справжнього ефекту. Їхні постанови проводяться в життя не більше, ніж на 50%, відвідування — 2–5%, інтерес низький, робітники не вірять в їхню силу”¹⁵².

Мабуть, саме такий висновок відбивав реальність, а не загальні статистичні дані. Опосередковано цей висновок підтверджував Все-союзний огляд виробничих нарад, організований редакцією газети “Правда” у жовтні 1928 — березні 1929 рр. Редакція не приховувала цілей піврічного огляду — підняти інтерес до роботи виробничих нарад, залучити до них нові прошарки робітників, виявити недоліки керівництва ними з боку партійних і профспілкових організацій¹⁵³. Проте важко сумніватися в тому, що газеті нерідко підсовували для друкування “липові” цифри участі робітників у діяльності виробничих нарад. Прикрашуванням істини не гребували й деякі радянські дослідники. І. Остапенко, наприклад, твердив про участь в огляді виробничих нарад 80% робітників Луганської округи¹⁵⁴. Мова йшла про те, що учасниками нарад ставала переважна більшість

¹⁵⁰ К XV съезду ВКП(б). За два года. К организационному отчету ЦК ВКП(б). — М., Ленинград, 1927. — С. VIII.

¹⁵¹ Довгопол В.М. Участь робітників УСРР у всесоюзному огляді виробничих нарад (1928–1929) // Питання історії народів СРСР (Харків). — 1966. — Вип. 2. — С. 74.

¹⁵² Гринчуцький В. Промислові трести України в двадцять роки. — К., 1997. — С. 120.

¹⁵³ Правда (Москва). — 1928. — 25 октября.

¹⁵⁴ Остапенко И.П. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. 1921–1932 гг. — М., 1964. — С. 69.

робітників Луганщини. А насправді джерело, яким користувався цей дослідник, повідомляло, що в Сталінській та Луганській округах за півроку відбулося понад 2 тис. робітничих зборів і виробничих нарад, в яких взяло участь 80% робітників і службовців¹⁵⁵.

Цікава картина розкривається, коли проаналізувати підсумки цього огляду виробничих нарад на двох залізницях — Донецькій і Південно-Західній. В інформаційному огляді ЦК спілки залізничників СРСР знаходимо такі дані¹⁵⁶:

Залізниця	Всього подано пропозицій за час огляду	З них	
		пропозиції, спрямовані на поліпшення роботи виробничих нарад	пропозиції, спрямовані на поліпшення виробництва
Донецька			
пропозиції	8711	1874	6837
у відсотках	100,0	21,5	78,5
Південно-Західна			
пропозиції	13 320	5170	8150
у відсотках	100,0	38,9	61,1

Профспілкові статистики підкреслювали, що наведені цифри фіксують багато повторюваних пропозицій. Більшість всіх пропозицій поділялася на нездійсненні взагалі або нездійсненні в теперішній час. Проте вони робили оптимістичний висновок: існує значна кількість пропозицій, які можна негайно втілювати в життя. Додавали, однак, що економічний ефект від запропонованих пропозицій, як правило, не підраховувався.

У наведених цифрах привертає увагу сам поділ пропозицій на дві групи: спрямовані на поліпшення роботи виробничих нарад і спрямовані на поліпшення виробництва. Виходить, що п'ята частина пропозицій, зібраних на Донецькій залізниці, не мала відношення до виробництва. На сусідній залізниці більше третини пропозицій виявилися холостими. Огляд засвідчував прагнення партійних, комсомольських і профспілкових організацій на виробництві показати “справну цифру”. Бюрократична заметіль засвідчувала відстороненість робітничого класу від кампаній, спрямованих владою на поліпшення економічних показників промислового виробництва.

¹⁵⁵ История рабочих Донбасса. — Том первый. — К., 1981. — С. 271.

¹⁵⁶ Политический и трудовой подъем рабочего класса СРСР (1928–1929 гг.). — М., 1956. — С. 133.

Керівництво партії зрозуміло, що потрібні інші форми і методи залучення робітників в процес індустріалізації країни.

Початок виробничого змагання. Історики з іронією ставляться до заяложеного в радянські часи терміну “колгоспний рух”. Справді, вступ у колгоспи не випадає називати рухом, тобто колективною дією селянських мас. Приписувана самим селянам ініціатива у розгортанні колективізації сільського господарства була суто пропагандистською акцією. Натомість спрямовувані компартійними, комсомольськими і профспілковими органами колективні дії робітничого класу можуть бути названі рухами. Як правило, вони не позначалися негативно на добробуті робітників. Навпаки, ці рухи сприяли зростанню якісних показників промислового виробництва, в чому полягав корінний інтерес самих робітників. Інша річ, що ініціативу в організації робітничих рухів завжди виявляли державні органи і контрольовані державою громадські організації. У самих робітників не могло бути незалежних від держави організацій за означенням.

Технологія організації тематично визначеного загальносоюзного руху була відпрацьована ще на початку сталінської “революції згори”. Ініціатором руху мусив бути вирішальний для справи індустріалізації регіон. Частіше за все це були Московський і Ленінградський промислові вузли або підприємства Донбасу. У такому регіоні рух мусив починати кадровий робітник високої кваліфікації, а не інженер або технік. Як варіант, ініціатором міг виступити робітничий колектив, який домігся високих виробничих показників. Досягнення робітника або колективу одразу “помічали” журналісти. У засобах масової інформації детально й дохідливо розповідалося, в чому полягає важливість нібито спонтанно здійснюваного почину для підприємства, галузі промисловості, економіки країни.

Потім в пропагандистську кампанію включалася “важка артилерія” — Центральний комітет ВКП(б). У спеціальній постанові він зобов’язував комуністів, комсомольців і профспілкових працівників уважно вивчити досвід передовиків і поширити його на всю країну. Після появи партійної постанови поточна діяльність представників влади і господарників спрямовувалася на поширення почину. Тут уже компліменти на адресу ініціаторів і послідовників почину супроводжувалися звинуваченням тих керівників усіх рангів, які не забезпечили у підвідомчій їм сфері використання позитивного досвіду новаторів виробництва. Бажаючи того чи ні, але робітничі колективи і працюючі в них робітники ставали учасниками руху, за допомогою якого розв’язувалися конкретні проблеми в ході індустріалізації країни.

Рух ударних бригад в країні розпочався на початку 1926 р., тобто майже одразу після сформулювання XIV з'їздом ВКП(б) генеральної лінії партії на соціалістичну індустріалізацію. Вважалося, що першими ударними бригадами були показовий комсомольсько-молодіжний колектив вагонної майстерні ст. Москва Московсько-Казанської залізниці у складі 75 осіб під керівництвом М. Некрасова (квітень 1926 р.) і ударна бригада з восьми молодих робітниць-калошниць на ленінградському заводі “Червоний трикутник” (вересень 1926 р.)¹⁵⁷. Є також згадка про виникнення ще на початку 1926 р. ударної бригади з молоді в інструментальному цеху Златоустівського механічного заводу (документ стверджує, що бригада швидко розпалася)¹⁵⁸. Один з перших дослідників ударних бригад Ю. Воскресенський зазначав, що при аналізі документів важливо бачити суть справи: немало бригад, які працювали по-ударному, тобто цілеспрямовано і постійно прагнули перевищувати встановлені норми виробітку, не називали себе ударними¹⁵⁹.

В Україні ударні бригади з'явилися спочатку в металургійній і кам'яновугільній промисловості. Наприкінці 1926 р. дві молодіжні бригади, які показували зразки високопродуктивної праці, було створено в будівельному цеху Сталінського металургійного заводу. У січні 1927 р. на шахті № 8 “Чулковка” (Будьоннівське рудоуправління) утворилася молодіжна бригада ударної праці з 18 осіб. Починаючи з квітня 1927 р. бригада з 12 вибійників на чолі з І. Кураковим, яка працювала на шахті “Червоний Жовтень” (Макіївське рудоуправління) прославилася на весь Донбас. Газета “Молодой рабочий” (Сталіно) 31 січня 1929 р. вмістила добірку про роботу ударних бригад під гаслом: “Потрібні Куракови на кожній шахті!”¹⁶⁰ В резолюціях VIII Всесоюзного з'їзду ВЛКСМ (травень 1928 р.) відзначалося: “Широкий розвиток ініціативи робітничої молоді у виробничому житті, який знайшов своє виявлення на ряді підприємств, і створення ініціативних груп, раціоналізаторських осередків ударних виробничих бригад і гуртків вимагають всемірної підтримки з боку союзу”. Тут же підкреслювалося, що робота таких

¹⁵⁷ *Колычев Ю., Рогачевская Л.* Первые ударные. — М., 1961.

¹⁵⁸ *История индустриализации Урала (1926–1932 гг.).* Документы и материалы. — Свердловск, 1967. — С. 133.

¹⁵⁹ *Воскресенский Ю.В.* Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР. — М., 1969. — С. 306.

¹⁶⁰ *Довгопол В.М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Харків, 1971; *Довгопол В.М.* Ударницький рух на Україні в 1926–1929 рр. // *Питання історії народів СРСР* (Харків). — 1971, вип. 2; *Лихолобова З.Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937). — Донецк, 1973.

груп “повинна розглядатися як допоміжна форма залучення робітничої молоді до активної участі у виробничих нарадах і будуватися на основі їх планів”¹⁶¹. Отже, ініціатори створення ударних бригад розглядали і оцінювали їх під кутом зору звичного, вже п’ятирічного на той час досвіду роботи виробничих нарад.

З. Лихолобова встановила, коли саме і під яким кутом зору у виробничому житті з’явилася ідея змагальності. Вона була своєрідною радянською відповіддю на властиву для демократичного суспільства конкуренцію як рушійну силу економічного прогресу. На відміну від органічно властивої для вільного підприємництва конкуренції, змагальність являла собою рису виробничого процесу, яка повинна була насаджуватися директивами згори.

Ідея змагальності уперше з’явилася на Донбасі. По доповіді секретаря Артемівського окружкому КП(б)У Р. Терехова окружна партійна конференція в грудні 1928 р. звернулася до членів партії і всіх робітників промислових підприємств “широко вводити принцип змагання між окремими цехами” з метою підвищення продуктивності праці¹⁶². Одразу після звернення з ініціативи вибійників і робітничих кореспондентів Дудкіна та Іванова на Північному руднику (трест “Артемвугілля”) почалося індивідуальне змагання між шахтарями¹⁶³.

Стурбований байдужим ставленням господарників до комсомольських ініціатив, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев підписав 16 січня 1929 р. наказ, яким зобов’язував господарські органи сприяти роботі ударних бригад¹⁶⁴. Наказ і статтю Куйбишева “Ближче до соціалістичного будівництва” наступного дня опублікувала газета “Комсомольская правда”. У статті давалася висока оцінка ударних виробничих бригад на підприємствах Москви, Ленінграда, Уралу і Донбасу. Однак ідею змагальності бригад В. Куйбишев не висував.

Відаючи пріоритет у висуненні цієї ідеї Р. Терехову, слід все-таки підкреслити, що першим її висунув В. Ленін. У 1918 р. він написав статтю “Як організувати змагання?”, але з невідомих причин закинув її в далеку шухляду. 20 січня 1929 р. газета “Правда” опублікувала цю статтю, після чого агітаційні органи партійних

¹⁶¹ VIII съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет. — М., 1928. — С. 575.

¹⁶² Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 56–57.

¹⁶³ Там само. — С. 57.

¹⁶⁴ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР (1928–1929 гг.). Сборник документов. — М., 1956. — С. 127.

комітетів усіх рівнів негайно почали закликати робітничі маси брати участь у “соціалістичному змаганні”.

Із закликом організувати змагання на виробництві в останній декаді січня виступили центральні органи масової інформації — “Правда”, “Рабочая газета”, “Комсомольская правда”, “Торгово-промышленная газета”. Не відставали й донецькі газети. 25 січня газета “Молодой рабочий” звернулася до комсомольців Донбасу із закликом організувати змагання за зміцнення трудової дисципліни і зростання продуктивності праці. 26 січня “Кочегарка” опублікувала постанову Артемівського окружкому комсомолу, якою оголошувалося змагання між молодими шахтарями за виконання програми видобутку вугілля і зниження його собівартості.

28 січня 1929 р. шахтарі рудника № 1 Горлівського шахтоуправління (пізніше — шахта “Кочегарка”) з ініціативи органу ЦК ВКП(б) “Рабочая газета” звернулися до колективу Ірмінського рудника (пізніше — шахта “Центральна-Ірміне”) з листом. У листі, опублікованому цією газетою 31 січня, говорилося: “Не боячись своїх власних недоліків, ми охоче приймаємо пропозицію “Рабочей газеты” влаштувати змагання з рудником іншого району (Ірмінський рудник знаходився у підпорядкуванні Щербинівського рудоуправління — *авт.*), щоб нам і тому руднику перейняти в підсумку позитивний досвід роботи, позбавитися недоліків і піднести продуктивність”¹⁶⁵.

І. Лебедева і О. Шкаратан підкреслювали, що це був перший в СРСР господарсько-політичний договір між підприємствами (пізніше їх стали називати договорами на соціалістичне змагання). Обидва колективи зобов’язалися перевиконати завдання по видобутку вугілля, підняти продуктивність праці на 17% і знизити собівартість вугілля проти запланованої на 7%¹⁶⁶.

Перші результати змагання були досить-таки вагомими. Шахтарі Північного рудника (трест “Артемвугілля”) до вступу в змагання в січні і лютому 1929 р. видали на поверхню 4 929 тонн вугілля, а в березні-квітні — 5 749 тонн. Шахта “Центральна” Щербинівського рудоуправління, яка уклала з шахтарями Північного рудника договір на змагання, за два місяці підвищила продуктивність праці на 22%. Сталінський і Макіївський металургійні заводи у березні

¹⁶⁵ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 57.

¹⁶⁶ Лебедева Н.Б., Шкаратан О.И. Очерки истории социалистического соревнования. — Ленинград, 1966. — С. 93.

1929 р. виконали завдання з виплавки чавуну на 105%, а коли почали змагатися, то у травні — на 132%, в червні — на 137%¹⁶⁷.

20 березня 1929 р. ЦК КП(б)У опублікував постанову “Про соціалістичне змагання за зниження собівартості і поліпшення якості продукції”¹⁶⁸. Отже, на першому плані для партійного керівництва перебували не кількісні, а якісні показники виробництва. За пропозицією ЦК ЛКСМУ було створено республіканський комітет по керівництву соціалістичним змаганням на чолі з П. Постишевим. Комітет зобов’язав ЦК ЛКСМУ, ВУРПС й Українську раду народного господарства (УРНГ) надіслати групи відповідальних працівників для допомоги місцевим організаціям у підготовці і проведенні змагання, висунув гасло перетворення господарського походу комсомолу і робітничої молоді у соціалістичне змагання всіх трудящих і сформулював конкретні завдання і напрями господарсько-політичної кампанії, що розгорталася. Сам Постишев направив для тимчасової масової роботи на виробництві велику групу відповідальних працівників партійно-радянського апарату з Харкова. Зокрема, голова Харківської окружної контрольної комісії Г. Завицький був відряджений на шахту “Щербинівка”, заступник наркома Робітничо-селянської інспекції В. Храмов — в Луганськ, секретар ВУЦВК М. Василенко — на Комунарський завод¹⁶⁹.

Республіканський комітет по керівництву змаганням повсюдно насаджував профільні комітети і комісії, внаслідок чого справа швидко забюрократизувалася. Господарсько-політичні договори, як і органи по керівництву змаганням виявилися ефективними тільки на перших порах. Ефективність змагання вимірювалася безпосередньо участю в ньому робітничих мас, тобто наявністю ударних бригад.

Процес утворення ударних бригад інтенсивно проходив у березні-квітні 1929 р. 9 травня ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про соціалістичне змагання фабрик і заводів”. У постанові засуджувалися бюрократичні перекоси в організації змагання, спроби його регламентувати “згори”. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партійні комітети.

---

¹⁶⁷ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 58–59.

¹⁶⁸ Вісті ЦК КП(б)У. — 1929. — № 4–5. — С. 15.

¹⁶⁹ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — Харків, 1968. — С. 73.

У зв'язку з цим штаби, комітети і комісії по керівництву змаганням ліквідувалися¹⁷⁰.

У жовтні 1929 р. Президія ВЦРПС створила комісію для підготовки і проведення Всесоюзного з'їзду ударних бригад. З'їзду передували окружні конференції, на яких підбивалися перші підсумки ударних бригад і загальні результати 1928/29 господарського року (який закінчився в третьому кварталі 1929 р.). Ударники брали на себе підвищені зобов'язання на 1929/30 рік — другий рік п'ятирічки. Зокрема, колектив шахти “Похила вітка” Донецького рудоуправління, в якому налічувалося 30 ударних бригад, зобов'язався виконати виробничу програму 1929/30 р. за 11 місяців, а п'ятирічку — за 4 роки. Доменщики Донецького металургійного заводу заявили на окружній конференції, що виплавлять чавуну на 15 % більше плану і виконають п'ятирічку за 3,5 роки¹⁷¹.

Всесоюзний з'їзд ударних бригад відбувся в Москві в грудні 1929 р. На ньому були присутні 172 представника ударних бригад і виробничих комісій від українських підприємств. В обговоренні доповідей і виступів взяли участь В. Мальцев (шахта “Іван” Макіївського рудоуправління), М. Артамонов (шахта “Юний комунар” Артемівської округи), С. Лагутін (Комунарський завод ім. Ворошилова) та ін. Були відзначені колективи, що добилися кращих показників у змаганні. Першу премію ЦК спілки гірників СРСР одержала шахта “Північна” Щербинівського рудоуправління (Артемівська округа), яка виконала план по продуктивності праці на 117%, а собівартість знизила удвоє проти планової. Другу премію одержала шахта №15 Боківського рудоуправління (Луганська округа). З'їзд підтримав ініціативу луганських паровозобудівників, які закликали радянський робітничий клас достроково виконати п'ятирічку, і звернувся до всіх працівників країни з пропозицією добиватися виконання п'ятирічки за чотири роки¹⁷².

Коли на профспілковий апарат було покладено відповідальність за стан виробничого змагання на підприємствах, постала проблема перевірки виконання зобов'язань. Перші перевірочні бригади з робітників-ударників та інженерно-технічного персоналу з'явилися у Сталінському окрузі навесні 1929 р. Всеукраїнський комітет

---

¹⁷⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1967. — С. 54.

¹⁷¹ *Епитейн А.І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — С. 74.

¹⁷² Первый Всесоюзный съезд ударных бригад. Сборник документов и материалов. — М., 1959. — С. 173.

спілки гірників в травні схвалив цю ініціативу і вирішив перевіряти виконання зобов'язань сторін у змаганні не менше одного разу на місяць¹⁷³.

Перевірка зобов'язань виявилася все-таки бюрократичним заходом. Реальне значення мали так звані “буксирні бригади”, які відряджались на тимчасову роботу до відстаючих підприємств. Вивчаючи їхні рапорти, можна встановити, що далеко не всі робітники разом з інженерно-технічним персоналом ставилися до “соціалістичного змагання” з належним ентузіазмом. Під цим кутом зору є цікавим лист бригади ударників шахти “Центральна” Щербинівського рудоуправління у складі 12 чоловік на чолі з бригадиром Дягілевым, яка була відряджена на відстаючу шахту “Курахівка”. “Коли ми прибули на шахту «Курахівку», — писали ударники до свого шахткому, — то були зустрінуті вороже деякими робітниками, горлохватами, симулянтами і прогульниками, які весь час прагнули підірвати наш авторитет серед робітничої маси, але вони дістали належну відсіч як з нашого боку, так і з боку свідомих робітників «Курахівки»”¹⁷⁴.

У додатку, адресованому безпосередньо голові шахткому, Дягілев повідомляв: “Нам тут дали роботу найгіршу, міцне вугілля, так що робітники “Курахівки” посміхаються. Наше становище з перших днів було гірше губернаторського, тепер трохи покращилося, але багато недоліків. Все нам обіцяють, але нічого не дають, навіть літератури не бачимо, хоч під боком клуб. Продукти купуємо здебільшого у приватника, доводиться переплачувати”¹⁷⁵. Отже, глухий опір ентузіастам ударної праці чинили не тільки робітники.

У поширенні ударної праці матеріальне заохочення практично не відіграло ролі, тому що держава спрямовувала максимум ресурсів на “підхльостування” темпів індустріалізації країни. Тим не менш ентузіастів ударної праці ставало все більше. Щоб домогтися відмінних результатів праці, інженерно-технічний персонал і кваліфіковані робітники виявляли максимум винахідливості. Найбільш вагомі результати кількісного і якісного зростання виробництва показувала кам'яновугільна промисловість. Це пояснювалося низьким висхідним рівнем організації і технічного оснащення виробництва, а також особливо високими темпами технічного переозброєння галузі в роки першої п'ятирічки.

¹⁷³ Резолюції VII пленуму ВУК спілки гірників (третього скликання). Червень 1929 р. — Харків, 1929. — С. 30–31.

¹⁷⁴ ЦДАВОУ — Ф. 2602. — Оп. 1. — Спр. 3088. — Арк. 95.

¹⁷⁵ Там само.

Наприкінці 1929 р. колишній коногон, 25-річний інженер К. Карташов на шахті № 22 Голубовського рудоуправління (трест “Кадіїввугілля”) започаткував рух за безперервний потік вуглеводобутку: вугілля брали одразу за врубовою машиною, яка працювала всю зміну, а інші виробничі процеси пристосовувалися до роботи врубмашиніста. Цей метод розвинули робітник-висуванець, завідуючий шахтою “Волкове” Первомайського рудоуправління М. Касауров і бригадир шахти № 29 Макіївського рудоуправління С. Філімонов. Технік К. Єпіфанцев на шахті “Брянка” Шварцівського рудоуправління розробив свою систему проходження штреків, яка давала збільшення швидкості проходження з 30–60 до 300 м на місяць¹⁷⁶.

Ініціатором продуктивного використання відбійного молотка був відбійник шахти № 10 Артемівського рудоуправління Г. Свиридов. Він вніс пропозицію збільшити довжину уступів в лаві до 20 м і скоротити їх кількість з 12 до 4-х. Це дозволило вибійнику разом з кріпильником виконувати ту саму роботу, яку раніше робили 3–4 вибійники. Користуючись цим методом, Свиридов у травні 1932 р. збільшив змінну продуктивність відбійного молотка з 7 до 30–40 тонн¹⁷⁷.

Досягнення врубмашиністів і вибійників були зразками ударної праці, які не могли поширитися на всіх представників їхньої професії. Технічний рівень шахтарів в роки першої п’ятирічки був ще низьким. Проте ініціативи найбільш підготовлених робітників мали велике значення. Зокрема, від методу використання вибійного молотка, запропонованого Свиридовим, до стахановського методу залишався один крок: треба було поділити працю вибійника і кріпильника, щоб істотно підвищити її ефективність.

Питома вага учасників змагання у складі робітників великих підприємств швидко підвищувалася (у відсотках):

Заводи	На 1.02.1931 р.	На 1.01.1932 р.	На 1.01.1933 р.
Сталінський металургійний	66	86	99
Єнакієвський металургійний	73	72	93
Маріупольський ім. Ілліча	48	83	86
Луганський паровозобудівний	79	86	80

¹⁷⁶ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 140.

¹⁷⁷ Социалистический Донбасс (Сталино). — 1932. — 27 декабря.

Не підлягає сумніву, однак, що кількість реальних учасників змагання була в рази меншою. Профспілкам потрібна була справна цифра навіть у кризовому і голодному 1932 році.

Ізотовський рух. Однією з найбільш актуальних і важко розв'язуваних проблем індустріалізації була підготовка кваліфікованих робітничих кадрів. За першу п'ятирічку кількість робітників у великій промисловості України збільшилася на 697 тис. осіб, або більше, ніж удвічі. Разом з тим сукупна кількість випускників шкіл фабрично-заводського навчання, які готували кадри робітників, склала лише 80 тис. осіб¹⁷⁸. Інших робітників доводилося навчати безпосередньо в процесі виробництва.

Необхідність навчання сотень тисяч робітників на виробництві змушувала звернути особливу увагу на те, як поставлена справа передачі знань і досвіду ветеранів молодому поповненню робітничого класу. Цю справу треба було представити як патріотичний почин із залученням до нього максимальної кількості ветеранів.

Перша спроба організації такого почину виявилася недосить вдалою, навіть провальною. Журналісти загальносоюзної "Рабочей газеты" підготували за дорученням партійних органів відозву прокатників Керченського металургійного заводу ім. П. Войкова і 13 липня 1931 р. опублікували її. Керченські металурги запропонували закріпити за кожним ветераном по 2–5 і більше новачків на виробництві, щоб допомогти їм оволодіти спеціальністю. Звертаючись до кадрових робітників країни, вони ділилися своїм досвідом роботи з новим поповненням і вказували на необхідність боротьби з пережитками цеховщини, коли ветерани не бажали передавати свої знання молоді, щоб не створювати собі конкурентів.

Важко сказати, чому вже відпрацьована в партійно-комсомольському і радянсько-профспілковому апаратах технологія формування робітничого руху тут не спрацювала. Але вона не спрацювала, і тому потрібно було шукати нових ініціаторів почину, який мав активізувати і спрямувати в потрібне русло передачу досвіду ветеранів молоді. Тепер таким ініціатором мусив стати не безликий колектив, а колоритна постать робітника в розквіті творчих сил. Шукати його треба було не в Криму, а на Донбасі, тобто в регіоні, який відіграв особливу роль в індустріалізації країни. Ініціатор мусив бути шахтарем, тому що кам'яновугільна промисловість Донбасу перебувала в прориві, і потрібні були термінові заходи, щоб вивести її з цього стану. До речі, на кінець першої п'ятирічки

---

¹⁷⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 277.

статистика зафіксувала, за даними 20 рудоуправлінь, 85 956 ударників із загальної кількості 190 802 донецьких шахтарів, тобто 45%¹⁷⁹. Майже половина членів ударних бригад у складі всього шахтарського контингенту не змогла попередити прориву у вуглевидобутку. Профспілковий апарат, що відповідав за стан виробничого змагання, малював статистику, яку від нього вимагали.

Коли ізотовський рух прищепився, і газети почали публікувати нариси про перших ізотовців, які відзначалися передачею свого досвіду молоді, серед ветеранів праці знайшлося багато таких, які мали набагато кращі результати, ніж ініціатор патріотичного почину. Своєрідним чемпіоном серед них виявився машиніст блюмінга на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського, робітник з 34-річним виробничим стажем Ф. Авілов. Він підготував 170 кваліфікованих робітників, десятки з яких поїхали на Кузнецькбуд¹⁸⁰. Однак ні йому, ні всім іншим не вистачало тієї харизми, яку мав Микита Ізотов. Не підходили вони на роль ініціаторів почину і за формальними критеріями — професією та місцем роботи.

М. Ізотов з 1922 р. працював на горловській шахті № 1, яка пізніше іменувалася “Кочегаркою”. Норму постійно перевиконував: у січні 1932 р. — на 562%, у травні — на 558%, у червні — на 2000%. Кореспондент “Правди” (тепер саме цій найбільш авторитетній газеті було доручено “розкрити” тему з передачею досвіду ветеранів) зупинився на цій постаті і допоміг Ізотову справитися із статтею про свій досвід. 11 травня 1932 р. стаття “Як я працюю” була надрукована і негайно опинилася в центрі уваги апаратників і господарників. У червні в Горлівці відбулася міська партійна конференція, присвячена темі передачі досвіду. Ізотов виступив на ній з пропозицією виділити на кожній шахті ділянку для навчання молоді силами ветеранів.

В другій п’ятирічці в кам’яновугільній промисловості з’явилися сотні ізотовських шкіл. Рух поширився й на інші галузі промисловості. Розповідаючи про власні досягнення в поширенні ізотовського руху, робітничий колектив шахти “Кочегарка” у відозві до шахтарів Донбасу, Кузбасу, Караганди та інших вугільних басейнів повідомляв: “Лави Ізотових у нас зростають кожний день. Ми поставили завдання навчити всіх робітників ізотовським методам праці. Ізотовський метод — це оволодіння технікою своєї справи

---

¹⁷⁹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 125.

¹⁸⁰ В ногу с молодыми богатырями. — Днепропетровск, 1935. — С. 93–94.

плюс ударництво, прагнення зробити свою працю якнайкраще. Ми вже навчили в ізотовських школах десятки молодих робітників”¹⁸¹.

М. Ізотов щоденно працював з новачками, демонструючи їм техніку рубки вугілля. За перші три місяці 1933 р. в його школі було підготовлено 70 кваліфікованих шахтарів, у жовтні їх кількість збільшилася до 150 вибійників¹⁸². Особливо успішно працювала ізотовська школа на шахті “Ілліч” в Кадіївці. Тут до кінця 1933 р. було підготовлено 255 робітників провідних професій — вибійників, машиністів врубмашини, кріпильників тощо. На вседонецькому зльоті молодих ізотовців-ударників (квітень 1934 р.) 82 кращих ударника було премійовано подарунками, а також відзначено їх наставників — М. Ізотова, К. Карташова, К. Єпіфанцева, Г. Свиридова та ін.¹⁸³

У листопаді 1933 р. відбулася Вседонецька нарада з технічної пропаганди у вугільній промисловості. В її резолюціях підкреслювалося, що потрібно максимально використати і поширити ізотовський рух як найбільш досконалу форму змагання. Учасники наради закликали виявляти нових ізотовців, організовувати науково-технічний аналіз їх майстерності, забезпечити навчання самих ізотовців шляхом прикріплення до них інженерів, практикувати систематичні наради ізотовців споріднених кваліфікацій для обміну досвідом тощо¹⁸⁴.

Видобуток вугілля на Донбасі зростав таким чином (в млн. тонн)¹⁸⁵: 1933 — 44,5; 1934 — 60,0; 1935 — 68,6. Після проривів 1932–1933 рр. виробнича програма 1934 р. була виконана, а в 1935 р. — перевиконана. Стрімке зростання видобутку було забезпечене технічним переозброєнням галузі, пік якого припав на першу п’ятирічку, і освоєнням нової техніки внаслідок поширення в другій п’ятирічці ізотовського руху.

Не менше значення ізотовський рух відіграв у металургійній промисловості. Багатотиражна газета “Ільичевец” стала ефективним колективним організатором руху на Макіївському металургійному заводі ім. Ілліча. Вона організувала технічні радіолекції і колективні слухання звітів кращих ізотовців по радіо, висвітлювання

---

¹⁸¹ *Зимогляд Ф.Р.* КПСС во главе трудовой активности масс. — 1928–1941. — М., 1973. — С. 26.

¹⁸² *Ізотов Н.* Моя жизнь, моя работа. — Харьков, 1934. — С. 86, 93.

¹⁸³ *Комуніст (Харків).* — 1934. — 8 квітня.

¹⁸⁴ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). — С. 198.

¹⁸⁵ Там само. — С. 194, 198–199.

змагання, випускала технічні сторінки з питань оволодіння технікою, створювала технічні кабінети по цехах. На заводі була створена Рада ізотопців, яка координувала роботу з передачі досвіду. На інших металургійних заводах проводилися конкурси на кращого ізотопця, створювалися “кімнати ізотопців”, де робітники могли скористатися консультаціями кваліфікованих робітників. Залучення ветеранів в ізотопський рух здійснювалося за допомогою зльотів, конференцій, агітації в заводській пресі. Широко використовувалося шефство новаторів виробництва над відстаючими. Зокрема, з ініціативи майстра домни № 5 Макіївського металургійного заводу Є. Польшина його бригада у вересні 1933 р. взяла на буксир найвідсталіший на підприємстві прокатний цех¹⁸⁶.

Важливу роль у поширенні ізотопського руху відігравали конкурси робітників за професіями. У 1933 р. був проведений Всесоюзний конкурс металургів, який сприяв виявленню резервів виробництва, активізації роботи виробничих нарад, узагальненню досвіду роботи з робітничою молоддю і поширенню його на всю галузь. Беручи участь в загальносоюзному конкурсі, колектив Маріупольського заводу ім. Ілліча розгорнув свій власний конкурс, метою якого стала передача досвіду ветеранів робітникам допоміжних професій. На заводі були створені сигнальні бригади і пости, які своєчасно інформували про недоліки у виробничому процесі і залучали досвідчених робітників, інженерів і техніків для розв’язання “вузьких місць”.

Всесоюзні конкурси металургів відбувалися протягом 1933–1935 рр. щорічно. Ініціативу в їх організації виявляли металурги Донбасу і Придніпров’я, які змагалися між собою. На Всесоюзній нараді металургів-ізотопців, яка відбулася в лютому 1934 р. в Москві, вони запропонували організувати черговий, вже третій загальносоюзний конкурс в квітні-жовтні 1934 р. Всесоюзний зліт прокатників у вересні 1934 р. запропонував продовжити термін загальносоюзного конкурсу до кінця року¹⁸⁷. Доменний цех Сталінського заводу домігся у всесоюзному конкурсі найвищого в країні коефіцієнту використання корисного обсягу печей (1,22–1,24)¹⁸⁸. Макіївський завод ім. С. Кірова досяг найкращих показників собівартості продукції¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Там само. — С. 203.

¹⁸⁷ Комуніст. — 1934. — 15 березня; 2 вересня.

¹⁸⁸ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 175.

¹⁸⁹ Комуніст. — 1935. — 20, 21 лютого.

Ізотовський рух виник в умовах швидких темпів технічного переозброєння виробництва. Однак він виконував лише одну функцію — функцію передачі досвіду ветеранів робітничій молоді. Молодь, ветерани та інженерно-технічні працівники однаковою мірою повинні були навчитися працювати з новим обладнанням, яке здебільшого надходило з-за кордону. Освоєння нової техніки стало в роки перших п'ятирічок найбільш нагальною проблемою.

Рух за освоєння нової техніки. Стрімкі темпи модернізації промисловості не могли не призвести до диспропорції між використовуваною на виробництві технікою і здатністю робітників опанувати її. Технічно освічених робітників доводилося готувати не в школах і училищах, а без відриву від виробництва, безпосередньо на підприємствах. Такий метод підготовки давав вираш у часі, але досить довго супроводжувався втратами та збитками: всюди спостерігалось погіршення якісних показників виробництва.

Перш за все, почастишали випадки аварій і поламок машин. На Маріупольському заводі ім. Ілліча мартенівський цех простояв у травні 1931 р. 2608 годин, у тому числі через аварії печей — 1369 годин¹⁹⁰. Як видно з постанови ЦК КП(б)У по доповіді керівництва Луганського паровозобудівного заводу від 25 січня 1934 р., ця новобудова стала до ладу з дефіцитом близько 2 тис. кваліфікованих робітників і значним недоукомплектуванням інженерно-технічним персоналом. У результаті на заводі сталося багато аварій. У жовтні-листопаді 1933 р. завод випустив 5 паровозів “ФД” замість 16–17 за планом¹⁹¹.

Погіршення якості продукції, поламки устаткування, непродуктивне завантаження робочої сили внаслідок вимушених простоїв, — усе це позначилося на рівні продуктивності праці. На багатьох підприємствах і навіть в окремих галузях промисловості зростання продуктивності праці уповільнилося, на деяких підприємствах виробіток зазнав абсолютного скорочення. Так, середньомісячна продуктивність праці робітника в кам'яновугільній промисловості Донбасу зросла з 13 тонн у 1928/29 р. до 14,8 тонн у 1929/30 і 1931 рр., але в 1932 р. знизилася до 14,4 тонн¹⁹².

Спроби розв'язати проблему освоєння техніки почалося ще в перші роки індустріалізації. У 1927 р. було засноване загально-

---

¹⁹⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Книга 2. — К., 2013. — С. 298.

¹⁹¹ Партробітник України. — 1934. — № 2. — С. 84.

¹⁹² Производительность труда в промышленности СССР. — М., Ленинград, 1990. — С. 170.

союзне товариство “Техніка — масам”. В Україні почав виходити однойменний журнал накладом в 45 тис. примірників. У найбільших окружних центрах протягом 1928–1929 рр. організаційно оформилися відділення цього товариства. В Артемівському окрузі у 1929 р. під час Всесоюзного походу за освоєння техніки виникло 12 осередків товариства “Техніка — масам” сукупною чисельністю до 5 тис. осіб.¹⁹³ Проте осередки товариства працювали відірвано від виробництва, в їх роботі переважали елементи загальної популяризації технічних знань, мали місце різнобій в тематиці, кустарщина в їх діяльності.

У січні—лютому 1931 р. під егідою ЦК ВКП(б) в Москві відбулася Всесоюзна конференція працівників промисловості. Вона висунула гасло “Техніка в період реконструкції вирішує все!” Рух за освоєння техніки розпочався з публікації 17 лютого 1931 р. газетою “Комсомольская правда” постанови об’єднаного засідання бюро ЦК і МК ВЛКСМ що відбулося на московському заводі “Електрозавод” спільно з редакцією центральної молодіжної газети. Комсомольці і робітнича молодь мусили мобілізуватися на боротьбу за освоєння нових машин і механізмів, виявити творчу ініціативу в раціоналізаторській роботі, забезпечити виконання кількісних і якісних показників промфінплану. 24 лютого газета “Комсомолец України” надрукувала відкритого листа ЦК ЛКСМУ до комсомольських організацій, в якому підкреслювалося, що робота з освоєння техніки повинна бути зосереджена в ударних бригадах.

ЦК ВКП(б) 5 серпня 1931 р. прийняв постанову “Про технічну пропаганду та її організацію”. В ній вимагалось використовувати стаціонарні і тимчасові форми навчання, щоб зробити техпропаганду масовою¹⁹⁴. У розвиток цієї постанови в листопаді 1931 р. було створено товариство “За оволодіння технікою” (ЗОТ). Воно складалося з робітників та інженерно-технічних працівників, які вносили свій вклад в підвищення кваліфікації працюючих і організовували обмін технічним досвідом¹⁹⁵.

2 квітня 1932 р. “Комсомолец України” надрукував лист-звернення ударників механічного цеху харківського заводу “Світло шахтаря”. Ударники писали: “Справа опанування технікою тепер — це не особиста справа кожного з нас. Боротьба за техніку — це класовий обов’язок кожного робітника і всього робітничого класу...

¹⁹³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 158.

¹⁹⁴ Справочник партийного работника. — 1934. — Вып. 8. — С. 381–382.

¹⁹⁵ Там само. — С. 382–383.

Пропонуємо встановити для кожного трудящого певний мінімум технічних змагань, зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним і громадським обов'язком". Так уперше в листі, надрукованому молодіжною газетою, пролунали слова "технічний мінімум". Незабаром техмінімум перетворився на основну форму підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу.

Рада праці і оборони СРСР в червні 1932 р. прийняла постанову про обов'язкове технічне навчання робітників, які обслуговували складні агрегати, установки і механізми. Для робітників найважливіших професій встановлювався технічний мінімум знань. У маси робітників було кинуте гасло: "Дати право управляти верстатами тільки тим, хто складе громадсько-технічний екзамен!" Отже, вимога, яка висувалася перед робітничим класом, спочатку була представлена як спонтанна робітнича ініціатива, і тільки потім держава надала їй форму закону. Небажання рахуватися з такою вимогою представлялося перед робітничою громадськістю як намагання відсталості, політично несвідомості частини робітників, інженерів і техніків загальмувати технічний прогрес. Партійний актив Сталінського і Макіївського районів на партконференції, присвяченій проблемі освоєння техніки, яка відбулася у вересні 1930 р., тобто ще задовго до запровадження в дію законодавчої норми Ради праці і оборони, кваліфікувала недооцінку механізації як "дрібнобуржуазну обмеженість, негідну більшовиків і взагалі свідомих пролетарів"¹⁹⁶. А на Вседонецькій технічній конференції в лютому 1932 р. кадровий шахтар з 23-річним стажем роботи під землею, вибійник Ястребов розповідав: "Коли на нашу шахту привезли механізми, ніхто не вмів ними керувати. А як ми не виконували плану, то шептуни в усьому звинувачували якраз механізми. Та ми примусили замовкнути шептунів, по-більшовицькому опанували техніку, наша шахта стала провідною в цілому районі, і в січні ми виконали програму на 104%. Заявляю від імені робітників нашої шахти, що ми всі, як один — за більшовицьку механізацію Донбасу"¹⁹⁷. Куди поділися "шептуни" — невідомо.

Завдання освоєння техніки організаційно забезпечувалося перетворенням багатьох великих підприємств на виробничо-учбові комбінати. Вони склалися з чотирьох ступенів: а) курсів з підготовки робітників потрібних спеціальностей; б) гуртків підвищення кваліфікації і перекваліфікації робітників всіх спеціальностей; в) гуртків і курсів з підготовки бригадирів і майстрів з кваліфікованих

¹⁹⁶ Правда. — 1930. — 18 сентября.

¹⁹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 15 лютого.

робітників; г) технікумів і технічних вищих навчальних закладів для підготовки з висококваліфікованих робітників і адміністративно-технічного персоналу, що не мав спеціальної освіти, техніків та інженерів. Існували також гуртки підвищення кваліфікації господарників та інженерно-технічних працівників. На металургійному заводі ім. Ілліча у 1931 р. 600 робітників вчилися на курсах і в гуртках, 1060 — в школах ФЗУ, 559 — в технікумах і 87 — в технічному ВНЗ¹⁹⁸.

Важливі організаторські функції в технічному навчанні кадрів виконували техпропагандисти та інструктори. Виробничий інструктаж особливо поширився після запровадження техмінімуму. На Краснодонській шахті № 3 (трест “Сорокінвугілля”) технічна пропаганда розгорталася безпосередньо в бригаді і в лаві. В кожній бригаді працював техпрофорганізатор, який запроваджував в практику роботи конкретні заходи з техпропаганди і масово-технічного навчання¹⁹⁹.

Профспілковий апарат всіх рівнів був зобов’язаний більшовицьким керівництвом системно керувати всією роботою з розгортання технічного навчання. Президія ВУРПС розглянула в січні 1933 р. питання про участь профорганізацій в цій справі і визнала її незадовільною. Вся профспілкова вертикаль зобов’язувалася сприяти поширенню технічного шефства, використовуючи такі форми, як прикріплення кваліфікованих кадрів в якості інструкторів до тих, хто оволодівав техмінімумом, створення на підприємствах бригад сприяння техмінімуму, забезпечення якісного керівництва такими бригадами. Тоді ж пленум ВУРПС розглянув питання про стан масової профспілкової роботи в кам’яновугільній промисловості Донбасу. Всеукраїнському комітету спілки робітників кам’яновугільної промисловості і Донецькому облрадпрофу доручалося перевірити роботу техгуртків і курсів з підвищення кваліфікації, забезпеченість їх підручниками та приміщеннями, визначити в кожному шахткомі відповідальних за технічну пропаганду²⁰⁰.

В 1933–1934 рр. ВУРПС організував силами фахівців розробку і рецензування програм і підручників з технічного мінімуму, проаналізував їх позитивні риси й недоліки, після чого дав конкретні пропозиції відповідним наркоматам. Згідно з рекомендаціями ВУРПС в авторські колективи деяких підручників були включені

¹⁹⁸ Боротьба за кадри на підприємстві. — Маріуполь, 1931. — С. 9.

¹⁹⁹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 162.

²⁰⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 301.

робітники-новатори виробництва. Одним з авторів підручника по технімуму для шахтарів став бригадир ударної бригади вибійників І. Безукладний. Виходець з села, він у 1929 р. прийшов чорноробом на шахту “Комсомолец” (Горлівське рудоуправління), навчився грамоті, наполегливо оволодівав гірничою технікою²⁰¹.

Приклад відмінної організації технічного навчання показав шахтком шахти 3/18 “Петрівка” (трест “Сталінвугілля”). На цій шахті склали список робітників, які підлягали обов’язковому навчанню. Виявилось 522 шахтаря по 14 спеціальностям. Їх розподілили по 14 гуртках. На шахті була організована технічна станція, головний інженер М. Демішев затвердив програми навчання, і робітники з березня 1934 р. почали навчатися. Тих, хто не бажав навчатися, переводили на менш оплачувану роботу. Наприкінці квітня перші 78 робітників здали громадсько-технічний екзамен. Іспит склали прилюдно і урочисто, в шахтарський клуб робітники нерідко приходили з сім’ями. У серпні всі ті, хто мусив здавати екзамен (таких вже виявилось 564 осіб), одержали відповідні свідоцтва. Шахту оголосили підприємством суцільної технічної грамотності²⁰².

До початку 1935 р. громадсько-технічний екзамен здали 52 тис. шахтарів і понад 10 тис. металургів Донбасу²⁰³. По всій Україні здали екзамен 192 тис. робітників (вибірка по 80% підприємств великої промисловості)²⁰⁴.

Наказом по Наркомважпрому СРСР громадсько-технічний екзамен був перетворений на державний, тобто став обов’язковим. Держтехекзамен здавали з лютого по травень 1935 р. робітники 255 провідних професій. На заводах і шахтах Донбасу екзамен витримали понад 160 тис. робітників, у тому числі 80 тис. шахтарів²⁰⁵.

Про масштаби технічного навчання в усіх його формах у великій промисловості України дають уявлення такі дані (у відсотках до загальної кількості робітників на жовтень 1936 р.)²⁰⁶:

---

²⁰¹ Там само.

²⁰² *Мирингоф Б., Слепенко К.* Первая в Донбассе. Опыт организации техучебы и соцтехэкзамена на шахте 3/18-Петровка. — Сталино, 1934. — С. 17, 19.

²⁰³ *Лихолобова З.Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 124.

²⁰⁴ *Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 188.

²⁰⁵ *Лихолобова З.Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 125.

²⁰⁶ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. — К., 1937. — С. 514.

Галузі промисловості	Закінчили навчання	Продовжували навчання
вся промисловість	46,3	25,5
в тому числі:		
кам'яновугільна	59,9	19,5
чорна металургія	58,0	29,4
машинобудування	50,1	27,2

Отже, дві третини робітників наприкінці другої п'ятирічки закінчили технічне навчання або вчилися. Неписьменні й некваліфіковані люди, які поповнювали щороку лави робітничого класу, швидко здобували потрібну кваліфікацію.

Робітничі почини в сфері планування і госпрозрахунку.

Більшовицьке керівництво голосами луганських і московських машинобудівельників сформулювало у 1929 р. мету виробничого змагання гаслом “П'ятирічку — за чотири роки!” Проте інспіровані ним робітничі почини більшою мірою спрямовувалися на якісні, а не кількісні параметри.

Альою і омегою процесу виробництва є одержання нових матеріальних благ, які в грошовій формі набувають вигляду прибутку. Витрати на сировину, матеріали та напівфабрикати, енергію і робочу силу разом з усіма накладними витратами, тобто собівартість одержаної продукції мусить бути нижчою, ніж її вартість. Інакше кажучи, ресурси на вході у виробничий процес мусять бути меншими, ніж ресурси на виході.

Ця проста істина уперше стала зрозумілою для організаторів комуністичного будівництва під час ленінського штурму 1918–1920 рр. Повертаючись у 1921 р. до нормальної економічної політики, яка дістала облудну назву нової, В. Ленін запровадив в радянську практику поняття комерційного розрахунку, яке досить скоро дістало більш прийнятне для комуністичного лексикону словесне оздоблення: господарський розрахунок, скорочено (в ті часи всі полюбляли скорочені слова і абрєвіатури) — госпрозрахунок.

В роки непу право розмірювати витрати з одержаним результатом разом із статусом юридичної особи дістали тільки об'єднання державних підприємств — трести. Об'єднані в трести підприємства працювали по-старому, тобто як в роки комуністичного штурму. Маючи наряд на виробництво продукції, що відповідала їхньому профілю, вони тоді розраховували, скільки потрібно для цього ресурсів, одержували їх, починали працювати, а потім відвантажували вироблену продукцію керівному органу для розподілу між споживачами. Через те, що заявки на ресурси завжди були завищеними

внаслідок бажання господарників застрахувати себе від випадковостей, ланцюг взаємопоеднаних підприємств рано чи пізно приходив до стану колапсу. Колапс виявився неочікуваним, але закономірним наслідком втілення в життя тієї картини незалежного від ринку, а тому позбавленого загрози “капіталістичної експлуатації” ідеального виробництва, яке ввижалося теоретикам російського комунізму. В брошурі “Програма комуністів (більшовиків)”, яка з’явилася в 1918 р., М. Бухарін живописав: “Працюють разом, за виробленим і вирахованим трудовим планом. Підрачує центральне статистичне (лічильне) бюро, що за рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрачує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо розрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства”²⁰⁷.

В роки непу підприємства одержували ресурси вже не від розташованих в столиці главків, які за означенням не могли знати конкретної ситуації на виробництві, а від трестів. Трести не бажали, та й не могли дати підвідомчим підприємствам більше ресурсів, ніж вони мали. Досвід непу вплинув на більшовицьке керівництво, коли воно на чолі із Й. Сталіним почало повторний комуністичний штурм. По-перше, робітники дістали право працювати там, де бажали, не підпорядковуючись ефемерним розрахункам бухарінського “статистичного бюро”. По-друге, статус юридичної особи разом із зобов’язанням розмірювати витрати ресурсів з одержаним результатом дістали підприємства.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про реорганізацію управління промисловістю”, згідно з якою підприємство оголошувалося основною ланкою управління і зобов’язувалося вести самостійний баланс витрат і доходів. Передбачалося налагодження обліку витрат не тільки по підприємству в цілому, але й по цехах²⁰⁸. Розпочата цією постановою реформа господарського розрахунку мала на меті форсування темпів нагромадження у промисловості. Переведення фабрик і заводів на госпрозрахунок вимагало пере-

²⁰⁷ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 47.

²⁰⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1967. — С. 135.

будови роботи управлінського апарату підприємств, радикальних змін у плануванні та організації праці.

Господарське життя мусило перебудовуватися за єдино можливим в умовах суворої централізації принципом розверстки. В даному разі йшлося про доведення заводських планів до цехів, бригад і окремих робітників з наступним контролем їх виконання. Завдяки деталізації заводського плану між виконавцями ставало можливим зобов'язувати робітничі колективи змагатися між собою за перевиконання встановлених завдань.

На відміну від першого року п'ятирічки, контрольні цифри на 1929/30 господарський рік розроблялися вже в умовах масового виробничого змагання. Тому ВЦРПС і ВРНГ СРСР 28 жовтня 1929 р. звернулися до профспілкового апарату і господарників з рекомендацією довести контрольні цифри галузей до всіх підприємств, розробити план для кожного підприємства у формі конкретних завдань для цехів і врахувати в остаточно затверджених промфінпланах і договорах на змагання всі пропозиції виробничих нарад. “Тільки ця умова, — вказувалося у зверненні, — гарантує можливість широкого і доцільного використання піднесення виробничої енергії мас та врахування вказівок робітничого активу, що впливають з його технічного колективного досвіду”²⁰⁹.

Нові вимоги в сфері планування виробництва були розглянуті на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК КП(б)У. В резолюції “Про роботу партійних, професійних і господарських організацій на підприємстві” пленум ЦК заявив: “Господарські плани треба негайно довести не тільки до заводу, до цеху, але й до бригади, групи, агрегату. *Особливе місце в роботі по організації мас навколо виконання господарського плану при такій перебудові мусить посісти груповий колектив як первісна ланка в усій масовій роботі осередку. Кожний робітник повинен знати своє конкретне завдання, що покладене на нього у виконанні господарського плану*”²¹⁰.

Через інерцію господарників і недостатню наполегливість партійного та профспілкового апаратів ця директива не була виконана у встановлені строки (до 1 червня 1930 р.)²¹¹. Деякі господарники і апаратники, наприклад, на Краматорському заводі важкого ма-

²⁰⁹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 142.

²¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том перший (1918–1941). — С. 632.

²¹¹ Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР. — Т. 2. — Ленинград, 1961. — С. 640.

шинобудування, заперечували саму можливість такої деталізації плану²¹².

Однак в країні вже нагромадився досвід середзаводського планування. Спираючись на нього, Президія ВЦРПС прийняла постанову “Про участь профспілок у складанні контрольних цифр на 1930/31 р.” від 28 квітня 1930 р. Керівництво радянських профспілок вимагало організувати робітничі бригади, які разом з інженерно-технічними працівниками повинні були встановити оптимальне навантаження кожної машини й агрегату, можливу економію робочої сили, палива, сировини тощо²¹³.

У липні 1930 р. колективу Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса було доручено виступити в газеті “Правда” з повідомленням про зустрічний план, який він розробив на підставі заводської програми третього року п’ятирічки, затвердженої трестом і заводоуправлінням. Зустрічний промфінплан був істотно вищий, ніж затверджений, оскільки включав зобов’язання колективу, прийняті в ході міжзаводського і середзаводського виробничого змагання. 7 серпня “Правда” повідомила, що робітники Дніпровського металургійного заводу (Дніпропетровськ) удосконалили почин ленінградців: свій зустрічний план по виробництву чавуну і прокату вони доповнили тисячами раціоналізаторських пропозицій.

У вересні 1930 р. постановою ВЦВК було скасовано господарські роки, що починалися з 1 жовтня. Народногосподарське планування з 1 січня 1931 р. переводилося на календарні роки, а три останні місяці 1930 р. виділялися в особливий, ударний квартал. Під час розробки зустрічного плану на 1931 рік — третій рік п’ятирічки більшість українських підприємств взяла підвищені зобов’язання. По 34 шахтоуправліннях Донбасу зустрічний промфінплан перевищив планові завдання господарських органів в середньому на 10,5%²¹⁴. Розвинувши почин ленінградських машинобудівників і дніпропетровських металургів, робітничий колектив Маріупольського заводу ім. Ілліча висунув нову форму оперативного планування — змінно-зустрічну. Конкретизуючи виробничу програму в часі (квартал, місяць, зміна) і за виконавцями (цех, бригада), маріупольські металурги створили реальні можливості, щоб зустрічні зобов’язання бралися перед початком роботи кожної зміни, а їх

---

²¹² Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 143.

²¹³ Социалистическое соревнование в СССР. 1918–1964. Документы и материалы профсоюзов. — М., 1965. — С. 76.

²¹⁴ Труд (Москва). — 1930. — 25 августа.

виконання за якісними та кількісними показниками ставало відомим наступного дня.

Першими за цим методом почали працювати зміни майстрів Л. Шарого і Л. Мирошниченка в листопрокатному цеху. Творчу розробку особливостей змінно-зустрічного планування в металургійному виробництві здійснив змінний інженер П. Колпаков. 20 грудня партком заводу висловився за те, щоб перевести на змінно-зустрічне планування все виробництво. А у червні 1931 р. на Маріупольському заводі відбулася республіканська нарада, присвячена поширенню змінно-зустрічного планування в конкретних умовах металургійної промисловості. В жовтні 1932 р. за змінно-зустрічними планами працювало 356 бригад Маріупольського заводу, 139 бригад Макіївського, 81 бригада Костянтинівського і 67 бригад Єнакієвського металургійного заводів²¹⁵. Однак через ускладнену процедуру цей почин маріупольців не прищепився в інших галузях промисловості.

Щоб довести планові завдання по найголовніших планових показниках до кожної бригади, потрібно було налагодити співставлення витрат і доходів виробництва в масштабі підприємства і цеху. Практика показала, що запровадження госпрозрахунку безпосередньо у сфері виробництва — справа дуже складна. По-перше, господарники звиклися з трестівським, тобто значно простішим розрахунком в сфері управління. По-друге, треба було перебудувати всю роботу управлінських ланок, змінити фінансові зв'язки в народному господарстві, докорінно реформувати систему матеріально-технічного постачання і збуту, а також договірні взаємозв'язки між підприємствами, організувати повноцінні економічні служби на заводах і фабриках, підготувати десятки тисяч заводських економістів і плановиків, налагодити деталізований облік і звітність. Проте всю цю роботу вдалося здійснити за роки першої п'ятирічки, тому що влада спромоглася організувати методами змагання госпрозрахунок в десятках тисячах робітничих бригад.

Мабуть, ідея організації госпрозрахункової бригади виникла спонтанно, як закономірний наслідок запровадження зустрічного планування. Перша госпрозрахункова бригада П. Капкова була утворена в чавуноливарному цеху Ленінградського машинобудівного заводу ім. В. Леніна. 31 січня 1931 р. газета “Ленинградская правда” розповіла про досвід складання зустрічного плану на основі госпрозрахунку бригадою Капкова, а через місяць на цьому заводі

---

²¹⁵ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 147.

працювало 54 таких бригади з 636 робітниками²¹⁶. В Україні першою, 5 квітня госпрозрахунковий договір уклала з адміністрацією харківського заводу “Серп і молот” бригада формувальників Д. Горяїнова.

Перед тим, як розглянути питання про поширення госпрозрахункових бригад, потрібно зупинитися на уявленнях більшовицького керівництва про природу будованого ним соціально-економічного ладу. Ні в радянській, ані в пострадянській історіографії ми не зустрінемо розуміння стратегічного повороту, здійсненого вождями більшовиків в 1931–1932 рр.

Як відомо, К. Маркс на схилі життя висунув гіпотезу про те, що майбутній комунізм за критерієм розподілу матеріальних благ мусить бути двофазним. Впродовж першої фази, яку він назвав популярним терміном “соціалізм”, розподіл мав здійснюватися за працею. Впродовж другої фази, під якою розумівся повний комунізм, виникала можливість здійснювати розподіл за потребами. Отже, соціалізм в очах К. Маркса та його послідовників відрізнявся від комунізму тільки за критерієм розподілу. Натомість за критерієм виробництва матеріальних благ жодної різниці між соціалізмом і комунізмом бути не могло. Марксисти були переконані, що в обох фазах майбутнього соціально-економічного ладу не повинні існувати приватна власність на засоби виробництва, товарно-грошові відносини та ринок.

В. Леніну, однак, не вдалося під час комуністичного штурму 1918–1920 рр. скасувати гроші і замінити ринковий товарообіг продуктообміном. Наштовхнувшись на економічний колапс, він відступив, а перед смертю, уже в 1923 р. признався в неясній формі, що більшовикам варто докорінно змінити точку зору на соціалізм²¹⁷. Однак наступники вождя не приділили жодної уваги цій ремарці.

Мета сталінського комуністичного штурму, який здійснювався під гаслом соціалістичного будівництва, залишалася незмінною: побудова соціально-економічного ладу без приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Переконливою ілюстрацією незмінних уявлень про соціалізм стала кредитна реформа 1930–1931 рр., в результаті якої бюджет втратив багатомільярдні суми. Вона почалася постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р., яка запроваджувала банківське кредитування без посередників і забороняла продаж госпорганам товарів один одному в кредит. Розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним

²¹⁶ Индустриализация СССР. 1928–1932. Документы и материалы. — С. 329.

²¹⁷ *Ленін В.І.* Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 37.

для поточної господарської діяльності рахунком в Держбанку, внаслідок чого власні кошти і банківські кредити були знеособлені. Держбанк оплачував рахунки продавців, знімаючи відповідні суми з рахунків покупців. Після вичерпання коштів на рахунках покупців оплата відбувалася уже коштом банку²¹⁸.

Оплакуючи втрачені мільярди, С. Кіров у виступі перед науковцями Ленінградського відділення Комуністичної академії в січні 1931 р. з гіркотою визнав: “Те, що ми з її появи не висвітлили цю фінансову реформу з усіх сторін гострим теоретичним прожектором, призвело до того, що в ряді сторін ця сама фінансова реформа вдарила дуже й дуже негативно по всьому нашому народному господарству”²¹⁹. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм розрахунків був ліквідований, а Держбанку дозволено оплачувати рахунки постачальника в межах наданого покупцю ліміту лише за згодою покупця (акцепта рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою Ради праці і оборони СРСР від 23 липня 1931 р. була ліквідована знеосібка власних і позикових коштів, а розміри власних оборотних коштів приведені у відповідність з їх потребою для придбання мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів²²⁰.

Заключним акордом в переліку заходів по зміцненню госпрозрахунку стала нарада представників господарських організацій, підпорядкованих ВРНГ і Наркомату постачання СРСР. В роботі наради, скликаної 22–23 червня 1931 р. Центральним комітетом ВКП(б), взяли участь провідні члени більшовицького керівництва — В. Молотов, К. Ворошилов, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Калінін, Г. Орджонікідзе, В. Куйбишев і М. Шверник. Виступаючи з програмною промовою, Й. Сталін переклав, як завжди, всю відповідальність за фінансовий прорив на низову управлінську ланку, і заявив: “Через безгосподарне ведення справи принципи госпрозрахунку були зовсім підірвані в цілому ряді наших підприємств і господарських організацій. Це факт, що в ряді підприємств господарських організацій давно вже перестали рахувати, калькулювати, складати обґрунтовані баланси прибутків і видатків. Це факт, що в ряді підприємств і господарських організацій поняття «режим економії», «скорочення непродуктивних витрат», «раціоналізація вироб-

²¹⁸ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 108.

²¹⁹ Кіров С.М. Избранные речи и статьи. — М., 1957. — С. 597.

²²⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — С. 226–227, 314–315.

ництва» — давно вже вийшли з моди. Очевидно, вони розраховують на те, що Держбанк «все одно нам видасть потрібні суми»²²¹.

У середині 1931 р. Й. Сталін ще не зробив спроб відмежуватися від звичної точки зору на соціалізм. Його заклик до зміцнення госпрозрахунку не суперечив закоріненій думці про відмирання категорій грошового господарства одразу після перемоги соціалізму. «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, тим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, — говорив тоді нарком фінансів СРСР Г. Гринько, — тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо всі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»²²².

В розвиток рішень Всесоюзної наради господарників ВРНГ СРСР і ВЦРПС опублікували 11 вересня 1931 р. постанову «Про госпрозрахункові бригади». В ній господарникам, адміністративно-технічному персоналу і профспілкам пропонувалося підтримати й очолити рух госпрозрахункових ударних бригад. Бригади мусили укладати договори з адміністрацією. З боку ударників в договорі визначалися конкретні зобов'язання по раціоналізації виробництва, підтриманню трудової дисципліни, економії сировини, матеріалів і палива, підвищенню якості продукції. Адміністрація зобов'язувалася встановити облік матеріалів і безперерійно їх постачати, закріпити за бригадою відповідне устаткування, своєчасно виплачувати премії за економію, забезпечувати бригади технічним керівництвом²²³.

Рух госпрозрахункових бригад незабаром охопив основну масу ударників. В Україні перша госпрозрахункова бригада з'явилася у квітні 1931 р., на початок грудня цього року їх нараховувалося понад 20 тис., а в лютому 1932 р. — близько 30 тис. За відсутністю даних в межах Донбасу слід навести республіканські дані за станом на початок 1933 р. в групі провідних для цього краю галузей української промисловості (по колу індустріальних профспілок). У дужках після назви галузі подається кількість підприємств, по кам'яновугільній промисловості — кількість трестів²²⁴:

²²¹ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 76.

²²² Финансы и социалистическое хозяйство. — 1932. — № 8–9. — С. 5.

²²³ Экономическая жизнь СССР. — Кн. 1. 1917–1950. — М., 1967. — С. 232.

²²⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 153.

Галузь промисловості	Кількість робітників в тис.	Кількість госпрозрахун кових бригад	В них робітників в тис.	Відсоток охоплення
кам’яновугільна (22)	172	2194	29,6	17,2
чорна металургія (13)	118	2687	37,5	31,9
загальне машинобу- дування (37)	52	1498	15,1	29,2
транспортне машино- будування (5)	45	2318	14,4	31,8
основна хімія (10)	14	501	6,5	46,0

Бригадний госпрозрахунок вимагав обліку і звітності по великій кількості показників. Зокрема, наряд-завдання, на підставі якого укладався договір з адміністрацією, містив десятки позицій²²⁵. Тому після завершення реформи госпрозрахунку облік бригадної економії спочатку було спрощено (в 1933 р.), а пізніше премії за економію нараховувалися на підставі показника собівартості продукції.

Рух госпрозрахункових бригад відіграв велику роль у становленні заводського і середзаводського госпрозрахунку, який зберігся в основних рисах до горбачовської “перебудови”. Проте в другій п’ятирічці на першому плані опинився стахановський рух.

Стахановський рух. Капітальне будівництво у промисловості радянська держава-комуна розгортала в більшому обсязі, ніж це дозволяли ресурси в її розпорядженні. Виплачувана робітничому класу заробітна плата “отоварювалася” (в умовах товарного дефіциту з’явився такий термін) переважно на продовольчому ринку. У селян — продавців продовольчої продукції почала нагромаджуватися рубльова маса, яку вони не могли перетворити в товарну форму. Вона тиснула на ринок, підриваючи стабільність валюти, що забезпечувалася, як було надруковано на грошових купюрах, усіма товарно-матеріальними цінностями в розпорядженні держави. Держава сприймала тиск як “куркульську загрозу” і збільшувала оподаткування селянського сектора, щоб вилучити з обігу інфляційні рублі.

Тиск на селян сполучався з формуванням “класової системи постачання” для робітничого класу. Виплачуючи робітникам заробітну плату, держава повинна була потурбуватися, щоб на ці гроші вони могли придбати найнеобхідніше для життя — продовольство. Не припиняючи руйнувати ринок прискореними темпами індустр-

²²⁵ Индустриализация СССР. 1929–1932. Документы и материалы. — С. 558.

ріалізації, більшовицьке керівництво зробило спробу ізолювати робітників від ринку з його інфляційними цінами шляхом запровадження “класової системи постачання”.

Ця система почала формуватися в містах з 1928 р. Нормований розподіл продовольства за твердими цінами вперше було застосовано з другого кварталу 1928 р. в Маріуполі, Одесі і Херсоні з ініціативи самих робітників. У другій половині 1928 р. продовольчі картки було введено в інших містах України і в Ленінграді, а протягом 1929 р. — в усіх містах Радянського Союзу²²⁶. Наданий Україні пріоритет у запровадженні постачання хліба за низькими державними цінами пояснювався просто: в республіці лютував маловідомий в історіографії голод, спричинений неврожаєм, що стався через кліматичні умови, і поглиблений вилученням надто великої кількості зерна, призначеного для постачання “червоних столиць” — Москви і Ленінграда, а також для експорту²²⁷.

Із запровадженням продовольчих, а потім і промтоварних карток залежність робітників від вільного ринку зменшилася. Питома вага приватного сектора в постачанні робітничих сімей скоротилася в Україні з 40% в 1926/27 р. до 9% в 1929/30 р.²²⁸ Проте нормоване постачання за низькими цінами задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників у продовольчих і промислових товарах. При цьому постачання здійснювалося диференційовано: до першої категорії, яка постачалася за найвищими нормами, належали підземні робітники Донбасу і Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; друга категорія охоплювала всіх інших працівників у промисловості та будівництві, третя — робітників інших галузей економіки, четверта — службовців, п'ята і шоста — утриманців робітників та службовців.

Оскільки карткова система захищала лише частину заробітної плати робітників і службовців (різну залежно від категорії постачання), треба було вирішити, що робити з її незахищеною частиною. Рішення було знайдене у розвитку державної торгівлі за “комерційними” цінами. Одна частина наявних у держави товарів народного споживання (у повсякденному житті з'явився й такий термін) розподілялася за картками, а інша, яку назвали “особливим товарним фондом” — за комерційними, тобто підвищеними цінами. Поступово

²²⁶ Развитие советской экономики. — М., 1940. — С. 326.

²²⁷ Див.: *Гриневич Л.* Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. — К., 2013. — 436 с.

²²⁸ Господарство України (Харків). — 1930. — № 11–12. — С. 142.

частка комерційної торгівлі у роздрібному товарообігу зростала: з 3% у 1931 р. до 24% у 1934 р.²²⁹

Рік від року обсяг споживчих товарів у розпорядженні держави скорочувався внаслідок незабезпеченої ресурсами форсованої індустріалізації. Селяни, незалежно від того, чи стали вони колгоспниками, чи залишалися одноосібниками, виробляли все менше продовольчої продукції, тому що держава вилучала її за символічними цінами. Останній рік першої п’ятирічки ознаменувався запровадженням в дію багатьох новобудов великої промисловості, про що урочисто повідомлялося засобами масової інформації, й одночасно — замовчуваням голодом в селах і містах. Голод на селі був викликаний конфіскацією запасів зерна, які входили до продовольчого, фуражного й навіть насінневого фондів, а голод в містах пояснювався скороченням норм або цілковитим зняттям з державного постачання багатьох категорій робітників та службовців.

Місцевим органам влади доводилося приймати нелегкі рішення, щоб розподілити постійно зменшувані обсяги товарних фондів. В грудні 1932 р. відбулося засідання Кадіївського міськпарткому, присвячене розподілу хліба: держава скоротила відпуск муки для 2-го списку по неугільних робітничих кооперативах до 76,6 тонн в грудні замість виданих у листопаді 173,7 тонн. Було прийнято таку резолюцію:

“З метою забезпечення повністю постачання хлібом першого і особливого списків визнати за необхідне:

1. зменшити норму робітників 20-го списку з 700 г. до 400 г, службовцям — до 250 г, утриманцям робітників і службовців — до 200 г;

2. зняти з постачання кустарів;

3. зняти з постачання всіх інвалідів, які приїхали в Донбас з інших районів країни”²³⁰.

Український Голодомор 1932–1933 рр. був наслідком терористичної акції, спрямованої проти сільського населення. У містах в цей час панував загальносоюзний голод, викликаний іншою причиною: різким скороченням державних запасів хліба внаслідок нездатності більшовицького керівництва врегулювати відносини з селянами. Відносини Кремля із згуртованими (на відміну від селян) робітни-

²²⁹ Государственный банк СССР к VII Всесоюзному съезду Советов. — М., 1935. — С. 16; Рубинштейн Г.Л. Развитие внутренней торговли в СССР. — М., 1964. — С. 295.

²³⁰ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 732.

чими колективами різко загострилися, а це загрожувало масштабним соціальним вибухом.

На профспілкових зборах в Маріупольському судоремонтному заводі робітник Д. Коваль заявляв: “Робіть мерщій усім труни, бо цих норм хліба не вистачало, а тут ще забирають, зовсім доведеться бути голодному. Адже подумайте, як можна існувати робітникові на 700 грам, а утриманцю на 300 грам, і жодної більше засипки нема, ані крупинки, ані пшенинки, ані капустинки, а купити за наші гроші на базарі нічого не можна”²³¹.

Це була жалісна скарга, але інший робітник, оглядач вагонів на ст. Ясинувата Павло Фесенко в розмовах з товаришами погрожував: “Мордують, збиткуються, виморюють голодом народ, а кажуть, що влада робітників і селян... Мордують, садяться на шию, ганяють робітника голодного виконувати промфінплани, але нічого, незабаром прийде кінець царям”²³².

В січні 1933 р. була скасована контрактаційна система хлібозаготівель, за допомогою якої держава викачувала з сільського господарства майже все, що вироблялося на колгоспних полях. Хлібозаготівлі були переведені на податкову основу. Продукція, вироблена після сплати в натуральній формі завчасно відомого податку і компенсації послуг МТС, була визнана власністю селян, які могли тепер реалізувати її на вільному ринку. Цілком непомітно Й. Сталін відсунув на другу, утопічну фазу комунізму поставлену К. Марксом вимогу ліквідації вже при соціалізмі товарно-грошових відносин і ринку. З 1934 р. сільське господарство вийшло з кризи і почало виробляти зростаючу кількість продукції. Це дозволило скасувати в січні 1935 р. карткову систему. Від жовтня 1935 р. були запроваджені єдині ціни на інші продовольчі товари, а з січня 1936 р. скасовувався нормований розподіл всіх товарів народного споживання. Після ліквідації карткової системи підвищення реальних доходів робітничого класу йшло шляхом зростання заробітної плати. Це дозволило використовувати прогресивні форми оплати праці для стимулювання прискорених темпів зростання її продуктивності.

Реформа заробітної плати почалася з вугільної промисловості. У постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про роботу вугільної промисловості Донбасу” від 8 квітня 1933 р. була поставлена вимога ліквідувати зрівнялівку в системі заробітної плати, для чого забез-

---

²³¹ Троян М.П. Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. — Книга 15–16. — Донецьк, 2008. — С. 140.

²³² Там само.

печити більш високу оплату праці підземних робітників порівняно з наземними. Існуюча прогресивка була визнана недостатньою, а тому весь фонд на приріст заробітної плати мав бути скерований на збільшення прогресивної оплати²³³. Буквально через місяць, 15 травня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) здійснили у вугільній промисловості країни тарифну реформу. Різноманітні норми виробітку і розцінки були ліквідовані, їх замінили спрощені нормирувальники, які давали можливість керівництву шахти встановлювати норми і розцінки, що відповідали конкретним умовам кожної шахти. Для підземних робітників провідних професій розцінки збільшувалися при перевиконанні норми до 10% в 2 рази, а понад 10% — в 3 рази. Створювався спеціальний преміальний фонд для заохочування висококваліфікованих робітників, які стабільно перевиконували норми²³⁴.

Що сталося із заробітною платою в кам'яновугільній промисловості за 1933–1935 рр., популярно пояснив нарком важкої промисловості Г. Орджонікідзе у доповіді на грудневому (1935 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Варто процитувати його слова: “Раніше, кілька років тому назад, в нашій заробітній платі був той дефект, що понад певну норму робітники заробляти не могли. Понад 30-40% понад норму заробляти вважалося чомусь неправильним. Тепер цього нема. Заробляти при прогресивній відрядності кожний може стільки, скільки він виробить”²³⁵.

Скасування карткової системи покінчило з поділом заробітної плати робітників і службовців на дві якісно відмінні частини: повноцінну, яка давала змогу купувати продовольчі і промислові товари в державній розподільчій мережі, і неповноцінну, яку можна було реалізувати тільки в комерційній або базарній торгівлі з дуже високим рівнем цін. Після походу в розподільник з низькими цінами, але нормованим відпуском товарів у працюючих залишалася на руках більша частина зароблених рублів, але вони мали зовсім обмежену вартість. Отже, заробітна плата не відігравала будь-якої ролі у стимулюванні високопродуктивної праці. Виробниче змагання в умовах нормованого розподілу товарів повсякденного вжитку могло стимулюватися тільки моральними важелями.

---

²³³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Ч. 2. — С. 377.

²³⁴ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). — С. 96.

²³⁵ Орджоникидзе С. О задачах тяжелой промышленности и стахановском движении. — М., 1936. — С. 132.

Скасовуючи нормований розподіл матеріальних благ, більшовицьке керівництво одночасно зруйнувало “стелю” у заробітній платі, тобто поставило її величину в пряму залежність від обсягу виробленої продукції: скільки виробив, стільки й заробив. Ці нововведення перетворювали заробітну плату в ефективний засіб підвищення кількісних і якісних показників виробництва. Якщо взяти до уваги, що технічна оснащеність промисловості за роки перших п’ятирічок істотно зросла, а кваліфікація працюючих стала більш-менш відповідати технічному рівню виробництва, то в директивній економіці почали складатися об’єктивні умови для матеріального стимулювання виробництва. Використовуючи їх, треба було відмовитися від застарілих форм керівництва технологічним процесом і організувати виробниче змагання робітничого класу на нових засадах, з використанням як моральних, так і матеріальних стимулів.

Щоб подолати кризу, яка спалахнула в країні у 1932 р., Й. Сталін використовував різні методи, аж до терору голодом в сільській місцевості України, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя. Поза селом, однак, терористичний сценарій на застосовувався. Центр ваги в управлінні народним господарством було пересунуто з радянського на партійний апарат. Ключова роль в партійному апараті надавалася не існуючим структурам з ієрархією, побудованою за адміністративно-територіальним поділом, а надзвичайним органам, підпорядкованим безпосередньо центру — політичним відділам МТС, радгоспів, транспорту. З квітня 1933 р. на великих шахтах Донбасу, а трохи згодом — на металургійних заводах та електростанціях районного значення було створено інститут партійних організаторів, підпорядкованих центральному партійному керівництву. Будучи секретарями партійних організацій підприємств, партторги ЦК ВКП(б) мали безпосередній вихід не тільки на апаратні структури центрального партійного керівництва, але й на керівників органів державної безпеки. Враховуючи значення кам’яно-вугільної і металургійної промисловості Донбасу для охопленого кризою народного господарства країни, в структурі Донецького обкому КП(б)У з лютого 1933 р. з’явилися посади секретарів по вугіллю (Р. Терехов) і металу (А. Вайнов)²³⁶.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 березня 1934 р. “Про організаційні заходи в галузі радянського і господарського будівництва” була ліквідована функціональна система побудови радянських і господарських органів. Органи управління перебудовувалися за

---

²³⁶ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. — Львів, 1971. — С. 32.

виробничо-територіальним принципом. До 1934 р. система управління була дуже складною: одноланковою (наркомат-підприємство), дволанковою (наркомат-головний комітет наркомату-підприємство), триланковою (наркомат-главк-трест-підприємство) і чотириланковою (наркомат-главк-об'єднання-трест-підприємство). Постановою ЦВК і РНК СРСР об'єднання як управлінська ланка взагалі ліквідовувалися, а кількість трестів істотно скорочувалася. Внаслідок цього управління виробництвом ставало здебільшого дволанковим, меншою мірою — триланковим. Безпосередньо наркоматам підпорядковувалася обмежена кількість підприємств з десятками тисяч працюючих у кожному. Завдяки реформі звільнилася велика кількість адміністративно-технічного персоналу, який працевлаштувався безпосередньо на виробництві.

Кам'яновугільна промисловість завжди відчувала дефіцит інженерно-технічного персоналу безпосередньо на шахтах. Як правило, фахівці з дипломами інженерів і техніків осідали в управлінському апараті. З 913 дипломованих інженерів, наявних в кам'яновугільній промисловості Донбасу у 1932 р., безпосередньо на шахтах працювало тільки 68²³⁷. Червневий (1933 р.) пленум ЦК КП(б)У розглянув, як виконуються прийняті в квітні-травні 1933 р. рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) по Донбасу і констатував, що безпосередньо на шахти було переміщено 1,4 тис., а на металургійні заводи — 1 тис. інженерів і техніків²³⁸. Далеко не всі фахівці погоджувалися переїжджати з обласного і районних центрів в позбавлені багатьох побутових зручностей шахтарські селища. Але партійні органи наполегливо вимагали від них змінити місце роботи. Переконливим аргументом ставало безробіття внаслідок скорочення посад в управлінському апараті.

Найбільш успішно переміщення кадрів відбувалося на Сталінському металургійному заводі. На початку 1933 р. тут було виявлено більше тисячі зайвих робітників і службовців. З них 250 фахівців були переведені з управлінського апарату на виробництво, а інші використані на підприємствах, де відчувалася недостача працівників. Реорганізація дала понад 2 млн. руб. економії, що сприятливо позначилося на рівні собівартості продукції²³⁹.

Стахановський рекорд на кадіївській шахті “Центральна-Ірміно” (незабаром догідливо перейменованій в шахту ім. Сталіна), який був

²³⁷ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. — К., 1979. — С. 224.

²³⁸ Пленум ЦК КП(б)У. 8–11 июня 1933 г. Резолюции. — Харьков, 1933. — С. 36.

²³⁹ Социалистический Донбасс (Сталино). — 1933. — 17 февраля.

встановлений в ніч на 31 серпня 1935 р., має колосальну історіографію, в якій нелегко розібратися. Щоб продертися крізь численні нашарування історичного міфу і встановити реальні обставини рекорду, треба вивчати першоджерела. Це зробив у 1991 р. доцент Донецького університету Микола Троян²⁴⁰.

За 10 днів до рекорду О. Стаханова пленум шахтного парткому, очолюваний парторгом ЦК ВКП(б) К. Петровим, прийняв постанову “Про роботу ділянки «Великан–Восток»”. У ній, зокрема, відзначалося: “Укладені соціалістичні договори, якими охоплено близько 1500 чоловік, виявилися мертвою справою, тому що результати змагання не доводяться до широких робітничих мас”. Систематичне невиконання плану видобутку, запущеність гірничих розробок і колійного господарства, аварії, прогули робітників — такою була ситуація, мабуть, не тільки на цій дільниці, а й на всій шахті²⁴¹.

Документ готував К. Петров, який перебував на своїй посаді з квітня 1934 р., але в своїх спогадах він нічого не сказав ні про прогули, ані про аварії. Тим більше він не назвав мертвою справою “соціалістичне змагання”. Проте перелічені Петровим дії шахпарткому, які передували рекорду, мабуть, треба вважати такими, що мали місце.

К. Петров розповідав, що влітку 1935 р. з 210 комуністів, які перебували на партійному обліку, тільки 70 працювало на підземних ділянках. Восени ж, після проведеної парткомом роботи, в заботах працювало вже близько півтори сотні членів партії. Поставити це в заслугу парткому не можна, він виконував директиву партійного начальства. Шахпартком з власної ініціативи зобов’язував комуністів здати державний технічний екзамен на “відмінно” і “добре”, а також змусив кожного члена партії навчити володінню технікою двох безпартійних. Важко сумніватися в тому, що подібні ініціативи були “мертвою справою”, висловлюючись мовою того же Петрова. Нарешті, як згадував парторг ЦК, партком поширив серед робітників 600 листів, запитуючи в них, що може поліпшити техніко-економічні показники шахти²⁴². Нічого іншого Петров не міг згадати, щоб пояснити феноменальний успіх стахановського рекорду на шахті, а трохи згодом — в цілому Донбасі.

---

²⁴⁰ Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 61–84.

²⁴¹ Там само. — С. 81.

²⁴² Петров К.Г. Живые силы. — Донецк, 1971. — С. 19–24.

Напрошується тільки одне пояснення. Найбільш продуктивно працюючі шахтарі одержували на відрядній роботі майже символічну надбавку до середньостатистичної зарплати. У техпромфінплані перед початком операційного року розписувалося, звідки підприємство братиме паливо, електроенергію і напівфабрикати, куди відправлятиме свою продукцію, яким мусить бути фонд заробітної плати. Робітничий колектив міг виконати п'ятирічку за два роки (такі випадки траплялися), але в розписаному на п'ятирічку фонді заробітної плати заборонялося робити перевитрати. Тому рівень заробітків у працівників з різною продуктивністю праці виводився з наявного фонду заробітної плати і був майже однаковим. Таку політику влади в сфері оплати праці робітники презирливо називали “виводилівкою”. Із запровадженням принципу “скільки виробив, стільки й заробив” ситуація у промисловості змінилася докорінно. У листопаді 1935 р. вже прославлений новатор виробництва Олексій Стаханов говорив: “Я раніше заробляв 500 рублів за 25 робочих днів. Зараз я не завжди працюю, тому що інколи до Москви треба їхати, інколи до інших місць, але за 14 запряжок (робочих змін — *авт.*) я заробив 1008 рублів”²⁴³. Не дивно, що услід за рекордсменом поспішили інші робітники.

В ніч свого рекорду Стаханов вирубав за зміну 102 тонни вугілля при нормі на відбійний молоток в СРСР — 6 тонн, в Англії — 11, в Німеччині — 14 тонн²⁴⁴. Встановлена норма була перевищена в 14 разів. Однак за Стахановим йшли два вибійники (Т. Щиголев і Калінін, за іншими даними — Г. Борисенко і Т. Щиголев), які кріпили за ним лаву. Про них геть забули, а весь виробіток записали на Стаханова. Якщо врахувати їхню працю, то встановлена норма була перевиконана тільки в 4,8 рази.

У 1937 р. кореспондент журналу “Стахановець” П. Ординський проаналізував перші рекорди на шахті “Центральна-Ірміно” і прийшов до висновку, що технологія була однаковою: один з вибійників йшов на рекорд, два інших кріпили за ним лаву, але в рекордному досягненні нібито не брали участі, а заробіток розподілявся між трьома. Журналіст питав: “Кому потрібні такі, з дозволу сказати, рекорди? Простий арифметичний підрахунок свідчить: коли б на шахті не займалися фокусами, то ті ж вибійники, не ставлячи

---

²⁴³ *Троян М.П.* Стахановський рух: новий погляд // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 81.

²⁴⁴ *Орджоникидзе С.* О задачах тяжелой промышленности и стахановском движении. — М., 1936. — С. 72.

ніяких рекордів, у середньому за місяць виробляли б більше... Дійшло до того, що на шахті з усіма її рекордами на 1 053 робітника-відрядника — 79 стахановців”. П. Ординський звертав увагу й на такий факт: машиністи врубмашин працювали іноді безперервно по 2–3 зміни, а видобуток писали на 6 годин. Це дозволяло назватися стахановцем і одержувати прогресивку. Підкреслювалося, що такі явища властиві більшості шахт Донбасу²⁴⁵.

Абсолютний світовий рекорд на відбійному молотку — 607 тонн вугілля за зміну, цілий залізничний ешелон, встановив на шахті “Кочегарка” 1 лютого 1936 р. прославлений ударник Микита Ізотов, коли приїхав на зимові канікули з Москви, де навчався в Пром-академії. Цей рекорд теж супроводжувався галасливою кампанією в пресі, але ніхто не згадував, що за Ізотовим йшли 12 кріпильників²⁴⁶. Потрібно було втягувати робітничий клас в ізотовський і стахановський рухи на прикладах звитяжної праці. Це не заважало, однак, керівникам промисловості зберігати спокій і домагатися організації руху новаторів виробництва на здорових началах. 5 січня 1938 р. газета “Правда” опублікувала директиву Наркомату важкої промисловості СРСР “Про організацію в шахтах стахановської роботи і збільшення циклів у вугільній промисловості”. Цей суто спеціальний документ був опублікований для загального відому заради вказівки: не можна в цій справі результати групи робітників приписувати одному, не можна захоплюватися організацією рекордів, а не розповсюдженням стахановського руху. Цим рухом вимагалось користуватися, щоб реалізувати сприятливі умови, які склалися для поліпшення якісних показників виробництва — зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції.

Поширюючи стахановський рух, партапарат, як завжди, комбінував агітаційно-масову роботу із залякуванням тих, хто відгукувався з недостатнім ентузіазмом на черговий патріотичний почин. Цапами-відбувайлами ставали інженерно-технічні працівники і господарники. Не пройшло й місяця після встановлення рекорду О. Стаханова, а на шахті № 29 Макіївського рудоуправління Донецький обласний суд провів виїзне засідання, присвячене справі відстороненого директора Вишнякова та його заступника Федяєва. На слухання запросили півтисячі робітників з сім'ями. Колишні начальники шахти звинувачувалися у неодноразових зумисних зривах роботи передовиків — стахановців. Суд ув'язнив їх на сім років

²⁴⁵ Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд. — С. 71.

²⁴⁶ Там само.

за “контрреволюційний саботаж стахановського методу роботи”²⁴⁷. Трохи пізніше, 27 жовтня 1935 р. у виступі на зльоті стахановців Київської області П. Постишев відзначив, що на Донбасі та в інших регіонах стахановський рух наштовхнувся на досить сильний опір з боку “безпосередніх ворогів, заклятих бюрократичних елементів і окремих відсталих робітників”²⁴⁸. І, нарешті, в листопаді 1935 р. у промові на Всесоюзній нараді стахановців Сталін назвав однією з головних перепон на шляху стахановського руху старі технічні норми і людей, котрі їх обстоювали — інженерно-технічних працівників і господарників²⁴⁹.

Рекорд О. Стаханова виник як комбінація особистих якостей робітника (висока кваліфікація, здатність працювати всю зміну в однаково високому тонусі), сприяння адміністрації шахти в підшукуванні зручних умов для високопродуктивної роботи (в тому числі найбільш сприятливих гірничо-геологічних умов) і в методиці підрахунку (перенесення на рахунок рекордсмена результатів роботи кріпильників). В інших галузях промисловості надвисоких результатів домагалися по-іншому. Наприклад, сталевар Маріупольського заводу ім. Ілліча Макар Мазай домігся високопродуктивної роботи шляхом інтенсифікації процесів горіння, перевантаження мартена і форсування плавки. Вагомі результати можна було одержувати тривалий час, але мартенівська піч спрацьовувалася удвічі швидше, ніж раніше²⁵⁰. Петро Кривonos досяг успіху завдяки застосуванню посиленого тиску в паровозному котлі. Це давало можливість підвищити технічну швидкість і збільшити вагу поїзда на перегоні Слов’янськ-Лозова, де встановлювався рекорд. Перестраховуючись, Кривonos на Донецькій комсомольській звітно-виборчій конференції звинуватив начальника депо в тому, що йому “підсунули негодящий паровоз”²⁵¹.

Наслідком непродуманих, технічно необґрунтованих експериментів стахановців були численні аварії. Інженери, які відповідали за безпеку виробництва, опиралися таким експериментам, але їх звинувачували в саботажі стахановських методів роботи. Показовий випадок описав М. Мазай. Головний інженер заводу ім. Ілліча був проти його ризикованих експериментів, але начальник мартенів-

---

²⁴⁷ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. — С. 309.

²⁴⁸ Постышев П.П. Движение народа победившей страны. — К., 1936. — С. 16.

²⁴⁹ Сталін Й.В. Питання ленінізму. — К., 1947. — С. 428.

²⁵⁰ Мазай М.Н. Записки сталевара. — М., 1990. — С. 64.

²⁵¹ Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд. — С. 75.

ського цеху Снегов, який підтримував Мазая, звернувся по телефону до Г. Орджонікідзе і попросив наркома підтримати експеримент, хоч і визнав його небезпечність: “Ми йдемо на технічний ризик. Ми вступаємо в конфлікт з деякими положеннями науки. Однак ці положення здаються нам застарілими”. У відповідь нарком сказав: “Дій сміливо! Наша підтримка вам забезпечена. Країні потрібно багато сталі. А щодо науки пам’ятайте: наука не ікона”²⁵².

Конструктивні удосконалення, внесені Снеговим і Мазаєм з метою більшого завантаження печі, призводили до того, що при найменшому недогляді метал міг потрапити на робочий майданчик і знищити працюючих. Але бригада Мазая була пильною і не допускала недоглядів, маючи справу з розплавленим металом. Те, що мартен спрацьовувався удвічі швидше, мало кого обходило: метал був потрібний негайно. Статистика засвідчувала, що на “Азовсталі” мартенівські печі витримували без капітального ремонту від 60 до 80 плавок, а на Макіївському металургійному заводі — від 175 до 235 плавок. В США кількість плавок без ремонту досягала 350, в окремих випадках до 500²⁵³.

У багатьох випадках експерименти з наукою давали негайні негативні наслідки. Зростаюча аварійність виробництва більшовицьким керівництвом трактувалася однозначно. Виступаючи на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який відкрив зелене світло Великому терору, Сталін стверджував: “«Шкідники» в Кузбасі і Донбасі систематично водили за ніс стахановців, ставили їм палки в колеса, штучно створювали безліч перепон для їх успішної роботи і добились, нарешті, того, що розладили їхню роботу”²⁵⁴.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. Наркомат важкої промисловості СРСР провів 90 галузевих конференцій, на яких переглядалися старі норми виробітку, технічні норми устаткування і відповідно виробничі потужності підприємств. Запровадження нових норм знизило потреби робочої сили для обслуговування механізмів і агрегатів. Зокрема, кількість робітників, які обслуговували одну доменну піч на Макіївському заводі, скоротилася з 253 в 1932 р.

²⁵² Мазай М.Н. Записки сталевара. — С. 238.

²⁵³ Троян М.П. Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Кн. 15–16. — Донецьк, 2008. — С. 142.

²⁵⁴ Проблема економіки. — 1937. — № 2. — С. 17.

до 189 в 1937 р., а на Єнакієвському заводі — з 298 до 248²⁵⁵. Середньомісячний видобуток вугілля на Донбасі зріс з 13 тонн на одного робітника в 1932 р. до 20,8 тонн в 1936 р.²⁵⁶

Поліпшення якісних показників промисловості було наслідком відмови Кремля від здійснюваної в першій п'ятирічці політики “підхльостування”, а також розгортання стахановського руху. Своєю чергою зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці створило об'єктивні умови для ліквідації штучно створеної у першій п'ятирічці збитковості важкої індустрії. Тоді радянський уряд утримував низькі ціни на її продукцію, щоб здешевити капіталовкладення в галузі групи “А”. В результаті важка промисловість СРСР закінчила 1929/30 рік з невеликим прибутком у 80 млн. руб., але в 1931 р. дала 1 036 млн. руб. збитку. У 1932 р. збиток зріс до 1 262 млн. руб.²⁵⁷

У 1933 р. директором Макіївського металургійного заводу став 32-річний Георгій Гвахарія. Працюючи в Наркоматі важкої промисловості СРСР, він побував на багатьох новобудовах радянської металургії, неодноразово відряджався до Лондона з метою вивчення зарубіжного досвіду і закупівлі устаткування. На посаді директора Макіївського заводу повною мірою розкрився його талант організатора виробництва великого масштабу. У 1934 р. завод почав давати найбільш дешево в галузі продукцію, але внаслідок низьких оптових цін все-таки закінчив рік із збитком в 27 млн. руб.²⁵⁸ В грудні 1934 р. в Москві відбулася нарада металургів, на якій Г. Орджонікідзе поставив завдання добитися беззбитковості заводів меншою мірою — за рахунок підвищення відпускних цін і більшою мірою — шляхом зниження собівартості. На цій нараді Г. Гвахарія зобов'язався навіть за існуючих цін добитися в 1935 р. прибутковості Макіївського заводу. Газета “Правда” 15 квітня 1935 р. зазначила у передовій статті: “Всі наші металургійні заводи повинні з досвіду Макіївки зробити для себе відповідний висновок. І цей висновок може бути тільки один: досить годуватися з державної кишені! Надійшла пора всю радянську чорну металургію перетворити на найважливіше джерело нагромадження!”

---

²⁵⁵ Производительность труда в промышленности СССР. — М., Ленинград, 1990. — С. 71.

²⁵⁶ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — К., 1937. — С. 74.

²⁵⁷ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 165.

²⁵⁸ Управление народным хозяйством СССР. Сборник документов. — М., 1968. — С. 207.

За підсумками 1935 р. металурги Макіївки одержали 9,8 млн. руб. прибутку²⁵⁹. 19 з 20 підприємств загальносоюзного об'єднання “Сталь” в останньому кварталі року відмовилися від державної дотації. Річний обсяг дотації по “Сталі” було скорочено на 145 млн. руб.²⁶⁰ Макіївські металурги й надалі показували відмінні результати в роботі. Вимірювана обсягом продукції в розрахунку на одного робітника продуктивність праці зросла на заводі з 857 руб. в 1935 р. до 1398 руб. в 1936 р., тобто в 1,6 рази. Такими же темпами зростала середньомісячна плата робітників — з 163 руб. в 1935 р. до 260 руб. в 1936 р.²⁶¹

Услід за металургами в рух за відмову від дотацій включилися колективи хімічних заводів. Тут одним з перших в СРСР на бездотаційну роботу перейшов Донецький содовий завод, який ще в 1934 р. завоював першість у всесоюзному конкурсі хімічних підприємств. У вугледобувній промисловості об'єктивних умов до ліквідації збитковості без підвищення відпускних цін не існувало, тому що частка витрат на заробітну плату складала майже три чверті собівартості палива²⁶². Тому тут змагання йшло за відмову від частини державної дотації. Важка індустрія СРСР завершила 1934 рік із збитками в 2 978 млн. руб., а 1935 рік — 2 931 млн. руб. Але в 1936 р. вона вже принесла 1876 млн. руб. прибутку²⁶³.

На відміну від попередніх форм виробничого змагання в першій п'ятиріччі і в перші роки другої п'ятирічки, стахановський рух сприяв підвищенню матеріального добробуту робітничого класу. Розглянемо динаміку середньомісячної заробітної плати робітників України в п'ятьох провідних на Донбасі галузях важкої індустрії (в руб.)²⁶⁴:

галузі промисловості	1931 р.	1936 р.	1936 р. в % до 1931 р.
кам'яновугільна	96	260	270,9
чорна металургія	109	259	237,7
машинобудування і металообробка	107	239	223,4
хімічна	96	232	241,7
електростанції	119	259	217,7

²⁵⁹ Народное хозяйство Донецкой области в 1935 г. — Артемовск, 1936. — С. 6.

²⁶⁰ Більшовик України. — 1936. — № 7. — С. 49.

²⁶¹ Макеевский металлургический завод им. Кирова. Материал к отчету заводского комитета профсоюза за отчетный период 1935–1937 гг. — Макеевка, 1937. — С. 8.

²⁶² Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — С. 174.

²⁶³ Там само. — С. 177.

²⁶⁴ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. — С. 391.

Найбільш вагомий приріст денної заробітної плати відбувся у кам'яновугільній промисловості Донбасу. Зарплата робітників провідних професій тут зростала таким чином:

Роки	вибійники		машиністи врубмашин	
	руб.	%	руб.	%
1929	3,96	100,0	4,72	100,0
1934	12,72	321,3	12,96	274,6
1936	17,55	443,2	18,45	390,9
1938	29,63	748,8	29,17	618,0

Підвищення номінальної зарплати виглядало вагомо, але динаміка реальних заробітків не була такою переконливою. Від 1929 до 1934 рр. включно невелика частина реальних заробітків залишалася захищеною завдяки нормованому розподілу товарів. У 1935–1937 рр. темпи зростання заробітків навіть прискорилися у зв'язку із скасуванням карткової системи. Але робітничий клас не вийшов на той рівень споживання, який був характерний для останніх років непу. На XVIII з'їзді ВКП(б) перший секретар Донецького обкому КП(б)У похвалювався, що у 1937 р. порівняно з 1932 р. споживання основних продуктів харчування в робітничих сім'ях зросло в 3–4 рази. Це відповідало істині, але секретар обкому забув додати, що в 1932 р. в Україні панував голод. Порівняльний аналіз бюджетних обстежень 1927 і 1937 рр. засвідчує, що на Донбасі споживання продуктів харчування на кожного члена сім'ї за десятиріччя скоротилося. Зокрема, споживання тваринницької продукції скоротилося удвоє²⁶⁵.

Відсоток прогресивки в заробітній платі донецьких шахтарів у квітні 1933 р. був мізерний — 1,5. Надалі він стрімко підвищувався: до 8,1 у жовтні 1934 р. і 13,2 у червні 1937 р. Найбільш істотну частку заробітку прогресивка становила у робітників провідних професій: вибійників — 26,2% (вересень 1934 р.) і 34,4% (червень 1937 р.), машиністів врубової машини — 15,4% (вересень 1934 р.) і 32,1% (червень 1937 р.)²⁶⁶.

Проте якраз у 1937 р. ринковий принцип “скільки виробив, стільки й заробив” був скасований, над фондом заробітної плати

²⁶⁵ Лихолобова З.Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-х — 1930-і рр.) // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. — Книга 12. — Донецьк, 2006. — С. 97.

²⁶⁶ Отчет ЦК профсоюза рабочих каменноугольной промышленности Донбасса. — М., 1937. — С. 24–25.

знову з'явилася “стеля”. Ефективність змагання відразу пішла на спад, хоча кількість робітників, охоплених змаганням, залишалася переконливою. У звіті “Головкоксу” вказувалося, що в 1935–1937 рр. “вся робота з організації стахановського руху часом зводиться до складання списків після закінчення місяця, без обліку справді досягнутих реальних результатів”²⁶⁷. У списках стахановців коксохімічних заводів Донбасу справді перебувало 75,5% робітників і службовців²⁶⁸. В донецькій металургії близько 80% робітників брали участь у змаганні²⁶⁹. Але породжуваних профспілковою звітністю стахановців робітники влучно назвали “олівцевими”.

Перше місце в оплаті праці шахтарів пояснювалося не тим, що над їхнім фондом заробітної плати держава не споруджувала “стелі”. Причина більш високого рівня шахтарської “стелі” полягала в тому, що робітників бажали утримати на шахті за допомогою великої зарплати. У 1937 р. за рішенням РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зарплата в кам'яновугільній промисловості Донбасу була істотно збільшена, особливо для робітників провідних професій. Крім того, з 1 листопада 1937 р. для шахтарів були введені тверді відсоткові надбавки до заробітної плати залежно від стажу роботи. Робітники, які зобов'язувалися відпрацювати на одній шахті п'ять років, по закінченню першого року з моменту підписання договору отримували десятивідсоткову надбавку до своєї твердої ставки, після двох років — 15, після трьох — 20%. Це було своєрідне самозакріплення часів першої п'ятирічки, але на матеріальних, а не моральних підставах. Одночасно з ексклюзивним підвищенням зарплати шахтарям Донбасу асигнувалося 25 млн. руб. на житлове і 13,5 млн. руб. на культурно-побутове будівництво²⁷⁰.

Втім була й зворотна сторона блискучої стахановської медалі. Вона полягала в тім, що рух ударництва випадав з системи радянського планування, яке мало передбачувати не лише наслідки ударництва, але й готувати його кадрово, матеріально та технічно (!). Мало б, але не готувало. На це ніхто не зважав. Між тим механізм дії ударництва був незмінним: спочатку відзначався різкий скачок виробництва, а згодом його спад передовсім внаслідок зношеності основних фондів. За роки другої п'ятирічки продуктивність у

---

²⁶⁷ Отчет ЦК профсоюза рабочих коксохимической промышленности первому съезду за период с 16 октября 1934 г. по 20 июля 1937 г. — Сталино, 1937. — С. 41.

²⁶⁸ Отчет ЦК профсоюза рабочих коксохимической промышленности, август 1937 — октябрь 1939 г. — М., 1939. — С. 16.

²⁶⁹ Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд. — С. 79.

²⁷⁰ Там само. — С. 81.

вугільній промисловості зросла на 60% проти 23% за роки першої, у виробництві чавуну на 120% проти 59% відповідно. Але вже в 1937 р. заборгованість Донбасу по вугіллю становила 11 млн. тонн. З 1 823 важких врубмашин не працювали 545, з 246 механічних навантажувачів — 98²⁷¹. Звичайно, все це списали на шкідників. Під ніж репресій втрапили партійні “натхненники” і фундатори сталінської індустріалізації Донбасу, ті, що перед тим сім років нищили цвіт технічної інтелігенції, не бажаючи дослухатися до її цілком вмотивованих попереджень. Фактично, вони знищили себе самі в гонитві за комуністичними химерами. Втім, не лише знищили себе, а й занапали життя сотень тисяч ні в чому не повинних трударів донецької землі.

Насамкінець виникає запитання: кому був вигідний стахановський рух — робітникам, які брали в ньому участь чи державі? Зростання заробітків після скасування заборони на підвищення фонду заробітної плати в міру підвищення продуктивності праці підтверджує вигідність цього руху для робітників. Проте скасування “стелі” у заробітках в 1935–1937 рр. мало тимчасовий характер. Воно було викликано бажанням держави створити новий патріотичний рух і скористатися ним для підвищення розцінок і зменшення собівартості продукції. Коли “стеля” була відновлена, стахановський рух продовжувався за інерцією, але в ньому почала зростати кількість “олівцевих” учасників. Коли влада побила горшки з О. Стахановим через його схильність до алкоголю (нею же прищеплену), стахановський рух почали називати рухом новаторів виробництва, однак суть його не змінилася.

Державі стахановський рух був вигідний. По суті, він являв собою один з елементів стабілізації економіки після глибокої кризи 1932–1933 рр., супроводжуваної загальносоюзним голодом і регіональними голодоморами. На короткий період в економічному розвитку вийшли на перший план якісні показники виробництва. Галузь промисловості, в якій цей рух народився, в другій п’ятирічці одержала 89% приросту продукції за рахунок зростання продуктивності праці проти 39% у першій п’ятирічці²⁷². Зовсім не випадково влада докладала неймовірних ідеологічних зусиль для того, аби поширити його на всі галузі господарства, включаючи сільськогосподарський сектор. Зусиллями парткомів та комсомольських акти-

²⁷¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2004. — С. 432.

²⁷² *Маслова Н.С.* Производительность труда в промышленности СССР. — М., 1953. — С. 61.

вістів він набув ознак масовості, спричиняючи неочікувані побічні ефекти в масовій свідомості, оскільки життя в темпі щоденного трудового подвигу було під силу далеко не всім. Моральна деградація “липових стахановців” та партпрацівників, що їх прикривали, стала не менш масовим явищем, аніж сам стахановський рух. Абсолютно відверто тогочасна ситуація відображена в спогадах І. Стріонова: „У Мало-Янисольській МТС, наслідуючи приклад Паші Ангеліної, була зорганізована жіноча тракторна бригада, керована бригадиром Надією Цололо. Цією жіночою бригадою опікувалися всі працівники МТС, аби не скомпрометувати розпочатий рух серед жінок. У той час в моді був і “стахановський рух” у сільському господарстві, висуваючи передових механізаторів, підтягувати відстаючих до їх рівня продуктивності праці. На нашій МТС ми на щит слави почали піднімати комбайнера Горбашенка, не цілком вдало підібраного (не було з кого підбирати), якому, попри його численні недоліки як робітника та особистості, доводилося допомагати й далі звеличуватися”²⁷³.

* * *

Прагнення володарів московського Кремля примусово “ощасливити” всіх жителів планети під гаслом світової комуністичної революції не зникло після демобілізації п’ятимільйонної Червоної армії в 1921–1922 рр. Це засвідчував навіть герб Радянського Союзу, в центр якого помістили земну кулю, оповиту серпом і молотом. Проте розмови про світову революцію, головна роль в якій відводилася Червоній армії, поступово зійшли нанівець. В міру відбудови дореволюційного економічного потенціалу країни в компартійній пропаганді посилювалася тема “соціалістичної індустріалізації”. Вона повинна була покінчити з віковою технічною відсталістю і забезпечити міцний фундамент для галузей військово-промислового комплексу (ВПК).

У розбудові ВПК провідну роль відігравали п’ять галузей важкої промисловості — кам’яновугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна і електроенергетична. Всі вони з дореволюційних часів були представлені в Донбасі. Не дивно, що цей край перетворився в один з найбільш важливих регіонів країни, де вирішувалася доля індустріалізації.

Індустріалізація була проголошена XIV з’їздом ВКП(б) в грудні 1925 р. “генеральною лінією” партії. Однак тільки після перемоги Й. Сталіна над політичними супротивниками і зосередження в його

²⁷³ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 212.

руках всієї влади почалася “революція зверху” — своєрідний рیمейк здійснюваних царських урядом в 60–90-х рр. XIX ст. соціально-економічних реформ. На відміну від дореволюційної індустріалізації, яка відбувалася на кошти іноземного капіталу в позиковій або інвестиційній формах, “соціалістична” індустріалізація проводилася за рахунок максимального обмеження матеріальних потреб народних мас. Мова йде не тільки про ресурси колективізованого села, що завжди підкреслюють дослідники, але й про ресурси міста у вигляді мобілізації трудових зусиль постійно зростаючого за рахунок селянства робітничого класу. За десятиріччя (1929–1938) форсованої індустріалізації життєвий рівень робітничого класу не зріс, а знизився. Але новобудови і докорінно реконструйовані підприємства важкої індустрії докорінно змінили обличчя країни. Донбас і технологічно пов’язане з ним Придніпров’я перетворилися на найбільший за обсягом освоєних капіталовкладень індустріальний регіон СРСР.

Здійснюючи індустріалізацію, сталінська команда користувалася трудовими зусиллями робітничого класу, мобілізованими у вигляді виробничого змагання. Змагання завжди набувало форму патріотичного почину, організованого і поширюваного компартійними, комсомольськими і профспілковими апаратниками. Роль застрільника почину доручалася якому-небудь робітничому колективу з великими традиціями або навіть окремому робітнику. Такі заклики до звитяжної праці нерідко проголошували робітники Донбасу. Найбільш красномовним прикладом був стахановський рух.

Від сталінського Великого стрибка до Великого терору: Донбас наприкінці 1920-х — у 1930-х рр.

На межі ілюзій та реальності: теорія й практика комуністичного штурму. В колективізаційної вакханалії, що охопила простори СРСР, переважна більшість керівників середнього, ще більше — місцевого рівня, втрачала відчуття реальності. У запалі червоногвардійської атаки на приватновласницький сектор сільрадівським активістам часто здавалося, що вони не просто будують комунізм, а фактично вже створили його. Стан своєрідного афекту, поблажливо охарактеризований Й. Сталіним як „запаморочення від успіхів”, набув форми масового безумства місцевих управлінців, які волею долі середньовічними методами виконували невластиву людям з обмеженим кругозором цивілізаційну місію.

Мало хто з вищого партійного проводу мав мужність виступити проти такого становища, на загал номенклатура вважала його

своєрідним „побічним ефектом”, на який можна було не зважати. Втім, після загальновідомої березневої статті Й. Сталіна підіймалися окремі приглушені голоси на захист гвалтованого селянства.

Дисонансом загальній какофонії псевдотеоретичних агіток епохи „Великого стрибка” пролунала стаття „Проблемы генерального плана”, з якою навесні 1930 р. виступив Е. Квірінг²⁷⁴. Вона насправді є напрочуд цікавим документом, який з надзвичайною показовістю діагностує різючий дисонанс між ідеями комуністичного штурму та реальним життям, що став підосною гуманітарних катастроф та утвердження тоталітаризму в якості основи політичної системи СРСР. Побудована у формі дискусії з низкою відомих і малознаних особистостей, стаття педантично намагалася повернути партійного читача в лоно марксистської теорії, розтлумачити, що комунізм і колективізація, це, як кажуть у Одесі, — дві великі різниці. Не зайвим буде нагадати хоча б у загальних рисах, що ж намагалися побудувати тогочасні комуністи, яким ввижалося їм близьке комуністичне “завтра”.

Зазначаючи, що створення базису соціалістичної формації займе багато часу, Е. Квірінг попереджав: „Неможливо безкарно перескочувати відразу через декілька сходинок, не можна випереджати події”²⁷⁵. Не менш теоретично вмотивованою була й решта його застережень: „Тією ж мірою, як зараз небезпечно застосовувати насилля, аби прискорити суцільну колективізацію, — такою ж мірою небезпечно і зараз, і в наступні роки форсувати перехід від нижчої фази комунізму до вищої, тобто до зрілого комуністичного суспільства”²⁷⁶.

Застороги колишнього секретаря петербурзького осередку більшовицької партії були небезпідставними: переважна більшість управлінців усіх рівнів всерйоз і надовго „забула” ази комуністичної теорії, проголосивши перехід до комунізму впродовж найближчих 7–8 років. Е. Квірінгу довелося проводити певний політичний лікнеп, розтлумачуючи, що таке комунізм і, які соціально-економічні та побутові умови йому відповідають. В якості беззастережного авторитету він апелює до К. Маркса: „Облік і контроль — ось головне, що вимагається для „влаштування”, для правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства. *Всі* громадяни

---

²⁷⁴ Стаття опублікована в журналі „Плановое хозяйство”. — 1930. — № 4. — С. 5–25.

²⁷⁵ Квириг Э. Проблемы генерального плана // Избранные сочинения и статьи. — К., 1988. — С. 356.

²⁷⁶ Квириг Э. Проблемы генерального плана. — С. 356.

перетворюються тут на службовців за наймом у держави, якою є озброєні робітники. Всі громадяни стають службовцями і робітниками *одного* всенародного, державного „синдикату”. Вся справа в тому, аби вони працювали порівну, правильно дотримуючись міри роботи, й отримували порівну ... Все суспільство буде однією конторою й однією фабрикою з рівністю труда і рівністю оплати”²⁷⁷.

„Зникне розподіл праці (а відповідно, й відмінність між селянином і робітником й суперечності між містом і селом), лише після того як зникне суперечність між розумовою і фізичною працею, причому все це відбудеться на ґрунті такого зростання продуктивних сил, коли „багатства поллються повним потоком”. Лише тоді, — підкреслює Маркс, — ми долаємо останні пережитки капіталізму й переходимо до вищої фази комунізму, коли не буде ніякої нерівності, де кожен буде працювати відповідно до здібностей і повнотою задовольняти свої потреби. Тоді держава, як непотрібний пережиток відіме. Ось про що йдеться на вищій фазі комунізму!”²⁷⁸.

Далі Е. Квірінг намагався акцентувати увагу на існуючих проблемах. Він нібито закликав: „Озирніться! Чи можна те, що ви бачите навколо, вважати хоч за якесь наближення до комунізму?” — „... Де ж матеріал для вирішення завдання, про яке говорить Ленін, а саме: „як скоро дійде справа до розриву з розподілом праці, до знищення протилежності між розумовим та фізичним трудом”? І тут ми маємо зачатки вирішення цього завдання хоча б у вигляді заводу-втузу, але хіба цей досвід дає нам підстави вважати, що через якихось 7 років вже зникне розподіл праці і протилежність розумової і фізичної праці?”²⁷⁹

Перехідний період завершиться тоді, зазначає Е. Квірінг, коли всі „громадяни” країни отримають роботу від держави чи колективу, коли не буде ані безробітних, ані безпритульних, коли всі громадяни, зокрема й непрацездатні, будуть мати необхідний життєвий мінімум, коли не буде елементарної боротьби за шматок хліба, коли не буде підоснови для підпільної торгівлі продуктами продовольства чи дефіцитними товарами, тобто тоді, коли економіка не буде тією чи іншою формою сприяти „хімічному” виділенню ти чи інших паростків капіталізму. Тоді ми перейдемо до першої, нижчої фази комунізму”. Таким чином, загальні прикмети переходу суспільства до першої фази комунізму окреслені, проте, чи зникає низка чисто

²⁷⁷ Ленин В.И. // Полн. собр. соч. — Т. 33. — С. 101.

²⁷⁸ Квириг Э. Проблемы генерального плана. — С. 360.

²⁷⁹ Там само. — С. 363.

„технічних” соціальних та побутових проблем, які мають на той час бути вирішеними?

„Чи будуть через 2–3 роки всі громадяни робітниками держави або членами виробничих колективів?”, — запитував Е. Квірінг і відповідав, — „Звичайно, не будуть. По-перше, у відсталих районах і національних республіках через 2–3 роки навряд чи все селянство буде об’єднаним у колгоспи. Партія собі цього завдання зараз не ставить. По-друге, куркульство, що складає близько 5–7 млн. осіб, до членів колгоспів не приймається, не приймається й на роботу на заводи і фабрики. Треба думати, що і через 3 роки більше половини з них буде вести індивідуальне господарство. А що робитимуть через 3 роки рештки міської буржуазії, міські ремісники, відома частка кустарів? Якщо підрахувати всі ці групи населення, то набереться близько десяти мільйонів людей, які через 3 роки ще не можуть бути безпосередніми учасниками соціалістичного будівництва”²⁸⁰.

Слід зауважити, що найбільш запозяті адаптери марксистської теорії до реальних життєвих обставин згодом винайшли просте вирішення цієї технічної „проблеми”. Зайві 10 мільйонів непридатних для побудови соціалізму людей видалили з тіла радянського народу хірургічним шляхом — частину знищили фізично, частина переселилася до ГУЛАГу (від рос. — Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения).

Втім, про світлі горизонти перехідного періоду „по-більшовицькому” Е. Квірінг міг тільки здогадуватися. Тоді ж, на початку суцільної колективізації, він ставив суто теоретичні питання і намагався відповісти на них без політичного підтексту.

„... Чи думаємо ми в цей строк усупільнити всіх корів, свиней, птицю і т.і.? ... Чи можемо ми заборонити їх власникам продавати товарні надлишки, якщо такі у них будуть? Ми вважаємо, що це було б нерозумно. Тваринництво переживає жорстоку кризу ... Потрібні роки, аби пом’якшити становище з продуктами харчування ... Ми можемо заборонити приватну торгівлю і, відповідно, скуповування у селян їхніх надлишків приватниками. Ми можемо довірити справу скупки кооперації. Все ж для колгоспника, власника худоби, ця угода є господарською, і колгоспник у цьому випадку виступає товаровиробником. Таким чином, навіть після того, як усе селянство буде об’єднане в колгоспи, ми матимемо період, коли відома частина колгоспників (ймовірно, приблизно близько половини) буде одночасно виступати в якості дрібних товаровиробників. ... За цих умов ми, без сумніву, матимемо ще безробіття ... буде існувати і в значних

²⁸⁰ Там само. — С. 364.

обсягах (сотні тисяч) безробіття некваліфікованих, головним чином жінок”²⁸¹. Досвід роботи в планових структурах давав Е. Квірінгу матеріал для суто професійних зауважень, про які не здогадувалися недолугі партійні функціонери: „Досвід роботи колгоспів упродовж весняної кампанії 1930 р. демонструє величезний надлишок робочої сили. Як дати навантаження цій робочій силі — оце найважливіше питання (!)”²⁸².

Подальші його розмірковування про перспективи споживання пересічного радянського громадянина, тільки підкреслюють величезну прірву, яка відділяла комуністичну теорію від більшовицької практики. „Мірою зміцнення соціалістичного суспільства (першої фази) з кожним роком буде зростати обсяг благ, які надаватимуться всім громадянам безоплатно. Сюди, перш за все, відноситься навчання й утримування дітей, ясла, лікарні, санаторії, будинки відпочинку і т. п., тобто все те, до чого ми приступили вже зараз. Потім настане черга для трамваїв, автобусів, освітлення, опалення, води, лазень та ін. Тут же йде кіно, театри і т. п. Такі продукти першої необхідності, як хліб, картопля тощо, очевидно, видаватимуться безкоштовно в споживчій нормі з того моменту, як тільки ці продукти матимуться у нас із надлишком.

Далі, вочевидь, ми перейдемо до такого порядку, коли по одному й тому ж талону на сніданок, обід, вечерю кожен матиме стільки, скільки йому потрібно, і те, що він хоче з переліку різноманітних наїдок, що є в їдальнях (шведський стіл) ... Тільки людина, яка хронічно недоїдає, кидається на їжу і поїдає понад норми, якщо їй поставити її без усіляких норм. В організованому суспільстві цього не буде”²⁸³.

Е. Квірінг багатократно повторював, що ліквідація класів експлуататорів є тільки першим, і не найтяжчим, кроком у реалізації концепції „Великого стрибка”. Значно складнішою є ліквідація різниці між робітником і селянином, тобто — перетворення всіх громадян на робітників. Згодом постає мета докорінної організаційної переробки виробничих відносин, перехід від одиничного, одноосібного, дрібного господарювання до спільного великого господарства. Тільки тоді „селянин перестає бути господарем (самостійним товаровиробником) і перетворюється на робітника (без різниці — у держави, в радгоспі, на фабриці та інших місцях або у колгоспі). Селянин починає, як і робітник, отримувати визначену зарплату.

²⁸¹ Там само. — С. 365.

²⁸² Там само. — С. 366.

²⁸³ Там само. — С. 367.

З цього починається другий період, упродовж якого колгоспник — вчорашній селянин — має бути „прирівняний” до заводського робітника в матеріальному, культурному та політичному відношенні. ... Чим скоріше буде зростати матеріальна база, тим скоріше можна ввести „зрівняння” в тому умовному розумінні, коли за рівний труд сплачується порівну, але нерівність ще лишається. В усякому випадку, за період генплану цей період може бути завершеним. Далі Е. Квірінг зазначав: цим знищується відмінність між робітником і селянином. Для встановлення повного соціалізму потрібно покінчити з суперечностями між містом і селом. Це вимагатиме „поєднання фабричного і землеробського труда”, тобто такого розподілу по країні заводів, яке давало б можливість “кожну виробничу одиницю організувати як індустріально-аграрний комбінат або аграрно-індустріальний комбінат”²⁸⁴.

Обмеженість („ідіотизм” селянського життя) спроможне знищити тільки велике механізоване сільськогосподарське виробництво, в якому відбудеться маргіналізація селянської та пролетарської верств — селянин стане учасником фабрично-заводської праці, а заводський робітник, навпаки, сільськогосподарським працівником²⁸⁵.

Подальші перспективи комунізації грандіозні й поки що туманні, вважав Е. Квірінг. „Великий колгосп на десятки тисяч гектарів можна створити лише впродовж низки років після того, як ми доб’ємося зміцнення дрібніших колгоспів, за умови, що об’єднання це базується як на механізації сільськогосподарського виробництва, так і на організації нових господарських підприємств, які обслуговують низку дрібних колгоспів”. Розібравшись з проблемами колективізованого села, влада, на погляд Е. Квірінга, мала облаштувати на комуністичних засадах життя міста, паралельно вирішуючи перспективне завдання стирання відмінностей між містом і селом: „Ми не можемо ставити у генплані завдання ліквідації великих міст, але було б безглуздо продовжувати політику концентрації промисловості у великих промислових центрах і тим більше політику створення нових соціалістичних міст з мільйонним населенням... до комбінатів можна додати сільськогосподарський масив у декілька десятків тисяч гектарів, використовуючи робочу силу почергово на заводі і в полі. ... Основною первинною (низовою) виробничою одиницею в розгорненому комуністичному суспільстві повинна бути виробнича комуна, яка охоплює всі види господарської діяльності підприємств, які розміщуються на її території. ... В міру зміцнення й

²⁸⁴ Там само. — С. 369–370.

²⁸⁵ Там само. — С. 371.

укрупнення колгоспів має бути поставлене завдання про форми комбінату між великими державними фабриками і колгоспами, в районі якого вона (чи вони) працюють. Це буде вже вирішальним кроком на шляху знищення суперечностей між містом і селом”²⁸⁶.

У соковитому портреті людини майбутнього, з її безмежними соціальними та особистісними можливостями, наче в розбитому люстерці, оточуюча реальність та значно страшніше голодоморне майбутнє віддзеркалювалися страхітливою химерою: „Виховання дасть молодим людям можливість швидко опанувати на практиці всю систему виробництва, воно дозволить їм по черзі переходити з однієї галузі виробництва до іншої, залежно від потреб суспільства чи від їх особистих схильностей. Отже, виховання звільнить їх від тієї однобокості, яку сучасний поділ праці нав’язує кожній окремій людині”²⁸⁷. І далі: „Створення цих нових людей, вочевидь, вимагає, аби **всі** діти обов’язково проходили курс приблизно дев’ятирічки й щоби кожен громадянин був не тільки письменним, але й мав нічим не обмежену можливість вивчати детально низку виробництв. Тільки тоді ми будемо мати таке становище, коли, наприклад, інженер може половину свого часу працювати за верстатом, а другу половину — в якості керівника майстерні, цеху, фабрики ... й навпаки, коли кожен вчений, професор, хімік тощо *обов’язково водночас будуть виконувати яку-небудь фізичну роботу* [курсив — Авт.]. Але це, між іншим, означає докорінну перебудову нашої державної машини”.

Переходячи до характеристики держави, Квірінг підкреслював: “Жодних спеціальних радянських службовців, тобто працівників установ, не повинно бути (!) [курсив — Авт.]. Всі незлічені працівники установ муситимуть певну частину часу працювати на якому-небудь виробництві. Праця в установах (оскільки залишаться керівні органи) буде виконуватиметься всіма громадянами чи то за бажанням, за вибором, чи то по черзі, якщо це знадобиться. Ось що означає ліквідація протилежності розумової і фізичної праці”²⁸⁸.

Чи то К. Маркс з Е. Квірінгом помилялися, чи то „службовці на посадах” були категорично незгодні мінятися своїм місцем із рештою громадян, але факт лишається фактом — історія радянського модернізаційного стрибка перетворилася на катастрофу з величезними руйнівними наслідками. Більшовицька практика „Великого стрибка” не мала нічого спільного з комуністичною теорією. Втім,

²⁸⁶ Там само. — С. 373.

²⁸⁷ Маркс К., Энгельс Ф. // Соч. — Т. 4. — С. 336.

²⁸⁸ Кви́ринг Э. Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 375.

„хвилинна слабкість” жодного з колишніх полум'яних революціонерів, спричинена неспівставністю власних теоретичних уявлень та оточуючої реальності, нічого не важила в контексті поточного моменту. Сотні мільйонів радянських громадян і “лишенцев” на межі 20–30-х рр. вступали в десятиліття нелюдських випробувань і болочих втрат.

Через об'єктивні причини Донбас перетворився на величезну лабораторію комуністичного експерименту, який тут розгортався стрімко і радикально, зважаючи на урівноваженість виробничих секторів в структурі його господарства та стратегічне значення в партійно-радянській державній конструкції. “Великий стрибок” перетворився на час випробувань, який до невпізнанності змінив соціально-економічне, суспільно-політичне та етнокультурне обличчя регіону. Це був час стрімкої соціальної та етнокультурної конвергенції, що обумовлювалася модернізацією як такою. Саме за результатами другого комуністичного штурму ми маємо справу із тим Донбасом, образ якого вкарбований у радянській історіографії і намертво зрісся із міфологічною калькою “Всесоюзної кочегарки”. Придивимося пильніше до окремих складових тогочасних змін.

Ревізія аграрної політики ВКП(б)

XV з'їзд партії (грудень 1927 р.) у короткому курсі “Історії ВКП(б)” був позначений як з'їзд колективізації сільського господарства. До сталінського “великого перелому”, коли Кремль запровадив примусову суцільну колективізацію селянських господарств, залишалось ще два роки. Але Сталін мав рацію, коли пов'язав перегляд економічної політики в аграрному питанні з XV партійних з'їздом. На цьому з'їзді йому вдалося розгромити троцькістську опозицію, і у нього розв'язалися руки, щоб розпочати на селі комуністичні перетворення.

У політичному звіті ЦК, з яким на з'їзді виступив Й. Сталін, вказувалося, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним. Перед делегатами з'їзду ставилося запитання: де знайти вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпів розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, генсек формулював “очевидну” відповідь: вихід у перетворенні дрібних і розпорошених селянських господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві з'їзду по розробці перспективного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки (1932/33 господар-

ський рік) з охопленням до 20% селянських посівів. Згуртовані навколо Сталіна партапаратники підтримали ідею колективізації, реалізація якої забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і тим самим підводила під існуючий режим надійний економічний фундамент.

У радянській історіографії завжди стверджувалося, що під час непу “командні висоти” економіки і дрібнотоварне сільське господарство сполучалися між собою опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся.

Не підлягає сумніву, що придбання хліба на ринку різноманітними організаціями, як державними, так і кооперативними (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялася від “заготівлі” за допомогою продзагонів. Це справді були ринкові заготівлі, що здійснювалися на основі попиту і пропозиції. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштовувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу і залишити державу без хліба.

Але радянська ринкова змичка якісно відрізнялася від нормального ринку. Ця відмінність має навіть кількісні параметри — так звані “ножиці цін”. Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, Сталін у липні 1928 р. говорив так: “Воно [селянство — *Авт.*] сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промисловості — це по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство”²⁸⁹.

Будучи практично монополістом у закупівлі селянського хліба, держава могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав промовисту назву — “ножиці цін”. “Ножіці” відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку.

У дискусії з приводу перспектив розвитку народного господарства у першій п’ятирічці, яка точилася напередодні XV з’їзду ВКП(б), більшовицьке керівництво оприлюднило три точки зору. Л. Троцький, Л. Каменєв і Г. Зінов’єв наполягали на тому, щоб масштаб

²⁸⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 157.

розриву в цінах на промислові і сільськогосподарські товари, або, як тоді говорили, “розхил ножиць” був максимальний. Й. Сталін стояв за помірний “розхил ножиць”. М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилися до введення “відновлювальних цін”, які б повністю повертали селянам виробничі витрати.

У жовтні 1927 р. були опубліковані тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. У них засуджувався курс на “надіндустріалізацію”, який пропагувався прибічниками максимального “розхилу ножиць”, як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості в суспільстві. XV з'їзд наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії. Разом з тим практика встановлення державою-монополістом завищених цін на промтовари не скасовувалася. Передбачалося лише поступове, аж до останнього планового року скорочення надходжень до бюджету від “ножиць цін”.

Селяни, однак, уже взимку 1927–1928 рр. не погодилися на занижені ціни і відмовилися продавати хліб. У країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися.

Існували два шляхи розв'язання кризи. Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим — збільшити платоспроможний попит селянства. Правда, тоді довелося б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. Але можна було й не підвищувати ціни, а змусити селян продавати хліб, чи точніше — здавати його державі.

Після того, як “надіндустріалізаторів” Л. Троцького, Г. Зінов'єва і Л. Каменева на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею “надіндустріалізації”. Серед тих, хто йшов за генсеком, були в повному складі члени партійно-радянського керівництва України, у тому числі генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. Каганович (до липня 1928 р.) і С. Косіор, голова Раднаркому УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський.

Покладатися у здійсненні індустріалізації тільки на “ножиці цін” або на посилене оподаткування селянських господарств Сталін не збирався. Ці методи нагромадження не виходили за межі товарно-грошових відносин, хоч і порушували ринкову рівновагу. Не відмовляючись від них на перших порах, генсек бажав іншого: позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним врожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Курс на колективізацію сільського господарства ставав на порядок денний. Хлібозаготівельною кризою Сталін скористався для того,

щоб проголосити суцільну колективізацію сільського господарства поточним завданням.

Позиції окремих членів більшовицького колективного керівництва, публічно заявлені у 1926–1928 рр., на перший погляд виглядали таким чином: ліві (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв) — стояли за максимальний “розхил ножиць”, праві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) — схилилися до “відновлювальних цін” на хліб, і центр (Й. Сталін). Як праві, так і ліві не бажали відмовлятися від нової економічної політики. Проте справжня позиція Й. Сталіна і сталінців у керівних колах партії насправді не була центристською. Вона виходила за рамки непу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму, розпочатого В. Леніним у 1918 р. і припиненого навесні 1921 р. переходом до непу.

Щоб досягти кінцевої мети, якою була “всеосяжна колективізація”, Й. Сталін обрав тактику гри на об'єктивно існуючій у суспільстві соціальній напруженості. У провалі хлібозаготівель він звинуватив не все селянство, а тільки “куркулів”. Селяни не виявили бажання продавати хліб за заниженими цінами, а Й. Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. “Продавати” і “здавати” — це терміни різних епох і різних економічних політик.

Після “чорного переділу”, тобто організованого радянською владою зрівняльного перерозподілу селянського землекористування в роки ленінського комуністичного штурму, найзаможніший прошарок села з яскраво вираженою тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. В умовах непу він дістав певні можливості зростання, але податкова політика держави найчастіше зводила ці можливості нанівець. Зойки про “куркульську небезпеку” з боку Л. Троцького та його однодумців у партійному керівництві мали корисливу мету: обкласти селянство більшими податками і за його рахунок здійснювати “надіндустріалізацію”. Коли Й. Сталін і його послідовники в партійному апараті боролися з троцькістами, вони спокійно ставилися до заможних верств села і не переоцінювали значення соціальної диференціації селянства. Торкаючись складеної комісією Раднаркому СРСР таблиці соціального розшарування села, секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов на XV з'їзді партії указав на те, що група під назвою “ті, хто наймає сезонних робітників” (7,9% усіх селян), не може бути цілком куркульською, бо до неї входять, за іншими ознаками, не менш як 2–3% середняків. Звідси випливав висновок: визначити питому вагу куркульства “є завданням майже неможливим”²⁹⁰.

²⁹⁰ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. — Ч. 2. — С. 1181–1184.

Надалі, однак, Й.Сталін запозичив у своїх політичних противників жупел “куркульської небезпеки”. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за не вигідними цінами під загрозою перетворення непокірних на ворогів радянської влади — “куркулів”. А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, застосування різноманітних санкцій від штрафів до цілковитої конфіскації майна.

У 1928 р. проблема хлібозаготівель внаслідок недороду стала надзвичайно гострою. Хоч заготівлі з урожаю 1928 р. тривали і в зимові місяці 1928–1929 рр., Україна дала на 1 квітня 1929 р. тільки 27 млн. пудів пшениці і жита (з урожаю 1927 р. на 1 квітня 1928 р. вона дала 200 млн. пудів). Заготівлі хліба на Північному Кавказі зменшилися учетверо²⁹¹. Прагнучи врятувати становище, голова Раднаркому СРСР О. Риков вніс на затвердження політбюро ЦК ВКП(б) план імпорту від 80 до 100 млн. пудів хліба з виплатою до 200 млн. руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн. пудів, але йому знову відмовили, тому що валюта була потрібна для індустріалізації. Розповідаючи про це на квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), Й. Сталін так пояснював позицію вже контрольованої ним більшості членів політбюро ЦК: “Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути у нього хлібні надлишки”²⁹². Тут же генсек запропонував свій вихід із становища, що склалося: використання “уральсько-сибірського” методу хлібозаготівель (названого так за “досвідом” його сибірської поїздки в січні 1928 р.). “Треба **організувати** хлібозаготівлі, — говорив він. — Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їх громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель. Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, якраз у тому і полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви проти куркульства, на предмет посилення хлібозаготівель”²⁹³.

“Уральсько-сибірський” метод хлібозаготівель був вигідний для влади у двох аспектах, і Сталін відверто охарактеризував обидва: “По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на

²⁹¹ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2008. — С. 108.

²⁹² Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 92–94.

²⁹³ Там само. — С. 88.

цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них свою потужну багатомільйонну політичну армію на селі”²⁹⁴. Перший аспект мав тактичне значення. Другий був стратегічним: на селі створювалося соціальне напруження, яке було потрібне владі для здійснення суцільної колективізації.

Реалізуючи ці настанови, ВЦВК і РНК РСФРР прийняли 28 червня 1929 р. закон “Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів”. З липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов’язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом самообкладання.

Те, що в 1928 р. здійснювалося як надзвичайні заходи, законами від 28 червня і 3 липня 1929 р. було перетворено на звичайну практику. Коли господар ухилявся від поставок зерна, визначеного завданням сільського сходу, на якому панували підтримувані владою незаможники, сільрадам дозволялося штрафувати його в межах п’ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розверстці або ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР, які передбачали ґрунтовніші кари: конфіскацію майна та депортацію засуджених у віддалені регіони СРСР. Чверть надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможників у нових законах. Вони не мали жодних зобов’язань перед державою, тому що не виробляли або майже не виробляли продукцію. Саме через це вони ставали тим соціальним тараном, який держава використовувала на селі для примусового об’єднання в колгоспи селян, які виробляли товарну продукцію. У новоутворюваних колгоспах незаможники займали адміністративні посади і починали вчити своїх більш успішних в господарюванні односельчан, як треба працювати на колективних засадах.

Отже, держава забирала продукцію в тих, хто її мав, користуючись у цій справі допомогою тих, хто її не мав. Це був той самий механізм реквізиції, який застосовували під назвою продовольчої розверстки у 1919–1920 рр., але удосконалений: замість робітничих або чекістських загонів тепер використовувався розгалужений компартійно-радянський апарат, який спирався в конкретних умовах

²⁹⁴ Там само. — С. 88–89.

України на комнезами — “опору партії на селі”. Від 1929 р. комнезами дістали друге дихання.

Готуючись до кампанії суцільної колективізації, компартійно-радянські органи на Донбасі зайнялися перерозподілом орної землі. У квітні 1929 р. Луганський окрвиконком доповідав ВУЦВКу про здійснювані зміни в практиці землеустрою, які поширилися після XV з'їзду ВКП(б): “Землеустрій набув виразний класовий характер... Одним з першочергових завдань є створення таких територіальних умов, які сприяли б колективізації без ламання землеустрою. Для цього під час землеустрою здійснюється групування бідняцького і малопотужного середняцького населення в групи по 15–20 господарств з відводом землі таким групам за суміжністю... Почав відбуватися суворий відбір заможних господарств для утворення з них на віддалених землях виселків у перспективі... Смісл створення таких перспективних виселків — наблизити землю для бідняцького і середняцького населення і поставити заможне селянство в господарські умови, які диктують йому необхідність виселення на далекі землі за міркуваннями суто економічного характеру”. В Сталінській окрузі ця практика використовувалася ще раніше. У 1928 р. в семи селах були перерозподілені землі 901 господарства, внаслідок чого створився компактний земельний масив площею майже в 12 тис. га для бідняцько-середняцьких прошарків селянства²⁹⁵. У селах Новомихайлівка Петропавловського і Андрєєво-Клевцово Велико-Янисольського районів виникли жіночі бунти проти нового порядку землеустрою, який руйнував господарство і позбавляв сім'ї звичного способу життя²⁹⁶.

Антиселянські закони від 28 червня (РСФРР) і 3 липня (УСРР) 1929 р., які зобов'язували місцеві ради організувати хлібоздачу з розверсткою на село за принципом самообкладання, узаконювали, як показували події, вже побутуючу практику. 7 червня 1929 р. Старобільський окружний відділ ДПУ УСРР представив в окружний суд обвинувальний висновок на групу селян з десяти осіб (у тому числі трьох жінок), які перешкоджали місцевим органам влади вилучати майно у “злісних нездатчиків державі лишків хліба”. Чекісти звинувачували цих жителів села Байдівка Старобільського району у розпалюванні масового безладу та підбурюванні односельчан до

---

²⁹⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 90–91.

²⁹⁶ Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932–1933 гг. // Новые страницы в истории Донбасса. — Кн. 2. — Донецк, 1992. — С. 26–27.

непокори владі. У жовтні надзвичайна сесія окружного суду винесла свій вирок: Іван Хамчич і Михайло Шаповаленко ув'язнювалися строком на один рік з наступним виселенням на три роки за межі Старобільської округи. Інші фігуранти кримінальної справи ув'язнювалися на цей же строк, але без виселення²⁹⁷.

У згаданому вище звіті Луганського окрвиконкому ВУЦВКу від 2 квітня 1929 р. перелічувався такий набір каральних заходів, застосований владою проти заможних селян, до яких висувалося політичне звинувачення в “куркульстві”, тобто експлуатації чужої праці. Йшлося, зокрема, про оголошення “куркулям” громадського бойкоту, виключення їх зі складу пайщиків споживчої кооперації, відмові у перемелюванні зерна, достроковому стягненні кредитів, одержаних від сільськогосподарських кредитних товариств, відмові від продажу їм промтоварів, порушенні карних справ за ознаками спекуляції і приховування лишків продукції. Вбиваючи клин між різними групами селян за майновими ознаками, окрвиконком рапортував про досягнуті успіхи в цій справі: “Участь бідноти виявилася, головним чином, у наданні сприяння з виявлення лишків, здійснення громадського тиску на хлібодержателів шляхом відповідних постанов загальних зборів, а також проведення підписки на колективний вивід для почину і прикладу”²⁹⁸.

Найбільш заможні селяни після запровадження надзвичайних заходів починали згортати своє господарство і відмовлятися від використання найманої праці. Деякі з них організовували товариства спільного обробітку землі (тсози) або навіть артілі. Влада називала такі колективні утворення лжеколгоспами і нещадно переслідувала їх учасників. Найчастіше переслідування виявлялося у формі постанов сільського сходу, якими затверджувалися підвищені завдання на поставку хліба державі за заниженими цінами.

Так, мешканець села Воздвиженського Железнянського району Артемівської округи²⁹⁹ Леонтій Макаровський мав 32 десятини землі на 8 їдоків. Здавалося б, землі на таку велику сім'ю було не так багато, але він мав сільгоспмашини, велику і дрібну худобу, вулики. З 200 пудів хліба, накладених у червні 1929 р. сільським сходом, він здав тільки половину. Тоді на нього наклали штраф в сумі 1600 руб.,

---

²⁹⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. — Львів, 2010. — С. 118.

²⁹⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 90.

²⁹⁹ У вересні 1930 р., коли розформувалися округи, Железнянський район був перейменований в Горлівський. Відповідно його центр перенесли з селища Нью-Йорк в Горлівку.

в рахунок якого з торгів було продане все його майно за смішні ціни (в руб.): пара коней — 170; корова — 60; телиця — 30; кобила з лошаком — 128; вівці — 20; свині — 30; три вулики — 30; сіялка — 40; косарка — 40; молотарка — 200; тачанка — 80; віялка — 20. Окрім цього — все домашнє майно від комода до перини. Набралося проданих речей на суму 1570 руб., що навіть не покрити суми штрафу³⁰⁰. Людину з великим сімейством пустили за вітром.

12 січня 1930 р. надзвичайна сесія Артемівського окружного суду розглянула справу Якова Труфанова і братів Павла і Леонтія Перепечаєнків — мешканців села Парасковіївки Гришинського району. З матеріалів справи можна зрозуміти, що навесні 1929 р. у братів Перепечаєнків описали і продали майно в рахунок накладеного штрафу за нездачу хлібних лишків. У жовтні 1929 р. односельчанин братів Яків Труфанов, будучи напідпитку, накинувся на секретаря сільради і члена робітничої бригади з кулаками і криком: “Гадів-комуністів перевішаю! Ви грабуєте селян, забираєте хліб і майно. Я вам покажу, як грабувати!” Коли його забирали, присутній в сільраді Павло Перепечаєнко закричав: “Що ви збиткуєтеся над п’яним, навіщо його берете? Ми самі його заберемо додому, вистачить того, що ви нас пограбували!” Суто побутовому інциденту, що відбувся на очах багатьох мешканців села, надали політичну підкладку. До справи долучили Леонтія Перепечаєнка, який нібито підпоїв Труфанова. Усіх трьох зробили учасниками терористичного акту і позбавили волі у таборах суворого режиму строком на 8 років, з наступним, після відбуття покарання, виселенням на три роки за межі Артемівського, Сталінського і Луганського округів³⁰¹.

Взимку 1929–1930 рр. ситуація в селах Донецької області стала вибухонебезпечною. Це можна проілюструвати прямою мовою, що зберіглася в обвинувальному вирокі кількох жителів хутору Середньо-Теплового Станично-Луганського району. На зборах мешканців трьох хуторів ці селяни закликали:

– “Не здавайте надлишків хліба, краще закопаємо в землю, ніж віддамо їм, вони (комуністи — *авт.*) забрали хліб і гроші з тим, щоб втекти за кордон;

– Не йдіть до колгоспів, бо вам доведеться працювати на радянських панів, як раніше працювали на поміщиків, у колгоспі будете голі й босі;

³⁰⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 97.

³⁰¹ Там само. — С. 128–129.

– Життя стало незносним, скоро через грабіжництво доведеться залишитись в одній сорочці, цьому грабіжництву не буде кінця, радянська влада хліб відправляє за кордон, один вихід позбутися цих грабежів, якби одразу кілька хуторів відмовились здавати хліб;

– Якщо вам потрібен хліб, забирайте його насильно, а добровільно я не здам, деруть шкуру, час уже брати вила в руки й гнати їх, клятих комуністів”³⁰².

За справу взялися чекісти. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР 17 травня 1930 р. засудила Нікіфора Волокіткіна і Якова Миронова до розстрілу, Гната Зенцева — до 8 років концтаборів, Григорія Волокіткіна, Юхима Зенцева і Самуїла Миронова — до 5 років таборів.

Перша хвиля розкуркулення і колективізації

З ліквідацією відносин між селом і містом, заснованих на законі вартості (нехай навіть з такими викривленнями, як “ножиці цін”), ці відносини стали регулюватися в ручному режимі чиновниками радянського апарату. Це давало можливість сталінській державі витискати матеріальні ресурси з колгоспного села по максимуму.

Розпливчастість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася “експлуататорська верхівка” села, влаштовувала конструкторів радянського ладу. Вони могли оголосити куркулем кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його. Навіть цілковита незможність не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Кмітливе начальство таврувало таких протестувальників за допомогою політичного неологізму — як “підкуркульники”.

Виникла й інша, протилежна за змістом проблема: що робити з явно заможним селянином, якщо він хоче працювати в колгоспі? Підняв її М. Калінін на XVI партійній конференції у квітні 1929 р. “Я думаю, — казав він, — що неправильно було б назавжди закрити куркулю двері в колгоспи”. У відповідь перший секретар обкому Центральної Чорноморської області (ЦЧО) І. Варейкіс заявив: “Питання не в тому, чи можна брати в колгоспи. Це не той лозунг, з яким треба вилазити на трибуну”³⁰³. Комісія, яка складала резолюцію по доповіді М. Калініна, не дійшла єдиної думки у цьому питанні і на пропозицію генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора передала його на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). 18 липня

³⁰² Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. — Львів, 2015. — С. 127–128.

³⁰³ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 года. Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 296, 334.

1929 р. політбюро ЦК прийняло рішення про недоцільність прийняття куркулів у колгоспи³⁰⁴.

“Колгоспний рух”, як в радянській пресі називали кампанію насадження колгоспів, дав певні результати ще напередодні переходу до політики розкуркулювання. Свої господарства об’єднували переважно бідняцько-наймитські верстви. Примусити селянина-власника вступити в колгоспи вдавалося тільки здійсненням терористичної політики: накладенням додаткових завдань по здаванню хліба, штрафуванням нездатчиків, стягненням штрафів шляхом розпродажу селянських засобів виробництва. Намагаючись уникнути такої перспективи, немало заможних селян шукали шляхів порятунку у формі “саморозкуркулення”. Вони ділили садиби з дітьми, добровільно віддавали своє майно колгоспам з проханням прийняти їх в колектив, писали в газетах про своє бажання бути корисними радянській владі. Ось що, наприклад, написав один з таких селян, Немерцов, у старобільську районну газету “Червоний хлібороб”: “Якщо мене не відштовхуватимуть від громадських організацій, я і моя сім’я вступимо у колгосп. Я і мої сини не будуть небезпечними. Обіцяємо це своїм чесним життям”³⁰⁵.

Однак такі запевнення були даремні. Більшовицькому керівництву потрібно було розколоти селян, протипоставити різні селянські прошарки за майновою ознакою, щоб полегшити собі завдання розселянювання селянства, перетворення його основної частини в сільськогосподарських працівників, цілком залежних від своїх начальників у колгоспах і радгоспах. Ті з них, хто мав нещастя бути заможним до епохи “чорного переділу” й особливо ті, хто зберігав ознаки заможності, повинні були погоджуватися на роль переслідуваних “куркулів”. На переламі 1929–1930 рр. в СРСР була оголошена кампанія перевірки соціального складу колгоспників. Усіх тих, хто вважався заможним до вступу в колгосп, виключали як “куркульський ворожий елемент”. У Маріупольському окрузі на початку 1930 р. провели відповідну чистку в колгоспах ім. Ворошилова і “Незаможник” Старо-Каранського району, “Енергія” Мангушського району, “Червона зірка” Стритенського району та ін. Всього по 10 колгоспам виключили 88 сімей³⁰⁶.

7 листопада 1929 р. в газеті “Правда” з’явилася стаття Й. Сталіна “Рік великого перелому (До 12-ої річниці Жовтня)”. Головний висновок статті звучав так: у колгосп селяни пішли “цілими селами,

³⁰⁴ Правда. — 1929. — 19 июля.

³⁰⁵ Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932–1933 гг. // Новые страницы в истории Донбасса. — Кн. 2. — Донецк, 1992. — С. 33.

³⁰⁶ Там само.

волостями, районами”³⁰⁷. Стаття відіграла мобілізуючу роль у середовищі компартійно-радянської номенклатури. У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів: мовляв, у мене незначний відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк.

Стан колективізації селянських господарств на початок грудня 1929 р., який був складений Наркомземом СРСР на підставі повідомлень секретарів окружних комітетів ВКП(б), виявився таким³⁰⁸:

Градація районів за часткою колективізованих господарств	Артемівський окр.	Луганський окр.	Маріупольський окр.	Сталінський окр.	Старобільський окр.
До 15%	11	7	5	9	7
Від 15 до 30%	1	3	4	1	3
Від 30 до 50%	-	1	3	-	1
Більше половини	-	1	-	-	-
Всього районів за станом на XII.1929 р.	12	12	12	10	11

Отже, на Донеччині був тільки один район, в якому частка колективізованих господарств перевищила половину їх наявної кількості. Питома вага колективізованих господарств не перевищувала 15% у 39 з 57 районів, коливалася в межах від 15 до 30% у 12 районах, а в межах від 30 до 50% — у п’яти районах.

Сталінська стаття “Рік великого перелому” була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), присвяченого проблемі форсування темпів колективізації. Відповідно до установок статті пленум ЦК визнав недостатніми накреслені XV з’їздом ВКП(б) темпи усупільнення селянських господарств (20% до кінця п’ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації сільського господарства. Питання про долю найзаможнішого прошарку селянства пленум ЦК не розглянув. Проте ніхто з його учасників не заперечував того, що при утворенні колгоспів треба звернути особливу увагу на найбільш заможних селян, які були в кожному селі, назвати їх куркулями і знищити політично та економічно з тим, щоб всі інші,

³⁰⁷ Сталін Й. Твори. — С. 130.

³⁰⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Том 2. — М., 2000. — С. 54–55.

менш заможні селяни не сумнівалися, що в колгосп треба йти. Усіх, хто сумнівався, належало зарахувати в стан ворогів як підкуркульників і так само знищити.

Після пленуму ЦК була створена комісія під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева, яка ухвалила перехід в районах, оголошуваних районами суцільної колективізації, до політики “ліквідації куркульства як класу”. У цьому формулюванні, а також в тезі про куркульство як останнього експлуататорського класу, яка почала пропагуватися, ігнорувалися соціальні наслідки “чорного переділу”, проведеного в Росії у 1918 р., а в Україні — у 1920–1923 рр. Уперше висновок комісії Яковлева був оприлюднений Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Розпалювання соціальної напруги на селі несло в собі перспективу руйнації відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було насадження колгоспів як необхідного елементу командної економіки, а не турбота про матеріальний добробут трудівників села, як проголошувалося з усіх трибун. Селянин міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою бути оголошеним куркулем або підкуркульником, тобто втратити своє господарство. Тому певна частка селян була приречена на репресії самою логікою колективізації.

21 січня газета “Красная звезда” вийшла зі статтею Й. Сталіна “До питання про політику ліквідації куркульства як класу”. Він заявив, що схвалена XV з’їздом ВКП(б) політика обмеження й витіснення капіталістичних елементів села застаріла і слід переходити до нової політики ліквідації куркульства як класу. Контури цієї політики були визначені постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”.

Ця постанова, яка розсилалася на місця з позначкою “цілком таємно”, поділяла селян, які мали бути показово репресовані, на три категорії. До першої категорії відносився “контрреволюційний актив”, який підлягав негайній ліквідації шляхом ув’язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені регіони Радянського Союзу. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселитися за межами колгоспних масивів. Загальна кількість господарств, що підлягали ліквідації за трьома категоріями, мусила становити від 3 до 5% селянських сімей. Місцева влада, починаючи від сільрад і закінчуючи районними відділами ДПУ, яким доручалося здійснення

кампанії розкуркулення, мусила визначити списки за трьома категоріями репресованих.

Рапортуючи голові ОДПУ Г. Ягоді результати депортації розкуркулених за 20 днів, заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон повідомив, що в Україні виселення “куркульських” господарств розгорнулося з 18 лютого 1930 р. шляхом розверстки контрольної цифри в 20 тис. господарств по округах. “Спеціально розробленим оперативним наказом і рядом наступних директив, — як повідомлялося, — були вичерпним способом передбачені як основні принципи проведення операції з виселення, так і сама техніка цієї роботи за усіма лініями, починаючи з вилучення куркулів з населеного пункту аж до завантаження їх в ешелони... Складені окривідділами ДПУ плани, ув’язані із загальним планом перевезень, планів розміщення і використання збройної сили тощо, ретельно перевірялися і корегувалися ДПУ УСРР з метою забезпечення максимальної чіткості, плановості й безперервності ходу операцій”³⁰⁹.

Виселення було здійснене з 29 округів і охопило по 10 березня 1930 р. 19531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб, з них дорослих чоловіків — 32 436, дорослих жінок — 28 480 і дітей — 32 054. Оскільки після початку операції було вирішено відкласти її на більш пізній строк в усіх прикордонних і прилягаючих до прикордонних округах, можна бачити, як зауважував Карлсон, що контрольна цифра виселення була виконана “з деяким перевищенням”. Статистика виселення по округах майбутньої Донецької області була такою (в Луганському окрузі депортація теж була відкладена)³¹⁰:

	Артемівський округ	Маріупольський округ	Сталінський округ	Старобільський округ
Кількість експертних господарств	3485	2670	2262	4500
Контрольна цифра виселення: сімей	192	263	253	872

³⁰⁹ Там само. — С. 337.

³¹⁰ Там само. — С. 338. Оподаткування “куркульських” господарств здійснювалося не за загальними нормами, а на підставі оцінок “експертів” з числа місцевої адміністрації, податкових службовців і представників “громадськості” (тобто керівників комітетів незаможних селян).

	Артемівський округ	Маріупольський округ	Сталінський округ	Старобільський округ
людей	960	1315	1265	4360
Фактично виселено сімей	200	267	249	710
людей	1096	1365	1375	4637

5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. Україна в цій постанові відносилася до регіонів другої черги, де суцільну колективізацію треба було завершити восени 1931 або навесні 1932 р. Знаючи настрої в Кремлі, керівники деяких округів негайно після появи цієї постанови висунули зустрічні плани. На зібранні партійного активу в Харкові 4 лютого 1930 р. С. Косіор заявив, що треба здійснити суцільну колективізацію степових округів України за час весняної посівної кампанії, а восени 1930 р. — в усіх інших округах³¹¹.

Розгортаючи кампанію розкуркулення, місцева влада повинна була скористатися її наслідками, щоб загнати селян в колгоспи. Це не завжди виходило, внаслідок чого виникала небажана ситуація: частину селян вже розкуркулили, але відсоток колективізованих господарств не збільшився. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві і Харкові робили вигляд, що вони є захисниками селян і засуджують ініціативу місцевої влади з розкуркулення. Зокрема, після засідання політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р., на якому була затверджена розверстка по округах на висилку селян, що опинилися в другому списку — у віддалені регіони СРСР, у партійні комітети була надіслана телеграма за підписом С. Косіора такого змісту: “У ряді округів директиви про розкуркулення тільки у районах суцільної колективізації, а також про серйозну суспільно-політичну підготовку цього заходу грубо порушуються. Через можливі серйозні наслідки порушення директив ЦК і головотяпського підходу до розкуркулення ЦК попереджає, що до винних застосовуватимуться найрішучіші засоби впливу”³¹².

Практично негайно Наркомзем УСРР зібрав факти примусової колективізації та розкуркулення селян в округах Степової України. В інформаційному бюлетені від 13 лютого повідомлялося, що в селі Луганському (Артемівський район), яке налічувало 1430 дворів, від-

³¹¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 361.

³¹² Там само.

булися закриті збори КНС, бідноти та червоних партизанів, де були присутні 200 осіб. До колгоспу записалися тільки 70 дворів, але збори вирішили негайно розпочати кампанію розкуркулювання. Вранці другого дня були розкуркулені 20 господарств, “серед них такі, — як підкреслювалося в бюлетені, — що їх ніяк не можна вважати глитайськими”³¹³. Тут же повідомлялося, що до неколективізованого села Василівка Артемівського району приїхала робітничка бригада від заводу “Перемога праці”, скликала загальні збори і змусила їх прийняти таку постанову: “Коли якого глитая розкуркулювати не слід, то його треба оштрафувати на 300 рублів”³¹⁴.

В кампанії розкуркулення чекісти широко користувалися послугами незаможників і робітничих бригад. Зокрема, у Краматорському районі 180 робітників були закріплені за сільрадами, де розгорталася кампанія. 14 робітників призначалися на постійну посаду комендантів “куркульських” виселків, які утворювалися при розкуркуленні селянських господарств за третім списком³¹⁵.

Методи тиску на селян, які залишалися одноосібниками (цей термін виник в ході суцільної колективізації) вражали своєю різноманітністю. Місцеву владу і надісланих їй на допомогу колективізаторів з округів не можна було звинуватити у відсутності фантазії. Зокрема, у селах Передільському і Старий Айдар Петрівського району з ініціативи надісланого з Луганського округу уповноваженого Чучмарова і секретаря партосередку (одного на обидва села) Лапигіна проводилися демонстрації активістів під червоними і чорними прапорами. Зупиняючись біля кожного подвір'я, вони пропонували господарю стати під червоний прапор, якщо він “за соціалізм”, або під чорний прапор, якщо він прибічник “капіталізму”. До чорного прапора приклеювали список селян — кандидатів на розкуркулювання. Таким чином, список поповнювався цілком “демократично” — самими селянами. Так само “демократично” формувався список бажаних стати колгоспниками. Лапигін не заперечив проти присвоєння його імені новоутвореному колгоспу, а райземуправління затвердило цю назву³¹⁶.

---

³¹³ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів та матеріалів. — С. 151.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — Донецьк, 2008. — С. 15.

³¹⁶ *Кульчицький С.В., Шаталіна Е.П.* Колективізація сільського господарства и голод в 1932–1933 гг. — С. 35–36.

Оскільки земля була оголошена загальнонародним надбанням, землекористування опинилося в руках державних чиновників. Вони розпоряджалися землею таким чином, щоб змусити селян вступати в колгоспи. У Краснооктябрській сільраді одноосібникам давали землю в чужому земельному товаристві, а у власному — відрізали ділянки для селян сусіднього земельного товариства. Далека відстань від домівки до поля, відсутність доріг і мостів через річки, незвичність нового поля — все це змушувало селян ставати перед важким вибором: “Ось вам і добровільно у колектив йти, а не підеш — не дадуть землі”³¹⁷.

Розгортаючи “колгоспний рух” в Старо-Керменчицькому районі, місцева влада надавала перевагу комунам з максимальним усупільненням всього майна. Агітація вступати в комуни супроводжувалася переконливим аргументом: мовляв, існує постанова ВУЦВК про розстріл кожного десятого, хто залишиться одноосібником.

Майно розкуркулюваних селян продавалося з аукціону. Найбільш цінне на торги не надходило, його прибирали до рук самі організатори розкуркулення. Звідси — сміховинні ціни на майно. У селі Велика Каракуба Старо-Бешевського району Сталінського округу було розкуркулено 56 господарств. Цегляні будинки продавалися по 20 рублів, кури — по 15 копійок за штуку³¹⁸.

Селянин Михайло Лисенко 1902 р. народження розповідав комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, як відбувалося розкуркулення на його хуторі Семенівка Амвросіївського району:

“Розкуркулювали так. Накладуть на тебе гроші. Ти мусиш заплатити... Наклали на тебе сьогодні тисячу рублів, щоб ти заплатив. Ти заплатиш тисячу рублів. Завтра ж до тебе принесуть 3 тисячі, щоб ти заплатив. А в тебе вже немає грошей, щоб заплатити. То вони в тебе все чисто забирають. У тебе корова, коні — все забирають на аuctіon. Продають пару волів за п'ять долярів. За п'ять рублів — пару волів! Корову — півтора рубля. Кінь — півтора рубля або два рубля. Коні такі як змії. І тоді ще кажуть, що це їм не хватило — і хату продають — все! А ти куди хочеш, то йди. Торбу бери в руки, і можеш куди хочеш відправлятися”.

М. Лисенко відправився в Чистяково. Він уже мав досвід роботи на шахтах у 20-ті рр. і влаштувався без проблем. Він не чинив

³¹⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Том 2. — К., 1965. — С. 438–439.

³¹⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — Донецьк, 2008. — С. 17.

спротиву розкуркуленню і не був розстріляний. Не виголошував інвективи на адресу радянської влади і не був ув'язнений. Йому поталанило і з третім списком на розкуркулювання: його не загнали на виселки, не депортували на Урал, просто дозволили йти світ за очі³¹⁹.

Цій же комісії, яку очолював виконавчий директор Джеймс Мейс, розповідав про розкуркулення Олексій Кейс 1912 року народження. Його батько мав до революції близько 180 десятин землі, з яких після перерозподілу 1920 р. залишилося 30. У роки непу він збільшив свій земельний наділ до 50 га, мав молотарку, трактор, худобу. Подія відбувалася на хуторі Сад поблизу селища Райське (Дружківський район):

“Описували так: й подушки, й тарілки, й вилки, й ножі там, що в хаті — простирадла, що одяга, все оце, лампа, все то описують. То такі ці приходили на опис, може, якихсь п'ятеро, шестеро або більше людей. І вони розділяють: ти описуй там майно в дворі, а ти описуй там зерно, пшеницю, а ти описуй там ту частину, а я описую цю частину. І ото так вони описували. А тоді через три тижні, через два тижні, коли вони там скликають людей, і що буде з молотка продаватися таке то майно. І приходе в двір, може, якихсь дві сотки, півтори сотки людей, за безцінок вони продають. Значить, крім майна, крім збруї, такого майна, як там молотарка, косарка, воз там, коней, коров — то йде в колгосп. То не продається. А от таке в хаті все, то вони продають за безцінок, розумієте, аби його збутися. А людей відправляють в Сибір.

І в той же день ото, на другий день, в нашій хуторі було трьох розкулачено, а два моїх дядьки — тата брати — жили від нас якихсь чотири кілометра, то їх теж на другий день розкуркулили. І їх вивезли в Сибір. Як у вас описали майно, то мужчин всіх забирають, заарештовують, і в в'язницю. А тоді, як у вас продали, жінок забирають з дітьми і везуть. На потяг — і везуть до Харкова, а там всі чоловіки в в'язниці на Холодній горі сидять, чекають. І тоді цих чоловіків приєднують до родин — і в Сибір”³²⁰.

Свідчення українців, які після Другої світової війни опинилися в еміграції, перед комісією Дж. Мейса найбільш цікаві тим, що записувалися за певною програмою, яка включала події, починаючи з 1917 р. Свідчили люди похилого (у першій половині 1980-х рр.) віку, але в 30-х рр. вони були у розквіті сил і брали безпосередню участь в подіях. З їх розповідей можна бачити, як під корінь зрізалася вер-

³¹⁹ Великий голод в Україні. 1932–1933 років. — Том I. — К., 2008. — С. 135.

³²⁰ Там само. — Том II. — С. 710–711.

ства найбільш успішних, підприємливих, ініціативних людей. Такі люди були погано пристосовані до ведення колективного господарства під наглядом радянських чиновників. Влада це розуміла і тому таврувала їх як куркулів, глитаїв, експлуататорів трудящого люду. Насправді ж саме вони в умовах ринку забезпечували ефективне функціонування сільського господарства. Ось розповідь про розкуркулену багатодітну сім'ю Серебрянських, яка мешкала в Ремівці Чистопільського району (тепер це частина селища міського типу Сніжне). Розповідала Зоя Гречка, уроджена Серебрянська, яка була наймолодшою, вісімнадцятою дитиною в родині. Батько її був сиротою, в царській армії його навчили читати й писати. Під час світової війни він воював на Кавказі, а після війни повернувся на батьківщину і працював саночником у шахті. У році непу він відкрив у селі магазин, а коли розбагатів, то побудував для односельчан своїм коштом школу і церкву. В ніч на 10 січня 1930 р. за ним прийшли. Далі З. Гречка розповідала:

“Сусіди прийшли чуть світ, сказали, що перші на списку стоїмо ми на Сибір. Тата паралізувало, бо він серце мав не таке вже міцне. І його прийшли вночі, вони осталися удвох, тато і мама в хаті. І тата забрали з ліжком. Понесли з хати на ліжку. А мама слідом йшла, плакала, а брат своїм плаче голосом на все село. Винесли тата на самий край села, де була землянка, де лежало вугілля, паливо було. І туди тата й маму лишили, в ту хату, в ту землянку жити. Рано люди сходилися, зносили їсти, хто що зміг. А сестра була вдова, помер її чоловік, вона була з донечкою, два і пів року. Вона зразу начала писати в Москву, щоб дозволили їй тата і маму забрать. Чотири місяці пройшло, і їй дозволили забрать батьків”³²¹.

Установку на колективізацію і розкуркулення давали керівники на вершині владної піраміди, а проводила її на периферії місцева влада. Вузкій групі керівних працівників району і сільради була надана необмежена влада. Необхідність скласти список на розкуркулення у певному відсотку до загальної кількості мешканців села і можливість внести до цього списку будь-кого призводили до потворних зловживань. З іншого боку, загроза розкуркулювання діяла на багатьох селян паралізуюче, позбавляючи їх волі до опору. Торкнувшись практики суцільної колективізації в Тульчинському і Шепетівському округах, С. Косіор на XI з'їзді КП(б)У заявив: “Адміністрування, перегини по відношенню до середняка, штучне насадження колгоспів, методи насильства не тільки щодо селянства, а й

³²¹ Там само. — Том III. — С. 494–495.

бідноти в цих округах набули характеру системи, кожний працівник на селі міг робити все, що йому завгодно”³²².

Це справедливе зауваження треба поширити на всі округи, включаючи донецькі. Більше того, якраз в округах Донбасу, зважаючи на специфіку формування їх постійного населення впродовж багатьох десятиліть, ступінь криміналізованості структур місцевої влади був найвищим. Маргінальні верстви тут цілком заповнили структури влади. Коли стало зрозумілим, що можна робити все, що завгодно, покидьки залюбки скористалися такою можливістю.

Голова Краснооктябрської сільради Верхньо-Теплицького району Феодосій Нечаєв, за повідомленням органів державної безпеки, “вечорами у нетверезому стані, викликаючи в сільраду жінок, шляхом загроз змушував їх до співжиття з ним, попереджаючи: “Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім’єю зашлю на Північ, як куркульку”. Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М. Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева і стали вимагати: “Став пляшку горілки і жарь яєшню, інакше буде погано”. Потім Нечаєв, загрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на Північ, як куркулів, на очах батька згвалтував дочку — жінку червоноармійця. У повідомленні ДПУ зазначалося, що “завдяки загрози Нечаєва справа розголосу не дістала”³²³.

Так, як Нечаєв, поведив себе і голова Велико-Чернігівської сільради Верхньо-Теплицького району Сергій Попов. А один з Уповноважених, якого прислали на розкуркулення в село Краснооктябрське, Михайло Кононіхін заявив селянам: “Зараз йде зміцнення колгоспів. Якщо кого намітили до чистки і він не буде обходитись з нами так, як треба, то його вичищать. Ось Томачов Архип Андрійович, його розкуркулити давно пора, але він не скупиться. Тільки почує про чистку, тут же говорить — Миша, пішли, куплю пляшку горілки і з горя вип’ємо, тому-то він тримається в колгоспі”. На закінчення у повідомленні зазначалося, що про вказані випадки районні організації інформувалися, але вони “своєчасних заходів не вжили, і тільки через деякий час Нечаєв і Попов були перекинуті”. Перекинуті в розумінні — на інше село з цими ж повноваженнями. Лише після втручання республіканських органів ЦКК і ДПУ матеріали на них були передані в прокуратуру”³²⁴.

³²² XI з’їзд КП(б)У (5–15 червня 1930 року). Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 265.

³²³ Троян Н.П. Голод // Донбасс (Донецк). — 1989. — № 3. — С. 82.

³²⁴ Там само.

Каральний меч більшовицької Феміди разив не тільки заможних селян, яких звинувачували, хоч і несправедливо, в експлуатації чужої праці. Страждали й селяни середнього достатку, навіть лояльні до існуючого режиму, тобто такі, яких не можна було зображати “підкуркульниками”. Вони зазнавали репресій тільки тому, що не подобалися місцевому начальству. Таким, наприклад, був мешканець села Корсун Артемівського округу К. Антощенко. У листі до “всеукраїнського старости” Г. Петровського він виклав свої злигодні в одному абзаці³²⁵:

“У 1929 р. я займався хліборобством, маючи 4 га посівної землі, 2 коня і корову. Після умолоту хліба мною було вивезено 43 пуди на зсипний пункт добровільно у серпні місяці. 8 грудня 1929 р. Корсунська сільрада прислала мені звістку про додатковий вивіз 100 пудів хлібних культур і 25 пудів соняшникового насіння, якого я не сіяв. Строк виконання — 1 день. 9 грудня мною було вивезено 105 пудів хлібних культур, а насіння не вивіз. Взамін насіння було мною запропоновано хлібні культури у подвійному обсязі, на що я одержав відмову. Після чого конфіскували майно, продали будинок, забрали с/г реманент, весь хліб і викинули мене і мою сім’ю на вулицю”.

Середняк К. Антощенко мав статус червоного партизана, який надавав йому певні пільги, в усякому разі — необхідність уваги з боку начальства. Однак всі клопотання в сільраді, а потім в Артемівському окрвиконкомі і окрпрокуратурі були даремні. Він з дружиною, матір’ю 65 років, двома дівчатками — чотирьох років і шестимісячною залишився на вулиці. Мабуть, в насмішку, йому прислали два сповіщення з сільради, датовані 27 і 30 грудня 1929 р. — про засів земельної ділянки, що числилася за ним, і про необхідність зробити внесок до фонду лікнепу в розмірі 180 рублів³²⁶.

Наркомат землеробства СРСР був створений рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Наркомом землеробства була затверджена людина з близького оточення Сталіна — Я. Яковлев (Епштейн). В уряді УСРР колективізацією займався наркомзем О. Шліхтер. Пам’ятаючи провальний досвід першого комуністичного штурму (він працював у 1917–1919 рр. наркомземом і наркомпродом у радянських урядах Росії і України), О. Шліхтер вважав необхідним зробити перехід до колективного господарювання менш травматичним для селян. Він розробив план колективізації на

³²⁵ Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 139.

³²⁶ Там само.

першу п'ятирічку, згідно за яким у 1933 р. передбачалася об'єднати в колгоспи 28% сільського населення України, а питома вага об'єднань з найменшим ступенем усупільнення засобів виробництва, тобто товариств спільного обробітку землі у загальній кількості колгоспів мусила зрости до 80%. Таке співвідношення показників колективізації при одночасному насиченні сільського господарства машинною технікою забезпечувало, на думку О. Шліхтера, цілковиту реальність перетворень у сільському господарстві. Параметри свого плану він доповів на Другій конференції КП(б)У у квітні 1929 р. і добився їх офіційного схвалення³²⁷.

Однак в другій половині 1929 р. Наркомзему УСРР були продиктовані параметри колективізації, визначені загальносоюзним наркоматом землеробства. Я. Яковлев, за яким стояв Й. Сталін, вимагав здійснювати суцільну колективізацію негайно і у вигляді колгоспів з максимальним ступенем усупільнення селянських засобів виробництва. Коли 7 грудня 1929 р. Наркомзем УСРР і Укрколгоспцентр опублікували Примірний статут товариства спільного обробітку землі, у ньому вже відбивалася позиція не О. Шліхтера, а Я. Яковлева: пропонувалося усупільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу та птицю³²⁸. По суті, це був примірний статут не тсозу, і навіть не артлі, а комуни.

Компартійно-радянський апарат почав здійснювати колективізацію сільського господарства України, керуючись цим документом. Це стривожило С. Косіора, який пам'ятав крах радянської влади в Україні влітку 1919 р., викликаний спробами комунізації селянства. Український генсек не виступав проти прискорених темпів колективізації і закликав, як уже вказувалося, закінчити її в 1930 р. Але у межах власної компетенції він намагався стримати радикалізм “соціалістичних перетворень” у сталінському варіанті. У директивному листі до місцевих партійних організацій “Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації” від 27 грудня 1929 р. він попереджав: “Щодо усупільнення тягової сили та худоби треба додержуватися такої лінії: намагатися найскоріше усупільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усупільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні і машинні, машинно-кінні колони, щоб найраціональніше використовувати робочу худобу в усупільненому господарстві. Щодо усупільнення

³²⁷ Друга конференція КП(б)У. 9–14 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1929. — С. 187.

³²⁸ Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. — Харків, 1973. — С. 57.

продукційної молочної і дрібної худоби, то треба провадити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов: насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та організувати на усупільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час усупільнення обов'язково збільшити випуск тваринної продукції³²⁹.

Центральним пунктом у цьому циркулярі була замаскована теза про нераціональність безоглядного усупільнення селянської худоби, крім робочої. Примусове усупільнення всього, чим володіли селяни, не тільки загострювало політичну ситуацію на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже у новонароджених колгоспах не існувало умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, С. Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки сталінський колективістський смерч.

Політбюро ЦК ВКП(б) створило 5 грудня 1929 р. комісію під керівництвом Я. Яковлева для розробки питань “про темп колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави”. 22 грудня Яковлев передав у політбюро ЦК проект, в якому містилися такі рекомендації: “Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів становитимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, за основну форму організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, у якій колективізовані головні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, що буде обслуговувати споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуни повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності у міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства³³⁰”.

У комісії Я. Яковлева перемогла точка зору більш поміркованих, ніж сам союзний наркомзем, членів: представника Колгоспцентру СРСР Г. Камінського, партійних керівників України (С. Косіор), Середньої Волги (М. Хатаєвич), Казахстану (Ф. Голощокін). Така пози-

³²⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Том 2. — К., 1965. — С. 210.

³³⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. 1927–1939. — Том 2. — М., 2000. — С. 63.

ція більшості членів комісії підбадьорила завжди обережного С. Коціора, після чого він і звернувся до місцевих партійних організацій з вищезгаданим директивним листом.

Проект комісії Я. Яковлева Сталін передав Молотову. Той назвав його невдалим, “місцями з фальшивими нотками”. За “фальшиву нотку” В. Молотов вважав згадане обґрунтування причин утворення артілей замість комун: “оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів становитимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями...”³³¹.

Й. Сталін погодився з Молотовим, і в остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. Наркомзем СРСР дістав доручення у найкоротші строки розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі “як перехідної до комуні форми колгоспу”³³². Ця теза про “перехідність до комуні” сильно вплинула на Примірний статут, опублікований Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Принципова для селян відмінність між артільною і комунною формами колгоспів у ньому була навмисно стерта. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася декларацією, бо в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки, не унормовувалося право колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Сталін був налаштований на комунізацію сільського господарства, тобто на цілковиту ліквідацію селянської приватної власності на засоби виробництва. Власне, його плани йшли ще далі: він вважав, що та форма власності, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна “перерости” в державну власність. Йшлося не про радгоспи, в яких на державу випадав тягар виплати заробітної плати працюючим. Уже на початку 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупнення новоутворених колгоспів. Вони здійснювалися за двома напрямками: по-перше, стали організовуватися кущі колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, почали виникати аграрно-індустріальні комбінати.

---

³³¹ *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 257.

³³² Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М., 1987. — С. 259.

Паралельно з розгортанням чекістської кампанії з розкуркулення селянства розгорталася колективізація сільського господарства. У лютому 1930 р. в усіх регіонах України, за винятком Полісся, частка колективізованої землі перевищила частку землі односібників.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, який був неорганізованим, але масовим. Селяни всюди однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усуспільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів і переслідування священників. Найбільшого поширення набули баб'ячі бунти. Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали право на власну корову, дрібну худобу і птицю.

11 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік, а 21 лютого — нарада секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України за участю членів політбюро ЦК. На обох нарадах керівники місцевих парткомів говорили про серйозність становища, але не пропонували дати “задній хід” здійснюваним перетворенням. Якщо розглядати по днях перебіг подій, які завершилися публікацією 2 березня в газеті “Правда” статті Сталіна “Запаморочення від успіхів”, то слід розпочати з листа, який голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ (Робітничо-селянської інспекції) Г. Орджонікідзе одержав 25 лютого від В. Балицького. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями “з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації”. У листі наводилися факти про гостру реакцію селян на примусову колективізацію, але висновок був досить оптимістичним: “У нас на Україні справи складаються благополучно”. Рукою Сталіна на першій сторінці повідомлення була зроблена помітка: “Цікавий лист”³³³.

Наступного дня в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова. П. Любченко і Г. Петровський повідомляли про факти “грубого перекручення партійних директив” на місцях, які викликали “селянський рух” проти колективізації. Термінологія телеграми (“перекручення”, “головотяпство” місцевих працівників) була використана у сталінській статті “Запаморочення від успіхів”, яка на певний час зупинила суцільну колективізацію.

“Селянський рух” проти колективізації (вираз, протилежний усталено-офіційному “колгоспному руху”) розгортався у прикордонному Шепетівському окрузі, що особливо стривожило більшовицьке керівництво. У телеграмі повідомлялося: “Натовпи, переважно з

---

³³³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 2. — С. 833.

жінок, під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги: відкриття церкви, ліквідація колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причина руху — недостатня підготовка в окремих селах колективізації форсованими темпами (усуспільнення реманенту, посів матеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотяпство комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини фактично шляхом масових обшуків дворів; закриття церкви...”³³⁴.

Виявилося, що ситуація в Шепетівському окрузі не була локальною. 26, 27 і 28 лютого подібні телеграми надійшли в ЦК ВКП(б) з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. Опитуванням 28 лютого в протоколи засідання політбюро ЦК від 5 березня 1930 р. було внесене таке рішення:

“а) Доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева і Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Строк роботи — 24 години з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі;

б) Доручити т. Сталіну того ж дня виступити із статтею в газетах”³³⁵.

У новій редакції статуту була зроблена одна фундаментальна поступка бунтівному селянству: чітко перелічувалося все те, що треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу і присадибну ділянку. Разом з тим у цьому документі нечітко прописувалися або були зовсім відсутні положення про права та обов’язки колгоспників, про норми колгоспної демократії, а також права самого колгоспу як юридичної особи. Тому статут не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа не мали жодної самостійності у відносинах з місцевим компартійно-радянським апаратом.

Номер газети “Правда” від 2 березня, де друкувався Примірний статут, містив справді сенсаційний документ — статтю Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів”. Генсек заявляв без маневрування і обмовок: “Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найдодільнішою формою розв’язання зернової проблеми”. У різких

³³⁴ Там само. — С. 833–834.

³³⁵ Там само. — С. 270.

виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. “Не можна насаджувати колгосп силою, — писав Сталін. — Це було б нерозумно й реакційно”.

Органи державної безпеки ретельно відслідковували вплив статті “Запаморочення від успіхів” на робітничий клас. Серед підслуханих висловлювань, які К. Карлсон передав у ЦК КП(б)У 3 квітня 1930 р., були такі:

Артемівський округ, завод “Червоний хімік”, машиніст кисневого відділення Литвинов: “Бач, як Сталін уміє маскуватися, а хто ж раніше давав таку директиву, як не він? Зараз, коли остаточно обібрали, зігнали, як овець до колективів, так тільки тоді він вирішив написати про те, що низи неправильно проводять його директиву у життя”.

Сталінський округ, Сталінський металургійний завод, черговий на електростанції Семидотський: “Зараз зрозуміло, що Бухарін був правий, коли він казав, що індустріалізацію і колективізацію такими швидкими темпами не можна проводити. Сталінська політика на практиці не виправдала себе, надто вже він скоро захотів побудувати соціалізм упродовж п’яти років. На практиці виявилось, що це дуже рано. Селяни — не робітники і добровільно до колективів не підуть”.

Сталінський округ, Рутченківське рудоуправління, робітник Масленков: “Це не більше, не менше, як вихватки Сталіна, чомусь він себе вигороджує. А всі неподобства, що кояться на селі, приписують тільки місцевій владі. А де ж був центр, даючи перші директиви про колективізацію?”³³⁶

У сталінські часи чекісти володіли розгалуженою мережею інформаторів-сексотів в усіх верствах суспільства, республіках і регіонах, колективах і подекуди навіть в сім’ях. Ця мережа, яка формувалася засобами кнута і пряника, ретельно фіксувала антирадянські висловлювання. У вигляді тематичних інформаційних зведень вони розсилалися керівникам партійних комітетів усіх рівнів. Компартійно-радянський апарат мусив формулювати тактичні завдання, реагуючи на настрої суспільства, але не відволікаючись від стратегічних цілей. Зрозуміло, що подібні висловлювання заносилися в картотеку і могли, іноді через багато років, призводити до репресій. Але не репресії, як це дивно звучить, були головним завданням органів державної безпеки. На першому плані перебувало інформування державних службовців про стан суспіль-

---

³³⁶ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. — К., 2013. — С. 323.

ства, яким вони не тільки керували, але й змінювали його глибинні характеристики згідно з визначеними вождями стратегічними цілями.

Робітничий клас і селянство жили особливим життям, спілкуючись між собою здебільшого через ринок. Цей ринок не можна було назвати вільним навіть в роки непу, адже держава-комуна прагнула прищепити власні характеристики суспільству, тобто комунізувати його. Робітничий клас не мав приватної власності, і тому його комунізація здійснювалася в облудній формі націоналізації підприємств, які насправді переходили у володіння держави-комуни, а не нації/суспільства. Селянство залишалось самим собою, тобто економічно незалежним від держави класом тільки за умов, якщо воно володіло засобами виробництва, здатними забезпечувати його засоби існування. Його комунізація була можливою тільки шляхом перетворення приватної власності на засоби виробництва в колгоспно-кооперативну власність. Формально колгоспи перебували у власності селянських колективів, а насправді ними розпоряджалася держава.

Однак між державним підприємством і одержавленими колгоспами існувала фундаментальна різниця: міські пролетарі одержували заробітну плату від держави, віддаючи їй вироблену продукцію, а сільські пролетарі мусили віддавати державі свою продукцію, не очікуючи від неї коштів на власне існування. Держава-комуна вважала, що колгоспники мусять прогодувати себе самі в процесі вироблення призначеної для неї продукції. Тому вже перша в Україні колгоспна осінь продемонструвала, як буде показано далі, нерозв'язну суперечність виникаючої економічної реальності — між прагненням держави забрати у вигляді хлібозаготівель якомога більшу кількість зерна і прагненням селян віддати державі істотно меншу кількість своєї продукції.

Комуністичні перетворення, які відбувалися в облудній формі соціалістичного будівництва, на Донбасі мали певну специфіку. Вона обумовлювалася територіальним розміщенням робітників і селян. На відміну від інших регіонів, донецькі міськради (за винятком Краматорської) мали велику кількість підпорядкованих їм сільрад. Важко сказати, чи промисловість (головним чином кам'яновугільна) розміщувалася в сільській місцевості, чи села розміщувалися на території міст і робітничих селищ, настільки щільно сплїталися між собою промислова і сільськогосподарська форми діяльності. Основна маса робітників Донбасу мала селянське коріння, істотна їх частина була безпосередньо пов'язана з сільським господарством. Тому політика суцільної колективізації села прямо і

безпосередньо позначилася на інтересах донецького пролетаріату. Наведена вище невелика добірка висловлювань допомагає зрозуміти, що сталінським інвективам на адресу місцевої адміністрації у робітничому середовищі давалася належна оцінка. Робітникам імпонував “правий ухил”, розкритикований і розгромлений сталінською командою в політбюро ЦК ВКП(б).

У світлі наступних подій сталінську статтю “Запаморочення від успіхів” вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, яка загрожувала радянській владі, і терміново відступив, але потім своє надолужив. З таким судженням важко погодитися. Треба зважити, від чого відмовлялася і не відмовлялася очолювана Сталіним партія більшовиків.

Головною ланкою “колгоспного руху” ставала артіль. У наступні десятиліття ніхто не згадував про наявність приватної власності у колгоспників. Ця власність (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця) існувала під виглядом особистої власності. Але насправді вона була приватною.

Приватна власність навіть у таких обмежених масштабах допомагала колгоспнику виживати. Одночасно уламки приватної власності в сільськогосподарському виробництві відігравали роль пом’якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певна частка заробітної плати, одержуваної працівниками приватного сектору, могла “отоварюватися” тільки завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника. Колгоспник одержував за продану на вільному ринку продукцію потрібні йому гроші, адже його праця в громадському господарстві колгоспу майже виключно компенсувалася натурою (якщо взагалі компенсувалася).

Замість сільськогосподарської комуни, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, в Радянському Союзі утверджувалася артіль — “дволикий Янус”. Одним “ликом” вона була обернена до економіки, що функціонувала тільки завдяки директивам, командам. Другим “ликом” вона оберталася до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке функціонувало завдяки природній мотивації виробника. Артільна форма колгоспу вимагала наявності товарно-грошових відносин. Причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Ринковий “лик” колгоспного ладу пом’якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно притаманні плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба взяти заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором

місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль з боку останнього, а внаслідок простого розуміння вождями партії організаційних вад милітаризації трудового процесу, селяни вибороли собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи — вільний вибір місця праці для робітника й присадибна ділянка для селянина з можливістю реалізувати вироблену на ній продукцію за цінами попиту і пропонування — зробили можливим її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною порівняно із ринковою, але вона давала змогу Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Існувати тривалий час вона могла лише тому, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними багатствами.

Ті, хто зробив відступ від програми РКП(б) 1919 р., яка вимагала комунізувати селянство, не усвідомлювали його фундаментальності. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б), який відбувся у червні-липні 1930 р., підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення, що “колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — комуні — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників”³³⁷. Сталін до кінця життя був переконаний, що вимоги програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно увійдуть в життя. “Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами”³³⁸.

Через тиждень після появи газети “Правда” зі статтю “Запаморочення від успіхів” і переглянутого “Примірного статуту сільськогосподарської артілі”, 10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі”. Сама її назва містила в собі дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у викривленнях, вони ретельно виконували установки центру; по-друге, не існувало селянського колгоспного руху, бо селян заганяли в колгосп силою. Перекладаючи провину за примусову колективізацію на місцеві органи влади,

³³⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. 1927–1931. — К.: Вид-во політ. Лт-ри України, 1980. — С. 431.

³³⁸ *Сталин И.* Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

Кремль тепер орієнтував їх “на рішучу, нещадну боротьбу з викривленнями політики партії у колгоспному русі”³³⁹.

Перекладення провини за “перегини” у колективізації і розкуркуленні на місцеву компартійно-радянську номенклатуру їй не сподобалося. Наприклад, у висновку Маріупольської окружної контрольної комісії КП(б)У, яка на початку травня розглянула стан справ у Мангушському районі, вказувалося: “Парторганізація не взяла на увагу статтю т. Сталіна “Запаморочення від успіхів”, не перебудувала свою роботу, не популяризувала цю статтю серед колгоспників. Частина партійців вважала, що “стаття не своєчасна”, “треба було видати її таємно” тощо³⁴⁰.

Зважаючи на поширеність таких настроїв, Й. Сталін змушений був вдатися до невластивої йому відвертості, щоб пояснити ситуацію. Формою спілкування ЦК ВКП(б) обрав закритий лист до низових партійних організацій, що розсилався за списками з вимогою повернути кожний примірник у визначений строк. У листі під назвою “Про завдання колгоспного руху у зв’язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії” (від 2 квітня 1930 р.) говорилося: “У лютому міс. в Центральний комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначили стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не були тоді негайно вжиті заходи проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі й опублікування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна “Запаморочення від успіхів””³⁴¹.

Слід звернути увагу на дві деталі у процитованому тексті. По-перше, низових працівників поінформували, що ЦК врятував половину з них від наглої смерті своєчасним втручанням у розвиток подій. Цим твердженням знімалися претензії місцевих працівників до верхів партії. По-друге, публікація статті Сталіна, як підкреслювалося, була санкціонована ЦК. Ця згадка про ЦК малопомітна,

---

³³⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 2. — С. 303.

³⁴⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 197–198.

³⁴¹ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 390.

але яскраво засвідчує становище Сталіна в партії і в країні у 1930 р. Він підпорядкував собі політбюро ЦК ВКП(б), все політичне життя в країні крутилося навколо його фігури. Проте на початку 30-х рр. Сталін міг втратити своє становище вождя ще за життя, як це трапилося з іншими членами політбюро ЦК ленінського складу. Диктатором у партії і в країні він став тільки після двох переможних для нього війн — з власним народом і з гітлерівською Німеччиною.

Дозволом вийти з примусово створених колгоспів і повернути собі усупільнені засоби виробництва скористалася значна частина селян-власників. За кілька тижнів відчутно зменшився рівень колективізації сільського господарства, що відзначався у відсотках колективізованих господарств до всіх селянських господарств, а також у відсотках колективізованої орної землі до всієї орної землі у розпорядженні селянства³⁴²:

Округи	Господарства		Орна земля	
	10.03.1930 р.	01.05.1930 р.	10.03.1930 р.	01.05.1930 р.
Артемівський	52,6	49,2	76,8	68,4
Луганський	60,8	53,6	72,7	57,7
Маріупольський	71,1	36,2	83,5	47,7
Сталінський	66,7	60,2	68,2	61,3
Старобільський	73,9	66,5	77,7	68,0

В апогеї першої хвилі колективізації і розкуркулення частка колективізованих господарств істотно різнилася по округах майбутньої (з 1932 р.) Донецької області. Динаміка виходу з колгоспів теж була різною. Найбільший спад спостерігався в Маріупольському окрузі, де тиск на селян був особливо великий. В цілому по Україні питома вага колективізованих господарств за 50 днів після прийняття постанови ЦК ВКП(б) “Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі” скоротилася з 64,4 до 41,3%³⁴³.

Друга хвиля розкуркулення і колективізації

Весну 1930 р. урочисто назвали “першою колгоспною весною”. Більше половини українських селян провели тоді посівну кампанію у складі колгоспів. Кампанія закінчилася успішно, колгоспники та одноосібники працювали з ентузіазмом. Вони повірили запевнен-

³⁴² Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Том II. — К., 1965. — С. 447.

³⁴³ Там само. — С. 449.

ням Й. Сталіна про добровільність вступу в колгосп і забезпечення можливості виходу з нього, якщо вступ не був добровільним. Багато хто з селян відкладав вихід, щоб не втрачати часу на тривалі процедури, пов'язані з поверненням усупільненого майна. “Відсіємося, а тоді підемо з колгоспу”, — заявили, наприклад, колгоспники Петровського району Луганського округу³⁴⁴.

Місцеві працівники, які виявляли особливу активність під час першої хвилі колективізації і розкуркулення, таврувалися в газетах і на селянських сходах як “ліві закрутники”, але жодних каральних санкцій щодо них влада не вживала. Натомість з центру на периферію надходили інструкції стримувати вихід селян з колгоспів під будь-якими приводами. Коли в сільрадах і районах надто ретельно йшли назустріч негласним вимогам центру, бажаючи вийти з колгоспу апелювали до вищих інстанцій, щоб реалізувати своє право. Органи державної безпеки зареєстрували в Україні за травень 1930 р. 49 масових виступів колгоспників з вимогами поділу колективно засіяних полів. Зокрема, у селі Старий Айдар Петровського району натовп до 700 осіб колишніх колгоспників, які вимагали поділу колективно засіяних полів, зібралися на схід, який прийняв рішення: “Брати топори та вила і, якщо колгоспники перешкоджатимуть, бити на місці”. По Луганському округу чекісти зареєстрували ряд випадків, коли колишні колгоспники самочинно ставили розпізнавальні знаки на своїх старих земельних ділянках і косили траву на колгоспних ділянках, мотивуючи тим, що ці ділянки раніше належали їм³⁴⁵.

У цій же довідці Інформаційного відділу ОДПУ вказувалося, що в селі Ново-Миколаївка Артемівського округу 109 колишніх колгоспників на спільних зборах ухвалили: “Відмовитися від спільного обробітку пізніх і ранніх культур і здійснити поділ посіву”. Збори обрали ходаків в окривиконком для розв'язання цього питання. А в селі Караєшні Старобільського району у сільраду з'явилася група колгоспників у складі 40 осіб з вимогою виписати їх з колгоспу і виділити їм посів³⁴⁶.

Виходи колгоспників постійно зростали. За 100 днів, до 20 червня 1930 р. в Україні вийшли з колгоспів 1593,8 тис. господарств, а залишилося в них 1655,1 тис. Більш уповільненим

---

³⁴⁴ Кульчицкий С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932–1933 гг. — С. 38.

³⁴⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Том 2. — С. 468.

³⁴⁶ Там само.

був вихід у степових округах: вийшло 476,8 тис., а залишилося 649,4 тис. господарств³⁴⁷. Грудневий (1930 р.) пленум ЦК КП(б)У дав чітку відповідь на питання про те, хто залишився в колгоспах: “У колгоспи втягнуто 30–35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу майже не брали ніякої участі у продукуванні товарної продукції, їх господарства мали споживацький характер. Ми втягнули бідняцьку масу в колгоспи”³⁴⁸.

Біднота цікавила радянську владу тільки як інструмент “демократичного”, методом самоподаткування на сільських сходах, витискування хліба з тих селян, які виробляли товарну продукцію. Тому кампанію колективізації більшовицьке керівництво вирішило повторити. 2 вересня 1930 р. Й. Сталін написав з кавказького курорту В. Молотову: “Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам ... зосередити всю свою увагу на організацію припливу в колгоспи ... Словом, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і всевирішальний нині чинник сільгоспбудівництва”³⁴⁹.

На пленумі ЦК КП(б)У і об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбулися в грудні 1930 р., перед партійною організацією України було поставлене завдання у 1931 р. цілком колективізувати Степ і втягнути в колгоспи не менше половини селянських господарств Лісостепу³⁵⁰. Один із пунктів резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У визначав такий засіб тиску на селян-власників: “Боротьба за колективізацію є насамперед боротьбою проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нещадний наступ на глітая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля у районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стали складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації”³⁵¹.

Якраз у цей час ЦВК СРСР затверджував закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1931-й рік, у якому спробував поновому визначити ознаки куркульських господарств. За свідченням М. Калініна, ці спроби не увінчалися успіхом, тому що “старі ознаки

---

³⁴⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Том 2. — С. 448.

³⁴⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 377.

³⁴⁹ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 212–213.

³⁵⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 427.

³⁵¹ Комуністична партія України в резолюціях: рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 709.

куркульства майже відпали, а нові не з'явилися, щоб їх можна було зафіксувати»³⁵². Однак у ході “організації колгоспного руху” партія обов'язково повинна була відшукати куркуля, щоб загрозою розкуркулення загнати селян у колгоспи. “Наступ на глитая” в резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У не обов'язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати хлібозаготівлями і “фінансовими засобами”, тобто посиленням оподаткуванням. Тих, хто не давав згоди на вступ до колгоспів, якраз і оголошували куркулями. Прихований зміст партійних директив розкривався у документах чекістів, які фіксували дійсність без маскуванню. У записці інформаційного відділу ОДПУ про розгортання колективізації в Україні від 25 листопада 1930 р. серед різних фактів наводився й такий: “У селі Мирна Долина Олександрівського району колишнього Артемівського округу уповноважений РВК (районного виконавчого комітету — Авт.) на загальних зборах заявив: «Вам, одноосібникам, недовго залишилося жити, ми скоро всіх подушимо, хто не буде в колгоспі»»³⁵³.

У цьому джерелі розповідалося також, що відповідальний працівник місцевого масштабу таким чином розкривав механізм “подушення” одноосібників: “На індусів (індивідуальних господарів — Авт.) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися у колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть — тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати”³⁵⁴.

Спрацьовував також, мабуть, з більшою ефективністю, інший механізм “подушення” — податково-пільговий перепад. У вересні податкові органи на Донбасі затвердили порядок оподаткування на наступні два роки: худоба колгоспів і колгоспників взагалі звільнялася від оподаткування, тоді як худоба одноосібників обкладалася подвійним податком. Прибутки від роботи в колгоспі обкладалися податком в розмірі 5–7%, а прибутки від індивідуального господарства, присадибного господарства колгоспників та їх сторонніх приробітків — 70%-вим податком³⁵⁵.

---

³⁵² Див.: Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. — Пенза, 2003. — С. 65–66.

³⁵³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Том 2. — М., 2000. — С. 713.

³⁵⁴ Там само.

³⁵⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — Донецьк, 2008. — С. 18.

На додаток до податкового обкладення, яке поширювалося на всіх селян певної категорії, було винайдене й застосоване індивідуальне, так зване “експертне” оподаткування. “Експертник” одержував податкове зобов’язання, яке виходило за всі нормативи й неминуче призводило до руйнування господарства. Коли він не сплачував накладений на нього індивідуальний податок, в дію вступала система штрафування і продажу з аукціону всього того, що йому належало.

Після гіркового досвіду перших місяців 1930 р. керівники партії виступали “як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У)³⁵⁶. Організатори “колгоспного руху” повинні були створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними “до двору” завданнями здачі продукції і податками, а потім чекати від “індусів” добровільно написаної заяви про вступ до колгоспу. І все-таки “тверді завдання” та індивідуалізовані податки ставали ефективними тільки у сполученні із загрозою негайного розкуркулення. Держава-комуна атакувала селян з усіх боків — як “твердоздатчиків”, “експертників” і “куркулів”.

Учасники грудневого пленуму ЦК КП(б)У виглядали розгубленими. Здійснити суцільну колективізацію села за один рік здавалося їм справою нереальною. Розгубленість подолав секретар ЦК КП(б)У, колишній боротьбист Панас Любченко. Суть його промови-інструкції була такою: “Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі — це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 року. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення — що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав страх у зв’язку з таким величезним завданням — колективізувати 1,5–2 млн. бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступ на куркуля, а значить, і успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня,

---

³⁵⁶ Комуністична партія України в резолюціях: рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — С. 709.

щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є”³⁵⁷.

Повторна кампанія розкуркулювання в Україні готувалася з урахуванням досвіду першої хвилі суцільної колективізації. Законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з’їзд рад (лютий–березень 1931 р.). У резолюції “Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва” він поставив вимогу перед органами радянської влади “рішуче провести ліквідацію куркульства як класу”³⁵⁸.

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком, яка розробляла план кампанії розкуркулення, поставила перед ЦК ВКП(б) питання про вислання за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль зменшив ліміт до 30 тис. господарств. Секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев 29 травня 1931 р. розіслав у республіки краї та області виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон виселення і цифра селянських сімей, що підлягали виселенню). Депортація здійснювалася блискавичними темпами. Особий відділ ОДПУ повідомляв 12 червня, що чотири ешелони з України були вже вивантажені на місці призначення (всі українські “куркулі” вивозилися в Уральську область), а сім ешелонів знаходилися в дорозі. Разом у ешелонах перебувало 4853 сім’ї загальною чисельністю 18 279 осіб. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. осіб³⁵⁹. Однак з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. У ньому більше не було потреби. Значно більшу роль, ніж розкуркулення, в колективізації відіграв податково-пільговий перепад. Колгоспники звільнялися від податків, а одноосібників обкладали, не рахуючись з будь-якими нормами.

Селяни зрозуміли, що не існує перспектив для індивідуального господарювання. Вони бачили, що пропаговані владою колгоспні аніскільки не схожі на відомі їм з дореволюційних часів кооперативи, в яких робоча і продуктивна худоба залишалися їхньою хоч і колективною, власністю. Ситуація підказувала їм одну лінію поведінки: якомога швидше позбавитися худоби, щоб вона не потрапила у розпорядження одержавлених колгоспів. У довідці Інформаційного відділу ОДПУ від 17 грудня 1930 р. повідомлялося, що за останній

³⁵⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 379–390.

³⁵⁸ Резолюції Всеукраїнських з’їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 352.

³⁵⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Том 3. — М., 2001. — С. 143.

час в Україні, як і в інших регіонах, прийняли широкі масштаби забій і розбазарювання худоби та коней. Зокрема, у Старобільському районі спостерігалися масовий розпродаж за безцінь і забій худоби бідняцькими та середняцькими господарствами. Масовий розпродаж худоби сприяв перевиконанню планів по м'ясозаготівлі. За 20 днів листопада Старобільський райзерносоюз виконав річний м'ясозаготівельний план на 300%. Поголів'я худоби по району зменшилося на 21%³⁶⁰.

Як і в першій кампанії розкуркулення, немало селян виганялися на виселки, тобто в чисте поле, де нашвидкуруч будувалися землянки. Зупинимося на ситуації, що склалася в одному з таких виселків у Ново-Псковському районі Старобільського округу. У липні 1931 р. приймальня голови ВУЦВК одержала заяву від слухачів Військово-повітряної академії РСЧА в Москві Якова Коркіна та Омеляна Пахоленка. Вони повернулися з відпустки, проведеної в Ново-Пскові і виклали свої враження у листі, адресованому Г. Петровському.

Перш за все, курсанти характеризували склад відповідальних осіб, які здійснювали у районі колективізацію і розкуркулення: “Місцеві працівники за своїм політичним змістом абсолютно не відповідають виконанню завдань, покладених партією і радвладою. Голова колгоспу хутора Статівка Шандра Ніканор — п'яничка, п'є з розкуркуленими, в п'ятику втягує актив. Є заяви, що вони пропивають майно розкуркулених. Актив на чолі з Шандрою заявляє, що вони змушені розкуркулювати середняків та бідняків, тому що від них вимагають процент куркулів. Голова сільради с. Заводянка Бублік п'є з цією ж кампанією. На нього теж є скарги, що він взяв з сундука у Луковенкової Олени 6 рублів 50 копійок. Ця кампанія заявляє: “що хочемо, те й робимо”. І дійсно, захотять кого-небудь розкуркулити, дають характеристику, а район підтверджує. Секретар сільради с. Лізівка застосовує рукоприкладство до відвідувачів”.

Окремий розділ заяви курсантів під назвою “Ярки” описував побут селян, ув'язнених у невеличкому концтаборі, який влаштувала місцева влада для розкуркулених: “Всі розкуркулені вивезені в байраки, так звані “Ярки”. Люди перебувають в зовсім безвихідному становищі. Майно, реманент сільськогосподарський у них відібрані, землю не дано, живуть в землянках з сім'ями. Існують жебрацтвом, розводять бродяжництво. На роботу їх не посилають. Щоб піти в село, вони повинні одержати перепустку у коменданта Ярка... Таке

³⁶⁰ Там само. — Том 2. — С. 763.

становище довго тривати не може, тому що приречені на голодування люди шукатимуть виходу в бандитизмі тощо”.

Основну частину великого листа курсанти присвятили техніці розкуркулення. Зокрема, вони писали: “Є ряд випадків примусового втягнення в колгосп. В разі відмови йти в колгосп підводять під графу куркуля й розкуркулюють, відбираючи все майно і вивозять в “Ярки”. Переконані, що втягнути в колгосп можна тільки силою. Наприклад, на зборах хут. Статівка активом заявлено: щоб 15 чоловік середняків і бідняків, які залишилися, втягнути в колгосп, треба 5 чоловік вивезти в “Ярки”... Пиятика, застрашування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідняків і середняків, які залишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть за куркулями і поділяють їхні настрої. В ряді сел. (хут. Статівка, село Лізівка) є перегини, розкуркулили середняків і навіть бідняків. Наприклад, нами за пропозицією заступника голови РВК разом з представником від РВК на засіданні активу і групи бідноти хут. Статівка було переглянуто список розкуркулених, де виявилось: розкуркулений і вивезений в “Ярки” бідняк Пугач Артем Сергійович, розкуркулені два середняка Пугач Василь Кіндратович і Луковенко Василь Іванович. На даному засіданні ухвалили відновити в правах цих громадян і повернути їм майно. Таке ж становище й по інших селах, тому що там була маса скарг з боку середняків і бідняків. Наприклад, в с. Лізівка забрали майно у сім’ї червоноармійця Кобзарєвої Ольги Романівни. РВК ухвалив повернути, але сільрада цього не виконала. Розпродано майно у бідняка цього ж села Біденка Якова Ізотовича, який одержував пенсію за сина-червоноармійця. Такі випадки продажу майна носять масовий характер... У розкуркулених середняків і бідняків забирали геть весь хліб і навіть одяг, сало тощо, а потім ділили між собою (хут. Статівка). Штрафи стягувалися й на користь окремих працівників, наприклад, голова правління кооперативу с. Лізівка прийшов до оштрафованого гром. Лізенка Парфена і взяв собі кабанця”³⁶¹.

До листа Я. Коркіна і О. Пахоленка, як видно з його змісту, додавалися заяви і скарги селян, які постраждали від сваволі місцевих властей (в архівній справі вони відсутні). Курсанти на основі всього викладеного зробили висновок про те, що факти мають не одиничний, а масовий характер, і поставили вимогу термінову вислати в район авторитетну комісію від партійних і радянських органів. Приймальня голови ВУЦВК направила лист до Білокура-

³⁶¹ Кульчицький Станіслав. Чорна борозна. Сталін і суцільна колективізація на Україні // Донбасс (Донецьк). — 1991. — № 1. — С. 121–122.

ківського дільничного прокурора з дорученням розслідувати справу і притягнути винних до відповідальності. У супровідному листі було зазначено: “Ця справа як надзвичайно характерна своїми викривленнями на місці, має бути на доповіді у Г.І. Петровського”³⁶².

Лист курсантів показує, що їх обурювали методи розкуркулення. Проте весь звинувачувальний пафос цього цікавого документу спрямовувався на те, що такі методи застосовувалися не за адресою, тобто щодо середняків і бідняків. Це й не дивно: селяни, яким призначувався статус куркулів, були оголошені поза законом, протестувати дозволялося тільки проти “викривлень” офіційної лінії, що вони й робили.

Кількість колгоспів у степовій зоні України зменшилася з 13 956 на 1 березня до 12 409 на 1 жовтня 1931 р. Однак кількість господарств у них зросла з 936 до 1088 тис., а їх питома вага щодо всіх селянських господарств — з 72,1 до 86,6%. По Україні в цілому частка колективізованих селянських господарств зросла за ці місяці з 48,5 до 68,0%³⁶³.

Частка усупільненої орної землі на селі завжди була більша, ніж питома вага колективізованих господарств — внаслідок депортації “куркулів” або втечі селян у міста на новобудови. На березень 1931 р. в Україні було усупільнено 14 127 тис. га орної землі (52,7%), а на жовтень цього року — 18 702 тис. га (72,0%)³⁶⁴.

У грудні 1930 р. об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) дав українській республіканській парторганізації завдання колективізувати у степовій зоні не менше 80% селянських господарств. Поставлене завдання КП(б)У виконала із значним перевищенням і достроково. 2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові “Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів” роз’яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70% селянських господарств з охопленням не менше 75–80% посівних площ. Виходячи з цього, пленум ЦК ВКП(б) ухвалив вважати колективізованими Лівобережжя і Степ України³⁶⁵.

За рівнем колективізації степова зона України у 1931 р. істотно випереджала усі інші регіони. У Степу найбільш високого рівня колективізації досягли райони Донбасу. Уже на кінець квітня, за даними інформаційної групи Наркомзему УСРР, Риковський (Єна-

³⁶² Там само. — С. 123.

³⁶³ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Том 2. — С. 554–555.

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1955. — С. 399.

кївський) район було колективізовано на 100%. Серед інших районів рівень колективізації був найвищим у наступних дев'яти (у відсотках)³⁶⁶: Слов'янський — 96,0; Краматорський — 95,6; Амвросіївський — 95,0; Маріупольський — 94,0; Костянтинівський — 94,0; Лисичанський — 92,1; Алчевський — 91,9; Ровеньківський — 91,3; Кадіївський — 90,2.

Хлібозаготівлі з урожаїв 1930 і 1931 рр.

Розподіл доходів у колгоспах 20-х рр. найчастіше відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. У ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комуністичної академії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться “дільба продуктів”³⁶⁷.

Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. “Про оцінку і облік праці в колгоспах” висловився за впровадження нової економічної категорії під назвою “трудодень”³⁶⁸. Однак тоді ця ідея не знайшла поширення.

У січні 1931 р. в Москві відбулася Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах. Вона порекомендувала правлінням колгоспів установлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудоднях. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР “Про колгоспне будівництво” (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудодень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюції з'їзду, мав здійснюватися за принципом “хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує”³⁶⁹.

Вимальовувалася досить логічна система оплати праці, але в реальних умовах вона не спрацювала. Перш за все, виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок доходу від громадського гос-

---

³⁶⁶ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 327.

³⁶⁷ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комкадемии. — М., 1930. — С. 53.

³⁶⁸ Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.

³⁶⁹ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.

подарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: “Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал”³⁷⁰.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931-й рік. Виявилося, що у 48% колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася³⁷¹.

По-третє, і це найголовніше: половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на трудовні абсолютно нічого³⁷². Отже, у половини артiлей колгоспники працювали весь сільськогосподарський рік безплатно, здобуваючи собі і своїй сім’ї жалюгідні засоби існування тільки з невеликих присадибних ділянок. На цих ділянках можна було посадити тільки картоплю і городину. У сільській місцевості основний продукт харчування — хліб ставав величезним дефіцитом. Як це зрозуміло, дефіцит хліба був викликаний державними заготівлями.

На папері все виглядало гарно. У роз’ясненні за підписами Я. Яковлева і Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артiлі визначалися норми здавання (у формі продажу за зовсім низькими цінами) заготівельним органам зернової продукції. У зерновиробних регіонах, у тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю, а в зерноспоживаючих регіонах — не більше однієї восьмої частини збору. “Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз’ясненні, — як у зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів”³⁷³.

Проте продуктивні сили сільського господарства були підірвані кампанією розкуркулювання. Багато селян не витримували податкового тиску і відмовлялися від господарювання, залишаючи “хлібозаготівельний фронт”. План мусив виконуватися, і влада обтяжувала тих, хто залишався на селі, додатковими завданнями.

---

³⁷⁰ Історія колективізації сільського господарства УСРР. — Том 3. — К., 1971. — С. 37.

³⁷¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 393.

³⁷² Більшовик України. — 1931. — № 11–12. — С. 25.

³⁷³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 2. — С. 383–384.

Колгоспи внаслідок цього не могли розраховуватися за трудоводнями, а селяни не бажали добросовісно працювати без оплати. Втрати зерна в полі ставали величезними, а різниця між видами на врожай і реальним врожаєм — разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи державі нерідко все, що мали.

Хлібозаготівельний план 1930 р. виявився гумовим. Для України його встановили в розмірі 440 млн., а у вересні збільшили до 490 млн. пудів. Керівники республіки не знали, як виконати основний план, а після збільшення геть розгубилися. На півдні зібрали ще не весь урожай, і вони розіслали телеграми усім райпарткомам від Одеси до Маріуполя: “Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2–3 дні постановою РВК обов’язкову громадську кампанію завоювання хліба всім селом, усіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т. ін. Норми оплати за зведення встановіть самі на місці”³⁷⁴.

ЦК КП(б)У все-таки домігся від Кремля у жовтні 1930 р. зменшення плану до 472 млн. пудів. Однак темп заготівель надав, бо в селі вже не залишалось резервів хліба. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло ситуацію в УСРР і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн. пудів, переважно по твердих завданнях для заможних господарств. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн. пудів і зобов’язав ЦК КП(б)У оголосити лютий 1931 р. місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план. На початку травня 1931 р. голова Раднаркому В. Молотов викликав С. Косіора в Москву і повідомив: план з урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн. пудів. ЦК КП(б)У змушений був оголосити нову кампанію із заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня 1931 р. С. Косіор і голова українського Раднаркому В. Чубар відправили в район директиву такого змісту: “Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план Україні в розмірі 490 млн. пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, у тому числі додаткові плани для районів, які свої попередні

³⁷⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: причини та наслідки. — С. 394.

завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково”³⁷⁵.

“Найостаточніші” плани виконані не були, проте після вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який у лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн. пудів, а загалом по УСРР — 477 млн. пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн. пудів більше викачаного з України хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнери зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки³⁷⁶.

На XVI з’їзді ВКП(б) Й. Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв’язується зернова проблема³⁷⁷. Він мав рацію лише в тому розумінні, що тепер держава могла брати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Це стало справою техніки: прямо з колгоспних полів зерно відвозилося вантажівками машинно-транспортних станцій на державні елеватори. Те, що воно належало іншому власнику, нікого не турбувало. МТС і радгоспи вважалися загальнонародною власністю, а колгоспи були оголошені радянськими політеконамами колгоспно-кооперативною формою власності. Насправді обидва поняття були мертвонародженими. В результаті комуністичних соціально-економічних перетворень народжувалася специфічна державна форма власності. Вона аніскільки не відповідала державній формі власності, яка існувала в умовах ринкової економіки. Усією власністю володіла держава-комуна, цілком контрольована більшовицькою верхівкою.

Хлібозаготівельна епопея, яка розгорталася навколо урожаю 1930 р., нагадувала перетягування канату між Москвою і Харковом. Проте на рівні окремо взятого колгоспу таке спортивне змагання оберталось трагедією. Покажемо це на прикладі колгоспу “Спільна праця” Іванівської сільради Гришинського району (кол. Артемівський округ). Колгосп був утворений у березні 1930 р. і об’єднав 310 господарств (96% господарств, підпорядкованих сільраді) у 19 населених пунктах, розташованих на відстані 15–20 км. один від одного. Вся артіль була поділена на 15 бригад і мала 3 350 га орної землі, 465 робочих коней, 97 голів великої рогатої худоби і 1850

³⁷⁵ Там само. — С. 395.

³⁷⁶ Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства. — С. 282.

³⁷⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 305.

ідців. Головував у колгоспі присланий з міста робітник-двадцятип'ятитисячник Ю. Чорний. У листі до Г. Петровського він писав 14 грудня 1930 р.³⁷⁸: “Проти плану хлібозаготівлі минулого (1929) року при однаковій врожайності, у цім (1930) році план дано на 300% більше. План хлібозаготівлі давався адміністративно: “Приймайте, хоч не хочете”. Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим — як худоба, так і люди, і все-таки план не переглядався...”

Разом незабезпеченість колгоспу по продовольчих культурах дорівнює 20 049 пудів та по фуражних — 17 612 пудів. А вопрос виконання плану хлібозаготівлі повністю як від РВК, так і від сільради стоїть так, щоб виконати, а дальше, мовляв, буде видно. І ще тим дужче справу заведе у заблуд тим, що не даючи віри колгоспові про вірність обліку врожаю було ухвалено на нараді сільради у присутності голови РВК т. Золотаря про перевірку всього зерна на вагу комісіями вкупі з уповноваженими РВК. І не один раз, а два рази переважено й перевірено усі документи і ніяких зловживань не знайдено. А все ж таки, завідомо зная таке катастрофічне становище нашого колгоспу, пропонують як РВК, так і сільраді недовиконання виконати. Я гадаю, що тут, мабуть, не без шкідництва. Коли виконати повністю плана, то або вивозити посівне зерно, щоб людям і худобі було що їсти, або не годувати коней та людей та виконати план. Залишено для дорослої людини на рік продовольства 7 пудів у зерні”.

Колгоспникам артiлі “Спільна праця” ще поталанило: у них залишався продовольчий запас в 7 пудів на рік (замість 16 пудів за нормами Укрзерноцентру, як згадувалося в одному з наведених вище документів). Проте немало селян вже починали голодувати. Ось зворушливий за своєю наївністю документ — постанова правління артiлі ім. 238-го стрілецького полку в селі Чермалик Сартанського району на Маріупольщині від 26 травня 1931 р.³⁷⁹: “Беручи до уваги, що на сьогодні є велика кількість голодуючих членів артiлі, тому правління ухвалило увійти з клопотанням перед вищестоящими органами про відпуск продовольства на 800 ідців, що складає 85% складу артiлі. Інші члени мають продовольство на 3–4 дні. Внаслідок відсутності продовольства є масове залишення членів артiлі на пошуки продовольства, що загрожує зривом усіх

³⁷⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 250.

³⁷⁹ Там само. — С. 338.

робіт”. Можна здогадатися, що “вищестоящі органи” аж до харківського уряду нічим не могли допомогти голодуючим маріупольським грекам...

Тим часом чекісти вже починали реєструвати прояви голодування сільського населення у багатьох регіонах Радянського Союзу, яке було наслідком нещадних хлібозаготівель. У довідці Інформаційного відділу ОДПУ за станом на 2 червня 1930 р. характеризувалися такі прояви голодування по Україні³⁸⁰:

“Наявність продовольчих утруднень відмічається по 12 округам. Найбільш гостре становище в Артемівському, Луганському і Сталінському окр. Для задоволення 1,8 млн. бідняцьких господарств необхідно 3 млн. пудів муки. У наявності є мука тільки для задоволення 0,9 млн. господарств. Дефіцит складає 1,7 млн. пудів. На ґрунті недостачі хліба в колгоспах зареєстрований ряд фактів невиходів на польові роботи, виходи з колгоспів тощо.

Артемівський окр. В артілі “Червона Україна” Гришинського району біднота голодує, хліба зовсім нема. Аналогічно і в деяких інших артілях округу.

Луганський окр. В артілі ім. Леніна, яка складається майже виключно з бідняцьких господарств, відчувається гострий недохват хліба. Харчуються винятково картоплею. В с/г артілі Лугано-Станичного району відзначаються масові випадки відмови від праці на ґрунті голоду. 190 членів артілі харчуються сурогатами.

Сталінський окр. У колективах села Богоявленки Павловського району 20 бідняцьких господарств не мають хліба і живуть впроголодь. Члени комуни “Шлях до соціалізму” Велико-Янисольського району на ґрунті недохвату хліба не вийшли на роботу. Член колгоспу “Добре життя” заявив: “Держава позабирала все і загнала в колективи, де доводиться голодувати і не бачити навіть хліба. Скоро прийде Махно, почнеться бандитизм, треба нам підтримати їх”.

Старобільський окр. Члени артілі ім. Сталіна Старобільського району внаслідок недохвату продовольства відмовилися виїхати в поле для прополювання просарних культур.

Маріупольський окр. В с. Анадоль Октябрського району натовп жінок вимагав у сільради негайної видачі муки. Після ексцесу багато вийшло з колгоспу”.

Бачимо, що чекістів хвилювали пов’язані з голодуванням три обставини: відмова працювати в громадському господарстві, вихід з колгоспу і антирадянські висловлювання. Реєструвалися випадки

---

³⁸⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 2. — С. 474–475.

голодування бідноти, хоча після викачування хліба голод наздоганяв усі верстви селянства.

В аналогічній довідці ОДПУ про “продовольчі утруднення” на Північному Кавказі, в Україні, Поволжі і Криму, яка була підготовлена через місяць, стверджувалося, що голодування в УСРР поширилося на 17 округів. Чекісти стурбовано зауважили: “Нерегулярна видача хліба, низька якість його, мізерні норми і висока розцінка порівняно з конвенційними хлібними цінами в останніх хлібозаготівлях стимулюють зростання негативних настроїв серед бідуючої частини бідноти і середняцтва. Зафіксовані факти, коли окремі бідняки і середняки відкрито висловлювалися за активний спротив наступній хлібозаготівельній кампанії”³⁸¹. Тут слід звернути увагу на те, що хліб ще можна було дістати в кооперативній торгівлі, проте за дуже високими цінами (робітники купували його в державній торгівлі за низькими цінами, але по картках). Селяни обурювалися, що конвенційні ціни, за якими вони віддавали хліб державі по хлібозаготівлях, були вкрай низькими порівняно з цінами кооперативної торгівлі.

Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн. пудів, тобто на 510 млн. пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі види на врожай не вплинули на вимоги, які ставилися перед Україною. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановили план у 434 млн. пудів, тобто на 41 млн. пудів більше фактичних заготівель попереднього року. Загальний план заготівель з урожаю 1931 р. був визначений у 510 млн. пудів³⁸².

На червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У центральне місце зайняла доповідь наркома постачання УСРР М. Майорова “Про хлібозаготівельну кампанію”. Майоров вказав, що треба дати чітку і ясну відповідь колгоспам і радгоспам щодо зобов’язань перед державою. Розвиваючи цю думку, член ЦК П. Масленко зауважив: “У минулому році жодної основи не було. Просто рахували, що такий то район повинен здати стільки-то. А на питання: “чому?” ніхто зрозумілої відповіді не давав”. Тут його перервав С. Косіор зауваженням: “І в округах на око рахували”. Далі Масленко продовжив: “У цьому році потрібно план будувати більш ретельно, щоб його виконати по-бойовому, щоб місцеві організації не смикали кілька

³⁸¹ Там само. — С. 533.

³⁸² Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.

разів, щоб місцеві організації були впевнені, що план остаточний і що виконання його в такий-то строк обов'язкове”³⁸³.

У прийнятому рішенні ЦК зобов'язував Наркомат постачання УСРР зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів'я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обкомів повинні були допомогти у розверстці хлібозаготівельного плану. Передбачалося в кінці липня, коли повністю визначаться види на врожай, провести Всеукраїнську нараду з розверстки плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада. Пленум ЦК вказав, що райкоми партії повинні при визначенні планів дотримуватися індивідуального підходу, тобто враховувати дійсну врожайність у кожному колгоспі, його господарську спеціалізацію тощо. Вважалося, що це забезпечить усунення минулорічних помилок: необґрунтованого зменшення планів для одних артілей і несправедливого збільшення навантаження на інші. Фактично ж такий підхід підстригав під один гребінець усі господарства. Пізніше П. Любченко зізнавався, що ЦК КП(б)У один раз змінював плани по 91 району, а двічі — по 61 району³⁸⁴.

Червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У визначився ще з одним, так званим “технологічним” питанням: як організувати косовицю, обмолот і вивіз зерна з поля. Щоб зрозуміти суть проблеми, треба розглянути деякі аспекти посівної кампанії.

Заступник наркома землеробства УСРР О. Триліський у доповіді на цьому пленумі ЦК зауважив: “Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше. Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння полів. На 15 червня засіяно 18 млн. гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн. гектарів, тобто на 25%. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн., а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування”³⁸⁵.

Сталінська команда зробила насилля основою своєї економічної політики. Очільникам Кремля вдалося фізичним і економічним

³⁸³ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — К., 1990. — С. 227–228.

³⁸⁴ Там само. — С. 230–231.

³⁸⁵ Там само. — С. 190–191.

терором загнати хліборобів в колгоспи, щоб вони позбавилися можливості вирішувати, чи продавати хліб державі за цінами, які влаштовували лише державу, чи залишити її без хліба. Після цього Й. Сталіну здалося, і він привселюдно це оголосив, що зернова проблема в країні розв'язана. Але раптом виявилось, що на колгоспних полях катастрофічно падає врожайність. Причина була очевидною: забур'яненість полів. У тезах доповіді фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського "План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 рік" зазначалося, що в УСРР через забур'яненість полів у 1930 р. загинуло до 40% розрахункової величини врожаю, визначеної видами на врожай перед вистиганням зерна³⁸⁶.

Чому колгоспи не могли впоратися з бур'янами так, як це робили селяни — кожний на своєму невеликому клаптику землі? Способи боротьби з бур'янами були традиційними: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини і ярини, механічне та ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Однак ці агротехнічні заходи для колгоспників виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило у зачароване коло: щоб мати більше хліба за низької врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі, але при розширенні плану засіву не вистачало сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли розгорнути свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була бідною. Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників працювати на державу задурно.

Цю головну причину С.Косіор наважився назвати тільки через півтора роки, коли криза колгоспного ладу набула гострих форм. Не виступаючи відкрито проти влади, яка чекала від них самовідданої праці на колгоспних полях, українські хлібороби виявляли цілковиту відсутність трудового ентузіазму. С. Косіор говорив у жовтні 1932 р.: "Чому так погано сіють у цьому році? Ви на це питання можете почути стереотипні, не дуже дотепні пояснення: погода суха, тягла нема тощо. Звичайно, були труднощі. Ми не можемо цього заперечувати. Та хіба основна причина полягає в цьому? Коріння утруднень у тому, що ми мали величезний опір сівбі з боку колгоспів, не кажучи уже про індивідуальника, і це зовсім не важко виявити в тому ж Степу. Там є колосальні масиви, що належать колгоспам, навіть радгоспам, яких протягом кількох років людська рука не торкалася. Ми ліквідуємо куркульство, земля звільняється, ми ро-

³⁸⁶ Там само. — С. 193.

зігнали рештки заможних господарств. Усе це навантаження — на колгоспи. Вони мають дуже велике навантаження, і при тому несталому стані, який був у минулому році, який є тепер, ми бачимо пряме прагнення ухилятися від того, щоб засіяти цю землю. Але ми не можемо не посіяти, тому що у нас немає хліба. При нашому рівні врожайності нас рятує збереження посівної площі. А тут прагнення, іноді відкрите, іноді приховане, а більше приховане, — полегшити собі становище шляхом скорочення посівної площі”³⁸⁷.

Не можна стверджувати, що партійні організації на селі і в районі, а також партійні органи вищих ланок не бачили небажання колгоспників та одноосібників турбуватися про стан посівів після сівби. І бачили, і старалися вплинути на “несвідомих” різноманітними каральними заходами. Прикладом є питання “Про хід оранки на зяб”, яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р. Мабуть, прийнята постанова була першою в практиці цього органу влади “технологічною” директивою. Орган, який претендував на розгляд політичних рішень, змушений був зайнятися зяблевою оранкою. Політбюро ЦК КП(б)У поставило вимогу, щоб в усіх селах та колгоспах обговорили на сходах і загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки та прийняли самозобов’язання щодо використання для цього всього тяглогового складу села. Одноосібникам ЦК КП(б)У загрожував репресіями “аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам”³⁸⁸. Парадокс полягав у тому, що партія робила спробу навчити хліборобів тому, що вони самі чудово знали: як боротися із забур’яненістю полів. Замість того, щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріальної заінтересованості тих, хто працював у господарстві колгоспів, держава почала втручатися у технологію виробництва.

Сільськогосподарське виробництво мало певні етапи — від сівби і обробітку посівів до збиральної кампанії. Тож повернемося до порядку денного червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У, пов’язаного зі жнивими. Мова йшла про те, як організувати жнива — “поелементно” чи “конвеєром”. Якщо спочатку налягали на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували завершення посівної кампанії до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот,

³⁸⁷ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 397.

³⁸⁸ Там само. — С. 398.

то не встигали з косовицею на всій площі засіву. Нескошене, але стигле зерно починало осипатися.

Нарком постачання УСРР М. Майоров вважав за необхідне підкреслити на пленумі ЦК: “Успіх хлібозаготівель буде ще вирішувати збирання та здавання врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвеєрну систему збирання й здавання хліба. Особливо потрібно налягати на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі можна побачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув’язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здавання хліба державі”³⁸⁹.

Цей виступ доцільно співставити з виступом голови Колгоспцентру СРСР Т. Юркіна на пленумі ЦК ВКП(б), який теж відбувся у червні 1931 р. Юркін так визначив суть проблеми: “Я думаю, що в цьому році “конвеєр” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвеєр” без розуму і голови. Якщо конвеєр, так конвеєр, аж поки хліб не загине, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвеєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні”³⁹⁰.

Справді, газета “Комуніст” (Харків) 5 жовтня 1930 р. надрукувала таку замітку свого кореспондента про загибель незбираного хліба на Донбасі: “Ще й досі на ланах Слов’янського та Краматорського районів не прибрано багато пшениці та інших культур. Біля самої Краматорської валяються снопи пшениці на кількох сотнях гектарів Ясногорського колгоспу. Хліб лежить від 3 до 6 тижнів. Снопи вже почорніли, проросли. Ще не весь хліб пропав, але багато вже втрачено безповоротно. Через що все-таки загинуло багато хліба, що оцінюється на десятки тисяч карбованців? Кажуть, що винна несприятлива година. Але це неправильно. Причина тут — погана організація праці в колгоспах, брак труддисципліни. Подекуди бракувало робочих рук, але й це можна було подолати, звернувшись до краматорських та слов’янських підприємств, з яких тисячі робітників могли допомогти колгоспам”.

Юркін і Майоров, не змовляючись, дійшли — один у Москві, а інший у Харкові — однакового висновку: попри втрати треба збе-

³⁸⁹ Там само. — С. 399.

³⁹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 142.

регти конвеєрну систему жнив, за якої хліб не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні зсипні пункти. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на пленумі ЦК КП(б)У підняв проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: “Минулого року від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивими до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. В деяких місцях втрати озимини від цього досягали 35%. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання”³⁹¹.

Здавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висунув на перший план або втрати зерна від осипання (“в деяких місцях”, — як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках (“у ряді районів”, — як не менш обережно формулював думку Майоров). 8 червня 1931 р. місцеві органи влади одержали таку директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря: “Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце у минулому році через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала в полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду — організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов’язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба”³⁹².

Рекомендований у цій директиві порядок жнив було узаконено в масштабах усієї країни постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. “Про збиральну кампанію 1932 р.”. Вирішальними заходами у боротьбі з втратами, проголошувалося у цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки на основі використання не тільки складних, але й простіших машин та знарядь при негайному й обов’язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік урожаю, організувати згрібання колосків тощо. Отже, рутинні технологічні операції аж до таких, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Місцевій владі ставилося в обов’язок контролювати відповідність трудових процесів у колгоспах цій постанові. Сталін навряд чи передбачав, починаючи суцільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК ВКП(б) підписувати постанови про згрібання колосків.

³⁹¹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 194.

³⁹² Там само. — С. 195.

Документ про посівні площі і врожайність у районі, на основі якого визначався хлібозаготівельний план, підписувався першими особами керівної ланки — секретарем райпарткому, головою райвиконкому, головою районної контрольної комісії, начальником райземвідділу і начальником райвідділу ДПУ. Щоб применшити ці дані й відповідно полегшити тягар продрозверстки, немало районних працівників колективно йшли на фальсифікацію. Слід особливо відзначити ту солідарність із компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ — організації, яку Кремль використовував для контролю над апаратом. Власне, районну владу здебільшого турбувало не питання про життя і смерть селян. Вона намагалася зберегти власний спокій. Перевищення критичної межі у викачуванні хліба до краю ускладнювало господарське життя району.

У кінці жовтня 1931 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники партійних комітетів регіонів доповідали про хід виконання плану хлібозаготівель. Прохання деяких керівників зменшити розверстку, бо інакше не залишиться хліба колгоспникам на їжу (С. Косіор не насмілився наслідувати їм) були проігноровані. Нарком постачання А. Мікоян повчально зауважив: «Питання не в нормах, скільки залишиться на їжу і т.п., головне в тому, щоб сказати колгоспам: «у першу чергу виконай державний план, а потім задовольняй свій план»³⁹³.

Незабаром після пленуму ЦК ВКП(б) хлібозаготівельні плани були дещо зменшені для деяких регіонів — але не для України. 5 грудня 1931 р. Й. Сталін і В. Молотов відправили телеграми, в яких вимагалось, щоб план був виконаний за будь-яку ціну. На колгоспи-боржники вимагалось накладати санкції — дострокове стягнення всіх кредитів, припинення обслуговування МТС, примусове вилучення наявного зерна, включаючи насінневий фонд³⁹⁴.

23 грудня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло у присутності Г. Петровського, В. Затонського та А. Мікояна стан хлібозаготівель в Україні і визнало його незадовільним: на 1 грудня республіка виконала тільки 74% встановленого плану. В. Молотову доручалося виїхати в Харків «на допомогу ЦК ВКП(б) для посилення хлібозаготівель»³⁹⁵.

³⁹³ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. — Пенза, 2003. — С.72–73.

³⁹⁴ Осколков Е.Н. Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 г. в Северо-Кавказском крае. — Ростов-на-Дону, 1991. — С. 18.

³⁹⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 217.

Стан справ в Україні загострювався з дня на день. У довідці ДПУ УСРР від 28 грудня 1931 р. “Про хід хлібозаготівель на Україні” особлива увага зверталася на пасивну роль радянського апарату в хлібозаготівлях. Підкреслювалося, зокрема, що в Бердянському районі, де на 20 грудня план хлібозаготівель був виконаний лише на 76,9%, уповноважений райвиконкому Ігнацевич не здійснював потрібного керівництва хлібозаготівлями, висловлюючись при цьому про нереальність плану. Уповноважений цього ж РВК Щербина у бесідах з працівниками теж заявляв: “хлібозаготівлю ми не виконаємо, тому що план нереальний. Ми уже бачимо, що хліба у селян не вистачає”³⁹⁶.

Такі приклади наводилися, щоб продемонструвати опортунізм радянських представників на селі, які недооцінювали значення хлібозаготівель. Однак у цій же довідці чекісти реєстрували факти голодування хліборобів, спричинені викачкою зерна. Вказувалося, зокрема, що “внаслідок незадовільного планування окремі колгоспи здали разом з товарним хлібом й ту частину, яка повинна була залишитися для розподілу за трудовими. Значне здавання зерна зі вказаного фонду створило уже певну загрозу нехватки хліба для особистого споживання в цих колгоспах”³⁹⁷. “Окремі колгоспи”, “певна загроза” — такими були обережні терміни, якими характеризувалася ситуація у цілком секретній довідці, адресованій московському начальству. Так само обережно наводилися конкретні факти: “Недохват хліба відчуває колгосп с. Танюшковки в Білолуцькому районі (Степ). Частина колгоспників харчується сурогатами. З боку деяких колгоспників “є тенденції до виїзду на виробництво (Луганщина). Ця обережність зникла лише тоді, коли наводилася пряма мова селян: “Типовими реакуваннями, які відбивають невдоволення одноосібників хлібозаготівлями, є приблизно такі:

- У нас забирають останній хліб, вся політика влади спрямована на те, щоб ми залишилися голодними;
- Радянська влада абсолютно не рахується з селянством і не враховує його потреб. У нас забирають останній хліб, а ми від влади нічого не маємо;
- Радянська влада нас довела до того, що ми змушені бігти хто куди. Мабуть, політика влади веде до того, щоб зруйнувати село”³⁹⁸.

³⁹⁶ Там само. — С. 219.

³⁹⁷ Там само. — С. 221.

³⁹⁸ Там само. — С. 223.

29 грудня 1931 р. у присутності В. Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель. Членам політбюро ЦК пропонувалося негайно виїхати в райони республіки й організувати виконання плану заготівель впродовж січня 1932 р. Молотов залишався в Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на “хлібному фронті”. Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною комісією, до неформального складу якої увійшли майже всі члени і кандидати політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств.

У розпорядженні харківського компартійно-радянського центру не було власних продовольчих ресурсів. Навіть якщо продовольство зберігалось на складах безпосередньо в Україні, ним розпоряджалися московські відомства. Український уряд завжди звертався до Комітету заготівель при Раді Праці та Оборони з принизливими проханнями про розбронювання хліба з недоторканного фонду для задоволення поточних потреб республіки. Однак це відомство проводило розбронювання маленькими порціями і з великим затягуванням, створюючи тим самим небезпечну ситуацію. 23 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У змушене було звернутися безпосередньо до Сталіна з телеграмою, в якій просило прискорити справу: “План постачання Донбасу, металургії, військових будов проводиться лише за рахунок розбронювання непфонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема”³⁹⁹.

Отже, з голодом, який поширювався по всій території України внаслідок викачки хліба, керівники республіки не могли справитися самостійно. Розуміючи це, голова ВУЦВК Г. Петровський уже в лютому 1932 р. звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з такими пропозиціями:

“1. Написати ґрунтовну записку ЦК ВКП(б) на підставі обміну думок на посівкомісії від 23 лютого у присутності секретарів обкомів і тих матеріалів, які з цього питання у нас є, про факти гострої нестачі продовольства для населення і кормів для худоби.

2. Просити ЦК ВКП(б) видати постанову про припинення хлібозаготівель на Україні”⁴⁰⁰.

Посівкомісія ЦК КП(б)У збиралася 23 лютого для розгляду і прийняття до керівництва постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про збирання колгоспних насінневих фондів від 16 лютого 1932 р. Україна повинна була до 10 березня зібрати в посівний фонд ярих зернових культур 9 500 тис. центнерів, щоб задовольнити потреби

³⁹⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 147. Непфонд — “неприкосновенный фонд”.

⁴⁰⁰ Там само. — С. 121.

весняної сівби. Однак всі присутні погодилися з незаперечною істиною: утворити такий фонд в умовах зимових хлібозаготівель з урожаю 1931 р. неможливо.

Невідомо, в якій формі С. Косіор довів до генсека ЦК ВКП(б) те, що пропонував Г.Петровський. Але 6 березня український генсек звернувся до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. Усі зусилля партійних організацій повинні були зосередитися на збиранні посівматеріалу. Уповноважені з хлібозаготівель поверталися на постійне місце роботи⁴⁰¹.

Тим часом становище пограбованих владою селян безупинно погіршувалося. На Донбасі, де немало міськрад мали підпорядковані собі сільради й відповідно хлібозаготівельний план, місцева влада придумувала всілякі хитромудрощі, аби виконати його. Риковська (Єнакіївська) міськрада схвалила ідею позики під зернові культури, яка примусово поширювалася навіть серед робітничого населення, прирікаючи його на голод. У квітні 1932 р. робітник станції Дебальцево, член КП(б)У і колишній червоний партизан Омелян Нечипоренко написав Й. Сталіну такого листа⁴⁰²:

“Райколгоспспілка Риковського району випустила позику під зернові культури. У Дебальцевській міськраді (Риковського району) створені бригади ходили по місту, заходячи в кожний будинок, і просто пропонували — здати наявне зерно і муку, а якщо хто відмовлявся, то робили повальний обшук, починаючи з комодів, гардеробів, сундуків, виламували підлогу і т.ін., не вияснюючи, хто він, робітник чи ні. Фактом служать обурливі витівки у мене особисто. За мою відсутність робили повальний обшук і знайшли 2 пуди муки, яку я одержав в кооперації, коли відїзжав на курорт. З неї 20 кг. взяли і примусовим порядком вручили моїй дружині облігації під муку. А взагалі ходили по місту і робили обшуки у ряда робітників, число яких й не порахувати. Забирали зерно, картоплю, обшуковували квартири, сараї і льохи, забирали муку, знаючи наперед, що такі дії є явно злочинними. Міськрада в особі т.Кацеля і міськпартколектив в особі т.Галіци М.М. таким обурливим проведнням кампанії з поширення зернової позики викликали велике обурення і незадоволення не тільки серед міського населення, але й серед мас на виробництві, що хворобливо відбилосся і відбивається на здійсненні політики партії і Радянської влади”.

⁴⁰¹ Там само. — С. 123.

⁴⁰² Там само. — С. 154.

У розгалуженій структурі органів державної безпеки функціонувало управління, яке спеціалізувалося на аналізі економічної безпеки. У березні 1932 р. ДПУ УСРР подало на розгляд уряду аналітичну записку про організаційно-господарський стан колгоспів за підсумками 1931 р. Об'єктом дослідження стали 200 колгоспів з різних регіонів України. Розглянемо деякі факти, що стосувалися колгоспів Донеччини (до цієї вибірки було взято лише 15 колгоспів регіону). Документ цікавий тим, що поряд з аналізом показників економічної діяльності у ньому присутня пряма мова селян, їхнє реагування на господарський стан колгоспу, умови життя і праці в ньому.

У Підгорівській артїлі (Старобільський район) на момент обстеження залишалось 49 коней проти 81 у січні 1931 р. З наявних коней 12 були непридатні до роботи, настільки виснажені і знесилені, що їх доводилося прив'язувати до стійла, стояти вони вже не могли.

Колгосп “Нове життя” (Сталінський район) не виконав план осінньої сівби, тому що не вистачало робочої сили, 189 колгоспників пішли на заробітки. Недосів складав 297 га. Зяблева оранка була виконана на 219 гектарах при плані 1290.

Артіль ім. Ворошилова (Верхньо-Теплянський район) план осінньої сівби виконала на 66%, якість сівби була незадовільною. Зяблеву оранку провели колгоспники на площі 71 га при плані 880.

Правління колгоспу ім. РСЧА (Сталінський район) скоротило посівну площу просапних культур на 1000 га, мотивуючи це нестачею робочої сили для обробки посівів. З артїлі на виробництво пішло до 200 колгоспників.

В артїлі ім. Г. Петровського (Старобільський район) з 300 колгоспників самовільно вибули на Донбас 200. Своє рішення пояснювали так: “Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, а працюєш майже безплатно. Треба тікати на Донбас, поки не пізно”⁴⁰³.

Загальний висновок з аналізу чекістів був такий: урожай 1932 р. під знаком запитання внаслідок незадовільної роботи колгоспів у попередньому році. Наведені факти підтверджували цей висновок з достатньою переконливістю. Криза колгоспного ладу розгорнулася під час його утворення.

Ще одна важлива обставина ускладнила ситуацію на селі у 1931 р.: намагання державної влади створити на селі “соціаліс-

---

⁴⁰³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 151, 155, 159, 161.

тичний сектор”, який взяв би на себе постачання місту не тільки хліба, але й м'ясо-молочної продукції. Це означало, що в артільях треба було організовувати товарні молочні ферми. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив на порядок денний питання “Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах”. Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах — до 600 тис., у тому числі на молочних фермах — до 150 тис.⁴⁰⁴

Слід звернути увагу на те, що партійне керівництво ставило на одну дошку колгоспи і радгоспи у справі створення молочних ферм. Виходило так, що колгоспи повинні були практично безплатно, мабуть, на засадах “другої заповіді” поставляти державним заготівельним органам м'ясо-молочну продукцію. Такий підхід виказував елементарну економічну неграмотність сталінської команди в Кремлі. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усуспільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що в Кремлі сподівалися, забираючи у селян останню корову? Адже ніхто селянам не збирався виплачувати за роботу в громадському господарстві колгоспу заробітну плату, щоб на зароблені кошти придбати молочні продукти для своїх дітей.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати негласну сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у вигляді критики сучасного стану речей констатував цілком незадовільне використання “ініціативи передових колгоспників щодо усуспільнення продуктивної худоби, особливо молодняка”. Це був недвозначний натяк на те, щоб тиснути на селянство у справі створення товарних молочних ферм. Місцева влада натяк зрозуміла. Протягом наступної половини року спроби переведення корів колгоспників у колгоспне стадо відбувалися безперервно і в різних формах.

Ці спроби призвели до серйозного загострення ситуації на селі. Ставало зрозумілим, що без корови-годувальниці селяни у громадському господарстві не працюватимуть. Сталін відчув, що треба відступити. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою “Про примусове усуспільнення худоби” засудив практику усуспільнення корів і проголосив:

“Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника була своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування

⁴⁰⁴ Кувальницький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 183.

фермами молодняка або закупівлі ними худоби... Центральний Комітет ВКП(б) пропонує всім партійним, радянським і колгоспним організаціям:

1. Припинити будь-які спроби примусового усупільнення корів і дрібної худоби у колгоспників, а винних у порушенні директиви ЦК виключити з партії;

2. Організувати допомогу і сприяння колгоспникам, які не мають корови або дрібної худоби, у купівлі і вирощуванні молодняка для особистих потреб⁴⁰⁵.

Напруження вдалося зняти, і Сталін у січні 1933 р. так оцінив цей епізод: “У Радянської влади було в недавньому минулому маленьке непорозуміння з колгоспницями. Справа йшла про корів. Але тепер справа з коровою уладнана, і непорозуміння відпало. Ми добились того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови”⁴⁰⁶.

Сталін виявив зайвий оптимізм, як і в оцінці “великого перелому” у листопаді 1929 р. Третина господарств українських колгоспників навіть у 1936 р. залишалася без корів⁴⁰⁷. Звичайно, будь-який колгоспник бажав мати власну корову. Але низові державні службовці навіть під загрозою позбутися партквитка, що назавжди клало край службовій кар’єрі, надто неохоче віддавали усупільнених корів. Їх можна зрозуміти, вони мушили виконувати плани з м’ясозаготівлі і молокопоставок. Невиконання цих зобов’язань теж загрожувало кар’єрі.

Переходячи від подій на вершинах влади до суворой дійсності на периферії, зупинимось передусім на адресованій Г. Петровському заяві робітника шахти № 9 рудоуправління “Паризька комуна” Ворошиловського району Іллі Лісицина, який проживав у селі Ящиково. З 1928 р. він працював на шахті і не був пов’язаний з сільським господарством. У минулому перебував у червоних партизанах, в 1919 р. був поранений і став інвалідом. Починався лист з обставин “експропріації” корови: “І ось у жовтні 1931 р. мені було запропоновано привести свою корову, але я не повів. Мене голова сільради викликав кілька разів і загрожував мені, стукаючи об стіл кулаком, щоб я привів корову. Але я все-таки не повів, а бика їм відвів. Мене знімали з роботи, позбавляли пайку, щоб я повів корову. І ось в

⁴⁰⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 298.

⁴⁰⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 251.

⁴⁰⁷ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 136.

1931 р. 22 грудня мені довелося віддати їм корову. А я сімейний, маю сімейство 6 душ. Діти малі, найстаршому 14 років, а мене позбавляють пайка, і знімають з роботи, і так насильно взяли у мене корову”.

Одразу після опублікування постанови “Про примусове усупільнення худоби” І. Лісицин почав вимагати від сільради повернути корову. Сільрада передала його заяву в колгосп, а голова колгоспу не звернув на неї жодної уваги. У прокуратурі теж від нього відмахнулися. Далі він писав: “Тоді моя дружина пішла і взяла свою корову, і в той же день мене з сімейством позбавили пайка і не давали кілька днів, на що я маю довідку з шахтного комітету. І мені внаслідок необхідності — або помирати з голоду, або віддати їм корову — довелося віддати. Ще через кілька днів всі колгоспники забрали своїх корів, а мені не віддають. Тоді дружина моя у травні місяці пішла і забрала свою корову другий раз, тримала цю корову до 26 червня 1932 р.”.

Вночі, коли І. Лісицин працював на шахті, в його будинок увірвалася міліція з понятими і забрала корову. Коли він повернувся з роботи і побачив поламані двері, то одразу поїхав у Харків в приймальню голови ВУЦВК. Там йому обіцяли, що розберуться у триденний строк, але одразу переслали скаргу до Ворошиловського райвиконкому, який не бажав реагувати. Так з’явився повторний лист до Г. Петровського, який тут цитується. Він закінчився колоритним описом поведінки місцевої влади: “І тут не одного мене тиранили, а багатьох. Навіть одну жінку у присутності тов. слідчого сам начальник міліції побив до синяків, коло сільради дозволив собі стріляти з нагана, кричав “розійдись”, тому що на цю катастрофу назбиралося багато людей. Ось як наші товариші брали добровільних корів. Якщо це законно, то тоді я не знаю, тов. Петровський, в нашій сільраді сидить вовк в овечій шкурі. Секретар Косаченко — він був власник, мав відрубну ділянку, був експертно обкладений, а в колгоспі на молочній фермі м’ясник, торговець м’ясом, і вони зараз в партії і жмуть бідноту. Вони не додержуються революційної законності, і після цього зробили свій суд і засудили мене і дружину на 6 місяців примусових робіт”⁴⁰⁸.

Слід віддати належне приймальні голови ВУЦВК. Крім Ворошилівського райвиконкому вона звернулася до міського прокурора з дорученням розслідувати справу, відновити справедливість, звернути увагу на ставлення міліції та представників влади до селян при

---

⁴⁰⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 479–480.

відібранні великої рогатої худоби. 5 серпня 1932 р. міський прокурор Ворошилівська повідомив приймальню ВУЦВК, що колгосп повернув корову І. Лісицину⁴⁰⁹.

Члени артiлі “Десятирiччя” у Журавлiвськiй сiльрадi Волноваського району у серединi квітня 1932 р. звернулися до ЦК КП(б)У з такою колективною заявою: “Коли ми побачили постанову ЦК ВКП(б), то почали добиватись, щоб нам корову повернули назад, як постанова гласить [вiд 26 березня 1932 р. — *Авт.*], то нам на це правлiння i деякi члени кажуть так: Ви куркульськi агенти i куркульську газету випустили, i ми, члени артiлі, прохаємо Вас, як найвищого органа — розiбрати нашу заяву i дати нам напрямок, як з коровами поступити i як з тими членами поступити, що звивають куркульськими агентами i газету називають куркульською, яка була випущена 31 березня 1932 року”⁴¹⁰. У цьому листi прямо не говорилося, як треба поставитися до тих членiв партiї, якi не бажають повертати корiв. Проте мiж рядками вiдчувався натяк на ту загрозу, яка мiстилася у постановi ЦК ВКП(б): виключення з партiї. А у скарзi, яку подали в ЦК КП(б)У Колесник, Андреев та iншi, вже непiдписанi колгоспники артiлі “Бiльшовицький шлях” Ворошиловського (Алчевського) району, повiдомлялося:

“Ми прочитали постанову ЦК партiї, пiшли i забрали 70 корiв, а середняки побоялися брати. Тепер получається, що трьох бiднякiв виключили з колгоспу, за корм нам прислали папiрцi про уплату по 341 руб. 40 коп., з розрахунком, щоб за три днi сплатити, а якщо не сплатиш, то продадуть. Чотирьох бiднякiв зняли з шахти № 9 з роботи, виключили з колгоспу i говорять: їси молоко, i теж обложили по 341 руб. 40 коп.”⁴¹¹.

До речi, постанова ЦК ВКП(б) вiд 26 березня 1932 р. утврджувала право продажу колгоспами засобiв виробництва (в даному разi — молочної худоби) членам колгоспу i, вiдповiдно, право купiвлi колгоспом худоби у колгоспникiв. Цим самим визнавався iснуючий реально факт вiдчуження колгоспникiв вiд зосереджених у громадському господарствi колгоспiв засобiв виробництва. Право купiвлi-продажу означало як визнання автономностi колгоспного ладу в системi командної економiки, так i визнання неможливостi iснування колгоспного виробництва у нетоварнiй формi. Вiд цього вже залишався один крок до вiдмови будувати взаємовiдносини мiж мiстом i селом на засадах продрозверстки, яка стала причиною

⁴⁰⁹ Там само. — С. 672.

⁴¹⁰ Голод 1932–1933 рокiв на Україні: очима iсторикiв, мовою документiв. — С. 157.

⁴¹¹ Там само. — С. 159.

глибокої кризи колгоспного ладу в момент його утворення. Й. Сталін не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги на селі він ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. “Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом”. У постанові визнавалося доцільним “після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення на-сінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних лавках”⁴¹². Ця постанова про “колгоспну торгівлю” була насправді дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту і пропонування.

Існує документ, який показує, чим керувалася сталінська команда, коли запроваджувала (тільки як декларацію, бо мова йшла про майбутній рік) “колгоспну торгівлю”. Це — схема промови, з якою секретар ЦК ВКП(б) Лазар Каганович мав намір виступити на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Його чернетки і щоденники уперше були опубліковані В. Васильєвим і Ю. Шаповалом у 2000 р. Стосовно терміну “колгоспна торгівля” у записнику було зазначено⁴¹³:

“Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

- 1) чтобы лучше сеяли
- 2) успокоить бушевавш украинск мужика
- 3) доходность
- 4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники”.

Селяни могли “краще сіяти” (тобто сіяти, доглядати за посівами і збирати хліб) тільки за однієї умови: коли вони мусили бути впевнені, що держава задовольниться частиною вирощеного врожаю, а не привласнюватиме собі все. Ця нехитра істина вже була підтверджена відмовою В. Леніна від продрозверстки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишалася у нього, у тому числі продавати її на вільному ринку. А колгоспна торгівля означала, що колгоспи і колгоспники могли продавати на вільному ринку все те, що у них

⁴¹² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 910.

⁴¹³ Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 337–338.

залишалося після розрахунків з державними податково-заготівельними службами і державними МТС. Тобто колгоспи могли витрачати свій дохід на внутрішні потреби, у тому числі на розподіл між колгоспниками. Колгоспники могли продавати на ринку продукцію, яку одержували за роботу в колгоспі в наступному вигляді, а також вирощену на присадибній ділянці. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом (окрім трудоднів, окрім громадської частки, як твердив Каганович), а перетворенням зароблених селянами трудоднів з натуральної у грошову форму. Колгоспи, як визнавав Каганович, були нерентабельні. Він тільки не пояснював, що відсутність доходів була наслідком закупівлі державою продукції у колгоспів за символічними цінами.

Важливо було, щоб у колгоспів залишався хліб після виконання хлібозаготівельного плану. В іншому випадку вони не могли розраховуватися з колгоспниками по трудоднях. Якраз такої впевненості у колгоспників не існувало. Ніхто не знав у травні 1932 р., скільки ресурсів залишиться у колгоспів після хлібозаготівель з урожаю 1932 р., які за постановою про колгоспну торгівлю мусили тривати до 15 січня 1933 р. Всі розуміли, що постанова з відстроченим на сім місяців строком дії мати тільки пропагандистське значення.

Тим часом голод, який був наслідком зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр. з урожаю 1931 р., поширювався в Україні мов лісова пожежа. Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, компартійний, радянський і чекістський апарати були зненацька застукані їх потворними наслідками. Змушені реагувати на явище, викликане не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони самі втілювали в життя, апаратники розгубилися. Їхньою першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладення відповідальності за нього на “лівих закрутників” з низового апарату. Зокрема, С. Косіор писав Й. Сталіну 26 квітня 1932 р.: “У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головопяства, перекручень, особливо щодо колгоспів. Усілякі розмови про “голод” на Україні слід категорично відкинути”⁴¹⁴.

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), голод називали словосполученням “продовольчі утруднення”. Щодо України у довідці за січень-березень 1932 р. було сказано таке: “В ряді населених пунктів УСРР [після чого в дужках зазначалися всі новоутворені області — Авт.] спостерігаються утруднення і випадки голодування колгоспних сімей”. Поперед-

⁴¹⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 184.

жаючи про неповноту даних, чекісти наводили кількісні параметри “продутруднень” — 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися, мабуть, реальні дані — до 50%⁴¹⁵.

У довідці, підготовленій в липні 1932 р., чекісти характеризували український голод більш відверто. Вони нарахували “продутруднення” в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР, Повідомлялося, що в цих районах є “численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду. У деяких районах зареєстровані випадки людодства і самовбивств на ґрунті голоду. Ці моменти негативно позначилися на темпах і якості сівби. Поширений характер прийняло зниження норми висіву на одиницю посіву”⁴¹⁶.

Кремль розпочав допомогу голодуючим з 21 березня 1932 р., і це була спочатку виробнича допомога: трактори для МТС, насіння для радгоспів. 19 квітня союзні відомства уперше погодилися виділити зі своїх резервів на всю Україну 3 тис. тонн проса на харчування колгоспників⁴¹⁷. Витрачати недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на рятування селян від голодної смерті, Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів не існувало ні в республіканському, ні в Союзному центрах. Тому у кінці квітня і на початку травня Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Зняті з експорту кукурудза і пшениця передавалися Україні. У Китаї, Персії і Канаді Комітет заготівель закупив через НКЗТ 9,5 млн. пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн. пудів зерна з Центральної Чорноземної області в УСРР⁴¹⁸. У кінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання проддопомоги підключилися трести і об’єднання союзних відомств (здебільшого розташовані в самій Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, тюльку та інші продукти.

15 червня Сталін роздратовано написав Кагановичу: “На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати хліб непотрібно і нема

---

⁴¹⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Том 3. — С. 318.

⁴¹⁶ Там само. — С. 420.

⁴¹⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 146.

⁴¹⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Том 3. — С. 362–363, 365.

звідки”⁴¹⁹. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну⁴²⁰.

Викликаний хлібозаготівлями голод першої половини 1932 р. поширився на всю територію Радянського Союзу. Союзний Раднарком виділив постраждалим регіонам 107 млн. пудів допомоги (переважно у позичковій формі), у тому числі 81 млн. пудів насінневої і 26 млн. — продовольчої. Україна, зокрема, одержала 9,5 млн. пудів насінневої і 3,6 млн. пудів продовольчої допомоги (8,8 млн. пудів колгоспам, 4,3 млн. — колгоспам)⁴²¹. Сталін на короткий час пішов навіть на скорочення хлібного експорту і закупівлю хліба за кордоном, щоб припинити смертність від голоду. Але це було зроблено заради порятунку посівної кампанії 1932 р., а не людей.

На закінчення розглянемо динаміку хлібозаготівель по міськрадах і районах майбутньої Донецької області з урожаїв 1930 і 1931 рр. (по селянському сектору, в тоннах)⁴²²:

Сільські райони і міськради		1930/31 р.			1931/32 р.		
		план	факт	%	план	факт	%
1.	Артемівська МР	22795	23371	102,4	27500	25693	93,4
2.	Біловодський	17853	16607	93,0	8400	7634	90,9
3.	Білолуцький	19329	18521	95,8	13100	11861	90,5
4.	Велико-Янисольський	19778	20073	101,5	18600	17249	92,7
5.	Верхньо-Теплицький	12531	11730	93,6	8000	8240	103,0
6.	Волноваський	24153	20272	83,9	25600	22209	86,8
7.	Ворошилівська МР	4750	5299	111,6	3400	3578	105,3
8.	Горлівська МР	20651	21161	102,6	18868	16195	85,8
9.	Гришинський	37350	36908	98,8	47100	47376	100,6
10.	Кадіївська МР	19092	19997	104,6	21400	16885	78,9
11.	Костянтинівська МР	13500	14623	108,3	13132	8964	68,3
12.	Краматорська МР	36090	38896	107,7	41500	40953	98,7
13.	Краснолуцька МР	8026	9447	117,7	8100	7381	91,1
14.	Лиманський	2983	4452	149,2	12100	12207	100,9
15.	Лисичанський	4575	4702	103,9	3100	3214	103,7
16.	Луганська МР	23867	24642	103,2	11600	11503	99,2

⁴¹⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. — М., 2001. — С. 169.

⁴²⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 190.

⁴²¹ Командири Великого голоду. — С. 216.

⁴²² Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Донецької області УСРР. — Харків, 1933. — С. 92–93.

Сільські райони і міськради		1930/31 р.			1931/32 р.		
		план	факт	%	план	факт	%
17.	Макіївська МР	45219	51229	113,3	36890	34900	94,6
18.	Маріупольська МР	31301	26142	83,5	34400	31969	92,9
19.	Марківський	17904	17387	97,1	7500	7515	100,2
20.	Міловський	12285	10221	83,2	5000	4812	96,2
21.	Ново-Айдарський	10647	9459	88,8	3600	4198	116,6
22.	Білокуракінський	22259	19640	88,3	9500	8870	93,4
23.	Ровеньківський	22523	24043	106,7	36500	33197	91,0
24.	Риківська МР	6125	7192	117,4	5300	3343	63,1
25.	Рубіжанський	13923	13936	100,1	19900	19882	99,9
26.	Сватівський	17244	17117	99,8	30000	17830	59,4
27.	Слов'янський	8850	12842	145,1	9200	9264	100,7
28.	Сорокінський	7371	6897	93,6	4620	4045	87,6
29.	Сталінська МР	76571	80292	117,9	80310	74284	92,5
30.	Старобільський	13514	13717	101,5	9000	8815	97,9
31.	Старо-Каранський	27604	23711	85,9	17680	16541	93,6
32.	Старо-Керменчикський	19630	17357	88,4	18500	16761	90,6
33.	Старо-Микільський	18407	16937	92,1	25700	25791	100,4
34.	Троїцький	23085	22673	98,2	27000	20486	75,9
35.	Чистяківський	12412	16448	132,5	15000	10084	67,2
	По області	694191	697941	100,5	677100	613730	90,6

Навряд чи можна співставляти райони один з одним і за роками. Напередодні і під час утворення Донецької області кількість районів істотно зменшилася. Деякі з них були об'єднані, інші змінили кордони.

У таблиці подано остаточні, тобто скориговані в бік зменшення величини хлібозаготівельного плану. Зменшення було невелике в масштабі всієї області, і у 1931/32 р. вона не справилася з планом, хоч хлібозаготівельні органи викачали з сільського господарства майже всі наявні ресурси хліба, часом разом з насінневим фондом. Падіння продуктивності сільського господарства під впливом розкуркулення і дедалі гіршої праці колгоспників у громадському господарстві відчула насамперед не держава, а самі селяни. Держава майже взяла своє, хоч прирекла селян на напівголодне існування. Натомість в 1932 р. урожаю вже не вистачило ні державі, ні селянам, і в Радянському Союзі спалахнув повномасштабний голод.

Сталінською відповіддю на голод другої половини 1932 р. став терор голодом в основних зерновиробних регіонах країни. Наслідком терору стали голодомори.

Доля врожаю 1932 р.

Економічна криза 1931–1932 рр., яка супроводжувалася голодуванням селянства хлібовиробних регіонів, не переконала сталінську команду в Кремлі відмовитися від продрозверстки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава-комуна не бажала вступати у податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Вона продовжувала вважати поставки хліба “першою заповіддю” селян.

Щоб розібратися з причинами голодування в Україні, Й. Сталін доручив В. Молотову виїхати в Харків. 25 травня 1932 р. голова уряду СРСР на чолі представницької делегації, до якої увійшли нарком постачання А. Мікоян і нарком землеробства Я. Яковлев, виїхав в Україну. Наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення, яке зобов'язувало українську партійну організацію забезпечити посівну площу ярих культур в обсязі не менше минулорічного. Вищі керівники республіки повинні були негайно виїхати в райони для організації сівби і розподілу додаткової насінневої позики з фондів Комітету резервів СРСР.

Голова ВУЦВК Г. Петровський і голова Раднаркому УСРР В. Чубар домовилися після цієї поїздки написати — кожний від себе — листи Молотову і Сталіну про свої враження. Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою — 10 червня 1932 р. Петровський спеціально зауважив, що лист він написав, перебуваючи в Прилуках і не показував його іншим членам політбюро ЦК КП(б)У, тому що у Харкові нікого не застав — усі були в районах. Ця ремарка засвідчила неготовність С. Косіора інформувати Кремль про справжню ситуацію в сільській місцевості УСРР.

Г. Петровський розповідав про свої враження цілком відверто. Молотов і Сталін почули від нього те, чого не було в офіційних зведеннях ОДПУ щодо “продовольчих утруднень”: “На великих зборах по селах мене, звісно, лають на всі заставки, тітки плачуть, а трапляється й дядьки. Іноді критика становища, що склалося, заходить дуже глибоко та широко: навіщо створили штучний голод, адже в нас був урожай; навіщо засівматеріал забирали — цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба у тяжких

умовах їхати по хліб у нехлібні краї, а не привозять хліб сюди тощо”⁴²³.

У цьому листі був неприємний для керівників партії висновок: ЦК КП(б)У винен у тому, що без заперечень взявся виконувати надзвичайно перенапружений план хлібозаготівель з урожаю 1931 р. — 510 млн. пудів зернових культур. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається ще місяць чи півтора, і за цей час викликаний новими хлібозаготівлями голод поширюватиметься, якщо держава не надасть українському селу додаткову продовольчу допомогу. Характеризуючи стан озимини, голова ВУЦВК відзначив, що селяни висівали за зменшеною нормою і часто використовували недоброякісний посівний матеріал, тому що насінневий фонд майже всюди забирали в хлібозаготівлю. Залишалася зовсім незасіяною значна частина орних земель. У зв’язку з цим селяни очікували ще важчих хлібозаготівель з урожаю 1932 р., і Петровський погоджувався з такою думкою.

В. Чубар писав Й. Сталіну і В. Молотову без емоцій, але не применшуючи трагізму ситуації. Він вважав, що на початок червня як мінімум 100 районів потребують продовольчої допомоги. Саме через тяжке продовольче становище цих районів посівна кампанія 1932 р. проходила незадовільно. Тому він ставив питання про надання республіці допомоги в обсязі не менше 1 млн. пудів продовольчих культур. Треба, підкреслював він, відмовитися від кількісного розширення посівних площ і повернутися обличчям до якісних показників. Наприкінці листа В. Чубар попереджав, що український уряд офіційно звернеться до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з пропозиціями внести істотні корективи в плани хлібозаготівель⁴²⁴.

Сталін так відреагував на пропозиції В. Чубаря і Г. Петровського в листі до Л. Кагановича від 15 червня: “Перший розводить “самокритику” — щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святенника, який віддав себе в жертву “директиві ЦК ВКП” — щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Неприятним є ні перше, ні друге”⁴²⁵.

Демарш В. Чубаря і Г. Петровського, так само як відсутність реакції з боку українського генсека (“найгірше в цій справі — мовчання Косіора” — зауважував Й. Сталін у листі до Л. Кагановича) глибоко стривожили вождя. З листів українських керівників він зрозумів тільки одне: у багатьох районах УСРР місцеві керівники,

⁴²³ Там само. — С. 213.

⁴²⁴ Там само. — С. 212.

⁴²⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 169.

підстраховуючи себе, явно перестаралися з хлібозаготівлями, внаслідок чого й виник голод. У листі до Л. Кагановича і В. Молотова, які залишалися на господарстві в Москві, поки він місяцями відпочивав на південному курорті, Й. Сталін звинуватив українських керівників у тому, що вони неправильно розвертали хлібозаготівельний план з урожаю 1931 р. по районах, викликавши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших. Так само він звинуватив районну ланку управління у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу⁴²⁶.

Листи Й. Сталіна його найближчим соратникам мали довірчий характер, і з їх змісту можна зробити висновок про те, що він писав, як думав. Тобто його нічому не навчив досвід двох попередніх років продрозверстки. Генсек думав, що суть проблеми полягала у “правильному” доведенні хлібозаготівельного плану до області, району, колгоспу. Йому не спадало на думку, що селяни не бажають обмежуватися продукцією, яку вони виробляли на відступленій їм у 1930 р. присадибній ділянці. Попри запевнення Наркомзему СРСР і Колгоспцентру про здачу державі від чверті до третини валового збору зернових у хлібовиробляючих регіонах, які були підтримані спеціальною заявою політбюро ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1930 р., він претендував на всю продукцію, одержувану з громадського господарства колгоспів.

До 1932 р. заготівлями сільськогосподарської продукції займалися спеціалізовані радянські органи. Партійні органи здійснювали загальний контроль, діючи, як правило, через уповноважених, які відряджалися в колгоспи на певний строк. Тепер же Й. Сталін вирішив, не відмовляючись від інституту уповноважених, покласти персональну відповідальність за виконання хлібозаготівельного плану на перших осіб — керівників партійних організацій областей, країв і республік. У листах Л. Кагановичу і В. Молотову від 18 і 19 червня він наказав скликати нараду перших секретарів партійних комітетів основних регіонів країни у питаннях організації виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. У листі В. Молотову він заявив додатково, що з нарадою треба поспішати, щоб дістати можливість попередити повторення українських помилок у галузі хлібозаготівель⁴²⁷.

Дискусії з приводу побудови хлібозаготівельного плану почалися у вищих колах партії у січні 1932 р. Першим цієї проблеми торк-

⁴²⁶ Там само. — С. 179.

⁴²⁷ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. — М., 1995. — С. 241, 244.

нувся у записці Сталіну голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ Я. Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали план на початку господарського року. Вони мали б усі підстави боротися за добрий урожай, переконував Я. Рудзутак Й. Сталіна, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться в їхньому розпорядженні⁴²⁸. Іншими словами, Я. Рудзутак пропонував у відносинах з колгоспами перейти з продрозверстки на засади продрозвольчого податку. У такій пропозиції не було нічого нового: так зробив В. Ленін, відмовляючись від продрозверстки у відносинах держави з доколгоспним селянством у березні 1921 р.

В іншій формі ця ідея була висунута С. Косіором у його записці Й. Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував “проголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання”⁴²⁹.

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну спільну рису, яка була принциповою: обидва вважали, що об’єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку виробляють, на відміну від робітничого класу, який виробляє продукцію, що належить державі, але одержує за свою працю заробітну плату. Якщо селяни є власниками своєї продукції, то вони зобов’язані, як кожний суб’єкт підприємництва, ділитися з державою твердо зафіксованою часткою цієї продукції, тобто сплачувати податок. Натомість Сталін з його найближчим оточенням, незважаючи на всі реверанси щодо “колгоспно-кооперативної форми власності”, вважали недержавні сільськогосподарські підприємства такими, у яких держава може вилучати довільну частку виробленої продукції. Сталін вважав, що державі не вигідно обмежувати претензії до колгоспів наперед визначеною цифрою. Він бажав вилучати з сільського господарства максимум продукції і турбувався тільки про те, виходячи з катастрофічного досвіду хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в Україні, щоб навантаження на колгоспи розподілялося з урахуванням їх реальних можливостей.

У червні 1932 р. Раднарком СРСР розробив проект хлібозаготівельного плану, який тепер підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові мала відбутися III Всеукраїнська партконференція. На її порядок денний виноси-

⁴²⁸ *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 336.

⁴²⁹ Там само.

лося тільки одне питання: “Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”. У листі з курорту Кагановичу і Молотову Сталін 1 липня заявив, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові Раднаркому. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з Кремля заготівельний план з урожаєм 1932 р. “Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів”, — заявив Сталін⁴³⁰.

Перед відкриттям конференції, 6 липня 1932 р. відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю Молотова і Кагановича. Останні зачитали прийняту в цей же день постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), згідно з якою поставки України з урожаєм 1932 р. визначалися в розмірі 356 млн. пудів. Не будучи переконаними в тому, що їм удасться схилити українських більшовиків до схвалення наперед визначеної цифри поставок, Молотов і Каганович поспішили надати їй форму партійно-урядової постанови.

Новий план хлібозаготівель зменшувався на 40 млн. пудів проти попереднього. Проте і у зменшеному вигляді він був явно непосильним для деградуючого сільського господарства республіки. Члени політбюро ЦК заявили на цьому засіданні В. Молотову і Л. Кагановичу, що недосів зернових на площі 2,2 млн. га і загибель озимини на площі 800 тис. га робить вказану центром цифру нереальною. Тому вони, включаючи завжди нерішучого українського генсека, висловилися проти плану. Тим не менш, політбюро ЦК прийняло таку коротку резолюцію: “Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн. пудів і прийняти його до безумовного виконання”⁴³¹.

Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 (62,7%) працювали секретарями сільських і районних комітетів. Вони мусили уже втретє після хлібозаготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати їхньої праці, а коли все-таки працюватимуть під примусом, то тільки так, що втрати продукції будуть величезними. А це означало, що держава забере собі весь наявний хліб, прирікаючи його виробників на голодування.

⁴³⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 205.

⁴³¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 194.

В. Молотов у виступі на конференції визнав, що “у ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан”. Але у цьому він звинуватив лише райпарткоми і ЦК КП(б)У. “Тепер, — говорив він, — є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на “зовнішні” причини, на розмір хлібозаготівельного плану і т. ін. Треба дати рішучу відсіч цим антибільшовицьким спробам”⁴³².

Суть проблеми сталінські посланці в Харкові бачили в обсязі хлібозаготівельного плану, і тільки. Істотно зменшуючи його обсяг порівняно з попередніми двома роками, вони були щиро переконані в тому, що українські хлібороби більше не мусять мати жодних претензій до партійного керівництва. Вони не здогадувалися, подібно Я. Рудзутаку і С. Косіору, що суть справи не в кількісних показниках плану — ці показники могли б бути й більшими, ніж у 1930 і 1931 рр., — а в економічних відносинах між державою-комуною і селянством. Здійснений В. Леніним перехід від продрозверстки до продподатку вони розглядали як відступ від комуністичного будівництва і вважали, що після об’єднання сільських товаровиробників у колективні господарства можна забути про продподаток і пов’язану з ним вільну торгівлю за цінами попиту і пропонування. Справді, перехід до нової економічної політики був відступом від комуністичного будівництва, але вони не збиралися відступати і мали намір створити суспільство, народжене в голові основоположників революційного марксизму. В. Ленін створив для них державу-комуни, і вони були переконані в тому, що цій державі по-плечу нав’язати суспільству комуністичні відносини в тому вигляді, як вони були задумані К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Всеукраїнська конференція змушена була схвалити розроблений в Кремлі план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. по селянському сектору (колгоспи і одноосібники) в розрізі областей і всієї республіки, який виглядав таким чином⁴³³:

	Області	в млн. пудів	в тис. тонн	в % підсумку
1.	Донецька	35600	583	10,00
2.	Вінницька	39000	639	11,00

⁴³² Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 117.

⁴³³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К., 2007. — С. 242.

	Області	в млн. пудів	в тис. тонн	в % підсумку
3.	Київська	31200	511	8,7
4.	Харківська	7400	1212	20,8
5.	Дніпропетровська	88000	1441	24,8
6.	Одеська	84000	1376	23,6
7.	АМ СРР	4200	69	1,2
8.	УСРР	356000	5831	100,0

За встановленим порядком, розверстаний по областях, районах і селах план хлібозаготівель мусили приймати партійні організації відповідного рівня. 21 липня 1932 р. Донецька обласна партійна конференція прийняла продиктований зверху план до неухильного виконання, після чого обласні радянські організації розверстали його по районах.

Органи державної безпеки уважно відслідковували, як приймався план в низовій, тобто вирішальній ланці адміністративно-територіального поділу — сільрадах і колгоспах. 22 листопада 1932 р. голова ДПУ УСРР С. Реденс передав С. Косіору величезну за обсягом довідку під назвою “Зведення фактів про правоопортуністичні настрої і протидію хлібозаготівлям з боку членів, кандидатів партії і комсомолу за час хлібозаготівельної кампанії”. У довідці були зафіксовані результати спостереження за процесом прийняття плану в 407 селах 199 районів УСРР, у тому числі по 85 селах 25 районів Донецької області. Комуністи і комсомольці, які протидіяли хлібозаготівлям у серпні-листопаді 1932 р., перебували в цій області на таких посадах⁴³⁴:

- відповідальні районні працівники — 5;
- уповноважені райпарткомів у селах — 18;
- голови сільрад — 4;
- голови і члени правління колгоспів — 19;
- секретарі партосередків — 8;
- партосередки — 9;
- партактив — 36.

Матеріали про протидію хлібозаготівлям у довідці розподілялися по місяцях. Розглянемо пряму мову представників партійного і господарського апаратів, які реагували на спущені їм завдання у

⁴³⁴ Там само. — С. 406.

серпні, тобто ще до розгортання масової хлібозаготівельної кампанії⁴³⁵.

Секретар партосередку Старо-Михайлівки (Сталінський р-н) заявив: “План хлібозаготівлі, одержаний нашою сільрадою в кількості 2 500 центнерів, нереальний, і виконати його ми не зможемо. По нашій сільраді ми можемо вивезти лише 140 цнт”.

Голова комуни ім. Жовтня (Маріупольський р-н) Дудков сказав: “План хлібозаготівель не можна виконати. Виконавши його, ми залишимо членів комуни без продовольства і залишимося без насіння”.

На нараді секретарів партосередків і голів колгоспів Слов’янського району завідуючий райвідділом Костяновський висловився так: “У мене голова йде обертом, я не розумію, що робиться. Треба відкрито сказати, що план в 9 200 тонн безумовно нездійснимий, навіть за умови, якщо колгоспникам не залишимо хліба для харчування”.

Заступник голови Старобільського райвиконкому в бесіді з деякими членами партії (які тут же поінформували чекістів) сказав: “План нереальний, заберуть все. В країні нема правди, а у нас в районі тим більше. Піду з партії і буду бити молотом. План нав’язали, потрібне згуртування чесних людей-революціонерів для боротьби з гадами, які творять антирадянські справи з хлібозаготівлею”.

Працівник “Заготзерна” у селищі Гришино однойменного району, комуніст Москаленко говорив: “Цей рік справді буде вирішальним і вирішить все: коні здохнуть з голоду, худобу заберуть в заготівлю, хліб теж, щоб виконати план. Люди знову голодуватимуть”.

У селі Трембачово (Старо-Керменчикський район) член правління колгоспу, комуніст Дергач заявив на зборах, присвячених хлібозаготівлям: “Районна комісія брала всі відомості, які стосувалися плану хлібозаготівлі, зі стелі. Вона зацікавлена тільки в тому, щоб забрати хліб, а що люди залишаться голодні, це нікого не цікавить”.

Голова комуни ім. Калініна (Старо-Каранський район), член партії Харченко сказав: “Нас у минулому році навчили, як виконувати хлібозаготівлі, а у цьому році ми вже дурнями не будемо”.

---

⁴³⁵ Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 193–263.

Вересень 1932 р.

Голова колгоспу ім. Молотова (Макіївський район), член партії Чередниченко говорив у колі колгоспників: “Наш порятунок тепер тільки в тому, що чим довше триватиме обмолот, тим довше будемо їсти свій хліб”.

Коли голові колгоспу “Червона зірка” (село Оленівка Сталінського району) Яковенку запропонували віддати державі 1000 цнт. хліба, він категорично відмовився і заявив: “Що хочете, те й робіть, виключайте з партії, віддавайте під суд, але хліба вивозити не буду. Досить, що в минулому році забрали, а колгоспникам довелось голодувати. Тепер я цього не допущу, хай краще мене засудять, а перед народом я буду правий”.

Жовтень 1932 р.

Керуючий Слов'янською райконторою “Заготзерно”, комуніст Турко: “План хлібозаготівель виконаний не буде. Площа землі пустувала, навіть й сіна з неї не зібрали, працювати в колгоспі ніхто не хоче, замість врожаю зняли бур'ян. За такої обробки землі в наступному році хліба їсти не будемо”.

У селі Мостки Сватівського району уповноважений райвиконкому категорично наказав голові артїлі не вивозити хліб, мотивуючи тим, що хліба в артїлі для вивозу нема.

У наведеному багатоголоссі виступали на перший план різні аргументи, але головним був один: хлібозаготівлі викликали голодування. Аграрна політика Кремля, як стверджували відповідальні працівники районної і сільської ланок, заводи в глухий кут: голодні селяни відмовлялися працювати. Проте Сталін сподівався переломити хід подій посиленням репресій. У листі Молотову і Сталіну від 10 червня В. Чубар попереджав: “Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер — викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, тому що фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить”⁴³⁶. Йому вторив Г. Петровський: “Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно”⁴³⁷. Відпрацьовуючи з перебуваючим на курорті генсеком постанову ЦК ВКП(б) про жнива 1932 р.,

⁴³⁶ Командири Великого голоду. — С. 209.

⁴³⁷ Там само. — С. 214.

Каганович зауважив, що в Україні “є небезпека розкрадання хліба”⁴³⁸.

20 липня 1932 р. Сталін написав Кагановичу і Молотову, що законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Він пропонував прийняти закон, у якому колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; крадіжки майна каралися б мінімум десятьма роками ув’язнення, а як правило — смертною карою. Генсек підкреслив, що без таких заходів, які він сам назвав “драконівськими”, зміцнити колгоспний лад не вдасться⁴³⁹.

У недатованому листі (раніше 24 липня) знаходимо інтерпретацію нового закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в командну економіку, що існував від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала “священною і недоторканною” під охороною силових структур держави. Охорона вважалася необхідною, щоб “добити й поховати” не лише капіталістичні елементи, але й “індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції”⁴⁴⁰.

Якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних благ серед населення без посередництва товарно-грошових відносин, то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Обов’язок колгоспів віддавати державі зафіксовану податком частину вирощеного врожаю зернових означав визнання державою їхнього права власності на цей врожай. Теорія закону про охорону державної і колгоспно-кооперативної власності, який готувався в Кремлі, освячувала існуючу в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася розпоряджатися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного та кооперативного майна обиралася “вища міра соціального захисту” — розстріл з конфіскацією

⁴³⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 188.

⁴³⁹ Там само. — С. 235.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 240–241.

майна. За “пом’якшуючих обставин” розстріл замінювався позбавленням волі на строк не менше 10 років⁴⁴¹. У народі цю постанову охрестили “законом про п’ять колосків”.

На практиці “пом’якшуючі обставини” знаходили настільки часто, що найбільш поширеним вироком стало покарання за колоски на 5 років або навіть менше. За вісім місяців дії закону (до квітня 1933 р.) в Донецькій області було засуджено 9286 селянина, з них до розстрілу 301 селянина, до ув’язнення на 10 років — 40⁴⁴².

Колишня вчителька Надія Іваненко, 1923 р. народження пережила Голодомор у селищі міського типу Крігенському Антрацитівського району. Вона розповідала, що її дядько Семен Курячий за 10 підібраних в полі колосків дістав 5 років примусових робіт. Їй на все життя врізалася в пам’ять пісенька школярів, яких використовували для цілодобової охорони полів від голодуючих селян⁴⁴³:

*У житах високих зашуміли кроки.
Хто там? То не вітер і не ховрашок.
Видно нам із вишки, як плазує нишком
Ворог ненаситний, держачи мішок.*

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовний у спробах побудувати відносини між містом і селом без посередництва товарно-грошових відносин? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. — на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Проте ці відступи робилися для заспокоєння селянства, потім держава переходила в наступ. Наступ на артілі відбувався у формі викачування наявних запасів хліба з розрахунком на те, що колгоспники прогодуються з присадибної ділянки. Була навіть зроблена короткочасна спроба усупільнення селянських корів, тобто замах й на присадибну ділянку.

У Кремлі, однак, не врахували людського чинника. Селян можна було змусити працювати на державу в одержавлених колективних господарствах. Але їх не можна було змусити працювати ефективно.

---

⁴⁴¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 453–454.

⁴⁴² Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — Донецьк, 2008. — С. 28, 45.

⁴⁴³ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 760.

Рабська праця ніколи ефективною не була. Ось картинка з натури, виписана Петром Григоренком ще в 1930 р.⁴⁴⁴

“Я власними вухами чув, як секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор — недоросток, одягнений у прекрасний напрасований костюм, з виголеною до полиску, великою круглою головою — влітку 1930 року давав настанови нам, уповноваженим ЦК, які їхали на збирання урожаю: “Селянин вдається до нової тактики. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти хліб, щоб кістлявою рукою голоду задушити радянську владу. Але ворог прорахувався. Ми примусимо його самого скуштувати, що таке голод. Ваше завдання зірвати цю куркульську тактику саботажу збирання урожаю. Зібрати все до єдиного зернятка і збіжжя негайно вивозити як хлібоздачу...” Я ще в молоді роки був достатньо підготовлений, щоб сприймати косіорівський інструктаж з певною мірою критицизму. Тому те, що мене чекало в селі, куди я мав прибути як уповноважений ЦК, я собі уявляв досить правильно. Але те, що я побачив, перевершило всі мої найгірші сподівання. Велике, понад 2 000 дворів степове село у гарячу пору збирання урожаю наче вимерло. Працювала одна молотарка в одну зміну (8 осіб). Решта ж трудової армії — чоловіки, жінки, підлітки — сиділи, лежали, напівлежали в холодку. Я пройшовся селом з кінця в кінець, і мені стало моторошно. Я пробував вступати в розмови. Відповідали повільно, з цілковитою байдужістю. Я намагався переконати: “Хліб же у валках лежить, а подекуди ще й на пні стоїть. Ну, цей то вже осипався і пропав, а той, що у валках, він же згниє”. — “Ну, звісно, згниє”, — з неохотою відповідали мені”.

У 1930 р. таке ставлення до роботи в громадському господарстві колгоспів ще не спостерігалось повсюдно: селяни тоді були захоплені сталінською продрозверсткою зненацька. А під час кампаній 1932 р. вони вже розуміли, що держава забиратиме всю колгоспну продукцію, і тому зосереджували трудові зусилля на присадибній ділянці. Ось як описував ставлення до колгоспників в сільрадах, підпорядкованих Маріупольській міськраді, голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УСРР В. Затонський у листі до С. Косіора, коли прибув до Сартани як уповноважений ЦК КП(б)У на весняну посівну кампанію 24 березня⁴⁴⁵:

“В усьому Сартанському районі в колгоспах офіційно зерна не видавали. Тільки муку, а з січня печений хліб, тобто фактично перевели на пайок. Корови всі усупільнені. Городи теж припинили

⁴⁴⁴ Григоренко П.Г. Спогади. — К., 2007. — С. 93–94, 99.

⁴⁴⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 136.

заводити біля хат. Вимагають у колгоспа хліба, картоплі, моркви, молока і все, що належить. Годин до 9 ранку село спить, я був у селі близько 10-тої, — уже народ не спав, але господарської ініціативи ніхто не виявляв. Формально розписані бригади, але насіння нема, ніхто й не намагається збирати: “Якщо держава дасть, то ми засіємо...” Досвід Сартани ще раз підкреслює, до чого призводить адміністративне опікування і пайкове утримування колгоспників, і як важливо тепер використовувати всілякі господарські стимули в колгоспах”.

У липні 1932 р. заступник голови Раднаркому УСРР О. Сербиченко інспектував у якості уповноваженого ЦК КП(б)У збиральну кампанію і стан хлібозаготівель у чотирьох районах Донецької області — Троїцькому, Сватівському, Білолуцькому та Старобільському. З його рапорту в ЦК КП(б)У 25 липня вимальовувалася така картина⁴⁴⁶:

“Ці райони майже не відрізняються один від одного щодо збирання врожаю і боротьби зі втратами. Як правило, організація збирання в жодному з перелічених районів своєчасно не проведена і не набрала масового характеру. У багатьох місцях хліб перестоє і обсіпається на корені. Підбирання колосків в жодному з районів і колгоспів не організовано. Рішення, що є у справі притягнення до збору колосків дітей, а у вільний час — жінок, ще ніде не набрало масового організованого характеру. Вважаю за потрібне відзначити: з власних спостережень я встановив, що на скошених полях втрати цього року, незважаючи на вжиті заходи, будуть більші за торішні. Про це свідчить безліч колосків, які впали, і мені особисто доводилося збирати на квадратному метрі від 30 до 50 колосків...”

Звертає на себе увагу виключно велика засміченість хлібів, яка місцями просто вражає. За конкретний приклад може правити Сватівський район, де пшениця в ряді місць не була скошена, бо стан полів (засміченість овсюгом на 80%) не дає підстав одержати при збиранні більш 3–5 пудів хліба з гектара... Деякі колгоспи (села) справляють враження повної руйнації. Хати, що залишилися після виселення в різний час куркулів, й досі не використовуються і пустують. Так, село Малоолександрівка Білолуцького району, в якому було 360 дворів, являє собою таку картину: 160 дворів об'єдналися в колгосп, 88 індивідуальних господарств, а решта — 112 господарств — це садиби виселених куркулів. Ці садиби розташовані на головній вулиці, яка проходить у центрі села по обидва боки і вражає безпорадним ставленням до них та невмінням ви-

⁴⁴⁶ Там само. — С. 216, 218.

користати майно, що залишилося. Цей же колгосп відчуває гострий брак робочих рук”.

Варто, нарешті, навести довідку Наркомзему УСРР про становище на Донбасі, датовану 2-м серпня 1932 р.⁴⁴⁷:

“Жнива на Артемівщині в розпалі, але більшовицької боротьби в районі не організовано. Отже, маємо в колгоспах обурливі, злочинні факти великих втрат під час жнив. В колгоспі ім. Леніна Новоолександрівської сільради норми виробітку на жнивах виконують всього на 70–75%, колосків не згрібають, під час косовиці коні топчуть хліб, він висипається. В колгоспі є випадки крадіжок снопів... В артїлі ім. Сталіна Луганського району збирання врожаю проводиться злочинно. На жодній косарці не пристосовано зерновловувачів. Скиртувати хліб досі не розпочинали. Керівники артїлі поставилися до збереження хліба безгосподарно”.

За станом на 5 жовтня 1932 р. з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. С. Косіор направив лист в обком партії, в якому говорилося: “Перша п’ятиденка жовтня дала нове різке зниження хлібозаготівель. У ряді областей, наприклад, у Донбасі, Дніпропетровській, Харківській утворилося зниження, яке говорить про фактичне припинення хлібозаготівель. Усе це породжує тим більшу стурбованість, є тим більше неприпустимим, що ряд областей різко знизили й темпи сівби. Обкоми повинні врахувати, що таке зниження хлібозаготівель, яке відбулося в першій п’ятиденці жовтня, є абсолютно неприпустимим і ставить під загрозу не тільки мінімальні зобов’язання України по вивозу, експорту, але й уже зриває план постачання хлібом наших основних промислових центрів”⁴⁴⁸.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля на Донбасі скоротився на 22%, а чисельність робітників у вугільній промисловості — на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну у пошуках їжі і праці⁴⁴⁹.

Провал хлібозаготівель позначався не тільки і навіть не стільки на ситуації з вугіллям. Країна вповзала в глибоку економічну кризу, ознаками якої ставав голод у багатьох регіонах і розпачливий стан платіжного балансу. Колгоспне село давало державі менше товар-

⁴⁴⁷ Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 495, 497.

⁴⁴⁸ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 278–279.

⁴⁴⁹ Командири Великого голоду. — С. 33.

ного хліба, ніж сільське господарство до суцільної колективізації. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях з села, зависала в повітрі. У липні 1932 р. Сталін дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн. руб., а військовий бюджет зменшити з 7 до 5–6 млрд. руб. Коли К. Ворошилов нагадав попередні обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація⁴⁵⁰.

Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на “священних корів” бюджету — промисловість та армію. Л. Каганович писав Й. Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити “наш дефіцит і утруднення”⁴⁵¹. Мова вкотре йшла про виставлення на продаж творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки експорт хліба у великих кількостях.

12 жовтня 1932 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання “Про перебіг осінньої засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі”. Після нього за підписом секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаевича в обкоми була розіслана телеграми політбюро ЦК такого змісту: “Третю п'ятиденку жовтня заготовлено на Україні менше 3 млн. пудів хліба, або на 40% менше, ніж у другу п'ятиденку, підсумки якої пленум ЦК визнав ганебними. За всі останні роки Україна ще не мала у вирішальні показники п'ятиденок показника з таким незначним надходженням хліба. Створено безпосередню загрозу припинення постачання хлібом Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів України. Донецький, Харківський обкоми звертаються до ЦК з проханнями про термінове завезення хліба, між тим при потрібному ході заготівель вони могли б не тільки забезпечити себе, але й дати хліб на вивіз”⁴⁵².

Уся республіканська партійна організація в цей час уже була мобілізована на хлібозаготівлі. У села виїхали десятки тисяч партійних, радянських, профспілкових та інших працівників різних рангів, робітників з підприємств, викладачів вищих навчальних закладів тощо. Однак величезні зусилля мали низький коефіцієнт віддачі. У четвертій п'ятиденці жовтня з сільської місцевості надійшло тільки 3,6 млн. пудів хліба. Усього з червня до кінця жовтня з селянського сектора було одержано 132 млн. пудів зерна врожаю

⁴⁵⁰ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 224, 341.

⁴⁵¹ Там само. — С. 166–167.

⁴⁵² *Культчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 260.

1932 р. На 25 жовтня було виконано тільки 39% річного плану хлібозаготівель⁴⁵³.

На відміну від робітників, які завжди були об'єднані в багатотисячних колективах, селянство не могло виступати проти влади згуртовано. Однак у тих випадках, коли влада ігнорувала його інтереси в очевидний спосіб, воно однаково реагувало без будь-якої організації. Так було навесні 1930 р., коли влада почала заганяти селян в комуни під виглядом артилей. Так сталося у 1931–1932 рр., коли протест колгоспного селянства набув форми відмови від ефективної праці в громадському господарстві. З масовими хвилюваннями 1930 р. владі вдалося справитися не стільки збройною силою, скільки відступом від наміру комунізувати село. Але восени 1932 р. Й. Сталін не збирався змінювати систему економічних відносин між містом і селом, яка з 1930 р. існувала у вигляді продрозверстки. Відступ був рівнозначний для нього політичній смерті. Все більше членів партії, як рядових, так і керівних, справедливо пов'язували провал хлібозаготівель з помилковим курсом генсека в аграрному питанні.

Сталін усе ще не розумів, мабуть, що колгоспники не працюватимуть на державу без економічної компенсації. Проте він бачив масовість опору, особливо в Україні, і вважав його тим більше небезпечним, що ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії і країни.

27 листопада 1932 р. генсек скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і Президії ЦК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, він назвав дві причини провалу: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він вимагав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу, щоб викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. “Було б нерозумно, — підкреслив генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом”⁴⁵⁴.

⁴⁵³ Там само. — С. 261, 265.

⁴⁵⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 559.

Сталінський “сокрушительный удар” уже готувався, коли вищий партійний синкліт у складі членів політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) почув від генсека ці слова. Репресії проти “саботажників” здійснювалися силами надзвичайних хлібозаготівельних комісій. Дві перші були утворені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.: комісія на чолі з В. Молотовим, яка працювала в Україні, і комісія на чолі з Л. Кагановичем — для роботи в Північно-Кавказькому краї, 28 листопада секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев очолив комісію по Нижньо-Волзькому краю⁴⁵⁵.

Надзвичайні хлібозаготівельні комісії являли собою орган диктаторської влади Кремля, створюваний у конкретному регіоні на конкретний строк. Вибиваючи хліб, вони користувалися місцевими апаратами — партійним, чекістським і радянським. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьбі з “саботажем хлібозаготівель” надавався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації — радіо, газет, кіножурналів. Особливу увагу ЗМІ приділяли сюжетам про знахідки в колгоспах “чорних комор” — прихованих від державного обліку запасів хліба, а також про знайдені на селянських подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба, які не бажали безкоштовно віддавати державі свою продукцію, і вже голодуючими споживачами в місті.

Комісія Молотова приїхала в Харків 29 жовтня 1932 р. і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану до 282 млн. пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 млн. пудів (колгоспи — 224,1; одноосібники — 36,9). Зменшені плани треба було виконувати у повному обсязі і негайно.

Молотов у першу чергу зайнявся колгоспними скиртами у полі — треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити і вивезти зерно. У голодних і знесилених людей був свій розрахунок на хліб у полі. Зберігаючи зерно в скиртах на полі, вони не втрачали надії скористатися ним у майбутньому. Навіть на початку грудня в Донецькій області залишалися необмолоченими зернові культури з площі 150 тис. га⁴⁵⁶.

Комісія Молотова звернула увагу й на те, що при обмолоті значна частина зерна йшла в соломку і полову. 5 листопада вона підготувала інструкцію, яка лягла в основу постанови РНК УСРР від 12 листопада “Про хиби в організації обмолоту та боротьбу з втра-

⁴⁵⁵ Там само. — С. 28.

⁴⁵⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 282.

тами врожаю зернових культур”. Головна увага в ній приділялася двом заходам: по-перше, суцільній перевірці якості обмолоту та стану токів, особливо щодо збереження соломи і полови; по-друге, негайній організації переобмолоту і перевірювання полови при виявленні втрат зерна в соломі і полові більше 3%. На кожну працюючу молотарку райпарткоми повинні були виділяти спеціальних контролерів з числа працівників, мобілізованих з міста на хлібозаготівлі для організації обліку зерна і забезпечення його вивозу на заготівельні пункти⁴⁵⁷.

Селяни всіляко опиралися переобмолоту, бо солома з половиною були єдиним порятунком на випадок, коли вичерпаються мізерні продовольчі і фуражні запаси. Обстежуючи Старо-Каранський район, Г. Петровський зауважив у листі-рапорті С. Косіору від 15 листопада, що при обмолоті втрачається від 20 до 30% зерна⁴⁵⁸. Такі великі відсотки були наслідком рятівного перелаштування молотарки руками народних умільців. Відмова від переобмолоту тільки при 3% втрат ставала справжньою катастрофою, тому що тепер не можна було розраховувати на солому і полу як на продовольчий ресурс. Тому колгоспники всіляко опиралися реалізації цієї урядової постанови. Донецький обласний відділ ДПУ УСРР заарештував жителя села Орлово-Іванівка Чистяківського району Т. Бережного. У заведеній на нього справі говорилося: “Бережний Тимофій Михайлович після обмолоту зерна висловлювався, що “серед колгоспників хліб забрали на хлібозаготівлю, а нас тримають голодними, треба було красти більше і було б що їсти, а так як не працює, адохнуть все одно прийдеться”. На зборах колгоспників, присвячених виконанню хлібозаготівельного плану, він виступив з такими словами: “Ми всі голодні, якщо хліба не дасте, то переобмолочувати хліб не підемо”⁴⁵⁹.

У протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада за вказівкою Молотова з’явилася директива про посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов’язувалися поза чергою розглядати справи по хлібозаготівлях, як правило, виїзними сесіями на місці із застосуванням суворох репресій. Адміністративні органи зобов’язувалися швидко проводити в життя

⁴⁵⁷ Командири Великого голоду. — С. 233–235.

⁴⁵⁸ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — С. 21.

⁴⁵⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. — Анотований довідник. — С. 184.

всі заходи примусу до боржників по хлібозаготівлях. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи⁴⁶⁰.

Це рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання драконівської постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У спільну телеграму такого змісту: “У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правлін колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Визначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов’язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням засуджуючих ці факти рішень колгоспних зборів”⁴⁶¹.

Всього за серпень-листопад 1932 р. було заарештовано за “розбазарювання” і приховування колгоспного хліба органами ДПУ УСРР та міліції 21 197 осіб, з них у листопаді — 14 230. По Донецькій області було притягнуто до відповідальності 2 388 осіб, у тому числі за листопад — 1 492⁴⁶². Тобто після згаданої телеграми Хатаєвича і Молотова репресивна діяльність органів істотно активізувалася. Розглянемо найбільш яскраві епізоди по Донецькій області⁴⁶³.

У колгоспі села Шандригіловка Краснолиманського району була заарештована група у складі восьми осіб (бригадири, табельник, завгосп, рільник). Формула звинувачення була такою: “Ця група під час обмолоту хліба давала неправильні дані про урожайність, применшуючи цифри на декілька центнерів з га. Вказані особи не організували охорони хліба в полі, а це призвело до того, що колгоспники та одноосібники розікрали 1 800 пудів кукурудзи. Крім

---

⁴⁶⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 528–529.

⁴⁶¹ Командири Великого голоду. — С. 236.

⁴⁶² Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — С. 427–428.

⁴⁶³ Там само. — С. 455–462.

того, 1 200 пудів кукурудзи вона роздала колгоспникам з тієї причини, що, мовляв, колгосп не зможе її зібрати, і вона все одно повинна загинути. Разом з тим, учасники групи говорили особам, яким роздавали кукурудзу, що вони дають її тому, що в іншому випадку її заберуть в рахунок виконання плану хлібозаготівель”.

У колгоспі “Партизан” Старо-Микільського району була заарештована група у складі семи осіб на чолі з головою правління, комуністом Березиним. Тут цікава пряма мова звинувачених: “Запасайтеся хлібом, беріть, хто скільки може, тому що радянська влада залишить вас голими і босими, забере весь хліб. Треба затягувати обмолот до зими, тому що інакше ми не зможемо себе забезпечити хлібом”.

Як повідомляли чекісти, в артілі ім. Леніна Старо-Каранського району “члени правління на чолі з головою Михайличенком затягнули обмолот хліба. До моменту арешту членів правління в колгоспі не був обмолочений хліб з площі 100 га. У звітності про наявність зерна в колгоспі 2000 пудів зерна були записані, як відходи... Михайличенко говорив, що якщо колгоспники не крастимуть хліб, то їм нічого не дадуть на вироблені трудовні. За приблизними підрахунками, в артілі розкрадено близько 2 000 пудів зерна”.

В артілі “13 років Червоної армії” (Старо-Каранський район) правління під виглядом відходів роздало колгоспникам зерно, придатне для здавання в хлібозаготівлю. 500 пудів зерна пішло на корм худобі”. Заохочуючи, — як вказувалося в обвинувальному акті, — розкрадання і розбазарювання хліба колгоспниками, заарештовані члени правління говорили: “Все одно колгосп розвалиться, беріть хліб, інакше його заберуть в хлібозаготівлю. Беріть хліб, інакше будете голодувати. Ми знаємо, що це не по закону, хліб роздаємо, тому що влада не турбується про селян”.

В бюлетенях ДПУ УСРР з описом справ, порушених за “розбазарювання”, крадіжку і приховування від державного обліку колгоспного хліба, можна інколи натрапити на цілком кримінальні сюжети. Наприклад, такий: вкрав колгоспний хліб, продав на базарі, за виручені кошти купив два будинки в місті. Проте це були поодинокі факти. Суцільний масив інформації йшов по лінії “розбазарювання” (тобто роздачі селянам) і приховування хліба від заготівельників. Місцеве начальство і навіть самі селяни погоджувалися з лексикою представників влади, які називали крадіжкою привласнення виробленої продукції не тільки колгоспниками, але й одноосібниками (sic!). Адже держава фактично оголосила своєю власністю всю вироблену в сільському господарстві зернову продукцію, хоч в офіційному законодавстві фігурували такі поняття, як

трудодень, податок, відсоток продукції, що підпадав під хлібозаготівлю у хлібовиробляючих і хлібоспоживаючих регіонах, право селян реалізувати свою продукцію в колгоспній торгівлі. Селянство не погоджувалося з узурпацією своєї праці і відмовлялося працювати на таких умовах, наражаючись на політизовані звинувачення в саботажі. Держава в особі сталінської команди не відступала від обраного курсу, конфіскувала весь хліб, який все-таки вдавалося зібрати і змушувала селян під страхом різноманітних кар напівголодними й голодними працювати в полі, готуючи урожай 1933 р.

В. Молотов перебував в Україні до 6 листопада. Цього дня він виїхав в Москву, щоб узяти участь у торжествах, присвячених 15-річчю Жовтневої революції — найбільш урочистого більшовицького свята. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні просидів у столиці УСРР, відпрацьовуючи згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль⁴⁶⁴. Вони були запроваджені в життя у вигляді таємної постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада, а потім опубліковані у вигляді постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою — “Про заходи до посилення хлібозаготівель”.

У постановах висувалася вимога повністю виконати план хлібозаготівель до 1 січня і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених в колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми були зобов'язані негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артілях осіб, відповідальних за її зберігання. По суті справи, на все засипане зерно накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступному пункті: надати райвиконкомам право перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів. Артїлі-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення “незаконно розданого хліба” з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися “організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення”⁴⁶⁵. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава

⁴⁶⁴ Командири Великого голоду. — С. 36, 239.

⁴⁶⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 548.

санкціонує масові обшуки з негайною конфіскацією зернових запасів, бо відрізнити “вкрадене” зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., прийнята з ініціативи Сталіна і під диктовку Молотова, містила в собі пункт 9, який мав безпосередній стосунок до організації Голодомору: “До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи у вигляді додаткового завдання з м’ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі даним колгоспом м’яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу в кожному окремому випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м’ясоздачі) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повністю встановленого плану хлібозаготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель у встановлені терміни, ці штрафи скасовувати”⁴⁶⁶.

Постанова ЦК КП(б)У, прийнята двома днями раніше, починалася з розділу “Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі”. Мобілізованих треба було спрямувати бригадами у складі 3–4 осіб в 40–50 вирішальних для заготівель районів (по 2–4 бригади на район) для роботи в селах, “де куркульських саботаж і неорганізованість партійної роботи набрали найбільш гострого характеру”⁴⁶⁷. Виходячи з того, що в постанові ЦК КП(б)У текстуально повторювалися всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР, головною метою мобілізованих з міста комуністів ставала організація обшуків селянських садіб і колгоспних комор на предмет виявлення “розбазареного” і прихованого від обліку хліба.

Партійна постанова повторювала пункт 9-й урядової, в якому йшлося про вилучення індивідуальної худоби колгоспників в якості натуральних штрафів, але “збагачувала” її таким доповненням: “У колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, які мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі по трудовнях, з вилу-

⁴⁶⁶ Там само. — С. 549.

⁴⁶⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 250–251.

ченням лишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель”⁴⁶⁸. Постанова містила в собі ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (по контрактації або “самозобов’язанням”), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки на м’ясозаготівлях, але й по картоплі (в обсязі річної норми здачі)⁴⁶⁹.

Запроваджені з особистої санкції Сталіна партійно-урядові постанови від 18 і 20 листопада 1932 р. робили колгоспників відповідальними за невиконання колгоспами встановленого державою хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно — худобою в живій вазі або м’ясом (салом) і картоплею. Виявляти продовольчі запаси у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника можна було тільки обшуком.

Можна твердити, що в цих постановах містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (насамперед — в Україні) голодування сільського і частини міського (незахищеного картковою системою постачання) населення у жахливий голодомор. Мова йде про натуральне штрафкування господарств колгоспників та одноосібників, які розглядалися як боржники по хлібозаготівлях. Такий спосіб покарання державою “боржників” нічого спільного із заготівлею хліба не мав.

Переростання хлібозаготівель, здійснюваних силовими засобами, у терор голодом, який маскувався під хлібозаготівлі, відбувалося поступово. Цей процес переростання можна ретельно відстежити за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р. при аналізі дій хлібозаготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

Сталінський “сокрушительный удар” не міг здійснюватися тільки силами чекістів та міліції, як це було з кампанією розкуркулення. Йшлося не про верхній шар заможного селянства, а про селянство в цілому. До репресивної кампанії мусив підключитися місцевий компартійно-радянський апарат. Ті, хто погоджувався виконувати брудну роботу, залишалися на своїх місцях і користувалися разом з

⁴⁶⁸ Там само. — С. 254.

⁴⁶⁹ Там само. — С. 257.

сім'ями тими привілеями у постачанні продовольства, які держава-комуна запровадила для своїх функціонерів у ситуації загального голоду. Ті, хто власною пасивністю саботував вказівки центру, мусив бути позбавлений посад, вичищений з партії і репресований.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому разі, зрозуміло, якщо він узагалі був і його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи репресивного впливу на селян: натуральні штрафи і “чорну дошку”.

За перші два тижні після запровадження натуральних штрафів ця форма покарання застосовувалася несистематизовано. В Україні наклали штрафи на 327 колгоспів і 5 631 одноосібника. Більше половини колгоспів (180) зазнало покарання в Молдавській автономії, натомість на Чернігівщині — тільки два. В Донецькій області зазнали такого покарання 11 колгоспів. На Харківщині були оштрафовані 3 363 одноосібники, тобто істотно більше половини всієї кількості, а найменше — в Молдавській автономії — 13. Друге місце з кінця посіла Донецька область — 16 одноосібників⁴⁷⁰.

Вирази “чорна дошка” і протилежний йому — “червона дошка” з'явилися в перші роки радянської влади. В усякому разі, у доповіді про чергові завдання господарського будівництва на Четвертій конференції КП(б)У Й. Сталін заявив: “В Донецком бассейне придется принять меры мобилизации укрывающихся в деревне углекопов, вытащить их на свет божий и заставить трудиться, ибо есть у нас, товарищи, немало таких рабочих, которые скрываются и которых нужно вытащить за волосы. Для этого понадобится черная доска, а для тех, которые сами идут на работу и готовы отдать всю свою жизнь, для тех — красная доска отличия, чтобы создать отличие между теми, которые отдают свою жизнь, от тех, которые скрываются от работ”⁴⁷¹.

Стосовно досліджуваного в цій книзі періоду статус “чорної дошки” разом з відповідною каральною практикою неодноразово використовувався місцевими органами влади, оскільки він став звичним з часів нової економічної політики. Дослідник цієї теми Г. Папакін встановив, що на Донбасі 1 березня 1932 р. першою на “чорній дошці” опинилася артіль ім. Яковлева в селі Біловодське-2 Біловодського району. 30 вересня на “чорну дошку” були занесені одразу п'ять артілей того ж Біловодського району: “Заповіт Ілліча”,

⁴⁷⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 445.

⁴⁷¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 198.

“Зелена долина”, ім. Ворошилова, ім. Ілліча, “Більшовик” та “Серп і молот”⁴⁷². Покарання “чорнодошкових” колгоспів залежало від фантазії тих органів влади, які формулювали відповідні розпорядження. Іноді йшлося про моральне засудження тих, хто мав найменший показник виконання хлібозаготівельного плану.

По-іншому сформулював статус “чорної дошки” голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії на Північному Кавказі Л. Каганович. На засіданні бюро крайкому ВКП(б) 1 листопада 1932 р. він заявив про намір поставити на “чорну дошку” від 3 до 5 станиць, у деяких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів⁴⁷³. Ідея була підхоплена в Україні. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР на “чорну дошку” були занесені села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою.

Коли подивитися на опубліковану 8 грудня 1932 р. в газеті “Вісті ВУЦВК” постанову про статус “чорної дошки”, то не побачимо нічого особливого: припинення кооперативної і державної торгівлі в цих селах, заборона колгоспної торгівлі, припинення кредитування і дотермінове стягнення кредитів, чистка органами РСІ кооперативних і державних апаратів, вилучення з колгоспів у цих селах організаторів зриву хлібозаготівель.

Траплялося, що місцева влада обмежувалася саме таким переліком репресивних заходів. Нерідко, однак, під тиском надзвичайних комісій в УСРР і на Північному Кавказі репресії в “чорнодошкових” селах ставали нищівними, тобто, такими, яким були піддані обидва ці регіони у 1933 р. Саме через це маємо підставити датувати український Голодомор двома роками.

Сталінський “сокрушительный удар”, який спочатку був апробований на обмеженій кількості “чорнодошкових” сіл, складався з трьох елементів: конфіскації всієї їжі, заблокування позбавлених їжі селян в їх селах та інформаційної блокади. Фізична блокада населення, яке зазнало терору голодом, має документацію. Адже без письмових розпоряджень неможливо було припинити рух мільйонних мас голодуючого населення в регіоні, які не були піддані терору голодом. Письмових розпоряджень про інформаційну блокаду не існувало, але негласна заборона визнати радянський голод 1932–1933 рр. аж до кінця 1987 р. позбавляє необхідності шукати документи з її фіксацією. Найважливіша складова частина терору, тобто конфіскація під виглядом натуральних штрафів будь-якого продовольства теж ніколи не фіксувалася у письмовому вигляді.

⁴⁷² Папакін Г. Донбас на “чорній дошці”. — К., 2014. — С. 41.

⁴⁷³ Командири Великого голоду. — С. 315.

Засвідчують її розповіді тих, хто вижив, і спостереження іноземних громадян, які опинилися в епіцентрі подій.

Італійський посол в Москві передав 9 травня 1933 р. Б. Муссоліні текст доповіді харківського віце-консула Л. Сіркани, в якому детально описувалося становище в сільському господарстві “на основі газетних повідомлень і прямого спостереження”. Л. Сіркани так описував ситуацію в українському селі: “Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану “чорну дошку” тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання і вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів”⁴⁷⁴.

Постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР від 6 грудня 1932 р. на “чорну дошку” були занесені Гаврилівка Межівського і Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки — наполовину⁴⁷⁵.

Услід за республіканською “чорною дошкою” з’явилися “чорні дошки” в усіх областях. За даними Г. Папакіна, в Донецькій області на “чорну дошку” було поставлено в листопаді–грудні 1932 р. 10 сіл, 24 колгоспи і 14 сільрад (колгоспи разом з одноосібниками), а в січні–лютому — 4 села, 7 колгоспів і 2 сільради. Кількість репресованих населених пунктів різко знизилася на початку 1933 р., але тільки тому, що на “чорну дошку” без оголошення такого статусу була поставлена вся Україна.

З останніх місяців 1932 р. С. Косіор був майже відсторонений від прийняття рішень, хоч і зберігав найвищу в УСРР посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Загальносоюзний генсек керував поточними подіями в республіці через “уповноважених” зі свого близького оточення — голову уряду В. Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича і П. Постишева. Останній переїхав до Харкова на постійну роботу в якості другого секретаря ЦК КП(б)У, але зберігав за собою попередню посаду секретаря ЦК ВКП(б). На початку грудня 1932 р. в Харків прибув на постійну роботу заступник голови ОДПУ В. Балицький. Він теж зберіг за собою попередню посаду, але Сталін призначив його особоуповноваженим ОДПУ по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР.

⁴⁷⁴ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. — Харків, 2007. — С. 145, 147.

⁴⁷⁵ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 283–284.

Суміщення двох типів репресій — блокади (в “чорнодошкових” селах) і натурального штрафування (в його крайній, офіційно незадокументованій формі, коли крім м’яса і картоплі вилучалося все наявне продовольство) відбувалося в останні місяці 1932 р. не завжди і не всюди. В усякому разі, С. Косіор не підозрював, що таке суміщення може бути здійснене, причому здійснене не з метою прискорення хлібозаготівель, а під прикриттям заготівель — як різновид терору. У листі Сталіну від 8 грудня він рапортував, що обласні партійні комітети занесли на “чорну дошку” до 400 сіл, але про результативність такої репресії висловлював сумнів. Навпаки, натуральні штрафи Косіор вважав більш ефективним засобом стимулювання заготівель, і підкреслив це в листі неодноразово: “найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник “і навіть одноосібник міцно тримаються”; “найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі”⁴⁷⁶.

20 грудня в Харкові почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю Л. Кагановича і П. Постишева, присвячене ситуації з хлібозаготівлями. Воно затягнулося, судячи з щоденника Кагановича, до четвертої години ранку. У світлі дальших подій варто зіставити між собою свідчення В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки⁴⁷⁷. Отже, на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи і обшуки ще не поєднувалися між собою в масштабі всієї України в одну репресивну акцію.

Варто зіставити, теж у світлі дальших подій, висловлювання присутніх з приводу частки урожаю 1932 р., прихованого селянами від державного обліку. В. Балицький вказав, що за два тижні грудня обшуками було виявлено 7 тис. ям і 100 “чорних комор” в яких знайдено 700 тис. пудів хліба⁴⁷⁸. На підставі цієї інформації треба зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри виявлених запасів були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття “чорних комор” було неможливо. С. Косіор підтвердив цей другий висновок, який просто-таки напрошувався, але М. Хатаєвич був іншої думки. Доповідаючи про результати своєї поїздки в Одеську область, яка повинна була здати

⁴⁷⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284, 286.

⁴⁷⁷ Командири Великого голоду. — С. 317.

⁴⁷⁸ Там само. — С. 316.

для виконання плану 26 млн. пудів, він сказав, що в області залишався необмолоченим врожай з близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн. пудів хліба. “Залишок [а це до 18 млн. пудів — Авт.] доведеться збирати розкриттям ям і “чорних комор”, — заявив він. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованим 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого”⁴⁷⁹. Позиція М. Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівля, яку обрав посланець Й. Сталіна Л. Каганович: за всяку ціну знайти в Україні “прихований і розкрадений хліб”.

Невже М. Хатаєвич і Л. Каганович не розуміли, що план хлібозаготівель не можна виконати за рахунок розкриття ям? Звичайно, розуміли, і тому розбіжність їх суджень з судженнями таких “песимістів” як В. Чубар і С. Косіор, дозволяє безпомилково визначити коло тих, хто був утаємничений у сталінський задум, схований за виразом “сокрушительный удар”. Ніхто з тих, хто говорив, що в Україні існує “підземне пшеничне місто” (такий вираз пішов гуляти газетами), не вірив у те, що воно існує. Не вірив, але наполягав на тому, що треба здійснювати повальні обшуки, щоб виконати хлібозаготівельний план. Перед журналістами і кінодокументалістами вони висували тезу про селянський опір у формі приховування від державного обліку величезної частки врожаю 1932 р., а ті створювали відповідну картинку для радянської громадськості. Так формувалося інформаційне прикриття для сталінського “сокрушительного удара”.

Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених з хлібозаготівель, членів комітетів незаможних селян і власну агентуру на розшуки “підземних пшеничних міст”, В. Балицький не досяг істотних результатів. У складеній наприкінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 “чорна комора” і 1 359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1 718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна вагомішою, до зазначеної цифри додали й хліб, знайдений у так званих “озадках” (після повторного обмолоту соломи), а також вилучений у перекупників⁴⁸⁰. Отже, легенда про “підземне пшеничне місто” залишилася легендою. А виникла вона, треба повторювати знову і знову, щоб використати хлібозаготівлі як прикриття запланованої каральної акції. Зміст “сокрушительного удара”, як показали події січня 1933 р., полягав у поєднанні натуральних штрафів

⁴⁷⁹ Там само. — С. 315.

⁴⁸⁰ Кухальницький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 299.

та обшуків. Під приводом пошуків прихованого зерна у “селян-саботажників” вилучали все продовольство, яке вони спромоглися одержати зі своїх присадибних ділянок. Логіка Й. Сталіна була зрозумілою: не працюєш в громадському господарстві на умовах влади — не розраховуй на продовольство, одержане з присадибної ділянки; хто не працює на державу, той не їсть.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. тривали, як і в попередні роки, на початку наступного року. Однак, як бачимо з даних, які були у розпорядженні чекістів, пошуки прихованого хліба не допомогли виконати хлібозаготівельний план. Приховуючи провал, в Кремлі пішли на офіційне скорочення (уже в третій раз) хлібозаготівельного плану, а також на вилучення в селянському секторі насінневого фонду. Навесні 1933 р. насінневий фонд довелось повернути, щоб посівна кампанія стала можливою.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. по Донецькій області мали такий вигляд (в тоннах, співставляються остаточний план по селянському сектору з фактичним виконанням, а також фактичне виконання — із заготівлями з урожаю 1930 р.)⁴⁸¹:

Райони або міськради	План з урожаю 1932 р.	Заготівлі з урожаю 1932 р.	% виконання плану	Заготівлі з урожаю 1930 р.	Заготівлі з урожаю 1932 р. в % до заготівель 1930 р.
1	2	3	4	5	6
1. Артемівська МР	9100	6299	69,2	23371	27,0
2. Біловодський	7400	6781	91,3	16607	40,9
3. Білолуцький	11000	9276	84,0	18521	50,1
4. Вел.-Янисольський	14400	13438	98,3	20073	67,0
5. Верх.-Теплицький	5000	4505	90,1	11730	38,4
6. Волноваський	20400	16745	82,1	20272	82,6
7. Ворошиловська МР	3550	1945	54,8	5299	36,7
8. Горлівська МР	6000	4305	71,5	21161	20,4
9. Гришинський	25100	25137	100,2	36908	68,1
10. Кадіївська МР	7500	6188	82,5	19997	31,0
11. Костянтинівська МР	2800	2805	100,1	14623	19,2
12. Краматорська МР	22000	14377	65,4	38896	37,0

⁴⁸¹ Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Донецької області УСРР. — С. 92–93.

1	2	3	4	5	6
13. Краснолуцька МР	5500	4380	79,6	9447	46,4
14. Лиманський	6000	5016	83,6	4452	112,7
15. Лисичанський	1100	1160	105,5	4702	24,7
16. Луганська МР	13700	11301	82,5	24642	45,9
17. Макіївська МР	18100	15263	84,3	51229	29,8
18. Маріупольська МР	29100	23891	82,1	26142	91,4
19. Марківський	6000	5502	91,7	17387	31,7
20. Міловський	5000	4350	87,0	10221	42,6
21. Ново-Айдарський	7000	6141	87,1	9459	65,0
22. Білокуракінський	11500	9647	83,9	19640	49,2
23. Ровеньківський	15500	12024	77,6	24043	50,1
24. Риковська МР	1200	1206	100,5	7192	16,8
25. Рубіжанський	18500	14346	78,0	13936	103,0
26. Сватівський	13000	11926	91,7	11926	69,7
27. Слов'янський	5200	5236	100,7	12842	40,8
28. Сорокінський	3800	3446	90,7	6897	50,0
29. Сталінська МР	38000	34884	91,8	80292	43,5
30. Старобільський	10100	8780	86,9	13717	64,0
31. Старо-Каранський	21500	15901	74,0	23711	67,1
32. Старо-Керменчицький	13200	11654	88,3	17357	67,2
33. Старо-Микільський	14500	9809	67,7	16937	58,0
34. Троїцький	14000	11245	80,6	22673	49,6
35. Чистяківський	5500	4216	76,7	16448	25,7
По області	411150	342125	83,4	697941	49,2

На початок січня 1933 р. Донецька область виконала план хлібозаготівель на 76%⁴⁸². На момент офіційного припинення заготівель в Україні постановою ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1933 р. відсоток виконання плану по Донецькій області піднявся до 83,4% (по УСРР в цілому — 83,5%). Отже, незважаючи на всі потуги, владі довелося визнати факт провалу хлібозаготівель.

Чекістам та їхній агентурі в сільській місцевості не вдалося виявити все приховане від державного обліку зерно (це засвідчують

⁴⁸² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — С. 24.

розповіді деяких свідків Голодомору). Тим не менш, лєвова пайка врятованого урожаю 1932 р. опинилася у розпорядженні держави.

Кліматичні умови 1930 і 1932 рр. були однаково сприятливими. Однак заготівельникам, незважаючи на застосування різноманітних силових засобів, вдалося придбати у Донецькій області в 1932 р. лише половину обсягу зерна порівняно із заготівлями 1930 р. Приблизно такою же була картина по Україні в цілому і по всіх інших регіонах. У розпорядженні Кремля виявилось надто мало хлібних ресурсів, щоб забезпечити експорт і повноцінне постачання міст. Велика кількість міського населення була виведена за межі карткового забезпечення і приречена на голодування. Так само влада прирєкла на голодування (мова не йде поки що про Голодомор) сільське населення зерновиробляючих регіонів, тому що вилучила у нього наявні запаси хліба. Навіть Й. Сталіну з його догматичним мисленням стало зрозумілим, що систему хлібозаготівель потрібно змінювати.

Держава заготовила з українського урожаю 1932 р. 4 171,4 тис. тонн проти 7 047,1 тис. з урожаю 1931 р. Селянський сектор дав 85,6 (колгоспи — 74,3%, одноосібники — 11,3%), а радгоспи — 14,4%. Насправді, однак, заготовили істотно менше, адже від лютого до липня 1933 р. було повернуто з цього урожаю 557,7 тис. тонн насінневої, продовольчої і фуражної допомоги, щоб забезпечити врожай 1933 р. Отже, у розпорядженні держави залишилося 3613,7 млн. пудів, тобто 51,3% від обсягу урожаю 1931 р.⁴⁸³

У сталінському терорі, який тривав чверть століття, видатний український історик з діаспори Іван Лисяк-Рудницький особливо виділяв період становлення колгоспного ладу. У статті “Новий Переяслав”, яку вперше опублікував у 1956 р. паризький польськомовний журнал “Культура”, він писав: “Масовий спротив українського селянства колективізації загрожував зіванням амбітних господарських планів Й. Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Й. Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською “нахабністю”. Й. Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили “навчити хохлів розуму”. Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій”⁴⁸⁴.

⁴⁸³ *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — Книга 2. — К., 2013. — С. 445, 457.

⁴⁸⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. — К., 1994. — С. 297–298.

Вираз “навчити хохлів розуму” парадоксально збігається з виразом С. Косіора у листі Й. Сталіну від 15 березня 1933 р., який став відомим історикам тільки в 1990 р. Бідкаючись, що в голодуючих районах селяни без всякого ентузіазму готуються до посівної кампанії, український генсек писав: “Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз у найбільш неблагополучних районах”⁴⁸⁵. Та якщо добре подумати, тут нема парадоксу. Сталінська політика “виховання вбивством” навіть у людей з різних епох викликала схожі асоціації.

Голодомор

На переламі 1932 і 1933 рр. Й. Сталін усвідомив неможливість прямого включення колгоспного ладу в державу-комуну, внаслідок чого відмовився від ідеї влаштування економічних зв'язків між містом і селом на засадах продуктообміну. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною продрозверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати за цінами вільного ринку всю продукцію, вироблену понад зафіксовану норму державних поставок. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову “Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”.

С. Косіор постарався оперативно донести до українського компартійно-радянського апарату зміст постанови від 19 січня. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У він заявив: “Закон про обов'язкову поставку хліба державі — виняткової господарсько-політичної важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і в усій нашій роботі по зміцненню колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, чим більший урожай він збере, тим більше хліба у нього залишиться після виконання своїх зобов'язань”⁴⁸⁶.

Щоб усі селяни знали про відмову держави від трирічної продрозверстки, яка вщент зруйнувала продуктивні сили сільського господарства, секретаріат ЦК КП(б)У затвердив різноманітні заходи. Зокрема, 26 січня 1933 р. було узгоджено план публікації видав-

⁴⁸⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 443.

⁴⁸⁶ Див.: *Культчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 362.

ництвами тексту постанови у вигляді брошур: “Партвидав” — 200 тис., “Український робітник” — 300 тис. примірників. 27 січня видавництво “Український робітник” зобов’язали видати цю брошуру російською мовою у кількості 100 тис. примірників, “Сільгоспвидав” — 300 тис. українською і російською мовами, а “Нацменвидав” — 80 тис. примірників сімома мовами⁴⁸⁷. Республіканські, обласні та районні газети друкували детальні роз’яснення. Газета “Колгоспне село” 31 січня писала: “Райвиконкоми мають не пізніше як 15.03.33 р. вручити кожному колгоспові зобов’язання щодо здавання зерна по культурах, зазначивши строки виконання його. Виходитимуть з фактичного засіву озимини та з встановленого плану засіву ярини. Ніяких додаткових, ніяких зустрічних планів додаватись не буде. Заборонено місцевим органам влади припускати зустрічні плани або накладати на колгоспи зобов’язання зі здаванням зерна, що перевищують погектарні норми, визначені в законі. Отже, коли колгосп перевищить визначений йому план засіву ярини і дістане більшу проти запланованої врожайність, то це тільки збільшить його запаси зерна, якими він цілком розпоряджатиметься після виконання твердого завдання і розрахунку з МТС за її роботу”.

Одночасно з відмовою від продрозверстки, тобто від наміру будувати суспільство на засадах безгрошового продуктообміну між містом та селом, Сталін завдавав свій “сокрушительный удар” по голодуючому українському селянству. Впродовж трьох років воно знаходилося в епіцентрі репресивної політики. На переламі 1932–1933 рр. чекісти реєстрували зростаючий повстанський потенціал українських селян, не кажучи вже про їхню рішучу відмову брати участь в сільськогосподарських кампаніях, й передусім — у посівній кампанії 1933 р.

Ухиляючись від відповідальності за провал хлібозаготівель з урожаю 1932 р., Сталін в інтересах власного політичного виживання перекладав провину за голодування десятків мільйонів радянських громадян на селян. Органам державної безпеки доручалося довести, що саботаж посівної і збиральної кампаній був не природною реакцією селян на намір держави відмовитися від товарообороту і ринку, а організованою дією контрреволюціонерів. Найменша спроба представників місцевого компартійно-радянського апарату захистити селян від наслідків сталінського “сокрушительного удара” починала сприйматися в цій ситуації як змикання з контрреволюцією. Л. Каганович, який завжди повторював

⁴⁸⁷ Там само. — С. 362–363.

те, що чув від свого патрона, писав Сталіну з Краснодару 5 листопада 1932 р.: “Головне завдання тут тепер — зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру”⁴⁸⁸.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну В. Балицького в якості особоуповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, який той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня 1932 р. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує “організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок. Перераховуючи всі ці явища, В. Балицький робив висновок про “безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом”, Закінчувався наказ постановкою завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі”⁴⁸⁹.

В оперативному наказі В. Балицького по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки дій ударно-оперативної групи, створеної з метою “нагального прориву і викриття контрреволюційного підпілля”. Ударно-оперативна група, як указувалося у преамбулі до наказу № 2, виконала те, чого від неї очікували: “Викрито контрреволюційно-повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлено зв’язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО, УНДО) і польським Головштабом”. Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв: “Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить про те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави — так званої Української незалежної республіки”⁴⁹⁰.

⁴⁸⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 299.

⁴⁸⁹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 189.

⁴⁹⁰ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. За заг. ред. Ю. Шаповала. — Без місця видання (Канада), 2005. — С. 297–298.

Аналізуючи обидва накази В. Балицького як певну сукупність, ми бачемо в них зображення, протилежне реальному. Проте це не означає, що чекісти будували відірвані від реальності повітряні замки. Накази В. Балицького треба читати, так би мовити, із дзеркалом в руках, і тоді ми побачимо, як причини стають наслідками, а наслідки — причинами. Ударно-оперативна група ДПУ УСРР здійснила між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. акцію, покликану забезпечити лояльність владі всіх службових осіб від сільського до республіканського рівня. Йшлося про те, щоб попередити будь-який опір терору голодом, спрямованому проти українського селянства. Терор голодом виявився тим самим “сокрушительным ударом”, про який Й. Сталін заявив на об’єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р.

Наприкінці грудня Сталін знав завдяки обшуковій кампанії, здійсненій чекістами В. Балицького, що в українському селі не існує прихованих від обліку запасів хліба у кількостях, які могли б забезпечити виконання хлібозаготівельного плану. Тим не менш, у повітрі носилися поширювані його поплічниками поголоски про підземні “пшеничні міста”, утворені українськими куркулями з метою задусити робітничий клас кістлявою рукою голоду. Спусковим гачком стала телеграма за підписом Й. Сталіна, адресована керівництву УСРР в Харків. Ось її повний текст:

“Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)⁴⁹¹.

Якщо розглядати цей документ поза простором і часом, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники документального збірника з Інституту історії партії при ЦК Компартії України, які у 1990 р. опублікували цю сталінську телеграму, не проігнорували її, бо не так багато документів ішло в столицю Радянської України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, оцінили унікальність телеграми, яка адресувалася прямо селянам через голову всіх ін-

⁴⁹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 336.

станцій, хоча й не зрозуміли її реального змісту. Вони навіть спробували пояснити причини звернення Сталіна до українського селянства і зробили таку примітку до документа: “За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М.М. Хатаєвича, у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 до 90% колгоспників”.

Телеграма Сталіна мала один сюжет — розкрадання урожаю 1932 р. Примітка упорядників доповнювала сталінську телеграму даними про поширеність “крадіжок” хліба (М. Хатаєвич делікатно не згадав про одноосібників, яких теж звинувачували в тому, що вони крали вирощений ними врожай). Проте ці дані не давали уявлення про обсяги “крадіжок”. Ми можемо уявити собі ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933 роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що “українські куркулі розікрали врожай”. Можемо також оцінити майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби “вкраденого” і обтяжувала виною за голод у Радянському Союзі українських селян. Однак не варто забувати про те, чого не знали радянські громадяни, яких держава-комуна годувала одержаним по заготівлях хлібом, — що селяни “крали” хліб кілограмами і колосками, а “вкраденого” виявилось замало, щоб вижити.

Жахливий зміст сталінської телеграми розкривається при її аналітичному вивченні, у зв’язку з контекстом, в якому стала можливою її поява. Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, бо буде погано. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалось “вкраденим”. Й. Сталін не розраховував на одержання хліба, бо знав, що його вже нема в українському селі. Чому ж він вимагав здавати хліб?

Відповідь прихована в другому пункті телеграми, який стає зрозумілим тільки у зіставленні з першим пунктом. Цей другий пункт адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було якось виявити. Як саме? Досі не придумали нічого, окрім обшуку. Отже, сталінська телеграма була сигналом до масових обшуків.

У ході обшуків хліб могли знайти або не знайти. Коли знаходили, все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. А які дії передбачалися, коли хліб не знаходили? Про це в телеграмі не повідомлялося. Однак селяни знали, що з листопада 1932 р. на тих, у кого не знаходили хліб, накладали натуральні штрафи. Натуральні штрафи передбачали вилучення м’яса (сала) і картоплі. А якби у “боржників” по хлібозаготівлі не знайшли ні хліба, ні м’яса з картоплею? Тут уже бригади “заготівельників” не мали жодних писаних інструкцій. Про те, що

вони керувалися усними інструкціями, свідчить однотипність їх дій на велетенських просторах України і Кубані. Сталінська “хлібозаготівельна” акція була спрямована на вилучення всього наявного продовольства. Це засвідчили у своїх спогадах тисячі тих, хто вижив у 1933 р.

Історики не знайдуть письмовий документ, в якому керівники радянської держави давали б розпорядження конфіскувати все продовольство в селянських господарствах з метою створити їх власникам умови, несумісні з життям. Який уряд зважився б зафіксувати на папері намір позбавити життя певну сукупність громадян своєї країни, включно з малими дітьми і вагітними жінками, і то в такий жахливий спосіб? Ішлося вже не про окреме село, поставлене на “чорну дошку”. Такою сукупністю стало все українське селянство. Купка кремлівських можновладців мала намір виморити голодом сільську місцевість, але не на всі сто відсотків. Для забезпечення посівної кампанії 1933 р. насінневе, фуражне і продовольче зерно вже було приготовлене в тій же Україні, щоб уникнути проблем з транспортуванням. Однак на самому початку 1933 р., ще до розгортання весняної посівної кампанії вимагалось створити на кілька тижнів в українському селі ситуацію абсолютного голодування, щоб потім під фанфари налагодити державну допомогу голодуючим. Експеримент на “чорнодошкових” селах показав, що така репресія цілком здійсненна, якщо забезпечити абсолютну блокаду — фізичну та інформаційну.

Вилучення всієї їжі в селянських садибах під прикриттям натуральних штрафів за “борги” по хлібозаготівлях було акцією нелюдською, але цілком конституційною. Прийнята в березні 1919 р. Конституція УСРР містила статтю 28, в якій говорилося: “УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки і проголошує лозунг “Хто не працює, той не їсть”. Ця стаття була калькою ст. 18 Конституції РСФРР, яку прийняв у липні 1918 р. V Всеросійський з'їзд рад⁴⁹². Давня мудрість “хто не працює, той не їсть”, першовитоки якої сягали біблійних часів, була використана колишнім семінаристом Й. Сталіним як ідеологічне прикриття нелюдської терористичної акції. Адже ніхто і ніколи в цивілізованому світі не розумів її в буквальному значенні.

Харківський субцентр влади прореагував на новорічну телеграму Й. Сталіна негайно. 2 січня 1933 р. сталінський ультиматум з двох пунктів був повторений у постанові ЦК КП(б)У та РНК УСРР,

---

⁴⁹² Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. — К., 1937. — С. 75, 118.

після чого М. Хатаєвич і В. Чубар поставили вимогу негайно скликати пленуми сільрад, наради колгоспного активу і загальні збори колгоспників та одноосібників, на яких досягли “масового добровільного здавання розкраденого і прихованого хліба”⁴⁹³. З січня телеграма Й. Сталіна була продубльована бюро Луганського міськкому КП(б)У⁴⁹⁴. 4 січня відбулися районні партійні конференції, присвячені проблемі зимових хлібозаготівель. Пленуми сільрад і загальні збори по селах відбулися, очевидно, 5 січня. На Різдво Христове почалися обшуки селянських садиб. Через багато десятиліть свідки Голодомору не могли точно визначити, коли почалася ця чекістська операція із залученням колгоспного активу з колишніх незаможників. Деякі, однак, запам’ятали, що обшукові бригади завітали до них на Різдво.

У лютому 1933 р. на просторах України і Північного Кавказу вже лютував Голодомор, викликаний конфіскацією продовольства у тих селах, які мали добре поставлене присадибне господарство і сподівалися перезимувати без відібраного державою хліба. Незаможники в обшукових бригадах, які першими починали голодувати, тому що не мали такого господарства, висмоктали мов пиლოსосом будь-яке продовольство у своїх більш благополучних односельчан.

19 лютого на Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників Й. Сталін звинуватив українських колгоспників в тому, що вони відмовлялися працювати в громадському господарстві колгоспів, внаслідок чого почали відчувати продовольчі утруднення. Генсек повчав своїх слухачів: “Ленін, наш великий учитель, говорив: “Хто не працює, той не їсть”. Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися. Соціалізм вимагає не ледарювання, а того, щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство. І якщо ми будемо працювати чесно, працювати на себе, на свої колгоспи, — то ми доб’ємося того, що за які-небудь 2–3 роки піднімемо всіх колгоспників, і колишніх батраків, і колишніх середняків, до рівня заможних, до рівня людей, які користуватимуться достатком продуктів і вестимуть цілком культурне життя”⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 569–570.

⁴⁹⁴ Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 737.

⁴⁹⁵ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 248–249.

Коли Сталін виголошував цю промову, радянська держава уже починала вибірково годувати тих, хто зберігав здатність працювати в полі, готуючи урожай 1933 р. Дезорієнтоване суспільство сприймало аргументи вождя цілком позитивно. Навіть самі селяни, не знаючи, що робиться в сусідньому селі, не могли зорієнтуватися в ситуації і за звичкою звинувачували в трагедії голоду місцевих начальників. Операцію “Голодомор” чекісти провели блискуче.

У першій половині 1932 р. мільйони українських селян знялися з місць і кинулися в Росію та Білорусію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. Радянський уряд не перешкоджав, хоч сприймав це явище гостро негативно. Тоді у влади не було наміру нищити селян голодом, і їм дозволяли повертатися додому з продовольством. Більше того, уряд закупив хліб за кордоном, щоб надати продовольчу допомогу голодуючій Україні.

Зовсім інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному збірнику “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание” надруковано три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І. Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ — директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки в передрукованому примірнику з’явився підпис голови уряду В. Молотова⁴⁹⁶.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Й. Сталіна до українського селянства й свідченнями тих, хто пережив Голодомор, про конфіскацію будь-якого продовольства, документально підтверджує намір володаря Кремля організувати в уже голодуючій сільській місцевості України абсолютний голод. Варто навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність блокади: “До ЦК ВКП і Совнаркома дошли сведения, что на Кубани и Украине начался массовый выезд крестьян “за хлебом” в ЦЧО, на Волгу, в Московскую область, Западную область, Белоруссию. ЦК ВКП и Совнарком СССР не сомневаются, что этот выезд крестьян, как и выезд из Украины в прошлом году, организован врагами Советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации “через крестьян” в северных районах СРСР против колхозов и вообще против Советской власти. В прошлом году партийные, советские и чекистские органы Украи-

⁴⁹⁶ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 3. — С. 32.

ны прозевали эту контрреволюционную затею врагов Советской власти. В этом году не может быть допущено повторение прошлогодней ошибки”⁴⁹⁷.

Минулорічної помилки не допустили. Україна була заблокована, пересування всередині республіки стали суворо контрольованими. Тим, хто прагнув покинути вичищені від продовольства домівки, доводилося йти пішки до найближчого міста в надії знайти там їжу або хоча б залишити дітей, сподіваючись, що їх підберуть. Олексій Кейс, який народився в 1912 р. на хуторі поблизу Райського Дружківського району, розповідав комісії Конгресу США з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні: “Був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна, чи Трутїна, забув як, і дивимось — під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напівсидить, напівлежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така, до одного року. Може, один рік, може трошки менше, може, трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами грудь і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче і не розуміє, що там ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я Вам скажу. Жінка й дитина”⁴⁹⁸.

Здійснивши операцію з вилучення їжі, органи державної безпеки і політвідділи МТС (у складі яких обов’язково перебував співробітник цих органів) від березня 1933 р. почали відслідковувати ситуацію, доповідаючи про факти голодування в партійні органи. У свою чергу, партійні органи передавали інформацію про голодуючих до вищої інстанції партійної вертикалі влади. Заборона на використання слова “голод” торкалася й листування між установами партійної, радянської і чекістської вертикалей влади, яке мало грифи “таємно” або “цілком таємно”. Існував, однак, окремий вид цього листування під назвою “особая папка”. Термін “особый”, якщо він стосується чекістської практики, не може перекладатися як “окремий”, так само як українізований термін “чекіст” не має свого відповідника в українській мові. У листуванні зі статусом “особой

⁴⁹⁷ Там само. — С. 635.

⁴⁹⁸ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. — Том 1. — К., 2008. — С. 490–491.

папки” жахіття Голодомору не мали термінологічних обмежень, але всі документи вищої інстанції після використання підлеглими треба було повертати. Цим самим в усному спілкуванні відповідальних працівників державних установ слово “голод” залишалося забороненим.

9 березня 1933 р. заступник начальника Донецького обласного відділу ДПУ Соколов направив першому секретарю обкому партії С. Саркісову довідку, яка починалася так: “За матеріалами райапаратів ДПУ, одержаних нами за останню декаду, видно, що в ряді районів області продовольчі утруднення місцями набирають загрозливі форми і розміри. В окремих селах поряд з поголовним голодуванням колгоспників відмічається зростаюча смертність. За період з 27 лютого по 9 березня ц.р. включно по 21 району області зареєстровано 1608 голодуючих сімей”. Далі в довідці перелічувалася кількість голодуючих по районах і повідомлялося, що від голоду померло 267 осіб, з них 76 дітей. Найбільша кількість померлих від голоду була зареєстрована в Новопсковському районі — 111 осіб. В селі Шапарському цього району стався випадок канібалізму. Саркісов негайно відіслав копію довідки в ЦК КП(б)У і поставив питання про виділення з продовольчої позики Донбасу 50 тис. пудів хліба⁴⁹⁹.

Чекісти завжди старалися применшувати кількість голодуючих і померлих з голоду. У довідці Соколова повідомлялося, що в Міловському районі загинуло від голоду 13 осіб, з них 9 дітей. Сама довідка завершувалася таким знаменним твердженням: “Водночас з наведеними фактами дійсного голодування в окремих районах області: Гришинському, Старо-Каранському, Старо-Керменчицькому, Слов’янському і Маріупольському за останню декаду відмічено 11 фактів симуляції голоду”⁵⁰⁰. А наступного дня обком партії одержав доповідну записку від секретаря Міловського райкому КП(б)У, в якій була змальована інша картина: “В кінці лютого і на початку березня продовольчі утруднення в частині колгоспів району значно поглибилися. В районі по цих колгоспах на ґрунті недоїдання і цілковитого виснаження є смертні випадки, яких за останні три декади зареєстровано до 40; сімей, які перебувають у важкому стані, більшість з них на ґрунті виснаження, опухлі, потребуючі термінової допомоги, в районі є до 200. Більшість смертельних випадків припадає на стариків і дітей, причому частина цих смертельних випадків пов’язана із захворюванням кіром та іншими хворобами,

⁴⁹⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 418.

⁵⁰⁰ Там само. — С. 420.

які посилювалися недоїданням, після чого наставала смерть. За даними перевірки працівниками ДПУ встановлено, що всі ці сімейства — з бідняків і середняків-колгоспників, є окремі сім’ї з сільських активістів. Серед них є незначна кількість ледарів, інші мали від 100 до 250 трудоднів, але багато з них багатосімейні, де мало працездатних”. Записка закінчувалася проханням надати району продовольчу допомогу для здійснення весняної посівної кампанії⁵⁰¹.

Пізніші повідомлення ставали більш відвертими, тому що голод поглиблювався. Начальник політсектора Донецького облземвідділу повідомляв обкому партії, що за станом на 6 квітня по шести колгоспам в зоні обслуговування Білокуракінського МТС від недоїдання загинуло 578 осіб, з них 218 дітей, 182 стариків і 189 працездатних. У селі Плещаному Старобільського району померло з голоду 54 особи, в селі Шульгіно — 96, у Писарівці — 19, в Булашовці — 30. Політсектор облземвідділу попереджав, що невжиття заходів може відбитися на посівній кампанії⁵⁰².

Кампанія по “викриттю контрреволюційного підпілля”, яка була розгорнута ударно-оперативною групою ДПУ УСРР під керівництвом К. Карлсона, відома нам тільки в загальних рисах, за підбитими В. Балицьким підсумками в наказі № 2 від 13 лютого 1933 р. Не можна сумніватися, що вона усунула загрозу активних виступів з боку низових партосередків, які були опорою сталінського режиму. Адресована С. Саркісову записка секретаря Ново-Айдарського райкому партії Торби і уповноваженого від обкому Вермінського від 23 лютого 1933 р. рельєфно характеризує політичний стан, що склався в районі: “В селі Дмитрівка протягом п’яти днів не скликалися загальні партійні збори, а коли вони все-таки були скликані і на них поставили питання про мобілізацію посівматеріалу, якого в колгоспі зовсім не було, то всі комуністи місцевого партосередку поставилися до обговорення вказаного питання пасивно, виявивши цілковиту байдужість... Член партії Штормівського осередку, колишній червоний партизан Чуприна Макар Федорович прийшов до секретаря осередку з таким питанням: “Скажіть, товаришу секретар, яка різниця між капіталістичною системою з її урядом і соціалістичною з її урядом; по-моєму, перша знищувала людство війною, а наша, хоча війни й не хоче, все одно знищує людей голодом”⁵⁰³. Це питання було задане у присутності безпартійних.

⁵⁰¹ Там само. — С. 421–422.

⁵⁰² Там само. — С. 496.

⁵⁰³ Там само. — С. 389.

Коли вказаного комуніста викликали на бюро осередку з приводу його виступу, то він у категоричній формі відмовився від партійного квитка, заявляючи, що він не комуніст. У цих селах, незважаючи на проведені збори партосередків і пленуми сільрад особисто нами, як комуністи, так і безпартійний актив під час обговорення питань про посівну кампанію і мобілізацію посівного матеріалу, в більшості своїй мовчать, а якщо й виступають, то говорять виключно про тяжкий стан і неможливість мобілізувати посівфонд”. Закінчувалася ця доповідна записка з оглядкою на застосовану Кремлем інформаційну блокаду: “Викриття всіх наведених фактів захворювань і смертності на ґрунті голоду, а також надання допомоги окремим сім’ям, проводилося цілком конспіративно через органи ДПУ і уповноважених — членів бюро РПК, що працювали в цих селах”⁵⁰⁴.

Для місцевих комуністів не було таємницею, що керівник КП(б)У патологічно боявся Й. Сталіна. Відповідальний працівник Міловського райземвідділу М. Шермер 8 лютого 1933 р. висловився так: “Колгоспи залишені без насіння, уряд умисно нереальними планами занапастив справу. Косіор — людина слабохарактерна, він погодився з тими планами”⁵⁰⁵. Цю слабохарактерність аж до глибокої підлоти ілюстрував лист українського генсека до загальносоюзного, відісланий в Москву 15 березня. Косіор чудово усвідомлював різницю між голодом весни 1932 р. і голодом весни 1933 р., але писав Сталіну: “Основна причина голоду — погане господарювання і неприпустиме ставлення до громадського добра (втрати, крадіжки і розбазарювання хліба) у цьому році перед масами виступає більш опукло і різко. Тому що в більшості голодуючих районів хліба по хлібозаготівлях було взято мізерну кількість, і сказати, що “хліб забрали” ніяк неможливо”⁵⁰⁶. Ніби Косіор не знав, що протриматися можна було б до наступного врожаю й без хліба: на м’ясі, картоплі, квасолі та іншій продукції з присадибної ділянки, якби ця продукція залишилася у селян. І тут же, в наступному абзаці С. Косіор показав, що йому добре відома “виховна” функція влаштованого Й. Сталіним Голодомору: “Те, що голодування не навчило багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах”⁵⁰⁷. Наприкінці листа С. Косіор випрошував у Й. Сталіна продовольчу допомогу, пов’язуючи її з по-

⁵⁰⁴ Там само. — С. 390.

⁵⁰⁵ Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 747.

⁵⁰⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 443.

⁵⁰⁷ Там само.

сівною кампанією: “Уже на початку сівби безумовно знадобиться додаткова продовольча допомога Київській області, Донбасу, АМСРР, а також Дніпропетровській, Харківській і Вінницькій областям. Цю допомогу ми визначаємо в розмірі не менше 2 млн. пудів”⁵⁰⁸.

Слідом за С. Косіором Голодомор починали замазувати працівники обласної і районної ланок партійного апарату. У січні 1933 р. реєструвалися більш-менш одиничні смертні випадки, але з лютого вони пішли потоком. За повідомленням бригади Донецького обкому, створеної для перевірки випадків голодування селян у Верхньо-Теплівському районі, у селі Велика Чернігівка (три артілі і комуна загальною кількістю 644 двори і 2675 осіб, а також 305 дворів одноосібників з 2014 особами) за січень–лютий загинуло від голоду 37 осіб. У селі Краснооктябрському (шість колгоспів сукупною чисельністю 631 двір з 3154 особами і 155 дворів одноосібників) з 25 лютого по 5 березня налічувалося 7 смертних випадків від голоду. Однак бригада підкреслювала, що є немало незареєстрованих випадків смертей від голоду, тому що причини смерті записують зі слів працівників ДПУ, секретарів партосередків і голів колгоспів⁵⁰⁹.

Нерідко тероризовані працівники низового партійного апарату звинувачували у власній смерті самих жертв голоду. Секретар Ново-Айдарського райкому партії Повстанний доповідав 5 квітня в обком про таких “симулянтів”: “Перевіркою по окремих селах району голодуючих знайдено ряд симулянтів, уперто приховуючих зерно, як-то: в селі Олексіївка куркуль Нещерет Трохим помер від голоду, а в останнього знайшли яму з кукурудзою, переважна частина якої погнила. У селі Макартятіно у Попової Олени чоловік помер з голоду, діти лежать пухлі, а в останньої 25 березня знайдено 7 пудів кукурудзи, 12 кг гороху, 10 кг соняшника тощо. У тому же селі у одноосібника Стрельцова Семена Мироновича, який заявляв, що голодує, 25 березня знайдено 8 пудів жита, 3,5 пуди кукурудзи. У колгоспниці Юрченкової, яка заявила на зборах, що вона пухне з голоду, 24 березня знайдено 8 пудів жита і т.п.”⁵¹⁰.

Жахливий приклад такої “симуляції” стався в селищі Розсохувате: Р.Ф. (подавалися тільки ініціали — Авт.) з дружиною зарізали і з’їли двох своїх дітей. На закритому засіданні райпарткому 5 березня 1934 р. була винесена така резолюція: “Будучи батьком

⁵⁰⁸ Там само. — С. 444.

⁵⁰⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 797–798.

⁵¹⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 484–485.

зарізаних і з'їдених двох дітей, маючи в наявності гроші й продукти, Р.Ф. довів умисно всю сім'ю до виснаження від голоду і бузувірськи змусив свою дружину до того, щоб зарізати своїх двох дітей і з'їсти"⁵¹¹.

Нарком землеробства УСРР О. Одинцов бачив під час поїздок голодуючою Україною, як він писав у звіті, “звірино-голодуючих людей, у яких немає іншого бажання, окрім єдиного, — будь-що і за яку ціну з'їсти”. Висновок він робив вкрай цинічний: “Зростає свідомість людей, зокрема голодуючих, і злість проти ледарів і злодіїв. Сумлінні колгоспники — за смерть від голоду ледарів і злодіїв”⁵¹². Такий цинізм все-одно не врятував наркома, і пізніше він став жертвою сталінських репресій.

Говорять свідки Великого Голоду

Усна історія (oral history) вже досить давно виділилася в окремий напрям історичного джерелознавства. Людська пам'ять про події минулих часів — ненадійне історичне джерело. Однак співставлення різних свідчень про одну подію дає в підсумку достовірне значення. Накладене на інші доступні нам джерела, це значення доповнює картину минулого, робить її рельєфною. Це особливо важливо, коли дії влади маскуються, як це було у випадку з Голодомором.

Розглянемо деякі сюжетні лінії, які повторюються у спогадах і частіше за все не зафіксовані в офіційних документах.

Нерідко свідків Голодомору запитували: чи показували обшукові бригади який-небудь мандат? Адже за постановою РНК УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 20 листопада, яка була опублікована у “Вістях ВУЦВК” 21 листопада 1932 р., натуральні штрафи застосовувалися райвиконкомом з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. До того ж в цій постанові йшла мова про штрафи м'ясом, а в неопублікованій постанові ЦК КП(б)У — додатково про штрафи картоплею. Отже, слово свідкам. Всі знали, що натуральні штрафи беруться тільки двома видами продукції — м'ясом та картоплею.

Захар Авраїмов (1921 р. н.) і Раїса Авраїмова (1923 р. н.). Велико-Новосьолківський район, с. Багатир:

---

⁵¹¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Книга перша. — С. 25.

⁵¹² *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993. Матеріали. — К., 1995. — С. 102.

У людей отбирали последнее зерно, продукты. Занимались этим так называемые коммунисты. Документы, которые подтвердили бы правомерность их действий, нам, конечно не показывали. Нас-то и за людей не считали⁵¹³.

Михайло Протасов. Старобільський район, с. Проїждже:

Ті, що забирали їжу, не мали ніяких документів, вони нічого нікому не показували, але якщо якась людина попросе їхній документ, то її заарештовують або избивають. Вони застосовували побиття, виселення, арешти за те, що люди приховували зерно, не слухалися їх, хотіли щось вкрасти у багатих людей, щоб нагодувати свою сім'ю⁵¹⁴.

Що забирали під час обшуків?

Це — найважливіший пункт у свідченнях. Забирали всю їжу, що безпомилково засвідчувало намір створити абсолютне голодування і ліквідувати повстанський потенціал голодуючого села.

Михайло Стрельцов (1912 р. н.), Білокуракінський район, с. Нещеретове:

Радянська влада відбрала у людей і зерно, і молоко, і картоплю — все, що можна було забрати в колгоспника. Люди залишилися зовсім голодні⁵¹⁵.

Марченко Мотря (1918 р. н.), Білокуракінський район, с. Шапарівка:

У нас забрали все. Приїхали підводами, скотину забрали, і сіно забрали. Зерна трохи було, хлопці ж скотину пасли, заробили, забрали. Фасолі з миску було. І фасоль забрали. Все чисто забрали. Спеціальний був актив, вимітали все. А де вони його дівали — хтозна. Повимітали у людей все⁵¹⁶.

Олександра Кобиляцька, Біловодський район, с. Парневе:

У 1932–1933 рр. мої батько і мати працювали в колгоспі. Я і старший брат Василь ходили до школи. Чудом вижили ми з батьком. Пам'ятаю, як ходили по оселях члени комісії і забирали в селян все роками важкої праці нажите. Не залишали людям нічого. Виводили худобу, волокли з хат не лише продукти, а й готову їжу. Не рятували ані благаання дорослих, ані сльози малечі⁵¹⁷.

⁵¹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. — Донецьк, 2008. — С. 328.

⁵¹⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — Луганськ, 2008. — С. 862.

⁵¹⁵ Там само. — С. 775.

⁵¹⁶ Там само. — С. 785.

⁵¹⁷ Там само. — С. 761.

Віра Черевань (1924 р. н.), Біловодський район, с. Третьяківка:

Там великий голод був. У могого отца все конфіскували, забрали все чисто. Мені 9 год було, в 1-й клас пішла. І соленія даже вивезли. Отець не знаю де дівся. Чи вони забрали його, чи десь він уйшов. А мати осталась з нами трьома⁵¹⁸.

Григорія Назаренко, Біловодський район, с. Великоцьке:

Коли в 1932 р. колгоспники, зібравши врожай, виконали план по здачі зерна, їм дали новий план. А коли виконали і новий, призначили третій, додатковий. А окрім того, обійшли всі хати і підсобні приміщення і вилучили усе припасене для харчування: картоплю, капусту, кукурудзу, огірки, помідори, квасолі і все це вивозили. Не забирали їстівне тільки в голови колгоспу і членів комісії по ревізії⁵¹⁹.

Лизавета Тимошенко (1919 р. н.), Велико-Новосілівський район:

Началось все с того, что у людей начали забирать зерно. Коммунисты подъезжали к дому, врывались в дом и искали что-нибудь. Они забирали все: муку, масло, фасоль, все, что было. Заходили в дом, везде лазили, срывали полы, залазили на чердак⁵²⁰.

Ніна Стрілець (1911 р. н.), Красноармійський район, с. Максимільянівка:

До організації колгоспу жили в селі непогано. Хто не лінувався і працював, мав усе. У нас була пара коней, дві корови, свині, гуси, — гарне господарство. Приїхали уповноважені на семи возах, вигребли все зерно, з погребів — картоплю, солонину. Все, що можна вивезти з хати: подушки, постіль, навіть брудну білизну. Дорогою її викинули, але нам не залишили⁵²¹.

Домна Каут, Кременський район, с. Булгаківка:

Був врожай, але все що вродило, забрали і кудись вивезли. Із дому все забирали: гарбузи, буряки, пшеницю, картоплю⁵²².

Ганна Кравцова, Кременський район, смт Красноріченське:

Батько на той час робив у колгоспі, за свою роботу він одержував пшеницю. Коли по селу пішов слух, що у людей забирають все, що вони заробили, не залишаючи нічого, батько частину пшениці

⁵¹⁸ Там само. — С. 788.

⁵¹⁹ Там само. — С. 764.

⁵²⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша — С. 333.

⁵²¹ Там само. — С. 312.

⁵²² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 798.

заховав на даху сарая, а ще трохи йому вдалося сховати на тому місці, де колись стояли воли, зробивши подвійне дно. Активісти, які шукали пшеницю, передивилися скрізь, але їм не вдалося виявити батькові схованки. Вони забрали все, що знайшли і навіть печений хліб, що лежав на столі. Сім'ї пощастило вижити завдяки схованій пшениці⁵²³.

Ганна Низова, Сватівський район, с. Маньківка:

Душили нас, влучко. Не знаю, за що і чому. Тільки пам'ятаю: йде підвода по селу й забирають все в людей. Бувало, стоїть на плиті чавун з борщем, так борщ за поріг виллють, а чавун на підводі кидають. Ходила по хатах Акилина Кисла. Здорова така баба була. Шукала сховане добре: по горищах лазила, долівку ключкою штрикала, зі скринь барахло викидала. Як знаходила зерно, яке забирала, а хазяїна гнали десь у тюрму⁵²⁴.

Віктор Станецький (1926 р. н.), Сніжнянський район, смт Бражине:

Пам'ятаю, що забирали все, навіть у мами взяли пригорщу пшона та півстакана квасолі⁵²⁵.

Марія Василенко (1918 р. н.), Старобільський район, с. Нижня Покровка:

Перед голодовкою получили ми зерно в колгоспі. А його в нас забрали. Кажуть: нічим сіяти у колгоспі. Все під мітлу підмели. Позабірали все, що на горищах було в людей. Сушку всю: терен, вишні, яблука⁵²⁶.

Тетяна Муштай (1918 р. н.), Троїцький район, с. Циганівка:

Отца в 1932 году посадили в тюрьму. Мать осталась одна з детьми. Забрали корову, лошадь, зерно; все с подвала: картошку, даже из бочек квашеную капусту и огурцы. Мать плакала, умоляла оставить хоть что-то на питание, но нам ничего не оставили⁵²⁷.

Ольга Севостьянова. Троїцький район, с. Ями:

Я дуже гарно пам'ятаю голод, що лазили по горищах скрізь, що в кого було. Було зернечко, і те забірали, не залишали нічого. Там, що зварилося, і те з каструлі забірали та геть висипали, а їсти не давали. Дожилися, що нема ніде нічого. Я з мамою ходила в поле,

⁵²³ Там само. — С. 794.

⁵²⁴ Там само. — С. 842.

⁵²⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша. — С. 314.

⁵²⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 882.

⁵²⁷ Там само. — С. 908.

скирди стояли, та й соломки віяли і їли. Була в нас корова і телиця. Забрали в нас корову і телицю, не оставили нам нічого, оцей же актив. Я не знаю, як ми вижили? Одним буряком жили...⁵²⁸

Отже, забирали все, навіть фруктову сушку або зварений напередодні обшуку борщ. Хтось що-небудь не забирав, явно порушуючи усні інструкції. Наприклад, Ольга Севостьянова каже, що рятувалися буряками. Проте порушників інструкцій не було надто багато.

Чи розуміли селяни, що радянська влада бажає нищити їх голодом? Не могли не розуміти, і це відгукнулося в 1941–1942 рр., коли гітлерівці відступили від Москви, зупинилися перед Ленінградом, але прорвалися на Північний Кавказ і Нижню Волгу через Україну. Громадяни України не бажали класти життя за цю владу і почали боротися з ворогом тільки тоді, коли зрозуміли, що нацистам потрібна їх батьківщина або без людей, або з людьми рабського стану.

Чому ленінсько-сталінська держава-комуна бажала нищити людей, селяни не розуміли. Вони не орієнтувалися в загальній ситуації і не знали навіть, що відбувається у сусідньому селі. Але запам'яталось, що “активісти шукали пшеницю”, спрацьовувала легенда про “підземні пшеничні міста”. Люди вже не пам'ятали, що хліб держава забрала раніше, а потім підбирала його кілограмами під час обшуків, метою яких був уже не хліб, а будь-яка їжа.

Іноді свідки Голодомору повідомляли про багатократність обшуків. Цей факт надзвичайно важливий для розуміння намірів Й. Сталіна. Коли приходили не раз, то мета обшуків ставала зовсім прозорою: нищення голодом. Тому опитувальники й самі задавали таке запитання. Маємо наступний спектр відповідей в межах Донецької області.

Віра Мисько, Сватівський район, с. Наугольне:

... Причиною голоду була влада, представники якої забирали в людей все, що можна було забрати. Вони ходили по дворах і шампурами ширяли в землю, чи не сховав хто продукти харчування? До числа тих активістів входили місцеві жителі Посохова Євдокія, Бецманова Устина, Прасок Михайло, Титар Василь, Титар Михайло. Головою сільради був Пискун Андрій. Цю бригаду в селі прозвали “Красна мітла”. Потім ці активісти після вдалого побору збиралися у Бецманової і пиячили. Коли у людей уже увірвався терпець, невідомі жителі з вогнепальної зброї постріляли тих активістів. “Красна мітла” кожного дня навідувалася до селянських

⁵²⁸ Там само. — С. 899.

осель, щоб винюхати, чи не варилося, не пеклося щось у печі. Якщо бачили, що в печі топилося, то могли ту піч зруйнувати. Придивлялися до столів, чи не залишилося відбитку свіжоспеченої хлібини?⁵²⁹

Віра Холодирьова (1913 р. н.), Тельманівський район, с. Кузнецово-Михайлівка:

- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі — одяг, рушники, худобу тощо?

- Все їстівне.

- В який час ходили забирали у людей зерно, продукти?

- Коли завгодно.

- Скільки разів приходили до хати?

- Поки все не заберуть⁵³⁰.

Марія Лихачова (1923 р. н.), Старо-Бешевський район, с. Новозар'ївка:

- Продукти харчування, худобу забирали всю, а одягу — ні.

- Скільки разів приходили до хати?

- Разів п'ять...⁵³¹

Анастасія Дробот, Волноваський район, смт Оленівка:

- Забирали лише продукти харчування чи й інші речі — одяг, рушники, худобу тощо?

- Так. Корів, свиней також забирали. Тих людей, які займались домашнім господарством для своєї родини, розкулачували і називали “куркулями”.

- В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

- Такого часу не було, приходили коли завгодно. Приходили багато разів. Якщо бачили, що люди не голодують, не пухнуть з голоду, то приходили знову шукати схованки⁵³².

Парасковія Шульженко (1923 р. н.), Артемівський район, смт Луганське:

- У нас забирали лише їжу.

- Скільки разів приходили до хати?

- До нас два чи три рази⁵³³.

Можливо, такі запитання-відповіді кому-небудь покажуться не зовсім переконливими. Тому скористаємося свідченням з іншого

⁵²⁹ Там само. — С. 858.

⁵³⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. Частина перша — С. 342.

⁵³¹ Там само. — С. 375.

⁵³² Там само. — С. 402.

⁵³³ Там само. — С. 359.

регіону. Співробітники Гарвардського університету (США) у 1983 р. записали розповідь Григорія Мороза (1920 р. н.), який під час Голодомору перебував в селі Миколаївка Буринського району Чернігівської (тепер — Сумської) області. Розповідаючи про бригади активістів, Мороз наводив діалог між селянами, яких обшукували, і тими, хто обшукував, який з максимально можливою переконливістю виказував мету обшуків:

Брали, що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними — то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненароком. Перекине, щоб не те вилилося, і тоді:

- Ну, чим живеш?
- Нема нічого.
- Де твоє?
- Нема нічого.
- Ну, чим ти живеш?
- Ну, та як, та живу.
- Чого ж ти не здох?⁵³⁴

Селяни, які розповідали про Голодомор, вижили. Як вони виживали? Кожний — по-різному. До їх розповідей варто прислухатися.

Олександра Коробка, Міловський район, с. Морозівка:

Приїжджали люди, ті, що йшли в комуністи і відбирали у людей все. Батьки розповідали, як одного разу їм вдалося сховати трохи муки від тих людей: “Взяли залізну бочку, до половини засипали борошном, втрамбували і залили водою”. Коли приїхали забирати продукти, ті люди нічого не зрозуміли і навіть сказали, що добре, що там стоїть вода — буде на випадок пожежі. Усе забрали, а борошно лишилось⁵³⁵.

Катерина Долговська (Донеччина):

Коли почався голод, і діти стали пухнути, тітка Федора у задній стінці колгоспної комори цвяхом пробила дірку, з якої сипалися зернини. Набравши трохи зерна, тітка замащувала дірку глиною й маскувала гілляками. Вдома вона розмелювала муку на ручних жорнах і ночами в підвалі пекла млинці, аби якось нагодувати дітей. Щоб перебити хлібний запах, який могли почути сусіди, тітка Феодора палила гуму. У всьому селі тільки тітчина родина вціліла повністю⁵³⁶.

⁵³⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років. Том II. — К., 2008. — С. 264–265.

⁵³⁵ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 820.

⁵³⁶ Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. — К., 2009. — С. 372.

Поліна Демидова (в дівочтві Іванова), 1924 р. н., Сталінська міськрада, с. Гродівка:

Наша родина була невелика — мати, батько та мій брат. Батько працював пічником, мати господарювала вдома. Врожай 1932 року був гарний. Восени стали відбирати у селян хліб, а потім й інші продукти. Батько почав пухнути, і ми переїхали в Юзівку на шахту 1218 до мого дядька. Ми дуже голодували, всі були пухлі. З братом ходили жебрачити. Вночі збирали в полі колосочки, збирали кісточку з абрикосів, варили лободу, на смітниках збирали кишки з риби. Ще ми ловили ховрахів та горобців. Ховрахів ловили так: йшли на поле, знаходили нори, лили туди воду й чекали, коли ховрах вилізе, та били його палицями. Бувало, що цілими днями ходили по шахтарським їдальням, де шукали крихти хліба. Трохи легше стало, коли батька взяли на роботу до шахти. Йому почали видавати 500 г. хліба на нього і по 200 г. на кожного з нас⁵³⁷.

Олександра Синиця:

Я народилася на Донеччині в голодному 1921 р. ... Пройшли роки. Я вже учениця 4-го класу Богатирської школи переживала з усім народом голод 1932–1933 рр. В нашому класі було дві пари близнят, так вони і померли парами. Були ще приклади по селу. Ховали їх на сільському кладовищі. Але добре пам'ятаю ту допомогу різними продуктами (квасоля, чечевиця, крупи, особливо пшоно та ін.), які виділяли для шкільних їдалень на обіди для дітей.

Працювали торгсини, де обмінювали коштовності на продукти. Так наш батько весь невеликий скарб матері, дарунок від діда-ковалю, повіз у Юзівку і привіз муки “нольку”, тобто вищого гатунку, та квасолі. Згодом пала корова, не розтелившись. Все це дало нам змогу вижити до першої трави, цвіту акацій, перших колосків⁵³⁸.

П. Щадько, Мар'їнський район, с. Костянтинівка:

Мені розповідав один з працівників МТС, як у 1933-му році його жінка ходила на ніч до уповноваженого, а вранці приносила додому трохи борошна. Розповідав і плакав у присутності своєї дружини — гречанки, жінки надзвичайної краси⁵³⁹.

Г. Старостенко, Красноармійський район, хут. Дача:

Ми, діти, були страшні: на висохлих ніжках, величезні животи. Один з братів спух, а тоді помер. А як же ми, решта, вижили? За 5 км від нас була шахта № 19, там тоді вугілля до стволу возили кіньми.

⁵³⁷ Там само. — С. 382–383.

⁵³⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. — С. 358.

⁵³⁹ 33-й: голод. Народна книга. — Меморіал. — К., 1991. — С. 230.

Коли котрусь коняку вбивало обвалом чи калічило, її вивозили на кар'єр і поливали карболкою. Як же воно тяжко пахло! На шахті люди знали, коли гине коняка, і один знайомий давав знати нашому батькові. От ми йшли до кар'єру, всі — батько, мама і ми, — і чекали, поки привезуть коняку. Що ж там робилося, страшно згадать. Хто що урве, відрубає, то його щастя. Батько біля тої здохлятини, нам подає шматки, ми з мішком і додому. Вдома їх довго вимочували, а потім солили в діжечці. І так вижили”⁵⁴⁰.

Як забирали їжу:

Валентина Чорна, Ново-Айдарський район, с. Бахмутівка:

Тогда гребли все. Не только хлеб. Моя бабушка, мамина мама, высыпала на чердак фасоль и мякиной присыпала. Так нашли, провеяли и забрали всю фасоль. Отец мамин работал в Кадиевке на шахте по 15 дней (вахта). Отработал, приехал домой, привез кой-какие продукты и грудочку сахара. Мама сидела и лизала эту маленькую грудочку. Так сахар у нее прямо из рук забрали. Она уже позже, когда выросла, упрекала того мужчину из села, который конфисковывал: “Что ж ты у ребенка из рук сахар выхватил!”⁵⁴¹

Олександра Овчаренко (1922 р. н.), Ново-Псковський район, с. Новорозсош:

Страшно згадувати про все те, чому була я, тоді десятирічна, свідком у 1932–1933 роках. Уповноважені від сільради ходили по домівках і забирали усе їстівне. А наді мною ще й брутально познущалися тоді. Один з молодих активістів звелів, звернувшись до мене: “Коли хочеш, щоб залишили вам трохи гарбузиння, лізай під стіл і ... гавкай!” Що робити було? Полізла й погавкала⁵⁴².

Анастасія Карнаухова, Сватівський район, с. Куземівка:

Була я свідком такого випадку. В родині мого старшого брата представники сільської влади, які прийшли з обшуком, зажадали ключі від сундуків. Ключі були у вагітної дружини брата, вона відмовилася їх віддавати.

Тоді її так притиснув коліном до стіни один з представників, що жінка втратила можливість народити дитину⁵⁴³.

Тетяна Шкуренко, Старобільський район, с. Верхня Покровка:

Жахливі і страхітливі дні і ночі пройшли над Покровкою. Урожай у 1932 р. був не гірший, ніж у попередні роки, але зерно пішло на

⁵⁴⁰ Там само. — С. 231.

⁵⁴¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 822–823.

⁵⁴² Там само. — С. 824.

⁵⁴³ Там само. — С. 857.

продрозверстку, яку накладали неодноразово. А потім одна за одною почалися нескінченні пошуки “лишків” по дворах. Було виметене у селян все під мітлу. Всіляки вузлики висіли на горцях і хижках, були забрані спеціально призначеними людьми, яких у народі називали “штрикачами”. Вони ходили із загостреними металевими піками і скрізь штрикали ними, вишукували зерно та інші продукти. Очолювали ці групи уповноважені, які ходили в шкіряних куртках або пальтах і галіфе. Були на них хромові чоботи, обов’язково зі скрипом. Уповноважені були при наганах. Заходили до хат з посоловішими очима і чотириповерховим матом на вустах. Заховане знаходили скрізь, ретельність їх просто вражала. Вони не тільки лазили по погребях і ямах, криницях і колодязях, скиртах і печах, а також і за іконами. Говорили, що хліб піде на продаж за кордон, для того, щоб країна мала валюту⁵⁴⁴.

Пилип Коровка (1916 р. н.), Красноармійський район, с. Сергіївка:

Я сам трактористом був (одним із перших в селі) і про той голод людей багато розпитував. Страшні то були розповіді. Люди дичавіли, розум губили од голодних мук. Ось недалеко од мене жив Трокаль Іван, Гарячкуй по-вуличному. Як позабирали комунари все із погреба, як посунула вже голодна смерть у хату, він позбувся розуму і озвірів. Кричить на свою Кулину, щоб дітей не годувала, бо самим їсти нічого ... Пам’ятаю як прилетіли куркулити сусіда Луку Семена, то вбили і його, і жінку Параску, і двійко їхніх дітей: Дусі було півтора року, а Валькові два з половиною. Старшенька уже дівкою була. Комунарівець Терешко побачив на руці її каблучку і давай пальця одламувати, ледве вирвалася. Втекла до дядька в Печище. А як через день додому крадькома прийшла, то вже всі були побиті і дворище пограбоване. Забігла вона із села аж у місто (Горлівку). А там, щоб на роботу влаштуватися, затребували довідку із сільради, що ти не куркулька, що ти проживаєш там-то й там-то, і що до радянської влади лояльна. Придибуляла дівка в Сергіївку, написав їй сільрадівський секретар потрібну довідку, пішла до голови сільради Івана Савенка за підписом і печаткою. Так той довідку подер, і сорочку на ній розпанахав, саму одлущував. Страшні то були часи⁵⁴⁵.

Проте серед тих, хто здійснював обшуки, були порядні люди і вони залишилися в людській пам’яті. Їх не можна оминати мов-

⁵⁴⁴ Там само. — С. 865.

⁵⁴⁵ Український голокост 1932–1933 рр.: свідчення тих, хто вижив. — Том 9. — К., 2013. — С. 30–31.

чанням, коли наводимо страхітливі факти моральної деградації служників сталінського режиму. Часом нерішуче, бо могли дуже постраждати, вони все-таки робили спроби полегшити участь селян, до яких приходили з обшуками.

Агрипина Горбенко (1917 р. н.), Білокуракінський район, с. Білокуракіне:

Від хати до хати ходила комісія. Забирали все: худобу і зерно. Змітали все. В комісії були й добрі люди. За нас хотів заступитись вчитель. Говорив, щоб все не забирали, бо багато дітей. Але його не послушали⁵⁴⁶.

Марія Грицина (1921 р. н.), Старобільський район, с. Байдівка:

Ми дуже не голодували. Мій батько такий смишльоний був. Він сирота був. Батьки померли молодими. Батькові хтось підказав: “Гляди, Панько Васильович, тебе тоже прийдуть потрусять”. Мати до сусідки на другу сторону відер 10 картошки однесла, діжку з помідорами, одержу де лучшеньку до того, як активісти прийшли отбирать. Вони таки до сусідки не пішли. Приїхали позабирали картошку остальну, кадушку з капустою. Кукурудза в двох містах була прихована, забрали. Председатель з активістами ходив. На сараї намощено було і там кукурудза в качанах. Уполномочений з города каже: “Нехай дитворі”. А ми трое бігали слідком плакали, щоб не забирали: “Дядько не беріть, не беріть, а чим же ми жить будем?” Все равно председатель сказав: “Заберіть хлопці”. Вони полізли, скинули з відро, а те оставили нам. То ото ж і вижили через те, що батько зерно заховав. Принесе батько відтіля зерно, а ми з сестрою намелемо на жорнові. У нас в сараї солома була і батько там вход зробив. Туда ховали жорнова. Батько жорнова достане, ми намелемо, мати ноччю хліба напечуть і ото ми їли⁵⁴⁷.

Тетяна Великоцька, Міловський район, с. Стрільцівка:

Наш батько їздив по хатах і шукав їжу, а в одній хаті було багато дітей, і в них на горищі він знайшов відро квасолі і промовчав, а його напарник поліз і знайшов цю квасолю. Батька за це арештували і він півроку був на трудових роботах⁵⁴⁸.

Антоніна Таран-Шкуренко (1903 р.н.), Володарський район, с. Темрюк:

Чоловік влаштувався вантажником у порту. Одержував 1 кілограм хліба на себе та ще по 200 грамів на кожну дитину. Щонеділі

⁵⁴⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 784.

⁵⁴⁷ Там само. — С. 885.

⁵⁴⁸ Там само. — С. 810.

ночами, старанно обминаючи міліційні кордони на околицях Маріуполя, чоловік приносив хліб. А інколи приходив з порожніми руками, бо був пограбований міліцією. Така була воля влади.

А ще була така біда. Активісти-комнезамівці, виконуючи накази влади, цілодобово з сатанинською винахідливістю й завзяттям нищпорили по оселях. Люди знали, що голод буде неминучим і невблаганним. Намагалися чи харчі, чи дещо з речей приховати. Знайшли у мене півоклунка ячменю й два шматки сала. Ячмінь однесли до колгоспної комори, а сало з’їли. Я з дітьми плакала і благала у голови сільради. Спасибі, зжалився і дозволив ячмінь забрати⁵⁴⁹.

Євдокія Шуровська (Ліхута), 1922 р.н., Костянтинівський район, м. Костянтинівка:

Через те, що мій батько відмовився забирати їжу та одяг від людей, його мали вислати до Сибіру. Хороші люди попередили його, так що батько вночі втік до Донбасу⁵⁵⁰.

“Маленьке непорозуміння з колгоспницями”.

Наведена назва — це фрагмент з промови Сталіна. Так генсек назвав у січні 1933 р. свою невдалу спробу “усуспільнити” селянських корів — основу основ присадибного господарства. З наведених вище уривків спогадів неясно, забирали чи не забирали корів під час обшуків. Варто навести ще деякі уривки, що торкаються проблеми корів.

Віра Максименко (1919 р. н.), Старо-Бешевський район, м. Комсомольське:

Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неврожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

Хто його зна. Була осінь — були продукти, а весною нічого і ні у кого не було...

Животних не брали. Тільки продукти. А хто тримав худобу, то кормити було нічим⁵⁵¹.

Тетяна Муштай (1918 р. н.), Троїцький район, с. Циганівка:

Отца в 1932 году посадили в тюрьму. Мать осталась одна з дьтми. Забрали корову, лошадь, зерно; все с подвала: картошку, даже из бочек квашеную капусту и огурцы. Мать плакала, умоляла оставить хоть что-то на питание, но нам ничего не оставили. Мы начали менять вещи на кусочек хлеба, питались травой, вареной

⁵⁴⁹ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область. — Частина перша. — С. 410.

⁵⁵⁰ <http://www.holodomorsurvivors.ca/video/video/files.html>.

⁵⁵¹ Там само. — С. 369.

соломою. Стали от голода отекають. Младшие четверо умерли. Я чудом выжила⁵⁵².

Прасковія Вагера, Міловський район, с. Мусіївка:

Перед моїми очима ще й досі пухлі й голодні діти, люди, які приходили до хати попросити хоч крихітку хліба. Сухі годи тоді були, дощі випадали рідко, але і те, що виросте, треба було здавати державі: картоплю, зерна, яйця, м'ясо. Врожай був не гірший за попередні роки, але все вилучали партійці. Прийдуть було до хати, їх чоловік п'ять чи шість було, точно вже не пам'ятаю, що надо — те й беруть. Зайде було до хати і дивиться, що подобається, те й беруть: і одержу забирали, в мішки було пруть і несуть. Мати було говорить, як тобі не соромно, ти ж останній кусок забираєш ... Але нічого було не вдієш. Ніяких документів вони нам не показували, але якщо люди чинили супротив, то тягнуть було за шкірку, знущалися, а потім невідомо де дівалися ці люди. Бідняків дуже душили. Часто приходили із залізними щупами і щупали зерно, яке люди могли приховати. Пам'ятаю, як мати моя розібрала піч, а туди приховала трішки картоплі, а потім замазала як і було. Ховали було й під настил, де корова стояла, під навоз набросують продуктів і притрусують, виривали ями, засипали туди зерно, притрусювали, щоб не видно було. Але бувало що й там знаходили пильні очі партійців. Були такі випадки, що й корів забирали, взяли і повели⁵⁵³.

Євдокія Кулачко (1924 р. н.), Старобільський район, с. Байдівка:

Тоді був урожай. Вилучали хліб, а люди заривали в землю пшеницю. У землю ховали, у копанці ховали м'ясо. Коли зерно знаходили активісти, діти швидко збирали розсипні рештки. Саме більше допікали свої. Вони були грабітелі. Діденко-комсомолец ходив із залізякою та Корочанський Палько Дмитрович були дуже прискіпливі і забирали все. Ми з братом ховались на піч, а він нас лякав залізякою. Забігали в хату як бандити (по троє), витрусювали із вузликів все, що було, навіть діжечку з капустою квашеною. Корову вивели, але сусіди почали кричати і плакати і не дали забрати корівку. З матері стягли кожух. Та забирали все і одержу, а потім самі носили її⁵⁵⁴.

---

⁵⁵² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область. — С. 908.

⁵⁵³ Там само. — С. 815.

⁵⁵⁴ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. — Том 8. — К., 2012. — С. 186.

“Вирішальний” 1933-й

Отже, корів забирали і не забирали. Забирали в тих випадках, коли на місцях виявляли “революційну законність”, тобто, вживаючи російський термін (в українській мові такого слова нема) — беспредел. Не забирали в тих випадках, коли дотримувалися діючої постанови ЦК ВКП(б) “Про примусове усупільнення корів” від 26 березня 1932 р.

Наведені уривки зі спогадів людей, які пережили Голодомор на Донеччині, нічим не відрізняються від багатьох тисяч свідчень з інших регіонів України і Північного Кавказу. Можна собі уявити той шок, що пережили люди, ті бар’єри, що виникли між односельчанами та між суспільством і державою-комуною, яка могла зміцнювати себе тільки за допомогою геноциду. Завданий ленінсько-сталінською державою “унічтожающий удар” позначився й на ментальності наступних поколінь.

8 травня 1933 р. голова РНК СРСР В. Молотов і секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін звернулися з таємною “Інструкцією всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, Суду і Прокуратури”. Примірник цього документа був захоплений Вермахтом разом з усіма іншими документами партійно-радянських установ у Смоленську і вперше опублікований у лютнево-березневому номері журналу “Социалистический вестник” за 1955 р. У цій директиві-інструкції вказувалося, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, внаслідок чого перемога колгоспного ладу вже забезпечена. “Тепер завдання полягає в тому, — говорилося в документі, — щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян у колгоспи і допомогти їм увійти в колгосп, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння і голоду”. Зі сказаного випливав висновок: держава вже може дозволити собі припинити застосування на селі “масових виселень і гострих форм репресій”⁵⁵⁵.

Поки інструкція розсилалася по всій периферії, маховик репресій за інерцією розкручувався дедалі сильніше. На початку травня 1933 р. в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР лежали заяви регіональних властей на негайне виселення близько 100 тис. селянських сімей. Закликаючи в цій інструкції до посилення боротьби з класовим ворогом, Сталін і Молотов разом з тим обмежили виселення сумарною цифрою 12 тис. сімей, від 500 до 1 тис. на регіон (для України — 2 тис.). В інструкції говорилося також про необхідність зменшити

---

⁵⁵⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Том 3. — С. 746.

кількість ув'язнених в місцях позбавлення волі (крім таборів і колоній), а саме — довести її з 800 до 400 тис. осіб⁵⁵⁶.

Після таємної інструкції за підписами Молотова і Сталіна почав ставати зрозумілим масштаб індивідуалізованих, тобто не пов'язаних з терором голодом репресій. 22 березня 1934 р. керівники Донецької області С. Саркісов і М. Іванов звернулися в ЦК КП(б)У з пропозицією зняти судимість з колгоспників, засуджених, починаючи з 1930 р., за невиконання посівних планів і хлібозаготівель, “якщо невиконання хлібозаготівель не було систематичним (поспіль 2–3 роки) і не мало злісного характеру”⁵⁵⁷. П. Постишев доручив заступнику наркома юстиції І. Слиньку вивчити питання і представити пропозиції. Той підтримав керівників області, але зазначив, що зняття судимості доцільно здійснити по Україні в цілому. З його довідки можна побачити, яких масштабів набуло репресування українських селян за чотири роки — з 1930 по 1934. У Наркомюсті УСРР було враховано 474 615 селян, але в цю цифру, вказував І. Слинько, входили тільки від 50 до 60% засуджених. За його оцінкою, приблизна кількість засуджених по селу наближалася до мільйона осіб. Ця цифра не включала селян, розкуркулених у 1930–1934 рр., а також селян, депортованих за опір хлібозаготівлям у 1932–1933 рр. Не включала вона також засуджених на тривалі строки ув'язнення за законом від 7 серпня 1932 р.⁵⁵⁸

У таємній інструкції РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 травня 1933 р. Й. Сталін вже вкотре представляв справу так, ніби серед селян поширюється рух за колективне господарювання, а радянська влада тільки сприяє цьому об'єктивно існуючому руху. Раніше Й. Сталін заявляв, що селяни тільки в колгоспі зможуть уникнути зубожіння. Тепер же він уперше прямим текстом заговорив, що тільки в колгоспі селяни зможуть уникнути голоду. Пропагандистська теза про можливість уникнути голоду тільки в колгоспі вкладалася в ту сукупність репресивних дій, яку можна охарактеризувати двома словами: *виховання голодом*. На етапі становлення колгоспного ладу виховання голодом застосовувалося в усіх регіонах, хоча його найбільш гострі форми мали місце тільки в УСРР і на Кубані. В агітаційно-пропагандистській роботі, пов'язаній з інтерпретацією “продовольчих утруднень” на селі, на передній план виставлялася теза провини селян: погано працювали, тому тепер маєте...

⁵⁵⁶ Там само. — С. 749–750.

⁵⁵⁷ *Кульчицький С.* Червоний виклик. — Книга 2. — С. 542.

⁵⁵⁸ Там само. — С. 542–543.

Кінцева стадія “сокрушительного удара” почалася 8 лютого 1933 р., коли політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило клопотання Дніпропетровського обкому КП(б)У на відпуск 200 тис. пудів жита “на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС (машинно-тракторних станцій — *Авт.*), МТМ (машинно-тракторних майстерень — *Авт.*), а також партійного і безпартійного активу колгоспів, які потребували такої допомоги”. Тоді ж була прийнята аналогічна постанова на клопотання Одеського обкому КП(б)У⁵⁵⁹. Продовольча допомога сільському населенню Донецької губернії (знову-таки: у першу чергу — працівникам радгоспів, МТС і МТМ, “а також партійному і безпартійному активу колгоспів”) була надана на початку березня 1933 р.⁵⁶⁰ Відштовхуючись від перших фактів державної допомоги, спрямованої на забезпечення посівної кампанії 1933 р., нарком землеробства СРСР Я. Яковлев заявив на Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників, що своєю поганою працею у минулому році колгоспники “нарobili шкоди урядові та самим собі”⁵⁶¹. Ось тільки він не сказав, як виглядала та “шкода самим собі”. Тим часом українське село уже корчилося у голодних муках. Виявилось, що керівництво країни не тримало зла на селян і допомагало хлібом тим з них, які бажали ударною працею в колгоспах загладити свою минулорічну вину.

За місяць до Всесоюзного з’їзду колгоспників-ударників відбувся об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), на якому Й. Сталін виступив з промовою “Про роботу на селі”. Учасники цього засідання вищих партійних установ “бурхливими, довго не стихаючими аплодисментами” відреагували на повідомлення вождя про утворення політичних відділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійно-радянських органів влади на селі. Формування мережі нових органів влади почалося з утворення ще у листопаді 1932 р. комісії політбюро ЦК ВКП(б) у складі П. Постишева (голова), Я. Гамарника, Я. Яковлева, М. Єжова і О. Маркевича. Комісія до кінця року відібрала для політвідділів МТС України, Північного Кавказу і Нижньої Волги тисячу начальників політвідділів і дві тисячі їхніх заступників (з партійно-масової роботи і по ОДПУ). Надалі функції забезпечення політвідділів кадрами брав на себе сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який з грудня 1932 р. очолив Л. Каганович⁵⁶². Місцевим і

⁵⁵⁹ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. — М., 2009. — С. 244.

⁵⁶⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 421.

⁵⁶¹ Правда. — 1933. — 19 февраля.

⁵⁶² Зеленин И.Е. Политотделы МТС — продолжение политики “чрезвычайщины” (1933–1934 гг.) // Отечественная история (Москва). — 1992. — № 6. — С. 43.

республіканським органам партійної і радянської влади політвідділи не підпорядковувалися.

Розбудова мережі політвідділів відбувалася в Україні стрімкими темпами. Ще на початку грудня 1932 р. С. Косіор розіслав по областях циркуляр з повідомленням про створення нового інституту влади. Начальників політвідділів мали підбирати з числа партійних працівників — колишніх секретарів окружних або великих районних організацій, секретарів фабрично-заводських парткомів на великих підприємствах, голів окружних КК (контрольних комісій) — РСІ (робітничо-селянської інспекції), які закінчили Свердловський університет, Інститут червоної професури, місцеві комуністичні вузи. Пропозиції обкомів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим. Відібрані кандидатури комісія Постишева направляла на затвердження в Кремль⁵⁶³.

Завдання новостворюваних органів, як підкреслювалося в рішеннях січневого (1933 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), полягало в тому, щоб перетворити машинно-тракторні станції й радгоспи у центри як господарсько-технічного, так і політичного й організаційного керівництва. Насправді ці функції були тільки невеликою частиною колосальної проблеми — відновлення втраченого управління сільським господарством, забезпечення весняної сівби і наступних сільськогосподарських кампаній. Найбільші труднощі чекали політвідділівців в охопленій голодом сільській місцевості України.

До складу політвідділів входили начальник, два заступники і помічник по комсомольській роботі. Начальник політвідділу був заступником директора МТС або радгоспу з політроботи і поряд з ним ніс персональну відповідальність за виконання виробничих і заготівельних планів. По лінії радянській політвідділи МТС підпорядковувалися Політуправлінню при Наркомземі СРСР, а політвідділи радгоспів — Політуправлінню при Наркоматі радгоспів СРСР. Відповідальність за організацію та результати партійної роботи вони несли перед обкомом партії. Таким чином, ці органи надзвичайної влади виводилися з підпорядкування райкомів партії, хоч повинні були працювати в контакті з ними.

Політвідділи МТС і радгоспів зайнялися, перш за все, зміцненням своєї основної бази — партійних осередків у колгоспах, МТС і радгоспах. Відповідні завдання окреслювалися постановою ЦК КП(б)У від 29 квітня 1933 р. “Про роботу колгоспного осередку”, в тексті якої відчувалася вправна рука і надзвичайні повноваження

⁵⁶³ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 373.

П. Постишева. Деякі принципові питання партійної роботи на селі розглядалися по-новому. Зокрема, була визнана застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії в сільській місцевості. Визначалася як неефективна у нових умовах і практика керівництва колгоспами з боку районних організацій за допомогою відряджених на тривалий строк уповноважених. Підкреслювалося, що проблему зміцнення господарств треба розв'язувати, спираючись на місцеві кадри.

Постишев висунув радикальну ідею: ліквідувати міжколгоспні партійні осередки, оскільки вони були відірвані від виробництва і нічим не відрізнялися від територіальних осередків. У колгоспах, які мали достатню кількість членів партії (за статутом — три або більше), створювалися самостійні осередки. Там, де кількість членів партії не перевищувала одного або двох, мали бути створені кандидатські групи. Там, де працював хоча б один кандидат у члени партії, повинні були створюватися партійно-комсомольські групи. Там, де не було членів або кандидатів партії, пропонувалося запровадити новий елемент партійної мережі — призначення партійних організаторів (парторгів). До завдань колгоспних парторгів входила робота з колгоспним активом, підбір кандидатур для висування на керівні посади у громадському виробництві, опрацювання виробничих питань з активом перед її постановкою на загальних зборах тощо. Всі ці відпрацьовані в Україні положення були включені у постанову ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. “Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів”.

Кампанію по відрядженню міських комуністів на постійну або тимчасову роботу в сільській місцевості П. Постишев розгорнув одразу після своєї появи в Україні на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У. Кількість секретарів партосередків і кандидатських груп в колгоспах зросла з 7 908 на початок 1933 р. до 10 365 у вересні. Було виділено 6 500 парторгів колгоспів і 16 500 парторгів колгоспних бригад. На роботу секретарями колгоспних осередків і парторгами колгоспів і бригад було надіслано з міських і районних центрів 15 929 членів партії, у тому числі на постійну роботу — 3 592, і тимчасову — 12 339. Донецька обласна партійна організація відрядила у сільську місцевість 2 520 осіб, у тому числі 232 на постійну роботу і 2 288 — на тимчасову⁵⁶⁴.

---

⁵⁶⁴ Партійно-радянське керівництво УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр.: вожді, працівники, активісти. Збірник документів та матеріалів. — К., 2013. — С. 135.

У боротьбі з економічним колапсом у сільському господарстві Постишев розраховував спертися й на робітниче шефство. З його ініціативи в лютому 1933 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська конференція з шефства над селом. На відміну від попередніх років, коли робітничі колективи підписували шефський договір із сільськогосподарським районом, конференція вирішила конкретизувати об'єкти допомоги і ввести практику договорів з окремими МТС та колгоспами. Підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи на території обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над колгоспними бригадами. Все це дало змогу з участю міських робітників відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби.

Щоденник контрольної поїздки Л. Кагановича в Україну у квітні 1933 р. (йшлося про підготовку республіки до посівної кампанії) дозволяє зсередини поглянути на специфіку роботи політвідділу МТС. У полі зору сталінського посланця опинилася Хлібодарівська МТС Волноваського району. Директор її, член партії з 1925 р. колишній моряк-кочегар на пароплаві “Декабрист” Григорій Луценко працював на своїй посаді третій рік. Начальник політвідділу Фукс (жодного разу Каганович не згадав його імені) до свого призначення на посаду у січні 1933 р. був полковим комісаром.

Хлібодарівська МТС мала 72 трактори і обслуговувала 28 колгоспів (з наявних у районі 34) земельною площею в 43 тис. га. Розповідаючи про свою роботу, Фукс заявив, що встиг побувати у 20 колгоспах, і в деяких з них перебував по 3–4 дні. Він вказав, що в районі діяльності політвідділу МТС працюють 11 партосередків і одна кандидатська група. Секретарі партосередків і голови колгоспів не мають впливу на колгоспників і не цікавляться їхніми настроями. Каганович виділив у щоденнику слова Фукса: *“Погано поставлено вивчення і повсякденне спостереження за політичними настроями колгоспників”*, після чого зробив такий висновок: *“Треба було б глибоко поставити і розв’язати питання вивчення політичних настроїв колгоспників як політвідділами, так і партосередками”*.

Далі виявилось, що більшість партосередків складалися виключно з керівних осіб. Зокрема, у селі Дмитрівка в осередку налічувалося четверо членів партії: голова сільради, голова колгоспу і два бригадири. У селі Карпівка з трьома колгоспами в партосередку перебувало 16 осіб. Звідси Л. Каганович робив висновок, що потрібно організувати виробничі колгоспні партосередки. Як уже зазначалося, цей висновок набув форму постанови ЦК КП(б)У *“Про роботу колгоспного осередку”* від 29 квітня 1933 р.

Фуке розповідав, що під час перебування в колгоспах виявляв соціально чужі елементи, ізолював їх і навколо таких фактів розгортав масову роз’яснювальну роботу. “В результаті, — як він заявив, — домоглися того, що забезпечили вихід на польові роботи майже всіх колгоспників у 5 годин ранку щоденно, й до того ж колгоспники виходять в поле зі своїми коровами”. Мабуть, у розпорядженні начальника політвідділу були переконливі аргументи, адже перетворення корів на тяглову силу не давало можливості голодуючим селянським сім’ям користуватися молоком.

Спілкуючись з іншими людьми, Каганович побачив менш оптимістичну для нього картину: “У бесіді виявилось, що іноді сівбу починають лише тоді, коли вся земля висохне після дощу; не слідкують за тим, щоб сіяти негайно на окремих площах, які висохли. Крім того, немало бригад виходять на роботу пізно: деякі у 8–9 годин ранку, іноді навіть і в 10 годин. Робочий день колгоспників в полі не ущільнений, тобто просто працюють погано, нерідко обідають 2 години, коня запрягають або перепрягають цілих півгодини, а досить для цього 5–10 хвилин. Погана робота в полі полягає і в тому, що досі звичайними є факти подвійного відпочинку: коли годують або напувають коней — всі відпочивають; коли колгоспники обідають, всі коні також відпочивають”⁵⁶⁵.

Далі Каганович звернув увагу на такий факт: в одному з колгоспів засіяли 23 га на погано обробленій, забур’яненій землі. Дізнавшись про це досить пізно, політвідділ МТС змусив цю площу переорати. Висновок у цього факту був такий же, як у випадку з настроями колгоспників: “політвідділи повинні мати у кожному колгоспі, на кожній ділянці і в кожній бригаді свого агента, інформатора”. Такі висновки були реалізовані в загальносоюзному масштабі. У другій п’ятирічці інформаційна мережа органів державної безпеки в сільській місцевості була розбудована так само щільно, як і в місті.

Про зміцнення трудової дисципліни партійне керівництво потурбувалося раніше, ніж Л. Каганович побачив реальну ситуацію в колгоспах зони обслуговування Хлібодарівської МТС. Наркомзем УСРР затвердив “Тимчасові правила внутрішнього розпорядку”, які набули законної сили у вигляді постанови РНК УСРР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. “Тимчасові правила” прив’язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії закріплювалася за общиною категорія державних селян. Перехід у промисловість, рад-

---

⁵⁶⁵ Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — С. 345–347.

госпи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу на певний строк. У робочий час від'їзд колгоспника в особистих справах (на базар, наприклад) не допускався. Члени артiлі, які порушували це правило, вважалися прогульниками і штрафувалися (в розмірі від 1 до 5 трудоднів). У разі відмови колгоспника без поважних причин від виконання дорученої йому роботи правління зобов'язане було оштрафувати винуватця в розмірі до 5 трудоднів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з позбавленням присадибної ділянки. Запiзнення на роботу каралося на перший раз доганою, вдруге — штрафом, утретє — виключенням з колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник мав право тільки у вільний від роботи в громадському господарстві час. Про суперечність Тимчасових правил положенням Примірного статуту сільськогосподарської артiлі затероризовані селяни навіть не наважувалися говорити.

Політвідділи потурбувалися про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, за якими закріплювалися машини, інвентар, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку, заборонялося перекидати бригади з однієї ділянки на іншу. Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. “Про заходи до здійснення пропольовальної кампанії цукрового буряку” вимагала створювати ланки всередині рільничих бригад, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур. Чисельність ланок не повинна була перевищувати 5–8 осіб. За ними теж закріплювалися посіви на весь період вирощування врожаю. Пізніше ця система організації праці була поширена й на зернові культури.

Колективізація сільського господарства супроводжувалася ліквідацією сотень тисяч селянських господарств (примусовою або добровільною). Голодомор знищив мільйони селян. Запровадження з 1933 р. режиму внутрішніх паспортів “прив'язало” селян до сільської місцевості, в якій вони народилися, тому що населенню сіл паспорти не видавалися, а працювати у містах та новобудовах без паспорта було неможливо. Проте паспортна система не могла перешкодити втечі селянської молоді в місто, тим більше, що урбанізаційні процеси частково відбувалися й легальними каналами (організований набір робочої сили, призов у Червону армію, зарахування в технікуми й вищі навчальні заклади). У сільському господарстві стала відчуватися нестача робочої сили. За цих умов влада звернула увагу на жінок, які становили в цей час від 60 до 70% працездатного населення села.

У штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів. Обов'язком їх стало залучення жінок до громадського господарства,

у тому числі на посади організаторів виробництва та на кваліфіковані роботи. З ініціативи політвідділу Старо-Бешевської МТС у березні 1933 р. була створена перша в Радянському Союзі тракторна бригада дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що до початку грудня 1934 р. в Україні було висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць, з них членами правлінь — 21 098, бригадами — 3 078, ланковими — 197 370⁵⁶⁶. У 1935 р. бригада П. Ангеліної виробила в середньому по 1 225 га на тракторі ХТЗ, перевиконавши завдання більше ніж в 2 рази⁵⁶⁷.

Взаємовідносини політвідділів МТС з райкомами партії були досить конфліктними. М. Хатаєвич у записці в ЦК ВКП(б) від 17 березня 1934 р. наполягав на перетворенні хоча б частини політвідділів у райкоми. “Практика показала, — писав він, — що керівні партійно-політичні організації — РПК і політвідділи МТС, маючи один і той же район дії, впадають у паралелізм”⁵⁶⁸. На листопадовому (1934 р.) пленумі ЦК ВКП(б) П.Постишев висловив цю саму думку іншими словами: “Райкоми у взаємовідносинах з політвідділами прагнули не випустити владу з рук”⁵⁶⁹. За рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні органи. Фактично ж це була не реорганізація, а ліквідація надзвичайних органів з використанням частини політвідділівських кадрів у штатах райкомів партії.

У лютому 1933 р. в УСРР, на Північному Кавказі й у Нижньо-Волзькому краї, тобто у регіонах, де сільське господарство плундували сталінські надзвичайні хлібозаготівельні комісії, були утворені комітети ЦК ВКП(б) по сівбі — спеціалізовані органи надзвичайної влади, очолювані керівниками партійних комітетів. В УСРР такий комітет очолив С. Косіор. Комітет мусив організувати у голодуючій республіці весняну посівну кампанію і жнива з таким розрахунком, щоб забезпечити поставку державі хліба на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. — 266 млн. пудів⁵⁷⁰. Проблема полягала, однак, у тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах і колгоспах і зробити

⁵⁶⁶ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 392.

⁵⁶⁷ Лихолобова З.Г. Поступь новаторов. Исторический очерк. — Донецк, 1976. — С. 82.

⁵⁶⁸ Зеленин И.Е. Политотделы МТС — продолжение политики “чрезвычайщины” (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992. — № 6.

⁵⁶⁹ Там само. — С. 58.

⁵⁷⁰ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 369.

його обов'язковим завданням. Хлібопоставки необхідно було, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., визначити по всіх господарствах, виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

У травні 1932 р. РНК УСРР утворив при Республіканському управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участю представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і Наркомату робітничо-селянської інспекції. Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Та все ж реальну цифру зібраного в 1932 р. урожаю встановити неможливо, хоч у статистичних джерелах фігурують різноманітні суперечливі цифри. Треба погодитися з судженням Сергія Максудова (Олександра Бабьонишева), який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві⁵⁷¹. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, матеріали якого були недоступні для Максудова, вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. не існує. Істотно різнилися навіть цифри про посівні площі республіки: Наркомзем СРСР давав цифру на 600 тис. га більшу, ніж Наркомзем УСРР⁵⁷².

В грудні 1932 р. на зміну попереднім експертним радам і регіональним рахунково-контрольним комісіям, які визначали види на врожай, прийшла Центральна державна комісія (ЦДК) з визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Навесні 1933 р. виникли сотні її міжрайонних філіалів. Утворивши незалежну від місцевої влади контрольну-інспекційну систему, в Кремлі розраховували на виявлення справжньої картини врожайності.

Новоутворена ЦДК визначала врожайність за допомогою методу метровок, коли спеціально підготовлені фахівці проводили шаблонні підрахунки на квадратному метрі поля. Суть методу характеризувалася у записі Я. Яковлева в політбюро ЦК ВКП(б) від 12 вересня 1933 р. таким чином: “на посівній площі кожного колгоспу зрізається перед жнивими кілька сотень квадратних метрів — по метру на певній відстані один від одного; зрізаний хліб вимочується руками, зважується і по вазі зрізаних колосків визначається врожай з одного гектара”⁵⁷³. Яковлев підкреслював недосконалість методу:

⁵⁷¹ Максудов. Потери населения СССР. — Benson (Vermont), 1989. — С. 58.

⁵⁷² Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 370.

⁵⁷³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 791.

коли метровки показували урожайність меншу, ніж та, яка визначалася раніше по так званих “видах на врожай”, ЦДК робила надбавку до даних метровок. Крім того, додавав Яковлев, при визначенні врожайності ЦДК не рахувалася з погодними умовами під час жнив, які могли бути несприятливими⁵⁷⁴.

Одночасно із запискою Я. Яковлева в політбюро ЦК ВКП(б) надійшла записка заступника голови Держплану СРСР А. Гайстера, в якій містилися конкретні дані, що доводили недосконалість методу метровок. Наприклад, по Донецькій області урожайність озимої пшениці з площі 48 тис. га ЦДК визначила в 12,3 цнт, а ярої з площі 32 тис. га — в 10,8 цнт. Отже, середня урожайність зернових склалася по області в 11,2 цнт, але реальна не перевищувала 10,2 цнт. По УСРР реальна врожайність становила 11,8 цнт з га, а врожайність, визначена методом метровок — 12,7 цнт.⁵⁷⁵

Узгоджений в часі керівниками демарш був викликаний появою постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про збільшення завдання з натуроплати колгоспами МТС” від 10 серпня 1933 р. У постанові вказувалося, що у зв’язку з більш високою врожайністю, що визначилася, попереднє завдання по натуроплаті в розмірі 130 млн. пудів збільшується на 40 млн. пудів, у тому числі по УСРР на 16 млн. пудів, а по Донецькій області — на 820 тис. пудів (з 4700 до 5520 тис. пудів)⁵⁷⁶. Це було суто вольове рішення, яке підривало матеріальну зацікавленість колгоспників. Та частина урожаю, яка мусила розподілятися за трудовнями, безпідставно скорочувалася.

Ще раніше, 2 серпня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) видали постанову “Про порядок засипки фондів для потреб колгоспів і розподілу зерна між колгоспниками по трудовнях”. Вона передбачала, що після виконання колгоспами 1) річних зобов’язань з поставки зерна державі, 2) здавання зерна в порядку натуроплати робіт МТС, 3) повернення позичок, 4) засипки насінневих фондів для озимої та ярової сівби, 5) створення страхувальних фондів в розмірі від 10 до 15% річної потреби в насінні і 6) утворення фуражних фондів в розмірі річної потреби для усупільненої худоби — все зерно, “яке залишиться в колгоспі після виконання ним вказаних зобов’язань і утворення встановлених вище фондів розподілити повністю між колгоспниками по трудовнях”⁵⁷⁷.

⁵⁷⁴ Там само. — С. 792.

⁵⁷⁵ Там само. — С. 792–793.

⁵⁷⁶ Там само. — С. 786.

⁵⁷⁷ Сборник законов СССР. — 1933. — № 49. — Ст. 286.

Незважаючи на довгий список зобов'язань і фондів, які колгоспи мусили віддати державі або залишити в усупільненому господарстві, частина урожаю все-таки мусила надійти до тих, хто його вирощував. Ця частина визначалася за залишковим принципом, і колгоспники були заінтересовані в тому, щоб залишок виявився вагомим. Оскільки тепер використовувався менш надійний метод визначення урожаю — не за хлібом, обмолоченим і звезеним в комори, а за біологічною (на пні) урожайністю, вони мусили впевнитися, що держава обійдеться без “накруток”. В іншому випадку вони не працювали б так, щоб зменшити втрати зерна під час вирощування урожаю, його обмолоту і транспортування. Це розуміли керівники Наркомату землеробства і Держплану СРСР, і саме цим пояснюється їх демарш, з яким вище партійне керівництво мусило рахуватися.

Нову ситуацію в економічних відносинах між державою і селянством переконливо ілюструє анонімний допис сількора в газету “Колгоспне село”, який надійшов з колгоспу “Маяк соціалізму” Станично-Луганського району. Редакція лист не опублікувала, але передрукувала його 15 липня 1933 р. в бюлетені, що надсилався в урядові інстанції. Мабуть, перед тим, як коментувати цей документ, його треба навести без будь-яких купюр⁵⁷⁸:

“Щоб легше було розкратити колгоспний хліб та щоб як можна менше сплатити МТС натуроплати за роботу її машинами, які, до речі, не тільки орали, а й сіяли, коситимуть і молотитимуть, правління на чолі з Бреусом подало до МТС зводку, в якій визначило свій врожай так: озима пшениця замість запланованих 9 цнт — 6,17, яра замість 7 цнт — 6,58 цнт; жито замість 6 — 3,52 цнт, ячмінь замість 8,5 цнт — 6 цнт. Майже всі основні культури зменшили на 50–75%. Колгоспникам же сказали, що на трудовдень припадатиме тільки 690 г.

Обурені колгоспники особливо з рільничих бригад — Шахов, Агеев, Терехов — намагалися довести, що це брехня, що артіль матиме не тільки запланований врожай, але ще більше від запланованого, а значить зможе значимо збільшити і видачу колгоспникам на трудовні, якщо колгоспники і далі під час збирання будуть з такою же впертістю боротися за високий врожай і зберуть та змолотять хліб без втрат і вчасно. Але Бреус своїм авторитетом збив ударників Шахова, Агеева та Терехова, доводячи, що вони знають:

---

⁵⁷⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 630–631.

“Ми підрахували все точно і більше як по 690 г на трудовдень і не надійтеся мати”.

Але ударники на цьому не зупинились. Вони оскаржили відомості, які подало правління. Виїхала спеціальна комісія з МТС на лани артїлі “Маяк соціалізму” і встановила, що врожай в артїлі значно кращий і більший, ніж його планували колгоспники весною. Посів густий, дружний, колос великий, зерно крупне. Комісія встановила, що артіль матиме замість за зводкою, що її дав зам. голови Бреус 6,17 цнт з га озимої пшениці — 11 цнт, жита замість 6 цнт — 10 цнт, вівса замість 6 — 10 цнт. А це значить, що й на трудовдень припаде значно більше, ніж 5 кіло на трудовдень. Обурені колгоспники вимагають від МТС, щоб справу цю було негайно передано до прокурора, який би виявив, хто ховається за спиною куркульського налигача Бреуса”.

Цей лист з’явився тому, що селяни були незадоволені кількістю запланованого хліба в розрахунку на трудовдень. Вони сподівалися на врожай, який мусив майже вдсятеро підвищити хлібну вагу трудовдня, а тому протестували проти махінацій Бреуса. Бачимо, що нова система розрахунків з державою змушувала їх турбуватися не тільки про вагу трудовдня, але й про пов’язаний з нею обсяг здавання зерна в порядку натуроплати робіт МТС і поставки зерна державі. Раніше вони намагалися зменшити розмір вирощеного врожаю, щоб залишити собі частинку хоча б у вигляді “озадків” з підвищеним вмістом зерна при обмолоті. Тепер же вони щиро турбувалися про хлібопоставки, тому що чим більшим виявлявся урожай, тим вагомішим ставав трудовдень.

Бреус, звичайно ж, не був “куркульським налигачем”. Він не вірив до кінця в наміри держави обмежити свої претензії на колгоспний хліб певним відсотком урожаю, як не вірили в це у 1933 р., мабуть, більшість господарників. Вони думали, що держава наповлятиме на зустрічних планах і бажали мати хлібний резерв, щоб взяти на себе додаткові зобов’язання.

Є факти, що підтверджують такий спосіб мислення з боку господарників і партпрацівників районної ланки. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. “Про обов’язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.” запевнила селян, що зустрічних планів не буде. Незабаром після її опублікування, 10 липня в районній газеті “Прапор колгоспника” (Великобурлуцький район Харківської області) з’явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи спеціально підібрані чи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замас-

кованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, щоб П. Постишев відреагував надзвичайно гостро. 22 липня в пресі було опубліковано рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним органом ЦК ВКП(б) газетою “Правда”. У ньому говорилося, що газета “Прапор колгоспника” “стала на шлях підриву довіри широких колгоспних мас до закону про поставку зерна державі”. Ларіонов дістав сувору догану і був знятий з посади⁵⁷⁹. Випадок з Ларіоновим широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їхня робота в громадському господарстві колгоспів буде матеріально компенсована.

Жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами врожаю. Причиною їх було не стільки небажання колгоспників добровільно працювати, як в минулі роки, скільки їхня фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад з колгоспників районів, які менше постраждали від голоду, а також відмовою на певний час від чергового набору в територіальні частини Червоної армії.

16 липня С. Косіор і П. Постишев звернулися з телеграмою до Й. Сталіна, в якій просили дозволити мобілізацію на допомогу колгоспам степової України робочої сили з міст, фабрик, заводів і містечок: по Донецькій і Дніпропетровській областях — в розмірі 10 тис. осіб, Харківській — 30 тис., Одеській — 40 тис. Відрядження робітників з вугільної, металургійної і хімічної галузей промисловості, а також з основного машинобудування вони виключали. Щоб створити зацікавленість в роботі, секретарі ЦК КП(б)У пропонували дозволити колгоспам видавати натуроплату з таким рахунком, щоб кожний дорослий працівник за 2–3 тижні міг заробити 5–6 пудів хліба, а підліток — 2–3 пуди. У колгоспах, де потреба в робочій силі відчувалася особливо гостро, запевняли вони вождя, така оплата могла окупитися з надлишком за рахунок зменшення втрат урожаю. Сталін не заперечував, тому що втрати справді були великі⁵⁸⁰.

Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише винятково гарний врожай “певною мірою замазав усі провали у збиранні”. Цілком

⁵⁷⁹ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 364–365.

⁵⁸⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Том 3. — С. 775.

офіційно, на пленумі ЦК 13 червня 1934 р., у доповіді, опублікованій газетою “Комуніст” 17 червня, перший секретар ЦК КП(б)У наводив жахливі дані. Зокрема, в Донецькій і Одеській областях втрати хліба сягали в деяких районах 40%. Особливо істотні втрати спостерігалися при зятягуванні обмолоту. У Старо-Каранському районі молотьбу проводили навіть у квітні і травні 1934 р. Це призводило до того, що колгоспи при врожаї 10–11 цнт з га намолочували не більше 1–2 цнт⁵⁸¹. Держава від цього не страждала, тому що обов’язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача України з урожаю 1933 р. дорівнювала 317 млн. пудів (частка колгоспів — 80,2%, одноосібників — 8,3%, радгоспів — 11,5%). Селянський сектор дав 281 млн. пудів при плані 266 млн.⁵⁸² Маємо, отже, 15 млн. пудів селянського зерна, яке надійшло державі понад план. Це незначна кількість сама по собі (близько 5% від всього обсягу хлібопоставок). Важливо, однак, виявити її походження, адже керівники партії клялися, що відмовилися від продрозверстки. Невелику кількість хліба (до 4 млн. пудів) держава отримала у колгоспів та одноосібників у порядку добровільної закупівлі з одночасним “отоваренням” виручки дефіцитними промтоварами. Різниця між нормативними і фактичними хлібопоставками на користь останніх склалася в основному завдяки збільшеній натуроплаті за послуги МТС у зв’язку з кращим, ніж передбачалося, урожаем⁵⁸³.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між державою і селянами. Персоніфікована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозверстки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. А селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов’язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Запровадження машинної техніки в сільському господарстві набувало все більших розмірів. Кількість МТС в УСРР збільшилася за два роки з 592 на кінець 1932 р. до 782 на кінець 1934 р. Розподіл МТС по областях на кінець 1934 р. був таким⁵⁸⁴: Вінницька — 107;

⁵⁸¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том 1. — К., 1976. — С. 799–800.

⁵⁸² Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 386.

⁵⁸³ Там само.

⁵⁸⁴ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 194.

Дніпропетровська — 136; Донецька — 91; Київська — 118; Одеська — 136; Харківська — 126; Чернігівська — 44; АМ СРР — 24.

Механізація праці викликала гостру потребу в кадрах, здатних використовувати нову техніку. За прикладом промисловості політвідділи МТС і радгоспів приступили у 1933 р. до проведення громадсько-технічного екзамену. Одним з перших громадсько-технічний екзамен провела Рубіжанська МТС. У січні 1934 р. XII з'їзд КП(б)У схвалив цю ініціативу і запропонував партійним організаціям і господарникам негайно приступити до агротехнавчання колгоспників, працівників МТС і радгоспів, підготувати і видати масовим тиражем підручники та програми відповідно до вимог агротехмінімуму для кожної професії, висувати на керівну роботу в колгоспах і радгоспах тих, хто був попереду у справі ліквідації агротехнеграмотності⁵⁸⁵.

З осені 1933 р. для трактористів МТС було запроваджено гарантований мінімум оплати праці. Починаючи з квітня 1935 р. колгоспні комбайнери зараховувалися в штат МТС. Отже, на них також поширювалася гарантована заробітна плата, що нараховувалася за преміально-прогресивною системою. Виникнення зацікавленості колгоспників у підвищенні врожайності та зменшенні втрат урожаю від поля до комори, а також більш широке використання машинної техніки створювало можливості для застосування агротехнічних заходів на великих площах.

11–17 лютого 1935 р. в Москві відбувався II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. Прийнятий на ньому Примірний статут сільськогосподарської артілі істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви такого обмеження цілком відверто обґрунтував один з делегатів з'їзду С. Орехов: “Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу”⁵⁸⁶.

Після з'їзду партійні органи організували масштабну перевірку того, як колгоспники ходять на роботу. Результати виявилися доволі кепськими. Організована влітку 1935 р. Донецьким обкомом КП(б)У бригада уповноважених доповідала, що колгоспники часто-густо надавали перевагу роботі на присадибній ділянці. У колгоспі “Рот фронт” Горлівського району з 340 робітників в громадському гос-

⁵⁸⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том 1. — С. 795–796.

⁵⁸⁶ Вьлцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. — М., 1978. — С. 28.

подарстві працювало лише 150. Коли районне керівництво приїхало в колгосп ім. Блюхера Володарського району, на полі не було жодного колгоспника, всі викопували власні городи. На відміну від колгоспного поля, городи були у відмінному стані⁵⁸⁷.

Зростання технічної оснащеності МТС і охоплення ними усе більшої частини колгоспів, упорядкування фінансів колгоспів, у тому числі за рахунок списання заборгованості — все це дозволило селянам уперше після 1929 р. відчувати, що громадське господарство забезпечує їм мінімально необхідний життєвий рівень. Разом з тим умови індивідуального господарювання аніскільки не поліпшилися. У держави вперше виникла можливість зігнати всіх селян в колгоспи за допомогою економічних, а не силових засобів.

У новому Примірному статуті сільськогосподарської артільі знімалися обмеження на прийом у колгосп. До цього нерідко траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести у колгоспну касу його вартість грошми.

Держава “стимулювала” вступ одноосібників у колгоспи податковими засобами. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. “Про обов’язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.” норми здачі зерна з гектара для одноосібників встановлювалися вдвічі більші, ніж для колгоспів. А за законом про сільськогосподарський податок на 1935 р. розмір його з одноосібного господарства встановлювався на чверть вищим, ніж для колгоспів. При цьому із збільшенням розмірів доходу різко збільшувався для одноосібника й податок. Ті, хто записувався в артіль до першого строку оплати податку, обкладалися за нормами колгоспників. В результаті переважна більшість одноосібників до кінця другої п’ятирічки або вступила в колгосп, або втратила зв’язок з сільським господарством.

Держава покладалася у відносинах з колгоспниками не стільки на матеріальну зацікавленість, скільки на слухняність і беззаперечне виконання директив. У трудовому процесі, як і в процесі управлінської діяльності, насаджувалася психологія “гвинтика”. Уже вказувалося вище, що постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. “Про збиральну кампанію 1932 р.” була першою “технологічною” постановою, в якій диктувався обов’язковий для виконавців порядок дій на живих з метою усунення втрат урожаю.

В 1932–1933 рр. доля випробовувала селянство та владу на витривалість. Остання ж руками самих трударів, вміло розпалюючи

⁵⁸⁷ Історичні і політологічні дослідження (Донецьк). — 2002. — № 2 (10). — С. 113.

соціальну ненависть у доведеному до відчаю голодуванням селянстві, впевнено через колосальні втрати прямувала до наміченої мети. Глибоко патріархальне на своєю ментальністю селянство на той час вже було „готове” до чергового етапу більшовицької „шокової терапії”, спрямованої на докорінну переорієнтацію основоположних світоглядних орієнтирів. Віками усталені шаблони общинного самозахисту не спрацьовували, як раніше. Випадки кругової поруки, як способу самозахисту селянських спільнот в умовах хлібозаготівель, влада спромоглася ефективно викривати вже в другій половині 1932 р. Зворотна реакція державної машини на такі випадки, як показано вище, була не менш жорстокою й цинічною, аніж дії монголо-татарських збирачів ясиру. Те, що ворог, з яким вони мають справу, значно сильніший за іноземну навалу, селянство потроху починало усвідомлювати. Сила цього ворога крилася в його вкоріненості в самому народі: його не можна було, змовившись миром, обдурити; йому не можна було замилити очі; для нього не існувало мовних кордонів; йому ставало все відомим, і наслідки були катастрофічними. З таким ворогом селянство ще не мало справи, отож тактика поводження залишалася стандартною.

Селяни демонстрували зовнішню приязність до уповноважених, удавали, що радіють їхньому приходу, але обличчя (й перш за все очі) видавали ненависть. Питаючи про проблеми голодуючих, уповноважені втлумачували, що кардинальне покращення становища можливе тільки за умови вступу в колгосп. В розпал голодомору влада частіше застосовувала метод батоба й пряника, суттєво видозмінилася технологія агітації за колективізацію. І село не витримало, оскільки наприкінці страшної зими 1932–1933 рр. його опорний ресурс вичерпався. Перед обличчям невідвратно голодної смерті селяни зробили свій вибір — життя в колгоспній неволі.

Навесні 1933 р., ями, що розкривалися, вже не реквізувалися, а спрямовувалися в насінневі фонди. Переважна більшість місцевого та республіканського керівництва ставилася до селян утилітарно, без сентиментів, — наближалася засівна, вцілілі селяни не мали сил працювати в полі, наступного року Кремль знов мав спустити фіксовані плани хлібозаготівель, звідки б їх брав республіканський провід, якби дав померти решті селян? Вихід був один — вивести всіх дистрофіків у поле.

В поле пішли всі: і діти і дорослі, пішли з тієї простої причини, що в полі стояли колгоспні казани — там годували. Про те, яких форм набула ця кампанія, можна скласти уявлення з постанови Дніпропетровського обкому та облвиконкому „Про організацію громадського харчування на час весняних польових робіт” — універ-

сальної в своєму цинізмі. Вона демонструвала прагматичне ставлення влади до проблеми Голодомору, як такої. Отримавши харчі, обласне керівництво не заходилося рятувати населення, воно назвало практику годування всіх їдців помилковою (!) і наголосило — можна годувати лише тих, хто стає до праці (!).

Алгоритм діяльності районних органів влади регламентований гранично чітко:

- годувати тільки тих, хто працює в полі;
- управам колгоспів відпускати продукти головно для приварку — картоплю, капусту, моркву, пшоно і частково жири;
- організувати збирання продуктів для громадського харчування;
- забити потрібну мінімальну кількість худоби і готувати нею тільки бригади, що добре працюють;
- хліб видавати на трудодні винятково борошном, а не печеним хлібом;
- як виключення печений хліб видавати працівникам МТС;
- не допускати зрівнялівки, стимулювати передовиків;
- „позбавляти громадського харчування тих колгоспників, що запізняються на роботу, не виконують норм виробітку і безгосподарно ставляться до коней, реманенту тощо”⁵⁸⁸.

Більшовицька настанова 1918 р. „Хто не працює — той не їсть” врешті втілюється в буквальному сенсі слова. Правління колгоспів та дирекції радгоспів отримують директиви терміново організувати громадське харчування, всім РВК дозволено організувати переробку на кустарних олійницях соняшника для забезпечення громадського харчування. У бригадах кращим громадським харчуванням (м'ясом та салом) забезпечуються ті колгоспники, які сумлінно працюють у бригаді, виконують норму, беруть коней й реманент⁵⁸⁹.

Для завершення польових робіт на село мобілізуються бригади городян⁵⁹⁰, які, попри погане продовольче забезпечення та жахливі побутові умови, денно й уночі працюють у полі. На збір врожаю додатково відряджають групи робітників та комсомольців. 29 вересня 1933 р. Сталінський обком повідомив мобілізованих телеграфно — через районні газети (!) про те, що вони лишатимуться на селі до 10 жовтня⁵⁹¹. Селяни, зокрема, грецькі — навпаки — не квапляться, кажучи „навіщо поспішати, все одно, якщо зберемо

⁵⁸⁸ За темпи. (Додаток до райгазети „ДК”, Молочанське). — 1933. — 20 березня.

⁵⁸⁹ За темпи. — 1933. — 20 березня.

⁵⁹⁰ Вперед (Ст.-Карань). — 1933. — 1 октября.

⁵⁹¹ Вперед. (Ст.-Карань). — 1933. — 29 сентября.

хліб, його в нас відберуть”. Сількор під псевдо „Свій” пише, що членів бригади часто застають у полі сплячими, вони зірвали нічне (!) скиртування⁵⁹². Сількора не цікавить, що виснажені двома роками голоду люди були неспроможні працювати ударними темпами. Навіть традиційно працьовиті німці в колгоспах втрачають свої трудові навички: в артілі „Тельмана” поряд з колгоспниками, які лише за місяць роботи мали 31 трудовень, були й такі, що за весь рік нагромадили від 7 до 27 трудовнів⁵⁹³.

Післяголодна руїна по донецьких селах має ті ж відразливі прикмети, що й усюди: за 17 днів до навчального року Старо-Каранська семирічка стоїть пусткою. „Гнітюче враження при вході до семирічки справляють розкидані по двору просто неба, напівзруйновані парти, а всередині — почорнілі від кіптяви й пилу класні стіни”. Школа має тільки 30% підручників, російські групи — 20%, що ж до урумських груп — їхні підручники „застрягли” в Кримському держвидавництві⁵⁹⁴. По школах інших меншин картина не привабливіша: відсутнє опалення, нема гарячих сніданків, діти часто пропускають школу⁵⁹⁵. Поза інформаційним полем радянської преси лишилася та обставина, що восени 1933 р. сільські школи не дорахувалися величезної частки своїх колишніх учнів. Однак, живі ще не мають можливості вчитися, право на освіту залишається фікцією. Піонери в середині вересня активно „буксують” відсталі артілі, працюючи пліч-о-пліч з дорослими. 14 вересня 1933 р. 30 піонерів зібрали в копиці хліб з 35 га. Не в кращому становищі перебувають студенти. Так, наприкінці 1933 р. преса повідомляла, що студенти Ст.-Гнатівського (грецького) агротехнікуму не отримують стипендії, внаслідок чого не спроможні полагодити взуття, купити зошита для конспектів, фактично — злидарують⁵⁹⁶.

Колгоспники ще глибоко деморалізовані, крадуть суспільне сіно для топки хат. Ще існує жорсткий розподіл харчів. 6 кг борошна — велика цінність, представник від РНК (!) Кадніков витребував цю недосягну розкіш для себе у заготконторі й зник в невідомому напрямку, про що до газети відразу написав робкор Громов, вимагаючи притягнення службовця до партійної відповідальності⁵⁹⁷.

⁵⁹² Свой. Почему вы спите? // Вперед. — 1933. — 1 октября.

⁵⁹³ Зимба. В бригаде прорыв // Вперед. — 1933. — 13 сентября.

⁵⁹⁴ Ант. Челпанов, Ив. Грымко. Ремонт школы — в текущих делах... // Вперед. — 1933. — 13 сентября.

⁵⁹⁵ Взяться за быт школ // Вперед. — 1933. — 28 декабря.

⁵⁹⁶ Вперед. — 1933. — 28 декабря.

⁵⁹⁷ Громов. Вы — Деменков и Кадников, нарушаете решение партии // Вперед. — 1933. — 27 сентября.

Оприлюднення в пресі доносів на всіх і вся (вони розглядалися як здорова самокритика) з закликами притягти звинувачених до адміністративної⁵⁹⁸, партійної та кримінальної відповідальності, матеріалів карних справ і вироків⁵⁹⁹, а також зведень по наслідках партчистки перетворюється на основний метод доведення свідомості деморалізованого селянства до потрібної кондиції. Приміром, 24 вересня 1933 р. відбулися партійні збори, присвячені партчистці в комуні „Сталіна” (Ст.-Каранський район). Реакція партійців була типовою (по суті інтернаціонального осередку, в якому були греки, німці, росіяни, євреї та українці): люди брали на себе підвищені (загалом нереальні) зобов’язання, аби тільки не підставити себе під удар. Фельдшер Бешевлі заявив: „Я не знаю, товарищи, почему так холодком относятся и терпят такое прорывное положение. Я с завтрашнего дня закрываю амбулаторию, выхожу на степь и даю обязательство заскирдовать вручную до 1-Х 7 га и, кому я нужен буду по медчасти, там в степи окажу помощь, и так же вызываю всех коммунистов, комсомольцев и коммунаров”. Наслідуючи приклад фельдшера-ударника, комсомолец-листоноша Куксенко обіцяв заскирдувати 7 га, секретар партосередку Бутулімов — 10 га, Соловой з жінкою — 16 га, безпартійний Панченко разом з родиною — 25 га, ударник 5-ї бригади Екштейн — 15 га, завшколою Грушко з учнями (!) обіцяв 80 га загребти й зібрати колосків з площі в 50 га, голова сільради Герег та Онопка взяли по 10 га, секретар комсомольського осередку Шиян — 8 га. Загалом, в індивідуальному порядку зобов’язалися заскирдувати 299 га, згребти та зібрати колосків з площі в 50 га. 44 „штурмовика збиральної” обіцяли також завербувати по 7 комунарів і добитися від останніх (!) прийняти на себе таку ж норму (!)⁶⁰⁰.

Наприкінці 1933 р. преса рясніла звітами з судових процесів: „Гнів та ненависть робітничих і колгоспних мас, караючу руку

---

⁵⁹⁸ Див., приміром: Черман Н., Румянцева А. Инвентарь “хранят” под снегом // Вперед. — 1933. — 26 декабря.

⁵⁹⁹ Для ілюстрації: “Заступник же Зотова, Солодькова, активно захищала куркулів, видавала розкуркуленим бідняцькі довідки, за що брала хабарі. З куркульки Бондаревої Віри взяла за довідку: баракла, взуття, риби й курей на 100 руб. Розкуркуленим — куркулям Єрмолаєвим: Єгору, Григорію, Василю та Миколі видала бідняцькі довідки, з ними по ночах пиячила. При обшуці у Солодькової виявлено готових бланків з печатками, де вона виготовляла довідки, що їх писала її донька, яка закінчила семирічку, і підробляла підпис секретаря сільради”. — А.М. Привлекаются к уголовной ответственности // Вперед. — 1933. — 29 сентября.

⁶⁰⁰ К. Фодлаш. Чистка партии поднимает ударничество. На решения пленумов отвечают взятием конкретных обязательств // Вперед. — 1933. — 29 сентября.

пролетарської диктатури повернути проти шкідників, білогвардійців, крадіїв, торговців в Ст.-Каранській райспоживспілці. Білогвардійці, крадії та шкідники упіймані. Класові вороги, дармоїди обкрадали робочих та колгоспників”⁶⁰¹. До масового психозу ще далеко, але його симптоми ставали все більш наочними.

Нарешті збулося...

Сталося те, про що селяни марили попри всі жахіття напівголодного і голодного існування — Голодомор відступив. Скасування хлібних карток показало, що сфера розподілу розучилася працювати в системі товарно-грошових відносин, мережа торгівельних установ практично перестала існувати. Про проблеми, які постали на той час перед місцевими властями, йдеться в бесіді з завідувачем райвноторгу Старо-Каранського району Зінченком. З інтерв'ю дізнаємося, що на момент скасування карткової системи на централізованому постачанні перебувало 2 409 осіб, децентралізованому — 562 особи. Про те, якою мірою вона відповідала реальним споживчим потребам населення можна скласти уявлення, зважаючи на загальну кількість населення. На 1 січня 1930 р. населення району становило 33 338 осіб. Тільки в районному центрі — с. Стара Карань мешкало 4 217 осіб. Згідно з відомостями на 1 січня 1933 р.⁶⁰² людність району становила 14 722 осіб — майже удвічі менше за 1930 р.(!)

Після скасування карток за попередніми підрахунками кількість споживачів мала зрости до 6 471 особи. Щоденне споживання в грудні 1933 р. по Ст.-Каранському району дорівнювалося 1 тонні хліба, з 1 січня 1934 р. воно мало збільшитися до 2 тонн зерна, 1 тонни борошна, 1 тонни зернофуражу та крупи. Натомість єдина пекарня райпотребспілки була спроможна випікати лише 1 800 кг хліба. Для задоволення потреб населення запланували відкрити дві пекарні. Перед пекарями поставали нові завдання: „підвищити продуктивність в роботі, максимум уваги приділити якості, навчитися випікати нові найкращі сорти хліба”⁶⁰³. Тоді, як пекарі мали наново вчитися випікати якісний хліб, хтось мав його реалізовувати. Торговельна мережа практично була зруйнована: на всю Карань з населенням близько 4 тис. осіб діяв один (!) хлібний ларьок. Згідно з планами районної споживчої спілки з 1 січня 1935 р. мали запрацю-

⁶⁰¹ Вперед. — 1933. — 28 декабря.

⁶⁰² Подаючи відомості на початок 1933 р., радянська газета намагалася камуфлювати страшні наслідки Голодомору в районі. Однак, і в цьому вигляді вони вражають.

⁶⁰³ Готовимся к широкой продаже хлеба, муки и крупы (Беседа с заведующим райвноторга тов. Зинченком) // Вперед. — 1934. — 15 декабря.

вати магазин з продажу борошна та фуражу, магазин з продажу готового хлібу, а також кондитерський (!) магазин. Хлібний магазин планували відкрити в с. Ст. Гнатівка, в решті сіл району мали запрацювати магазини з продажу борошна та фуражу. Для роботи в торговельних точках РК ЛКСМУ зобов’язався виділити 5 кращих комсомольців, які мали пройти підготовку на спеціальних курсах⁶⁰⁴.

Життя продовжувалося...

Міста у вирі комунізації

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив різке зростання зайнятих у промисловому секторі виробництва, отже, й частки городян у населенні республіки загалом, Донбасу зокрема. Колишні селяни, “вичавлені” до міста колективізацією, склали переважну більшість нових міських мешканців УСРР. За підрахунками Б. Кравченка більшість мігрантів становили українці: рівень урбанізації титульної нації республіки на кінець 30-х рр. порівняно з 1926 р. зріс майже втричі⁶⁰⁵. Пришвидшення урбанізації не було специфічним явищем, притаманним лише українському етносу, аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп (німців, болгар, греків тощо). Втім, природний перебіг урбанізаційних процесів деформували регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр.

У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а в грудні 1932 р. в республіці була введена паспортна система для міського населення з обов’язковою пропискою. Селяни були повторно закріпачені й втратили можливість рятуватися від колективізації та голоду в місті. Замість того, щоб реалізовувати комуністичну тезу про поступове стирання відмінностей між містом і селом, більшовицька влада відділила селян і городян за допомогою адміністративних кордонів. Адміністративна безправність селян стала під основою їхньої нещадної експлуатації. Та чи кращим виявилось становище городян, поголовно взятих під облік і невсипущий нагляд органів державної безпеки. Яким було повсякденне життя донбаського міста на початку 30-х рр.? Як пережило воно комуністичний штурм?

---

⁶⁰⁴ Готовимся к широкой продаже хлеба, муки и крупы (Беседа с заведующим райвнуторга тов. Зинченком) // Вперед. — 1934. — 15 декабря.

⁶⁰⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 169–170.

Стрімке зростання міського населення, його економічна й соціальна аморфність стали причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими серед них були катастрофічна нестача житла, продуктів харчування, принизливі умови проживання в промислових центрах. Побутові негаразди збільшували соціальне напруження в містах, яке проявлялося й у формі міжетнічних конфліктів. Б. Кравченко зазначав, що найбільше ворогували українці та росіяни, що спонукало урядовців до масової українізації шкіл Донбасу. Це, на його думку, було проявом „розв’язання шляхом українізації деяких конфліктів, породжених урбанізацією”⁶⁰⁶. Однак, російсько-українські суперечності були лише вершиною айсбергу. Міжетнічні суперечності (українсько-польські та українсько-німецькі конфлікти, українсько-російсько-грецькі суперечки тощо) були характерною ознакою життя міст України й засвідчували великі прорахунки урядової етнополітики. На межі 20–30-х рр. вкотре піднялася хвиля антисемітизму, який нещадно громил партійна преса. Якщо останній був, так би мовити, явищем звичним для української історії, то міжетнічні свари поміж іншими національними когортами промислових робітників менш відомі. Проте, й вони були характерним явищем у житті заводських колективів і завдяки практиці самокритики протягом 30-х рр. набули широкого розголосу.

Не останню роль у накопиченні проблем у сфері міжетнічного спілкування відіграла та обставина, що різке зростання пролетаріату відбувалося внаслідок примусового позбавлення селян і кустарів засобів виробництва. Величезні маси пролетаризованої людності являли собою багатомільйонну армію озлоблених, загнаних у глухий кут „будівників соціалізму”, для яких уряд країни проти їх волі вигадував нові соціальні ролі.

Міграційні потоки кінця 20-х рр. переадресували міську людину України з місцевостей традиційно великої щільності населення до місцевостей, які прогресували економічно. Дніпровський та Гірничо-промисловий райони, незважаючи на те, що територіально розміщувалися в Степу (тут пересічна щільність населення дорівнювала 45,9 осіб/км²), підвищили щільність наявного населення до 50,9 та 65,7 осіб/км² відповідно⁶⁰⁷. Індустріалізація стала висхідною точкою прискорення як внутрішніх міграційних потоків,

⁶⁰⁶ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість. — С. 157.

⁶⁰⁷ Воронко О.Г. Розвиток етнотемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. н. — Чернігів, 1998. — Арк. 79–80.

так і притоку людності з-поза кордонів УСРР. Стрімке зростання населення українського Донбасу мало відповідне економічне підґрунтя, і, як зазначалося в партійних та радянських документах, було соціально виправданим та підготованим. На негативні наслідки надшвидкої урбанізації Дніпровського й Гірничо-Промислового районів тоді не зважали. А між тим постійні міграції в межах СРСР розмивали тіло української нації. Надприродна рухливість і нестабільність людських потоків негативно впливала на соціальне, комунальне й культурне середовище промислового міста, перетворюючи його на осередок маргіналізації та конфліктності.

Чимдалі впливовішим чинником соціально-економічного життя українського міста ставала міжреспубліканська еміграція. З початком форсованої індустріалізації в межах СРСР відбувався посилений обмін представниками етнічних меншин, що мало далекосяжні суспільні наслідки — низка міст України перетворилася на вируючі вогнища етнокультурної акультурації. Збереження етнічної замкненості, підтримка традиційних стандартів етнонаціонального життя стали практично неможливими в промисловому українському місті. Гасла „Великого стрибка”, якими більшовицький провід уміло екзальтував суспільство, та превентивні каральні заходи давали свої плоди — місто крокувало до „світлого” комуністичного майбутнього, втрачаючи специфічний етнокультурний колорит.

В низці робітничих селищ гасла комунізації тим не менше намагалися втілити в життя — рудничних робітників об’єднували у виробничі комуни і переводили на казармений спосіб життя. Показово, що в газетах шахтарських селищ йшлося на загал не про людей, а про робсилу (!)⁶⁰⁸. Комуни, в які були зігнані шахтарі, щоправда, доволі скоро занепали: Щербинівська газета „Шахтер” повідомляла, що виконання виробничих завдань у комуні ім. Котовського зменшилося із 135 до 99%, новоприбулі робітники вимагають переходу на індивідуальний розрахунок, мотивуючи це тим, „що один працює, а інший дивиться”⁶⁰⁹.

Умови проживання вуглекопів давали фору побуту гірняків у дореволюційну епоху: казарми — єдиний варіант житла, що пропонували шахтарські селища для „робсили”. Про існування у казармах повідомляє та ж преса: „В казармі № 4 (нацменів) нема сушарок для шахтьорок, несвоєчасно підвозяться вугілля та вода. Недостатньо койок, сплять на підлозі, простирадла та наволочки

⁶⁰⁸ Шахтер (Щербинівка). — 1931. — 1 января.

⁶⁰⁹ О своей работе слово имеет коммуна им. Котовского // Шахтер (Щербинівка). — 1931. — 1 января.

брудні, стіни казарми запилені, казарми не провітрюються, підлога не миється, а про культуроботу і не питаєте⁶¹⁰. Зрозуміло, що відповідне культурне дозвілля могло скрасити існування надірваних тяжкою працею шахтарів, які змушені були відновлювати сили на брудній підлозі в брудному ганчір'ї. Водночас вражає не тільки цинізм влади, а й ставлення до проблеми власне робсилівської спільноти. Як з'ясовується, така потрібна їй культурбота полягала в бесідах. Теми — вкрай життєві: „Школа в середовищі жінок”, „Про значення шахти та коногонів”, „Вчення Леніна”, „Як здійснюється перевірка місцевих селищних рад”. Після ударної зміни „робсила” покірно слухає „бесіду”. Політпрацівник фіксує: „Бесіда пройшла добре, присутні 20 осіб, питань немає”.

І так усюди. В казармах 7-8-9 немає нагляду, відбуваються крадіжки, постіль брудна, приміщення не провітрюються. „В жіночій казармі № 4 живе 11 робітниць, у однієї з них є дитина, до дитсадку її не приймають. Йдучи на роботу, вона кидає дитину напризволяще.

В жіночій казармі № 45 також є діти, перебувають у найгірших умовах, прання білизни здійснюється в кімнаті, там же і просихає. Лікарі не відвідують казарм, лише зрідка читають лекції про те, що м'яса робітникам їсти не можна, а можна тільки інтелігенції⁶¹¹.

Зігнавши людей у виробничі комуни та казарми, влада, прикриваючись гучними гаслами, позбавляла останніх будь-яких можливостей усвідомити власні прагнення. Тоді, як західноукраїнські газети зловтішалися з пияцтва українських шахтарів, ті своєю чергою виснажувалися в штреку і на лекціях. „Культурні заходи” програмували „робсилу”, від якої вимагалася робота на межі людських можливостей. Звичайною справою став вихід на роботу у вихідні дні та свята на користь певних заходів чи акцій (скажімо, будівництва дирижаблю)⁶¹². Меті граничної інтенсифікації виробничих процесів слугувала низка кампаній мобілізації, приміром, „декада підземної революції”, запропонована „підземними революціонерами”. За їхнім задумом виробниче й позаурочне життя „робсили” мало бути об'єднане в єдине ціле і взяте під невсипущий нагляд шахтного керівництва. Бригадири мали забезпечувати ефективність розподілу робочої сили, вони ж були зобов'язані заносити до спеціальних зошитів „усі ненормальності виробництва”, обговорювати їх на виробничих нарадах та усувати їх. У стислі

⁶¹⁰ Превратить казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.

⁶¹¹ Превратить казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.

⁶¹² Шахтер. — 1931. — 15 февраля.

строки вони крім того повинні були організувати покращення побутових умов у казармах (здійснити побілку, зміну постільної білизни, забезпечити мешканців тумбочками тощо). Паралельно створювалися культтрійки казарм, що мали слідкувати за перебігом робіт і щоденно (!) повідомляти про наслідки шахтні комітети. Останні мали взяти під жорсткий контроль вихід на роботу. До прогульників пропонувалося застосовувати не тільки заходи адміністративного впливу, а й позбавлення привілеїв, бойкот та громадський суд⁶¹³.

Попри голосні заяви радянської преси, „штурми”, „десятиденки”, „кампанії”, „місячники”, суботники й недільники благоустрою, побут трударів лишався далеким від прийнятних цивілізованих норм. Дефіцит на звичайні речі був супутником життя обивателя, так само, як і цинічний визиск з боку працівників сфери розподілу: купуючи на 5 руб. сорочку чи спідні штани, пролетар мав 2–3 руб. віддати за “навантаження”, скажімо, значки⁶¹⁴.

Пиятика та прогули шахтарів — окрема велика тема газет шахтарських селищ, міст і містечок. Однак, у 1931 р. вона поступається актуальністю іншій — хлібній. У робітничих селищах пропонують замість щоденної видачі норми по рундуках та розподілювачах ввести щодакдну видачу хлібнорми. Підставою для раціоналізаторської пропозиції була недовіра населення до працівників спецрозподільників. За підрахунками автора замітки під псевдо „Видючий” розкрадання хліба при нарізці дорівнювало 2 010 кг⁶¹⁵. Нагадаємо, що в січні 1931 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) у країні була запроваджена карткова система на основні продукти харчування та непродовольчі товари. Картки видавалися тільки зайнятим у державному секторі економіки (тобто, робітникам промислових підприємств та радгоспів, держслужбовцям), їхнім утриманцям та студентам. Отож, селяни, “лишенці” та некооперовані кустарі опинилися поза системою централізованого забезпечення. Разом вони склали більше 80 % населення.

Картки розподілялися по чотирьох списках постачання. До особливого та першого списку включалися провідні індустріальні підприємства великих промислових центрів та партійно-радянська номенклатура. Така ж норма застосовувалася в шахтарських селищах. У решті міст республіки робітники та їхні утриманці були кинуті у вир щоденної боротьби з відчуттям постійного голоду.

⁶¹³ Как провести декаду подземной революции // Шахтер. — 1931. — 19 марта.

⁶¹⁴ Б.О. За такі форми праці треба карати // Шахтер. — 1931. — 19 марта.

⁶¹⁵ Видящий. Беспощадная война разбазариванию // Шахтер. — 1931. — 15 февраля.

Розподіл товарів відбувався через мережу закритих робітничих кооперативів та спецрозподільників за спеціальними заборними книжками. Ціни в них були фіксованими, але асортимент — мізерним. Крім фіксованого постачання, існували „чорний ринок”, на якому реалізовувалися крадені та контрабандні товари, а також мережа комерційної торгівлі за цінами, які значно перевищували фіксовані.

В контексті пропагандистської кампанії епохи „Великого стрибка” всі верстви городян закликали до докорінної перебудови повсякденного побуту та зміни особистісного ставлення до своїх виробничих обов’язків. Серед робкорів був оголошений похід з метою перевірки апарату житлової кооперації: „Пишіть до своєї газети, як відчувається на периферії керування роботою УЖС, як реагувала вона на запити та потреби місць, оскільки своєчасно висувала та розв’язувала проблеми кращої організації проблеми. ... Допоможіть комісії виявити, чи не приховалися в апараті керівного органу житлової кооперації розкладницькі ворожі елементи, ледарі, що звикли працювати рабськими темпами, допоможіть комісії вигнати цих людей з апарату”⁶¹⁶.

Пишномовно обставлений похід радянської преси проти шкідників на комунальному фронті пояснювався просто. — Житлова проблема стала універсальною прикметною рисою не тільки робітничих селищ, а й решти міських поселень, оскільки впродовж непу проблема перенаселеності міст практично не вирішувалася. Гострота проблеми визначалася саме тим, що вона охопила величезні маси робітничої людності. Вербувальники по всій Україні рекрутували робочі руки на „великие стройки”, які, своєю чергою, перетворилися на будівельні майданчики в усіх розуміннях цього слова. Наспих навчені селяни і кустарі зводили примітивні невлаштовані бараки. „Зараз у трьох районах [Луганщини. — Авт.] працюють вербувальники. В останній час спостерігається приплив чорноробів, але серед них існує дуже велика плінність. Завербовані робітники зараз перекваліфікуються ЦШ’ом на тинькарів, тому, що відсутність останніх гальмує закінчення будинків”⁶¹⁷. Казарми і бараки на довгі важкі десятиліття дали прихисток для десятківсотень тисяч робітників. Масові вербування виконали своє завдання — забезпечили будівлі сторіччя робочими руками, однак, робсила на них існувала в нелюдських умовах. Так жорстко критиковані радянською історіографією дореволюційні шахтарські бараки, збудо-

⁶¹⁶ Товариші робкори! // За новий побут (Харків). — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

⁶¹⁷ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.

вані з каміння-сирцю, на той час були чи не найбільш комфортним житлом навіть у Сталіно, не кажучи вже про менші селища. Відмінність полягала лише в тім, що бараки довжиною 20 і завширшки 8 метрів, де до революції двоповерхові нари розділяли ковдри та попони, розбили перегородками на кімнати. В одному бараку мешкали водночас вісім і більше сімей. Доволі часто — багатодітних. Так, скажімо, колишній мешканець бараку № 13 третьої колонії⁶¹⁸, автор автобіографічної повісті про радянський Донбас М. Колгушев разом із своїми сімома братами, сестрами, батьком, матір'ю, бабусею мешкали в кімнаті на 18 м². “В центрі бараку стояла піч (плитка), на якій гріли воду для купання шахтарів та приготування їжі. Вхідні двері були одні, прикриті невеликим дерев'яним коридорчиком, що слугував місцем для «шахтарок» (спецодягу) і взимку для «параші»”⁶¹⁹. Неймовірна скупченість людності підносилася пропагандою як підоснова побудови нового комуністичного способу життя, але настрої тотального розпачу з часом камуфлювало лише не менш тотальне фізичне виснаження.

Побут у „містах з історією” організували в межах житлових кооперативів — певного варіанту комун для міста: останні, за задумкою засновників, повинні були мати їдальню, червоний куток, школу, ясла/дитсадок, пральню, закриті розподільники, гуртки профосвіти і т. і.

“Громадське харчування в житлокооперації переживає серйозні труднощі”⁶²⁰ — цього не приховувала республіканська преса. На 1930 р. у житлокооперативах України функціонувало 210 громадських їдалень, що відпускали 59 тис. обідів на день, охоплюючи 6% населення кооперативів. Плани були грандіозними, вони передбачали збільшення в 1931 р. кількості їдалень до 7 тис. (!), останні мали забезпечувати обідами 250 тис. осіб і охопити 25% населення житлових кооперативів. Втім, далі проектів та директив справа не рухалася. Керівники республіки схильні були звинувачувати в буксуванні ідеї громадського харчування пересічних обивателів, які вважали, що комунальні їдальні мають постачатися харчами централізовано. „Потрібно організовувати продуктовиробництво на місцях”, — закликала Центроспілка. „Треба створити 110 кролятників на 20 тис. кролематок, 114 свинарників на 3 500 свиноматок,

⁶¹⁸ Кожна колонія навколо шахт складалася з 3–5 бараків.

⁶¹⁹ Колгушев М.М. Годы жизни при “коммунизме”: Автобиографическая повесть мало кому известного человека. Рассказы. — К.: ПИИ “Интертехнология” ТОВ, 2009. — С. 5.

⁶²⁰ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

короварень на 600 корів, городів на 3 тис. га”. Частину коштів планували отримувати у місцевих органів влади, однак, загалом питання фінансування прожектів зависло в повітрі. Чим були ці цифри в масштабах країни? Очевидно, що вони жодним чином не спроможні були вирішити проблему продовольчого постачання. Для задоволення потреб громадських їдалень потрібно було близько 6 млн. руб., яких у житлокоопів просто не було. Мешканці ж не мали грошей і не бажали їх витратити на вигадки столичного начальства.

„Для нас ясно і безперечно одно: без створення міцного підсобного господарства, громадське господарське харчування й дитячі установи в житлокооперації розвиватися не будуть”, — констатувала газета „За новий побут”. І це було не просто визнання хибності окремого напрямку роботи. Це, фактично, був вирок ідеї комунізації побуту городян, що мешкали в багатоквартирних будинках. Щоправда, й у 1931 р., і частково в 1932 р. республіканський провід не полишав спроб піднести епізодичні успіхи в даному напрямку, як свідчення епохальних змін. Зокрема, популяризувався досвід Київської житлоспілки, яка організувала власний радгосп в 875 га, де утримувала 115 коней, молочну ферму на 93 корови, кролятник на 865 голів, свинарник на 360 свиней⁶²¹. Жодного слова натомість не пролунало про те, яким чином це господарство утримувалося, на яких землях воно було створене, хто в ньому працював, врешті, яку кількість осіб воно здатне було прохарчувати. Газета „За новий побут” замовчувала і той очевидний факт, що далеко не всі міста мали достатні земельні ділянки для влаштування кооперативних підсобних господарств, і те, що ці інтегральні агропромислові утворення цілковито випадали з контексту тогочасної колективізаційно-індустріалізаційної реальності.

Роки „Великого стрибка” стали моментом істини для ідеї житлокооперації, як такої. Власне, вона тріщала по швах, демонструючи, якими далекими від гарячкових ілюзій комуністичних фанатиків є справжні прагнення й мрії обивателя. Але ж іншого „будівельного матеріалу” для створення суспільства тотальної свідомості не було!

Попри пересічну млявість, бездіяльність обивателя влада не відкидала надії змусити його перебудувати свою свідомість. Житлокооператив мав, як комуна на селі, стати школою перевиховання мас, призвичаювання до нового способу життя. Жінпрацівниця Ломовська в статті „Реконструювати наш побут” цілком слушно зазначала, що перші роки існування ЖК засвідчили — населення не вміє культурно співіснувати: користуватися каналізацією, водого-

⁶²¹ За новий побут. — 1931. — № 22. — 30 вересня.

ном. Це приводить до руйнування жител і подорожчання витрат на їхнє утримання. „Ми в нові, збудовані за соціалістичним типом будинки вселили людей зі старими звичками, старим побутом”, — констатувала вона.

Отож, житлокооперація розглядалася як інструмент соціалістичної перебудови людської істоти, передовсім жінок-домогосподарок, яких держава небезпідставно розглядала як резервну трудову армію, що мала бути найближчим часом задіяна в модернізаційному ривку. „Жінку — на фабрику, завод, кооператив, установу! — це наше гасло. Розвантажити жінку від хатніх родинних турбот — наш обов’язок. Треба в житлокоопках організувати громадський догляд за дітьми, організувати дитячі садки, кімнати, майданчики, ясла. Ці великої ваги заходи розкріпачать жінку, звільнять її від віковичного ярма, й, крім того, забезпечать комуністичне виховання нашої зміни, звільнять дитину від шкідливого оточення, вулиці”.

Патетичні заяви жінпрацівниці вочевидь дисонували з реальністю: в 1930 р. було тільки 3 дитсадки, в 1931 р. — 16 садків на 1 050 дітей та 2 ясел. Не в кращому стані перебувала решта названих напрямків „розкріпачення” домогосподарок: самодіяльних їдалень у 1931 р. було 13. Ще менше оптимізму викликали комунальні пральні, кравецькі майстерні, перукарні, створені виключно для обслуговування членів кооперативів. Гасло „До 14 роковин Жовтня у кожному ЖК повинні бути утворені побутові установи!” — залишилося фікцією, так само, як і зобов’язання охопити все доросле населення гуртками та курсами ПВО (!)⁶²².

Тим не менше, гендерна складова житлокоопівського руху чимдалі набирала більшої ваги. І це не дивно, адже, згідно з теоретичними викладками ідеологів епохи, втягнення жінок до виробництва вкупі з ідеєю „комуністичного ставлення до праці” могло перетворитися на козирну карту радянської держави у світовій гонці за надшвидку модернізацію.

„... Безробіття ліквідоване, — констатувала Круповецька, — Лише в 1931 р. промисловість потребуватиме близько 3 млн. робочих рук ... Зараз по самих лише містах 6 мільйонів дружин та дочок робітників прикуто до хатнього господарства, витрачаючи силу трудової енергії на індивідуальне виготовлення їжі, догляд за дітьми, прання білизни т.і. В сучасних умовах це вже стає

⁶²² Військовими гуртками охопили 10 000 осіб.

марнотратством робочої сили. Вони — ці жінки — є тим резервом, з якого промисловість буде черпати робітничу силу⁶²³.

Жінка з утриманки чоловіка чи батька перетвориться на повноцінну трудову одиницю, стверджували жінпрацівники. Відповідно, зростатимуть робітничі бюджети, покращуватиметься життя робітничої верстви. Завдання житлової кооперації полягає у створенні сприятливих умов для виходу жінок пайовиків на виробництво. „... Вся мережа побутових установ (ясла, садки, їдальні, пральні і т. і.) повинна бути максимально збільшена ... Справа перебудови побуту — це важливе політично-господарче завдання всіх громадських організацій”. У статті повідомлялося, що в Києві і Харкові з метою надання кваліфікації жінкам житлоспілка організувала короткотермінові курси, технічні гуртки, консультації. Цей досвід рекомендувалося поширювати на решту міст України⁶²⁴.

Тим часом, як партійні та громадські активісти намагалися видавати свої хворобливі ідеї за реальність, повсякденне існування жінки в донбасівському місті було пов'язане з нескінченною низкою проблем. День пересічної господині, яка мала родину з кількома дітьми, розпочинався з походу за водою (оскільки централізовані водогони залишалися явищем рідкісним), далі — за молоком та рештою продуктів щоденного споживання, які тоді не мали тривалого терміну зберігання і закуповувалися щоденно. Все це відбувалося зрання, до виходу чоловіка на службу чи роботу, старших дітей — до школи. Менші діти лишалися під опікою матері й решту дня. Свої щоденні турботи жінка сполучала з доглядом за малолітніми дітьми, оскільки мережа ясел була цілком незадовільною. В 1931 р. ставилося завдання охопити дошкільними установами по республіці не менше 10% дітей, у Донбасі та Криворіжжі — 100% дітей гірників і до 80% дітей робітничих родин⁶²⁵.

Поки діячі ЖКК генерували фантастичні ідеї й намагалися запроваджувати їх в окремих кооперативах, мешканці захилилися в нескінченній кількості суто побутових проблем. Житло перетворилося на величезну проблему. Тисячі вербованих на новобудови та шахти селян, вихідців з міст і містечок Правобережжя опинилися в епіцентрі побутового колапсу, який тим більше ускладнювався, що опір політиці колективізації та деградація сільськогосподарського

---

⁶²³ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

⁶²⁴ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

⁶²⁵ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

сектору позбавили уряд можливостей фінансувати побутовий ривок міста за рахунок села.

В Донбасі вирішення проблеми вбачали в створенні житлових кооперативів на принципах самоокупності. Ударник-гірняк, вступаючи до кооперативу, повинен був внести статутний пай (100 руб.), решту він діставав у позику від фонду кооперування. Покрити позику він зобов'язувався впродовж 2-х років після вселення до квартири. Шахтна адміністрація добре усвідомлювала політичну вагу житлової проблеми, її вирішення мало зупинити плинність кадрів. Уряд планував у 1931 р. кооперувати 5 тис. гірників-ударників, проте за 3 місяці до програми залучили лише 85 (!) осіб, або 1,7%. 10 травня Союзстандартжитлобуд і Укржитлоспілка підписали угоду про спорудження в Донбасі 200 тис. м² житлової площі для шахтарів (йшлося про дерев'яні стандартні будинки). Здані в експлуатацію і заселені вони мали бути вже у серпні, отож про якість житла можна тільки здогадуватися.

Проблему катастрофічної нестачі горезвісних квадратних метрів мала вирішити програма зведення типових багатоквартирних робітничих будинків (пересічно на 24 квартири). Та доволі скоро з'ясувалося, що будувати грандіозні плани значно легше, ніж типові будинки. Робкор на псевдо „Углевец” повідомляв, що заводивиробники типових збірних будинків відправляли свою продукцію недоукомплектованою, внаслідок чого будинки неможливо було виставляти⁶²⁶.

Влітку газети „Правда” та „За індустріалізацію” повідомили про зрив програми, недбалість Сталінградської групи заводів Центржилсоюзу, яка поставляла у Донбас недоукомплектовані будинки. Чекати комплектуючі доводилося по кілька місяців. Замість 492 тис. м² на 1 липня було здано тільки 130 тис. м², а з передбачених планом стандартних будівель не було здано жодного метру. 20 липня 1931 р. „За новий побут” констатувала: „Ми запізнюємося із здійсненням житлобудівництва в Донбасі. Справа честі житлокооперативних організацій у Донбасі — надолужити втрачене”.

Насувалася зима, 250 тис. робітників та їхніх сімей тулилися по бараках та землянках. До 1 листопада керівництво країни поставило завдання здати в експлуатацію 818 тис. м² цегляних і 523 тис. м² дерев'яних стандартних будинків. Його вирішення віддавалося на відкуп трудовому ентузіазму мас. „Потрібна лише чітка організація роботи і настирливість. Брак цегли, каменю, вапна, піску на будівництві — не об'єктивна причина (!), щоб відволікати будування, а

⁶²⁶ За новий побут. — 1931. — № 14. — 20 липня.

показник нікчемності будівних організацій — свідчить, що місцеві організації не розуміють завдань ... Житла Донбасові потрібні на строк і вони будуть. Запорукою цьому — воля нашої партії, її творча міць”⁶²⁷.

Пролетарі, так само як і селяни, існували в реальності “кривих дзеркал”. За голосними заявами та гаслами не стояло нічого, окрім бажання влади перекласти тягар прискореної індустріалізації на плечі простих трударів. Причому на цьому початковому етапі вирішального комуністичного штурму (про це нині майже ніхто не пам’ятає) мешканці міста, так само як і мешканці села, повинні були за задумом партійців об’єднатися в житлово-виробничі комуни і працювати на комуністичній основі — тобто безкоштовно. Втім, комуністична утопія в умовах міст і містечок Донбасу унаочнилася і довела свою економічну абсурдність значно раніше за донецьке село.

Цілковитий провал житлових комун змусив більшовиків сформулювати більш помірковану версію комунізації міського населення. Житлові кооперативи стали розглядатися як універсальний шлях притлумлення житлового голоду в місті. В 1931 р. план кооперування в містах пересічно був виконаний на 104%. Радянська преса не приховувала, що це сталося за рахунок Одеси (308%) та Києва (180%) — міст республіки, які потерпали від перенаселення найбільше. Решта міст стояли осторонь цього процесу — у Харкові рівень кооперування сягав усього 26%, Маріуполі — 5%, Запоріжжі — 41%, Зінов’євську — 41%, Сталіно — 44%⁶²⁸. Найгірші показники демонстрували райони, що перебували в епіцентрі більшовицької індустріалізації — Донбас та Криворіжжя.

З часом хронічна заборгованість пайовиків і навіть керівників кооперативів засвідчила провал комунальної „ідеї фікс”. Дописувач Лангман пропонував прикметну процедуру заохочення своєчасного внесення паїв: „На склепах філій речі хатньо-побутового значення, як наприклад: сковороди, відра, ... ночви, чавуни та ін. Треба поставити перед філіями питання, щоб цей крам відпускався лише членам житлокоопу, які виплатили повністю пайвнески, або сплачують їх щомісячно. Для того, щоб практично підійти до цього питання, треба зробити так, аби там же, на склепі, пайовик мав би змогу сплачувати внески по паях при одержанні краму. ... Потрібно, щоб Укржитлоспілка надрукувала відповідні марки та надіслала їх до периферії. Житлокоопи здають філіям під розписку певну суму

⁶²⁷ Там само.

⁶²⁸ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.

марок, за які потім, по мірі витрачання, будуть одержувати гроші. Крім цього касирам потрібно буде вести відомість, де буде зазначено прізвище пайовика, — житлокоопу та суму сплати, ці відомості щодакдно філії повинні надсилати житлокоопам. ... Таке міроприємство дасть нам певне зрушення в справі ліквідації заборгованості по пайвнесках і буде не в шкоді філіям, які мусять допомагати житлокоопам, бо як житлокоопи, так і УЖКС — це одна система”⁶²⁹.

„Міроприємство”, слід відзначити, не лише „допомогло”, а й перетворилося на універсальний метод позаекономічного визиску населення в країні тотального дефіциту: врешті, аби отримати недолугу алюмінієву кружку, громадянин ставав заручником низки „добровільних” товариств, спілок і т. і.

Тим часом побутові проблеми у кооперативах тільки накопичувалися, оскільки населення було незацікавлене в їхньому вирішенні, явно не відкликаючись ментально на ідеоформу колективного співжиття та налагодження колективного побуту. Про ставлення робітників до подібних акцій яскраво свідчили результати виконання квартального плану мобілізації коштів у кооперативах. Сплата комірною в Маріуполі сягала — 3,8%, Луганську — 6%, Кременчуку — 9,4%, Запоріжжі — 8,6, Харкові — 27,2, Полтаві — 28,8, Зінов’євську та Херсоні — 29,1⁶³⁰.

Наслідки безгосподарної, позбавленої глузду системи організації ЖК не змусили на себе чекати. Читаємо: „м. Сталіно ще не має каналізації, і санітарний стан житлокоопівських будинків у жахливому стані. Вигрібні ями в ЖК завжди переповнені нечистотами настільки, що вони річками течуть з будинків по вулицях ... Допомогти покращенню санітарного стану дворів ЖК — не можна, бо приватного санобозу в Сталіно немає, а комгосп не збільшує свого обозу. Треба, щоб житлокоопбуд мав свій санобоз, щоб не доводилось звертатись до комунгоспу та чекати черги, бо так можна дочекатись не аби якої пошести”⁶³¹.

Захопившись псевдокомуністичними прожектами, влада врешті перестала звертати увагу на такі „дрібниці”, як комунальне господарство. „Колективізатори” та „індустріалізатори” були зайняті значно важливішими справами — вони нищили рештки мерзенного капіталізму. Маси в цей час повинні були проявити свідомість і самостійно влаштувати свій побут на цілком комуністичних

⁶²⁹ Лангман. Філії Укржитлокоопснабу — на допомогу житлокоопам // За новий побут (Харків). — 1931. — № 19. — 5 вересня.

⁶³⁰ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

⁶³¹ Робітник. Доки чекати // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

засадах, тобто, безкоштовно. Газети заходилися організовувати періодичні походи за чистоту робітничих селищ, оздоровлення робітничого житла, додержання санмінімуму⁶³². Центральна кооперативна газета публікувала безліч пояснень про важливість дотримання санітарних та гігієнічних норм. Врешті, вона опублікувала такі типові вимоги до багатоквартирних будинків та комунальних квартир⁶³³:

1. по всіх кімнатах має бути природне освітлення, подвійні вікна, квартирка або фрамуга;
2. опалення здійснюється грубами великої тепломісткості;
3. при вході розміщуються скребки для очищення взуття, в передпокоях — металеві ґратки;
4. усі житлові приміщення мають утримуватися так, „щоб в них завжди й безперервно була охайність, лад, належна сухість і чисте повітря”;
5. щороку мешканці здійснюють ремонт, лагодження даху, білять стелі;
6. сміття збирають у спеціальні закриті відра і виносять у відповідні приміщення, або спалюють;
7. у приміщеннях заборонено виконувати роботу, що дає багато газів чи вологості (прати); може їх попусувати чи забруднити (рубати дрова);
8. для приготування їжі та прання виокремлюються окремі кімнати;
9. приміщення загального користування щодня підмітаються вогким способом, два рази на п’ятиденку миються гарячою водою. Вбиральні миються щодня. Ванна — після кожного користування;
10. раз на декаду проводиться ширше очищення приміщень загального користування;
11. встановлюються плювальниці з дезінфекційною рідиною та сміттєзбиральники;
12. щодня приміщення вентилюються;
13. заборонено лишати в приміщенні сміття, помії;
14. заборонено загромождувати їх дровами, скринями, меблями тощо, а також тримати в приміщеннях спільного користування тварин;

---

⁶³² За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.

⁶³³ Санітарний мінімум для жилих приміщень // Житлокооператор (Харків). — 1931. — 28 жовтня.

15. періодично мешканці зобов'язані знищувати тарганів та блощиць⁶³⁴. Не варто, мабуть, нагадувати як далеко від зазначених правил відстояли пересічне житло пересічної шахтарської родини.

Тоді, як пролетаріат намагалися втиснути в жорсткі рамки комунізованого співжиття, створювалися просто-таки нестерпні умови проживання для так званих „колишніх”. Торговці, ремісники, особливо ті з них, хто використовував найманий труд, перетворилися на паріїв. Більшою чи меншою мірою проблема пошуку цими міськими верствами нових соціальних та економічних ніш у господарському комплексі міст України зачепила всі етнічні складові республіки. Хронічне масове безробіття, відсутність сировини для кустарних промислів, проблеми зі збутом, непосильне оподаткування, жалюгідні побутові умови — так виглядали обставини повсякденного буття десятків тисяч кустарів-приватників. На них часто-густо перекладався основний тягар по утриманню комунальних будинків, оскільки для них не існувало пільг на оплату комунальних послуг, освітлення, водопостачання, опалення. Вони не мали доступу до комунальних лікарень, оскільки не були членами профспілок. Найбільшою мірою внаслідок особливостей соціальної структури це стосувалося етнічних меншин, передовсім євреїв⁶³⁵. Лише внаслідок відносної нечисленності міських громад решти етнічних меншин та їхньої дисперсності аналогічні єврейським проблеми в їхньому середовищі не набули відповідного розголосу і суспільно-політичної гостроти. Державний курс на стримування кустарної промисловості при одночасних суттєвих проблемах і прорахунках щодо розвитку індустрії в низці регіонів УСРР перетворив господарське життя переважної більшості міст і містечок регіону на нестерпне.

Чимдалі мова більшовицьких агіток поступається депресивному фактажу: міське господарство занепадає, громадське харчування в кризі, культробота в кооперативах хиріє, червоні кутки стоять пустою, санітарний стан дворів лишається жахливим, жінки сваряться на кухнях і не виявляють ознак більшовицької свідомості, криза неплатежів. Частішають замітки про продовольчі складнощі, нестачу та низьку якість хліба. Голод поволі змикає своє чорне кільце навколо міських брам.

⁶³⁴ *Ломовська*. Реконструювати наш побут // Житлокооператор. — 1931. — 7 листопада.

⁶³⁵ *Бруцкус Б.Д.* Еврейское население под коммунистической властью // Евреи и русская революция. — М., 1999. — С. 296–297.

Місяць за місяцем невідомо змінювалася преса. Газетні шпальти, власне, унаочнювали економічну катастрофу. — Папір низької якості, газети зменшуються розміром майже вдвічі. З номеру в номер тиражується нав'язлива ідея — „розвиток кролівництва дасть змогу вирішити проблему з м'ясом” (хто всерйоз вважав кролів адекватною заміною знищеному багатотисячному стаду великої рогатої худоби, важко зрозуміти). Ні для кого не секрет — м'ясо навіть у столиці перетворилося на розкіш, його споживають лише республіканські керманічі та спекулянти. Практично ніде не виконуються плани засіву земель житлокоопівських господарств, не створюються ферми. Фінансовий прорив у житлоспільці колосальний, неплатежі набирають загрозливих форм. В центральній кооперативній газеті багато фото садочків — діти біля столів з порожніми тарілками, як правило, в самих трусах.

Все розвалюється... Ідея комуністичного побуту для городян у своїй фантастичній версії 1929–1931 рр. доживає останні дні.

Преса ще намагається мобілізувати членів кооперативів, підняти їх над буденністю високими гаслами й закличками, але вони не діють. Мало ефективна й кампанія освітньої роботи в середовищі городян, побутові умови в кооперативах на загал лишаються вкрай складними — комунальні квартири, як і раніше, — осередки чвар та розбрату. „Культура примусів” перемагає комуністичні ідеали.

Деградація промартілей, перманентні перебої з постачанням сировиною, спричинені занепадом сільського господарства та масовим винищенням худоби, відразу позначилися на найбільш масовій групі споживачів кустарних виробів. — „Вісті” 6 жовтня 1932 р. повідомляли, що гудзикові виробництва виконали план на 44,8%, посудні — 59%, текстильно-фасонні — 76%⁶³⁶. — Дефіцит товарів масового вжитку набирає тотального характеру. Підприємства Укрсклопорцеляни зовсім не виробляли скла першого ґатунку, практично не виробляли — другого. Тільки 13% продукції 4-тої взуттєвої фабрики відповідали першому ґатунку. 900 пар червоноармійських чобіт київської взуттєвої фабрики розлізлися в перший же тиждень використання⁶³⁷.

На шпальтах ще миготять афіші театральних вистав, втім, не театри „роблять погоду” в простому житті обивателя.

Карткова система... Хліб видається за фіксованими нормами. Службовці та студенти отримують 400 грамів, робітники — 600, на важких фізичних роботах — 800, утриманці — 200 — 300 грамів на

⁶³⁶ Рішуче перебудувати роботу промартілей // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 6 жовтня.

⁶³⁷ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 20 жовтня.

день (!). Хліб вже давно не схожий на хліб, із домішками сурогатів. Решта продуктів харчування отоварюються по картках нерегулярно. Крім квашеної капусти в магазинах за картками нічого не можна придбати. В робітничих та студентських столових одноманітні блюда з сої та нескінченні черги. Стіни їдалень обвішані плакатами, що пояснюють поживні властивості сої й втлумачують, що вона є адекватним заміником м'яса, молока та яєць. Але скоро страви з сої стають так само недоступними.

Невідповідність раціону потребам молодого організму викликає тяжкі фізіологічні відхилення: поширюється дистрофія, студенти страждають на хронічні мігрені, лікарні забиті хворими. В найбільш катастрофічному становищі опиняються діти та люди літнього віку, державна пайка, яких дорівнює 200 грамам хліба. Працюючі члени родин вимушено йдуть на порушення трудової дисципліни, аби врятувати рідних — міцніє рух несунів.

Після масового знищення худоби напередодні утворення колгоспів і впродовж перших місяців їхнього існування продовольча проблема на Донбасі постала в усій своїй широчині: фактично регіон неспроможний був себе прогодувати, тим більше, що вже на той час $\frac{3}{4}$ його самодіяльного населення складали робітники, задіяні в промисловості. Працівникам в терміновому порядку була відведена земля терміном на сім років для заведення городів, розпочалося швидкісне будівництво льохів для зберігання припасів. Ці напрями діяльності, як і облаштування колодязів для поливу робітничих городів перейшло під безпосередній контроль НКВС (!). Упродовж 1934 р. городництвом було охоплено близько 600 тис. робітничих родин, зокрема й секретар С. Саркісов (його город знаходився в “елітному” місці — на березі 2-го ставка в Сталіно)⁶³⁸.

Ізолювавши голодуючі села і вживши низку доволі ефективних заходів щодо налагодження робітничого постачання, обласне керівництво будувало піднесені плани на майбутнє. Але треба пам'ятати, що мова в змальованих обставинах йшла не лише про фізичне виживання, мова йшла передовсім про нарощування шалених темпів індустріалізації — в першій половині 1930-х рр. в регіоні запустили кілька десятків нових шахт. Всі вони потребували додаткових рук, які прийшли переважно з повільно вмираючого села.

Тим часом, як у селі поширюється руїна, великі будови п'ятирічки дають порятунок тисячам голодуючих селян. Тільки впродовж 1932 р. Дніпрогес поглинув близько 10 тис. робочих рук. Це мало-

⁶³⁸ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 429.

освічені, а то й цілковито неписьменні селяни. Вони мешкають у робітничих бараках і виконують важку працю, що не вимагає певної кваліфікації. Аби рахуватися справжніми пролетарями, їм ще треба багато чому навчитися. За три роки Дніпробуд ліквідував неписьменність серед 10–12 тис. робітників, на кінець 3-го вирішального року першої більшовицької п'ятирічки на Дніпробуд прибуло 2 262 неписьменних і 7 763 малописьменних⁶³⁹. Значно більш ненаситним за масштабами утилізації робочої сили реципієнтом стає Донбас, що потужно постає в самому серці Луганщини та Донеччини.

Вмираюче донбаське село рятувала не влада, її рятували люди! Шахтарська пайка стала рятівною для низки мешканців навколишніх сіл. Та не лише кровні родичі протягнули в той час руку допомоги голодуючому селянству, а й зовсім незнайомі люди. Донеччанка Г. Батуріна згадувала: “У 1933 р. райздороввідділ відрядив мене в село Пустинку, в фельдшерський пункт. Величезне це село нагадувало цвинтар. Спочатку мені довелося обійти наполовину спустошені будинки. У багатьох з них ми, я і голова сільради, знаходили людей, які померли від голоду. Тут же лазили діти. Нашою першою турботою було зібрати цих малюків, надати їм людського вигляду, нагодувати й причепурити. В жахливому стані були дитячі ясла. До хати набивалося до півсотні дітей. Багато з них хворіли. Доглядали за ними старенькі бабусі, які тільки й уміли, що зачиняти вікна й двері. Ліків ніяких не було. Мила — також. Але найголовніше — дітей нічим було годувати. І тут допомогла шахта. Гірники одержували по кілограму хліба. Молодь відривала від себе по 200 грамів борошна для дітей. З цього ми варили затірку, борщі з кропиви. У червні поспіла малина, вишня, і це рятувало від авітамінозу. Під час жнив нам дозволили збирати колоски, що на той час категорично заборонялося. З цього зерна ми на жорнах мололи борошно”⁶⁴⁰.

Тим часом експлуатація мешканців Донбасу в голодні роки сягнула межі цинізму — важко працюючи на виробництві, робітники фактично були переведені на самопостачання (обробляючи городи в позаробочий час), виконували безоплатно громадські роботи (зокрема й по збиранню врожаю у напівпритомних від голоду селах), “добровільно-примусово” відраховували значну частку своїх нужденних заробітків на щорічні державні позики, жертвували на

⁶³⁹ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 6 жовтня.

⁶⁴⁰ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 427–428.

розвиток авіації, радянських громадських товариств. І це в той час, як їхні кровні родичі в навколишніх селах гинули від голоду!

Стаття “Вістей” під зловісною назвою „Хто не працює — той не їсть!” констатує, що далеко не всі переродилися і стали носіями комуністичної свідомості. З 20 млн. робітників і службовців багато є носіями капіталістичної розхлябаності та ледарства. Саме відсутністю ударництва, нехлюйством викликані рішучі дії партії щодо „перевиховання” крутіїв та прогульників. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР про боротьбу з прогулами за невихід на роботу без поважних причин застосовується негайне звільнення і позбавлення „всіх прав і привілеїв, як робітника даного підприємства чи установи”⁶⁴¹ (читай — соціальних гарантій). Конкретно: робітник разом з роботою втрачає помешкання, отримане від підприємства, чи місце в гуртожитку, картки на хліб, всі види продуктового й промислового постачання і в обставинах голоду та ізоляції голодуючого села лишається напризволяще безпритульним бомжем.

Шлунок радянського громадянина ставиться у безпосередню залежність від ознак „виробничої відданості”: цьому сприяє зосередження забірних карток для працівників та членів їхніх родин у руках керівників виробництва. Систему їх видачі реорганізували таким чином, аби ними користувалися тільки ті, хто працюють. „Відтепер — жодного фунта хліба, жодної речі споживання з державних фондів постачання робітникам не повинен одержати ледар і прогульник, що намагаються нажитися на чужій праці!”⁶⁴² — під такими патетичними заявами приховувалася брутально цинічна політика „перевиховання” дрібнобуржуазних шарів населення, переорієнтації їхньої свідомості, як підносилося, на комуністичних, фактично ж — тоталітарних засадах. Голод добре прислужився як універсальний засіб масового перевиховання мас.

Паралельно в повсякденне життя промислових об’єктів запроваджується, як явище цілком легальне й офіційне, система „добрівільних” громадських контролерів та сексотів, що працюють на зміцнення тоталітаризму. Задля формування атмосфери упередження й придушення будь-яких проявів інакомислення зростає відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутується молодь.

У вересні 1932 р. „Вісті” зарясніли повідомленнями про прорив на шахтах Донбасу, залізничних ремонтних майстернях, будів-

⁶⁴¹ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 20 листопада.

⁶⁴² Там само.

ництві шляхів⁶⁴³. „Нехлюйство, розгартіяш, знеосібленість на механізмах і на будівництві, безвідповідальність — ось коріння глибокого прориву шляхового будівництва”⁶⁴⁴.

Водночас набирає обрисів примара націоналістичної загрози. Вона „розповзається” з західних кордонів України, а саме: з Мархлевського польського й Пулинського німецького районів. Шириться ерозія масової політичної свідомості. Потроху вимальовуються риси майбутнього образу ворога — польського й німецького буржуазного націоналізмів

Буржуазний націоналізм — польський та німецький у купі з українським — проголошуються ворогами радянського ладу номер один. Як тільки стабілізується продовольчий стан — настане їхня черга.

„Жить стало лучше, жить стало веселее”

Цинічні слова Й. Сталіна, вміщені в „Правді” й тиражовані регіональною пресою без тіні сумління, безсоромно віддзеркалювали „методи” більшовицького перевиховання народу: „Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років, просту і наче сонце ясну істину: щоб стати можливим, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро”⁶⁴⁵. — Більшовицькі методи перевиховання, здавалося, приносили свої перші — відразливо солодкі плоди: „робсила” не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно придивлялася за оточуючими, — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет зайняли дописи й коротенькі записочки „колгоспників”, „іздových”, „пильних” і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. „Боротьба за рясний сталінський врожай” перетворилася на нав’язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом.

Україна на 15 вересня 1935 р. достроково виконала план хлібоздачі по всіх видах надходжень, як по колгоспно-селянському

⁶⁴³ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 2 вересня.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ Правда. — 1935. — 16 сентября; За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

сектору, так і по радгоспах, звітували ЦК ВКП(б) — Й. Сталіну та РНК — В. Молотову С. Косіор, П. Постишев та П. Любченко⁶⁴⁶.

Провісницею нового етапу в житті обивателя стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю” (25 вересня 1935 р.), яка ввела принцип єдиних цін, замість попередньої системи подвійних стандартів: високих комерційних цін і гарантованих низьких цін на продукти, що розподілялися за картками. З 1 жовтня 1935 р. знижувалися ціни на печений хліб, борошно, зерно, макарони, крупи й рис, а також масові сорти кондитерських виробів, водночас скасовувалася карткова система постачання м'яса, м'ясопродуктів, жирів, риби, рибопродуктів, цукру, картоплі. Їхня вартість встановлювалася відповідно до територіальних поясів. У Донбасі, який був віднесений до 4-го поясу, кілограм яловичини першого сорту мав коштувати 7,60 руб., другого сорту — 6 руб., третього — 5 руб., ковбаса чайна першого сорту — 10 руб., ковбаса любительська — 12 руб., полтавська — 17 руб.⁶⁴⁷. Для виключення спекуляції норма відпуску м'яса та ковбас встановлювалася на рівні 2 кілограми в одні руки.

Ціни на цукор для України встановлювалися за 1-м поясом — 4,20 руб. за цукор-пісок, 4,60 руб. — за рафінад (норма відпуску — 2 кг. на руки). Ціни на ті види кондитерських виробів, які національне та українське селянство часто не бачило впродовж усього свого життя (печиво, бісквіти, тістечка) знижувалися пересічно на 10%. Масло солоне на Україні (2-й пояс) мало коштувати 14 руб., вершкове — 15,50 руб., маргарин столовий — 10 руб. Для величезної частки обивателів міст і містечок значно важливішими були ціни на картоплю: Москва — 30 коп. за кілограм, Київ, Дніпропетровськ, Харків — 35 коп.⁶⁴⁸

Названа постанова дійсно багато важила в житті східноукраїнського селянства, і того, яке потроху долало дистрофію та тиф, і того, що, переселене з прикордонних районів, поволі приживалося на нових місцях. Втім, навіть цей вистражданий селянством владний жест, за який було заплачено мільйонам життів, Кремль не погребував використати для власного піару, вкотре „нагадуючи” народу, хто в домі господар. Країною прокотилася нескінченна

⁶⁴⁶ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 19 вересня.

⁶⁴⁷ Переважна частина території України була віднесена до 3-го поясу постачання м'ясом та м'ясопродуктами, де ціни на аналогічні види продукції були меншими пересічно на 20 коп. за кілограм.

⁶⁴⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

черга мітингів, присвячених „обговоренню історичної постанови”, на яких робітники та колгоспники з цілком зрозумілих причин вітали рішення партії та „мудрого проводу великого вождя т. Сталіна”⁶⁴⁹.

Селяни на польових станах мітингували і дякували владі за те, що вона дозволяла їм споживати плоди своєї праці. Життя, здається, потроху налагоджувалося, входило у докризовий ритм. Робота — магазин — клуб — відпочинок. Весь рік розбитий на ударні десятиденки, місячники. Ударництво охоплює не тільки окремих людей: змагаються цехи, бригади, сільради, національні райони. Праця з буденної повсякденної рутини, здається, перетворюється на сенс життя мільйонів. Проте, це лише агітка. Насправді праця, тяжка, виснажлива, без вихідних і свят — це свого роду „білий квиток”: „ударники” потрібні владі — їх обходять репресії. Той, хто може працювати, поки отримує свою пайку — у вигляді можливості жити.

Поволі не лише в організаційному сенсі (нагадаємо, що в 1934 р. припинила своє існування Комісія національних меншин ВУЦВК), а й на низовому освітянському рівні сходиться нанівець політика корекції. Загалом, школи національних меншин відчутно відставали від українських по всіх напрямках. Перманентні зміни в підходах до „реформування мов” (причому, всіх без винятку) в контексті цілковитої відсутності відповідної матеріально-технічної бази перетворювали більшовицькі культурні реформи на прожекти, а роботу національної школи на суцільний хаос. Потерпаючи від невідповідності власної кваліфікації проголошуваним завданням, намагаючись самотужки дати дітям достатній обсяг знань, вчителі національних шкіл не мали можливості впливати на деструктивні для національних культур процеси. Оцінюючи досвід викладання урумської мови в старогнатівській школі, вчитель В. Салчі, зазначив, що перехід на національну мову викладання підвищив інтерес дітей до навчання, щоправда, робота ця доволі копітка, оскільки дітям доводилося вивчати багато нових слів задля збагачення мови. Надто ускладнювала діяльність викладача відсутність підручників для шостого класу практично з усіх профільних дисциплін. Наприкінці своєї замітки В. Салчі в завуальованій формі („... крім того я сам ще недостатньо працюю над собою”⁶⁵⁰) зазначив, що й учителі страждали від недостатнього словарного запасу (точніше, від неспівпадіння кримсько-татарської та урумської мов).

⁶⁴⁹ За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.

⁶⁵⁰ В. Салчи. На своем родном языке // Вперед. — 1934. — 19 сентября.

„Жити стало краще, жити стало веселіше” — вислів Й. Сталіна намертво в’їдається в свідомість радянського селянина, перетворюючись на прислів’я. „Багатіти не ганебно!” — дзвонять газети. Пройшло кілька років, і влада дозволила тим, хто вижив у Голодоморі, думати, що їм дозволено мати щось, крім ліжко-місця в комунарському гуртожитку. Село відкликається на гасло всією простою повнотою своєї замордованої душі. Воно згоджується працювати в колгоспах не за страх, а за совість. Замість колишніх різдвяних свят, про які ані пари з вуст, наче їх ніколи не було, — ударні будні. Влаштовуються так звані „стахановські дні”.

Видруковуючи веселі „колгоспні частівки”, преса не соромлячись „нагадувала” про те, як тяжко живеться трударям інших країн. „Їх життя тяжке і безрадісне, ще гіршим воно буде в новому році. Говорять цифри й факти ... 2 400 000 чоловік вмерло від голоду в усьому світі за 1934 р.”, — зловтішалася преса, замовчуючи, що голодомор 1932–1933 рр. забрав в одній лише Україні значно більше за весь капіталістичний світ, — „1 200 000 покінчили самогубством в 1934 р. із за неможливості заробити собі на прохарчування. Із 2 мільярдів чоловік, що живуть на земній кулі, принаймні, 500 млн. не мають змоги сяк-так харчуватися. Зросла експлуатація робітничого класу і трудящих, катастрофічно падає зарплата, збільшується кількість бездомних і безробітних”. „Підсумки фашистського господарювання за 1935 рік. Державний борг — 30 мільярдів марок”.

Не кращим виставлялося життя польських робітників. Середній зарібок лодзинського ткача, який працює на 4 верстатах, складає 20–25 злотих на тиждень. Робітниці отримують 8–10 злотих на тиждень, що, за висновками радянських репортерів, дає можливість родині з 4–6 осіб харчуватися хлібом та рідкою юшкою⁶⁵¹. Радянська дійсність вимальовується незрівнянною антитезою лякалкам з закордоння. Тут — всенародне трудове піднесення, народи країни щільними шеренгами крокують у багате радісне життя.

Попри страхітливу руїну виробничих сил села промислове зростання країни було стрімким і викликало відповідні зміни в її міському населенні. Урбанізація була найвідчутнішою за всю історію України — від 5,4 до 11,2 млн. між 1926 і 1939 р. Приріст міського населення становив 20% і відбувся також шляхом зарахування великих сільських поселень до категорії міст⁶⁵². У період між всесоюзними переписами частка міських мешканців зросла з 18,5 до

⁶⁵¹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 січня.

⁶⁵² Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — С. 155.

36,2% населення. В регіональному вимірі зростання відбувалося нерівномірно. Найбільший приріст городян спостерігався в Донецько-Криворізькому басейні. На Донбас і Придніпров'я припадало $\frac{3}{4}$ приросту міського населення. Якщо в 1926 р. в містах Донбасу проживало 26% населення регіону, в 1939 р. — 48%⁶⁵³.

Зміна співвідношення сільського й міського населення в структурі народу України загалом, Донбасу зокрема, стала епохальним наслідком колективізації та Голодомору. Вона, безперечно, була першим кроком на шляху її перетворення на сучасну індустріальну державу. Однак, більшовицькі методи модернізації спричинили надшвидке кількісне зростання частки городян без відповідних якісних змін в інфраструктурі населених пунктів та підготовки масової свідомості. Наслідки не заставили на себе чекати. Це був крах гасел епохи „Великого стрибка” про тотальну політехнізацію робсили. Робітництво середини 30-х рр. — на загал малоосвічене, з низьким рівнем кваліфікації, ментально й кровно зв'язане з селянським традиційним світом. Власне, село прийшло в місто і принциповим чином вплинуло на хід етнокультурних процесів у ньому.

Не менш важливо усвідомити, що радянський модернізаційний ривок відбувався на тлі економічного занепаду села й найжахливішого голоду ХХ ст., який спотворив життя донбаського міста. Після скасування карткової системи центр роздрібної торгівлі перемістився до державних крамниць та ларків — влада дуже добре усвідомила „виховну” роль „продовольчих труднощів” і прагнула закріпити за собою роль визначального гравця на споживчому ринку. Віднині вона вирішувала: кому, скільки і за якими цінами продавати. Місце базару посідають булочні, овочеві та м'ясні магазини, універмаги. Вони зазвичай не задовольняли запити населення. Останні на альтернативній основі втамовувалися мережею кустарних кооперативів⁶⁵⁴.

Потроху змінювався зовнішній вигляд міст і містечок. Вони розвивалися за генеральним планом у відповідності до ухвалених стандартів⁶⁵⁵. Стихійна забудова зводилася до мінімуму. Уперше за тривалий час держава вкладала гроші в ремонт і зведення нових будинків — промислові міста гостро потребували нового житла,

⁶⁵³ Там само. — С. 156.

⁶⁵⁴ Октябрь. — 1935. — 3 января.

⁶⁵⁵ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество “Еврейское наследие” // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

робітничі поселення розросталися навколо фабрик, заводів, шахт. Тут будували переважно бараки — примітивні, наспіх зведені багатоквартирні споруди для, як тоді здавалося, тимчасового проживання. „Зручності” — на дворі.

У шахтарських селищах починає реалізуватися програма перетворення похмурих, брудних поселень на зразкові міста-сади. Розроблювані впродовж 20-х рр. проекти архітекторів, як здавалося тоді, набирали реальних обрисів. Інфраструктура міст і містечок вибудовувалася за радіальним чи квартальним принципом. У центрі — райком чи обком партії, адміністративні споруди, театр чи клуб, бібліотека, магазини, пошта. Центр, як правило, електрифікований з кінця 20-х рр. Навколо — спальні райони, робітничі слобідки, з притаманною їм тіснявою, побутовою невлаштованістю. Вулиці в центрі асфальтуються чи брукуються — і це не дивно, тут відбуваються масові процесії, мітинги з нагоди всесоюзних свят, сюди час від часу навідуються “високі гості” — все має бути охайним. В окремих районах проводять водогін — він поки що вуличний, розрахований на кількасот, або й тисячу сімей. Завдяки організованим колективним зусиллям місцевої спільноти, як правило до травневих свят, висаджують дерева, створюються клумби. Міські райони змагаються між собою в озеленінні. Масовим явищем стає створення скверів та парків. Відносно нове явище — ідальні: заводські (на підприємствах) та комунальні — вони виявляються доволі зручними в користуванні.

Громадський транспорт залишався привілеєм столиці та великих міст. У містах та містечках Донбасу населення долало відстань до роботи, школи, ринку пішки.

Як новостворені так і ті, що мають давню історію, міста й містечка набувають ознак універсальності. Звичайно, в них ще помітний історичний, місцями етнічний колорит, але він вдало ретушується радянським макіяжем: кумач та плакати-гасла прикривають рештки буржуазного будівельного мистецтва, в центрі міста — незмінні пам’ятники В. Леніну та решті більшовицького пантеону. Переіменовуються вулиці (замість дореволюційних Банної, Синагогальної, Великої Скотопрогінної) тиражуються ухвалені для загальносоюзного вжитку (Пролетарська, Луначарська, Радянська, Ленінська, поки що Зінов’євська та Каменівська). Переіменовуються й міста — Юзівка стає Сталіним, Луганськ — Ворошиловградом і т. п.

Характерною прикметою процесів радянської урбанізації залишалася її техногенна спрямованість. В роки перших п’ятирічок у влади була можливість планувати майбутнє міст Донбасу з

розрахунком на перспективу. Однак вона думали не про майбутнє побутове благополуччя народу, а про пришвидшення комуністичного майбутнього. Скажімо, замість того, аби спрямувати зростання Юзівки/Сталіно на південний схід (Старобешевський напрямок) і з урахуванням рози вітрів вивести житлові масиви з зони ураження промисловими викидами, столиця донбаського краю “підставилася” під них всією своєю площею і згодом (мірою зростання виробництва) перетворилася на зону екологічного лиха.

Натомість в центрі цього міста споруджувалися величні споруди в стилі сталінської класики, що мали своїм виглядом створювати обличчя нового індустріалізованого Донбасу — оперний театр, кінотеатр ім. Т. Шевченка, готель “Донбас”, будинок піонерів по вулиці Артема, торговельний комплекс “Москва” — саме на них витрачалася лєвова частка асигнувань обласного бюджету. Трударі, руками яких нагромаджувалося суспільне багатство, жили в принизливих умовах. Більше того, на новобудовах 1932–1934 рр., таких як, трамвайні лінії, автошляхи, закладка нинішнього парку відпочинку ім. Щербакова, будівництві водогону та каналізації лише в 1934 р. (ще голодному році (!)) мешканці Сталіно відпрацювали безкоштовно три мільйони трудоднів⁶⁵⁶.

Жахливими лишалися побутові умови постійно зростаючої пролетарської когорти. Рекрутуючи все нових і нових новобранців на шахти та заводи, влада “забувала” подумати про те, в яких умовах вони житимуть. Прикметою ставлення влади до новоспечених пролетарів був так званий “білий кар’єр” на місці сучасного цирку — сотні напівземлянок, виритих на схилі яру, в яких тулилися родини робітників.

Поміж тим міста й містечка тиражують типові ознаки радянського поселення міського типу, принаймні в адміністративній частині. Мало відрізняються фото центральних та регіональних газет, які демонструють обличчя міста в травневі та листопадові свята. Певною мірою так само, як стандартизується оточуюче середовище, стандартизується свідомість широких верств міського населення. Не останню роль у цьому відіграє преса. З середини 30-х рр. всі міські та районні газети тиражують обов’язковий інформаційний набір. Перші два розвороти несуть вістки з Кремля та решти країни. Трохи інформації зі світу, майже третина присвячена місцевим подіям. Оскільки влада призвичаює населення до читання (через обов’язкові політінформації у тому числі) — громадяни, навіть най-

---

⁶⁵⁶ Парсенюк Б.Ф. Доля секретаря обкому // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 435.

менш освічені, потроху об'єднуються спільним інформаційним полем. Це раніше у євреїв були свої свята, у православних свої — тепер і свята, і будні у всіх однакові. Позитив у тому, що завжди є спільна тема для розмови. Негатив у тому, що все це — брехня, насаджувана силоміць.

Голод 1932–1933 рр. дещо призупинив відтік людної з депресивних районів, проте не змінив генеральних тенденцій перерозподілу людної у республіканських та союзних масштабах. Як тільки ознаки виходу з кризи унаочнилися й відновилося вербування на великі будови, міграція з містечок Правобережжя знов набрала суттєвих розмірів. Мігрувала переважно молодь, підлітки, які тільки вступали у життя. Вони їхали навчатися до ФЗУ, технікумів, згодом — вишів. Так, у невеличкому Любаничі 70 молодих євреїв виїхало на навчання, вдома бували рідко, з батьками спілкувалися листами⁶⁵⁷.

Якщо в 20-х рр. змішані браки ще рідкість, у 30-х рр. вони у містах перетворилися на звичайне явище. Молодь визнає за шлюб тільки реєстрацію в РАГСі.

Радянська школа, демографічно відокремивши дітей нацменшин від решти, з одного боку зберігала формальну цілісність етнічних груп. Водночас вона запустила механізм етнічної акультурації, оскільки за своєю суттю мала позанаціональний, штучний характер.

Повсякденне життя дітей та підлітків обумовлювалася вже, скажімо, не тисячолітніми традиціями єврейської спільноти, а їхнім членством у піонерських та комсомольських організаціях. Дозвілля, навчання та робота школярів та фабзавучівців набували універсальних форм у межах величезної Країни рад. Молодь та дітлахи, часто всупереч традиціям родини, влаштовували суботники, збирали макулатуру, були членами кружків стрільців, фотографії, авіамоделювання, працювали з жовтенятами, були завсідниками піонерських таборів. Крім того, вони були найактивнішими учасниками антирелігійних акцій. Через них школа, комсомольська та піонерська організації (власне, держава) без вагань втручалися в приватне життя родин, самовпевнено „перевиховували” „відсталих” батьків, читали їм політінформації, викидали мезузи, перешкоджали виконанню релігійних ритуалів. В антитезу традиційним батькам діти виокремлювали в будинку свій „червоний куточок” з власним пантеоном і власними ритуалами. І так — без винятків в усіх етнічних громадах.

⁶⁵⁷ Октябрь. — 1936. — 6 июля.

Свідомість дитини, вихованої радянською школою, була, власне, універсальним зліпком свідомості будь-якого вихованця радянських шкільних установ. Життєвий алгоритм, насаджуваний школою, доволі дотепно відображений автором „Зелменян” М. Кульбаком. — Хлопчики діляться своїми міркуваннями. Один питає іншого: „Ким ти будеш, коли виростеш? Більшовиком чи комуністом?” — „Я буду більшовиком п'ятого року”, — відповідає той. Далі він описує очікуваний алгоритм майбутнього — спочатку він розпишеться в РАГСі, далі піде на війну, потім — підніматиме врожайність⁶⁵⁸. І, як покаже майбутнє, цей алгоритм справдиться, принаймні для тих, хто в тій страшній війні виживе.

Шириться трансмутація культури повсякденного співжиття етнічних громад міста, інтереси яких чимдалі більше стикаються, переплітаються, взаємодіють чи суперечать між собою. Матеріальна культура етнічних груп зазнає різючих змін, водночас відчуваючи визначальний тиск масової радянської культурної традиції. Місто разом, загальною громадою трудових колективів, справляє 1 Травня та 7 Листопада. І євреї, і мусульмани в якості святкового дня отримують раніше не притаманний їм Новий Рік. У 1936 р. їдишомовна преса повідомляє, що єврейські школи прикрасили ялинки, а за ними — новорічні ялинки влаштували для своїх дітей окремі родини⁶⁵⁹. Отож, багаторічні зусилля по впровадженню більшовицької культурної доктрини, здається, увінчалися успіхом — у побуті потроху стирається різниця між юдеями та гоїм [всі решта, — не євреї. — Авт.]. Принаймні, її не випинають, а старанно приховують. На повістці дня — нові ідеї, у народу — нові герої — люди нової епохи. Молодий комсомолец чи комуніст, фізично міцний, загартований, який з легкістю поціляє в „яблучко” з рушниця, стрибає з парашутом, здає норми ГПО, бігає на лижах та ковзанах, бере участь у марш-кидках у протигазах — стає життєвим орієнтиром більшості радянських школярів та студентів, без різниці національного походження. В Донбасі вимальовується і міцнішає свій сонм героїв нової епохи — це вибійник Олександр (перехрещений на все життя через помилку журналістів на Олексія) Стаханов, Микита Ізотов, бригадир ударної жіночої тракторної бригади Паша Ангеліна. Стараннями преси та партійних комітетів свої герої-стахановці з'являються на кожному підприємстві, у кожному районі. На їх імідж працюють часто-густо цілі бригади нікому не відомих трударів, однак явище ударництва розповсюджується і далі. Ідея ге-

⁶⁵⁸ Кульбак М. Зелменяне. — М., 1960. — С. 73.

⁶⁵⁹ Октябрь. — 1936. — 30 декабря.

роїчного трудового подвигу нав'язливо пропагується засобами мас-медіа, працівниками навчальних закладів, партійними й комсомольськими провідниками. Врешті, ці ідеї заповоняють голови і вихідців з колишніх єврейських гетто, і німецьких колоній, і маріупольських греків, і росіян, і болгар. Щоправда, не так вони розповсюджені поки в середовищі менонітів та поляків, та останніх з кожним роком все менше.

1937 рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській країні свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання показної радості та утаємниченого жаху перетворило 1937 рік на особливий. Радянську пресу „кидало” від солодкоголосих нарисів і заміток про чергові досягнення до енергетичних „чорних дір”, в яких — матеріали з політичних процесів та витяги розстрільних присудів.

Втім, не лише в свята населення перебувало під пильним наглядом відповідних урядових структур. Політична машина не випускала пересічних обивателів з поля зору ані на хвилину: польові бригади акуратно отримували газети, при тракторному вагончику впорядковували вітрини з газетними вирізками із постановами партії та уряду, по бригадах щоденно перевірялися договори соціалістичного змагання, наприкінці робочого дня проводилися 15-хвилинні виробничі наради, де обговорювали результати роботи, а їй наслідки заносилися на дошки показників⁶⁶⁰. Районна преса рясніла замальовками про „передовиків” політосвіти в середовищі обивателів. З них дізнаємося, що у вільний від стахановської роботи час сільські й міські трударі в обов'язковому порядку слухали політінформації, здійснювали читку газет та обмінювалися міркуваннями про політичну ситуацію в світі. Найбільший інтерес, як відзначалося, викликали бесіди про героїчну боротьбу „іспанського народу проти озвірілого кривавого німецько-італійського фашизму і героїчну боротьбу китайського народу проти японських окупантів”⁶⁶¹.

⁶⁶⁰ Культработа на севе в колхозе „Парижская коммуна” // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁶¹ Семенов С. Культработа на севе в колхозе „Парижская Коммуна” // Вперед. — 1938. — 26 марта.

Не лише дорослі, а й значно більшою мірою діти, були наче павутинням, оплетені нав'язливою більшовицькою пропагандою. Діти ганьбили в пресі своїх „відсталих” батьків, освідчувалися в любові товаришу Сталіну, брали на себе стахановські зобов'язання стосовно освіти, шестикласники збиралися на траурні мітинги пам'яті загиблого В. Чкалова й виголошували голосні клятви: „Любити нашу Батьківщину так, як любив її Чкалов, ми будемо відданими Комуністичній Партії та її вождю Сталіну, як відданий був В. Чкалов і будемо вчитися тільки на “відмінно” і “добре”. Будемо незмінно ненавидіти ворогів народу, як ненавидів Чкалов”⁶⁶².

Так зване соціалістичне змагання перетворилося на універсальний засіб позаекономічного визискування населення. Повідомлення про виконання норм виробітку на 150–250% стало нормою⁶⁶³. Навіть звичайні роботи на присадибних ділянках оформлялися як пункти договорів соціалістичного змагання. 12 квітня 1938 р. колгоспниці колгоспу „Гігант” Старокаранського району К. Туяхова та К. Черман викликали на „соціалістичне змагання” решту жінок району. Пунктами виклику були: добросовісне виконання виробничих завдань, досягнення „100% виходу жінок на роботу”, вивчення впродовж квітня „Положення про вибори до Верховної Ради УРСР”, „до 25 квітня завершити побілку будинків і приведення дворів у культурний вигляд”⁶⁶⁴. Соціалістичним змаганням були охоплені й школярі, починаючи з початкової школи⁶⁶⁵.

Крізь бадьорі замітки про передовиків соціалістичної праці, уквітчані то усміхненими, то виснаженими обличчями селян, пробиваються правдиві відомості про повсякденне життя, надзвичайно тяжкі умови роботи в колгоспах і радгоспах. Як і раніше, важко просувалося запровадження багатопільних сівозмін, городництва. Наприкінці 30-х рр. преса неодноразово повідомляла про небажання грецьких колгоспів займатися городництвом, попри сприятливу економічну кон'юнктуру⁶⁶⁶.

Побутова невлаштованість, як і раніше, залишалася прикметною рисою села. Найбільшою мірою це стосувалося хуторян. Мешканці хутору Ново-Григорівка Старо-Гнатівської сільради вна-

⁶⁶² Клянемся вырасти достойной сменой // Вперед. — 1938. — 28 декабря.

⁶⁶³ Так, на 12 квітня 1938 р. Е. Лішке вже заробила 183 трудодні, Челахова — 171. Див.: Вундер. О. Стахановской работой встречаем день выборов // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁶⁴ Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁶⁵ Стахановцы учебы // Вперед. — 1938. — 3 марта.

⁶⁶⁶ П. Козлитин. Не готовы к севу огородных культур // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

слідок відсутності магазину за банальними сірниками ходили за 5–6 кілометрів до Гнатівки чи Ст. Карані⁶⁶⁷. Звичайним явищем були скарги селян на неякісний хліб, який продавали сільські промаги⁶⁶⁸. Влада і далі використовувала безвідмовний коник для підвищення трудового ентузіазму населення: організовувала пересувні ларки для обслуговування колгоспників товарами першої необхідності безпосередньо в полі. Але й тут тиражувалися курйози попередніх років: товари (насамперед дефіцитні) зникали у невідомому напрямку. Для заохочування селян на час посівної в колгоспі „Новий світ” (Ст.-Каранський район) був організований пересувний ларьок, „для торгівлі були виділені: ковбаса, риба, тютюнові вироби та інші необхідні товари”⁶⁶⁹. Поставлений завідувачем ларька колгоспник С. Петров замість виконання свого „високого призначення” вивіз ларьок у поле, зачинив його і там залишив, з отриманих на 700 руб. товарів продав тільки на 170 руб., водночас наробив розтрат на 283 руб. 93 коп.⁶⁷⁰

Людська натура, попри багаторічні надривні зусилля комуністичної пропаганди, залишалася незмінною. Найбільшою мірою це виявлялося в середовищі торговельних працівників, тим більше, що тотальний дефіцит на найпростіші товари сприяв цьому. Дехто Куркчі повідомляв про зловживання завідувача магазином № 4 Старокаранського сільПО Гартфеля: „Бувають випадки обважування покупців, приховує від покупців привезений товар і для свого задоволення він продає їх пізно ввечері чи до світанку, це робиться з метою продажу цього товару своїм знайомим. Наприклад, 16 листопада у відділення сам Гартфель привіз хустки і відпустив їх не в порядку живої черги, а тільки своїм знайомим. ... 18 листопада. Привезли мануфактуру під хліб, і ось він без усякого порядку став відбирати кращу мануфактуру і відпускати своїм близьким, порушуючи тим самим загальний порядок”⁶⁷¹.

Дефіцит на все і вся, як і раніше, спотворює життя сотень тисяч сільських трударів. У грецьких селах — великих за розмірами і багатолюдних — зазвичай один магазин. У єдиному магазині с. Стара Карань за винятком винних, кондитерських та тютюнових виробів, решта товарів відсутні місяцями. Не рідкісні випадки, коли

⁶⁶⁷ Христенко. Когда мы будем иметь отделение сельПО? // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁶⁸ Вперед. — 1938. — 16 августа.

⁶⁶⁹ Зарби. Безответственный работник // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁷⁰ Зарби. Безответственный работник // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁶⁷¹ Куркчи. Возмутительные факты // Вперед. — 1938. — 27 ноября.

тут не можна купити цукру, солі, хліба. Магазин зачиняється о п'ятій годині вечора. В буфеті немає нічого, окрім залежалих пряників та напівгнилих цигарок⁶⁷².

Тим часом умови праці пересічних трударів залишаються вкрай тяжкими: трактористи, тижнями перебуваючи в полі, туляться в брудних вагончиках, без гарячого харчування, колгоспники змушені ходити на обід за 3–4 кілометри⁶⁷³. У польових бригадах робітників годують недопеченим хлібом, навіть воду, за відсутності кухлів, споживають з чого попало — використаних бляшанок, склянок тощо⁶⁷⁴. Нерідкими внаслідок цього були випадки інфекційних захворювань. У 1937 р., скажімо, епідемічного характеру в Приазов'ї набула малярія. Про те, що відбувалося тоді в колгоспах, згадував І. Стріонов: „Захворіли від цієї клятої малярії не менше 78% колгоспників. Валялися вони повсюди, де заскочували їх напади малярії: на токах, у тракторних бригадах, біля комбайнів та в інших місцях. Не вистачало людей для обслуговування комбайнів, тракторів, молотарок та іншої техніки. Мали місце простої, затримувалося збирання хлібів. Радикальних засобів для лікування малярії не було, заливали хворих хіною, після вживання якої ходили всі з жовтими обличчями”⁶⁷⁵. За відсутності хініну за ліки слугувала суспензія з молока та горілки. Знесилені люди з останніх сил убирали хліб, позбавлені елементарної медичної допомоги.

Побутові умови радгоспівських працівників повсюдно лишалися нелюдськими: „Гуртожиток третього радгоспу „Бахчовик” перебуває в найвідразливішому стані. В приміщенні брудно, тісно і відсутнє освітлення ... Печі несправні, у вікнах щілини. Не вистачає столів та стільців. Ще в гіршому стані жіночий гуртожиток. Тут навіть не вистачає постільних принадлежностей”⁶⁷⁶. Від побутового безладу потерпають слухачі технічних шкіл. Старогнатівська сільськогосподарська школа: „Студенти живуть у погано обладнаних гуртожитках, умивальників вже нема майже півроку, відсутні кружки, питну воду тримають з льодом, у лазні скоріше можна застудитися, аніж помитися”⁶⁷⁷.

⁶⁷² Савченко А. Решительно покончить с отставанием // Социалистическая победа (Ст.-Бешево). — 1939. — 10 мая.

⁶⁷³ Социалистическая победа. — 1939. — 12 июля.

⁶⁷⁴ Топалов. Улучшить бытовые условия // Вперед. — 1938. — 25 июля.

⁶⁷⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 218.

⁶⁷⁶ Вперед. — 1938. — 2 лютого.

⁶⁷⁷ Не заботятся о студентах // Вперед. — 1938. — 3 марта.

Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах зростала мережа дитячих ясел та садочків⁶⁷⁸.

Саме в ці роки набули неформального розвитку процеси маскулізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік усі робочі руки на селі, переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює. Соціальні аспекти маскулізації практично не досліджені: радянська історіографія підкреслювала цивілізаційні наслідки суцільної колективізації та залучення жінок у соціалістичне виробництво. Мляві зауваження радянських істориків про опір, який селянство чинило розповсюдженню ідей жіночої емансипації, лише схематично відбивали реальність. Тим часом переважна більшість селян і селянок сприймала поведінку активісток, як образу традиційних устоїв.

Доволі показовою в цьому відношенні була історія Паші Ангеліної, яка мріяла стати трактористкою ще з 16-річного віку, але отримала таку можливість лише в післяголодному 1934 р. В спогадах цієї жінки-епохи відверто зображені масові виступи грецьких селян проти її особисто та її тракторної бригади. За неповних шість років комуністична агітація зробила все можливе для переборення масової традиційної свідомості. В 1939 р. поруч з Пашею працювали її менші сестри: 20-річна орденоносиця Надія та колишня піонервожата Льоля. Загалом навесні 1939 р. у 20-ти жіночих бригадах Старобешівського району працювали 134 жінки різних національностей.

Зльоти колгоспників та радгоспників пропагували нове ставлення до праці. Імена жінок-трудівниць не сходили зі шпальт місцевої преси, серед них були: Марія Балакай — бригадир жіночої тракторної бригади Велико-Каракубської МТС⁶⁷⁹; знатна трактористка Старобешевської МТС, орденоносиця Віра Коссе; вихованки Параскеви Ангеліної, орденоносиці Наталя Радченко та Надія Ангеліна.

Залучення жінок до суспільного виробництва формувало нові, хоча доволі часто — штучні, стереотипи соціальної поведінки. Так, приміром, повідомлення про відкриття XVIII з'їзду ВКП(б) супровод-

⁶⁷⁸ В 1939 р. тільки в Старокаранському районі діяли 7 фельдшерсько-акушерських пунктів, 3 пологових будинки, 5 дитячих ясел, 4 дитячих садка, 27 сезонних дитячих ясел.

⁶⁷⁹ Соціалістична перемога. — 1939. — 28 січня.

жувалися зобов'язаннями жінок, задіяних у різних сферах виробництва. Курсантки Старо-Бешевської МТС В. Гордієнко, З. Орехова, О. Ковальова та Л. Терехова „включилися в похід ім. XVIII з'їзду ВКП(б)” й зобов'язалися „добитися відміток з теорії та практики тракторної справи на „відмінно”, не робити пропусків занять, повністю виконувати домашні завдання”⁶⁸⁰. Акушерка Новосьолівської лікарні М. Шуст обіцяла „проявляти чуйне й уважне ставлення до матері та дитини, своєчасно застосовуючи медичну допомогу, дотримуватися санітарно-гігієнічного стану в пологовому будинку”⁶⁸¹. Незрозумілі сучасникам особливості ментальності стахановців 30-х рр., які виконання звичайних посадових обов'язків намагалися піднести як трудовий подвиг, стали нормою. Слід відзначити, що тільки зобов'язання бригадира червонопрапорної бригади П. Ангеліної були дійсно вагомими: відремонтувати своєчасно та якісно трактори, причіпний інвентар, підібрати й укомплектувати бригаду, організувати в бригаді соціалістичне змагання й домогтися виконання завдань на 200%⁶⁸².

Кожне нагородження жінки-ударниці ставало предметом гучного обговорення в пресі. В газетах друкувалися не лише нагородні укази, а й громадські та партійні привітання з цього приводу. Часом — доволі курйозні. В 980 випуску газети „Соціалістична перемога”, перша сторінка якої була присвячена нагородженню Паші та Надії Ангеліних орденом Леніна, містилися не тільки офіційні ухвали, а й вітання старшої сестри-орденоносиці молодшій: „Вітаю з найвищою нагородою — орденом Леніна. Бажаю подальших перемог у твоїй роботі. Привіт!”⁶⁸³. Поруч — замітка „Глибоко взволновані нагородою”, в якій батьки орденосок — Микита Васильович та Єфимія Федорівна — дякували урядові та т. Сталіну за оцінку „скромних трудів” своїх дочок і зобов'язалися „до кінця своїх днів чесно трудитися в колгоспі на благо великої країни Рад”⁶⁸⁴.

Об'єктивно участь жінок-ударниць у радянських виробничо-культурних шоу на кшталт Всесоюзних сільськогосподарських виставок, оспіваних свого часу І. Пир'євим у картині „Свинарка и пастух”, розширяла межі їхньої свідомості. Доповіді П. Ангеліної⁶⁸⁵ з

⁶⁸⁰ Соціалістична перемога. — 1939. — 1 лютого.

⁶⁸¹ Соціалістична перемога. — 1939. — 10 лютого.

⁶⁸² Соціалістична перемога. — 1939. — 1 лютого.

⁶⁸³ Соціалістична перемога. — 1939. — 10 лютого.

⁶⁸⁴ Соціалістична перемога. — 1939. — 10 лютого.

⁶⁸⁵ Доклад участника Всесоюзной сельскохозяйственной выставки о поездке в Москву депутата Верховного совета СССР, дважды орденосца Прасковьи Никитичны Ангелиной // Социалистическая победа. — 1939. — 20 августа.

цього приводу віддзеркалюють світогляд жінки, яка суттєвим чином відрізнялася від типових замальовок П. Піневича⁶⁸⁶. П. Ангеліна, образ якої вимальовує і пропагує радянська преса, — це не зашорена непривітна селянка, це полум’яний агітатор і пропагандист, критик і організатор, який силою власного прикладу, виснажливо працюючи, торував дорогу для сотень і тисяч жінок нової формації. Звичайно, він не був цілковито скалькований з реального прототипу, але низка спогадів вже наших сучасників дозволяє стверджувати, що він не був і цілковито вигаданим. Паша Ангеліна, на відміну від її сестер та низки інших псевдоударниць, була явищем унікальним для свого часу. На жаль, невідповідність її ідеалів прагматизму більшовицької тоталітарної держави стала основою драми її особистого життя.

Між тим, як десятки молодих дівчат щиросердно захопившись ідеєю жіночого трудового походу, самовіддано працювали на тяжких суто „чоловічих” виробництвах, не лише пересічні односельці, а й керівний склад колгоспів був не готовий до розвитку руху трактористок. Широко рекламована пресою⁶⁸⁷ акція підготовки трактористок без відриву від виробництва в центрі її виникнення — Старобешевському районі — буксувала не на жарт. У дописі „Забыли о выковывании женщин-трактористок” йшлося про відвертий саботаж голів колгоспів, внаслідок якого в П.-Кирейвській МТС почали навчання 37 дівчат, а продовжили 23, у В.-Каракубській з 14 дівчат не займалася жодна. Незважаючи на наближення зими, для трактористок не створювалися елементарні побутові умови: будки не ремонтувалися, спецодяг не видавався⁶⁸⁸. Типове ставлення до жіночої ініціативи відображене в дописі Д. Ляшенко „Заважають стати стахановкою”⁶⁸⁹. Дівчина з українським прізвищем жалілася на керівництво грецького радгоспу „Сартана” (Ст. Карань), яке відправило її навчатися до Каракубського навчального комбінату на річні курси трактористів та комбайнерів. Скінчивши їх із відзнакою, дівчина повернулася до радгоспу та, замість підтримки чоловіків-керівників, наразилася на мовчазний бойкот. „З перших днів мені за актом здали трактор “ЧТЗ” № 2, який за зношеністю частин вимагав капітального ремонту, на що мною, завідувачем майстернею тов. Хабах й інже-

⁶⁸⁶ Якубова Л. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Випуск 4. — Кн. 2. — С. 12–20.

⁶⁸⁷ Вперед. — 1939. — 4 апреля.

⁶⁸⁸ Социалистическая победа. — 1939. — 18 сентября.

⁶⁸⁹ Вперед. — 1939. — 2 февраля.

нером тов. Воробйовим складена дефективна відомість. Проте завідувач майстерні насильно нав'язує мені неприродні частини для ремонту мого трактору". Отож, мрії комсомолки стати стахановкою розбилися під тиском реальних життєвих обставин.

Тим дивніше, що жінки в таких умовах намагалися демонструвати справжній трудовий героїзм. Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга стахановок, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, уряд не розмірковував; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно тяжкими. Оцінити побутові умови праці жінок на чоловічій роботі дозволяє замітка „Трактористки”. — Під час польових робіт трактористки живуть у вагончику („будці”), „на чистих постелях дівчата відпочивають після нічної зміни. Інструктор пересувної бібліотеки з двома товстими пакунками замовлених дівчатами книг, навшпиньки проходить до кімнати бригадира”⁶⁹⁰. Втім, умови, створені в бригаді П. Ангеліної, були скоріше винятком, аніж правилом.

Не випадково чоловіки не тільки зневажали трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на їхньому шляху. К. Ляшенко та Д. Ільїна зазначали: керівництво колгоспів ігнорувало заклик П. Ангеліної. В жодному колгоспі райцентру нема жінок-причіплювачок, а в артілі „Донбас” чоловік обійняв навіть посаду кухарки⁶⁹¹. Попри державну кампанію звеличення жінки-стахановки, практика повсякденного життя знала безліч прикладів елементарного приниження жіноцтва керівниками колгоспів і радгоспів.

Новим явищем упродовж 30-х рр. стали прояви пасивного пристосування до гендерного курсу держави. Повідомлення про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць. Сферою першочергового застосування трудової енергії жінок стало сільське господарство та освіта. В Старобешевському районі, приміром, вони обіймали 29 вищих і середніх медичних посад, 58 учительських посад, 1 — директора середньої школи, 4 — завідувачок початкових шкіл, 3 — завпедів, 2 — агрономів, 2 — зоотехніків, 2 — ветеринарних фельдшерів, 6 — помічників ком-

⁶⁹⁰ Соціалістична перемога (Ст.-Бешево). — 1939. — 8 квітня.

⁶⁹¹ Социалистическая победа. — 1939. — 16 июня.

байнерів, голови колгоспу (Гуржі) та голови селищної ради (Крищенко)⁶⁹².

Тим не менш, проблема дефіциту робочої сили і, що важливіше, невідповідність її професійних характеристик модернізаційній стратегії більшовицького режиму, чимдалі ставала очевиднішою. Певною мірою завдання оптимізації використання трудових ресурсів вирішував стахановський рух, а також позаекономічний визиск сотень тисяч засуджених. Однак ефективність цих соціально-економічних технологій з часом знижувалася. Наприкінці 30-х рр. держава пішла шляхом чергового ужорсточення трудового законодавства. 9 січня 1939 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦСПС (рос. — “Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов”) ухвалили роз’яснення про стягнення за спізнення на роботу. Відповідно до нього вводилася кримінальна відповідальність для керівників трудових колективів за потурання порушникам трудової дисципліни. Деталі розтлумачувалися в постанові „Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання”.

Прізвища злісних прогульниць оприлюднювалися в пресі. В одній з заміток газети „Ленінський шлях” йшлося про Анастасію Папазову, Анастасію Антонову, Акуліну Чапек, Катерину Хаталах, які раніше не виходили на роботу в колгосп, але, усвідомивши, що „... чесний труд у колгоспі є основним джерелом заможного життя колгоспників” (тобто, після попередження про наслідки своєї поведінки в світлі нових партійних ухвал) стали до регулярної праці і вже мають по 50–60 трудовнів. Водночас називалися інші „непіддатливі” — Євдокія Алексеева, яка мала 1,7 трудовдня, Матрона Паращевіна — 2,97, Марія Шкроб — 4,74, Ніна Карачик — 5,63 трудовдня⁶⁹³. Аналогічні повідомлення надходили практично з усіх грецьких колгоспів. Голова колгоспу „Третій рік п’ятирічки” Попов із задоволенням відзначав, що Єлизавета Стріонова, Ганна Янихбаш, Ольга Папазова, які раніше не виходили на роботу, нині виконують виробничі завдання не менш як на 120–130 відсотків. „Внаслідок високих показників виходу на роботу, колгосп добре справляється з виконанням сільськогосподарських робіт, — зазначав він. — Це є найважливішим заходом щодо отримання високого врожаю в 1940 г.”⁶⁹⁴.

Держава й далі застосовувала низку прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої. Шпальти місцевих газет

⁶⁹² Вперед. — 1939. — 8 марта.

⁶⁹³ Ленінський шлях (В. Янисоль). — 1939. — 30 липня.

⁶⁹⁴ Ленінський шлях (В. Янисоль). — 1939. — 16 серпня.

пістрявіли похвалами піонерам, які під час канікул і в позаурочний час відловлювали ховрахів. Домогосподарок зганяли на збори, на яких обговорювалися результати діяльності колгоспів за поточний період та спущені „згори” завдання на постачання продуктами промислових об'єктів. Як наслідок, домогосподарки зобов'язувалися брати участь у польових роботах і відпрацювати не менше, як по сто днів, найбільш затяті — не менш, як по 180⁶⁹⁵. Питання про те, чи можна було в такому разі вважати жінок домогосподарками, як таке, не підіймалося.

Тим не менше, притягнення значної частини жіноцтва до польових робіт і впродовж 30-х рр. залишилося невирішуваним завданням. Повідомлення преси про ухилення від колективної праці були не епізодичними. Замітка „Привлечь женщин-колхозниц к полевым работам”⁶⁹⁶ повідомляла: має місце масовий невихід колгоспниць у поле, замість того, щоби працювати на державу, стильські селянки в'яжуть вироби з вовни і продають їх на ринку „за спекулятивними цінами”. Колгоспниця Іванова з артілі ім. Сталіна в такий спосіб має 5–6 тис. прибутку, і таких, як вона багато⁶⁹⁷. 17 червня газета повідомила про колгоспницю артілі ім. Комінтерну Т. Галкіну та Є. Лаврік, які не мали жодного трудодня. 28 червня остракізму була піддана колгоспниця колгоспу „Перемога” М. Рудь⁶⁹⁸.

Наприкінці 30-х рр. відбувся передостанній сплеск формальної активності атеїстичних організацій. 15 лютого 1938 р. у кінотеатрі Ст. Карані зібралася конференція войовничих безбожників. На думку організаторів конференції атеїстична робота була не на висоті свого призначення. В районі залишалось доволі багато людей, які перебували „під впливом релігійного дурману, не тільки пересічні колгоспники, а й бригадири та ланкові, які мають у своїх квартирах ікони”⁶⁹⁹.

У таку само тінь, як і релігійна, уходила суто етнічна складова духовного життя народу. Національне, як таке, невпинно витіснялося на периферію повсякденного суспільного життя. Нечасті згадки про національну специфіку знаходимо в замітках про культурні заходи. Зокрема, в звіті про олімпіаду художньої самодіяльності в с. Стара Карань (11 вересня 1938 р.). Серед типового для часу набору культурних розваг — декламації творів „На границе”,

⁶⁹⁵ Вперед. — 1939. — 14 февраля.

⁶⁹⁶ Социалистическая победа. — 1939. — 27 апреля.

⁶⁹⁷ Социалистическая победа. — 1939. — 27 апреля.

⁶⁹⁸ Социалистическая победа. — 1939. — 11 июля.

⁶⁹⁹ К.П. Конференция воинствующих безбожников // Вперед. — 1938. — 21 февраля.

„Застава”, виконання пісень „Песня о Сталине”, „Если завтра война”, „Тачанка” тощо — схвальні відгуки про виконавців грецьких танців Сагірова, Синенка, Новожилову. „Добре виступив також гурток національних танців, в якому приймали участь виключно старики й старенькі”⁷⁰⁰. Все ж, зважаючи на національну специфіку, журі вирішило відправити на обласну олімпіаду ансамбль пісень та танців у складі 60 осіб, гурток виконавців грецьких танців (7 осіб) та драматичний гурток з п’єсою „Під дикою яблуною”.

В 1938 р. уперше за багато років сільські школярі легально готувалися до Нового року з новорічною ялинкою — репетирували пісні, вірші, танці — з надією постояти ближче до прикрашеної лісової красуні та „діда-мороза”. Пісні цілком відповідали духу епохи — „Песня о Сталине”, „Ну как не запеть”, „Если завтра война”⁷⁰¹. Для селянських дітей, на відміну від їхніх однолітків з Москви, Харкова, Києва тощо, це були нові яскраві враження. Приємних свят у селі лишилося вкрай мало. Навіть демонстрація звукового фільму у селах була великою культурною подією, на яку сходилися люди з сусідніх сіл. „Человек с ружьем”, „Дети капитана Гранта”, „Юные коммунары” засівали молоді голови новими враженнями, думками, естетичними стандартами, які перекреслювали традиційні уявлення й стереотипи.

Втім, не все було гладко. Лишалися й такі анклавні етнічної самобутності, в яких загрузали хитромудрі вигадки більшовицьких ідеологів. Такими, зокрема, були створені наприкінці 20-х рр. ромські колгоспи. У своїх спогадах І. Стріонов згадував про один із них — „Нове життя” з Володарського району на Сталінщині. Колгосп складався з мешканців окраїни м. Володарськ — переведених на осілість циган. Головою колгоспу на зборах одноголосно обрали „колишнього” барона табору (це тепер можна стверджувати, що фактично табір вимушено мімікрував під радянський спосіб життя). Об’єднання отримало від держави довгостроковий кредит для закупівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. На відміну від оточуючого населення, цигани-колгоспники у вихідні дні не працювали ні за яких обставин, на ці дні у них були свої плани. — Зазвичай вони пробавлялися на маріупольському базарі, де жінки підробляли ворожінням, діти, не соромлячись, жебракували (!), а дорослі цигани міняли і навіть продавали (!) колгоспних коней. Володарський РК КП(б)У дійшов висновку, що виховна робота серед селян-колгоспників „культгає” й вирішив виділити для колгоспу

⁷⁰⁰ Полторак. Олимпиада художественной самодеятельности // Вперед. — 1938. — 14 сентября.

⁷⁰¹ Скоро новый год, скоро елка! // Вперед. — 1938. — 28 декабря.

парторга-українця. В один з вихідних днів парторг вирішив схопити колгоспників „на гарячому”. „Цигани здогадувалися, що парторг обов'язково приїде за ними на базар, і вирішили зіграти з ним злий жарт. Дорослі цигани займалися своїми справами на базарі, де були присутні десятки тисяч людей, а пацанів своїх розставили караульними на околицях базару, аби ті прослідкували парторга і повідомили дорослим циганам. Раптом на базарі цигани підняли крик: „Наш парторг приїхав!” Базарні люди зацікавилися, що то за циганський парторг, і кинулися за циганами до машини парторга. Парторг Гаркуша підїхав до базару, а там вже стояла група циган, очікуючи на нього. Як тільки він виліз з кабіни, цигани схопили його і почали качати (підкидувати догори й ловити) з криками: „Наш парторг! Наш парторг!” Парторг Гаркуша за допомогою двох міліціонерів визволився з рук своїх колгоспників, сів у кабіну поруч із шофером і поїхав до Володарська, забувши навіть про те, навіщо він приїхав. Не заїжджаючи до свого колгоспу „Нове життя”, Гаркуша прямим сполученням підїхав до райкому партії і відмовився від обов'язків циганського парторгу”⁷⁰².

Специфічно проходили в цьому колгоспі звичайні для радянської реальності політінформації. Задля залучення на них політрукам доводилося йти на хитрість — роздавати дармове куриво. Тільки таким чином „колгоспників” можна було заманити до клубу. З неприхованим задоволенням І. Стріонов описував свою першу вдалу політінформацію: „... Клуб був заповнений циганами-колгоспниками і колгоспницями, підлітками, і всі палили. В клубі піднялися клуби диму, крізь гущину якого важко було розгледіти людей ... В такому чаду я почав розповідати про революцію і Леніна. Один з циган, старий із бородою, який сидів на підвіконні (місце не вистачало), спитав мене: „Товариш, чого ж Ленін так рано помер?” Я пояснив тяжкі умови життя В. Леніна, скитання його по тюрмах та засланнях, поранення його жидовкою Фанні Каплан та ін. Той же старий, трохи подумавши після моєї відповіді на перше його питання, спитав: „От бачиш, Ленін швидко вмер, а чого ж Сталін не вмирає?” Не дочекавшись відповіді на своє питання, він піднявся з місця і, зареготав: „Го-го-го...”⁷⁰³. Чи були дієвими ці політінформації, чи можна взагалі їх було вважати політінформаціями, чи виховували райкомівські пропагандисти циган, чи останні намагалися отруїти останніх чадним газом, питання залишається відкритим. Тим не менш, своє ставлення до цивілізаційних потуг самі колгоспники висловили пізніше — взимку 1941 р. З'явившись до

⁷⁰² Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 236.

⁷⁰³ Там само. — С. 237.

голови райвиконкому, голова колгоспу, виждавши момент, сказав, що має доручення від колгоспників, які хочуть перейменувати колгосп. На питання голови РВК про нову назву відповів: „Вони хочуть назвати „Даремною працею”. На межі 1940–1941 рр. колгосп припинив своє існування — довідавшись циганською поштою про очікувану нацистську навалу, колгоспники кинули свої обійстя й виїхали вглиб Росії.

“Старший брат” та етнічні громади: нова концепція етнонаціональної спільності в містах

У другій половині 30-х рр. внаслідок активізації внутрішніх міграцій та притоку трудових мігрантів з решти союзних республік міста Донбасу перетворилися на осередки суперечливих соціальних та етнокультурних процесів.

Попри те, що великі міста Донбасу перетворилися в контексті бурхливого промислового підйому на свого роду „плавильні казани”, в яких відбувався широкий спектр процесів етнокультурної взаємодії, в них все ж існували й доволі високі стандарти підтримки розвитку етнічних культур. На відміну від невеликих міст та робітничих поселень, тут діяв широкий спектр освітніх, науково-дослідних і культурних установ. Правда й те, що переважна більшість обивателів завершувала своє життя, жодного разу не відвідавши їхні вистави. Повз них проходила й напружена робота національної творчої інтелігенції. Обиватель жив простим невибагливим життям, у якому кіносеанс залишався великою культурною подією. Представники різних етносів спілкувалися й складали уявлення один про одного не на виставках та творчих вечорах, а в міському транспорті, на виробництві, в магазинах, на вулиці, в решті, в комунальних квартирах.

Стрімке зростання населення міста ще більше загостило квартирне питання, яке набрало форми житлової кризи. Пролетарі та значна частка службовців мешкали в дерев'яних бараках. Лише в історичному центрі будинки були кам'яними та цегляними, в околицях переважали глинобитні та дерев'яні споруди. Натомість поволі вимальовуються специфічно радянські риси донбасівського міського простору. В Сталіно перший революційний монумент з'явився в 1937 р. Це був бюст Фелікса Дзержинського, який і досі “прикрашає” Пожежну площу Донецька⁷⁰⁴.

---

⁷⁰⁴ Яковленко К. Герої та героїні Донбасу, або гендер як складова радянської // maidan.org.ua > Донеччина

Дуже повільно на периферію просувалася електрифікація. Розкішню лишався й централізований водогін. Навіть у трьох містах, що утримували лідерство в забезпеченні своїх мешканців питною водою — Одесі, Києві та Харкові — проблем залишалося вдосталь. Попри розбудову мережі підприємств харчової промисловості (у Харкові з 1935 р. діяли м'ясопереробний комбінат, бісквітна фабрика, маргариновий завод, хлібобулочні комбінати тощо), їхня продукція була доступна далеко не всім. Околиці міста на загал були розорані городами, городяни тримали свійських тварин.

Дослідження останнього часу цілком обґрунтовано показують, що „для мігранта, який потрапив до міста і хотів повністю адаптуватися в ньому, асиміляція стала необхідністю. Проходячи всі стадії соціалізації, новоприбулий більше не виділявся з міського середовища, він повністю в ньому розчинявся, ставав його частиною і уже в цій ролі брав участь у асиміляції новоприбулих”⁷⁰⁵. Універсальні за своїм змістом процеси етнокультурної універсалізації відбувалися в усіх потужно зростаючих демографічно промислових містах. Вони, зрозуміло, мали свої особливості й реалізували відповідні регіональні моделі еміграційних процесів та етнокультурних орієнтацій. Де і в яких саме галузях суспільного виробництва відбувалася інтенсивна міжетнічна взаємодія; яких конкретних форм набирав міжетнічний вплив; у яких формах здійснювалася асиміляція новоприбулого населення; була це повна асиміляція чи часткова; чи надавала національна політика Кремля можливості ефективно відтворювати національні культури; які функції відігравало, власне, місто, як специфічний соціокультурний феномен, у процесах міжетнічної взаємодії, адаптації та асиміляції в республіканському масштабі та на регіональному рівні (зокрема в Донбасі) ще належить з'ясувати.

Очевидно, що вже в середині 30-х рр. ані радянські навчальні заклади, ані культосвітні установи не були спроможні виступати основою процесів етнокультурного відродження. Ставлення до проблеми в політичних і культурних колах було доволі суперечливим. Втім, культурна еліта УРСР у другій половині 30-х рр. перестала публічно висловлювати своє ставлення до російського культурного „ренесансу”. Попри розгром українського відродження суспільні настрої, які підкреслювали ментальну привабливість „особливого шарму” Чернівців та Львова, нехтували неповторним обличчям Одеси та не приховували відразу до зросійщеного „харківського

---

⁷⁰⁵ Шарібжанов Р.В. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. н. — Харків, 2008. — С. 149.

багна”, так хвилююче описаного М. Хвильовим, продовжували існувати — щоправда в радянському андеграунді. В ту історичну епоху думка, що кожне місто має своє неповторне обличчя і свою етнокультурну ауру, ще не постала на порядку денному.

Тим часом адміністративні центри російських національних районів Донбасу наприкінці 30-х рр. виявляли сталу тенденцію до перетворення на міста. Такими були, зокрема, Краснодар і Сорокине. Останні в офіційному інформаційному просторі підносяться як приклад достойного втілення генеральних планів централізованого розвитку міст. Фото нових шкіл, будинків культури, лікарень тільки підписи мають різні — на загал вони цілком придатні для розміщення в будь-яких радянських періодичних органах. Замітки на кшталт „Новый поселок — новые люди” підкреслювали, що робітничі селища змінилися не тільки зовні. — В них жили не колишні зашорені вузьколобі російські мужики й баби, тут мешкали люди нової епохи — передовики-стахановці. Типова замальовка: робітниче поселення при шахті № 12 (Краснодонщина). — Незважаючи на невелику кількість населення (трохи більше 3 тис.) воно з моменту утворення в степу розбудовується як місто: шахтарі отримують світлі квартири, в кожному будинку електрика, в клубі демонструються звукові кінострічки, запущений водогін, працюють навчальний комбінат, дитячі ясла та садок, медичний пункт, двоповерхова школа-десятирічка на кілька сотень учнів, їдальня, чотири магазини, пошта, бібліотека. В нових шахтарських родинях і діти зразкові: син-шахтар виконує норму щонайменше на 250%, дочка — не аби-хто, а „комсомолка-відмінниця радянської торгівлі”⁷⁰⁶.

Важливу роль у прискоренні урбанізації шахтарських селищ відіграли масовані вербування робсили у вугільну промисловість — важка промисловість республіки гостро потребувала палива. Паралельно розбудовувалася інфраструктура робітничих поселень, відкривалися нові підприємства, які забезпечували зайнятість, вводилася в експлуатацію сітка ФЗУ, які опікувалися фаховою підготовкою робітників.

Потроху на краще змінювалися й універсальні культосвітні та виховні заклади: дитячі садочки промислових російських районів суттєво відрізнялися від решти національних районів — сільськогосподарських за основним напрямком свого господарського розвитку. Стаття „Культурно воспитывают детей” пропагувала досвід дитсадка шахти № 1-5 біс: вихователі зацікавлені розвитком дітей, за

⁷⁰⁶ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 7 ноября.

кожною дитиною закріплені ліжко, тумбочка, верхній одяг зберігається в окремії кімнаті, дівчатка й хлопчики в чистеньких костюмчиках, дітям завжди готують свіжі страви. Підсумовуючи опис зразкового садочка, щасливий батько І. Шестьоркін висловлює свою щиру вдячність „... партії та уряду й особисто вождю народів, батьку, другу й вчителю Йосипу Віссаріоновичу Сталіну”⁷⁰⁷.

Втім не повсюди соціалістичний побут перемагав. Як і в попередні роки, найбільш вразливе місце повсякдення трударів — радянський “общепит”. Про нього в газети пишуть часто і з натхненням, навіть у віршах. Більш тривіальною мовою замітка П. Ломакіна з російського — Краснодонського — району: „Столи й стільці є в недостатній кількості, не вистачає також посуду. На кухні — антисанітарія: підлога не миється, повар ходить у брудному халаті. Їжа готується неякісно”⁷⁰⁸. Величезна кількість заміток і повідомлень розкриває складні побутові умови населення робітничих центрів, врешті, не їхнє кардинальне покращення, а інтенсифікація виробничих процесів становили основну мету тодішньої влади.

Більш виразно, аніж у селі, наприкінці 30-х рр. виявляється універсальний потяг держави до ненормованого визискування трудового потенціалу пересічних громадян. У газетах шахтарських районів Донбасу мало йдеться про побутові та культурні потреби населення, однак, нав’язливо тиражується установка на надривну щоденну працю. Повідомлення про виконання норми на 200–250% — звичайне явище, не менш буденними стають зауваження про те, що дехто (забийник Коротченко) виконує норму на 350%, а дехто (Ковалік) на 550% (!)⁷⁰⁹. Не менш нав’язливі повідомлення підносять, як взірець, поведінку шахтарських дружин — „домогосподарок” (!). Йдеться про те, що жінки не тільки працюють у шахтах нарівні з чоловіками (вибійницями, коногонами, навальницями вугілля, лебідницями). „Десятки домогосподарок приходять на шахту, аби побільшовицькому боротися за успішне завершення господарського плану”. На передовій копальні № 2-біс-17 працює 16 домогосподарок, всі вони перевиконують виробничі норми. Домогосподарка Кіречевська працює відкатницею, щодень виконує норму на 160%, Єфросинія Ріпная — на 161%. „Видатних успіхів досягла домогосподарка т. Глушенкова, яка працює плитовою ... Зараз на змаганні

⁷⁰⁷ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 1 августа.

⁷⁰⁸ Социалистическая родина. — 1939. — 1 августа.

⁷⁰⁹ Туданов И.Л. Обязательство перевыполняют // Социалистическая родина. — 1939. — 11 октября.

плитових на шахті тримає першість, систематично виконує норму на 140%”.

Сучасник не одразу й зрозуміє, навіщо домогосподарки працюють у шахті. Якщо вона працює відкатницею чи лебідчицею, то яка вона домогосподарка? Відповідь на непросте питання тривіальна: домогосподарки працюють безкоштовно, вони, виявляється, — золотий фонд радянської держави, її найсвідоміша частина, яка працює заради ідеї. Ідея, як йдеться, висока — разом з чоловіками-гірниками „до 7 листопада видати 12 000 тонн вугілля понад річного плану”⁷¹⁰.

Шпальти тиражують фото ударниць вугледобувної промисловості — стволкових, виборниць, путшових — на загал — завербованих під час оргнаборів: одноманітні гладко зачесані голови із вимушеними нерадісними посмішками, напруженими потухлими очима. Статті з запалом розповідають про те, як ударниці вже з 1932 р. самовіддано працювали під землею, добиваючись допуску в шахту. За лаштунками заміток залишаються їхні мотиви — в такий спосіб сільські дівчата рятувалися самі і намагалися врятувати від голодної смерті своїх рідних — шахтарська пайка була однією з найвагоміших серед робітничих професій. Розплата не забарилася — зі шпальт дивляться передчасно постарілі жінки, в неповних тридцять вони виглядають на п’ятдесят. Промисловість потребує палива, у топках п’ятирічки горять не тільки тонни вугілля, а й сотні тисяч людських доль. Починається рух за створення жіночих вугільних бригад — пієтетно названий „чудовим рухом жінок-патріоток”. Репортаж після першого трудового дня бригади комсомолки Олі Федорової (з п’яти осіб) підбиває підсумки („непогані результати”) і закликає решту комсомолок спускатися в штреки⁷¹¹.

В межах СРСР універсального характеру набувають процеси мовної стандартизації, і, як наслідок, зростає потяг частини етнічних громад до мовної асиміляції. Дуже помітним він був у єврейському середовищі. Фактично, описавши доволі велике коло, ідея перетворення їдишу на мову культурної перспективи єврейського народу вернулася „на круги своя”. Ідея освіти національними мовами потроху себе вичерпує, причому не стільки через політичні проблеми, скільки на рівні обивательської ментальності. Про це ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: „Факт полягає в тому, що для наших інтелігентів їдиш поки що не є рідною мовою. Кожен із нас ... мав можливість впевнитися в тому, що

⁷¹⁰ Социалистическая родина. — 1939. — 11 октября.

⁷¹¹ Социалистическая родина. — 1939. — 18 октября.

полум'яні оратори, які виступають за розвиток і процвітання літератури мовою їдиш, багато тижнів поспіль не звертаються до неї. Я жодного разу не зустрічав інтелігента, який розмовляв би на їдиш у своєму власному домі з дружиною та дітьми .... Незважаючи на захват декого з нас із приводу розвитку літератури й культури на їдиш, вона ще не стала нашою потребою, ми ще не злилися з нею, й у всьому, що ми робимо в цій сфері, помітний внутрішній надлом”⁷¹². Наприкінці 30-х рр. ситуація відродилася в своїй новій історичній версії. Принаджені перспективами соціальної реалізації, доволі широкі верстви етнічних громад свідомо стають на шлях затвердження російськомовної ідентичності. З суто єврейським гумором такі настрої передає автор „Зелменян” М. Кульбак. — Типова „єврейська матінка” радіє за свого сина, який переїхав до міста і там знайшов собі пару „из очень приличной семьи, в доме говорят только по-русски”⁷¹³.

Наприкінці 30-х рр. тенденції мовної асиміляції в середовищі всіх без винятку етнічних меншин отримали вагому підтримку в вигляді окремих наукових концепцій, які тоталітарний режим взяв на озброєння і, попри проголошену відданість ідеалам рівності і братерства, використав у якості методологічного підґрунтя згортання політики коренізації. Ним, зокрема, став засуджений у відомій лінгвістичній дискусії 1950 р. марризм — дітище в дореволюційну епоху людини крайнє правих поглядів з виразними релігійним акцентами. Більше двох десятиліть марризм вважався „марксизмом у мовознавстві” й міцно тримав у своїх лабетах не одне покоління радянських мовознавців, істориків, етнологів. Згідно з М. Марром мовний розвиток людства відбувався від множини мовних типів до єдності. Мови виникали незалежно одна від одної, отож не тільки слов'янські мови не були спорідненими, а й кожний, скажімо, російський діалект у минулому був самостійною мовою. Шляхом схрещування з двох мов виникала нова. Французька мова проголошувалася схрещеною латинсько-яфетичною. Висновок про те, що внаслідок історичного процесу схрещування мов людство просувалося шляхом мовної універсалізації і в комуністичному сус-

---

⁷¹² Цит. за: *Иоффе Э. К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литератур // Доля еврейской духовной та материальной спадщини в XX ст.: 36. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.*

⁷¹³ *Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество “Еврейское наследие” // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>*

пільстві цей процес мав знайти своє логічне завершення в створенні всесвітньої мови, відмінної від усіх існуючих, відіграв фатальну роль у долі поліетнічної країни. Мова майбутнього, за думкою академіка М. Марра, мала втратити звуковий характер.

Маючи мало спільного з науковим знанням, теорія М. Марра, тим не менш, доволі швидко рекрутувала прихильників упродовж 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. монополізувала теоретично-методологічні підоснови мовознавства. Принадність марризму була зрозумілою: це був псевдонауковий міф на поталу малописьменним пролеткультівцям з їхньою нав’язливою ідеєю будування революційним шляхом якісно нової „пролетарської” культури. „Вирішальну роль відігравала співзвучність його ідеї епосі. ... Марр орієнтувався на уявлення саме 20-х років, коли очікували скорої світової революції, побудова комунізму здавалася справою близького майбутнього і багато людей всерйоз сподівалися встигнути поговорити з пролетарями всіх континентів на світовій мові — „нереалістичні цілі задають масштаб, в якому будь-які реальні досягнення здадуться мізерними”⁷¹⁴.

На тлі таких суперідей щоденне животіння малокомплектних шкіл з національними мовами викладання та мовні проблеми, які вони генерували в етнічних громадах, виглядали нікому не потрібною мишачою метушнею. Поширення марризму мало вкрай негативні наслідки в галузі мовного життя на постімперських просторах. Вчення та його прибічники (завдяки тим високим посадам, які вони обіймали в радянській науці та державному апараті) своїми прожекторськими проектами не тільки заважали природним процесам, а й деформували їх. Створення алфавітів, зокрема, проголошувалося шкідливим заняттям, яке уповільнювало перехід до всесвітньої мови. Патетичні вислови на кшталт: „Якщо революція, яку ми переживаємо, не сон, то не може йти мова ні про яку паліативну реформу ні мови, ні граматики, ні, відповідно, письма чи орфографії. Не реформа, а докорінна перебудова, а зсув усього цього світу надбудови на нові рейки, на новий ступінь розвитку людської мови, на шлях революційної творчості і створення нової мови”⁷¹⁵. М. Марр пропагував свій вкрай незручний так званий „аналітичний алфавіт”, як прообраз майбутнього єдиного світового алфавіту. В одній зі своїх останніх доповідей 1933 р. він закликав цілковито переглянути

⁷¹⁴ Аллатов В.М. Марр, марризм и сталинизм // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/alp93sp.htm> — С. 6.

⁷¹⁵ Аллатов В.М. Марр, марризм и сталинизм // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/alp93sp.htm> — С. 7.

історію, відмовившись від понять „Захід”, „Схід”, „доісторія” тощо. Того року марризм здобув вирішальні перемоги в науковому середовищі, а з 1934 р. прокотилася хвиля арештів — була сфабрикована так звана „справа славистів”, відповідно до якої чл.-кор. АН СРСР Н. Дурново та Г. Ільїнський були розстріляні, решту (А. Селіщева, В. Виноградова, А. Сідорова) позбавили волі чи відправили у заслання.

Завдяки запеклій безперервній боротьбі в наукових та освітянських колах та, ще більшою мірою, масовим репресіям 1937–1938 рр. національна школа, як основа етнокультурного руху етнічних громад у майбутнє, опинилася в стані глибокого занепаду, власне, вона доживала останні дні. В 1938 р. у ній значно зросла кількість часів на вивчення російської мови. Планові ревізії показали, що діти сільських національних шкіл мали дуже слабкі навички письма та розмовної мови. Викладач російської мови та літератури Старо-Каранської греко-татарської неповної школи Ф. Іваніц констатувала, що диктант у 100 слів 50% учнів написали незадовільно⁷¹⁶. Не менш катастрофічні результати дала перевірка якості навчання в німецьких школах. Авральна підготовка шкіл до державної перевірки, зрозуміло, не могла дати позитивних наслідків, незважаючи на надлюдські зусилля вчителів та підвищені соціалістичні зобов'язання учнів. Важливо також відзначити, що наслідки „перевірки” були визначені наперед, вони найменшою мірою віддзеркалювали і реальні труднощі освіти національними мовами, і перспективні потреби освітянської галузі. Адже за місяць не можна було залагодити низку проблем, які множилися й процвітали в радянській школі впродовж останніх десяти років. Фактично, „перевірки” були відволікаючим маневром влади, скерованим на кампанію згортання освіти національними мовами.

У грудневому номері газети „Вперед” тоді вже директор Старо-Каранської НСШ Ф. Іваніц вітала перехід школи на російську мову викладання. „Так звана національна мова мало зрозуміла учням та вчителям”⁷¹⁷, — стверджувала вона і виставляла її як головне гальмо на шляху підвищення успішності учнів та їхнього кількісного зростання. Розгортання соціалістичного змагання „між учнями, вчителями та батьками” (!) було, на думку новопризначеного директора, шляхом до ліквідації прориву в питанні успішності учнів.

⁷¹⁶ Іваница Ф.С. Ребята пишут грамотно // Вперед. — 1938. — 21 октября.

⁷¹⁷ Іваница Ф.С. Итоги первой четверти учебного года // Вперед. — 1938. — 3 декабря.

Тим часом, як готується ліквідація шкіл національних меншин, в моді „українське” — у вишиванки перевдягаються місцеві управлінці, стахановці, вчителі й викладачі вишів, навіть учні єврейських і болгарських шкіл. Перегляд шпальт місцевої преси поки ще національних районів Донбасу може сформувати враження, що українізація та коренізація йдуть незмінним курсом, причому українська культура (відповідно до механічних викладок кількісного домінування) перемагає. Однак, це враження оманливе. Не тільки в сфері освіти почалося згортання національного вектору державної політики. Формула — „національна за формою, соціалістична за змістом” — стає позбавленою внутрішнього змісту пустопорожньою ідеологемою, за якою приховується прагнення влади до насадження й тиражування наднаціональної за своєю підосною масової культури тоталітарного зразка. Надзвичайно цікавий документ, датований 12 серпня 1938 р. — „Постанова Старо-Каранського райпарткому по справі кандидата в члени партії Дмитрієва”, який „організував та продемонстрував перед населенням весілля за старовинним обрядом” — унаочнює справжні підоснови національної політики нового республіканського проводу. Текст постанови, без купюр викладений у пресі, має цілком зрозуміле „виховне” призначення. Партком відзначав, що кандидат у члени партії „викликав у середовищі населення глибоке невдоволення та ненависть”. Однак, той факт, що на весіллі (згідно з тією ж постановою) гуляло півсела, наводить на думку, що відразу грецької спільноти до своїх стародавніх звичаїв (за словами замітки „релігія була злісним ворогом колгоспного ладу”) була вигаданою парткомом та сільським активом і, якби Дмитріїв не обрав для весілля вкрай невідходящий час — розпал збиральної, то, село вкотре, декларуючи свій атеїзм, відгуляло б чергове традиційне весілля, і справа не набула б розголосу. Оскільки ж півсела майже тиждень присвятило весіллю, розважаючись катанням на тачанці, і відповідно, не виходило на роботу — звичайна подія отримала кваліфікацію шкідницького заходу („затягнути збирання рясного сталінського врожаю”).

Висновки постанови мали на меті не тільки засудити Дмитрієва, а й попередити несвідомих колгоспників. Щасливий наречений був відкликаний з кандидатів, виведений із членів президії сільради, пленуму сільради. Голова колгоспу (!) Анділахай за те, що незаконно виділив коня та тачанку без рішення загальних зборів колгоспників (!) отримав сувору догану з занесенням до облікової картки. Зібрання колгоспників зобов’язали розглянути питання про кучера П. Тотая, який „напився п’яним та знущався над колгоспними

конами” і зняти його з роботи”⁷¹⁸. Як здається, цілком не випадково поруч наводилися пояснення стосовно проекту Положення про судочинство, де зазначалося, що сталінський нарком Н. Єжов та очолювана ним славна радянська розвідка „розгромила осині гнізда фашистських шпигунів, бандитів, що об’єдналися у право-троцькістський терористичний блок”.

Мляві, але від того не менш гнівні, пасажі про існуючі відхилення від освячених тоталітарним режимом норм суспільної поведінки стосувалися навіть малолітніх дітей. Дехто С. Бережної обурюється з приводу виховної роботи в школах Старобешевського району, авжеж, 6 січня „згідно зі старою, дикою традицією немало школярів 1–4 класів [...] колядували”(!)⁷¹⁹.

Не позбавлене доречності зауваження Е. Школьнікової про те, що наприкінці 30-х рр. „містечко вже не було творцем культурних цінностей, а лише споживачем. Молодь, особливо піонери й комсомольці, й частина дорослих стали активними споживачами культури, але, на загал, вони віддавали перевагу культурі не на їдиш, співали радянські пісні російською. Нова єврейська пісня не стала масовою, це впливає як зі ставлення євреїв до їдишу та нової культури на ньому, так і судячи зі спроб популяризувати її”⁷²⁰, здається цілком придатним для характеристики відповідних трансформацій у повсякденній мовній практиці та етнокультурній поведінці всіх етнічних громад України, передовсім тих, що мешкали в промислових містах. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй гідну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а привносився „згори”, він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культтехнологами. Зміст його цілком відповідав завданням тоталітарного режиму й зашламовував голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, доволі часто ще була національною, та чи змінювало це їх антигуманну сутність?

---

⁷¹⁸ Лисогор. Постановление Старокаранского райпарткома от 12 августа 1938 года // Вперед. — 1938. — 13 августа.

⁷¹⁹ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1931. — 14 января.

⁷²⁰ Школьнікова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество “Еврейское наследие” // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

Наступ на церкву

Посилаючись на архівні джерела, Г. Куромія стверджує, що вже на початку 20-х рр. у регіоні було закрито більше 40 православних церков, припинили функціонування 6 синагог, 354 молитовні (переважно баптистські), 2 римо-католицькі костели і 3 монастирі⁷²¹. Втім, мережа релігійних установ залишалася впродовж непу доволі представницькою. За даними В. Войналовича та Н. Кочан станом на 1925 р. в Донецькій губернії діяли 407 громад православної церкви (тихонівці) із 33 821 віруючим, 123 обновленські (111 164 мирян), 5 УАПЦ (4 611), 9 старообрядських-попівських (3 266), 2 старообрядські-безпопівські (62), 1 вірмено-григоріанська (175), 15 римо-католицьких (3 382), 11 лютеранських (7 722), 25 юдейських (6 045), 1 мусульманська (9), 13 євангельських християн (847), 45 баптистських (3 269), 5 адвентистів сьомого дня (203), 3 єговістських (32), 23 менонітські (3 345 прихожан)⁷²².

Слід враховувати, що офіційна статистика далеко не повною мірою відображала релігійну ситуацію на Донбасі. Нехристиянські течії внаслідок перепон і переслідувань владних інституцій йшли у релігійне підпілля. Так чинили, зокрема, катакомбники, які з'явилися тут у першій половині 1920-х рр. У фактичному підпіллі діяла та частина духовенства, яка, рятуючись від гонінь з інших регіонів, оселялася на Донбасі. Органи влади час від часу отримували повідомлення про діяльність подорожуючих ченців, які проповідували неприйнятні для радянської влади ідеї.

Час, який увійшов в підручники історії під назвою “Великий стрибок”, був по факту масованим комуністичним наступом на всіх фронтах: соціально-економічному, суспільно-політичному, культурному і, відповідно, духовному. На церкву, як давнього ворога радянської влади, припав удар страхітливої сили. 1929 р. розпочалася друга в радянській історії кампанія масового закриття церков і молитовних будинків, розстриження ченців. Їй передувала скрупульозна оцінка культових споруд та церковного майна, витрат на їх реставрацію та ремонт, утримання духовенства тощо. Плануючи вирішальний наступ на церкву, місцеві управлінці, партійні та комсомольські осередки “взяли на олівець” усе церковне майно. В ту ніч, коли місцеві активісти прийшли “побороти Бога”, ані у цер-

⁷²¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті роки. — С. 104.

⁷²² Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 59.

ковників, ані у мирян не було жодних шансів врятувати щось із церковного майна та святинь. Те, що вціліло тоді, врятувалося дивом.

Яскравий опис того, як це відбувалося зберегли нотатки грецького комуніста Івана Стріонова: “він пояснив мету нашого збору, говорячи: „Товариші! Ми зібралися сьогодні для того, аби до ранку очистити церкву від мотлоху і залишити двері відкритими”. Далі він сказав: “Все це робиться в цілковитій таємниці від населення, щоб не було ніяких випадковостей. Тому я вас і не відпускав додому вечеряти й перевдягнутися, аби не поширювалися чутки по селу про розкуркулення церкви. Погода сьогодні вночі сприяє виконанню цього завдання — йде сильний дощ. Повсюди (там, де потрібно) розставлені караульні, які будуть затримувати до ранку всіх перехожих, які можуть помітити розкуркулення церкви. Роботу почнемо в церкві об 11:30 вечора, щоб до 5 ранку завершити” ... Замки з дверей церкви зняв сам Горін і дозволив приступити до справи. Почався у церкві справжній погром: ікони летіли зі стін додола, меблі по підлозі рухали і таскали, якісь речі з тріском ламали. В церкві від сильного резонансу, був такий шум і грім, що важко було зрозуміти, як у нас не лопалися барабанні перетинки”⁷²³.

На хвилі кампанії “розкуркулювання церков” знов критично загострилися взаємини влади із менонітськими громадами та священством. Це своєю чергою спричинило новітню хвилю німецької міграції, менонітської зокрема. Під пильним наглядом органів ДПУ опинилися громади Лютеранського синоду, католицькі гуртки Святої Марії. Священники та місіонери діяли під невсипущим наглядом органів державної безпеки і за будь-які відхилення від регламенту притягалися до судової відповідальності. Судові процеси набували, як правило, гостро політичного звучання і перетворювалися владою на гучні виховні шоу.

Наприкінці 1930-х рр. справу було доведено до логічного кінця. 27 травня 1938 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила до розстрілу останнього рабина м. Сталіне С. Кодкіна⁷²⁴. Ще в середині 30-х рр. чекісти унеможливили легальну діяльність істинно-православних християн. У 1935 р. були ліквідовані останні парафії ПЦ у краї. Натомість постала розгалужена мережа підгорнівської течії на чолі з Я. Буряком з м. Красний Луч. Внаслідок діяльності

⁷²³ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 166–167.

⁷²⁴ *Войналович В.А., Кочан Н.І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — С. 73.

мандрівних проповідників громади виникли в м. Сталіне, Слов'янськ, Красний Лиман, Новоайдар. У 1939 р. репресіям було піддано і ченців Святогірської пустині — архимандрита Димитрія (Таніча), ігумена Амвросія (Горонченка), ієромонахів Мелітона (Нестеренка) та Стефана (Медведева), які не піддалися спокусам богоборчої влади. Зрештою, істинно-православні християни, котрі залишилися на волі, дотримуючись заходів конспірації, змушені були відійти у глибоке підпілля⁷²⁵.

На кінець 1930-х рр. мережа православних культових споруд на Донбасі після закриття понад 550 храмів фактично припинила існування. На 1940 р. і далі діяла лише одна православна церква в м. Олександрівськ Ворошиловградської області. Не залишилося жодної діючої католицької, юдейської, мусульманської громади. У глибокому підпіллі продовжували свою діяльність нечисленні громади п'ятидесятників та істинно-православних християн.

Внаслідок масованих репресій за національною ознакою без духовного проводу залишилися німецькі, менонітські та польські громади. Невдовзі вони взагалі завершили донецький етап своєї радянської історії.

Фактична заборона церкви та переслідування релігійного життя мали далекосяжні наслідки для ментальності мешканців Радянського Союзу загалом, Донбасу зокрема. Цілком слушно зазначають В. Войналович та Н. Кочан: “Вимушений відхід церкви у підпілля за умов високого рівня релігійних почуттів населення спричинив поширення псевдоправославних, містичних, катакомбних течій, гуртування навколо релігійних авторитетів віруючих з виразними антирадянськими настроями, активізацію різних форм нелегальної діяльності, включно з облаштуванням підпільних церков, відправленням богослужінь й виконанням різноманітних релігійних треб”⁷²⁶. Вони створювали якісно новий андеграундний контекст духовного життя промислового Донбасу. Важливо наголосити, що в своїй основі він набував апокаліптичного звучання і був глибоко антирадянським. В цьому виявилася глибока іронія історії надшвидкої радянзації “Всесоюдної кочегарки”.

З іншого боку рік від року зміцнювалися позиції атеїзму, як ментальної основи більшовицького світогляду та створюваної на його основі масової культури. Широкі верстви радянської молоді, далекоглядно залучені місцевими керівниками до кампанії закриття церков, назавжди запам'ятали той нічний досвід. Узаконене дер-

⁷²⁵ Там само. — С. 73.

⁷²⁶ Там само. — С. 76.

жавою святотатство пустило глибокі корені в свідомості партійно-радянського загалу. Руйнівні наслідки тогочасного перевороту свідомості важко оцінити повнотою навіть сьогодні.

Важливо, що це були не поодинокі вихватки ліваків початку 20-х рр., а масова показова державна акція, яка руйнувала віру людей у невідворотність покарання. Грім не грянув, як то кажуть, і небеса не розверзлися. Корінні мешканці донецьких селищ все ще зберігають страшні перекази про наслідки анафем, накладених священиками на найбільш активні в нищенні церков сільські громади. Втім ефект непокараності, навіть попри те, що майже всі учасники описаних подій згоріли згодом у пеклі Великого терору, й донині деструктивно впливає на повсякденне духовне життя регіону.

Українізація та русифікація в етнонаціональній мозаїці Донеччини та Луганщини

Через вульгарну класовість Донбас, як найбільш індустріалізований регіон України, вважався соціальною базою більшовицької революції, на відміну від українського села, що в теоретизуваннях тогочасних більшовиків зображувалося як цілковито петлорівська стихія. Саме тому вони так затято наполягали на тому, щоб залишити його в складі України, аби згодом перетворити на плацдарм для просування більшовицьких ідей в українське село. Питання особливостей його етнічного складу, перспективної орієнтації роботи культосвітніх і державних установ постали згодом, після відмови від планів скорої світової революції та проголошення курсу на коренізацію. Саме в контексті гасел коренізації питання “Донбас український чи російський?” набуло якісно нового звучання. Поволі, в міру розгортання коренізації, більш виразно залунали голоси решти етнічних громад, які вимагали врахування своїх інтересів.

Тим часом становище регіону та його мешканців у постреволюційну епоху було плачевним. Катастрофічний стан промисловості й потреба більшовицької держави-комуни в паливі стали підґрунтям радикальних дій. В лютому 1920 р. Донбас був проголошений особливою економічною та військово-адміністративною одиницею. На все чоловіче населення віком від 18 до 45 років була поширена трудова повинність, колишні працівники вугільної промисловості масово демобілізувалися з армії і в примусовому порядку відряджалися на відновлення донецьких шахт. Туди ж скерували тисячі військовополонених (денікінців), донських козаків з ліквідованих станиць. Вони поповнили лави Донецької трудової армії (ДОНТА). 40% від її загалу становили етнічні росіяни, 36% — українці, решту —

татари, поляки, німці, латиші та ін.⁷²⁷. Важко працюючи, водночас несучи варту та воюючи з “бандами”, трудармійці мали забезпечувати Країну рад паливом.

Впродовж 1920–1921 рр. мобілізації залишалися основним інструментом забезпечення кадрового голоду Донбасу. Так, приміром, з'їзд гірників, що відбувся у Москві в березні 1921 р. мобілізував 5 тис. вибійників та 15 тис. робітників інших професій на шахти Донбасу. Однак ця тактика відновлення промисловості Донбасу, як і політика “воєнного комунізму”, швидко себе дискредитувала. Восени 1921 р. від мобілізацій внаслідок їхньої низької ефективності влада відмовилася. Масове дезертирство змусило повернутися до відносин вільного найму та трудових вербувань. Водночас була скасована зрівнялівка в оплаті праці та запроваджені нові правила щодо оплати грошима та продовольством. Перший комуністичний штурм добігав свого кінця.

Упродовж жовтня–грудня 1921 р. на Донбас добровільно прибули близько 58 тис. робітників. Згодом потік мігрантів зростає за рахунок біженців з голодуючих районів. Вже 1923 р. пропозиція робочої сили перевищила потребу в ній. У 1926 р. росіяни склали більшість численної армії безробітних Донбасу (43%). 1929 р. росіяни становили більшість вибійників (53%) — однієї з найбільш небезпечних шахтарських професій⁷²⁸. Як і в дореволюційний період, аж до форсованої індустріалізації лівова частка робітників Донбасу по факту залишалася селянами-відходниками, які працювали тут лише в зимовий період (!). Близько половини з них мали земельні ділянки в Росії, а заробітками в Донбасі компенсували нестатки родин чи приїздили в надії заробити на коня, реманент тощо.

На початку 20-х рр. росіяни були другою за чисельністю етнічною групою Донецької губернії (655 962 особи). Але й тоді переважну більшість населення регіону становили українці 64% (1 609 713 осіб). Станом на 1923 р. співвідношення українців і росіян по округах Донецької губернії складало: Шахтинська округа — 27:70; Луганська — 55:39; Таганрозька — 64:30; Юзівська — 59:25; Маріупольська — 37:19; Бахмутська — 77:14; Старобільська — 92:7⁷²⁹.

⁷²⁷ *Никольский В.Н.* Борьба за возрождение государственности Украины и Донбасса (1917–1918) // История родного края. — Ч. 2. — Донецк, 1998. — С. 25–26.

⁷²⁸ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.) (монографія). — Донецьк, ПП Чернецька Н.А., 2011. — С. 143.

⁷²⁹ Там само. — С. 42.

Російське населення вирізнялося найбільш врівноваженою соціальною структурою: городянами були 49,8% від загальної маси, 50,2% — мешкали в селах⁷³⁰. Росіяни пересічно домінували в містах Донбасу, складаючи 53% їхніх мешканців. Як переконливо довела Н. Малярчук, вони переважали в населенні саме промислових округ Донбасу: в містах Юзівської округи мешкали 24% від загалу росіян Донбасу, Луганської та Бахмутської — по 19%, у Шахтинської — 17%, Таганрозької — 16%. Назвемо міста Донбасу, що за своїм національним складом були майже повністю російськими. Передовсім йдеться про м. Кам'янськ (93%), Шахти (90%), Сулін (88%), Таганрог (72%), Дмитріївськ (67%), Єнакієве (66%), Юзівка (65%), Горлівка (53%). У Луганську (46%) та Маріуполі (36%) вони склали відносну більшість⁷³¹. І лише в двох містах Донецької губернії (Дебальцеве та Слов'янськ) росіяни поступалися українцям. У дванадцяти з вісімнадцяти міст Донецької губернії російське населення домінувало. Саме ця обставина вважалася більшовиками унаочненням перспектив етнонаціонального розвитку радянської України. Саме Донбас став доказовою базою для висновків тогочасних партійних теоретиків про боротьбу двох культур, вироблені ж ними доволі штучні теоретичні установки нав'язливо запроваджувалися не лише в теорії, а й у практиці державного, зокрема національно-культурного будівництва.

Втім, Донбас, всупереч міцно вкоріненим стереотипам, не був "російським". Аграрні округи регіону на загал лишалися українськими за складом населення. Так, у Маріупольській окрузі мешканцями міст були 5% від загальної маси росіян, а в Старобільській — 0,1%⁷³². Сільська округа була цілковитою протилежністю містам. На початок 20-х рр. 98% українців, 91% росіян, 72% греків, 57% євреїв Донбасу проживали в моноетнічних селах⁷³³. У Донбасі було лише кілька районів, де росіяни становили більшість. Йдеться передовсім про сформований в епоху стихійної колонізації ареал компактного проживання росіян на східних кордонах Донбасу. Найбільше районів (8) з переважаючою часткою російських мешканців було в Шахтинській окрузі: Ленінський (95%), Усть-Білокалитвенський (93%), Глибокинський (91%), Кам'янський (82%), Шахтинський (78%), Сорокинський (74%), Володимирський (60%) та Сулінівський

⁷³⁰ Там само. — С. 44.

⁷³¹ Див.: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь–февраль 1923). Итоги городской переписи. — Т. 2. — Х., 1923. — С. 100–106.

⁷³² Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С. 45.

⁷³³ Там само. — С. 50.

(57%). До таких належали ще три райони Луганської округи: Станично-Луганський (92%), Городищенський (63%) і Петропавлівський (55%), і, нарешті, єдиний район Маріупольської округи — Ново-Миколаївський — мав у складі своїх мешканців майже 80% росіян⁷³⁴. Таким чином, росіяни кількісно домінували в населенні 12 з 78 районів Донецької губернії.

Важливо наголосити, що інформація⁷³⁵ про чисельну перевагу росіян у низці районів тогочасного Донбасу, як і про їхнє негативне ставлення до проголошеної в УСРР політики українізації, була добре відомою в Кремлі. Врешті більшовики вирішили цю проблему “хірургічно” — шляхом видалення російської частини з тіла донбасівської спільноти. У жовтні 1924 р. до складу РСФРР була передана частина Шахтинської й Таганрозької округ Донецької губернії⁷³⁶, після цього в складі українського Донбасу не лишилося жодної округи, де б росіяни становили більшість населення. З цього часу історія українського та російського Донбасу розійшлася різними шляхами.

Перспективи процесів етнічної взаємодії в цей час визначалися вже іншими соціально-економічними обставинами. Очікуваної стабілізації співвідношення етнічних груп не сталося й статися не могло: розпочалася економічна стабілізація, згодом — зростання, а вслід за цим — тривала доба трудових міграцій, що перетворилися на провідний фактор демографічних процесів у регіоні. Частка росіян у населенні Донбасу невпинно зростала. Станом на 1926 р.

⁷³⁴ Там само. — С. 49.

⁷³⁵ Як з’ясувалося згодом, під час Загальносоюзного перепису 1926 р., вона доволі часто була не цілком коректна. — Див.: *Єфіменко В.* Створення російських національних районів УСРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2012. — № 21. — С. 72–99.

⁷³⁶ Згідно з липневим рішенням політбюро ЦК РКП(б) 1924 р. розпочався процес передачі Шахтинської й Таганрозької округ до РСФРР із деяким скороченням їх території за рахунок населених пунктів із переважанням українського населення. Процедура затвердження партійних ініціатив вищими органами радянської влади завершилася 16 жовтня 1925 р. Внаслідок втрати двох округ населення українського Донбасу скоротилося на 370 тис. осіб. Як визнають найменш упереджені російські дослідники, передача до складу РСФРР Таганрога була сприйнята в Україні “вельми хворобливо”, як істотне ущемлення інтересів республіки. Побойуючись звинувачень у “великодержавному шовінізмі”, загальноросійський ЦВК рекомендував російській стороні “іти назустріч УСРР”, але партійний центр був рішуче налаштований на применшення українських претензій. “І навіть численні петиції населення пограничної зони не викликали у партійних лідерів бажання провести якийсь референдум, щоб мати формальну можливість послатися на “волю народу”. — Див.: *Борисенко Е.Ю.* Україна и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 234.

їхня чисельність збільшилася на 16,5% (764 724 особи)⁷³⁷. 1930 р. відновилися масові вербування робочої сили в Донбас в централизованому порядку. Загалом станом на 8 листопада 1930 р. з РСФРР сюди прибула 31 тис. шахтарів. Лівову частку новоприбулих становили вихідці з селянського стану, 73,4% — колишні колгоспники⁷³⁸. За даними Наркомату праці СРСР, на 1 жовтня 1931 р. з 69 820 завербованих для Донбасу працівників 59% були набрані в РСФРР, 29% — в Україні, 12% — в Білорусії⁷³⁹. Розпочалися планові мобілізації місцевого селянства на донецькі шахти та великі будівельні майданчики п'ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-рознарядок по вербуванню⁷⁴⁰. Пройде рік — півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні — тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду⁷⁴¹.

Примусова колективізація стала часом масового відходу місцевого селянства у промислові центри Донбасу. Черговою віхою етнонаціональної історії Донбасу став Голодомор. По-перше, всі етнічні складові місцевого селянства були “зачинені” у межах власних голодуючих сіл і приречені на вимирання; по-друге, після вимирання частини мешканців луганських і донецьких сіл центральний уряд здійснив спробу заселення подібних населених пунктів колгоспниками з Івановської області. Переселенська кампанія стала класикою радянської урядової колонізації. Впродовж першої черги переселення, що припала на листопад–грудень 1933 р., сюди спрямували 117 тис. мешканців Горьковського краю, Центрально-Чорноземної, Західної, Івановської областей РСФРР та Білоруської СРР⁷⁴². З 10 січня 1934 р. розпочалася друга хвиля переселення, що здійснювалася за рахунок переселенців з Київської, Вінницької та

⁷³⁷ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С. 50.

⁷³⁸ *Лобурець В.Є.* Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921–1932 рр.). — К.: Вища школа, 1974. — С. 87.

⁷³⁹ Там само. — С. 81.

⁷⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5165. — Арк. 79.

⁷⁴¹ Згадки про це рясно розкидані сторінками видання: *Бледнов С.Ф.* Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): Авторський роздум, свідчення, документи. — Донецьк: Донбас, 2008. — 304 с.

⁷⁴² *Марочко В.І.* Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків Голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 467–472.

Чернігівської областей УСРР та Центрального Чорнозем'я⁷⁴³. На відміну від переселенців з України, росіяни дуже погано прижилися в нових місцях, багато хто з них не витримав і півроку. На 1 липня 1934 р. до Івановської області повернулося 31,9% переселенців, Чернігівської — 4,8%⁷⁴⁴.

Переселення з Івановської області (3 642 господарства) завершилося 12 грудня 1933 р. (тобто, в розпал зимових холодів). Навербувавши переселенців, урядовці не забезпечили їх належно транспортом, худоба губилася в дорозі, картопля померзла. Попри надзвичайно складні умови переселенці зберегли й привезли із собою 1 640 коней, 2 880 корів, 588 телят⁷⁴⁵. Яким же було їхнє здивування на місці призначення: тут вони потрапили до іншої реальності, про існування якої навіть не підозрювали! Їхали як переселенці-ударники з великою кількістю трудоднів, на стабілізаційні зернові фонди будувати щасливе колгоспне життя, а потрапили в село, конаюче від голоду ... Вже в квітні 1934 р. повернення івановців додому набуло масового характеру, причому, втікали вночі, без попередження, перед тим за безцінь продавши худобу. Така картина, власне, не була винятком. У Марківському районі Донецької області навесні 1935 р. з переселених 401 господарства залишилося 79⁷⁴⁶. Загалом же, за неповними даними, з 8 153 господарств, що переселилися до Донецької області впродовж 1933–1934 рр., на 15 березня 1935 р. вибули 4 580⁷⁴⁷.

В лютому–березні 1935 р. сюди ж під приводом зміцнення західних кордонів були депортовані мешканці, що “не проявили себе у зміцненні кордону та колгоспного ладу”, “націоналістичні та антирадянські елементи”⁷⁴⁸. Йшлося передовсім про поляків та німців. Згідно із остаточними планами в Донецьку область впродовж лютого–березня 1935 р. мали переселити понад 3 тис. господарств⁷⁴⁹.

Нині в популярній літературі, засобах масової інформації та на рівні соціальних мереж доволі поширена думка, що росіяни Сходу

---

⁷⁴³ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Проблеми історії: факти, судження, пошуки. — Вип. 22. — К., 2013. — С. 137.

⁷⁴⁴ Там само. — С. 142.

⁷⁴⁵ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С. 178.

⁷⁴⁶ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз. — С. 142.

⁷⁴⁷ Там само. — С. 148.

⁷⁴⁸ Там само. — С. 149.

⁷⁴⁹ Там само. — С. 154.

так затято підтримали ідеї “русской весны”, оскільки є значною мірою нащадками тих переселенців, які поселилися в обійстях вимерлих українських селян. Такі заяви є нічим іншим, як вульгаризацією надзвичайно складних і трагічних історичних обставин. У будь-якому випадку лише мізерна частка сучасних росіян і російськомовних мешканців Донбасу є нащадками тих переселенців. До того ж, російські селяни, що волею долі вимушені були обживати примарні українські села, були такими ж жертвами більшовицького режиму, як і їхні попередники. Хвороби та недоїдання, рабська праця і безправ'я на довгі роки стали їхнім земним хрестом.

Не менш тяжким і стражденним було життя зростаючої когорти донецького робітництва. Саме в епоху Голодомору та сталінської індустріалізації вимирання села і неприродно швидка урбанізація стають визначальними чинниками етнодемографічних процесів у Донбасі. Українці, що в попередні часи, за одностайною думкою науковців, віддавали перевагу роботі на землі, масово рушили на шахти й новобудови. Та не лише вони в той страшний час “переглянули” своє ставлення до селянської праці. Аналогічні процеси охопили всі етнічні складові регіону, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп. Трудові вербування в епоху Голодомору дали можливість вижити низці українських, російських, німецьких, грецьких та інших селянських родин, годувальники яких ділилися із ними своєю шахтарською пайкою. Неконтрольоване вибухоподібне пришвидшення урбанізації призупинили регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. була введена паспортна система з пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені. Втім розбудова низки міст та поглинання ними прилеглих селищ⁷⁵⁰ і надалі робили свою справу.

Урбанізація перетворилася в Донбасі на об'єктивно незворотний процес і вела до зростання всіх етнічних складових місцевого пролетаріату. В 1934 р. українці становили вже 53% від робітників Донбасу⁷⁵¹, на 1939 р. їх в абсолютних числах нараховувалося

---

⁷⁵⁰ Як це сталося із грецькими Сартаною і Мангушем, що фактично перетворилися на передмістя Маріуполя. В цей же час припинили своє існування як національні Сартанський та Мангуський грецькі райони.

⁷⁵¹ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С. 153.

1 567 098⁷⁵². Сукупно значно потужніше за роки індустріалізації зросла чисельність російського населення (на 105%, тоді, як українців — лише на 60%). За висновками Н. Малярчук, упродовж шістнадцяти років чисельність городян Донбасу збільшилася майже вшестеро, відбувалося це передовсім завдяки механічному приросту. Натомість чисельність сільського населення зменшилася в півтора рази (на 586 432 особи)⁷⁵³. Урбанізація набирала обертів в усіх етнічних групах. Станом на 1939 р. не лише лєвова частка росіян Донбасу були мешканцями міст, а й 68% українців. На відміну від ситуації 1920-х рр., за даними перепису 1939 р. з 28 міст Сталінської області росіяни становили абсолютну більшість лише у двох (м. Орджонікідзе та Комсомольськ). У Сталіно їхня частка сягала 47% (220 101 особа)⁷⁵⁴.

Попри об’єктивні процеси демографічної українізації Донбасу в сфері суспільно-політичного і культурного життя відбувалися складні, суперечливі, підчас — виразно конфронтаційні процеси. Очікування українських більшовиків, артикульовані свого часу М. Скрипником: “... Український селянин прийде із своїми селянськими звичками і психологією, він прийде і зі своєю мовою та зукраїнізує місто”⁷⁵⁵, — тут не справджувалися. Тогочасна ситуація в Донбасі на перший погляд була ближчою до схеми Д. Лебедя. Попри партійне засудження його теза про невідворотність перемоги російської культури, як більш розвиненої, була радо підхоплена місцевими елітами і глибоко вкорінена в робітничє середовище. Партійно-радянський апарат повсякчас підживлював ці настрої, вважаючи, що Донбас має лишатися плацдармом зміцнення більшовицької влади в Україні.

Намагаючись обґрунтувати втручання Кремля в події на Україні загалом, Донбасі зокрема, та виправдати непересічну і красномовну російську присутність у регіональних органах влади і управління, Д. Мануїльський на початку 1920 р. писав: “... Коли почала на Україні утворюватися радянська влада, вони [росіяни] послали нам допомогу — своїх відповідальних робітників, всі ті ліпші кола робітничої інтелігенції, які виховала партія за 20 років свого існування. Своїм досвідом радянського будівництва російські робітники хотіли зробити процес утворення Радянської влади на Україні

⁷⁵² Там само. — С. 54.

⁷⁵³ Там само. — С. 55.

⁷⁵⁴ ДАДО. — Ф. Р-4249. — Оп. 1 доп. — Спр. 26. — Арк. 2.

⁷⁵⁵ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х.: Держвидав України, 1930. — С. 18–19.

найменш болючим і найбільш творчим...”⁷⁵⁶. В подальшому аналіз більшовицької кадрової політики непорушно тримався накатаного ідеологічного кліше “братньої допомоги”, а “помічники” — міцно трималися опанованих управлінських позицій.

Не секрет, що впродовж міжвоєнного періоду Донецька губернія, згодом — окружні та обласні парторганізації Донбасу посідали непересічне місце в республіканських партійних структурах. Лише перелік прізвищ їхніх очільників⁷⁵⁷ багато говорив сам за себе. Втім, під впливом українізації і в партійних органах поволі відбувалися виразні зміни. На початку українізації росіяни становили абсолютну більшість на всіх щаблях управління, практично всіх галузей народного господарства, лише в редакціях видавництв та газет поступаючись євреям. У міру розгортання політики коренізації ситуація почала стрімко змінюватися. Найбільш потужно українізувався рядовий склад партійних організацій. В 1920–1921 рр. частка росіян у партійних лавах Донецької губернії становила 71,5%, в 1922 р. — 71,2%, 1925 р. — 59,9%, 1927 р. — 38,2% (цього року українці становили вже відносну більшість — 46,8%), 1936 р. — 38,2% (українці становили вже абсолютну більшість — 51,7%)⁷⁵⁸. Якщо в 1925 р. росіянами була більшість керівних і відповідальних працівників (51%), партійних лідерів (47%), пропагандистів (42%), радянських працівників (64%), профспілкових працівників (55%), керівників промислових підприємств (67%), то вже перепис особового складу радянського апарату УСРР 1929 р. відобразив суттєво відмінну ситуацію — росіяни склали 29% радянських службовців (українці — 50%, євреї — 10%)⁷⁵⁹. В 1934 р. частка росіян в лавах парткерівників Донбасу сягала 36,5%, українців — 44%, решти національностей — 19,5%⁷⁶⁰.

Всупереч тиражованим сучасною російською історіографією кліше, доволі успішно відбувалася українізація освітньої мережі Донбасу: якщо в 1922 р. російськомовні школи склали 92% від

⁷⁵⁶ Цит. за: *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С. 65.

⁷⁵⁷ І. Акулов (19.09.1932–18.09.1933) С. Саркісов (18.09.1933–24.05.1937), О. Щербаків (8.04–3.06.1938).

⁷⁵⁸ Всесоюзний перепис людності 1926 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. — Т. XIII. — М.: Вид-во ЦСУ СРСР, 1929. — С. 17–18, 341–342, 350–353; Всесоюзная перепись 1939 года. Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. — М., 1992. — С. 68, 110.

⁷⁵⁹ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С. 75.

⁷⁶⁰ ДАДО. — Ф. 326. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 30.

загалу, то в 1923 р. — 86,2%, 1928 р. — 20,4%, а в 1933 р. — 11%⁷⁶¹. Отже, за десять років, згідно із цілком умотивованими висновками Н. Малярчук, була ліквідована разюча диспропорція між питомою вагою російського населення та кількістю російських шкіл. Втім, ситуація залишалася складною: на початок 1933/1934 навч. р. на одну російську школу (не враховуючи школи з двома мовами викладання) припадало 195 учнів, а на українську — 258⁷⁶². В Сорокинському та Верхньо-Теплівському національних районах російські школи цілком очікувано становили 85% та 77% від загальної кількості.

На шляху перетворення українізації в знаряддя ефективної модернізації на основі етнокультурного потенціалу титульної нації УСРР в Донбасі постав запеклий опір, що виявлявся як у відкритих, так і в латентних формах. Перебуваючи на посаді секретаря Донецького губкому КП(б)У, майбутній перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг називав посилену українізацію міського пролетаріату ухилом в український шовінізм. Дискусія стосовно перспектив і завдань українізації Донбасу в КП(б)У не припинялася. Кремль уважно її відслідковував і корегував за допомогою кадрових рішень. У листі Й. Сталіна до секретаря КП(б)У Л. Кагановича та членів Політбюро ЦК КП(б)У в провину наркомів освіти О. Шумському ставилося отожднення українізації партійного та інших апаратів з українізацією пролетаріату, а примусова українізація пролетаріату була кваліфікована не інакше як своєрідна форма національного гноблення.

Ряд істотних проблем з українізацією виникав і на побутовому рівні. Складнощів додавало велике число категорії російськомовних українців, які зятятю опиралися українізації шкіл. Послідовними противниками українізації освітньої галузі виступили й етнічні меншини Донбасу: греки, євреї, німці, молдавани та ін. До переведення шкіл на національні мови разом із росіянами вони виступали єдиним фронтом за збереження викладання російською мовою.

Багато поборників русифікації існувало в робітничому середовищі. Н. Малярчук описала випадки, коли у Железнянському районі Артемівської округи закидали багнукою колективний договір, складений українською мовою, а на Риковському заводі постійно зривали оголошення завкому, написані українською. Хуліганські витівки супроводжувалися лайкою і глузуваннями над українською мовою, яку напівписьменні робітники-росіяни називали “тарабар-

⁷⁶¹ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С. 129.

⁷⁶² Освіта на Україні в цифрах (Статистичний довідник за 1933/1936 роки). — Харків: Радянська школа, 1936. — С. 24.

щиной”, “китайским языком”⁷⁶³. Під українофобські флешмоби камуфлювалася не лише боротьба за робочі місця, а й елементарна безкультурність маргіналізованої робітничої маси, якій, за іронією історії, кремлівські керманічі послідовно прищеплювали думки про винятковість, вищість, порівняно із “відсталою” селянською масою, месіанську місію у справі створення всесвітнього ладу рад.

Одвічна боротьба носіїв культури та безкультур'я набули на теренах українського Донбасу якісно нового звучання. Так, інженер з Луганщини радив українізувати артистів оперети, а не інженерно-технічний персонал⁷⁶⁴. Шкільна вчителька писала до газети: “Прежде всего есть Украина и не Украина, по ошибке к ней причисляемая. Например, Киевщина, Полтавщина, Черниговщина, северная часть Харьковщины — это, без сомнения, Украина. А вот Донбасс, Мариупольский округ, Херсонщина, Одесщина — это места сомнительные”⁷⁶⁵. Управлінці, “перекинуті” за рішенням союзної партійної організації на відновлення, а згодом — індустріалізацію Донбасу, сприймали перспективу вивчення української мови як особисту образу. Поставлені в жорсткі рамки обов'язкової українізації та складання іспитів з української мови і літератури, вони закидали партійні та профспілкові організації скаргами на нереальність темпів кампанії та завищеність вимог. Найменш стриманим у висловлюваннях щодо необхідності знання української мови було робітництво, в середовищі якого аж до середини 30-х рр. переважали сезонні працівники — вихідці в чорноземних регіонів РСФРР.

Ці настрої переважна більшість партійно-радянської номенклатури насправді щиро й радісно підтримала. Втім, до часу партійна дисципліна не дозволяла їй висловлюватися проти формально декларованої генеральної лінії партії. Отож, для прикриття власного латентного опору вона обрала найбільш безпечний шлях — сховалася за спинами непримиренних тогочасних супротивників — пролетарів та спеців. Віртуальна колективна думка останніх була оформлена в мислеформу “думка народу”. Сконструювати її не складало жодних проблем — регулярні звіти спецорганів та партійних структур надавали для цього широкий ресурс можливостей. На підтвердження штучності й недоцільності українізації в Донбасі партійні теоретики наводили випадки незадоволення, яке вона викликала в середовищі пролетаріату, а в особливості інженерно-технічних працівників. Наголошуючи на абсурдності повторної

⁷⁶³ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С. 105.

⁷⁶⁴ Там само. — С. 110.

⁷⁶⁵ Там само. — С. 217.

денаціоналізації пролетаріату (тобто, навернення зросійщених пролетарів українського походження в лоно, як тоді вважалося, занепадаючої української сільської культури) та підкреслюючи “священну” українофобію “спеців” та управлінців, партійні ділки насправді діяли наче сучасні наперсточники.

Негативізм стосовно українізації у виробничих та управлінських колах, звісно, був — і очевидний. Втім причини його в одному та другому випадках щонайменшою мірою спричинялися історичною боротьбою двох культур. Аби зрозуміти їх, слід згадати, що таке практика “перебросок”. Саме вони перебували в підоснові тотального протистояння партійно-радянської номенклатури та українізації. Змінюючи за рішенням партійного комітету місце “служіння комуністичній ідеї” кожні 3–5 років, радянсько-партійний функціонер не мав жодних можливостей щоразу опановувати мову місцевого населення. Не міг та й, по правді, чимдалі більше — не хотів. Пролетаріат у цій боротьбі інтересів виступив лишень інструментом задоволення прагнень управлінського радянського класу. Камуфлювання настроїв останнього під “волю народу” було вдалою і дієвою знахідкою.

Поступаючись тиску незадоволених партійців на пленумі ЦК КП(б)У, О. Шумський, аби вгамувати чутки про те, що завдання українізації полягає у витискуванні росіян з підприємств та на сильницькому наверненні в українці, пояснював: не йдеться про те, аби примусити російських пролетарів відмовитися від російської мови та культури і визнати своєю культурою і мовою українську. Згодом політбюро ЦК КП(б)У чітко висловилося проти українізації пролетаріату, визнавши її політично шкідливою, а історично — регресивною.

Тертя і навіть конфлікти на ґрунті українізації відзначалися усіма дослідниками, що вивчали історію коренізації в Донбасі. Втім, мало хто вийшов за межі схеми, запропонованої більшовицькими ідеологами ще на початку 20-х рр. Переважна більшість науковців не лише вітчизняних, а й зарубіжних (зокрема, Т. Мартін) не спромоглися подолати відстань між реальними етнокультурними потребами мешканців Донбасу і проголошуваними більшовиками ідеологічними кліше. Механістично створена ідеологічна аксіома про кількісне домінування носіїв російської мови, помножена на ідею месіанства російського пролетаріату (та його авангарду — партії більшовиків) та культурну (і політичну) відсталість решти етнічних спільнот Донбасу стала ідейним підґрунтям широкою антиукраїнського фронту під гаслом задоволення культурних потреб російського і російськомовного населення. Між тим праці

останніх років про українізацію в Донбасі переконливо доводять: ключовим в істерії, що охопила робітництво під впливом гасел українізації, було не усвідомлення російськомовним робітництвом своєї культурної вищості і не природно властива йому відраза до української культури (якої, воно, до речі, не знало), а звичайне слово “вчити”. Наважимося стверджувати, що шалений опір (попри нав’язувану масам уяву про “відсталість” і “безперспективність” української мови) викликала не мова як така, а перспектива після виснажливих змін у шахтних штреках та заводських цехах витрачати залишок сил на вивчення мови та наступні екзамени. Аби тогочасний пролетаріат поставили перед необхідністю вивчення російської мови і складання відповідних іспитів, реакція була б не менш скандальною.

Власне, це була природна реакція виснаженого нелюдською працею трударя, загнаного псевдонародною владою у такі умови життя і праці, які підривали на корінні природну цікавість до навчання, розширення кругозору, підвищення культурного рівня як таких. Виснажлива праця нищила особистість людей, а соціальна політика Країни рад позбавляла їх можливості висловлювати своє незадоволення у будь-яких інших формах. Тобто, соціальний за своєю суттю конфлікт у країні, що проголосила себе першою в світі країною робітників і селян, проявився саме в етносоціальній площині. Кремлівський центр влади знав про нього і вміло підживлював упродовж років, аби створити вагомий осередок ослаблення харківського субцентру влади. Саме тоді були запущені механізми, що врешті стали підосновою формування Донбасу як специфічної регіональної спільноти в сучасному її вигляді.

Українізація, викликані нею суперечності та зрушення, стали відправною точкою переосмислення всієї системи міжетнічної взаємодії в Донбасі. Оцінивши загрози, про бажання створити власні адміністративно-територіальні одиниці заявили етнічні меншини. Впродовж другої половини 20-х — першої половини 30-х рр. на регіональній мапі з’явилися 4 грецькі (Великоянисольський, Сартанський, Мангуський і Старокаранський), німецький (Люксембурзький) райони та Остгеймський (з лютого 1935 р. — Тельманівський) німецько-український район змішаного типу⁷⁶⁶. В козаць-

---

⁷⁶⁶ Докладніше див.: *Якубова Л.Д.* Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во “Наукова думка”, 2010. — 728 с.: іл. — Режим доступу:

ких районах Луганської округи посилювалися настрої на користь переходу у підпорядкування Північно-Кавказького краю РСФРР. Виокремлення російських національних районів мало на меті приглушити гостроту суспільної напруги на ґрунті мовного питання. Статус національних російських отримали райони Східної України, в яких росіяни становили абсолютну більшість — Верхньотеплівський (з 1935 р. — Косіорівський), Сорокинський (з 1936 р. — Краснодарський) та Петровський (Петропавлівський). Водночас влада потурбувалася про упередження небажаних ексцесів: ідея виокремлення національного району на базі ареалу компактного розселення козаків (колишні землі Облaсті Війська Донського на Маріупольщині) була відкинута найшвидше.

Відомості про національне адміністративно-територіальне будівництво на Донбасі не варто переоцінювати. Національні райони не забезпечували етнічним громадам недоторканність їх інтересів: це був всього лише інструмент їхньої прискореної радянзації. Історія цих адміністративно-територіальних утворень — тема окремої розмови. Час їхнього існування відклав характерні маркери на свідомість місцевих мешканців. Однак доволі швидко вони безслідно розчинилися у хвилі нових вражень, що стрімко змінювали традиційне етнічне середовище колишніх іноземних колоній та російського старожитнього селянства. Згадок про існування національних районів нема в жодних спогадах вихідців з національних районів: не те, що виданих у часи брежнєвського застою та “перебудови”, а й у тих, що писалися “в шухляду” без жодних сподівань на видання. До таких відносяться, зокрема, й спогади І. Стріонова⁷⁶⁷ — греко-татарина за походженням, вихідця з великого маріупольського селища Комар.

Не національні автономії і політика коренізації (українізації) міцно залишилися в згадках представників етнічних громад (про це подбала радянська пропаганда). Міжвоєнний період увійшов в обивательську пам'ять як епоха грандіозної індустріалізації, де Донбас, Харків, Запоріжжя стали форпостами виробничої могутності УРСР. Не національні школи (в непоказній недолугості часів політики коренізації), а новобудови часів індустріалізації — шахти, заводи, мартени. Щоправда, була й утаємничена складова своєрідної “історичної амнезії”, що спіткала мешканців Донбасу — це офіційно

---

http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. — К., 2006. — 507 с.

⁷⁶⁷ Див.: Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. — К., 2009. — 332 с.

замовчувані, але від того ще жажливіші згадки і сімейні перекази про колективізацію і Голодомор, Великий терор⁷⁶⁸ і загрозу масових депортацій за національною ознакою. Саме останні виявилися найпотужнішим фактором досягнення лояльності етнонаціональних громад до політики радянської влади загалом, етнонаціонального курсу російщення зокрема. Радянська масова культура і пропаганда віртуозно справилися із завданням видалення зі свідомості мешканців регіону цілих її сегментів, відповідальних за етнічну самоідентифікацію, патріотизм та розуміння терміну “батьківщина”. Після Великого терору з його національними справами місцеві етнічні громади на довгі роки отримали надійне “щеплення” від будь-якого “штаму” націоналізму.

Тим часом у роки індустріалізації й колективізації Донбас перетворився на міграційне вировище: на селі на землях резервного фонду розгорталася аграрна колонізація, внаслідок якої зростали громади росіян, німців та євреїв; у містах набирала потуги русифікація. Аби проілюструвати тогочасну ситуацію, досить зазначити, що всього лише за три роки Ново-Миколаївський (згодом — Будьонівський) район Маріупольської округи, якому в 1924/25 рр. пропонувалося надати статус російського національного, втратив підстави для цього. Якщо в 1923 р. росіянами були 79,8% його мешканців, то в 1926 р. — лише 40%.

Втім, значно більш потужний етнокультурний тиск на собі відчувала, як це не дивно, чисельно домінуюча група Донбасу — українці. Вже на час Всесоюзного перепису 1926 р. 38% українців Донбасу назвали своєю рідною мовою російську. Епіцентром мовної асиміляції були міста: тоді як 92% українців-селян вважали українську рідною, в середовищі городян регіону частка україномовних дорівнювала 54%⁷⁶⁹. Це, слід зауважити, був універсальний за своєю суттю процес, що поволі охоплював всі етнічні складові Донбасу. Високий рівень мовної стійкості був притаманний селам, де насе-

---

⁷⁶⁸ „Калькуляція” терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув’язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув’язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув’язнення (Див.: *Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О.* Книга пам’яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226).

⁷⁶⁹ Див.: Всесоюзний перепис людності 1926 р. — Т. XIII. — С. 17–19, 34–35, 337–339.

лення мешкало компактно і на той час — ще доволі ізольовано. В підоснові її перебувала мало наголошувана дослідниками особливість: ця мовна стійкість ґрунтувалася на культурній ізоляції, фактичній відсутності національної школи і низькому рівні письменності. Власне, це була мовна стійкість на загал малописьменних, глибоко традиційних за своїми культурними ознаками спільнот. В містах ситуація була протилежною: там мовна стійкість перебувала в безпосередній залежності від факту існування національної школи і рівня етнічної свідомості. Високий рівень мовної стійкості тут був прямо пропорційний рівню писемності національними мовами і похвастатися ним могли лише нечисленні єврейські та німецькі громади.

Тиск російськомовного середовища в містах Донбасу вже на час перепису 1926 р. був надзвичайно потужним. За даними перепису робітників і службовців УСРР 1929 р., російська мова була мовою повсякденного спілкування 75% працівників Донбасу, при цьому етнічними росіянами була лише половина з них⁷⁷⁰.

Аналізуючи окреслену ситуацію, Н. Малярчук свого часу писала: “Незважаючи на це, значна частина російського населення Донбасу сприймала українізацію негативно, розцінювала заходи, спрямовані на розширення сфери вживання української мови, як пряму загрозу своїм національно-культурним інтересам (разом із тим, на відміну від інших національних меншин, не створюючи жодних товариств чи організацій, які б займалися розвитком російської культури та мови). Тобто росіяни не бажали поступатися звичним для себе статусом державницької нації, про збереження та розвиток мовних та культурних традицій якої дбала перш за все держава, а потім вже російська громада”⁷⁷¹. З огляду на те, що аналогічні висловлювання займають дуже поважне місце у науковій літературі, його, власне, можна вважати типовим.

Водночас важливо врешті розставити, так би мовити, крапки над “і”. Культура — явище синтетичне за своєю суттю. Її продукують всі соціальні шари та класи суспільства, регіони та етнічні складові. Чим повнішою і урівноваженішою є соціальна побудова спільноти, чим міцніший соціально-економічний базис її існування, тим стабільніші і сприятливіші умови, як для повноцінного відтворення національної культури, так і засвоєння загальнодержавних культурних стандартів. Урізана соціальна структура етнічних меншин (тобто, відсутність, або чисельна невідповідність окремих соціаль-

⁷⁷⁰ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). — С. 123.

⁷⁷¹ Там само. — С. 123.

них шарів) в історичній ретроспективі виглядає як потужний гальмівний чинник повноцінного культурного життя. Вона, власне, виступала вирішальним чинником культурної стагнації практично всіх етнічних меншин України і затвердження в їхньому середовищі алгоритму консервації культурних артефактів. На час радянської модернізації і початку політики коренізації практично всі етнічні громади (виняток становили лише євреї) підійшли до межі, за якою в обставинах відсутності “культурних містків” із метрополіями та системи освіти національними мовами розпочиналася ера невідвортної з історичної точки зору асиміляції, темпи і форми якої залежали від конкретних історичних обставин. Іронія долі полягала в тім, що, проголосивши політику коренізації і здійснюючи низку кроків щодо її запровадження в життя, більшовицька влада на ділі виступала ще більш потужним провідником русифікації, аніж імперський уряд. Механізм дихотомічних суперечностей, що розгорталися в етнокультурному житті радянської України загалом, розкриті нами в спеціальній праці⁷⁷². Що ж до Донбасу, слід наголосити, що російсько-українське культурне протистояння виявилось тут значно рельєфніше, аніж у решті українських регіонів.

В підоснові теоретичних узагальнень і висновків науковців щодо етнонаціональної ситуації традиційно виступають концепти “нація”, “етнічна група”, “етнічна спільнота” тощо. Всі, хто звертаються до дослідження дотичної проблематики, змушені ними оперувати, визнаючи існування природних специфічних етнічних прагнень, а також права на задоволення етнокультурних прагнень **спільнот**. В епоху національно-визвольних змагань це право було визнане не лише за націями, а й за національними меншинами. В цьому, власне, й полягає такий собі “ребус”, що впродовж десятиліть заводить як дослідників, так і політиків у глухий кут неподоланих суперечностей. Поширюючи ознаки нації на *сукупність носіїв певної етнічності*, вони усвідомлено чи ні, як то кажуть математики, формулюють некоректне завдання. На наш погляд, далеко не до всіх росіян, які мешкали на теренах України, тим більше — росіян Донбасу, є коректним застосування терміну “громада” / “спільнота”. Підмічена, але не повною мірою розкрита Н. Малярчук, характерна риса росіян Донбасу, власне є ключовою в методиці дослідження історії етнонаціонального життя регіону. Те, що росіяни ніколи не вважали себе національною меншиною, як, власне, переважну більшість терміну свого існування не вважав і цент-

---

⁷⁷² Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. — К., 2006. — 507 с.

ральний радянський уряд, було лише віддзеркаленням їхнього суперечливого і вкрай (попри всю, на перший погляд, абсурдність) защемленого становища в країні рад. Месіанський статус “передового авангарду” пролетарської (читай — більшовицької) революції, помножений на відмову від величезної частки культурної спадщини імперської Росії та заборону традиційних духовних практик “затиснув” процес природної модернізації російського етносу в прокрустове ложе більшовицької позанаціональної псевдокласової масової культури тоталітарного зразка. Природний процес культурного розвитку на базі множини політичних, соціальних і регіональних феноменів шляхом політичної цензури і репресій був зведений до певного маловиразного сурогату масової культури на основі російської мови. Найбільша на той час етнічна складова радянської імперії по факту втратила можливості адекватно розвиватися відповідно власним прагненням і викликам часу. Накладання союзних органів влади та управління на суто російські, власне, було побічним ефектом цієї руйнівної для російської нації “похибки”. Наслідки її даватимуться взнаки ще непередбачувано довго, відкликаючись спалахами невмотивованої етнічної агресії в усіх ареалах мешкання росіян (в Україні, Балтиці, США, Європі), які традиційно шукають причини своєї етнічної незадоволеності деінде зовні.

Повертаючись до проблем міжетнічної взаємодії в Донбасі часів політики коренізації, слід зауважити, що росіяни позиціонувалися більшовицьким урядом як передовий авангард пролетарського руху, безпосередня соціальна база партійно-радянської диктатури, її надійний союзник і опора. Зрозумілою в цьому контексті була та увага, яку компартійна влада приділяла притягненню названого союзника на свій бік, навіть за рахунок ущемлення прав решти місцевого населення (включаючи, до речі, й ті соціальні шари власне росіян (донських козаків та старожитнє російське селянство), які до числа таких союзників не відносилися. Позиціонуючи російський пролетаріат як свого союзника, а його культуру — як підґрунтя новостворюваної пролетарської культури Країни рад, влада підводила базис під власні теоретичні схеми, в яких беззастережне право на врахування інтересів мав лише пролетаріат, відповідно, в першу чергу — пролетаріат російський, як найбільш чисельний і революційний. Про забезпечення інтересів селянства (а тим більше — козацтва) мова йшла лише постільки, оскільки треба було зберегти соціальну рівновагу в суспільстві до епохи вирішального комуністичного штурму. Сучасні дослідники на загал цілковито випускають цей нюанс. Тим часом в етнонаціональній практиці більшовиків все підпорядковувалося класовому принципу: для них не існувало ро-

сіян чи українців загалом. Врешті, базові принципи класової національної політики вичерпно виписані в тогочасних конституціях⁷⁷³.

Отже, реальне етнокультурне становище російськомовних мешканців Донбасу, що хвилями залюднювали регіон в епоху радянської індустріалізації, було надто далеким від ідеологічних кліше, за допомогою яких його описували більшовицькі управлінці. Розкидана в бараках робітничих селищ російська людність була занадто далекою від того, аби усвідомлено висувати свої етнокультурні вимоги. Аналогічні твердження справедливі лишень щодо “спеців”, але їхнє невдоволення своїм економічним, соціальним і культурним становищем зійшло нанівець після “Шахтинської” та низки аналогічних справ. Про які культурні привілеї російськомовних шахтарів може йти мова? Про привілей залишатися напівписьменним чи неписьменним російською мовою? 50% лекцій і бесід, що відбувалися в профспілкових клубах російською мовою — оце фактично і всі “горизонти культури”, що були досяжними пересічному роботязі Донбасу. Все решта — **неусвідомлений спротив радянській шахтній каторзі**, що набув виразного етнічного забарвлення, оскільки ніякого іншого забарвлення в той час набутти не міг: практика робітничих страйків та протестів була викорінена ще на початку 20-х рр. Соціокультурні проблеми російськомовного населення регіону обумовлювалися передовсім тим, що це було, власне, населення, а не громада.

Поворот офіційного курсу Харкова в 1933 р. до боротьби із “примусовою українізацією” був сприйнятий певною частиною донецького соціуму із натхненням і піднесенням. Залунали думки про те, що “прийшов тепер кінець українській культурі”, а “Донбас тепер буде російським й підпорядковуватиметься безпосередньо Москві”⁷⁷⁴. Втім, на той час такі висловлювання кваліфікувалися ще як шкідництво. Впродовж 1935 р. під гаслом боротьби із викривленням національної політики в низці районів Донбасу були реорганізовані змішані національні школи. Це стало, власне, початком широкоюсяжного наступу на мережу навчальних закладів національними мовами, що в перспективі відіграло непересічну роль у зміні мовно-культурних орієнтацій низки етнічних громад, що компактно і дисперсно мешкали в регіоні. Що ж до росіян, то впродовж 1934–1937 рр. відбулася повторна, хоча й не педальована офіцій-

---

⁷⁷³ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. — 400 с.

⁷⁷⁴ Цит. за: *Маларчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.). — С. 132.

ними ЗМІ, органами влади та управління, зміна їхнього статусу. Статус “старшого брата”, своєрідного куратора всіх без винятку національних республік, був закріплений постановою “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей” (квітень 1938 р.). В педінститутах були створені відділення російської мови. Курси підвищення кваліфікації вчителів російської мови були започатковані відповідно до циркулярів Донецького обкому КП(б)У при педінститутах, медшколах, районних середніх школах. Того ж місяця світ побачила постанова політбюро ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних шкіл на Україні” (10.04.1938 р.), що на повернула Донбас у річище стрімкої русифікації.

Завершуючи огляд основних проблем в сфері етнонаціонального життя регіональної спільноти впродовж міжвоєнного періоду, слід зауважити, що він по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність регіону. “Оскільки за іронією долі очолити українізацію Донбасу повинні були саме росіяни, які становили значну частину відповідальних партійних та радянських керівників, відбувалася вона тут зі значними труднощами та повільніше, ніж в інших регіонах УСРР”, — зазначала свого часу Н. Малярчук⁷⁷⁵. Та то була не іронія долі, а усвідомлене рішення Кремлівської партійно-державної верхівки, що розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (в контексті Всесвітнього Союзу Радянських Республік) вигляді, отримав назву “радянський народ”. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати “теорії боротьби двох культур”. Саме на прикладі Донбасу партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денационалізації радянського населення. Врешті Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (нині частка сільського населення тут є чи не найнижчою в Європі (!) з життєдайного джерела етнічної культури перетворилося на аутсайдера соціального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально і культурно не пов’язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

⁷⁷⁵ Там само. — С. 202.

Наважимося стверджувати, що стратегічні перемоги Кремля в справі придушення так званого українського національного відродження 1920–1930-х рр., так само, як і сьогоденні проблеми українського націєтворення, “гартувалися” саме в Донбасі. Збочення курсу українізації і набуття росіянами привілейованого становища “старшого брата” було свого роду генеральною репетицією остаточного переформатування радянської імперії, яка після 1937–1938 рр. лише номінально залишалася країною пролетарського інтернаціоналізму. Наважимося також стверджувати, що вони були б неможливі без філігранно застосовуваних тоді методик маніпуляції масовою свідомістю і без дійсної підтримки етнонаціональної політики більшовиків широкими верствами населення.

Більшовики зробили свою основну ставку на пролетаріат та його ментальність, і не схибили. Універсальною знахідкою тогочасних політтехнологів став своєрідний симбіоз удавано народної влади та затвердження стандартів пролетарської культури в якості масової. В патронально-клієнтарних відносинах, що склалися саме в той час, пролетаріату давали можливість відчувати себе гегемоном і диктувати свою волю решті соціальних груп Донбасу. Це своєрідне “загравання” влади (що по факту паразитувала на тілі Країни рад) надало цій владі небачений ресурс стійкості. Побічним наслідком цього хворобливого зв'язку трударів і влади була соціокультурна деградація регіону і країни загалом.

Важко пригадати інший такий випадок, де б етнічна більшість потерпіла цілковиту й що, найважливіше, стратегічну поразку в питаннях власного етнокультурного і, відповідно, державного розвитку.

Східна й Західна Україна: до витоків дискурсу проти-стояння

Політика коренізації завершилася в Донбасі тоді, як виконала всі покладені на неї тактичні завдання. За рівнем усвідомленої радянської Донбас кінця 30-х рр. не поступався Харкову і значно випереджав низку значно менш індустріалізованих регіонів. Офіційна радянська свідомість та показний інтернаціоналізм перетворилися на візитку промислового осердя України. Це, однак, не означало, автоматичну відсутність щоденних проблем у стосунках між етнічними громадами, що його замешкували. Причин для їхнього поглиблення, хоча й у притлумленому вигляді, не поменшало.

Приєднання Західної України в неочікуваний спосіб позначилося на історії Донбасу: кілька специфічних соціальних груп опи-

нилися тут внаслідок драматичної історії західноукраїнського регіону. Йдеться передовсім про так званих “військовополонених”⁷⁷⁶. Нагадаємо, що у вересні 1939 р. вступило в дію положення про військовополонених. 19 вересня НКВС видав наказ “Про організацію таборів військовополонених”, відповідно до якого виникло відповідне Управління при НКВС СРСР (УПВ), в якому педантично виписувалась дислокація закладів та організаційні засади їхньої діяльності⁷⁷⁷. Три з восьми новоутворених таборів облаштували на території УРСР — у Путивлі* (нині — Сумська область), селищі Козельщині (Полтавська область) та Старобільську⁷⁷⁸ (Луганська область).

Як склалася доля польських військовополонених, сконцентрованих у 1940 р. в Старобільському таборі, дотепер достеменно невідомо. Частина хворих, інвалідів і літніх людей було звільнено. Відпустили також певну кількість офіцерів запасу колишньої польської армії (українців і білорусів за походженням) попередньо перевіривши їх “на благонадійність”. Інші військовополонені (етнічні поляки): співробітники двуйки, поміщики та осадники підлягали суду Особливої наради.

У доповідній комісара Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПІВ) НКВС СРСР С. Нехорошева заступникові наркома внутрішніх справ В. Меркулову, датованій 22 квітня 1940 р., повідомлялося, що лише з 5 по 22 квітня 1940 р. із

---

⁷⁷⁶ Вживаючи термін “військовополонені” стосовно осіб, які спочатку етапувалися, а згодом розміщувалися у спеціально створених таборах, не слід забувати, що він є некоректним, оскільки статус згаданих громадян не був на ту пору визначений жодними радянськими актами. Військовополонені — це військовослужбовці противника, які припинили участь у воєнних діях. Проте СРСР і Польща не знаходились між собою у стані війни, відтак і утримання польських громадян у таборах для військовополонених на радянській території саме в якості військовополонених було позбавлене правових підстав. Справедливим можна вважати висновок, зроблений О. Потильчаком стосовно того, що існуючий тоді “підхід до справи нормативно-правового забезпечення військового полону” свідчив про позицію вищого керівництва СРСР, яке прагнуло повністю звільнитися від будь-яких міжнародно-правових зобов’язань стосовно цієї категорії іноземних громадян. (Див.: *Потильчак О.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). — К., 2004. — С. 33). Втім, і стосовно власних громадян режим не відчував жодних правових зобов’язань.

⁷⁷⁷ Див.: Державний архів Міністерства внутрішніх справ (ДА МВС) України. — Ф. 36.54. — Арк. 30–35.

* У грудні 1939 р. цей табір вже не утримував польських військовополонених і у відповідності до наказу Л. Берії мав прийняти 4 000 фінських бранців.

⁷⁷⁸ Сюди етапувалися вищі чини польської армії (генерали, офіцери), а також державні службовці.

Старобільського табору були етаповані 1 717 полонених польських офіцерів і генералів⁷⁷⁹. Луганський дослідник, старший викладач місцевої Академії МВС В. Снегірьов, стверджує, що останні були доправлені до Харкова, де й розстріляні НКВС. Труп жерть ховали в котловані поблизу с. П'ятихатки у передмісті Харкова⁷⁸⁰. Хоча військовополонені і не перетворилися на органічну складову людяності Донбасу, їхня доля, однак, унаочнювала загальну тенденцію життя регіону.

Від вересня 1939 р. до червня 1941 р. територія Української РСР загалом, Південно-Східна Україна зокрема, перетворилися на справжню транзитну зону, якою пересувалася величезна кількість польських військовополонених, біженців з території колишньої Польщі, а також в'язнів тюрем і таборів, яких перевозили з місця на місце з метою "розвантаження" тих чи інших місць позбавлення волі, фільтрації. Загалом упродовж 1939–1941 рр. на території Української УРСР УПВІ НКВС були облаштовані та діяли 9 стаціонарних приймально-пересильних і виробничих таборів для військовополонених та інтернованих⁷⁸¹. Розростання мережі репресивних закладів, перетворення їх на звичайний атрибут радянського ландшафту відіграло неабияку роль в справі упокорення суспільства. Власне, потроху вся країна перетворювалася на військово-виправний табір. І територія Донбасу не випадала з цієї загальної тенденції.

Другою групою західняків, що опинилися в той час на теренах Донбасу, були завербовані на промислові об'єкти. Вербовка селян та безробітних, біженців та мігрантів з колишніх польських земель за завданням Наркоматів СРСР розпочалася в жовтні 1939 р. Представники підприємств діяли у тісній співпраці з органами держбезпеки. Транспортування до майбутніх місць роботи і забезпечення їх відповідними документами — тимчасовими довідками на право проживання у тих чи інших місцевостях Радянського Союзу — перебувало у компетенції НКВС. Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 9 грудня 1939 р. розіслав відповідну телефонограму-інструкцію, де окрім ретельного тлумачення порядку забезпечення документами учорашніх біженців встановлювався чіткий порядок транспортування до нових місць проживання та роботи⁷⁸².

⁷⁷⁹ Потильчак О. Радянський військовий полон. — С. 41.

⁷⁸⁰ Там само. — С. 41. Про це див. зокрема: Таємниця шостого кварталу. Злочини НКВД у Харкові // Українська правда. — 2016. — 1 лютого.

⁷⁸¹ Потильчак О. Радянський військовий полон. — С. 42.

⁷⁸² ДА МВС України. — Ф. 46. — Спр. 31. — Арк. 554–555.

Біженців на Донбас відправляли наче засуджених. Кожен ешелон “для підтримання у ньому порядку під час руху і запобігання відставання біженців” супроводжувався старшим оперативним співробітником від НКВС УРСР, двома помічниками і міліцейською командою з 10–12 осіб. По прибутті на місця призначення українські остарбайтери знову потрапляли до рук НКВС, оскільки їх просто з вагонів приймали люди з цього відомства. Про доставку нової партії робочої сили з західного регіону України кожні п’ять днів на стіл Л. Берії лягала чергова доповідна⁷⁸³.

У ті ж грудневі дні 1939 р. залізничними коліями України на схід прямували вагони не лише з мобілізованими. Під приводом “знищення тимчасових житлових будівель поблизу залізниць” і подальшої паспортизації населення відбувалося “зачищення” режимних місцевостей у районах важливих залізничних транспортних вузлів Південно-Західної залізниці. Під “тимчасовими житловими будівлями” малися на увазі так звані “шанхайки”, “китайки” — будівлі, нашвидкуруч споруджені із підсобного матеріалу, а також землянки, де тулилися у непристосованих до нормального життя умовах іноді цілі родини. Шлях людей, що були вилучені під час цієї акції у районах поблизу залізничних вузлів: Київ-Дарниця, Жмеринка, Козятин, Фастів, Новоград-Волинський, Коростень, Бердичів, Житомир Південно-Західної залізниці; Знаменка, Вапнярка, Котовська, Одеса, Роздільна та інших населених пунктів Одеської залізниці, Бахмач, Ворожба, Конотоп Московсько-Київської залізниці тощо лежав не лише у віддалені місцевості СРСР, але й у виправно-трудові табори півночі Радянського Союзу.

Задля об’єктивності слід зауважити, що рішення про виїзд на Донбас окремі західноукраїнські селяни і безробітні, а також біженці робили усвідомлено, оскільки це давало шанс отримати паспорт або тимчасове посвідчення особи, яких селяни Радянського Союзу, за винятком мешканців певних місцевостей (у місцях розташування радгоспів, МТС, режимних територій I і II категорій), не мали аж до 1974 р. Не у всіх пов’язані із цим надії справдилися, адже біженці, мобілізовані для роботи у вугільній промисловості Донбасу, у порівнянні з іншими своїми земляками, зазнавали суттєвої дискримінації в отриманні документів, що посвідчували особу. Якщо колишні мешканці Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей, що прибули за мобілізацією, або самі зголосилися на роботу в шахтних селищах [за окремими виключеннями — *Авт.*], пред’явивши відповідні доку-

⁷⁸³ Там само. — Арк. 555.

менти (свідоцтво про народження, довідку з попереднього місця проживання і соціальний стан) отримували паспорти, то ті особи, що походили з території Польщі, яка відійшла до Німеччини, вважалися біженцями і отримували лише тимчасові посвідчення на проживання⁷⁸⁴.

Вартий уваги факт, що суцільна паспортизація шахтарського регіону завершилася через шість років після введення паспортної системи в СРСР. 1939 р. з'явився відповідний Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про видачу паспортів особам, що проживають у шахтних селищах”. Тоді ж відбулася і “зачистка” цих населених пунктів, регламентована відповідним наказом НКВС СРСР від 10 липня 1939 р.: паспорти видавалися лише особам, що працювали на шахтах, у закладах і організаціях, що обслуговували вугільні підприємства, пенсіонерам та інвалідам, а також членам родин військовослужбовців. Всі решта, хто не отримав паспорти, протягом двох місяців мусили виїхати з шахтних селищ після відповідного попередження і взяття від них підписок⁷⁸⁵.

Втім і цю “пільгу” (паспорти) радянська влада згодом примудрилася знівелювати, убезпечивши себе від можливих втеч з шахтних селищ мобілізованих “західняків”. Відділи кадрів відбирали паспорти у “остарбайтерів” донецького регіону, видаючи їм довідки-посвідчення особи. Так само було вчинено і у 1943 р., коли на відбудову шахт Донбасу, зруйнованих гітлерівцями під час окупації, вкотре мобілізували мешканців Західної України й інших регіонів СРСР.

Загалом упродовж 1939–1940 рр. з Західної України, Буковини і Бессарабії на підприємства вугільної промисловості України прибуло близько 35 тис. осіб⁷⁸⁶. На тлі багатомільйонного населення регіону це була крапля в морі. Варто лишень дивуватися, як негативізм від цієї обмеженої в часі взаємодії етнічних конгломератів переріс межі власне регіону, міцно затвердившись в наступних поколіннях донбасівців та західняків. Причини для цього, звичайно, були. Мобілізовані втрапили під щільний контроль НКВС, оскільки переважну більшість їх становили саме ті українці, які тікаючи з польської території, зайнятої німцями, опинилися і без роботи, і без житла й тому полишили рідну землю у пошуках нової долі. Цей, мовою спецслужб, “контингент” вважався небезпечним, оскільки міг містити німецьку агентуру, “перекинуту для розвідувальної і під-

⁷⁸⁴ Там само. — Ф. 45. — Зб. 59. — Арк. 254.

⁷⁸⁵ Там само. — Зб. 53. — Арк. 32–33.

⁷⁸⁶ http://experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=22585@print=Y

ривної діяльності на територію СРСР”⁷⁸⁷. З липня 1940 р. на місця було розіслано директиву заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського, у якій особливі наголоси робилися на ситуації з так званими “поворотцями” — тими, що намагалися дезертирувати й виїхати у будь-який спосіб до Західної України. Спецоргани, виконуючи директиви свого начальства, звично підключили до процесу населення мережу сексотів, партійні та комсомольські організації. Врешті упередженість щодо них вийшла далеко за режим секретності, охопивши на побутовому рівні обивателів. Своєю чергою західняки, тікаючи з шахтних селищ, де вони не змогли адаптуватися до нових умов життя та праці, діставалися Києва і скупчувалися там на залізничному вокзалі, шукаючи можливостей повернутися на рідні землі. Іноді траплялися і ексцеси, породжені обуренням людей та їх незадоволенням труднощами, які доводилося їм долати.

З цього моменту з категорії людей, що підлягають особливому нагляду, вони перетворювалися на злочинців. Нагадаємо, що самовільне полишення робочих місць відповідно до Указу Верховної Ради УРСР від 26 червня 1940 р. вважалось дезертирством, яке каралося згідно з карним законодавством із втратою набутих раніше дозвільних документів⁷⁸⁸. Втім, масової втечі з Донбасу це не зупинило.

Не давала позитивних наслідків ані “розкладова робота серед вказаних контингентів”, ані відловлювання втікачів і передача їх в розпорядження Особливої наради НКВС СРСР. Суди загальної юрисдикції у відповідності з наказом Народного комісара юстиції і прокурора Союзу СРСР від 27 червня 1940 р. № 72/117 мали розглядати справи на біженців і колишніх безробітних із західних областей УРСР, Бессарабії і Північної Буковини, завербованих для роботи у промисловості, як на порушників Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня того ж року про трудову дисципліну і самовільне залишення роботи. Ті ж утікачі, що за тих чи інших обставин опинилися у режимних місцевостях 1-ї категорії, перш за все, великих містах України — Харкові і Києві, притягалися до відповідальності за статтею 34 Положення про паспорти, затвердженого РНК СРСР 10 вересня 1940 р.

23 грудня 1940 р. серед вказівок наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова керівному складу УДБ УНКВС по Харківській області щодо

---

⁷⁸⁷ ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 50. — Арк. 218–220; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Оп. 32. — Спр. 39. — Арк. 25–28.

⁷⁸⁸ ГДА СБ України. — Ф. 9. — Спр. 34. — Арк. 190–191.

напрямоків оперативної роботи чимала увага була приділена роботі з вихідцями з Західної України, що прибули на роботу. У їх середовищі активно шукали шпигунів і по-антирадянському налаштованих осіб, пропонуючи особливу увагу звертати на міжособистісні стосунки поміж ними. На цю та іншу роботу чекістам відводилося два місяці і навіть пролунала погроза, що у разі відсутності “відповідних зрушень” у роботі неминучими стануть більш серйозні заходи впливу до керівництва лінійних відділів УНКВС у Харківській області⁷⁸⁹. Отож, адміністративний примус залишався визначальним інструментом поповнення робітничого контингенту Донбасу напередодні великої війни. Негативні наслідки тодішньої соціальної інженерії дуже боляче відлунюються в сучасній Україні.

Чекістський терор: або “Донбас ніхто на ставив на коліна”

Попри те, що радянські громадяни з другої половини 20-х рр. ХХ ст. слухняно і все більш ревно святкували річницю перемоги Жовтневої революції, насправді остання, принаймні у своїй терористичній складовій, не припинялася аж до “хрущовської відлиги”. З розмаїтості форм збройного та ідеологічного протистояння 1917–1921 рр. революція була переобрамлена кремлівськими керманічами у латентний терор, що набув вигляду низки суспільно-політичних кампаній, таких як: всілякого роду чистки, ліквідація куркульства як класу, відкриті і закриті процеси, викривальні кампанії тощо. Специфіка періоду полягала в тому, що складові суспільства, проти яких скеровувалися згадані акції, були позбавлені всіх можливостей опиратися, боротися за власне існування чи то зі зброєю в руках, чи то на рівні ідейного протистояння. Переведення революційного процесу на рівень послідовного винищення опонентів більшовицького режиму стало універсальною знахідкою кремлівських керманічів, що забезпечила їм півсторіччя панування. Як тільки терор притлумився, запустилися механізми самовідтворення природної опозиції і розпочався відлік кінця більшовизму.

Аби зрозуміти, в який спосіб більшовики домоглися показної масової підтримки свого курсу в Донбасі, слід розпочати з перших кроків радянської влади в опануванні суспільно-політичними настроями мешканців регіону.

Постанова РНК Росії від 5 вересня 1918 р., що, як і більшість російських постанов та розпоряджень, автоматично поширювалася

⁷⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 34. — Спр. 16. — Арк. 10–15.

на всі території, підконтрольні більшовицькій владі, проголосила початок Червоного терору. Йшлося про ізолювання ворогів пролетарської держави у концентраційних таборах, а також про розстріл усіх тих, хто мав стосунок до білогвардійських організацій, антирадянських закатів та заворушень. Улітку 1920 р. на території України вже діяли 24 концтабори, розраховані на 20 тисяч ув'язнених. На початку 1921 р. в них утримувалося 6 тисяч осіб, серед яких 43–45% складали ув'язнені на термін до 5 років, 38–40% — ув'язнені до кінця війни, 5–6% становили заручники та стільки ж — військовополонені, 4–5% отримали строки понад 5 років⁷⁹⁰.

Вузловою структурою в системі надзвичайних органів в Україні була ВУНК (Всеукраїнська надзвичайна комісія, рос. — ВУЧК). Наприкінці 1919 р. ЦК РКП(б) направив в Україну В. Манцева (колишній голова Московської ЧК), який очолив структуру. З травня до липня 1920 р. в Україні перебував очільник Російської ВЧК — Ф. Дзержинський, який керував зміцненням більшовицьких позицій в опанованій важкими зусиллями Україні. В цей період провадилася розбудова місцевих ЧК, при яких часто створювалися військові формування⁷⁹¹.

У 1920–1921 рр. у повітах Донецької губернії було створено та діяло чотири політбюро (Олександро-Грушівське, Дебальцівське, Слов'янське та Юзівське) та шість повітових відділів (Бахмутський, Гришинський, Луганський, Маріупольський, Старобільський й Таганрозький) надзвичайної комісії. Кожен із повітів було розподілено на 4–5 дільниць, які очолювали дільничні уповноважені. Створювалися НК і в армії — у вигляді особих відділів. Особий відділ при Донецькій губернській ЧК проводив роботу у військових частинах та на підприємствах мілітаризованої промисловості. Наказом від 26 лютого 1921 р. відбулось злиття відділів із Донецькою губернською ЧК та її органами на місцях. Так, було ліквідовано посаду уповноваженого особого відділу в Шахтинському районі, а також при Старобільському, Слов'янському, Юзівському політбюро та Луганській повітській ЧК. В Алмазніанському, Бахмутському, Должанському, Горлівському, Криндачівському та Семейкінському районах уповноважені особих відділів залишалися в якості “уповноваженого Донецької губернської ЧК”, і територіально підпорядковувалися в

⁷⁹⁰ Держархів Луганської області. — Ф. Р-1164. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 14.

⁷⁹¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Основи, 1996. — С. 223–242.

адміністративно-господарському відношенні відповідним політбюро або повітовим ЧК⁷⁹².

Тодішній очільник Донецької губернської ЧК К. Карлсон закликав підлеглих, враховуючи перехід до мирного будівництва, забути про попередні методи роботи, зокрема “масові операції, масові арешти”, практику заручництва тощо. На його думку органи державної безпеки мали перейти від прямих каральних акцій до “повсякденної нелегкої охорони наших завоювань від ворогів радянської влади..., перетворивши ЧК на орган всевидючий, який має за всім стежити, все доносити у відповідні органи про відхилення тих чи інших органів від їх безпосередніх завдань; і тільки у випадках, що вимагають рішучого запобігання злочину, ЧК повинні взятись за арешти, масові операції та облави”. Вводився мораторій на переслідування технічних кадрів — їх дозволялося арештовувати тільки у випадку наявності доведеного обвинувачувального матеріалу і тільки з відома губернської ЧК⁷⁹³. На початку 1921 р. місцями Донецької губернії був поширений наказ Ф. Дзержинського щодо згортання арештів серед спеціалістів за “старими справами”, негайне звільнення арештованих та залучення їх на відновлення промислових об’єктів під поручительство відповідальних комуністів, зацікавлених у справі⁷⁹⁴.

Певна лібералізація методів діяльності ВУЧК–ВЧК суттєво вплинула на становище донського козацтва, станиці якого розміщувалися в кордонах Луганщини й Донеччини. Нагадаємо, що взаємини його із більшовиками склалися за драматичним сценарієм, набувши обрисів геноциду. Інструментарій замирення козачих станиць докладно ілюструє циркулярний лист ЦК РКП(б) про розкозачення від 24 січня 1919 р. Серед акцій, перераховуваних у ньому: масовий терор проти заможних козаків (поголовне знищення); масовий терор проти решти соціальних груп козацтва, що брало участь у боротьбі із радянською владою; конфіскація хліба; доселення в станиці прийшлої бідноти, забезпечення її землею за рахунок фондів станиць; здійснення роззброєння та розстріли за

---

⁷⁹² Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — С. 42 // Режим доступу // www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

⁷⁹³ Там само.

⁷⁹⁴ Там само.

зберігання зброї після завершення строку здачі, розміщення в станицях озброєних загонів з числа немісцевих мешканців⁷⁹⁵.

Наприкінці березня 1922 р. функції ВУЧК у дещо видозміненому форматі перейшли до Донецького губернського відділу ДПУ. До кола його повноважень входило придушення контрреволюційних виступів та їхнє упередження; боротьба зі шпигунством, політична охорона кордонів, боротьба із контрабандою та незаконним перетином державного кордону, виконання спеціальних доручень Президії ВУЦВКу та РНК стосовно охорони революційного порядку⁷⁹⁶. Налагодивши регулярний збір та акумуляцію відомостей, складання секретних оглядів стосовно політично-економічної ситуації, ДПУ а через нього й політбюро КП(б)У взяли Донбас під цілковитий невиспущий контроль. Тим більше, що спирався він на цілком відчутну воєнну силу — Донецьку дивізію (сформована 25 лютого 1921 р.) військ ВЧК України та Криму, на яку покладалося завдання в умовах паливної та транспортної кризи забезпечити безперервний вивіз вугілля та продуктів харчування з Донбасу. На неї, крім придушення антирадянських виступів та рухів⁷⁹⁷, покладалося також завдання охорони зсіпних пунктів, державних споруд, станцій, підприємств кам'яновугільної промисловості. До запровадження непу та притлумлення так званого політичного бандитизму 17-та бригада дивізії утримувала Гришинський район, що був своєрідним “зеленим коридором” для формувань Запоріжжя та Катеринославщини, 16-та бригада наглядала за Старобільською округою, а 15-та — Юзівським та Єнакіївським. Після реорганізації ЧК у квітні 1922 р. названі вище функції Донецької дивізії перейшли до особих військ, що діяли у розпорядженні ДПУ.

Місцевий бандитизм випалювали розпеченим залізом: у розпорядженні названих вище органів було широке коло засобів, включаючи практику заручників із так званих куркулів (по одному на десять осіб), мобілізацію чоловічого населення “бандитської місцевості” віком від 19 до 45 років до лав Червоної армії або примусове

---

⁷⁹⁵ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 99.

⁷⁹⁶ Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального исполнительного комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов IV созыва (18 дек. 1921 — 10 дек. 1922). — Харьков: Изд-во ВУЦИК, 1922. — Арк. 13. — Ст. 9.

⁷⁹⁷ Червоноармійці зокрема воювали проти загонів Фоми Кожі та “Синів ображених батьків”.

виселення до віддалених регіонів Росії⁷⁹⁸. За вбивство членів комнезамів розстрілювали за подвійною нормою шляхом жеребкування між відповідальними за злочин. Якщо вбитого знаходити поза межами населених пунктів відповідальними вважалися сусідні поселення⁷⁹⁹.

Спецпарат на Донбасі формувався з певним запізненням, за образом і подобою російських відповідників. Кадри також були переважно російського походження⁸⁰⁰. Після укладення воєнно-політичного союзу між Росією та Україною уряд останньої почав вимагати повернення російських міліціонерів на попередні місця роботи. За наказом начальника Головного управління міліції УСРР О. Чайковського, всі міліціонери⁸⁰¹, відряджені з губерній РСФРР на територію Донецької губернії, повинні були не пізніше 1 січня 1921 р. повернутись до Росії. Втім більшість із них все ж лишилися в Україні, але на загальних умовах — вони перестали отримувати добові за відрядження і були переведені на місцевий оклад⁸⁰².

Роботи в них, слід відзначити вистачало. Українські історики цілком обґрунтовано зазначають, що криміногенна ситуація на Донбасі в буремні 1920-і рр. була тяжкою. Давалися взнаки й роки воєнно-революційних потрясінь, і транзитний характер регіону на шляху наступу/відступу усіх збройних формувань, і вплив біженців, позбавлених засобів існування, і безробіття в промислових центрах, і, врешті, системна економічна криза, що унаочнилася в голоді 1921–1922 рр.

Проте варто наголосити, що криміногенна ситуація в Донбасі на той час була дійсно доволі складною, але не складнішою аніж на

---

⁷⁹⁸ Держархів Донецької області. — Ф. Р-1146. — Оп. 2. — Спр. 91. — Арк. 419.

⁷⁹⁹ Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. — Луганськ, 2001. — С. 131.

⁸⁰⁰ Скажімо, у Юзівському повіті 83,6% рядових міліціонерів походили з території Росії. Решта, 16,4%, були місцевими мешканцями. Загалом же в Донецької губернії на початку 1921 р. 35–40% міліціонерів були уродженцями російських губерній, 50–55% місцевими мешканцями, решту склали представники інших губерній України. Серед командного складу частка вихідців з російських губерній сягала 70%. Майже весь командний склад був партійним, причому члени партії з Росії становили знову ж таки 70–75% від усіх наявних членів партії. — Див.: ДАДО. — Ф. Р-1145. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 73, 103–135.

⁸⁰¹ За винятком командного складу.

⁸⁰² Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — С. 66 // Режим доступу // www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

решті території Країни рад. Органи правопорядку, що створювалися в контексті розбудови радянської державності, передовсім розбудовувалися саме для зміцнення влади, а вже побічним напрямком своєї діяльності мали боротьбу із злочинністю. Ґрунтовне дослідження Оксани Міхеєвої не підтверджує широко розповсюджених стереотипів про те, що Донбас був чи не осердям кримінального розгулу. Так, з кінця 1921 р. міський кримінальний бандитизм перетворився на серйозну суспільну проблему. Зграї по 4–5 злочинців грабували й роздягали міських мешканців, грабували крамниці, втім обставини, на фоні яких це відбувалося, були типовими для Степової України, охопленої голодом. Як переконливо довела дослідниця, впродовж 20-х рр. левову частку правопорушень (понад 70%), зафіксованих у регіоні, складали майнові. Впродовж голоду 1921–1922 р. зростання кількості побутових майнових злочинів було зрозумілою реакцією соціуму на катастрофічні умови життя. В 1924–1926 рр. відзначався сплеск майнових злочинів, пов’язаний із кампанією розвантаження бупрів⁸⁰³ та напливом “гастролерів” з інших регіонів СРСР.

До того ж, зростання показників економічної злочинності, як видно з матеріалів праці, було пов’язане передовсім не з погіршенням ситуації як такої, а з щорічними змінами засад державного регулювання приватної економічної ініціативи. Левову частку правопорушень в роки непу складала спекуляція, однак, слід пам’ятати, що влада занадто широко і жорстко кваліфікувала явище спекуляції. Між тим життєві умови самі генерували зловживання на споживчому ринку. В умовах вкрай обмеженого внутрішнього ринку, дефіциту товарів народного вжитку та нужденних умов існування поширювався типовий для радянських часів рух “несунів”. Наступним джерелом поповнення яток торговців були товари, отримані по соціальних каналах (собезах). Спекулювали державними фабричними виробами (наприклад, мануфактурою або шкірою). На ринки потрапляли не тільки викрадені з підприємств вироби, а й видані робітникам у вигляді зарплати (так, наприклад, на Петровському заводі видавали зарплату каустичною содою (3–4 пуди на кожного), яка майже відразу опинялася у спекулянтів. Внаслідок розкрадання в розряд товару переходили речі, викрадені з державних складів продовольчих органів, млинів тощо. На ринок потрапляло і вугілля,

---

⁸⁰³ Бупр — скорочення від “будинок примусових робіт”. Злочини, скоєні недавніми ув’язненими склали до 20% від загальної маси. — Див.: Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — С. 30 // Режим доступу // www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

винесене вибійниками (за тогочасними підрахунками, шахтарі в середньому за півмісяця приносили додому близько 50 пудів вугілля). “Ходовим” товаром після проголошення державної монополії на продаж їй, відповідно, зростання ціни, стала сіль. У Таганрозькому повіті її продавали вагонами нібито від установ, а в Луганському, навпаки, з-під поли невеликими партіями⁸⁰⁴. Як бачимо, цілком сучасна ситуація.

Не кращим чином на кримінальну ситуацію в містах впливала велика чисельність безпритульних дітей та підлітків. Слід зазначити, що під час голоду 1921–1922 рр. у рамках допомоги голодуючим Поволжя та Уралу на територію республіки було перевезено 56 тис. дітей. У 1922 р. дитячі будинки УСРР на 75% були укомплектовані дітьми, які прибули з РСФРР. Багато безпритульних підлітків прибувало в Україну самовільно⁸⁰⁵. Відсоток рецидивів серед неповнолітніх сягав 25–30%⁸⁰⁶. Соціалізація неповнолітніх, позбавлених батьківського нагляду, і далі залишалася великою суспільною проблемою, повсякчас ускладнюючи життя місцевих мешканців. Так, дитячий будинок м. Сталіно розташовувався неподалік базару, що створювало постійні проблеми із крадіжками. Через настійливі скарги городян дитбудинівців переселили у дитмістечко № 2 поза межі міста, однак загальної ситуації це не змінило, та й змінити не могло. Власне, не тяжкий спадок воєнного лихоліття і не малолітні бомжі не дозволяли суспільству жити мирним життям. В підоснові соціального напруження, що виривалося назовні відразливими соціальними хворобами, перебував власне радянський лад і більшовицький режим, що його встановив. Запроваджені більшовиками виробничі, товарно-грошові, суспільно-політичні відносини нехтували життєвими потребами, природними і громадянськими правами широких верств населення, яке по мірі розбудови радянської системи, зокрема її карально-репресивної складової, чимдалі більше втрачали можливості хоча б щось змінити в своєму житті на краще. Винятків не було в середовищі жодної соціальної групи чи класу, включаючи робітництво, що знемагало від безробіття та злиднів.

Однією з перших жертв тотальної соціальної агресії стали інженерно-технічні працівники, які отримали презирливе прізвисько “специ”. Чекисти своєю чергою не лише не стримували соціальну агресію працівників проти керівного складу підприємств, а й часом вміло режисували її. Переслідування спеців на Луганщині розпо-

---

⁸⁰⁴ Там само.

⁸⁰⁵ Там само.

⁸⁰⁶ Там само.

чалися задовго до “Шахтинської справи”. Так звана “Кадіївська справа” була сфабрикована чекістами ще наприкінці 1923 р. за доносом колишньої дружини на головного інженера Кадіївського рудоуправління Гулякова. Разом із головним інженером по справі проходили ще п’ять ІТР (Балтайтіс, Манукьян, Годзевич, Овсяний, Вейман). Всіх звинуватили в тому, що вони не лише через представника польського консульства Ружицького підтримували зв’язки із колишніми власниками шахт, інформували останніх про стан підприємств, а й приховували від пролетарської держави (на користь колишніх власників) найбільш продуктивні пласти вугілля, за що ті їм щедро платили. Фігуранти справи отримали від двох до десяти років позбавлення волі. Хвиля викриттів “спеців”, що підтримували зв’язки із колишніми заводчиками і фабрикантами, прокотилася Донбасом. Стараннями радянської преси вони були перетворені на опудало, робітникам настійливо вправляли думку — саме “специ” є безпосередньою причиною проблем на виробництві, саме вони є втіленням економічної контрреволюції⁸⁰⁷.

В 1923 р. Бахмутський окрввідділ ДПУ розкрутив так звану справу “Кабель” проти трьох “спеців”, звинувативши їх у створенні антирадянської організації на станції Лиман. 1927 р. справа була реанімована, але вже з іншими діючими особами.

Втім не лише ІТР були постійною мішенню чекістських спецоперацій. Власне, жодна з соціальних груп регіону не почувалася у безпеці. 1924 року в практику життя Донбасу було введено “Положення про права Об’єднаного державного політичного управління щодо адміністративних висилок, заслань та ув’язнень в концентраційний табір”. Визнані соціально-небезпечними особи могли на термін до трьох років висилатися з заборонаю проживати в низці місцевостей та губерній, перелічених у спеціальному списку ДПУ; чи висилатися до відповідних територій, визначених ДПУ; чи ув’язнюватися в концентраційному таборі, або ж висилатися за межі державного кордону СРСР. Долю потенційних вигнанців мали вирішувати “Особливі наради” при республіканських ДПУ, що склалися з трьох членів колегії ОДПУ та прокурора.

Цей документ започаткував сумно звісну в радянські часи практику позасудового переслідування не лише окремих осіб, а й цілих соціальних і етнічних верств. За допомогою низки супровідних рішень більшовики врешті перетворили обмеження свободи пересування на безвідмовний інструмент соціальної мобілізації, переслідування інакомислення, розвитку певних галузей промисловості та

⁸⁰⁷ Донбас (Донецьк). — 1990. — № 5. — С. 149.

географічних зон, примусити освоювати які можна було тільки адміністративними засобами.

Додатковим інструментом стабілізації суспільно-політичної ситуації, який активно застосовували більшовики з перших днів приходу до влади, було зміцнення і розширення тотального нагляду за всіма потенційними противниками, спеціалістами та експертами, громадськими авторитетами, а згодом — цілими виробничими колективами і стратегічними населеними пунктами. На засадах глибокої конспірації трудові колективи Донбасу були пронизані мережею сексотів та чекістів, імплантованих у колективи, що тримали спільноти під невсипущим контролем. На їхнє утримання, до слова, виділялися оглядні суми. За підрахунками авторів та упорядників першого тому “Реабілітованих історією” по Донецькій області, 87% опрацьованих ними справ були порушені на підставі інформації сексотів чи інформаторів ДПУ⁸⁰⁸.

Окреме слово слід сказати про процесуальні особливості радянського правосуддя часів непу. Слід зазначити, що загальна політична відлига жодним чином не позначилася на стилі діяльності спецслужб. Звичайно, це вже не був Червоний терор у його початковій версії, але в справах не витримувалися елементарні правила ведення слідства, не гребували “слідчі” банальним підлогом обвинувального псевдокриміналу (зокрема, протоколів зборів і характеристик). У низці справ взагалі були відсутні протоколи допиту обвинуваченого та протоколи очних ставок, на підставі яких мали б виноситися присуди. Не поодинокими були випадки, коли доля людини вирішувалася заочно, без відправки до столичного ДПУ, без заслуховування сторін. І це, наголосимо, задовго до епохи Великого терору — у відносно спокійних 1924–1925 рр.

З середини 1920-х рр. діяльність ДПУ в Донбасі набула вигляду централізовано спланованих кампаній. Передовсім вони скеровувалися проти сіоністських організацій та груп — “Гехолуц”, “Цафім”, “СТП”, “ССМ Гістадрут”, “ЦСЮФ”, “ЄВОСМ”, “Гашомер Гацоір”, “Маккабі” та “ССП”.

Наступною мішенню прицільного знищення стали колишні учасники меншовицької партії та анархісти, а також служителі культу.

Характерним зліпком часу стала справа настоятеля Свято-Преображенського собору в м. Сталіно Дмитра Полікарпова, датована травнем 1926 р. Панотець, який упродовж 1911–1917 рр. був

---

⁸⁰⁸ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. — С. 18.

священиком собору Зимового палацу і щороку запрошувався до Царського Села, являв собою очевидну небезпеку для нової влади. Й передовсім не через свою нібито контрреволюційну діяльність, а як живий носій того досвіду і тих свідоцтв про знищений більшовиками світ, якого, зважаючи на масовість аудиторії їх поширення, залишати на місці було просто-таки недалекоглядно. Саме таким чином, здається, просувався хід думок партійно-радянського керівництва Юзівки. Пошита білими нитками справа призвела до арешту та ізоляції чоловіка поважного віку. Втім, на той час авторитет духовного отця та самовідданість церковних громад ще були на високому рівні: 3 серпня 1926 р. натовп з майже чотирьохсот прихожан намагався звільнити священика. Розганяти його довелося силами частини особого призначення та пострілами в повітря. Полікарпова відіслали спочатку до Харкова, згодом до Москви, а звідтіля — до Казахстану, де його сліди загубилися. Постраждала також і частина “заколотників”.

Послідовним і плановим напрямком діяльності чекістів була боротьба з так званою економічною контрреволюцією, оформлена в “Шахтинську справу”, вістря якої було спрямоване проти старих спеціалістів та колишніх власників шахт.

Залучивши спеціалістів із дореволюційним стажем до відновлення промислових об’єктів, радянська влада ніколи не забувала, ким вони були за царя. Таємний політичний лист “Про вивчення питання про спеціалістів” не залишає жодних сумнівів у тому, що роль, відведена їм у стратегії радянської модернізації, полягала не лише у використанні їх знань для розвитку промисловості та підготовки зміни, а й у невідворотному знищенні, причому руками самої ж інтелігентської верстви, а також використання таких акцій на користь зміцнення політичної гомогенності суспільства. В листі технічну інтелігенцію класифіковано наступним чином: старі верхи, середні прошарки та молоді прошарки. “Старі верхи” виставлялися у документі як цілком ворожа верства, а її існування на початковому етапі соціалістичного будівництва припускається лише через те, що це був за висловом того ж листа “висококваліфікований елемент”⁸⁰⁹, замінити який на той час було просто неможливо. “Поставити їх на місце” партійне керівництво планувало, використавши ворожнечу між групами інтелігенції.

Не менш “творчо” для тиску на цей прошарок використовувалося і робітництво, тим більше, що це було нескладно: доволі високі зарплати “колишніх” у період непу спрощували справу нацько-

⁸⁰⁹ ДАДО. — Ф. І. — Оп. 1. — Спр. 1090. — Арк. 20.

ування пролетарів на “буржуїв”. Дослідники відзначають, що хуліганство, побиття і навіть вбивства спеців мали місце задовго до “Шахтинської справи”⁸¹⁰.

Думки про те, що останнім недовго лишилося пити трудову кров існували в робітничому середовищі завжди. Із затвердженням ідей останнього комуністичного штурму настав їх зоряний час. Красномовним свідченням тогочасних настроїв є лист колишнього заступника керуючого трестом “Донвугілля”, а на час його написання (16 січня 1925 р.) — голови ВРНГ УСРР К. Максимова до голови Раднаркому В. Чубаря, секретарів ЦК КП(б)У Е. Квірінга та А. Медведєва, голови ЦКК Д. Лебедя. В ньому зокрема йдеться про те, що спеці, як переважно злочинний і контрреволюційний контингент, баласт радянської держави, що до того ж є соціально небезпечним, слід комплектувати в спеціальні групи і переселяти у віддалені регіони СРСР, переважно — Сибіру. Використовувати їх пропонувалося за прикладом Римської та Російської імперій для колонізації віддалених околиць. На приклад ефективності такого підходу наводилася Росія, яка силами злочинного і втікацького елементу впродовж XVII–XIX ст. колонізувала Новоросію⁸¹¹. Підхід, як бачимо, доволі сучасний. Зауважимо, що тогочасний очільник ВРНГ УСРР та партійно-радянський функціонер, попри весь партійний ідеологічний багаж, знання та ідеї управлінського натхнення черпав, як видно, в російській імперській історіографії. На жаль він був такий не один. Врешті відповідна колективна позиція була реалізована в щоденній практиці партійно-радянського будівництва.

Шахтинська справа. Публічний судово-політичний процес у справі “Про економічну контрреволюцію в Донбасі”, більш відомий як “Шахтинська справа” проходив у Москві, в Колонному залі Будинку Союзів, з 18 травня по 6 липня 1928 р. 53 інженери і керівника звинуватили у навмисному шкідництві⁸¹², створенні підпільної

---

⁸¹⁰ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 20.

⁸¹¹ Там само. — С. 21.

⁸¹² За радянським законодавством шкідництво — це дія або бездіяльність, спрямована на підрив промисловості, транспорту, сільського господарства, грошової системи, торгівлі або інших галузей народного господарства, а також на діяльність державних органів чи громадських організацій з метою ослаблення Радянської держави. “Шкідництво” ототожнювалося з діяльністю старої інтелігенції, яка характеризувалася як привілейований у минулому стан, носій буржуазної свідомості, охоплений “духом кастової замкнутості” і “вужькокорпоративними настроями”. Завдяки Шахтинському процесу термін, що з’явився в зв’язку з затвердженням в 1926 р. нового Кримінального кодексу РСФРР і документів, що його роз’яснюють, отримав розширене тлумачення.

шкідницької організації. Під час судового слідства “визнали” свою провину повністю 20 обвинувачених, частково — 11, не визнали — 22. Вирок оголошено 5 липня 1928 р.: 11 обвинувачених засуджено до розстрілу; трьох — до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна; 21 — на термін ув'язнення від 4 до 8 років; 10 — від 1 до 3 років; четверо — засуджені умовно; четверо (німецькі спеціалісти) — визнані невинними.

Перші арешти кількох техніків, інженерів і управлінців Донецько-Грушевського “Донвугілля” відбулися в червні–липні 1927 р., при цьому тільки троє з них надалі опинилися в числі підсудних, долю решти вирішувала колегія ОДПУ. Наступна серія арештів майбутніх “шахтинців” сталася 9–11 листопада 1927 р.: тоді були заарештовані п'ять осіб. Ще один піддався арешту 3 грудня 1927 р., потім ще п'ятеро в січні–лютому 1928 р. Таким чином, до початку березня 1928 р., коли члени Політбюро ЦК ВКП (б), поінформовані про розкриття “змови”, прийняли рішення надати справі широкий розголос, під арештом знаходилася приблизно чверть з тих, хто потім опинився на лаві підсудних. Найбільш активно арешти, проведені головним чином харківськими чекістами, здійснювалися впродовж 3–10 березня: тоді були затримані відразу 19 осіб. Після цього протягом місяця були взяті під варту ще 20. Останні ордери на арешт майбутніх підсудних датовані 15 квітня 1928 р. Таким чином, початкова фаза слідства, що включала шахтинський і частково ростовський етапи, була затяжною і повільною з точки зору слідчих результатів і перейшла в перспективну для чекістів стадію лише в січні–лютому 1928 р. Для цього були вагомі причини: чекісти довгий час не могли вибудувати доказову базу для того, щоб перекваліфікувати факти халатності та недбалості на звинувачення у шкідництві і шпигунстві.

“Шкідництво” відтепер трактувалося як гостра форма класової боротьби, як “відчайдушний опір відживаючих класів”, і в першу чергу “буржуазних фахівців”, що пов'язувалося з успіхами індустріалізації. Заступник наркома юстиції РСФРР М. Криленко — автор статті “Клас проти класу” — вимальовував такий образ “спеца-шкідника”: “Хабарники і хижакі, що звикли ще з часів царизму не випускати з рук того, що в руки саме пливе, і привласнюють те, що погано лежить, люди з надзвичайно зниженою роботою, контррозвідники, жадібні насамперед до грошей і матеріального достатку, готові валятися в будь-який момент в ногах того, чию силу і батіг вони відчули, і цілувати руки, які щойно надавали їм ляпасів...”. “... Забрехались в кінець, здатні зраджувати і продавати всіх тих, з якими ще вчора вони рука об руку робили брудну контрреволюційну справу, готові не тільки сльозами каяття, а й словами брехні і вимислу, зрадою і обмовою невинних врятувати себе”. (Див.: www.istmira.com/istros/shaxtinskij-process/page/27/).

25 квітня 1928 р. Артемівський окружний відділ ДПУ розпочав арешти в Щербинівському рудуправлінні “Донвугілля” — Кузьменко і Костюков, невдовзі — перекладач німецьких інженерів Горлівського рудоуправління гірничий технік П. Друшин та інженер Донвугілля К. Таманов, головний інженер рудоуправління комбінату Південсталь В. Вишняк і завідувач аналізом виробництва Я. Король були взяті під варту. В травні заарештували завідувача рудником ім. Рухимовича С. Чудотворцева й завідувача шахти ім. К. Цеткін С. Левитіна.

Республіканський уряд курував справу Донвугілля. Єдине, що цікавило харківських керманічів — не об’єктивність і справедливість процесу, а безперерйна робота тресту. Репресивна акція була обрамлена відповідно правил часу: порадившись з Кремлем із питання “економічної контрреволюції і стану Донвугілля”, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило “не висвітлюючи в пресі слідчих матеріалів, вважати необхідним (повідомлювати) про висування кадрів, про молодих спеціалістів в дусі статей у “Правді” і пленуму ЦК КП(б)У”⁸¹³. Нагадаємо, що в резолюції квітневого (1928 р.) об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), опублікованій 12 квітня 1928 р. в “Правді”, “розкрита організація” характеризувалася як “шкідницька” та контрреволюційна. Щоденні репортажі з судового процесу, обвинувачувальний висновок і вирок, в найбільш повній версії опубліковані в “Известиях”, а також низка популярних брошур та підрозділ у “Короткому курсі історії ВКП(б)” намертво закарбували в масовій свідомості міф про контрреволюційну організацію, створену з ініціативи колишніх гірничопромисловців та іноземних розвідок. За твердженням офіційної пропаганди, в ній брало участь до 20% всіх інженерів і техніків, що працювали в Шахтинському районі.

Концепція звинувачення повнотою використала ментальний і світоглядний розрив між ІТР та робітництвом на користь зміцнення своїх позицій у середовищі перших і повного підкорення волі других. Робітники масово давали свідчення проти спеців. Звинувачення своєю чергою свідчення про грубе поводження інженерів із працівниками використало як доказ їх злочинної шкідницької діяльності. На доведення їх провини йшли в хід всі “аргументи”: і невідповідне соціальне походження, і зв’язки із денікінською контррозвідкою під час білогвардійської окупації, і контакти із закордонням, і цівки, і краватки. Зі звинувачень, що пролунали на очних ставках і самому процесі видно, що робітництво сприйняло процес як шанс поквитатися із ненависним класом багатіїв в особі цілком

⁸¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 114.

конкретних осіб за все своє скалічене життя. Варто лише звернути увагу на те, що казали про колишнього шахтовласника та керуючого рудниками акціонерного товариства “Грушівський антрацит” та завідувача шахти (1920–1923 рр.) Омеляна Колодуба. Робітник Вайлов заявив: “Багато сиріт, вдів та матерів плачуть від дій цього ката за царату і влади його соратників білогвардійців ... Нехай він скаже, як обирав робітників й заганяв їх до могили. Нехай він скаже, як нажиті експлуатацією робітників 30 000 грошей відправив до німецького банку”. Робітник Федір Куропаткін розповів, що Колодуб до революції “завжди ходив з товстим ціпком, робітників вважав за собак. Цей ціпок Колодуба в 1913 р. ходив й по моїй спині”⁸¹⁴.

Влада використала інформаційний привід повнотою: цей, по суті, перший показовий процес, побудований на сфабрикованому обвинуваченні, широко висвітлювався в пресі: передові статті, репортажі, фейлетони, карикатури і т. і. закладали підвалини відповідного суспільного дискурсу. Створений і закріплений у ньому образ “шкідника”, принаймні, до середини 1930-х рр. наміцно закріпився за інтелігенцією. Більше того, в масовій свідомості навіть гіпотетично не підіймалося питання його невідповідності реальності. Періодизація “шкідницької” діяльності донецьких інженерів, яка накладалася на відповідні етапи економічного і політичного розвитку СРСР, увійшла в радянські підручники та масмедіа в якості аксіоми⁸¹⁵. Чимало сил і красномовства державних прокурорів було витрачено, аби довести: “шахтинці” представляють смертельну загрозу для робітничого класу. “Тихою сапою” назвав свої замальовки з процесу відомий журналіст А. Аграновський, кваліфікувавши “Шахтинську справу” як форму економічної інтервенції, а “шахтинців” — як диверсійний загін світового капіталу. Демонізація і карикатуризація обвинувачуваних, а в їх особі і “шкідників” як особливої суспільної групи, перетворилася на дієвий інструмент соціальної мобілізації — деструктивної і антигуманної за своїм спрямуванням. Робітники в ній були сліпим інструментом більшовицької соціальної політики, однак, слід відзначити, виконали покладену на них функцію з ентузіазмом. В суспільній думці фізичне

---

⁸¹⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 21.

⁸¹⁵ 1921–1923 рр. — індивідуальне дрібне шкідництво, спрямоване на збереження ресурсів в очікуванні повернення господарів; 1923–1926 рр. — початок планомірної шкідницької діяльності, створення умов для передачі шахт в концесію колишнім власникам і іноземцям; 1925–1927 рр. — організована активна шкідницька діяльність після руйнування надій на переродження радянської влади, підготовка іноземної інтервенції.

знищення “спеців” підносилося як вищий прояв радянської кадрової політики, правомірна заміна старого на нове і прогресивне. Деструктивні наслідки таких соціальних експериментів далися взнаки вже в невіддаленому майбутньому.

25 жовтня 1928 р. в Харкові був арештований головний інженер Рутченковського рудоуправління Р. Шапіро. Його засудили до трьох років позбавлення волі без жодних доказів провини, суто по аналогії із загальновідомою “Шахтинською справою”⁸¹⁶.

Підправити підупалий імідж донецькі чекісти намагалися, розкручуючи нові справи. Найбільшою з них стала справа контрреволюційно-диверсійної організації у вугільній промисловості, вміщена в 807 аркушів 2-хтомної справи. Розпочали її з допитів 34-річного гірничорятувальника Івана Кабаченка як меншовицьку, а наприкінці жовтня 1928 р. перекваліфікували у справу диверсійної групи під керівництвом 2-го відділу Польського генштабу із керівним центром у м. Орша. Група нібито мала організувати вибухи на азотному заводі ім. Рикова у м. Єнакієве та динамітному льоху поблизу Новосмоляннівського рудника. Втім, за недоведеністю провини лише трьох з кількох десятків заарештованих було засуджено до позбавлення волі на п’ять років, одного — на три роки, решта були звільнені. За відсутністю матеріалу “розгулятися” органам було ніде, втім старання їх не були марними: Донбас охопив масовий психоз.

Закономірним наслідком загострення цієї швидко поширюваної хвороби стала справа “Офіцерської бойової диверсійно-шкідницької і шпигунської контрреволюційної організації в Донбасі”. Більше відома під назвою “Промпартії”⁸¹⁷, вона стала класикою діяльності радянських спецорганів, і впродовж десятиріч вивчалася в школах керівного складу органів. В обвинувальному висновку по Донбаському осередку цієї міфічної організації, підписаному головою ДПУ

---

⁸¹⁶ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 23.

⁸¹⁷ У 1930 р. відбувся відкритий процес у справі “Промпартії”, державним обвинувачем на якому був призначений прокурор Криленко (розстріляний у 1937 р.). Обвинувачуваними переважно були представники так званої “буржуазної інтелігенції”, яким приписувався саботаж індустріалізації СРСР, співробітництво з іноземними розвідками, підготовка іноземної військової інтервенції в СРСР. Іноземні технічні фахівці крім того були звинувачені в шпигунстві. Процес пройшов не у всьому гладко. Обвинувачуваний Рамзін дав свідчення про те, що він на випадок інтервенції пропонував на посаду міністра промисловості і торгівлі в окупаційному уряді фабриканта Рябушинського, однак з’ясувалося, що Рябушинський помер за рік до того, як йому “пропонували посаду міністра”.

УСРР В. Балицьким, зокрема, йшлося про наступне: “Особливе значення цієї контрреволюційної організації, на яку після інтервенції покладалися завдання широкого розвитку диверсії з метою паралізування промисловості Донбасу, визначається безпосереднім керівництвом нею Рамзіним — директором Московського технологічного інституту... Заснувавшись на початку 1926 року, організація, яка на час її розкриття і ліквідації нараховувала в своїх лавах встановлених 120 членів, сферою своєї активної діяльності мала основні промислові райони Донбасу. Проповідуючи мету насильницького повалення радянської влади і відновлення капіталістичного ладу шляхом систематичного підриву економічної могутності СРСР та активного, бойового сприяння інтервентам, організація, поруч із щоденним шкідництвом, спрямованим в основному, на дезорганізацію постачання палива промисловості, проводила: 1) масову вербовку антирадянськи настроєних осіб; 2) підготовку широкого фронту диверсійних актів; 3) виявлення політичних настроїв населення для інформування керівництва організації в Москві і забезпечення необхідним політичним орієнтуванням ймовірних противників на випадок інтервенції; 4) антирадянську агітацію серед широких верств населення і популяризацію ідей неминучої в найближчому майбутньому і смертельної для радвлади інтервенції і 5) створення військових осередків з колишніх офіцерів для організації бойових виступів до початку інтервенції в зв’язку з військами інтервентів”⁸¹⁸.

37 томів справи та 102 сторінки обвинувального висновку проти 70 фігурантів справи ґрунтувалися на принципі загрозливого соціального походження та дореволюційного минулого звинувачуваних. На закритому судовому засіданні колегії ДПУ 12 вересня 1931 р. шестеро з них були засуджені до розстрілу, відносно чотирьох розстріл було замінено на 10 років концтаборів, решта отримали від 2 до 10 років таборів, виселення у віддалені райони СРСР на 3 роки, позбавлення права проживати в Донбасі впродовж 3-х років тощо.

1930 р. голосно пролунала дочірня від справи “Промпартії” справа “Українського хімічного центру”. В матеріалах чекістських структур вона подавалася як центральна стосовно “галузевих” контрреволюційних організацій у коксобензолній, хімічній та воєнно-хімічній промисловості України. Була зв’язана з філією “Промпартії” — інженерним центром та з її ЦК. Пожежа на Киштимському та вибух амоніального та нітратного цехів на Ште-

---

⁸¹⁸ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 26.

рівському динамітному заводі чи не вперше саме в Донбасі були кваліфіковані як диверсії⁸¹⁹.

На квітень 1931 р. припадає справа “Шкідницької диверсійної організації на Єнакієвському заводі ім. Рикова об’єднання “Сталь”” на чолі з головним інженером Ломовим та 6 “шкідниками” — технічними директорами й техніками. Інженери й техніки переважали серед 15 осіб, репресованих за матеріалами “Шкідницької та диверсійної організації на Сталінському азотному заводі”. Причому в трактовці українських чекістів “Сталінський азотний завод став як би школою шкідницько-диверсійної роботи”⁸²⁰.

21 особа (серед них — 14 інженерів) була притягнута 1931 р. за матеріалами аналогічної “Шкідницької та диверсійної організації на Рубіжанській групі заводів “Червоний прапор””. Під час слідства частину матеріалів справи перекваліфікували: 6 осіб засудили за шпигунство на користь Польщі, одну — Німеччини. Всі технічні негаразди та аварії на виробництві, включаючи засмічення зовнішньої каналізації, були кваліфіковані як шкідництво. Про методи ведення справи говорить той факт, що одна особа впродовж слідства померла, троє потрапили на лікування.

1931 р. датовані й “Контрреволюційна шкідницька організація на колишніх (!) донецьких залізницях” (7 технічно-інженерних кадрів), “Контрреволюційна організація в коксобензольній промисловості СРСР” (12 осіб), “Контрреволюційна шкідницька організація в Південному машинобудівельному тресті (ПМТ)” (2 особи), “Український інженерний центр — філія “Промпартії” на Україні”, “Бойова

---

⁸¹⁹ Слід пам’ятати, що названі справи не були чимось унікальним в контексті тогочасної радянської дійсності — це були всього лишень скалки поліфонічної мозаїки чекістських розробок концепції загострення класової боротьби, якими була оплутана вся країна від західних до східних кордонів. Під ніж чекістської гільйотини першими потрапляли всі схильні до самостійного думання інтелектуали та спеціалісти, які піддавали сумніву тактику й стратегію сталінського соціалістичного будівництва. Віхами подолання спротиву решток інтелектуальної еліти стали справа Трудової селянської партії (справа так званої “контрреволюційної есерівсько-куркульської групи Чайнова — Кондратьєва” відбулася також у 1930 р. Обвинувачуваним приписувався саботаж в галузі сільського господарства та індустріалізації); справа “Союзного бюро” (відкритий процес над колишніми меншовіками відбувся в березні 1931 р. Обвинувачуваним приписувався саботаж в галузі планування господарською діяльністю, зв’язок з іноземними розвідками); “Пулківська справа” (сфабрикована НКВС проти групи радянських вчених за звинуваченням в “участі у фашистсько-троцькістсько-зінов’євській організації”. Їм інкримінувалася спроба терористичних актів проти керівників СРСР, а також шкідництво (зокрема, саботаж спостережень сонячних затемнень)).

⁸²⁰ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 35.

диверсійна офіцерська шкідницька контрреволюційна організація в Донтопі”.

В цей же час була інспірована регіональна версія “Української Військової Організації” (УВО) із закордонним центром та керівництвом у складі Є. Коновальця, А. Мельника, Р. Дашкевича та ін. Троє з 89 осіб, що проходили за матеріалами справи, були з Донеччини: заступник директора Кошунського банку Артемівська М. Заяць; завідувач хімічним виробництвом маріупольського коксобензольного заводу І. Баб’як та професор Маріупольського педагогічного інституту М. Кузяк. Усіх пов’язувало минуле — колишні січові стрільці певний час мешкали за кордоном.

1932–1933 рр. розгорнулася справа 52 працівників Червонопроміньського “Донбасторгу” та “Відділу робітничого постачання (ВРП) Макіївського металургійного заводу ім. Томського” (29 фігурантів).

Серед репресованих українці становили: в 1929 р. 68,6%, 1930 р. — 72,2%, 1931 р. — 70,4%, 1932 р. — 73,9%, 1933 р. — 72,7%. Росіяни відповідно: 18,5%, 10,9%, 17,1%, 14,7%, 15,5%. Частка євреїв сягала: 2,2; 0,3; 0,8; 0,9 та 0,5% відповідно; греків: 3,7; 9,8; 4,3; 3,9 та 4%; німців: 1,5; 5,3; 3,2 та 4% відповідно⁸²¹. Загалом впродовж 1929–1933 рр. на Донеччині було репресовано 4 506 українців, 904 росіянина, 340 греків, 252 німця, 76 поляків, 41 єврей, 45 представників інших національностей.

Втім значно більше за робітництво та інтелігенцію від репресій у цей час потерпала селянська верства. 1929 р. 78% усіх заарештованих походили з сільської місцевості, 17,2% — з міст та селищ, 3,5% — з залізничних поселень 3,5% — з інших регіонів України. В 1930 р. селянами за походженням були 75,8% репресованих, 1931 р. — 60,8%; 1932 р. — 55,3%; 1933 р. — 45,2%⁸²². Таким чином, динаміка соціального походження репресованих цілковито відповідала політичній динаміці епохи комуністичного штурму.

Переважну більшість засуджених становили селяни-одинаки, що не ховаючись виступали проти колективізації. Втім поміж них траплялися й цікаві версії об’єднання кількох фігурантів у межах таких собі селянських підпільних партій. “Наївна спроба протистояти жорсткій владі” — таким чином характеризували автори донецького блоку “Реабілітованих історією” “Українську демократичну народну партію” в с. Новотроїцьке Андріївського району на Маріупольщині (1929 р.). Вона, згідно з матеріалами слідства, вико-

⁸²¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 31.

⁸²² Там само. — С. 31–32.

ристовуючи “хлібні ускладнення” та незадоволення куркульства політикою радянської влади, “...розпалювала національну ненависть, агітуючи проти євреїв та великоросів, нібито винних у поневоленні українського народу, закликаючи населення до боротьби за Україну, яка належить тільки українцям”⁸²³. За справою міфічної організації, якій утворили філії в бердянських селах Нововасилівка та Новоспасівка, а також гуртки на Волині та в Бердянському педагогічному технікумі, проходили 28 осіб — переважно молодь у віці від 25 до 35 років. Для 12 осіб слідчі просили вищу міру покарання. 13 “членів організації” отримали по п’ять років таборів та 3 роки заборони проживати в республіці.

Мабуть, одними з перших органи державної безпеки взялися за етнічних німців, що впродовж Голодомору не давали їм спокою, “виносячи сміття з хати”, тобто — просячи допомоги у закордонних місій та церков. Таким був мірошник колгоспу “Серп і молот” в селі Грінталь Старо-Каранського району Василь Неб. У квітні 1934 р. його звинуватили в тому, що він писав листи в Німеччину про тяжке матеріальне становище односельців і просив матеріальну допомогу. Слідчі не встановили, чи одержав він таку допомогу, але вирок був суворий: сім років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах у віддалених регіонах Радянського Союзу з поразкою в правах на п’ять років. У квітні 1938 р. трійка УНКВС по Далекосхідному краю повторно розглянула його справу і засудила до розстрілу⁸²⁴.

Нікодим Гецфрід, Валентин Гордок, Адольф Іллі, Олексій Мак і Григорій Функ були звинувачені в антирадянській пропаганді, зв’язках з Комітетом допомоги у Німеччині, до якого надсилали листи про продовольчий стан в Радянському Союзі і одержували від нього грошові перекази через філіал Торгсину в Слов’янську. Ці жителі Костянтинівки писали, що “голод уже царює в нашому середовищі”. В грудні 1934 р. Донецький обласний суд засудив Гордока до 10 років позбавлення волі, Іллі — до 8 років, Гецфріда — до 6 років, Мака і Функа — до 5 років. У квітні 1938 р. А. Іллі і Г. Функ були засуджені УНКВС Новосибірської області до вищої міри покарання, відносно інших у справі відомостей не залишилося⁸²⁵.

У листопаді 1934 р. чекісти порушили справу проти жителя Маріуполя Едуарда Фрейзе, одна з дочок якого проживала в Німеч-

---

⁸²³ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 33.

⁸²⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. — Львів, 2010. — С. 207–208.

⁸²⁵ Там само. — С. 211–212.

чині. Донецька контора “Торгсину” повідомила НКВС УСРР, що у 1933–1934 рр. на ім’я Е. Фрейзе надійшло 80,8 німецьких марок. Обвинуваченого засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна. За вироком трійки УНКВС “Дальстрой” в Магаданській області Е. Фрейзе 16 травня 1938 р. був розстріляний⁸²⁶.

Менонітів Якова Діка і Германа Ремпеля, які проживали в селі Гродівка Постишівського (Гришинського) району, чекісти звинуватили в тому, що вони писали наклепницькі листи від себе і односельців у Німеччину, Швейцарію і Америку про тяжке матеріально-правове становище німців в Радянському Союзі, про їх голодування і депортацію, а за це одержували матеріальну допомогу та продукти харчування. У квітні 1935 р. спеціальна колегія Донецького обласного суду засудила Я. Діка до 8 років, а Г. Ремпеля — до 6 років позбавлення волі. Я. Дік у засланні помер, а доля Г. Ремпеля залишилася невідомою⁸²⁷.

У листопаді 1934 р. проти 14 жителів с. Щербинівка Горлівського району було висунуто обвинувачення у тому, що в 1929–1934 рр. вони розповсюджували провокаційні чутки, відправляли наклепницькі листи за кордон і за це одержували винагороду в іноземній валюті. Зокрема, Д. Мінх казав: “Накладені на нас податки і плани хлібозаготівлі виконувати не треба, бо якщо виконаєш, то все одно на тебе накладуть повторно податки й хлібозаготівлі”. Звинувачені були позбавлені волі на строк від 5 до 10 років, а Д. Мінх розстріляний⁸²⁸.

Житель села Клінкіне (Розенфельд) Старо-Каранського району Яків Роммель, який працював вантажником на будівництві “Азовсталі”, збирав у себе односельців у 1932 р. і казав: “Постачання робітників паршиве, неспроможне дати всього того, що необхідно, тому робітники живуть напівголодні, передплата на позику проводиться насильно, колгоспники живуть гірше, ніж коли були одноосібники”. Роммеля звинувачували і в тому, що він агітував німців надсилати до Німеччини листи з метою отримання матеріальної допомоги від німецького товариства “Брати по нужді”. В цих листах повідомлялося, що вони живуть у злиднях, голодують. У 1933 р. Я. Роммель одержав з Німеччини 16 марок 50 пфенінгів допомоги. Донецький обласний суд у квітні 1935 р. засудив Я. Роммеля до 8 років позбавлення волі у ВТТ з конфіскацією майна.

⁸²⁶ Там само. — С. 215.

⁸²⁷ Там само. — С. 216.

⁸²⁸ Там само. — С. 217–218.

Житель колонії Орлівка Сталінського району Яків Штобе у серпні 1935 р. дістав 5 років позбавлення волі за те, що писав листи в “контрреволюційному дусі” в Канаду та Німеччину і одержував грошові перекази в німецьких марках, на які купував цукор та олію⁸²⁹.

Колгоспники артїлі “Червона зірка” Тельманівського району Клара Міллер і Лук’ян Оленберг, як було вказано в обвинувачувальному висновку, у 1933–1935 рр. закликали до виходу з колгоспу (“Навіщо нам працювати в колгоспі, коли з року в рік голодуємо”), поширювали чутки про голод і надсилали листи в Німеччину з проханням допомоги їм як голодуючим. К. Міллер була засуджена на 5 років, Л. Оленберг — на 3⁸³⁰.

Мешканець села Греково-Зайцево Харцизького району Карл Фітц у 1930 р. був розкуркулений, під час хлібозаготівель 1932 р. сховав 3 центнери зерна і втік, а в 1933 р. повернувся. У 1934–1935 рр. писав листи в Німеччину і отримував грошову допомогу. За постановою трійки УНКВС по Донецькій області у вересні 1937 р. був розстріляний⁸³¹.

Селянин з Романівки Дзержинського району Абрам Біккерт у березні 1937 р. був звинувачений у контрреволюційній діяльності, яка виявилася у поширенні чуток про загибель радянської влади в листах, адресованих в Німеччину. У перехопленому в 1933 р. листі він писав: “В СРСР народ голодує, ходять голі і босі”. Через “Торсин”, як повідомлялося у довідці з цієї контори, він одержав п’ять посилок, а з Польщі від своїх знайомих — двічі по 5 доларів США. Трійка УНКВС по Донецькій області засудила А. Біккерта до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна⁸³².

Такий же вирок дістав односельчанин А. Біккерта Іван Классен. Його формула звинувачення звучала так: “І.Д. Классен писав, що “колгоспи в СРСР побудовані на примусовій праці, колгоспники голодують, ходять роздягнені, роззуті та часто помирають з голоду”. У 1931–1933 рр. просив про допомогу і отримав гроші з німецького комітету допомоги та з Америки. Неодноразово висловлювався серед колгоспників, що “навіщо здавати хліб державі, коли ми самі голодуємо”, скільки колгоспники не працюють — хліб дер-

⁸²⁹ Там само. — С. 234–235.

⁸³⁰ Там само. — С. 237.

⁸³¹ Там само. — С. 260.

⁸³² Там само. — С. 261–262.

жава забере, а колгоспники як були голодними, так і залишаться голодувати”⁸³³.

Слід вказати, що органи державної безпеки у 1931–1933 рр. збирали довідки з “Торгсину” на всіх, хто обмінював іноземну валюту, щоб придбати продовольство. Але чекісти не давали їм ходу, щоб не зруйнувати це джерело надходження дефіцитної валюти. Лише після Голодомору вони взялися за тих радянських громадян німецької національності, які вижили завдяки валютним переводам, звинувачуючи їх у поширенні “контрреволюційних чуток про голод”. Проте загальна стратегія репресій після завершення сталінського “сокрушительного удара” була переглянута.

Підсумовуючи результати діяльності органів державної безпеки, слід зауважити, що інтенсивність репресій виявляла виразну тенденцію до зростання. Згідно зі справами, що збереглися в архівах Донбасу, впродовж 20-х рр. було репресовано 376 осіб: 66 — 1921 р., 2 — 1922 р., 2 — 1923 р., 13 — 1924 р., 37 — 1925 р., 20 — 1926 р., 99 — 1927 р., 137 — 1928 р.⁸³⁴, 169 — 1929 р., 1 558 — 1930 р., 962 — 1931 р., 1 557 — 1932 р., 1 964 — 1933 р. (разом — 6 210 осіб)⁸³⁵. Втім жорсткість присудів в цілому була такою, що не створювала критичного соціального напруження. Питома частка приговорів до розстрілу невпинно зменшувалася і була далекою від критичної: від 7,6% у 1929 р. до 5,2% — 1930 р., 1,2 — 1931 р., 0,6% — 1932 р., 1,5% — 1933 р. Зауважимо, що позитивна динаміка спаду терору останніх двох років була скоріше віддзеркаленням загального стану суспільно-політичного та економічного колапсу, аніж політичної відлиги. За межею виходу з активної фази кризи 1932–1933 рр. розпочинається нова ера чекістського терору на Донбасі.

Коли голод ще лютував в українському селі, почалися широко-масштабні репресивні акції, що мали збалансувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного бомонду УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України. Загальнополітична ситуація не віщувала нічого доброго. У липні–вересні 1933 р. у Москві стартували перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в „агентурно-провокаційській роботі” на користь „ПОВ”. Арешти швидко перекинулись на територію України. Чекісти почали “підчищати” всіх, хто представляв потенційну загрозу. 11 січня

⁸³³ Там само. — С. 262.

⁸³⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 26.

⁸³⁵ Там само. — С. 30.

1933 р. секретар Луганського міськкому КП(б)У пропонував Донецькому обкому “ліквідувати куркульські висілки, як вогнище контрреволюційної роботи куркульства, виславши їх з цих висілків у віддалені райони Союзу”⁸³⁶. 21 січня 1933 р. датований протокол закритого засідання бюро Донецького обкому КП(б)У, що накреслив ряд заходів щодо очистки Донбасу від куркульських елементів. Була створена комісія, що мала визначити перелік підприємств і професій, куди доступ розкуркуленим був суворо заборонений, а також “заходи профілактичного характеру”, з метою призупинити приток “куркулів” на Донбас⁸³⁷.

В червні кампанія виселення “куркульських” господарств набула нового розмаху під керівництвом новопризначеного секретаря обкому С. Саркісова. Рознарядка становила 350 господарств і супроводжувалася відповідною масовою роботою⁸³⁸. Про те, як вона відбувалася, можна скласти уяву на основі спогадів свідків тогочасних подій. Ксенія Фатнева з с. Новоборове згадувала: “Коли вивозили Салових, бабка сховалася, залишилася в селі. Їхній дім розібрали, і вона кілька років прожила у погребі”⁸³⁹. Про незабутній “урок розкуркулювання”, проведений місцевим учителем, згадував Тихон Зайцев з с. Шульгінка: “Коли почалося розкуркулювання, навчався у сьомому класі. Пам’ятаю, як ранньою весною класний керівник водив нас, учнів, розкуркулювати одну сім’ю, у якій було багато дітей. Прийшли ми всім класом, відігнали на колгоспний двір худобу і гусей. Потім роздягнули дітей (!) і винесли дещо з хати, майже все те поділили поміж собою. Учитель взяв собі нові чоботи, жіночі хустки, кілька відрізів мануфактури”⁸⁴⁰. — Отож, культова ленінська “експропріація експропріаторів” у виконанні недолугих сільських активістів набула карикатурного втілення, фактично перетворившись на неконтрольований шабаш пограбування голодуючого селянства, до якого залучалися не тільки сільські маргінали, а й неповнолітні. Використання останніх задля фізичного та морального тероризування беззахисних селянських родин виглядає абсолютно цинічним витвором більшовицької системи, яке мало далекосяжні перспек-

---

⁸³⁶ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 58.

⁸³⁷ Там само. — С. 59.

⁸³⁸ Там само.

⁸³⁹ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 63.

⁸⁴⁰ Там само. — С. 62.

тивні наслідки — руйнування базових засад селянської хліборобської ментальності, причому як у самих жертв, так і у їх катів.

Саме впродовж Голодомору оформлюється позиція нетерпимості до щонайменших виявів незадоволення та критики з наступною беззастережною перекваліфікацією на антирадянську діяльність. Нова лінія партійних органів була сформульована членом парткому ЦКК КП(б)У Лагодою в доповідній записці до Президії ЦКК КП(б)У про діяльність контрреволюційних троцькістських організацій в конторі “Облплодоовоч” та солеруднику ім. Шевченка у м. Артемівську (серпень 1933 р.): “Матеріали віддзеркалюють невміння узагальнювати окремі ізольовані антирадянські прояви і впізнавати в конкретних актах шкідництва к-р організації, організуючу роль троцькістів, розцінюючи часто-густо троцькістські дії як побутове розкладання, хуліганство, а виступи активних троцькістів, як бузотерство”⁸⁴¹.

Відповідно зміцнюється тенденція до сталого ужорсточення репресивної діяльності, тим більше, що вище керівництво радянської України було оновлене і активно дискредитувало діяльність попереднього. На останнє списали і так звані “продовольчі труднощі”, і прориви на виробництві, і тимчасові перемоги класового ворога — українських і польських буржуазних націоналістів. Знесиленою Голодомором Україною загалом, Донбасом зокрема, поширювалася добре зрежисована вакханалія погрому. Першими її жертвами стали молоді літератори, що гуртувалися навколо журналу “Литературный Донбасс”. Спецоперація знищила під корінь не лише перші паростки літературного українського слова в осерді промислового Донбасу, а й цілий культурний пласт, який сформувався тут упродовж 20-х рр. під дією гасел пролетарської революції. Наслідки цієї репресивної акції стосовно перспектив етнокультурного розвитку Донбасу повною мірою не оцінені й досі. Варто лише зауважити, що знищуючи ентузіастів пролеткульту — плоть відплоті пролетаріату, влада виявила реальну сутність більшовизму. Про міру морального потрясіння фігурантів справи можна лишень здогадуватися: варто лише почитати протоколи допитів, аби зрозуміти — за цією межею правди в радянській державі годі було шукати, найвідданіші й найпослідовніші “революціонери культури” в чекістських катівнях втрачали логічну канву, не спроможні були знайти опертя для власної душі. Каялися в умоглядних гріхах і не розуміли, як таке може відбуватися.

⁸⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 38. — Арк. 153.

Яскравим свідченням тогочасних подій є показання редактора журналу “Литературный Донбасс” (нині “Донбас”) Григорія Баглюка, датовані 17 листопада 1933 р.: “... Не стану стверджувати, що робота моя була безпомилковою. Доволі складна ділянка. Література вимагала певного часу для того, аби оволодіти нею. І, звичайно, помилки, неминучі в роботі, були. Про них я писав неодноразово і ніколи не замовчував і виправляв, як говориться, по ходу. З усіх своїх помилок основними вважаю наступні.

Перше — це, що я лишився на керівній роботі замість того, щоби показати відданість партії на скромнішій роботі. На жаль, я зрозумів це надто пізно. Кілька разів я ставив перед відповідними партійними організаціями питання про моє звільнення і був, нарешті, звільнений арештом ДПУ.

Друга помилка, що має значення не лише для мене особисто — це та, що, керуючи органами друку, я часто судив про людей лише з точки зору тієї продукції, яку вони видавали. Тому зараз не можу поручитися за всі 7–8 десятків початківців, які групувалися навколо журналу. Проте, основний кістяк літературного руху, тим більше партійне його ядро, я вважаю здоровим, політичним і відданим партії. У своїй роботі, роблячи свою невелику справу, провадив партійну лінію. Проведення її не завжди проходило гладко, доводилося і боротися за неї, і викривати, і ламати вільний і невільний опортунізм. В результаті цього я неодноразово піддавався нападкам, що переходили в цькування, коли люди, не маючи можливості протиставити себе принципово правильній лінії, переходили до методу дискредитації мене, користуючись минулими моїми помилками ... По всіх питаннях, які ставилися мені, я давав вичерпні пояснення і на єдине питання не можу відповісти — зізнатися в антипартійній роботі. Не можу відповісти тому, що шляхом подолання своїх попередніх помилок, шляхом усвідомленого ставлення до них я вчуся мислити по-комуністичному і жодних антипартійних діянь за собою не знаю.

Якщо ж мені буде показано, що діяння, які я вважав партійними, не є такими, я прошу вказати мені на них. І якщо вони будуть показані, я сам приговорю себе. На це у мене вистачить і партійної совісті, і партійної мужності”⁸⁴².

Власне, покази одного з найбільш помітних донбасівських літераторів є типовим маркером масової свідомості партійців, найбільш

---

⁸⁴² Цит. за: *Микушев В.М.* Возвращенные факты истории // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. — С. 119–120.

прикметними особливостями якої були: стирання меж індивідуального і партійного інтересів; знищення власне особистості (“я виступив як письменник, пророк і публіцист, звичайно, в міру своїх здібностей, і жодного разу мене не звинувачували в порушенні партійної лінії”⁸⁴³); перетворення всіх сфер діяльності людини, зокрема й творчості, на механічний виробничий процес (літературні твори іменуються не інакше як продукція); вибудовування власної позиції в системі координат корпоративної етики і моралі; декларування готовності до непримиренної боротьби з інакомисленням і жертвовності в разі, якщо це не відповідає високим вимогам “партії” (при цьому партія виступає як вище колективне *ego*, що перекриває власним авторитетом будь-що і будь-кого⁸⁴⁴). Аналізуючи масові джерела, можна говорити про поширення в середовищі партійно-радянських функціонерів типової сектантської свідомості, що зв’язувала суспільство зверху донизу психологічними путями і унеможлилювала розвиток суспільства.

Г. Баглюк був виключений з партії. 2 квітня 1934 р. особа нарада при колегії ОДПУ прийняла рішення про вислання його на два роки до Татарської республіки, а 1 березня 1938 р. він був розстріляний в Архангельській області.

Паралельно з локалізацією загрози розповзання “націоналістичної контрреволюції” через митців мінімізувався їхній вплив на широкі верстви населення через їхні твори. В грудні 1934 р. згідно з рішенням Луганського міськпарткому “Про вилучення контрреволюційної літератури з бібліотек та книготорговельної мережі” розпочалася кампанія стерилізації скарбниць знань. Під персональну відповідальність директорів навчальних закладів, завідуючих книгарнями, членів партії, секретарів організацій усюди, де були бібліотеки, розпочалася негайна очистка фондів від контрреволюційної, націоналістичної та троцькістської літератури. До кінця року було вилучено близько семи тисяч видань, зокрема й таких авторів,

---

⁸⁴³ Цит. за: *Микушев В.М.* Возвращенные факты истории // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. — С. 119.

⁸⁴⁴ Аналогічний хід розмірковувань віддзеркалений і у заяві удови С. Саркісова — Євгенії Борьян-Ахназарової до Маленкова, Хрущова та Ворошилова (1953 р.): “Я опинилась ... навіть без радянського паспорта... через тричі проклятого підступного зрадника і запроданця Саркісова 16 років я не маю спокою в своїй рідній, любимій країні”. — Див.: Цит. за: *Бут Г.О., Бут О.М.* Долі дружин репресованих керівників // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. — С. 128.

як М. Грушевський, М. Скрипник, О. Вишня, згадуваний вище Г. Баглюк та ін.

Під невиспним наглядом спецорганів перебували навчальні заклади, передовсім виші. В 1929 р. за антирадянську контрреволюційну діяльність був заарештований професор українознавства І. Ліщина-Мартиненко, а в 1933 р. органи НКВС розкрили тут вже цілу “контрреволюційну троцькістську організацію”, що складалася з професорів С. Грушевського⁸⁴⁵, Р. Кутепова, І. Погодіна та кількох студентів, серед яких був талановитий поет Петро Височина. В 1934 р. з роботи звільнили професора історії української літератури Г. Костюка. Наступного року згідно з рішенням Донецького обкому партії звільнили ще кілька викладачів, звинувачуваних у націоналізмі та антирадянських настроях⁸⁴⁶. В 1936 р. репресували завідувача кафедри О. Пулинця. І врешті в 1937–1938 рр. за міфічною справою “шпигунської організації” репресували студентів та викладачів (зокрема професора історії Н. Мірза-Авакянц, викладача військової справи І. Рутковського, а також І. Барибіна, І. Рубашка, Я. Герца).

Загалом за підрахунками А. Климова жертвами політичних репресій впродовж 20–40-х рр. стали понад 250 викладачів і студентів луганських вишів. Переважна більшість були знищені фізично⁸⁴⁷.

Втім, це була лише одна грань загальної тенденції. Наступ політичної реакції у найтяжчі для українського селянства часи — завершення суцільної колективізації та Голодомору — унаочнився в закритих політичних процесах „Українського національного центру” (1932 р.), „Української військової організації” (1933 р.), „Польської організації військової” (1933–1934, 1935, 1938 рр.), „Об’єднання українських націоналістів” (1934 р.) тощо. Синхронно був завершений розгром сіоністського підпілля й надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження „фашистських” формувань у німецьких національних районах.

Поволі репресії поширювалися на всі галузі виробництва. На 1933 р. припадає багатотомна справа “Шкідницьких диверсійно-повстанських організацій у системі тресту “Донбасантрацит”, де

---

⁸⁴⁵ В листопаді 1937 р. до десяти років позбавлення волі був засуджений також його брат — Лев Грушевський, який на той час завідував юридичною консультацією в м. Алчевськ. — Див.: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 3. — Луганськ, 2008. — С. 34–36.

⁸⁴⁶ Климов А. О. Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923–1998. Історичний нарис. — Луганськ, ВАТ “ЛОД”, 1998. — С. 24–25.

⁸⁴⁷ Там само. — С. 73, 75.

кожен напрямок був виокремлений у том: “Фашистські повстанські осередки у німецьких колоніях” (15 осіб), “Організації в Хрустальському рудоуправлінні” (16 осіб), “Контрреволюційний осередок на Боківському рудоуправлінні”, “Контрреволюційний осередок на Шварцевському рудоуправлінні” (34 особи), “Організація в системі тресту “Донбасантрацит”, а також осередки на Чистяківському, Фомінському та Свердловському рудоуправліннях. В матеріалах “дизнання” йшлося про те, що лише осередок Шварцевського рудоуправління охопив своєю шкідницькою діяльністю 80 зі 102-х діючих шахт, здійснивши 530 диверсій(!)⁸⁴⁸.

У жовтні 1933 р. керівники Донецького обкому КП(б)У в листі до ЦК ВКП(б) прямо заявили, що “... часті дрібні й великі аварії є результатом не лише слабкості нашої власної організаційної, господарської роботи, але також і присутністю шкідницьких КР елементів, що здійснюють організовано свою роботу на шахтах в системі енергопостачання, хімічної промисловості і на окремих заводах”⁸⁴⁹. Навівши перелік справ троцькістських шкідників на шахтах “Артем” та “1 Травня” Лисичанського району, заводі “Тріплекс”, Луганському інституті народної освіти (ІНО), обласні керманічі порушили питання про невідповідність апарату ДПУ широчині завдань, необхідність його збільшення і прирівняння принаймні до таких областей як Урал, Західний Сибір. “Ми, безумовно, мали б право претендувати на розбудову у нас такого ж апарату ДПУ, який є в Ленінградській області”, — не соромлячись писав автор доповідної записки С. Саркіс (Саркісов), — “однак те становище, що апарат Донбасу перебуває на рівні ДПУ Чернігівської області і набагато поступається Уралу, ЦЧО, Івановської області, є абсолютно неприпустимим. Крім того, вважалось бажаним зміцнення кадрами (передовсім районного рівня) партійного апарату”⁸⁵⁰ [вакансії були в Луганському, Маріупольському, Макіївському Краснолуцькому та Горлівському парткомах та обкомі. — Авт.].

Пішла ланцюгова реакція. Про неї представник обласної КК Петерсон на Артемівській міській партконференції (6–9 січня 1934 р.) з властивим пролетарським гумором розповідав так: “Треба сказати, що розкриття контрреволюційних елементів в “Плодоовочі” у вас послужило сигналом для всієї Донецької парторганізації пере-

---

⁸⁴⁸ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 37.

⁸⁴⁹ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 169.

⁸⁵⁰ Там само. — С. 170.

ключитися і подивитися, як у нас справи з цим питанням. І коли ґрунтовно копнули, то ми виявили в районах — в Луганському районі в Інституті народної освіти, в Слов'янську, Макіївці, Артемівську, в 2-х, навіть у 3-х місцях в Лисичанську, на деяких шахтах, в Маріуполі контрреволюційні троцькістські групи. Що характерно в цих організаціях? Передовсім те, що ці троцькісти групувалися з будь-якими шкідницькими елементами — і з петлюрівцями, і з махновцями, і просто з анархістами. Одним словом, усякий класовий ворог був їм товариш для того, аби складати єдиний план дій як зрив заходів, що ми проводили”⁸⁵¹.

Сучасник може й не зрозуміти, де в такій кількості знов постали анархісти, махновці й петлюрівці на сімнадцятому році радянської влади? Відповідь проста — їх плодила оточуюча радянська дійсність: напівголодні робітники, які повсякчас спілкувалися із своїми сільськими родичами, другий рік існували в голодоморному пеклі, та партійно-радянським керманічам не було до того діла. Вони не переймалися тим, що натщесерце працювати у вугільних та соляних копальнях, чи виконувати норми виробітку біля мартену було важко. Хронічне недовиконання планів вони пояснювали контрреволюційним настроєм і шкідництвом. Органи ДПУ отримали розпорядження “відпрацювати” підприємства на рахунок шкідництва. І відпрацювали — по повній.

Про дійсні причини “антирадянських” настроїв трударів можна скласти думку, звернувшись до тексту спецповідомлення Маріупольського міського відділу НКВС про антирадянські виступи під час зборів на судноремонтному заводі. Читаємо буквально наступне: “Робітники... з квітня–травня [документ датований 5 серпня. — Авт.] ц. р. фактично перебували на напівголодному пайку; в плановому порядку, крім хліба, крупи і неповної норми цукру, нічого не отримували. Позаплановим порядком робітники заводу отримали в травні й червні тільки по 1 кг риби... Їдальня № 5, яка годує більшість робітників порту, зокрема й робітників СРЗ, як правило, виготовляла обід з води й капусти без жирів і приправ... затримка виплат заробітної плати з квітня місяця ц. р. набула хронічного порядку...”⁸⁵².

Про те, як виживали донецькі шахтарі під час Голодомору, згадав пізніше М. Руденко у вірші “Хліб тридцять третього”:

⁸⁵¹ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 178.

⁸⁵² Там само. — С. 182–183.

*... Ми ледь живі верталися зі школи —
До кропиви іще з десяток діб.
Хоч шахтарі не мерли, та ніколи
Я не забуду той нелюдський хліб.*

*Ні з'їсти, ні відмовитись не владний,
Я знав: з корою товчене зерно...
Він повернувся до мене в рік блокадний —
Той хліб, що вельми схожий на багно⁸⁵³.*

Попри це виробничі норми мали повсякчас перевиконуватися.

В окресленій ситуації промова кандидата партії Коляди ((по сумісництву — уповноважений робітничого контролю), який привселюдно заявив, що бухгалтерія обраховує робітників, приміром, особисто його на 6–8 руб., що в ідальні — “безобразия”, що міськрада відпустила 3 тис. руб на покращення харчування в дитячих яслах, однак, діти керівників отримують більше їжі і кращої якості, а діти робітників — навпаки, отож, ніби є “дві раси — чорна й біла”) пролунала справжнім ляпасом керівництву заводу та міста. За ним виступив модельник Травкін, який заявив, що в ідальні зумисне так погано харчують, аби робітничий клас вимер. Токар Сентюрін (виключений з партії як троцькіст) погрожував керівництву, красномовно розмахуючи кулаками⁸⁵⁴.

Документ яскраво унаочнює не стільки сам факт катастрофічного становища робітництва, скільки відвертий цинізм партійно-радянської верхівки. В документі не простежується навіть найменшої розгубленості чи стурбованості змістом самої інформації. Вона підноситься під “певним соусом”, як така, що виходить від троцькістів, розкуркулених, “колишніх” — отже, попри свою кричущу правдивість, є брехливою. Авторів документу турбує не те, що робітники голодують, а лише одне: кожні робітничі збори та їхні ухвали мають бути належним чином “підготовані”. Ці збори — не підготовані. Партосередок не спрацював належним чином. То ж прочуханку отримали присутні на зборах партійці та керівники, що не спромоглися справитися із робітничою стихією. Однак, значно більші негаразди чекали на робітничих “спікерів”: агентурна розробка швидко зарахувала їх до складу “соціально чужого елементу” з усіма належними наслідками. На облік було взято 25 робітників,

⁸⁵³ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 3. — Луганськ, 2008. — С. 16. СРЗ — судноремонтний завод.

⁸⁵⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 184.

присутніх на зборах, зрештою розпочалася чистка порту від соціально неблагонадійних.

На початку жовтня 1933 р. С. Саркісов рапортував в ЦК ВКП(б) про викриття шкідницької організації в Лисичанському рудоуправлінні тресту “Кадієввугілля” (на той час вже були заарештовані 16 інженерно-технічних працівників) і просив від імені Донецького обкому, “зважаючи на особливе значення цієї справи для Донбасу, дозволити судити учасників шкідницької організації відкритим процесом, який відіграє велику роль в підвищенні класової пильності донецьких робітників і відданих їм ІТР”⁸⁵⁵.

Четверо фігурантів “Будьоннівської справи” (на чолі з головою тресту “Будьонніввугілля” С. Володарським) на відкритому судовому засіданні під обурені зойки шахтарів були засуджені до розстрілу. І. Шишков — начальник дільниці на шахті № 9 “Капітальна” — був засуджений до 25 років позбавлення волі.

Документи свідчать про те, що від середини 30-х рр. фактично всі працівники підприємств перебували під пильним наглядом партійних, комсомольських (комсорги фактично були зобов’язані стежити і доповідати про все, що відбувалося на виробництві) організацій, органів державної безпеки та сексотів, що працювали на них. Втім, подальше ужорсточення партійного й комсомольського контролю (а фактично — нагляду), ущільнення мережі сексотів й культивування атмосфери тотального стеження, шпигуноманії і пошуку шкідників не сприяли покращенню трудової атмосфери. Своєю чергою самі комсомольці й партійці перебували між своєрідним адміністративно-ідеологічним молотом та ковадлом. Під час партчистки 1933 р. з лав обласної організації за найменші натяки на невдоволення політикою партії було виключено 19% складу. Під час партчистки 1936 р. виключених стало ще більше. Як правило, вони ставали першими жертвами рознарядок на арешти, які надходили з Кремля.

Нетривале послаблення терору змінилося черговим стрибком репресій після вбивства С. Кірова. Впродовж наступного року на Донеччині було заарештовано 1 068 осіб за звинуваченнями політичного характеру, в 1936 р. — вже 1 462 особи⁸⁵⁶. Переважну більшість репресованих (близько 40%) у 1934–1936 рр. становили робітники, частка службовців коливалася навколо 30%, на третьому місці із тенденцією до зменшення від 9,9% у 1934 р. до 4,7% у 1936 р.

⁸⁵⁵ ДАДО. — Ф. П-326. — Оп. 5. — Спр. 4. — Арк. 284.

⁸⁵⁶ Там само.

перебувала соціальна верства колгоспного селянства⁸⁵⁷. Змінився національний зріз каральних операцій. Якщо на початку 30-х рр. українці серед репресованих складали близько 70%, то в 1934 р. їхня частка зменшилася до 43,4%, 1935 р. — до 46,5%, 1936 р. — до 43,5%. Натомість невпинно зростала частка нацменів. Сталу тенденцію до зростання зберігала російська меншина: 13,9% у 1934 р., 22,8% у 1935 р., 32,5% у 1936 р. Після зарахування до контрреволюційних народів у середовищі репресованих різко зросла частка німців: 37,6% у 1934 р., 22,3% у 1935 р., 12,7% у 1936 р.⁸⁵⁸ Стала тенденція до ужорсточення характеризувала присуди: в 1934 р. до розстрілу засудили двох, 1935 р. — 17, 1936 р. 168 осіб⁸⁵⁹.

1934 р. позначена справа “Про диверсійну діяльність німців-фашистів на Україні”. В матеріалах чекістських архівів вона постає як розгалужена мережа диверсійно-розвідницьких резидентур та повстанських штурмових груп на чолі із секретарем німецького консульства в Одесі. З дев’яти міфічних підрозділів два — у Маріупольському порту та Маріупольському заводі ім. Ілліча — розташувалися на Донеччині. Саме тут працювали 11 з 32-х репресованих за справою фігурантів⁸⁶⁰.

Слід зауважити, що репресії в німецьких колоніях розпочалися раніше, ніж у селищах решти етнічних меншин. Безпосереднім приводом для зарахування їх до числа потенційно неблагонадійних стало те, що німці, попри всі перепони радянських органів, все ж приймали закордонну допомогу, намагаючись врятуватися від Голодомору. Попри перлюстрацію вони стали неконтрольованим джерелом витоку інформації про масштаби жахливого лиха.

В червні 1935 р. відбулася масована перевірка німецьких колгоспів. З посад були усунені 24 господарських працівника (серед них — голови, члени правління і рахівники колгоспів). Стандартні звинувачення проти них полягали в саботажі і змові, антирадянській діяльності, релігійності та приховуванні соціального походження⁸⁶¹.

---

⁸⁵⁷ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 37.

⁸⁵⁸ Там само. — С. 38.

⁸⁵⁹ Відсоткове зростання цієї категорії присудів склало від 0,3% до 11,5%. — Див.: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 38.

⁸⁶⁰ Там само. — С. 39.

⁸⁶¹ *Антілогова Т.Ю., Климова А.О.* Німецькі колонії на Луганщині за радянської влади // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. — Кн. 4. — Луганськ, 2013. — С. 16.

Вигадливість більшовицької влади в розробці нових методів масової ідеологічної обробки народу без різниці етнічної приналежності не мала історичних аналогів. Сполучення повсякденної планомірної агентурної обробки найширших верств населення зі створенням іміджу влади, яка завжди стоїть на сторожі інтересів трударя, спричиняла некеровані дисплайзійні процеси в масовій свідомості. В 1934–1935 рр. Україною прокотилася хвиля процесів, які мали на меті показати — попередні дії місцевих органів влади, їхні знуцання над селянами та Голодомор не мають нічого спільного з Кремлем та світлою комуністичною мрією.

Комуністичний режим не лише ламав життя невинних людей, він довільно змішував їх у рамках міфічних підпільних організацій, більш того — він перетворював страждання своїх бранців на публічні шоу. Пізніше про механіку такого роду „видовищ” згадувала учасниця гальорки на процесі СВУ Н. Дукіна: „В Харкові на судові засідання підсудних привозили на звичайних автобусах, в перервах годували чаєм із тістечками. Про суд докладно писали газети, говорило радіо. Публіка в переважній більшості — не друзі, не однодумці... В залі сиділи чекісти в штатній одежі та випадкові глядачі, — білети (!) на процес розподілялися по організаціях. За стінами був Великдень, а тут відбувався суд «нечестивих»»⁸⁶².

Ерозія масової та особистої свідомості чимдалі набирала більш хворобливих форм. Матеріали слідчих справ свідчать, що масова свідомість обивателя чимдалі тяжче справлялася з перетравлюванням інформаційного шквалу й не була спроможна самостійно виробляти відповідні адаптаційні механізми. На допитах свідки та підслідні, яких звинувачували в політичному дисидентстві, висловлювали внутрішній дисонанс наступним чином: дивно, що раніше вони (Л. Каменев, Л. Троцький, Г. Зінов'єв тощо) були вождями, а виявились переродженцями. Далі — гірше: дехто виявляв припущення, що невдовзі ще щось розкриють і виявиться, що й теперішні вожді партії також переродженці (!).

Чимдалі стан масової свідомості ставав все більш тривожним, власне, народ перебував в стані хронічного масового психозу. Про наростання явищ тотальної суспільної зневіри і тривожності свідчать не лише словоформи статей енкаведистів та прокурорів, що регулярно друкувалися в місцевій пресі, а й словоформи постанов громадських зборів. Скажімо, резолюція зборів колгоспників артiлі ім. Куйбишева Новопокровського району волала: „Тяжким болем переповнилися наші серця, коли ми дізналися, що товариш Куй-

⁸⁶² Наталка Дукіна. „На добрий спомин...”. — Харків, 2002. — С. 97–98.

бишев став жертвою фашистських шпигунів Бухаріна, Рикова, Ягоди та інших учасників “право-троцькістського блоку”. Хай будуть прокляті навіки вороги народу, озвірілі вбивці, наймити іноземних розвідок. Ми вимагаємо стерти з лица землі фашистських гадів!”⁸⁶³.

Великий терор став логічним продовженням хворобливого стану і Країни рад і суспільства. Автори та упорядники Донецької серії “Реабілітованих історією” зазначали, що Великий терор спрямовувався передовсім на знищення політичних суперників, колишніх керівників опозицій і ухилів партії, криваву чистку партійного та державного апарату, старих більшовиків та “колишніх”, знищення осередків вільнодумства, передовсім в середовищі інтелігенції, та “націоналізмів”⁸⁶⁴. Така трактовка — не нова. Вона походить з інтерпретацій безпосередніх жертв Великого терору. Втім, вона не враховує того, що суспільство, яке мутувало в умовах масового терору впродовж двадцяти років радянської дійсності, на той час вже було цілком дезорієнтоване, розсоціалізоване і деморалізоване. На ідеях невідворотного загострення класової боротьби виросло щонайменше два покоління радянських громадян, які ментально абсолютно не сприймали навіть старих більшовиків, не те, що маргінальні соціальні групи — так званих “колишніх”. Масовий психоз та заперечення жодних стандартів соціального співжиття, власне, і стали підосновою масового терору. Не лише Й. Сталін був відповідальний за нього. **Доведене багатьма роками більшовицької революції до стану афекту суспільство самознищувало в собі все, що не вписувалося в більшовицький революційний дискурс, включаючи його безпосередніх творців.**

1937 р. рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській країні свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання показної радості та утаємниченого жаху перетворило 1937 р. на особливий рік у радянській історії. Радянську пресу „кидало” від солодкоголосих нарисів і заміток про чергові досягнення до відповідних енергетичних „чорних дір”, в яких — матеріали з політичних процесів та витяги з розстрільних присудів.

⁸⁶³ Социалистический Донбасс. — 1937. — 9 марта.

⁸⁶⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 40.

Нагадаємо, що до початку 1938 р. в Донецькій області під час “чисток” вже було виключено з партії понад 7 тис. осіб, що зрештою потрапили в перші ряди репресованих⁸⁶⁵. Втім, ця чистка була лише віддзеркаленням тотального перевороту свідомості, що стався впродовж 1937–1938 рр.

Попри те, що Великий терор кінця 30-х рр. обрушився на радянський народ незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально останній був не готовий до такого розвитку подій. Насправді гучні „костюмовані” судові процеси з велелюдними переліками засуджених уже з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. „Бригади добровільних помічників прокуратури” та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно при звичався до імовірності репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками „Враги народа приговорены к расстрелу”, „Приговор суда — приговор народа” — діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, перебували всі: від школярів до сивочолих старців. Втім, пізніше з’ясувалося, що впевнені у невідворотності та справедливості покарання стосовно „ворогів народу”, потенційні жертви тоталітарного режиму виявлялися нездатними адаптувати власну свідомість до можливості репресій стосовно себе та членів своїх родин. А між тим в Україні не залишилося жодного національного району, більш-менш помітного етнічного анклаву, великого підприємства чи будівництва, який би оминули технологічно наперед визначені і кількісно, і якісно превентивні удари каральних органів.

Зі всією своєю нищівною силою Великий терор обрушився на провідну галузь економіки Донбасу — вугільну. Для цього на той час було багато підстав. Від 1936 р. вугільна промисловість перебувала в занепаді, не допомогли ані масові форми організації стахановської праці, ані підвищення на третину норм виробітку. З’явилося принципово нове явище на виробничому ландшафті Донбасу — “шахти виправно-трудоу робіт”. Однак жодні інструменти позаекономічного визиску не давали бажаних результатів. Бравурна друга п’ятирічка в Донбасі кульгала на обидві ноги. З усією невідворотністю поставало питання: хто винен?

Ті, хто впродовж років ігнорували настановлення, що запуск шахти має довго і осмислено готуватися; що шахта — то не лише виробки, а й складна система комунікацій та кріплень; що головне — техніка безпеки — піднімали вугільну промисловість авральним

⁸⁶⁵ Там само. — С. 41.

чином, ігноруючи всі закони здорового глузду заради швидкого результату. Тепер вони почали шукати винних. Вихід був знайдений у методі “переведення стрілок”. Винними призначили непоступливих інтелігентів та робітників. Інженерно-технічні працівники масово засуджувалися під надуманими звинуваченнями у шкідництві.

Погром в їхньому середовищі розпочався з ліквідації так званих “троцькістських гнізд” (відповідно до закритого листа ЦК ВКП(б) від 15 липня 1936 р. “Про терористичну діяльність контрреволюційного троцькістсько-зінов’євського блоку”). В серпні-вересні було заарештовано близько 600 осіб: 146 працівників вугільної промисловості, 36 залізничників, 115 металургів та машинобудівельників, 54 енергетики, 27 апаратників, 64 освітян і працівників культури, 79 сільських мешканців. Завідувача вугільним відділом обкому партії С. Шаєва “призначили” очільником антирадянського троцькістського центру, а керівників трестів “Чистяківантрацит” І. Антонцева та “Донбасантрацит” Зубкова — його підручними.

Підвищена аварійність на підприємствах, що кваліфікувалася не інакше як шкідництво, ставилася в безпосередню провину комсомольським секретарям, які, як видно, з агентурних та службових матеріалів НКВС, перебували під невиспним контролем. В той час нагляд і агентурна робота вважалися обов’язком комсоргів, за свою роботу по виявленню ворогів та шкідників вони в 1937–1938 рр. звітували щоквартально.

Слід нагадати, що встановлення неусипного контролю за суспільними настроями було пріоритетним напрямком роботи КП(б)У з самого початку її заснування. В циркулярі Донецького губкому Луганському окружному, датованому 21 жовтня 1923 р., ця мета була висловлена гранично відверто: “Добийтеся за будь-яку ціну, аби секретарі кусткомів, райкомів, секретарі осередків взяли на себе чи доручили іншому товаришу [збирати] повну інформацію про настрої робітників, про предмети незадоволення, про контрреволюційні групи серед робітників”⁸⁶⁶. Поволі цей напрямок роботи став абсолютно звичним як для партійців, так, в особливості, і для комсомольців. З літа 1936 р. рух перетворився на масовий після настійливих пропозицій парторганізаціям проробити на чергових партзборах передовицю “Правди” “Уметь распознавать врага”⁸⁶⁷.

⁸⁶⁶ ДАЛО. — Ф. П-34. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 15.

⁸⁶⁷ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 101.

Стараннями чекістів, партійних і комсомольських працівників людність поволі вводилася в стан афекту. Тотальна підозрілість, шпигуно- та шкідництвоманія охопили широкі верстви населення. Доносительство поширювалося країною наче епідемія, тим більше, що вона вмiло моделювалася владними засобами масової інформації. Не лише в документальних, а й художніх фільмах шкідник, диверсант, шпигун став центральною фігурою суспільного дискурсу. Вплив таких “творів” на масову свідомість був колосальним. На 1937 р. на цю хворобу не хворіли лише глухі та незрячі. Так, приміром, у луганській СШ № 13 понад половини з 20 педагогів фіксували буквально кожен крок своїх колеґ⁸⁶⁸. Втім, помилиться той, хто вважатиме цю школу винятком. Практика набула універсального розповсюдження.

Прикладом може слугувати резолюція, ухвалена на мітингу гірників шахти ім. Сталіна тресту “Ворошиловградвугілля” 1 лютого 1936 р. по доповіді про “викриття” троцькіста-диверсанта Попова. Спочатку в резолюції йшлося про те, що шахта — одна з кращих механізованих шахт-новобудов Донбасу. Через речення йшлося про те, що завдяки троцькістам “шахта була запущена і перебувала в глибокому прориві”. Резолюція завершувалася заявою: “Ми, робітники та інженерно-технічні працівники шахти ім. Сталіна, заявляємо органам НКВС: кожен робітник буде чекістом; ми — ваш резерв, ми — ваші кадри. Ми твердо впевнені, що залізна рука НКВС під керівництвом Генерального комісара Державної Безпеки тов. Єжова розчавить усіх фашистських гадів, усіх ворогів народу і врешті очистить нашу батьківщину від усілякої контрреволюційної нечисті, що намагається нам завадити будувати щасливе радісне життя”⁸⁶⁹.

За ким же стежили ці добровільні чекісти? Що фіксували?

Про думки, які панували в неофіційному середовищі свідчили частівки, фіксовані “органами” на Донбасі в 1936 р. Ось лише частина з них:

*“Огурчики соленые,
Картошка молодая,
Долой Советску власть,
Давайте Николая!”*

⁸⁶⁸ Там само. — С. 104.

⁸⁶⁹ Социалистический Донбасс. — 1936. — 2 февраля.

*“Ленин играет на гармонии,
Сталин танцует гопака,
Довела нас пятилетка:
По сто грамм на едока”.*

*“Когда Ленин умирал,
Сталину приказывал:
Чтоб он хлеба не давал
И сала не показывал”⁸⁷⁰.*

Одним із провідних напрямків діяльності каральних служб стало переслідування робітників, які насмілювалися критикувати стахановський рух. А таких, слід зазначити, було вдосталь.

Один із репресованих Ю. Чирков згодом згадував: “У Кремлі [під такою назвою фігурував один з підрозділів Соловецького табору. — Авт.] з’явився гірничий інженер Грицай, широко освічений спеціаліст. Його відправили на Соловки за аналіз рекорду Стаханова, який у 1935 р. виконав 1 400 відсотків норми на видобутку вугілля ... Якщо норму можна перевиконати в чотирнадцять разів, то що це за норма? А якщо “норма” — це дійсно великий обсяг важкої роботи, яку виконує вибійник, і вона перевиконана в 14 разів, то, виходить, на рекордиста працювали також і “помічники”⁸⁷¹. Грицай не приходив, скільки шахтарів працювало “на похваті” у Стаханова, і розповідав про численні арешти серед гірників, які критично поставилися до таких рекордів.

До таких, зокрема, належав Ілля Деменчук, розстріляний за рішенням трійки УНКВС по Ворошиловградській області від 20 вересня 1938 р. В звинуваченні проти цього робітника шахти “Ілліча” йшлося про те, що він “виступав проти Стахановського руху, заважаючи, що Стахановський рух — це грабунок, це штучні приписки виробітку стахановцям задля того, аби підвищити робітникам норми і знизити заробітну плату, тому робітники мають колективно не виконувати норми, тим самим домагатися перед керівництвом не підвищення норм, а зниження”⁸⁷².

Тим часом стахановський рух став чи не найвідомішим радянським трендом. Його поширення на всі галузі виробництва з невідворотністю вело й до переслідування антистахановських на-

⁸⁷⁰ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 97.

⁸⁷¹ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 24.

⁸⁷² Там само. — С. 75.

строїв. Врешті, за надуманими справами постраждали критики стахановських методів праці не лише на підприємствах важкої промисловості, а й промислових об'єктах групи "Б" і навіть у сільському господарстві. На початку 1936-го старобільська газета "Колгоспна правда" у матеріалі "За саботаж стахановського руху — до суду" писала: "Директор Старобільського хлібозаводу Бондар навмисно не хотів створювати умов для впровадження стахановських методів роботи: не забезпечував завод водою, паливом тощо, чим фактично саботував стахановський рух, який розгортався на заводі. Бюро окрпрофради ухвалило рішення: порушити перед окрспоживспількою питання про негайне звільнення Бондаря з роботи. Крім того, порушено питання перед окрпрокуратурою про притягнення Бондаря до суворої відповідальності"⁸⁷³.

Невдовзі до широкосяжних репресій на виробництві додалися репресії за національною ознакою.

Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася „німецька операція"⁸⁷⁴. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість арештованих щоденно повинні були надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб, починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Воєнної колегії Верховного суду чи Особій наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції по окремих національних напрямках, була анонсована ліквідація „шпигунсько-диверсійної бази" країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні спільноти, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням — тобто, національні меншини, як такі, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того

---

⁸⁷³ Цит. за.: *Гупан Н.М., Климов А.О.* Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 25.

⁸⁷⁴ „Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати”. — Див.: *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории „немецкой операции” НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 21.

найбільш кривавими, в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька.

В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств. 5 серпня почалася так звана куркульська операція (наказ 00447), 15 серпня — польська операція (наказ 00485), далі — операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (00486), 20 вересня — харбінців (00593). До 31 серпня по куркульській операції були арештовані близько 150 тис. осіб, понад 30 тис. із них були розстріляні.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду і далі — на радянський Схід. Телеграма Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, всі слідства й розглянути всі слідчі справи (!). Таких „стахановських” темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх „лініях”, не доводиться дивуватися кричущим порушенням встановлених самою владою процедур та калькуванню показів підозрюваних.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях привела до створення віртуальної картини тотального контрреволюційно-диверсійного шпигунського заклоту етнічних громад. У загальних рисах вона підсумована в оглядовій довідці по справах 1936 р.: „Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної, а, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резидентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі”⁸⁷⁵.

Ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Як показало майбутнє, у

---

⁸⁷⁵ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории „немецкой операции” НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 25.

Києві, Харкові, Москві та Ленінграді, „було встановлене” існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі знищення уявного ворога. „Розконспіровані” осередки антирадянського спрямування з „призначеними” республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Польська операція стала своєрідним дороговказом для всіх наступних „національних” справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у практику був запроваджений принципово новий характер осудження — „альбомний”. Працівники НКВС, закінчивши слідство, складали довідки на кожного заарештованого і пропонували міру покарання. Довідки в свою чергу комплектували в список, завіряли, підтримуючи або, навпаки, заперечуючи пропонувані заходи, начальник УНКВС та місцевий прокурор. І лише в Москві наркомом внутрішніх справ (М. Єжов) та прокурором СРСР (А. Вишинський) виносилося кінцеве вирішення. Приговори приводилися до виконання після повернення альбомів на місце.

Без зайвої фантазії слідчі КНВС розповсюдили методику формування справ „польської акції” на всі інші національні лінії. З весни 1938 р. розробка „національних ліній” стає основним напрямком масових репресій. З серпня 1938 р. оформляти справи в „альбомному порядку” було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозглянутими справами на 126 тисяч осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені „особливі трійки”. До них входили начальник УНКВС, перший секретар обкому та обласний прокурор. Розгляду спеціальними трійками підлягали особисті справи осіб, арештованих до 1 серпня 1938 р. (за винятком іноземних підданих). З цього часу хвиля терору потроху вщухає, набираючи більш поміркованих форм: розстрільні вирoki в процентному відношенні суттєво зменшуються, низка арештантів виходять на волю за „відсутністю складу злочину”. 17 листопада 1938 р. всі „масові операції” були завершені відповідно до рішення політбюро від

16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. По всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли (!)⁸⁷⁶.

В результаті так званої грецької операції в Донбасі з 3 628 заарештованих 3 470 були розстріляні, 158 — відправлені до таборів⁸⁷⁷. За матеріалами аналогічної німецької спецоперації життя були позбавлені 3 608 з 4 265 заарештованих німців⁸⁷⁸, 3 029 з 3 777 заарештованих поляків поплавилися життя у ході польської операції на Донбасі (723 отримали тюремні строки)⁸⁷⁹. Решта представників національних меншин були взяті на особливий облік. Наприкінці квітня 1938 р. відділи реєстрації громадянського стану отримали таємний циркуляр, відповідно до якого національність мала визначатися тільки за національністю батьків⁸⁸⁰. Приклади, що наводилися в циркулярі, стосувалися передовсім німців, поляків та греків. Наголошено, що “... незалежно від місця народження, давності проживання в СРСР чи зміни підданства тощо, не можна записувати реєстрованого росіянином, білорусом і т. і.”⁸⁸¹

Репресивна хвиля докотилася й до донських козаків. Вона “підчистила” колишніх учасників козачих військових формувань у Станично-Луганському та Краснодонському районах, містах Луганську, Красному Лучі, Алчевську та Лисичанську. Їм приписали підготовку козачого заклоту з метою повалення радянської влади, зв'язок з Б. Савінковим та Поповим, створення озброєних повстанських загонів. Значну частину заарештованих козаків, на той час — колгоспників і шахтарів, розстріляли, а реабілітували лише в 1962 р. “за відсутністю доведення їх вини”⁸⁸².

Настав час “Х” для верств, що переслідувалися органами усе своє життя. Йшлося передовсім про “колишніх”. Впродовж 1937–1938 рр. колишні члени всіх суспільно-політичних рухів та партій, окрім

---

⁸⁷⁶ Охотин Н., Рогинский А. Из истории „немецкой операции” НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 45.

⁸⁷⁷ Никольский В.М. Греческая операция // Правда через годы... — Донецк, 1998. — С. 43.

⁸⁷⁸ Никольский В.М. “Велика чистка” // Правда через роки... — Донецьк, 1995. — С. 29.

⁸⁷⁹ Там само.

⁸⁸⁰ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 271.

⁸⁸¹ Там само.

⁸⁸² Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 2. — Луганськ, 2005. — С. 20; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 3. — Луганськ, 2008. — С. 23–25.

більшовицької, зазнали репресій — переважна більшість повторно. 800 луганчан були репресовані неодноразово⁸⁸³. Так засуджена “трійкою” до розстрілу бухгалтер луганського облкниготоргу Н. Брейтман — жінка колишнього меншовика на допиті розповіла: “Мій чоловік з 1923 року до нинішнього часу не перебував у засланні тільки 2 роки”⁸⁸⁴.

Населення брало активну участь у репресивній вакханалії. На теренах Донбасу слова одного з цехових парторгів “Кожен комуніст повинен бути чекістом” впроваджувалися в буквальному сенсі: партійні збори поволі перетворювалися на істеричні судові засідання, на яких висувалися неймовірні звинувачення і тут же вимагалось привести у виконання вищу міру соціального покарання — розстріл.

Натхненником і організатором погрому в середовищі всіх соціальних і професійних груп Донбасу виступав перший секретар обкому С. Саркісов, надісланий в область в голодоморівське лихоліття. Розглядаючи область як трамплін для кар’єрного зростання, уродженець Нагірного Карабаху, що вперше в житті побачив шахтні терикони, заходився виконувати розпорядження кремлівських кураторів. Першим фронтом його партійної відповідальності стали хлібозаготівлі, перетворені ним на експропріації. В розпал Голодомору С. Саркісов інспірував справу “Донплодоовоча” на чолі з директором тресту Гінзбургом, а згодом не лишив без відповідної “справи” жодної шахти, жодного підприємства, завершивши свою кар’єру широкосяжними репресіями за національною ознакою.

Виступаючи на січнево-лютневому пленумі ЦК КП(б)У, він шельмував німців: “Німці, які переплітаються з фашистами, розставили свою мережу по великих електростанціях Донбасу. 60 фашистських груп розкрито НКВС. Я думаю, що тут ми зобов’язані йти сміливіше у висилці багатьох німців з Донбасу. Вони нам не потрібні. Наші люди, господарники обійдуться без них. Скільки років, як вони засіли в Донбасі. Потрібно вислати німців”⁸⁸⁵. І, слід зауважити, йшов “далі сміливіше” — до останнього подиху нищив все живе в Донбасі, намагаючись у такий спосіб бути корисним для Кремля, відводячи вістря радянської Феміди від себе.

---

⁸⁸³ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — С. 125.

⁸⁸⁴ Цит. за: *Гупан Н.М., Климов А.О.* Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 27.

⁸⁸⁵ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 433.

Впродовж трьох місяців, що передували його арешту, він не тільки десятки разів виступав на усіляких форумах, закликаючи знищувати “заклятих врагов партії”, а й виступив ініціатором репресування своїх соратників — голови облвиконкому Іванова, секретаря обкому Вайнова, члена обкому та директора Макіївського металургійного заводу Гвахарії та інших партійців.

На короткому слідстві в липні–серпні 1937 р., що проводилося в Києві, Саркісов визнав себе винним за всіма епізодами звинувачення (зокрема в тому, що організував шкідництво, і був троцькістом. В останньому слові на суді визнав, що заслуговує на вищу міру покарання. Вирок суду був виконаний 2 вересня 1937 р.

Одночасно з С. Саркісовим була заарештована і його дружина Євгенія Бар’ян-Ахназарова. Особливою нарадою вона була засуджена на 8 років, які відбувала в північних таборах. В часи деєстализації домоглася компенсації за майнові збитки, педантично перерахувавши оглядний список конфіскованого, включаючи позолочені срібні чарки, дві пари шкарпеток, носовички, ремінець для годинника тощо. Компенсація склала величезну на той час суму 23 699 руб. 57 коп.⁸⁸⁶ Переважна ж більшість родичів репресованих за безпосередньої участі С. Саркісова донбасівців не отримали нічого, оскільки вони просто загубилися в неозорих просторах радянської репресивної системи і не мали навіть довідки про час і місце смерті. Або, за доведеними епізодами, отримали компенсацію в розмірі заробітної плати за два робочі місяці у зв’язку з реабілітацією помертню. Отакою була гірка іронія долі.

Втім, подружжя Саркісових лише унаочнило своєю долею аксіому: більшовицька революція жерла власних дітей. Слід нагадати, що майже вся республіканська партійно-радянська номенклатура, яка в залізних руках тримала радянську Україну, слухняно і беззастережно виконуючи всі розпорядження Кремля, впродовж Великого терору була фізично ліквідована. У серпні 1937 р. до України прибули В’ячеслав Молотов, Микола Єжов і Микита Хрущов. Впродовж наступних десяти місяців були заарештовані і розстріляні 17 наркомів. Зі 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У розстріляли сотню, з 11 членів політбюро — десятьох. Аналогічна тенденція спостерігалася на рівні обкомів, міськкомів та райкомів партії.

На початку осені стежкою С. Саркісова відправилися голова облвиконкому М. Іванов та його заступник В. Конотоп, яких при-

---

⁸⁸⁶ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 438.

тягли до відповідальності за справою “шкідницької диверсійної організації троцькістів, правих і націоналістів” Донбасу. Внаслідок розкручування цієї міфічної організації та фізичного знищення майже всього виконавчого і партійного осередку Донбасу обласне керівництво повністю оновилося. Обком очолив Е. Прамнек, другим секретарем став У. Пиндюра (обидва перед тим працювали на партійній роботі у Горькому). Разом із обласним прокурором Р. Руденко вони склали обласну “трійку, що продовжила чистку області із пекельним заповзяттям, тим більше, що прагла відмежуватися від розпочатої в Горькому справи латиської контрреволюційної націоналістичної організації. Виступаючи на пленумі Донецького обкому КП(б)У в серпні 1937 р., новопризначений перший секретар засвідчував свою затятість в розгортанні репресій: «Головне тепер — добивати ворогів, які ще залишилися і затаїлися, очистити Донбас від куркулів, націоналістів і всілякої іншої наволочі»⁸⁸⁷.

Найстрашніші конвеєрні розправи із мешканцями Донбасу, які мали нещастя потрапити в лабети НКВС за кремлівськими рознарядками, пов'язані із діяльністю “трійок”. До складу першої “трійки” увійшли головою Д. Соколинський⁸⁸⁸, членами — Е. Прамнек, Р. Руденко⁸⁸⁹. Згодом Соколинського замінив В. Чистов, засудженого як ворога народу Е. Прамнека заступив надісланий Кремлем О. Щербаков, а по тому — П. Любавін. На місцях не лише з готовністю виконували рознарядки згори, а й зверталися із зустрічними пропозиціями збільшити ліміти, зокрема й за першою (розстрільною) категорією.

Не відставали від донецьких колег луганчани. В червні 1938 р. Ворошиловградська область стала самостійною адміністративно-територіальною одиницею. Швидкісними темпами розбудовувався

---

⁸⁸⁷ Реабілітовані історією: У 27-ми т. Луганська область: У 3-х кн. / Головна редколегія (голова П.Т. Тронько та ін.); редколегія тому (голова В.В. Просін та ін.). — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 26.

⁸⁸⁸ Соколинський Давид Мойсейович (1902–1940) — на час описуваних подій старший майор держбезпеки, начальник Донецького облуправління НКВС. Уродженець Одеси. Освіта — початкова. В органах НКВС з 1932 р. — начальник Молдавського, Вінницького, Дніпропетровського облуправлінь. 1939 р. заарештований, 19 січня 1940 р. розстріляний. Не реабілітований.

⁸⁸⁹ Руденко Роман Андрійович (1907–1981) — на час описуваних подій прокурор Донецької області. 24 грудня 1940 р. за пропозицією прокурора УРСР політбюро ЦК КП(б)У звільнений з посади як такий, що не виправдав себе на роботі. Майстерність обвинувача майбутній головний обвинувач від СРСР на Нюрнберзькому процесі Р. Руденко шліфував на донбасівцях. За його безпосередньої участі як незмінного члена “трійок” були репресовані і засуджені до страти десятки тисяч мешканців регіону. 3 1953 р. — генеральний прокурор СРСР.

її апарат, і передовсім — каральний. Управління тільки-но створеної Ворошиловградської області очолив надісланий з Москви капітан держбезпеки Г. Коркунов. Спущені керівництвом рознарядки по першій і другій категоріях виконувалися із ударницьким заповзяттям. Після відрядження на Луганщину в липні 1938 р. нарком внутрішніх справ України О. Успенський доповідав М. Єжову про результати виконання його наказів і між іншим зазначив, що лише на заводі № 60 було “знешкоджено” 1 400 антирадянських елементів, серед яких не лише звичні троцькісти, меншовики, “колишні” й діти репресованих, а й екзотичні для Луганщини дашнаки. Залишається лише дивуватися, як після таких масштабних чисток верстатобудівний завод не зупинився.

“Ліміти” спускалися не лише окремим районам, а й окремим підприємствам, зокрема шахтам. За їхнім виконанням новопризначений керівник Луганського НКВС Коркунов⁸⁹⁰ слідкував особисто. Міськрайапарати зобов'язали щодня робити подання на 30–40 арештів, за невиконання нещадно карали. За це поплатився зокрема звільнений з посади і згодом заарештований начальник Краснодарського райвідділення УНКВС Косьмін⁸⁹¹.

До складу луганської “трійки”, що приступила до виконання завдань центру 8 вересня 1938 р., увійшли начальник обласного управління НКВС О. Чистов (голова), перший секретар обкому П. Любавін та обласний прокурор П. Нощенко. Згодом Чистова замінив висуванець Єжова капітан держбезпеки Г. Коркунов, а Любавіна — М. Квасов. Вже на перших десяти своїх засіданнях трійка розглянула 1 226 справ, приговоривши усіх до смертної кари з конфіскацією майна. Серед звинувачень формулювання — “навмисно заплутував облік трудоднів колгоспників”, “готував диверсійні акти”, “був одним з керівників шпигунсько-диверсійної організації (румунської)”, “навмисно псував шкіряний матеріал” тощо. Серед страчених були дві жінки⁸⁹².

Впродовж Великого терору значних втрат зазнали луганські педагогічний і сільськогосподарський інститути, технікуми, школи, ФЗУ та загальноосвітні заклади. Один за одним були репресовані всі ректори (тоді їх називали директорами) Луганського педагогічного інституту. Костянтин Павлович Цикін, що керував інститутом у

⁸⁹⁰ В січні 1939 р. був заарештований і невдовзі розстріляний.

⁸⁹¹ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 94.

⁸⁹² Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 86–87.

1932–1933 рр., був розстріляний у 1942 р. Його наступник Ілля Георгійович Паскель (1933–1935 рр.) відбув п'ять років у таборах. Євген Гарасимович Ажажа (1936–1938 рр.) був засуджений до розстрілу Військовим трибуналом Харківського військового округу 21 жовтня 1938 р. Масово виявляли “ворогів народу” в трудових колективах луганських крамниць, а крім того — серед сторожів, пічників, чистильників взуття та асенізаторів. Впродовж 1937–1938 рр. чисельність репресованих перевищувала кількість репресованих у 1935–1936 рр. вдсятеро (!)⁸⁹³. До речі, в 1937 р. був розстріляний і перший журналіст, який написав про рекорд Стаханова — Самійло Якович Каплан, за кілька місяців до того призначений редактором газети “Ворошиловградская правда”.

В 1937–1938 рр. каральні органи Луганщини поставили абсолютний рекорд: було репресовано тільки згідно із справами, що збереглися, 12 929 осіб. Для порівняння: впродовж 1941–1945 рр. було репресовано 8 720, а в 1929–1935 рр. — 6 218 луганчан⁸⁹⁴.

В грудні 1937 р. органи НКВС святкували свою 20-ту річницю. На 13 сторінках тексту розташувалися прізвища представлених до державних нагород “ударників”, що впродовж останнього року із стахановським заповзяттям нищили народ України (в їх інтерпретації — “змеинные гнезда”). Серед них — начальник Донецького облуправління Д. Соколинський, представлений до ордена Леніна, начальники відділів Д. Орлов⁸⁹⁵, С. Гольдман, А. Баличев, А. Пришивцин, Л. Аксельрод та І. Дерновий, представлені до нагородження орденом Червоної зірки⁸⁹⁶.

Навесні 1938 р. репресії на Донбасі розгорнулися з новою силою, тепер вже під керівництвом і заохоченням М. Хрущова, який змінив у ЦК КП(б)У репресованого С. Косіора. Після його прибуття до України кадри змінювалися наче люстерка в калейдоскопі. Впродовж лютого — першої декади червня 1938 р. з 31 перших і других секретарів обкомів на ворогів народу перекваліфікували 18. З тих, хто від травня 1938 р. був висунутий на посади перших секретарів обкомів, залишився лише один. Керівництво донецького обкому зазнало нещадної критики за безхребетність. Прамнека тим часом

---

⁸⁹³ Там само. — С. 88.

⁸⁹⁴ Гупан Н.М., Климов А.О. Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С.12.

⁸⁹⁵ Орлов Данило Володимирович (Подольський Давид Вульфівич) (1902–1938) — начальник 3-го відділу облуправління НКВС. Освіта початкова. Заарештований 16 березня 1938 р., розстріляний.

⁸⁹⁶ Социалистический Донбасс. — 1937. — 21–23 декабря.

вже відправили до Горького за звинуваченням у керівництві антирадянською шпигунською латиською організацією (де він і був розстріляний), а безпосередньо на квітневому пленумі Донецького обкому партії був заарештований його заступник — Пиндюр. Навесні ж 1938 р., аби стерти всі письмові згадки про них, була проведена кампанія заміни партдокументів, підписаних особами, “які виявилися ворогами народу”⁸⁹⁷.

Втім значно більш послідовно чекістський терор винищував видатних господарників: начальника будівництва і першого директора Новокраматорського заводу важкого машинобудування І. Кирилкіна, начальника будівництва “Запорожстали”, згодом — директора Макіївського металургійного заводу Б. Трахтера, директора Маріупольського заводу ім. Ілліча М. Радіна.

Терор пішов на спад лише в другій половині листопада 1938 р., коли були ліквідовані судові трійки та відбулося декларативне повернення до норм ведення слідства. Масові розстріли зненацька припинилися — як у таборах, так і по всій країні. Постанова Ради народних комісарів СРСР та ЦК ВКП(б) “Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства” (17 листопада 1938 р.) цинічно констатувала всі недоліки в роботі слідчих органів, які впритул не помічала впродовж двох років конвеєрних розстрілів і катувань сотень тисяч радянських та іноземних громадян. Після фінальних репресій в середовищі добровільних і підневільних катів радянської енкаведистської системи документ за підписами В. Молотова і Й. Сталіна завершувався словами: “РНК СРСР та ЦК ВКП(б) попереджають всіх працівників НКВС і Прокуратури, що за найменше порушення радянських законів і директив Партії і Уряду кожен працівник НКВС і Прокуратури, не дивлячись на особи, буде притягуватися до суворої судової відповідальності”⁸⁹⁸. Можна лише уявити, який шок пережили тогочасні співробітники спецструктур, і скільки часу знадобилося їм на те, аби узгодити у власній свідомості оточуючу реальність і світ партійно-радянських циркулярів.

Й. Сталін 1939 р. визнав на черговому партійному з’їзді, що чистка супроводжувалася “більшою кількістю помилок, ніж можна

---

⁸⁹⁷ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 267.

⁸⁹⁸ Цит. за: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. — Т. 1. Накануне. — Кн. 1 (ноябрь 1938 — декабрь 1940 гг.). — М., 1995. — С. 8.

було очікувати”⁸⁹⁹. Втім, очікуваного, здавалося б, у таких випадках не те, щоби вибачення, принаймні — виправлення допущених помилок, не сталося. За кілька місяців до того Сталін розіслав циркуляр усім начальникам НКВС, вітаючи їх із тим, що вони блискуче справилися із “завданням нищівної поразки шпигунсько-підричним агентам іноземних розвідок” і з “очищенням країни від підричних, бунтівних і шпигунських кадрів”⁹⁰⁰.

Загалом за відомостями обласної редколегії “Реабілітованих історією” за роки Великого терору в Донецькій області було незаконно репресовано 25 381 особу: 60% з яких склали особи віком від 31 до 40 років⁹⁰¹, 42,2% були робітниками, 11,9 — службовцями, 8,9% — інженерно-технічними працівниками, 3% — освітянами (зокрема тими, хто працював у системі профосвіти)⁹⁰². 69,2% відсотків репресованих були розстріляні. Тож, удар, завданий в ті роки по людському потенціалу регіону, був непоправним і доволі скоро боляче позначився на стані виробничого сектору.

Спад Великого терору в Донецькій області унаочнювався в статистиці репресивного відомства: в 1939 р. заарештовано 257 осіб, у 1940 р. — 518⁹⁰³. Частка робітників скоротилася до 55,6%, службовців виросла до 21,9%, різко зменшилася питома вага національних меншин: 48,8% становили українці, 24,9% — росіяни, 6,2% — євреї, 6,1% — поляки, 4,6% — німці, 2,7% — білоруси, 1,4% — греки. Розстрільні вироки склали “всього лише” 3% від загальної маси присудів⁹⁰⁴.

Підіб’ємо основні підсумки діяльності радянських каральних органів на Донбасі впродовж міжвоєнного періоду.

„Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були не лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом”⁹⁰⁵, — таким чином резюмували результати своєї подвижницької роботи М. Охотін та

⁸⁹⁹ *Эннбаум Э.* ГУЛАГ: паутина Большого террора. — М.: Московская школа политических исследований, 2006. — С. 106.

⁹⁰⁰ Там само. — С. 107.

⁹⁰¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 49.

⁹⁰² Там само. — С. 50.

⁹⁰³ Там само. — С. 52.

⁹⁰⁴ Там само. — С. 54.

⁹⁰⁵ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории „немецкой операции” НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 46.

А. Рогинський. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки езуїтським методам оптимізації державного керування суспільством. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо спрямування державного курсу були зведені нанівець, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів „ментального дозрівання” суспільства методами терору та банального „промивання мізків” все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийнятного майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху горбачовської “перебудови”.

Водночас не будемо применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення радянської України загалом, Донбасу зокрема. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їм солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 20 — початку 30-х рр., держава трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії Голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою зміцнення власного іміджу, підійшла до епохи Великого терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, зважаючи на низький рівень суспільної свідомості, використали її потенціал з найвищим коефіцієнтом корисної дії. Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Про те, яким чином етнічні громади реагували на терор, залишив спогади І. Стріонов. Його нехитрі нотатки багато прояснюють у ставленні пересічних грецьких колгоспників до обставин часу. Переживши страшний Голодомор і врешті мало-мальськи оклигавши, грецьке село навесні 1937 р. плекало надію на нормальне сите життя. „Техніка була цілком підготовлена до весняної сівби 1937 р. МТС поповнилася новою технікою — тракторами і причіпним інвентарем. Весняна сівба була проведена успішно — якісно і в короткі строки, перспективи на врожай були хороші. Ніхто не думав, що може статися те, що відбулося потім, у 1937 р.”⁹⁰⁶.

⁹⁰⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 214.

Потрясіння 1937–1938 рр. стали логічним продовженням методики упокорення суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Саме в той момент, коли гасло: „Жити стало краще, жити стало веселіше!”, здавалося, стало органічною складовою світогляду донбасівських трударів, вони втрапили в нову м'ясорубку.

Неймовірної сили катастрофа вкотре була використана владою для режисерування широкомасштабного політичного шоу: країна існувала в єдиному інформаційному полі — на місцях у пошуках ворогів народу нищпорили спецбригади (вони перевіряли характеристики арештованих), преса з номеру в номер публікувала списки викритих ворогів, серед останніх — добре відомі прізвища колишніх „любимих вождів” народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під „ковпаком” органів державної безпеки і чекали на свою чергу. Стан тотального стеження, бойкоту засуджених, заарештованих та їхніх родин, мовчазного жаху глибоко в'ївся в свідомість етнічних громад задовго до Великого терору, однак масштаби трагедії 1937–1938 рр. були несумісними з можливостями пересічного обивателя стосовно їхнього осмислення. Сторож Володарської МТС, прочитавши в газеті про розстріл М. Тухачевського, І. Уборевича, Й. Якіра та інших, запитав парторга: „Що ж ще було потрібно цим людям (маючи на увазі розстріляних полководців)? Адаже вони мали можливість жити однією халвою?” Не піддаючи сумніву винуватість партійної, управлінської та військової еліти, селяни, тим не менше, намагалися захистити від спецбригад місцевих керівників, які „їх хлібом нагодували й багате життя створили”⁹⁰⁷.

В епоху „чорних воронків” обивателі існували в режимі щоденної готовності до катастрофи. Так само, як японці живуть з заготовленим пакунком на випадок землетрусу, всі більш-менш помітні фігури місцевого життя існували, маючи під ліжком чи у шафі пакунок на випадок арешту. З часом арешти стали звичними й для цілком пересічних громадян: починаючи від сторожів та посудомийок, завершуючи рахівниками та конюхами. Процедура чисток, власне, була універсальною на теренах СРСР. Уночі приїздив „чорний ворон”, до помешкання вривалися енкаведисти, пред'являли постанову прокурора про арешт, вчиняли обшук і забирали до тюрми. Арештованих у районах звозили до міст чи обласних центрів, де й відбувалося „слідство”. Скажімо, стосовно „греків-контрреволюціонерів” воно проводилося в приміщенні маріупольської обласної партійної школи: в кожній кімнаті сидів слідчий із задалегідь підготовленими протоколами про приналежність до

⁹⁰⁷ Там само. — С. 215.

шпигунських мереж, за відмову підписати „зізнання” тут же били до безтямності. Тих, хто зізнався, відправляли до Сталіно на суд Трійки, яка в довільному порядку позбавляла людей права на життя та свободу. Якщо хтось мав сміливість відмовитися від попередніх зізнань, у 1937 р. його відправляли назад у Маріуполь на дослідження, „а там кати убивали його”⁹⁰⁸.

Впродовж Великого терору були фізично знищені практично всі керівники вугільних трестів, найбільших шахт, провідних дільниць, керівники підприємств коксохімічної промисловості, директори всіх, крім Сталінського, заводів чорної металургії, директор 30-тисячного колективу Маріупольського заводу ім. Ілліча, видатний інженер та господарник республіки М. Радін⁹⁰⁹, директор Єнакіївського металургійного заводу Р. Пучков, макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія, автор і впроваджувач диспетчерської служби шахт С. Володарський. Загалом за 1937–1938 рр. були репресовані 4 230 осіб, 2 745 з них були розстріляні. Серед них: 602 інженерно-технічних працівника, 3 286 робітників, 342 службовця донецьких шахт. З 28 заарештованих завідувачів шахт 20 були розстріляні, до розстрілу були засуджені 18 з 31 заарештованих головних інженерів шахт⁹¹⁰.

Психологічна атмосфера на виробництві мірою наростання арештів⁹¹¹ ставала нестерпною. Дуже точно вона була відображена у вірші Анни Баркової — сучасниці подій, тричі репресованої:

*Днем они подобны пороху,
А ночью тихи, как мыши.
Они прислушиваются к каждому шороху,
Который откуда-то слышен.*

*Там, на лестнице... Боже! Кто это?
Звонок... К кому? Не ко мне ли?*

---

⁹⁰⁸ Там само. — С. 216.

⁹⁰⁹ Бут О.М. Триумф і трагедія генерала від металургії // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 383.

⁹¹⁰ Нікольський В. Репресії 1937–1938 рр. у вугільній промисловості Донеччини: узагальнення кількісних показників // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. — С. 23, 32, 34.

⁹¹¹ Скажімо, в січні 1937 р. було заарештовано трьох робітників Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, у вересні — 21 працівника, жовтні — 38, а в листопаді — вже 69. Ситуація, слід зауважити, була на той час типовою для промислових об’єктів Донбасу.

*А сердце-то ноет, а сердце — ноет-то!
А с совестью — канители!*

*Вспоминается каждый мелкий поступок,
Боже мой! Не за это ли?
С таким подозрительным — как это глупо! —
Пил водку и ел котлеты!*

*Утром встают. Под глазами отеки,
Но страх ушел вместе с ночью.
И песню свистят о стране широкой,
Где так вольно дышит... и прочее. (1954 г.)*

Наслідки не забарилися: інженерно-технічні працівники просто кидали місця своєї роботи при першій ліпшій нагоді. Приміром, з 266 інженерно-технічних працівників, які прибули на горлівські шахти в 1936 р., вибули 258⁹¹². На шахті 17/17-біс тресту “Сталінвугілля” начальники дільниць змінювалися по 5–10 разів на рік. І, слід зазначити, ця шахта була не винятком, а правилом.

Та це, так би мовити, цифри. Як у таких умовах працювалося і виконувалося плани чергової п’ятирічки, зрозуміло з висловів господадарників на нараді секретарів міськкомів, райкомів і керуючих трестами з питань виконання плану вуглевидобутку 5 липня 1938 р., якою керував новопризначений замість репресованого Прамнека О. Щербаков. Керівник “Дзержинськвугілля” Гордієнко: “Я залишився один у тресті, у мене не стало ні головного інженера, нікого... Я звертався з проханням до “Донбасвугілля”, щоб мені прислали хоча б диспетчера “Донбасвугілля”, котрий би мені допоміг у роботі, тому що одному дуже важко працювати”. Керівник “Артемвугілля” Руденко: “Заступника немає, помічника немає, а я сам, біс мене візьми, не інженер”⁹¹³.

Тезу про те, що саме репресіями “господарський комплекс був доведений до хаотичного стану, передусім вугільна промисловість, кадри якої зазнали справжнього розгрому”⁹¹⁴, слід вважати цілком

⁹¹² Бут О.М. До проблеми “Хто винен?” // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. — С. 17.

⁹¹³ Цит. за: Бут О.М. До проблеми “Хто винен?” // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. — С. 18–19.

⁹¹⁴ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 95.

доведеною. Репресивна машина не шкодувала нікого: ані орденоносних радянських “генералів індустріалізації”, ані нікому не відомих п’ятнадцятирічних ФЗУшників, ані партійно-радянських бонз (незалежно від того, походили вони з “бувших” і відмовилися від ситого життя багатих спадкоємців на користь професії революціонера, чи були “чистокровними” пролетарями⁹¹⁵, що розпочали свою трудову діяльність у 12–15 років на почесній посаді коногона), ані місцевих, ані уродженців далеких Малої Азії, Греції, Польщі чи вже ненависної на той час Німеччини, ані глибокомудрих професорів, які навчалися у Варшаві й друкувалися в Парижі, ані абсолютно неписьменних хліборобів, ані переконаних більшовиків, ані їхніх непримиренних супротивників⁹¹⁶, ані чоловіків, ані жінок — усім знаходилося місце в нескінченних багатотомних рукописах слідчих НКВС. А рукописи, як відомо, не горять.

Великий терор знищив цілу плеяду нових письменників: не лише представників українського культурного руху, таких як, М. Чернявський, Г. Баглюк, І. Приблудний та О. Селівановський, а й першого і найбільш відомого з грецької письменницької порості Г. Костоправа. Тим самим на довгі роки був призупинений культурний поступ як етнічних українців, так і етнічних меншин.

Найвідоміший з когорти шахтарських поетів, що поєднував працю в забої та на літературній ниві, Григорій Баглюк, був розстріляний 1 березня 1938 р. Перебуваючи під щільним контролем органів державної безпеки як і всі співпрацівники журналу “Літературний Донбас”, вперше він був заарештований в листопаді 1933 р., засланий на два роки до Татарської АРСР в квітні 1934 р. У засланні, яке тривало до 5 листопада 1935 р., поет-шаhtar пере-кваліфікувався на грабаря на будівництві фабрики кіноплівки. Вже за чотири дні після закінчення строку був заарештований повторно

---

⁹¹⁵ Таких як Гнат Микитович Крайнев — старий професійний революціонер, особисто знайомий з Леніним, Держинським, Зинов’євим, Меджлауком, Орджонікідзе та ін. Про його відданість ідеям більшовицького перевороту свідчить хоча б той факт, що в складі загону делегатів X з’їзду РКП(б) він брав участь у придушенні Кронштадського повстання. В роки радянської влади робітник, що походив з селянської родини, зробив блискучу кар’єру. В 1933–1937 рр. обіймав посади директора Кадіївського, а потім — Алчевського металургійних заводів. Заарештований 22 липня 1937 р. Засуджений колегією Верховного суду СРСР до розстрілу.

⁹¹⁶ Жертвами чекістів стали, зокрема, віддана партійка, співзасновниця першого в Росії журналу для працюючих жінок “Работница”, Софія Дальня, засуджена 1936 р. за антирадянську діяльність до 10 років таборів, і переслідувана все своє життя (засуджувалася на контрреволюційні твори в 1934, 1948, 1957 рр.) непримиренна противниця радянського ладу Анна Баркова.

за “троцькістську антирадянську роботу” і засуджений до п’яти років таборів — тепер вже в Ухтинському ВТТ. Наприкінці грудня 1937 р. на поета завели нову карну справу, а за п’ять днів за рішенням трійки по Архангельській області він був засуджений до розстрілу.

За що був розстріляний самородок донецької землі? Фактично — за “погану поведінку” і недотримання розпорядку ВТТ: “Будучи вороже настроєним щодо існуючого ладу, ще при слідуванні етапом, червень–серпень 1936 року, і перебуваючи в тісному зв’язку з групою ортодоксальних троцькістів, влаштовував ексцеси і конфлікти з табірною адміністрацією і конвоем, називав останніх “жандармами” і “попками”. В Архангельську, солідаризуючись з групою троцькістів, оголосив голодовку з 19 жовтня 1936 року по 19 березня 1937 року”⁹¹⁷. У ВТТ систематично займався контрреволюційною троцькістською агітацією. Винним себе не визнав.

Що ж, Баглюк відносився до тих, кого дійсно ніхто не міг поставити на коліна. Втім, його ненависть до існуючого режиму цілком зрозуміла, зважаючи на те, якою стороною той режим повернувся до нього.

В ході “грецької операції” на Донеччині арештували 3 658 осіб, з них розстріляли 3 470. Це в величезній своїй більшості були чоловіки в розквіті сил. Що значила їхня страта для грецької громади, яка в сукупності станом на 1926 р. налічувала понад 90 тис.? Зважаючи на необраховані втрати впродовж Голодомору, можна казати про нищівний удар по генофонду грецької громади, для якої втрата понад 3 тисяч чоловіків, важила дуже багато. Цілком не випадково вона впродовж ХХ ст. виявляла сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках.

В ході “польської операції” на Донеччині було репресовано 3 777 поляків, з них 3 029 розстріляно, 723 відправлено до таборів. В ході виконання рознарядок по “польській операції” Луганщина втратила близько 800 мешканців⁹¹⁸.

З заарештованих на території Донецької області 4 265 німців розстріляли 3 608⁹¹⁹. Впродовж Великого терору тільки за тими справами, що збереглися, в Луганській області було розстріляно

---

⁹¹⁷ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 211.

⁹¹⁸ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 2. — Луганськ, 2005. — С. 21.

⁹¹⁹ Лихолобова З.Г. 1936–1938 годы // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. — С. 30, 31.

майже три з половиною тисячі німців⁹²⁰. Для нечисленної громади це був фатальний демографічний і культурний удар, від якого вона вже ніколи не оправиться. Депортації за національною ознакою наприкінці 30-х та напередодні відступу радянських військ з Донбасу довершили справу — переважна частка німецьких колоній в регіоні припинила своє існування.

Абсолютну більшість — 81,3% — репресованих луганчан становили люди середньої вікової групи⁹²¹. Наслідки такої селекційної роботи чекістських органів на забарилися. За підрахунками редколегії луганського корпусу “Реабілітованих історією” втрати виробничого сектору області через репресії склали близько 100 тис. людино-років. Багатьма сотнями років обчислюються втрати внаслідок утримання громадян у закладах попереднього ув’язнення, що тривали від кількох днів до кількох років⁹²².

Але ж була й інша сторона цієї “селекційної” роботи: з суспільства вилучалися молоді чоловіки й жінки фертильного віку, до того ж, передовсім, найбільш освічена і активна їхня частина. Перспективні втрати народу України внаслідок Великого терору з усією вірогідністю не будуть прораховані ніколи. А найстрашніше те, що вони нічим не можуть бути компенсовані. Бо суспільство втратило можливість мати у своєму генофонді не лише десятки тисяч пересічних етнічних греків, поляків, німців, татар і т.і., а й нащадків Г. Костоправа, Г. Баглюка та ін.

Епоха Великого терору справила непоправну шкоду особистій і масовій свідомості. Жахіття, пережиті тоді елітою суспільства та пересічними обивателями, не піддаються описанню...

Технології “відпрацювання” свідомості заарештованих були універсальними (вони наскрізно проглядаються в численних джерелах) і поставленими на конвеєр. Спрацьовували вони практично безвідмовно, тим більше, що живучи кілька років поспіль у режимі масового психозу, заарештовані доволі часто сприймали ситуацію як вихід із замкненого кола щоденно-щонічного очікування на арешт.

Що ж до подальших умов утримання: вони були такими (і в побутовому і в соціальному відношенні), аби абсолютно “расче-

---

⁹²⁰ Антілогова Т.Ю., Климова А.О. Німецькі колонії на Луганщині за радянської влади // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. — Кн. 4. — Луганськ, 2013. — С. 19.

⁹²¹ Гупан Н.М., Климов А.О. Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 17.

⁹²² Там само. — С. 14.

ловечить” “політичних”, знищити в них навіть найменшу іскру непокори, перетворити на покірне знаряддя табірної адміністрації. Умови життя в радянському ГУГАґу добре описані. Найстрашніше ж те, що досвід перебування в них знищив особистість сотень тисяч людей, а вони, повернувшись звідтіля, заразили ним своїх близьких і нащадків. Наслідки цієї жахливої маніпуляції над масовою свідомістю даватимуться взнаки ще довго, спалахуючи приступами масової агресії чи, навпаки, апатії.

Найважливішим наслідком Великого терору слід вважати знецінення вартості людського життя, яке могло закінчитися будь-якої миті під самим сміховинним приводом.

А. Курочкін, засуджений 15-річним десятикласником школи № 1 м. Новоекономічне, так загадував суд над собою та однокласниками: “Відбувся суд. На ньому виступили два свідки. Бібліотекар нашої школи, пам’ятаю, сказала, що я читав книжки іноземних авторів Жюльє Верна, Джека Лондона та інших. Наша однокласниця, Євдокія Іванівна Пивоварова, яка виступила в ролі другого свідка, вже на суді була визнана винною в тому, що вона знала, але не доповіла про нашу “ворожу діяльність”. Її трибунал приговорив до 5 років. Мені та Івану визначили по 8 років і по 5 поразки в правах. Петро і Федір отримали по 6 років. Але найголовніше, що нас судили по найстрашніших пунктах 54-ї статті: антирадянська агітація, підготовка до повстання і терор. Цей клятий терор випав з того, що Іван, захоплюючись хімією, мав удома певні реактиви. В розумінні НКВС і трибуналу, він у такий спосіб готував вибухівку, аби підірвати школу”⁹²³.

Радянський терор став страшним випробуванням для родин репресованих. Про жахіття, що на соціальному рівні супроводжували родини репресованих в літературі мало йдеться. А між тим, не лише страх бути заарештованими, супроводжував їх все життя. Діти і в школі і на вулицях постійно чули щонайменше: “Не грайтеся з нею. Вона — дочка ворога народу!”⁹²⁴. Вони на роки стали прокаженими й існували в режимі тотального суспільного бойкоту.

Горлівчанка В. Семенець, яка була дочкою “ворога народу”, так згадувала про життя після репресування батька: “Маму не брали на роботу, мовляв, розведися з чоловіком, лише тоді будемо розмовляти. Але мати розлучатися відмовилася. Жилося нам дуже погано.

⁹²³ Цит. за: Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. — С. 202.

⁹²⁴ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 2. — Луганськ, 2005. — С. 35.

Друга мамина дитина померла. Я тричі хворіла на запалення легень, і в сімнадцять з половиною років стала інвалідом 2-ї групи. Ми були нікому не потрібні. Нас ображали, як хотіли, і хто хотів... З батькової родини репресували ще 2-х братів і мого дідуся. Моя бабуся, Олена Назарівна Харьковская, весь час їх чекала, и на цьому ґрунті втратила глузд. Так і померла, нікого не дочекавшись. Ось так винищували безневинних людей! І ми стали каліками від невідомого сильного труду та злиднів”⁹²⁵.

Періодично сучасні засоби масової інформації поширюють думки, що Донбас хіба що не був пристанищем усіх маргіналів та покидьків, які намагалися, і це їм вдавалося, заховатися в ньому від влади. Вивчення низки джерел впевнило нас у тому, що такі твердження є зовні гарною формулою для полегшення внутрішнього психологічного дискомфорту в умовах кризи ідентичності, але від того вони не перестають бути необґрунтованим штампом. Принаймні до радянської дійсності за межею паспортизації вони не мають ніякого стосунку⁹²⁶. Переїзди з часів затвердження радянської влади стали явищем звичним: не випадково в Країні рад неймовірно розвинулася така сучасна для свого часу наука — демографія. Великі маси людей постійно рухалися в кордонах СРСР: євреї з депресивних містечок шукали кращої долі в промислових і портових гігантах, селянська та робітнича молодь отримала можливість за комсомольськими путівками навчатися у великих містах, врешті, партійно-радянська еліта існувала в режимі обов’язкових “перебросок”, змінюючи чергове місце “служби” за призначенням партії. Масово рушило в міста, рятуючись від колективізації селянство. Ще більшою масою та зі значно більшою швидкістю з розгортанням індустріалізації пересувалося робітництво. Переїзди, і неодноразові, в той час були справою звичайною: побутова невлаштованість, вкрай важкі умови праці спонукали трударів постійно шукати кращої долі. Втім, ця можливість доволі скоро була перекрита.

Що ж стосується епохи Великого терору, то в цей час “заховатися” від влади можна було, лише виїхавши за межі України — бажано Середньої Азії (такі випадки відомі). В межах України від

---

⁹²⁵ Цит. за: Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. — Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. — С. 207.

⁹²⁶ В часи паспортизації радянське суспільство, немов гребінцем, було “прощупане” і прочесане уповноваженими органами, всі мешканці міст були взяті на облік, всі “неблагонадійні” випроваджені за міську смугу з втратою мінімальних соціальних гарантій (передовсім, хлібних карток та комунальних квадратних метрів).

влади та її переслідування сховатися було неможливо — на той час уся людність була взята під щільний облік. У селах, де була відсутня паспортна система, всі знали один одного і будь-який чужинець був, що називається, наче на долоні. Отож, села переховували, та й то — при перебуванні родичів на відповідних посадах, лише своїх колишніх вихідців.

І все ж, масово у спогадах ми знаходимо згадки про термінові і неодноразові переїзди. Які мотиви спонукали родини репресованих зриватися з місця? На протигагу твердженням Г. Куромії, переїздили не в пошуках свободи (в межах СРСР її ніде не було), і не ховаючись від влади (від неї на той час сховатися було неможливо), а *намагаючись врятуватися від цькування соціуму.*

Попри нелюдські і, що найважливіше, безневинні страждання родини репресованих жили думками про втрачених рідних. Спочатку вони марно очікували, коли минуться десять років без права переписки. Потім надсилали запити і чекали роками на відповідь. Потім отримували довідки про посмертну реабілітацію із часто-густо невірними відомостями про дату смерті та відсутнім місцем поховання. “У 60–70 роки ... з великим сумом усвідомлювали, як поступово стала забуватися суспільна думка про жертви сталінізму”⁹²⁷.

На жаль, перспективні наслідки репресій не вимірювалися лише скаліченими долями їхніх безпосередніх жертв. Як видно з фундаментального видання “Реабілітовані історією”, травма, завдана сім’ям репресованих, переслідувала їхніх нащадків усі роки радянського панування. Вона позбавляла їх можливостей відповідної соціальної реалізації: нащадки давніх дворянських родів, маючи вищу освіту і володіючи іноземними мовами, вимушені були після звільнення з таборів працювати телятницями і мешкати в телятнику; діти “ворогів народу” не допускалися до вищих навчальних закладів; величезна кількість родин, в яких було по кілька репресованих, були приречені на вимирання через втрату годувальника і неможливість отримати роботу. Та була й ще інша сторона тієї реальності. Це — ментальний стан оточуючого соціуму, “заточеного” на переслідування і безжальне цькування цих вигаданих ворогів. Про те, як це відбувалося збереглося багато свідчень.

Дуже показовий опис того, як реагувала психіка пересічного обивателя на репресії, знаходимо в спогадах Олександри Юхимівни Іванової “За чесне ім’я батька”. Намагаючись лишити згадку про

---

⁹²⁷ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 422.

дорогу людину, вона мимоволі пригадує все життя репресованої родини: згадує про те, як жили в коморі, будували хату, як батько в 1933 р. не виконав рознарядку по м'ясозаготівлі, і у родини забрали корову, як батька заарештували і позбавили на три роки волі, конфіскували майно, як батьків оголосили ворогами народу і вони “одразу ж стали найбіднішими і найнещаднішими в усьому селі”, як учителька відбирала у неї, семирічної, “холодні сніданки”, скубла вухо і жалкувала, що не вислали з України, як жахливо хотілося їсти, як батько в 1935 р. повернувся, а 1937 р. за ним прийшли знов, засудили на десять років таборів, як розучилися посміхатися і отримали від односельчан прозвисько “Неради”, як виживали, працюючи прачкою та вибирачкою породи. Як нове життя розпочалося під час війни (!). Як евакуювалася, остерігаючись, що угонять до Німеччини, і завербувалася на відновлення підмосковних шахт, як жили в кімнаті без вікон, їли чорні щі з кропиви, пшоняну кашу, хліб з погорілого проса та іржаву воблу. Як записалася у наваловідбійники, стала ударницею і через рік потрапила на зліт ударників до Тули. Зі штреку — до колонної зали. Це, певне, як із Попелюшки в принцеси. Ото був ефект! “У Палаці культури, де проходив зліт, все вражало уяву: просторий зал, величезні люстри, багато людей, музика, доповідь. І от міністр вугільної промисловості вручає похвальні грамоти. Називає ніби моє прізвище та ім'я, але чомусь в чоловічому роді... Сиджу, не знаю, що робити. Тут піднімається наш парторг і на весь зал пояснює, що це не Олександр, а дівчина Олександра! “Дивіться, — каже, — з ким куємо перемогу!”. Під оплески, ніяковіючи, піднялася я на сцену. Міністр потис мені руку, вручив грамоту, відріз на костюм та ще й красиву коробку цукерок на додачу”⁹²⁸.

Згадувала, як після звільнення Донбасу повернулася до матері, як отримали звістку про смерть 49-річного батька від пелагри⁹²⁹. Як працювала в райкомі комсомолу в Брянці, як після роботи пішки йшла додому до Кіровська, аби віддати матері пайку хліба (бо це був голодний 1947 р. — про це вона промовчала): о другій ночі добиралася до матері, а о восьмій вже мала бути на робочому місці.

Як закохалася в хлопця, що мав за плечима строк у ГУЛАГу. Як звільнили через це з роботи. Як народилися двійко дітей, як чоловік, який втратив здоров'я на Півночі, невдовзі помер.

⁹²⁸ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 242.

⁹²⁹ У спогадах зазначено, що пелагра — нервово захворювання, насправді пелагра — один із тяжких за формою авітамінозів, смертельний за відсутності лікування, що розвивається внаслідок неповноцінного харчування чи голодування.

Як попри все пережите вступила до партії, була активною партійкою. “Трудилася, не шкодуючи себе. І ніколи не пошкодувала з цього приводу, як би важко не доводилося... Ніколи не пропускала нагоди виступити на зборах, покритикувати начальство, вказати на недоліки, порадити що робити для їх виправлення”. Як вірила все життя тому, в чому “її переконували”.

“Сьогодні (пишу ці рядки влітку 1993 року) гірше стало. Немає в домі ні продуктів, ні грошей. Не думали, поки були молодими, про свою старість. Не прийнято це було у нас раніше. Вважалося, що про нас піклується наша держава, та й в пісні співалося: “... старикам везде у нас почет”. Та ось, виявилось, їй, державі, тепер не до нас. І в неї, України, немає грошей, як і в нас, а є самі тільки турботи та негаразди...”⁹³⁰.

І все це після того, що вона описала вище! Після тієї “шани”, якої зазнали її батько і матір. Після того, як все життя її нещадно експлуатували...

Воїстину, найвищим досягненням радянської пропаганди було відділення особистої свідомості від масової, особистого досвіду від нав’язуваного засобами масової інформації дискурсу, внаслідок якого пересічний радянський обиватель мешкав у такій системі координат, де своя доля — одне, а офіційна версія того життя — то інша історія.

На цьому ефекті викривлення реальності радянська влада протрималася понад сімдесят років.

Репресії стали не лише невід’ємною складовою індустріалізації, а й інструментом мобілізації населення, досягнення найвищих рівнів його позаекономічного визиску, дезорієнтації масової свідомості й переорієнтації соціальної напруги в потрібне керівній партії річище. Фактично масовий терор як у місті, так і в селі став вирішальним фактором завершення більшовицького перевороту, що призвів до якісно нової соціально-економічної конфігурації суспільного організму Країни рад. Репресії сполучалися із так званою кампанією зміцнення трудової дисципліни. Робітники і службовці втратили можливість самовільно змінювати місце роботи, за найменше запізнення на роботу, необережне поводження з інструментом (не те що невихід на роботу) передбачалися суворі покарання⁹³¹. Грань поміж виробничим, суспільним і особистим життям на Донбасі, як ніде

⁹³⁰ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 242.

⁹³¹ Гупан Н.М., Климов А.О., Пометун О.І. та ін. Історія України ХХ століття. — Луганськ, 1996. — С. 49.

інде, була майже нівельована. Людина перетворилася на гвинтик виробничої машини, а її життя — на людино-години виробничого циклу. На кінець чекістської спецоперації в Донбасі була встановлена залізна дисципліна. Фактично промислове осердя Луганщини та Донеччини перетворилося на один великий трудовий табір, де людина сама собі не належала.

Рівень тогочасного визиску та рівень стресу, в якому звично відбувалося життя пересічного донбаського мешканця, важко уявити, спираючись на сьогоденний досвід. Ті, хто нині не менш звично тиражує шпампи про те, що всі мешканці Донбасу є нащадками каторжників, навіть не уявляють, про що вони пишуть. Фігурально висловлюючись, каторжанами в той час були всі — від першого секретаря обкому до нікому не відомого сторожа.

Суспільство стало найбільшою жертвою більшовицького режиму: репресувавши умовних “ворогів”, він використав їх образ для надшвидкої мобілізації населення. Та важливо, що мобілізація ця досягалася інструментами дегуманізації соціального середовища, оскільки основою для єднання став жупел ворога та енергія нищення. Наслідки цього нелюдського експерименту виразні в Донбасі й нині. Саме вони зі всією архаїчною непринадністю були матеріалізовані в образчиках виступів весни-літа 2014 р. Всі ті “баби й діди” з гнівними випадками і закликами до твердої руки, що ними завалений медіапростор, родом звідтіля — з часів більшовицького терору на Донбасі.

Розділ IV

Роки злету і падінь: Донбас у 1943–1990 рр.

Економічний простір Донбасу у другій половині ХХ ст.

Економічний розвиток Донбасу по війні. Перемога в Другій світовій війні дісталася Радянському Союзу дорогою ціною. Особливо постраждала економіка України, по території якої фронт пересувався двічі — спочатку із заходу на схід, а потім — зі сходу на захід. На третій день після нападу гітлерівської Німеччини в Москві була створена Рада з евакуації. Керівництво евакуацією матеріальних цінностей з України очолила комісія на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Д. Жилою. Евакуаційні органи керувалися прийнятою 27 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна”. Всього з України було евакуйовано до 3,5 млн. осіб, у тому числі майже півмільйона — з Донбасу¹. Все, що не можна було евакуювати, підлягало знищенню. Зокрема, при відступі були затоплені всі кам'яновугільні шахти і підірвані всі агрегати на металургійних заводах. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. вимагала застосовувати тактику “випаленої землі”.

Окупанти спочатку робили спроби відновити діяльність деяких підприємств, у тому числі металургійних заводів Донбасу. Проте за весь період окупації їм вдалося одержати не більше мільйона тонн чавуну і сталі². Свої зусилля вони зосередили на вивезенні устаткування і робочої сили в Німеччину. Всього було вивезено з України

---

¹ Політична історія України ХХ століття. — Т. 4. — К., 2003. — С. 143–144.

² Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 109.

2 400 тис. осіб, зокрема зі Сталінської області — 252 тис., з Ворошиловградської — 98 тис.³

Просування фронту зі сходу на захід додало руйнувань тим підприємствам, які знову опинилися в зоні бойових дій. Проте в міру звільнення території України негайно починалися масштабні роботи по відновленню її економічного потенціалу. Відбудова господарства в 1943–1945 рр. розглядалася як завдання першорядного воєнного значення. Підприємства воєнно-промислового комплексу були розміщені на Сході СРСР, але вони відчували зростаючу напруженість у постачанні вугілля і сталі після втрати Донбасу. Тому уже в жовтні 1941 р. при загальносоюзному Наркоматі вугільної промисловості було створено Бюро генерального плану по відбудові Донбасу, якому доручалася розробка планів і технічних проектів відбудови донецьких шахт. Пізніше Наркомат чорної металургії СРСР та Інститут чорної металургії СРСР дістали від Державного комітету оборони завдання розробити головні напрямки відбудови цієї галузі. Йшлося про те, щоб для відбудовних робіт не втратити жодного дня після звільнення Донбасу⁴.

План відбудови був визначений постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. “Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації”. Провідна теза цієї постанови полягала в тому, що повертати в Україну устаткування, яке було вивезене і вже змонтоване у східних регіонах СРСР — недоцільно. Зруйновані підприємства треба було відроджувати за рахунок загальносоюзного бюджету і шефської допомоги заводів і фабрик східних регіонів. Шефські зв'язки визначалися цілком бюрократичним способом — в загальносоюзних міністерствах, відповідальних за виробництво профільної продукції і відбудову зруйнованих підприємств. Але в газетах вони зображувалися як прагнення заводських колективів допомогти трудящим тих регіонів, які були окуповані ворогом. Пропаганда знаходила позитивний відгук серед працюючих на підприємствах-донорах і в підшефних колективах. Розрахунки міністерств нерідко корегувалися ініціативними пропозиціями профспілкових організацій.

В організації відбудовного процесу під час війни особлива увага надавалася залізничному транспорту. Після форсування Дніпра радянські війська почали звільняти від ворога Правобережну Україну.

³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С. 183.

⁴ Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., ВД “Лі-Терра”, 2004. — С. 411.

Армія потребувала безперервного постачання зброєю, боєприпасами і всім необхідним, а тому треба було негайно налагодити надійне залізничне сполучення тилкових регіонів з фронтом. Не меншим подвигом, ніж форсування Дніпра Червоною армією, стала відбудова мостів через Дніпро у Києві, Кременчуку і Дніпропетровську. Низьководний міст через Дніпро у Києві був збудований за два тижні, і перший поїзд зі Сходу прибув до української столиці 20 листопада 1943 р. А з січня 1944 р. будівельники і залізничні війська почали споруджувати ударними темпами висоководні мости: у Кременчуку — за 93 дні, у Дніпропетровську — за 95 днів. Командуючий 1-м Українським фронтом М. Ватутін визнав, що “без швидкої відбудови зруйнованих відступаючим противником залізниць було б незрівнянно важче, а інколи просто неможливо розв’язати багато найважливіших завдань наступу”⁵.

Відбудовний процес вимагав передусім відновлення контингенту кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Кількість робітників та службовців в Україні зменшилася з 6 202 тис. напередодні війни до 1 564 тис. на початку 1944 р. На Донбасі залишалось після вигнання окупантів не більше 10% довоєнної кількості робітників⁶.

Відновлення чисельності промислово-виробничого персоналу відбувалося за рахунок реєвакуації робітників, залучення непрацюючого місцевого населення і організованого набору робочої сили з сільської місцевості. На відбудову житлового фонду в Донбасі спеціальною постановою ДКО у 1943 р. були асигновані великі суми. Мільйонні кредити через Цекомбанк були відпущені шахтарям і металургам на індивідуальне житлове будівництво. Половина цих позичок не підлягала поверненню і була списана за рахунок загальносоюзного бюджету. Інженерно-технічні працівники та службовці, які працювали на підприємствах чорної металургії, звільнялися від мобілізації.

На роботу поверталися кадрові працівники пенсійного віку. Майстер доменної печі Єнакіївського металургійного заводу Андрій Белашев повідомив своїх земляків, що в останні дні 1943 р. (лише через три місяці після вигнання з міста окупантів) стала до ладу його домна. У новорічному привітанні він сказав: “Я вже старий, сьомий десяток пішов. Але не можу сидіти вдома. Знаю: чим швидше запаляться наші доменні печі й піде чавун, тим швидше буде кінець проклятуцїй немчурі! І я працюю, скільки вистачає сил, радію, що

⁵ История Украинской ССР. — Т. 8. — К., 1984. — С. 476.

⁶ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — К., 1981. — С. 69.

допомагаю країні і фронту. Моя праця і праця моїх друзів увінчалася успіхом. Нещодавно запалилася наша домна, пішов перший чавун. Ось він, довгоочікуваний! Ось воно, наше життя. Добре товариші! Радісно. З Новим роком, друзі! З новими перемогами на фронті і в тилу!”⁷.

Відділи кадрів відроджуваних підприємств Донбасу розшукували працівників, які працювали до війни і були гостро потрібні в ситуації, що склалася. Нерідко їх знаходили в діючій армії і демобілізували. Коли ті, хто добре влаштувався на оборонних підприємствах східних регіонів, не виявляли бажання повернутися, в дію вступав указ Верховної Ради СРСР про “дезертирів виробництва”. За липень–серпень 1944 р. органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад 30 тис. осіб. За переховування “дезертирів” підлягали карній відповідальності й керівники тих підприємств та організацій, де вони влаштовувалися працювати⁸.

У 1943 р. робітничий клас Донбасу поповнили 84 тис. осіб, в 1944 р. — 102 тис., в 1945 р. — 191 тис. осіб. Всього в централізованому порядку в Україну було надіслано 615 тис. робітників та службовців⁹. Наприкінці війни в Донбасі уже працювали 1,4 млн. осіб, у тому числі в кам'яновугільній промисловості — 352,2 тис., в чорній металургії і у промисловості вогнетривів — близько 100 тис., в коксохімії — 48,5 тис., в машинобудуванні і металообробці — 206,2 тис., у промисловому будівництві — 432 тис., на електростанціях і підстанціях — 9 тис. осіб¹⁰.

Донбас був звільнений від окупантів у вересні 1943 р. Всі донецькі шахти — 324 основних, 31 шахта-новобудова, а всього 882 шахти були зруйновані і затоплені ще при відступі Червоної армії. Втрати вугільної промисловості в цінах 1943 р. становили 13 млрд. руб., а на її відбудову було витрачено понад 16 млрд. руб. Не дивно, що вуглевидобуток зростав стрімкими темпами. Долаючи труднощі (недохват робочої сили, електроенергії, механізмів тощо), гірники уже в 1943 р. щодоби добували 32 тис. тонн вугілля, у 1944 р. — 60 тис., а наприкінці війни — 115 тис. тонн. Всього до кінця війни Донбас видав на-гора близько 60 млн. тонн палива. За обсягом вуглевидобутку він став провідним басейном: його питома

⁷ Социалистический Донбасс (Сталино). — 1944. — 1 января.

⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939–1945 рр.). — С. 299.

⁹ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. — Т. 2. — К., 1967. — С. 128.

¹⁰ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 69.

вага в загальносоюзному видобутку зросла з 4,8 % у 1943 р. до 26,7% в 1945 р.¹¹

“Азовсталь” і завод ім. Ілліча дісталися окупантам майже незруйнованими, і саме на цих двох маріупольських металургійних гігантах вони змогли налагодити виплавку чавуну і сталі. При відступі вони підірвали надпотужну доменну піч № 4 “Азовсталі”. Піч просіла на 3,5 метра, змістилася з осі набік і нахилилася на 20 градусів. Щоб розібрати напівзруйновану піч і побудувати нову, потрібні були роки. Проте заводські інженери О. Камінський і М. Корнеєв запропонували і реалізували сміливий проект: домна вагою 1360 тонн була піднята за допомогою гідравлічних домкратів, випрямлена і поставлена на фундамент. Це було здійснене уперше в практиці світового домнобудування¹².

До кінця війни в Сталінській (Донецькій) області було відбудовано і здано в постійну експлуатацію дев'ять доменних і 20 мартенівських печей, два бесемеровських конвентера, 15 прокатних станів і три трубопрокатних стани. Один за одним вступали до ладу коксохімічні заводи і заводи вогнетривів. Деякі металургійні підприємства перевищили довоєнний рівень виробництва. Відновлені підприємства дали в 1943–1945 рр. 1 250 тис. тонн чавуну, 1 200 тис. тонн сталі, 900 тис. тонн прокату, 57 тис. тонн труб, 2 800 тис. тонн коксу¹³.

У відбудові донецької електроенергетики брали участь 120 великих підприємств з усіх регіонів СРСР. Найбільший вклад внесли працівники ленінградського заводу “Електросила”. За 1943–1945 рр. вони виготовили 15 турбогенераторів для електростанцій Донбасу. На генераторі електростанції Макіївського металургійного заводу була поставлена меморіальна табличка з таким текстом: “Трудящим Макіївки від робітників та інженерно-технічних працівників ленінградського заводу “Електросила”. Виготовлено під час блокади”. На турбогенераторі потужністю 5 тис. кВт, змонтованому на Сталінському металургійному заводі, теж була меморіальна дошка з написом: “Зроблений в Ленінграді в період блокади”¹⁴.

До кінця 1945 р. встановлена потужність турбогенераторів “Донбасенерго” дійшла до 44% довоєнного рівня. До ладу діючих стали найбільші хімічні заводи — “Донсода”, Горлівський і Лисичанський азотнотукові, Костянтинівський хімічний, слов'янський “Червоний

¹¹ Там само. — С. 66, 78.

¹² Там само. — С. 80.

¹³ Там само. — С. 81.

¹⁴ Україна радянська. — К., 1964. — С. 11.

хімік”, Рубіжанський хімкомбінат, Донецький азотний. Колектив Новокраматорського машинобудівного заводу виготовив 7 тис. тонн устаткування для шахт, доменних і мартенівських печей. Ворошиловградський паровозобудівний завод відновив серійне виробництво паровозів¹⁵.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства країни на 1946–1950 рр. Було прийняте рішення іменувати народні комісаріати (наркомати) міністерствами. На підставі загальносоюзного плану і в його рамках Верховна Рада УРСР у серпні прийняла закон про республіканську п'ятирічку. Ставилося завдання за п'ять років відновити довоєнний рівень виробництва у промисловості. Виходячи з того, що багато було зроблено в 1943–1945 рр., це завдання здавалося реальним.

В ході Другої світової війни у провідних країнах світу почалася науково-технічна революція (НТР), яка знаменувала собою поступову трансформацію індустріального суспільства в постіндустріальне. Перші вагомі здобутки НТР проявилися у військовій сфері, зокрема, у створенні ядерної зброї та засобів її доставки на далекі відстані. Радянський уряд спрямував вагому частку наявних в країні ресурсів на створення ракетно-ядерної зброї, щоб не відставати від країн Заходу, з якими вже розгорталася “холодна війна”. Однак генеральна лінія розвитку економіки залишалася такою же, якою була у міжвоєнний період: форсоване нарощування виробничих потужностей у важкій індустрії. Виступаючи в лютому 1946 р. на передвиборчих зборах у Москві, Й. Сталін підкреслив необхідність досягти у перспективі трьох п'ятирічок високого рівня розвитку важкої індустрії і навіть назвав конкретні цифри видобутку палива і виплавки металу, які захищатимуть країну “від будь-яких випадковостей”.

Війна змінила географічну структуру галузей важкої промисловості. Грандіозна за масштабами евакуація виробничих потужностей у східні регіони країни призвела до істотного підвищення їх значення в загальносоюзній економіці. За роки війни обсяг промислової продукції Поволжя зріс у 3,4 рази, Уралу — в 3,6 рази, Сибіру — у 2,8 рази. Вартість основних фондів промисловості СРСР у першому повоєнному році дорівнювала довоєнній, тобто на Сході було введено в дію стільки же виробничих потужностей, скільки втрачено на Заході¹⁶.

¹⁵ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 79, 81.

¹⁶ Конотопов М.В., Сметанин С.И. История экономики. — М., 2000. — С. 309.

Після звільнення окупованих територій в ході війни, що тривала, Держплан СРСР спрямовував істотну частку централізованих капіталовкладень на швидке відновлення зруйнованих потужностей (особливою увагою користувався Донбас). Однак після війни основна частина капіталовкладень почала використовуватися у східних районах, де були кращі умови для прискореного видобутку вугілля і виплавки металу.

Зміщення регіональних акцентів у використанні капіталовкладень вкрай несприятливо позначилося на технічному рівні індустрії західних регіонів, України в цілому і Донбасу зокрема. Це пояснювалося специфікою централізованої командної економіки.

Як в командній, так і в ринковій економіці у собівартості продукції присутні амортизаційні відрахування, призначені для відновлення виробничих потужностей в ході їх експлуатації. Половина відрахувань використовується для підтримання існуючих потужностей у працездатному стані (тобто на поточні і капітальні ремонти), а половина спрямовується у фонд реновації, з якого забезпечується виведення спрацьованих потужностей з експлуатації і придбання нової, більш досконалої техніки. У ринковій економіці власники засобів виробництва турбуються про належне використання фонду реновації, який забезпечує підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції. В умовах комунізму, коли держава експропріює приватну власність у членів суспільства і користується нею під виглядом загальнонародної власності, створений під час виробничого процесу фонд реновації може використовуватися, а тому й використовується на зовсім інших підприємствах, у зовсім інших, більш перспективних, під кутом зору розпорядника коштів, галузях. У такому разі підприємства мають шанс технічно вдосконалюватися тільки за рахунок нового будівництва, тобто нарощування виробничих потужностей. Використовувані потужності підтримуються у працездатному стані поточними і капітальними ремонтами, тобто їх технічний рівень поліпшується нездатний. Орієнтація на постійне нарощування кількісних показників виробництва в умовах командної економіки різко обмежує здатність промисловості розвиватися за рахунок інтенсифікації виробництва, тобто підвищення продуктивності праці і продуктивності агрегатів, механізмів, машин. Натомість така стратегічна лінія призводить до гіпертрофованого використання у нарощуванні обсягів виробництва екстенсивних чинників — залучення нової робочої сили, створення поряд з використовуваними нових виробничих потужностей.

Що відбувається, коли така стратегічна лінія накладається на зміну регіональних пропорцій у розподілі коштів державного бюджету, призначених для розвитку виробництва? Регіони, яким надається перевага, одержують не тільки кошти, які формуються у загальносоюзному національному доході, але й своєрідний бонус — амортизаційні відрахування, призначені для заміни спрацьованих засобів виробництва, які створені в регіонах, що позбавлені уваги розпорядника коштів. Внаслідок цього виробнича база таких регіонів старіє з подвоєною силою. Ця закономірність істотно позначилася на долі Донбасу, хоча й не відразу.

У повоєнному десятиріччі Донбасу все-таки приділялася увага. Населення регіону зростало не тільки за рахунок природного приросту, а й внаслідок міграцій з інших регіонах країни (в тис. осіб)¹⁷:

Донецька обл.	все населення абс.	міське населення		сільське населення	
		абс.	%	абс.	%
1939 р.	3103	2422	78	681	22
1945 р.	2027	1426	70	601	30
1951 р.	3178	2492	78	686	22
1959 р.	4262	3656	86	606	14
Луганська обл.					
1939 р.	1837	1209	66	628	34
1945 р.	1300	...	...	...	...
1951 р.	1835	1258	69	577	31
1959 р.	2452	1944	79	508	21
Весь Донбас					
1939 р.	4940	3631	74	1309	26
1945 р.	3327	...	...	...	...
1951 р.	5013	3750	75	1263	25
1959 р.	6714	5600	83	1114	17

У 1945 р. населення Донбасу істотно скоротилося, але за четверту п'ятирічку (1946–1950 рр.) воно вийшло на довоєнні показники. В цілому за міжпереписний період 1939–1959 рр. загальна чисельність населення зросла в півтора рази при скороченні питомої ваги сільського населення з 26 до 17%.

¹⁷ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х — кінець 80-х рр. ХХ ст. — Донецьк, 2004. — С. 381–382.

Під час війни втрати серед чоловічого населення були набагато більшими, ніж серед жіночого. Це призвело до істотного погіршення складу населення за статтю. У 1939 р. питома вага жінок в населенні України дорівнювала 52,2%, а в 1959 р. — 55,6%. Внаслідок того, що серед приїжджих на Донбасі істотно переважали чоловіки, питома вага жінок в регіоні не була надто великою — 53,6%¹⁸.

У 1950 р. на промислових підприємствах обох областей Донбасу було зайнято 593,9 тис. осіб. Найбільша кількість промислово-виробничого потенціалу була зайнята на підприємствах трьох галузей (в тис. осіб)¹⁹:

- кам'яновугільна промисловість — 296,2;
- чорна металургія — 69,2;
- машинобудування і металообробка — 93,6.

У наступні роки кількість працюючих у промисловості Донбасу зростала більш високими темпами, ніж в цілому по Україні. У 1958 р. загальна чисельність робітників, зайнятих у промисловості Сталінської і Ворошиловградської областей, збільшилася до 1 020 тис. осіб, в тому числі у вуглевидобутку — до 508,9 тис., чорній металургії — до 142,4 тис., машинобудуванні і металообробці — до 165,2. У той же час у галузях легкої промисловості було зайнято тільки 23,9 тис. осіб, харчовій — 38,2 тис.²⁰

Найбільш важливу роль у поповненні робітничого класу Донбасу відігравав організований набір робочої сили, здійснюваний за принципами, встановленими постановою Ради міністрів СРСР від 21 травня 1947 р. За роки четвертої п'ятирічки на промислові об'єкти Сталінської області прибуло по оргнабору 246 тис. працівників²¹. Однак методи примусового оргнабору колгоспників застосовувалися й до появи цієї урядової постанови. Наприклад, Сталінський облвиконком ухвалив у січні 1946 р. рішення відрядити з області на півроку 500 колгоспників на будівництво блюмінга Макіївського металургійного заводу, обґрунтовуючи це вольове рішення "необхідністю виробничого навчання колгоспників будівельним спеціальностям"²². Такий оргнабір згубно відбивався на стані сільського господарства, але колгоспники, як правило, зовсім не пручалися. Не маючи паспортів, вони не могли поза рамками оргнабору влаштуватися на роботу у промисловості. Працюючи в колгоспі, вони

¹⁸ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 86–87.

¹⁹ Там само. — С. 87.

²⁰ Там само. — С. 87.

²¹ Хорошайлов Н.Ф. Возрожденный Донбасс. — Донецк, 1968. — С. 89.

²² Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 212.

одержували лише пустопорожні трудовні, тоді як у місті на них чекала зарплата і можливість отримати хліб по картках.

У перші повоєнні роки істотну роль у поповненні робітничого класу відігравали демобілізовані військовослужбовці. Масова демобілізація з лав Радянської армії розгорнулася тільки з 1947 р. Загальна кількість демобілізованих, що потрапили на підприємства Донбасу, невідома. Мабуть, такий обрахунок й не провадився. Однак уривчасті дані показують, що це були досить істотні вливання. Зокрема, у першій половині 1947 р. у Свердловському районі Макіївки були працевлаштовані 2,4 тис. осіб, 75% з них стали працювати у промисловості²³.

Широко використовувалася примусова праця. Після закінчення війни, в другій половині 1945 р. на шахтах комбінату “Сталінвугілля” працювало 30 тис. інтернованих німців, 3 тис. військовополонених²⁴ і понад 20 тис. “спецконтингенту” (радянські громадяни, які співпрацювали з окупантами, здебільшого поліцаї). Спеціальною постановою Ради міністрів СРСР трест “Азовстальбуд” дістав дозвіл у червні 1947 р. залучити до 7 тис. в’язнів для роботи на відбудові металургійного заводу. Тоді в тресті працювало понад 9 тис. робітників і службовців, але потреба в робочій силі відчувалася дуже гостро. У середині 1947 р. на відбудову “Азовсталі” було перебазовано у повному складі трест “Сталінградбуд” (1 500 працівників)²⁵.

Люди, які поверталися на батьківщину з німецької неволі, нерідко примусово спрямовувалися фільтраційними комісіями на підприємства Донбасу, що відчували гостру потребу в робочій силі. До травня 1949 р. в Сталінську область прибуло 87,8 тис. репатріантів, з них 61,4 тис. були відправлені на відбудову шахт і металургійних заводів. Покинути місце роботи вони не мали права.

У поповненні лав робітничого класу важливу роль відігравав так званий громадський призов. Профспілкові і комсомольські організації регулярно зверталися до молоді із закликами взяти участь у відбудові і будівництві промислових об’єктів в різних регіонах країни. Зокрема, за період з жовтня 1947 р. по травень 1948 р. за путівками ЦК ЛКСМУ на шахти Донбасу прибули 12 тис. молоді. 14 червня 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняла поста-

²³ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 88.

²⁴ Докладніше див.: *Баглікова М.С.* Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): Дис. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2005.

²⁵ *Дерев’янкін Т.І.* Відбудова і розвиток заводу “Азовсталь” у четвертій п’ятирічці // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. — К., 1965. — С. 119.

нову “Про громадський призов молоді для роботи на найважливіших будовах, розташованих у східних і північних районах СРСР і в Донбасі”. Ця постанова була ухвалена услід за ініціативою ЦК ЛКСМУ, який розгорнув з 1955 р. велику організаційну роботу з мобілізації комсомольців і молоді на новобудови вугільної промисловості республіки. За 1955–1958 рр. на будівництво 37 “комсомольських” шахт з усіх областей України прибуло 113 тис. осіб²⁶.

До кінця 1950-х рр. вагому роль в робітничих колективах на підприємствах з важкими умовами праці відігравали жінки. За даними профспілкових обстежень, проведених у березні і квітні 1947 р., питома вага жінок у робітничому класі Донбасу становила 38,4%. Погалузєва питома вага жіночої праці була такою (у відсотках): вугільна промисловість — 35,1; чорна металургія — 30; машинобудування — 37,5; харчова промисловість — 51,8; легка промисловість — 69,5; будівництво — 44,8²⁷.

Відсоток жінок, які працювали у вугільній промисловості, зменшувався надзвичайно повільно: до 30,7% в 1950 р. і 29,9% в 1957 р. Жінки працювали у великих кількостях навіть на підземних роботах. Це пояснювалося відсутністю інших підприємств в районі проживання, відсутністю потрібної кваліфікації для роботи поза промисловістю і не в останню чергу — істотно більшим рівнем заробітної плати на підземних роботах. Становище почало змінюватися лише після прийняття Радою міністрів СРСР 13 липня 1957 р. спеціальної постанови про запровадження заходів щодо заміни жіночої праці на підземних роботах в гірничодобувній промисловості і на будівництві підземних споруд. Жінки були повністю звільнені від важкої фізичної праці на підземних роботах у вугільній і гірничодобувній промисловості лише до середини 60-х рр.²⁸

У повоєнний період віковий склад робітників провідних галузей промисловості Донбасу істотно змінювався (у відсотках)²⁹:

Галузь	До 19 років		Від 20 до 49 років		Понад 50 років	
	1947 р.	1957 р.	1947 р.	1957 р.	1947 р.	1957 р.
Вугільна промисловість	16,0	12,1	75,5	83,0	8,5	4,9
Чорна металургія	20,2	6,2	71,9	83,3	7,9	10,5
Машинобудування	25,1	11,2	67,5	81,0	7,4	7,8

²⁶ История рабочего Донбасса. — Т. 2. — С. 89.

²⁷ Там само. — С. 90.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. — С. 91.

В перелічених галузях промисловості частка молоді істотно скоротилася. Переважна більшість юнаків та дівчат почали віддавати перевагу навчанню, а не роботі. У середині 50-х рр. можливості для одержання вищої, середньої і спеціальної професійної освіти істотно розширилися. З іншого боку, переважна більшість сімей здобула можливість дозволити дітям не працювати, щоб завершити навчання в загальноосвітній школі або здобути вищу освіту. Нарешті, мало значення й те, що держава брала на своє забезпечення юнаків та дівчат, які навчалися в системі трудових резервів.

На зменшення питомої ваги робітників старшого віку у вугільній промисловості вплинуло прийняття у 1956 р. закону про право на пенсію з 50-річного віку для шахтарів, зайнятих на підземних роботах. Для цієї категорії робітників були встановлені високі пенсії. Натомість здійснене тоді загальне поліпшення пенсійного забезпечення для всіх категорій працюючих (жінок — з 55 років, чоловіків — з 60 років) не позначилося на зайнятості робітників чорної металургії і машинобудування. Вони продовжували працювати, тому що мали високу професійну підготовку і великий виробничий досвід. Підприємства встановлювали для них найбільш сприятливі умови праці.

Розподіл робітників Донбасу за розглядуваними галузями промисловості змінювався таким чином (у відсотках)³⁰:

Стаж безперервної роботи	Вугільна промисловість		Чорна металургія		Машинобудування і металообробка	
	1947 р.	1957 р.	1947 р.	1957 р.	1947 р.	1957 р.
До 1 року	23,6	25,1	23,3	12,6	33,0	18,7
Від 1 до 3 років	40,9	29,3	32,5	15,2	38,9	25,4
Від 3 до 5 років	17,7	16,4	15,3	14,4	17,5	16,3
Від 5 до 10 років	7,5	17,1	9,2	30,8	4,7	22,9
Понад 10 років	10,3	12,1	19,7	27,0	5,9	16,7
Всі робітники	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ці дані засвідчують великі успіхи у формуванні постійних робітничих кадрів. Прошарок робітників з великим виробничим стажем за 10 років істотно зріс. Відповідно зменшилася частка робітників зі стажем до 3 років.

За Всесоюзним переписом населення 1959 р. у Ворошиловградській області проживало 57,9% українців, 38,8% росіян і 3,3% —

³⁰ Там само. — С. 92, 94.

представників решти національностей. Відповідні відсотки по Сталінській області: 55,6; 37,6; 6,8. Це означає, що уявлення про Донбас як багатонаціональний край було досить відносним. В регіоні проживали в основному представники двох національностей — українці і росіяни. За даними профспілкового перепису населення 1957 р. питома вага українців у кам'яновугільній промисловості дорівнювала 55,4%. Їхня частка в чорній металургії була не меншою 41,2%, а в машинобудуванні і металообробці дорівнювала 62,2%³¹.

Увага центрального уряду до Донбасу зосереджувалася передусім на відбудові кам'яновугільної промисловості. Другий етап відбудови припав на четверту п'ятирічку. В "Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки" підкреслювалося, що відродження вугільних шахт Донбасу має завершитися у 1949 р. Для цього передбачалося повністю відновити 182 основні шахти потужністю 67,7 млн. тонн вугілля, а також побудувати 60 нових шахт потужністю 14,1 млн. тонн. Довоєнний рівень видобутку палива мав бути досягнутий у 1949 р., а в завершальному році п'ятирічки шахтарі мусили вийти на рівень 86,1 млн. тонн, що складало 34,4% загальносоюзного видобутку³². Загальносоюзний видобуток планувалося збільшити у п'ятиріччі на 51%, а в Україні — в 2,8 рази.

Отже, Донбас все ще розглядався в центрі як головна паливно-енергетична база СРСР. Зосередження істотних матеріальних, кадрових і фінансових ресурсів в кам'яновугільній промисловості Донбасу дало свої результати, хоча завдання п'ятирічки були істотно підкориговані. 12 червня 1950 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову "Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу", в якій підкреслювалося, що продуктивність праці за чотири роки п'ятирічки підвищилася на 35%, але все ще залишалася нижчою, ніж довоєнна. Це було наслідком, як вказувалося у постанові, незадовільного використання нової техніки, що надходила на шахти в достатній кількості. Постанова рекомендувала перевести на роботу по графіку циклічності максимально можливу кількість лав.

Ініціатором роботи про графіку циклічності був начальник ділянки № 12 шахти № 5-6 ім. Г. Димитрова тресту "Червоноармійськвугілля" І. Бридько. Розпочавши з половини циклу на добу в 1946 р.,

³¹ Там само. — С. 94.

³² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 3. — М., 1968. — С. 253, 295.

колектив ділянки у 1948 р. виконував уже 2,5 цикли, істотно перевищуючи техніко-економічні норми, встановлені Міністерством вугільної промисловості³³. Це дало можливість підвищити план вуглевидобутку з 75 до 280 тонн на добу. В другій половині 1950 р. на роботу по графіку циклічності в Донецькій області було переведено 230 лав³⁴.

Твердження міністерських чиновників, які підготували згадану вище урядову постанову від 12 червня 1950 р. про цілком задовільні темпи оснащення шахт новою технікою було цілком справедливим. На шахти надходили створювані на машинобудівних заводах регіону високопродуктивні породонавантажувальні машини. Починаючи з 1946 р. в лавах застосовувалося більш надійне, ніж дерев'яне, металеве і залізобетонне кріплення. У 1948 р. парові підймальні машини всюди були замінені на електричні. Тоді ж на шахти почали надходити комбайни “Дніпро”, які забезпечували механізацію виймання вугілля із забою. У 1950 р. чверть видобутку вугілля з пологих пластів здійснювалася комбайнами. Доставка вугілля була механізована на 100%, зарубка — на 97%, відкатка — на 95%³⁵. Підвищення рівня механізації істотно полегшило працю шахтарів і підвищило її продуктивність. Якщо на початку п'ятирічки в лаві довжиною 100 м працювало до 100 шахтарів, то в 1950 р. — одна бригада з 10–12 робітників³⁶.

Стимулюючи високі темпи відродження вугільної промисловості, центральний уряд турбувався про оснащення донецьких шахт новою технікою, про матеріальне і моральне стимулювання праці шахтарів. Під його постійним наглядом господарники і компартійні та профспілкові організації розгортали на шахтах виробниче змагання, яке сприяло обміну досвідом високопродуктивної праці між робітничими бригадами в кожній шахті і між колективами шахт. Президія Верховної Ради СРСР у вересні 1947 р. заснувала медаль “За відбудову вугільних шахт Донбасу”. Цією ж постановою було вирішено щорічно святкувати День шахтаря.

В радянській історіографії підкреслювалося, що у 1950 р. шахти Донбасу дали на 10% вугілля більше, ніж до війни³⁷. Не можна було

---

³³ Один цикл на добу передбачав відвантаження вугілля з лави першою і другою змінами, тоді як третя зміна здійснювала ремонтно-підготовчі роботи.

³⁴ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 104, 108.

³⁵ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. 1940–1955 гг. — М., 1957.

³⁶ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 108.

³⁷ Там же.

твердити, що героїчний робітничий клас Донбасу не виконав завдань четвертої п'ятирічки. Проте статистичні збірники повідомляють, що в 1950 р. у Донбасі було видобуто тільки 76,4 млн. тонн вугілля, а довоєнний рівень видобутку виявився перевершеним лише у наступному році³⁸.

Продуктивність праці робітників з видобутку вугілля, вимірювана кількістю тонн в середньому на одного робітника щомісячно, змінювалася так³⁹:

Роки	Донецька обл.	Луганська обл.
1940	26,6	24,6
1945	15,5	13,3
1950	22,3	21,1

Уповільнене зростання найбільш узагальнюючого економічного показника пояснювалося експлуатацією великої кількості дрібних підприємств, на яких переважала примітивна ручна праця. На великих шахтах, де добовий видобуток не перевищував 300 тонн, у 1950 р. видобували майже половину (42,6%) всього донецького вугілля (у 1940 р. — 13,8%). Незважаючи на механізацію, ручна праця в галузі переважала. Неefективне використання наявної техніки пояснювалося низьким рівнем кваліфікації і виробничого досвіду робітників, адже серед них переважала сільська молодь⁴⁰.

Металургійна промисловість Донбасу з дореволюційних часів розвивалася в тісному комплексі з коксохімічною і хімічною галузями. Підприємства чорної металургії з повним виробничим циклом (чавун–сталь–прокат) частково були відновлені ще в ході війни, але основні відбудовні роботи почалися в четвертій п'ятирічці.

Законом “Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки” у Донбасі і Придніпров'ї було передбачено ввести в експлуатацію 30 доменних печей загальною щорічною потужністю 9 млн. тонн чавуну, сталеплавильні агрегати потужністю 8,4 млн. тонн сталі і 58 прокатних станів, здатних виробляти 6,5 млн. тонн готового прокату⁴¹. На відбудову української

³⁸ Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. — Донецк, 1971. — С. 30; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. — Донецк, 1966. — С. 24.

³⁹ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 332.

⁴⁰ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 77.

⁴¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 3. — С. 294.

металургії спрямовувалася майже п'ята частина централізованих капіталовкладень, передбачених четвертою п'ятирічкою для України⁴². У 1946 р. було утворене Головне управління з будівництва підприємств чорної металургії Донбасу у складі п'яти будівельно-монтажних трестів: Азовстальбуд, Макбуд, Сталінметалургбуд, Ворошиловськбуд та Єнакієвважбуд. Чисельність робітників у них на кінець п'ятирічки дійшла до 26 тис.⁴³

Організація відбудовних робіт спеціалізованими трестами виявилася ефективною. За роки четвертої п'ятирічки Азовстальбуд не тільки відбудував, але й істотно наростив виробничі потужності маріупольського гіганта. До кінця 1948 р. були введені в експлуатацію всі шість печей довоєнного мартенівського цеху. З пуском доменних печей № 2 і № 1 в 1949 р. була закінчена відбудова довоєнного доменного цеху. Одночасно на Азовсталі розгорнулося будівництво двох найбільших в Європі прокатних станів (блюмінга та рейкобалочного). Із введенням їх в дію у 1948 р. завод перетворився на підприємство із закінченим металургійним циклом. Якщо Азовсталь мала в 1940 р. чотири доменних печі з об'ємом 4 600 куб. м, п'ять мартенівських печей з площею поду 300 кв. м, а прокатних станів зовсім не мав, то в 1950 р. працювало чотири доменні печі з об'ємом 5200 куб. м, вісім мартенівських печей і два прокатних стани. Довоєнний рівень по виплавці сталі завод перевищив у 1948 р., а по виплавці чавуну — в 1949 р.⁴⁴

Загальні виробничі показники донецької металургії були такими (в тис. тонн)⁴⁵:

продукція	1940 р.	1945 р.	1950 р.
чавун	5221	1280	5652
сталь	4572	1126	4679
прокат	3295	831	4090
труби сталеві	274	4	327
кокс	10 348	3061	9955

За винятком випалювання коксу донецька металургія перевищила за першу повоєнну п'ятирічку всі довоєнні показники ви-

⁴² Історія народного господарства Української РСР. — Т. 3, кн. 1. — К., 1985. — С. 206.

⁴³ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 95.

⁴⁴ Дерев'янкін Т.І. Відбудова і розвиток заводу “Азовсталь” у четвертій п'ятирічці // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. — С. 121–122.

⁴⁵ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 336.

робництва продукції. Проте відбудовний процес орієнтувався майже винятково на збільшення кількісних показників виробництва. У відбудовних роботах використовувалися вцілілі фундаменти і будівельні конструкції, часто неякісні місцеві будівельні матеріали. З метою прискорення темпів відбудови будівельники старалися максимумно зберегти ушкоджені конструкції. Такий підхід до відродження підприємств консервував застарілу техніку і технології, що впливало на майбутні перспективи розвитку металургії.

Планом четвертої п'ятирічки передбачалося збільшити потужності електростанцій України на 2 574 тис. кВт і довести виробництво електроенергії до 13,7 млрд. кВт-год., що на 15% перевищувало довоєнний рівень. На кінець п'ятирічки завершилася відбудова Зуївської, Північнодонецької, Курахівської і Штерівської теплових електростанцій. У 1949 р. почалося спорудження Миронінської ДРЕС. На всіх цих електростанціях встановлювалися більш потужні турбіни і котли, які працювали під підвищеним тиском пари (100 атмосфер) і температурою до 500 °С. Це дозволяло скоротити витрати палива на виробництво електроенергії⁴⁶.

Основними споживачами електроенергії були промисловість і будівництво. У 1950 р. вони використали 71,4% спожитої електроенергії в економіці України⁴⁷. Сільські споживачі не були підключені до державної мережі електропостачання і використовували енергію з місцевих, технічно відсталих і невеликих електростанцій. У 1950 р. з 23 гідро- і теплоелектростанцій невеликого розміру, які знаходилися Сталінській області, працювало тільки 19. У багатьох колгоспах взагалі не було електрики⁴⁸.

Головне місце в хімічній промисловості Донбасу займали підприємства мінеральних добрив та іншої продукції органічної та неорганічної хімії. Першим, уже з квітня 1944 р. відновив випуск продукції Горлівський азотнотуковий завод (з 1975 р. — ВО “Стирол”). Спеціальною постановою лютневого (1947 р.) пленуму ЦК ВКП(б) Раді міністрів СРСР доручалося вжити заходів до прискореного будівництва Лисичанського (з 1951 р. — Північнодонецького, нині — ВО “Азот”) хімкомбінату. З 1951 р. комбінат почав виробляти азотну кислоту і аміачну селітру. Спочатку для виготовлення добрив завозився аміак з інших підприємств, але в 1953 р. був споруджений

⁴⁶ Жимерин Д.Г. История электростанции СРСР. — М., 1962. — С. 113.

⁴⁷ Народне господарство Української РСР. Статистичний довідник. — К., 1957. — С. 41.

⁴⁸ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 79.

власний завод синтетичного аміаку, який видобувався шляхом газифікації коксівного вугілля⁴⁹.

Костянтинівський хімічний комбінат, який спеціалізувався на випуску фосфатних добрив, був збудований фактично заново. Содове виробництво відновилося з 1944 р. на Лисичанському і Слов'янському содових комбінатах. У 1948 р. Старосодовий і Новосодовий комбінати в Слов'янську були об'єднані в одне підприємство. У 1950 р. Донбас дав 344 тис. тонн соди⁵⁰.

Виробництво синтетичних барвників до війни було зосереджене на Рубіжанському хімічному комбінаті (пізніше — ВО “Фарбник”). У перші повоєнні роки тут освоїли випуск нових типів анілінових барвників. У 1950 р. комбінат дав 9,4 тис. тонн цієї дефіцитної продукції проти 7,9 тонн у 1940 р.⁵¹

Машинобудівна промисловість розвивалася з урахуванням задоволення потреб вуглевидобутку і металургійної промисловості регіону, а також залізничного будівництва. До кінця 40-х рр. наявні виробничі потужності були в основному відновлені⁵². Одним з перших, ще 1946 р. став до ладу Ворошиловградський машинобудівний завод. В 1949 р. був цілком відбудований Ворошиловградський паровозобудівний завод. У наступному році став до ладу один з гігантів радянського машинобудування — НКМЗ. В ході відбудови відбувалося освоєння нових типів машин.

На Горлівському машинобудівному заводі у 1947 р. були виготовлені перші зразки вугільного комбайну ГУК-1. Серійне виробництво нових комбайнів під назвою “Донбас” розпочалося з 1949 р. Завод спеціалізувався на виготовленні комбайнів, які дозволяли механізувати найбільш трудомісткий процес вуглевидобутку — наваловідбійні роботи. На основі комбайну “Донбас” завод разом з фахівцями інституту “Дондіпровуглемаш” створив спеціалізовані машини для розробки тонких і круто спадаючих пластів.

Новокраматорський машзавод у 1948 р. виготовив перший повоєнний радянський блюмінг для прокатки дефіцитних профілів сталі потужністю 1,5 млн. тонн прокату на рік. У 1950 р. новокраматорці створили уперше в СРСР заготівельний стан для вироб-

---

⁴⁹ *Егоров В.П.* По пути технического прогресса // Химическая промышленность Украины (Киев). — 1967. — № 5. — С. 11.

⁵⁰ Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти. — К., 1967. — С. 5.

⁵¹ *Саржан А.О.* Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 342.

⁵² Історія народного господарства Української РСР. — Т. 1. — К., 1985. — С. 212–213.

ництва катаної трубної заготовки. Колектив заводу освоїв також виробництво потужних екскаваторів з ковшем місткістю в 3 кубо-метри. З 1949 р. конструктори заводу почали проектувати крокуючі екскаватори. Завод спеціалізувався на виготовленні унікальних виробів, переважно на замовлення конкретних підприємств⁵³.

Ворошиловградський паровозобудівний завод до війни давав 40% загальносоюзного виробництва локомотивів. В процесі відбудови колектив заводу освоював виробництво нової техніки — потужних вантажних паровозів, які мусили задовольнити попит транспортної мережі регіону.

Загальні результати відбудови і розвитку машинобудівних підприємств Донбасу в четвертій п'ятирічці виглядали таким чином⁵⁴:

	1940 р.	1950 р.
локомотиви	441	393
металорізальні верстати	499	1175
металургійне устаткування, тис. тонн	15,1	23,0
вугільні комбайни очисні	22	344
рудничні електровози	1	523
шахтні підймальні машини	103	167
екскаватори	6	70

Критерієм успішності роботи підприємств завжди були кількісні показники. Внаслідок цього якість машинобудівної продукції залишалася невисокою. Зокрема, оцінка металургійного устаткування в тоннах не стимулювала зниження матеріало- та енергоємності продукції. Усереднена вага металорізального верстата збільшилася з 1 920 кг. у 1940 р. до 2850 кг. в 1950 р.⁵⁵

Здавалося б, саме в машинобудуванні питома вага ручної праці мусила бути найменшою. Але проблема механізації трудомістких процесів в галузі залишалася нерозв'язаною. Особливо великою частка ручної праці була на підприємствах з малосерійним і поштучним виробництвом. Питома вага ручної праці в загальній трудоемності локомотиву на Ворошиловградському паровозобудівному заводі дорівнювала 55%⁵⁶.

⁵³ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. — К., 1967. — С. 182.

⁵⁴ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 347.

⁵⁵ Резенфельд С.Я., Клименко К.И. История машиностроения СССР (с первой половины XIX в. до наших дней). — М., 1961. — С. 402.

⁵⁶ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 120.

Умови для розвитку сільського господарства у четвертій п'ятирічці були вкрай несприятливими. Досить високі темпи відбудови промисловості досягалися за рахунок нещадної експлуатації колгоспного селянства. Капіталовкладення в сільське господарство виділялися в мінімальних розмірах, хоч його матеріально-технічна база сильно постраждала в роки війни. Сільське виробництво трималося в основному на ручній праці, незважаючи на дефіцит робочих рук. Після повернення людей з армії, німецької каторги і радянського тилу кількість працездатних у сільському господарстві зростає, але не досягла довоєнного рівня. У колгоспах працювали в основному жінки.

Україна займала перше місце на європейському континенті за територією, поступаючись лише двом євразійським державам — Росії і Туреччині. Понад половина цієї території була розорана. З одного боку, країна могла дозволити собі це, бо мала сприятливі для сільського господарства умови. Українські чорноземи — одні з найкращих ґрунтів на планеті. З другого боку, винятково висока розораність території свідчила про застосування екстенсивних методів господарювання.

У повоєнний період було поставлене завдання якомога швидше вийти на передвоєнний показник площі орних земель. В масштабах всієї України цього завдання вдалося досягнути: у 1950 р. площа орних земель склала 98% передвоєнної⁵⁷. На Донбасі ситуація не відрізнялася від загальноукраїнської (в тис. га)⁵⁸:

культури	1940 р.	1950 р.	1950 р. у % до 1940 р.
зернові	1783,8	1674,6	93,9
технічні	187,9	195,0	103,8
кормові	628,1	731,1	116,4
вся посівна площа	2826,8	2791,9	98,8

Щоб дати раду величезній масі орної землі, були створені державні машинно-тракторні станції. У відбудовному процесі на них зверталася першочергова увага. І все-таки по тракторах довоєнні показники на Донбасі не були досягнуті⁵⁹:

⁵⁷ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. — Т. 2. — К., 1967. — С. 223.

⁵⁸ Розраховано за даними: Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 349–350.

⁵⁹ Там само. — С. 360–361.

	1940 р.	1950 р.	1950 р. у % до 1940 р.
трактори	11945	10999	92,1
комбайни	4301	4316	100,4

За відсутності техніки в колгоспах використовувалися не тільки коні, але й корови. Значні площі оброблялися ручною працею, причому не тільки жінок у працездатному віці, але й підлітків і селян похилого віку. На дві останні категорії працівників припадало до п'ятої частини нарахованих трудовнів⁶⁰.

Трактори, комбайни, вантажні автомашины та інша потужна техніка зосереджувалися в МТС. Колгоспи користувалися нескладною і недорогою технікою — кінними плугами, віялками, сівками, сортувалками тощо. За даними дослідника сільського господарства Донбасу повоєнного періоду М. Макарова, основні сільськогосподарські роботи виконувалися засобами виробництва МТС на 90–95%⁶¹. Працівників МТС мало цікавили виробничі успіхи колгоспів, і свою роботу вони виконували абияк. Зокрема, у багатьох господарствах Ворошиловградської області в 1949 р. зяблева оранка була проведена і невчасно, і неякісно, лише на глибину в 10–12 см⁶².

Як і в довоєнні роки, матеріальні і трудові ресурси села відволікалися у важку індустрію. Тому умови для відбудови і розвитку сільського господарства в другій половині 40-х і на початку 50-х рр. склалися вкрай несприятливо. Це показують дані про виробництво основних видів сільськогосподарської продукції (в тис. тонн)⁶³:

	Зерно	Соняшник	Картопля	Овочі
<i>Сталінська обл.</i>				
1940 р.	1205	102	360	502
1945 р.	852	53	55	257
1951 р.	1156	107	274	285
<i>Ворошиловградська обл.</i>				
1940 р.	634	110	197	252
1945 р.	604	45	126	125
1951 р.	816	65	119	141

⁶⁰ Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. — М., 1957. — С. 75.

⁶¹ Там само. — С. 61–62.

⁶² Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 135.

⁶³ Там само. — С. 359.

	Зерно	Соняшник	Картопля	Овочі
<i>Донбас у цілому</i>				
1940 р.	1839	212	554	754
1945 р.	1456	98	181	382
1951 р.	1972	172	393	426

Незважаючи на певні подвиги (особливо по зерну — у Ворошиловградській області, по соняшнику — в Сталінській області), сільське господарство Донбасу навіть в 1951 р. в цілому не досягло довоєнних обсягів виробництва. У межах всієї України картина була такою же.

Основну частину виробленої в громадському господарстві продукції колгоспники віддавали державі. Після розрахунку з державою для розподілу на трудовні залишалося зовсім мало ресурсів. У 1949 р. в колгоспах Донбасу на трудовень видавали по 870 г. зерна і по 1 руб. 40 коп. Це — середньозважені дані, у багатьох колгоспах оплата праці була зовсім мізерною. У Ворошиловградській області майже 40% колгоспів видали на трудовень менше півкілограма зерна, у 57% колгоспів грошові виплати складали менше одного рубля⁶⁴.

Колгоспи не мали грошей для розрахунку з колгоспниками, тому що практично здавали, а не продавали державі свою продукцію. Знамениті “ножиці цін” періоду непу в умовах колгоспного ладу стали для селян особливо дошкульними. Загальний рівень заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію не йшов у будь-яке порівняння з роздрібними цінами на промислову продукцію. Так само існувала величезна різниця між державними закупівельними і роздрібними цінами на ту саму сільськогосподарську продукцію. Заготівельні органи купували у колгоспів яловичину по 23 коп. за кілограм, щоб потім реалізувати її у роздрібній торгівлі по 1,5 рубля. Заготівельна ціна літра молока дорівнювала 2,8 коп., а роздрібна — 22 коп.⁶⁵ Не задовольняючись закупками по знуцально низьких цінах, держава обкладала колгоспі садиби грошовими і натуральними податками. Обкладалися навіть плодові дерева і ягідні кущі на присадибній ділянці. Колгоспники іноді вирубували їх, щоб зменшити податковий тягар.

Щоб налагодити постачання міського населення дефіцитною м'ясо-молочною продукцією, директивні органи ставили перед сіль-

⁶⁴ Там само. — С. 155.

⁶⁵ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. — К., 2000. — С. 232.

ським господарством вкрай напружені завдання. Лютневий (1947 р.) пленум ЦК КПРС вимагав відновити і до кінця 1948 р. перевершити довоєнний рівень поголів'я великої рогатої худоби, овець і кіз, а до кінця 1949 р. — поголів'я свиней⁶⁶. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили у квітні 1949 р. трирічний план розвитку громадського колгоспного і радгоспного тваринництва на 1949–1951 рр., за яким передбачалося істотне зростання виробництва м'ясо-молочної продукції порівняно з довоєнним рівнем⁶⁷. Проте всі ці плани залишилися на папері, тому що не були забезпечені ні відповідними капіталовкладеннями, ні кормовою базою. Довоєнного рівня виробництва кормів до кінця четвертої п'ятирічки не було досягнуто: у 1950 р. валовий збір сіна в Україні дорівнював тільки 71,4% від збору 1940 р., силосних культур — 88,6%, кормових коренеплодів і баштанних культур — 52,8%. Водночас залишалася вкрай низькою продуктивність природних кормових угідь. У 1950 р. сіна з природних косовиць в республіці зібрали майже у два рази менше, ніж до війни⁶⁸. Не останню роль в провалі планів розвитку тваринництва відіграла цілковита незацікавленість колгоспного селянства в розвитку громадського господарства. Реальні результати у нарощуванні поголів'я худоби в областях Донбасу виглядали так (на початок року, в тис. голів)⁶⁹:

Господарства	Сталінська обл.			Ворошиловградська обл.		
	1941 р.	1946 р.	1951 р.	1941 р.	1946 р.	1951 р.
1	2	3	4	5	6	7
велика рогата худоба	434,9	393,7	480,5	362,6	313,8	387,4
у тому числі корови	212,9	174,0	210,5	165,0	149,7	149,8
свині	562,1	172,1	416,9	301,9	120,1	245,7
вівці і кози	475,1	230,2	446,9	344,3	189,7	364,3
Присадибні господарства в тис. голів:						
велика рогата худоба	201,2	233,9	184,8	152,8	183,1	132,7
у тому числі корови	142,2	149,8	136,9	113,1	120,5	97,7

⁶⁶ КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 8. — М., 1985. — С. 115.

⁶⁷ Трехлетний план развития общественного колхозного и совхозного продуктивного животноводства (1949–1951 гг.). — М., 1949. — С. 8–9.

⁶⁸ Деревянкин Т. Послевоенное восстановление социалистического сельского хозяйства Украины // Экономика Советской Украины. — 1967. — № 1. — С. 8.

⁶⁹ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 371–372. По Ворошиловградській області зазначені дані на початок 1945 р.

1	2	3	4	5	6	7
свині	282,8	67,5	121,3	144,5	26,7	43,2
вівці і кози	139,8	120,1	133,3	90,7	100,2	97,9
у відсотках до всіх категорій господарств						
велика рогата худоба	32,7	59,5	38,5	42,2	58,4	34,3
у тому числі корови	66,8	86,1	65,1	68,6	80,5	65,3
свині	50,4	39,3	29,1	47,9	22,3	17,6
вівці і кози	29,5	52,2	29,9	26,4	52,9	26,9

Динаміка поголів'я худоби по всіх категоріях господарств досить строката, але загальна закономірність одна: довоєнного рівня поголів'я в обох областях Донбасу досягнути не вдалося. У присадибних господарствах динаміка була такою же. Дві третини всієї кількості корів до війни і на початку 50-х рр. перебувало у присадибних господарствах. Селяни дуже цінували корову-годувальницю, але довоєнного рівня поголів'я корів все-таки не було досягнуто. Держава обкладала худобу у користуванні селян надто високими податками.

Аналізуючи становище сільського господарства у повоєнні роки, слід окремо зупинитися на третьому українському голоді 1946–1947 рр., причинами якого були як катастрофічна посуха, так і хлібозаготівельна політика Кремля.

Зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною і морозною. Навесні 1946 р. в Україні загинуло 350 тис. га зернових посівів, і п'яту частину посівних площ довелося пересівати. Весна і літо видалися більш посушливими, ніж в 1921 р. В республіці особливо постраждали від посухи південні області, які завжди продукували основну масу зернових культур — від Ізмаїльської до Ворошиловградської. У серпні 1946 р. температура на ґрунті досягала 50 °С. Ці температурні рекорди не подолані й досі. У Ворошиловградській області в 1946 р. вдалося зібрати не більше 2,6 цтн зернових культур з гектара (в 1945 р. — 6,1, в 1940 р. — 7,4 цтн). В Сталінській області по всіх категоріях господарств зібрали 6,6 цтн з гектара проти 10 в 1945 р. і 13 в 1940 р.⁷⁰ Колгоспники опинилися у вкрай важкій продовольчій ситуації, адже врожай картоплі і овочів на присадибних ділянках також був втрачений. Унаслідок нестачі кормів постраждали кінське поголів'я і велика рогата худоба.

⁷⁰ Там само.

Україна зібрала в посушливому 1946 р. тільки 531 млн. пудів зернових культур, тобто в 2,5 рази менше, ніж у 1940 р. Багато колгоспів і радгоспів південних і південно-східних областей не змогли повернути навіть тієї кількості зерна, яка була використана для посіву. Не рахуючись із ситуацією, хлібозаготівельні органи встановили для республіки невідомий план по хлібу — 340 млн. пудів⁷¹. Хліб вибивали з господарств жорсткими методами, тому що радянський уряд мав виконати зобов'язання перед залежними від нього країнами або поставити їх у залежність. Зокрема, у лютому 1946 р. Й. Сталін взяв на себе зобов'язання поставити Польщі 200 тис. тонн зерна, а в квітні зобов'язався поставити у Францію 500 тис. тонн. Радянський хліб одержали також Болгарія, Румунія, Чехословаччина. В усіх цих країнах погодні умови теж видалися аномальними, і вони гостро потребували поставок хліба з-за кордону. Президент Чехословаччини К. Готвальд згодом визнавав: “Радянський Союз урятував нас від голоду”⁷². Однак, закордонних громадян СРСР рятував ціною життів власних.

Сумарний експорт зернових культур у 1946 р. становив 1,7 млн. тонн, тобто 10% заготовленого в країні хліба⁷³. Ці поставки були політично мотивованими. У Кремлі бажали зміцнювати насаджувані в Європі комуністичні режими не тільки силовими, завдяки постійній присутності “воїнів-визволителів”, але й економічними засобами.

У позбавленому продовольства українському селі починався голод. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов звернувся в ЦК ВКП(б) з проханням зменшити хлібозаготівельний план з урожаю 1946 р. Та підтверджена органами державної безпеки інформація про голод не справила в центрі враження. 26 листопада Й. Сталін і А. Жданов надіслали телеграму М. Хрущову і другому секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку, в якій вимагали покінчити з небільшовицьким ставленням до виконання плану хлібозаготівель і покарати тих, хто приховує хліб. Та через три тижні Хрущов знову звернувся в Кремль з проханням про надання фуражної позички, адже від безкорм'я почало гинути кінське поголів'я.

Україна одержала фуражну, насінневу і продовольчу позички, бо треба було рятувати посівну кампанію 1947 р. Але Сталін вирішив

---

⁷¹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. — К., Нью-Йорк, 1996. — С. 8–9.

⁷² История Чехословакии. — Т. 3. — М., 1960. — С. 475.

⁷³ Внешняя торговля СССР. 1918–1966 гг. Статистический справочник. — М., 1967. — С. 88–89.

зняти Хрущова на певний час з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, залишивши за ним посаду голови уряду. На початку березня 1947 р. республіканську партійну організацію очолив, як у 1925–1928 рр., Л. Каганович. У грудні 1947 р. його відкликали в Москву і призначили на посаду заступника голови Ради міністрів СРСР (головою уряду був Й. Сталін). Хрущов знову зайняв пост першого секретаря ЦК, але головою українського уряду став Д. Коротченко.

Розглянемо більш детально ситуацію з голодом 1946–1947 рр. 19 липня 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) надали право компартійно-радянським органам України (по суті — наказали) колгоспам, а в західних областях — і селянським господарствам, які мали добрий урожай, збільшувати обов'язкові поставки зерна державі в межах до 50% від розмірів зернопоставок, розрахованих за діючими нормами. Відступ від діючого закону мотивувався в таких виразах: “Внаслідок кліматичних особливостей поточного року урожай зернових культур в колгоспах і селянських господарствах виявився дуже строкатим, що по ряду районів може не забезпечити виконання встановленого державою плану хлібозаготівель, тоді як план має бути виконаний, навіть якщо він в окремих випадках є напруженим”. План збільшувався по УРСР в цілому на 21 013 тис. пудів, у тому числі по Ворошиловградській області — на 100 тис. пудів, а по Сталінській — на 2 500 тис. пудів⁷⁴. На цей час від Сталінської області державі надійшло з урожаю 1946 р. 1 607 тис. пудів хліба, а з Ворошиловградської — 1 104 тис. пудів. Тому перша з них мусила виконати план хлібоздачі (без гарнца) в розмірі 28 386 тис. пудів, а друга — 10 954 тис. пудів⁷⁵.

Тим часом Міністерство землеробства УРСР доповіло М. Хрущову 5 вересня, що внаслідок посухи значна частина озимини і ярих зернових загинула, а посіви, які збереглися, дали вкрай низький урожай. Міністр Г. Бутенко повідомляв, що найбільш постраждали всі райони Ворошиловградської і Харківської областей, а також 24 райони Одеської, 17 районів Сумської, 8 районів Миколаївської і 7 районів Херсонської областей. У зв'язку з посухою в колгоспах цих районів створилося тяжке становище: видача хліба на трудодень складала 50–100 грамів без перспективи додаткової видачі після остаточного розподілу доходів. Становище колгоспів у цих районах погіршувалося низьким урожаєм картоплі та інших культур з присадибних ділянок і відсутністю кормів для худоби особистого

⁷⁴ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. — С. 38.

⁷⁵ Там само. — С. 41.

користування. Г. Бутенко підкреслював, що відсутність хліба створила у колгоспників постраждалих районів “неспокійний настрій” і додавав: “Є багато випадків втечі колгоспників з сіл у міста, трудова дисципліна різко падає, що утруднює виробничу діяльність колгоспів в даний період”⁷⁶.

У листі Г. Бутенка йшла мова тільки про 121 район в шести областях, де знаходилося 678,8 тис. колгоспних дворів. Щоб дати колгоспникам можливість закінчити роботи по збиранню врожаю поточного року і здійснити роботи під урожай майбутнього, 1947 р., міністр вважав необхідним надати їм мінімальну продовольчу позику в розмірі 77 тис. тонн, що складало по 200 грамів на ви-працьований у 1946 р. трудовень, або в середньому по 113 кг на один колгоспний двір. Крім того, в цих районах колгоспи не мали можливості розрахуватися з трактористами МТС: для цього їм треба було мати 25 485 тонн хліба. Міністр додавав: “У зв’язку з тим, що в цих районах і в 1945 р. був недорід, і колгоспи не розрахувалися повністю з трактористами, серед них має місце незадоволення, спад дисципліни, прагнення вийти з МТС на іншу роботу. Цим ставиться під загрозу виконання МТС в особливо постраждалих від посухи районів планів озимої сівби і оранки на зяб, а також проведення осінньо-зимового ремонту”. Щоб не допустити цього, колгоспам особливо постраждалих районів вимагалось надати позичку спеціального призначення для розрахунку з трактористами в кількості 12 750 тонн, що становило по півтора кілограми зерна на трудовень. Отже, загальна продовольча допомога мусила скласти 89 750 тонн зерна⁷⁷.

Через два тижні після цього волення М. Хрущов повідомив Й. Сталіну, що в Україні виникає недобір не менше 350 тис тонн продовольчих культур і акуратно попросив “запропонувати Міністерству заготівель СРСР переглянути з 1 жовтня завдання на вивіз пшениці, жита і ячменю з областей УРСР, щоб попередити завіз у майбутньому цих культур на Україну для постачання населення”. В інформації Хрущова враховувалися не тільки потреби особливо постраждалих від посухи районів, але й багато іншого: потреби населення у продовольчих культурах до 1 липня 1947 р., постачання контингентів Збройних сил і Міністерства внутрішніх справ, постачання макаронної, спиртової та інших галузей промисловості, закладки зернових культур в державний страховий фонд⁷⁸.

⁷⁶ Там само. — С. 59.

⁷⁷ Там само. — С. 60.

⁷⁸ Там само. — С. 63–64.

Як реагував Сталін на цю інформацію, вже було сказано. Тому 23 вересня ЦК КП(б)У прийняв постанову про хід збирання врожаю, обмолоту і заготівель хліба, в якій поклав провину за незадовільний стан справ на місцеві партійні організації. Зокрема, становище на Донбасі в цій постанові характеризувалося так: “В Сталінській області, починаючи з другої декади серпня, хлібозаготівлі проходять незадовільно, і на 20 вересня не додано державі проти встановлених законом строків до 3 млн. пудів хліба. В ряді районів області, у тому числі в Краснолиманському, Артемівському, Держинському, Костянтинівському і Мар’їнському, м. Горлівці в другій п’ятиденці вересня не здано жодної тонни хліба. У Ворошиловградській області, за наявності в колгоспах окремих районів особливих труднощів з хлібом у зв’язку з посухою, в ряді колгоспів є значна кількість осілого хліба, але обком і облвиконком не бачать цього, і хліб, який мусить бути зданий державі, на місцях затримується”⁷⁹.

Виходить так, що колгоспи повинні були віддати державі весь “осілий хліб”, тобто жалюгідний врожай, який мусив хоч якоюсь мірою задовольнити потреби виробників у продовольчому, фуражному і насінневому зерні. Підтверджені авторитетом Міністерства землеробства УРСР дані про необхідність термінової допомоги особливо постраждалим від посухи районам взагалі залишилися непочутими.

27 вересня ЦК КП(б)У знову розглянув питання про хлібозаготівлі. Було вказано, що Ворошиловградська область виконала план хлібозаготівель лише на 47,9%, а Сталінська область недодала за державними строками понад 6 млн. пудів хліба. ЦК КП(б)У зобов’язав перших секретарів обкомів і голів облвиконкомів “негайно вжити рішучих заходів до посилення хлібозаготівель і виконання встановленого державного плану, для чого:

а) перевірити в кожному колгоспі і радгоспі осідання вже намолоченого хліба і забезпечити у найкоротші строки здавання всього цього хліба державі за планом хлібозаготівель;

б) у 10-денний строк закінчити обмолот зернових культур в усіх колгоспах і радгоспах, які мають необмолочений хліб, і здавання цього хліба у вказані строки на державні заготівельні пункти;

в) упродовж декади закінчити повсюдне збирання кукурудзи і забезпечити здавання її за планом хлібозаготівель на державні заготівельні пункти, не допускаючи осідання на токах і в коморах колгоспів і радгоспів;

---

⁷⁹ Там само. — С. 65.

г) перевірити в усіх колгоспах і радгоспах наявні відходи зернових культур, забезпечити їхню очистку і здавання цього зерна державі”⁸⁰.

За станом на 25 вересня Ворошиловградській області залишалося здати державі 5 685 тис. пудів хліба (разом з кукурудзою), а Сталінській — 10 644 тис. пудів⁸¹. Беручи до уваги такі величезні в умовах катастрофічної посухи зобов'язання перед державою, ЦК КП(б)У потурбувався навіть про те, щоб перевіяти відходи після обмолоту жалюгідного врожаю. Потреби самих виробників у хлібі М. Хрущова та інших керівників КП(б)У перестали цікавити після того, як верховний вождь негативно відреагував на їхні прохання про продовольчу допомогу.

У жовтні 1946 р. ніхто вже не згадував про постанову Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) щодо збільшення хлібозаготівельного плану Україні від 19 липня 1946 р. М. Хрущов представив у Кремль такі дані про виконання Україною первинного хлібозаготівельного плану (в тис. пудів)⁸²:

Види надходження хліба державі	План	Виконання		Залишилося заготовити
		тис. пудів	%	
Зернопоставка колгоспами	169 477	91 622	54,0	77 855
Зернопоставка господарствами західних областей	26 046	25 376	97,4	670
Натуроплата МТС	87 428	55 899	63,9	31 529
Повернення позичок селянським сектором	15 639	14 742	94,3	897
Хлібоздача радгоспами	29 260	16 743	57,2	12 517
Повернення позичок радгоспами	1150	904	78,6	246
Гарнцевий збір	11 000	2153	19,6	8 847
Всього	340 000	207 439	61,0	132 561

Представлені дані були настільки показовими, що М. Хрущов їх навіть не коментував, обмежуючись твердженням: “Нами приймаються всі необхідні заходи для забезпечення здавання державі максимальної кількості хліба”⁸³.

⁸⁰ Там само. — С. 69–70.

⁸¹ Там само. — С. 71.

⁸² Там само. — С. 93.

⁸³ Там само. — С. 96.

Ситуація з виконанням хлібозаготівельного плану 1946 р. на Донбасі виглядала таким чином (в тис. пудів)⁸⁴:

Етапи виконання плану	Ворошиловградська область	Сталінська область
План (без гарнца)	10 954	28 386
Виконано на 20 липня	1 104	1 607
Борг за станом на 20 липня	9 850	26 779
Виконано між 20 липня і 25 вересня	4 165	16 135
Борг за станом на 25 вересня	5 685	10 644
Виконано між 25 вересня і 15 жовтня	1 024	1 954
Борг за станом на 15 жовтня	4 661	8 690
Всього виконано на 15 жовтня	6 293	19 696
Відсоток виконання плану	57,5	69,4

Навіть з цілком враженої катастрофічною посухою Ворошиловградської області компартійно-радянському керівництву УРСР вдалося витиснути більше половини хлібозаготівельного плану. А в межах всього Донбасу план був виконаний на 66,1%, тобто істотно більше, ніж по Україні в цілому.

Тим часом хлібозаготівлі тривали. Українське селянство відчайдушно боролось із хлібозаготівельниками, щоб приховати від державного обліку рештки жалюгідного врожаю і відсунути від себе примару голоду. У черговій партійній постанові про хлібозаготівлі від 2 листопада 1946 р. зазначалося: “ЦК КП(б)У має відомості про те, що досі у багатьох колгоспах хліб, який підлягає здаванню державі, затримується, значна кількість зерна продовжує приховуватися у відходах, багато хліба засипано в насіння ярих із загальних засівів і державі ще не здано, закінчення збирання кукурудзи навмисно затягується, а на зібраних площах залишена значна кількість кукурудзи в качанах з метою її приховування від держави і розкрадання цього хліба. В окремих місцях останнім часом збільшилися крадіжки колгоспного хліба, особливо кукурудзи, а місцеві партійні, радянські і земельні органи, знаючи про це, рішучих заходів для запобігання крадіжок хліба, що підлягає здаванню державі, і суворого покарання винуватців, не застосовує і по-примиренському ставиться до розкрадачів соціалістичної влас-

⁸⁴ Там само. — С. 41, 71, 95.

ності”⁸⁵. Місцева влада чудово розуміла, що їй доведеться під час зими 1946–1947 рр., що уже насувалася, зустрітися з голодом. Не може такого бути, щоб цього не розуміли в Кремлі. Але там надавали перевагу поставкам зернових культур в охоплену неврожаєм зарубіжну Європу. Доля голодуючих українських селян Москву не турбувала.

Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли 27 вересня 1946 р. постанову “Про економію у витрачанні хліба”, а 18 жовтня — постанову “Про додаткові заходи з економії і наведенню порядку у витрачанні хліба”. Реалізуючи їх, керівники УРСР прийняли на пайкове постачання хліба 9 668 тис. осіб, або на 3 634,5 тис. менше проти контингенту, який одержував пайковий хліб у вересні. Зокрема, було скорочено контингент, який постачався хлібом в сільській місцевості (на 2 892,1 тис. осіб). Непрацюючі дорослі утриманці в містах і робітничих селищах також знімалися з постачання (у кількості 742,4 тис. осіб). Видача хліба іншим утриманцям скорочувалася з 300 до 250 г. на день, а дітям — з 400 до 300 г. Продаж зернофуражу за комерційними цінами припинявся, продаж муки для комерційної торгівлі скорочувався⁸⁶.

Зокрема, контингент осіб, які постачалися хлібом в сільській місцевості, був скорочений у Ворошиловградській області з 149,0 до 28,2 тис., а в Сталінській — з 167,2 до 35,5 тис. Це дало можливість скоротити фонд муки для постачання населення сільської місцевості по Донбасу в цілому на 810,5 тонн⁸⁷. За цими сухими цифрами приховувалося безліч людських трагедій. Ось як описували 12 лютого 1947 р. М. Хрущову залізничники станції Слов’янськ становище своїх сімей: “Сім’ї робітників відділення паровозного господарства ст. Слов’янськ Південно-Донецької залізниці, які проживають в сільській місцевості Сталінської і Харківської областей у кількості: по Барвенківському і Близнецовському районах 234 особи і Слов’янському та Костянтинівському — 226 осіб з вересня 1946 р. хлібопродуктовими картками не користуються. У зв’язку з випадками невиходу на роботу, які мають останнім часом груповий характер, побутова комісія відділення паровозного господарства ст. Слов’янськ Південно-Донецької залізниці своїм обстеженням на місцях встановила, що переважна кількість сімей залізничників, які проживають в сільській місцевості вказаних районів, знаходяться у

⁸⁵ Там само. — С. 113.

⁸⁶ Там само. — С. 117.

⁸⁷ Там само. — С. 75.

надзвичайно тяжкому стані і особливо діти, яким ні ОРСи (відділи робітничого постачання — *Авт.*) Міністерства шляхів сполучення, ні міські райвиконкоми жодної матеріальної допомоги не надають, незважаючи на ряд наших вимог”⁸⁸. В даному разі це клопотання увінчалось успіхом, але тільки тому, що постановою Ради міністрів СРСР від 17 січня 1947 р. за підписом Сталіна на строк до 1 серпня 1947 р. для сімей залізничників, які проживали у сільській місцевості країни, затверджувався ліміт постачання хлібом на 300 тис. осіб по нормі 150 г. на добу на людину. Рада міністрів УРСР дала вказівку Південно-Західному округу залізниць виділити на квітень борошно з комерційного фонду в розмірі 10 тонн, а Південному округу — 30 тонн борошна і 10 тонн круп⁸⁹.

Голод як в сільській місцевості, так і серед не охопленого картовою системою постачання міського населення розпочався уже в останні місяці 1946 р. Масового характеру він набув взимку. 17 лютого на стіл М. Хрущову лягла доповідна записка Міністерства державної безпеки УРСР про випадки захворювання на дистрофію у Ворошиловградській області. У записці вибірково перелічувалися такі випадки голодування:

“На коксохімічному і металургійному заводах у Ворошиловську (Алчевськ) сім’ї низькооплачуваних робітників перебували у важкому матеріальному стані. Зокрема, сім’я робітника коксохімзаводу Микити Косерева, яка складалася з п’яти осіб, в результаті недоїдання опухла. Косерев заробляв 300–350 рублів на місяць. Робітник цього ж заводу Олексій Корняков заробляв на місяць до 400 рублів, маючи на утриманні шість осіб. Його сім’я теж опухла з голоду. На металургійному заводі на ґрунті недоїдання захворіли дистрофією сім’ї Василя Коборева і Федора Сколотовича.

Сім’я робітниці Кадіївського коксохімзаводу Марфи Гетьманової, опухла внаслідок недоїдання. У Гетьманової чоловік загинув на фронті, на утриманні у неї було троє малолітніх дітей. Робітниця цього заводу Ганна Бражникова мала двох малолітніх дітей, які теж знаходилися у виснаженому стані з ознаками опухання”.

У повідомленні МДБ зазначалося також, що випадки захворювання дистрофією мали місце серед колгоспників Ворошиловського, Попаснянського, Євсузького, Нижньо-Дуванського, Міловського, Покровського, Ново-Псковського, Слов’яносербського районів і м. Кадіївки. Зокрема, у Ново-Псковському районі внаслідок недоїдання опухло 37 осіб, в основному багатодітні сім’ї колгоспників, що

⁸⁸ Там само. — С. 179–180.

⁸⁹ Там само. — С. 338.

загинули на фронті. В якості прикладу згадувалася удова фронтовика, колгоспниця с. Ново-Псков Фросина Размазіна, яка мала чотирьох малолітніх дітей і виробила в колгоспі 382 трудодні. Продуктів харчування вона не мала, вся сім'я опухла⁹⁰.

Загальна кількість хворих на дистрофію множилася з катастрофічною швидкістю. У Сталінській області вона складала: на 10 лютого 1947 р. — 30 800 осіб; на 10 березня — 44 600 осіб; на 20 червня — 120 274 особи⁹¹.

Існує досить інформативна довідка МВС УРСР від 2 липня 1947 р. про захворюваність на дистрофію і смертність від неї по областях УРСР за станом на 20 червня, коли голод досяг свого піку⁹². Варто запозичити з неї дані по Донбасу і по УРСР в цілому:

	Ворошилов-градська обл.	Сталінська обл.	УРСР в цілому
Хворих на дистрофію за станом на 20 червня 1947 р.	38 666	120 274	1154 198
Захворіло за 20 днів червня	3 234	14 194	99 368
Померло від дистрофії всього	953	4 384	46 524
Померло за 20 днів червня	40	762	3 688
Госпіталізовано всього	11 429	33 928	339 273
Госпіталізовано за 20 днів червня	...	3 932	30 874
Видужало	...	...	12 981

Ця таблиця дуже інформативна у багатьох вимірах. По-перше, вона дає уявлення про наявність двох рівноцінних причин голоду 1946–1947 рр. — посухи і вилучення в колгоспах і радгоспах “осілого зерна”. Цей термін з постанов ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі означав, що вилучати потрібно все зерно, яке осідало в господарствах після жнив і обмолоту. Здавалося, що руйнівні наслідки посухи мусили більше відбитися на Ворошиловградській області, яка збрала в 1946 р. тільки 2,6 цнт зернових культур з гектара, ніж на Сталінській (6,6 цнт з га). Але в Сталінській області, яка практично не відрізнялася від Ворошиловградської за кількістю сільського населення, захворіло на дистрофію і померло від неї набагато більше

⁹⁰ Там само. — С. 183.

⁹¹ Там само. — С. 210, 183.

⁹² Там само. — С. 247. Кількість тих, хто видужав, подається за даними з трьох областей — Сумської, Харківської і Херсонської. Дані по інших областях відсутні.

людей, ніж в сусідній. Отже, основним чинником голоду була не жажлива посуха, ускладнена тяжкою повоєнною розрухою, а хлібозаготівельна політика Кремля. Керівники СРСР скористалися посухою, яка вразила всю Центрально-Східну Європу, щоб поспішити з допомогою хлібом країнам, які мала намір включити в свою сферу впливу. Сталіна не турбувало становище українського селянства, позбавленого ним же решток жалюгідного урожаю, щоб мати можливість надати гуманітарну допомогу іншим країнам.

По-друге, голод 1946–1947 рр. якісно відрізнявся від українського Голодомору 1932–1933 рр. Голодомор був наслідком терору голодом, який мав своєю метою створення умов, несумісних з життям (вилучення з селянських садиб всього продовольства тривалого зберігання, поєднане з перекриттям кордонів України та інформаційною блокадою). Сталіну тоді треба було вбивством кількох мільйонів селян змусити всіх інших припинити пасивний опір владі у формі відмови від праці в громадському господарстві колгоспів. Натомість у 1946 р. генсек, як ми бачили, мав зовсім інші наміри, але вони теж реалізувалися шляхом холоднокривого створення для селян умов, мало сумісних з життям. Коли ж виникала можливість поліпшити становище голодуючого селянства, у тому числі за рахунок міжнародного втручання, як ми побачимо далі, у Сталіна заперечень не виникало.

По-третє, голод 1946–1947 рр. не був таким катастрофічним, як Голодомор внаслідок тієї простої обставини, що його творці не мали перед собою мети нищити селян. Навпаки, розвинута мережа інформаторів міністерств державної безпеки і внутрішніх справ фіксувала всі стадії голодування, а компартійно-радянські органи після одержання відповідної інформації старалися мінімізувати втрати від голоду шляхом госпіталізації сотень тисяч дистрофіків.

Продовольча допомога держави, у тому числі в формі госпіталізації дистрофіків, була позбавлена гуманітарної складової. У пострадянській історіографії закріпилася думка про “постраждалого” М. Хрущова, якого Сталін на певний час позбавив посади першого секретаря ЦК КП(б)У, щоб той не набридав йому проханнями про зниження хлібозаготівельного плану для України. Досить ознайомитися з промовою Хрущова на березневому (1947 р.) пленумі ЦК КП(б)У, щоб таке уявлення розвіялося. Свою промову він почав з такого пасажу: “У колгоспників є певні труднощі з продовольством. Неважко передбачити, що матимуть місце спроби розкрадання насінневого матеріалу. Тепер насіння зберігається в коморах, і туди має доступ обмежена кількість людей. А коли почнеться сівба, то це зерно буде видане бригадам, завезуть його в поле, розширяться коло

людей, які мають доступ до зерна, і багато хто може почати розтягувати зерно по кишенях. Тому потрібно, щоб був надійний супровід відпущеного насіння з комор до сіялок, до висіву в землю, інакше може трапитися, що половину посіють, а половину розтягнуть, а потім ті, хто крав насіння або сприяв цьому, скажуть, що ворожай загинув або виявився нижчим, ніж передбачали”⁹³.

Далі Хрущов зупинився на принципах надання селянам продовольчої допомоги і сказав таке: “В ряді колгоспів будуть певні труднощі, викликані продовольчим становищем. Тому продовольчу позичку, яку ми одержали, треба економно і правильно використовувати. Необхідно підтримати колгоспників, які цього потребують — старих, жінок, дітей. Але потребуючих допомоги багато, і ми не можемо всіх їх забезпечити. Ми маємо можливість дати хліб тільки тим, хто особливо бідує. Не можна допустити зрівнялівки у розподілі продпозички і роздавати всім, хто просить. Я вважаю, що треба виділити райони, а в районах окремі колгоспи, які найбільш нужденні і не можуть обійтися без допомоги держави. У цих колгоспах, поза видачею хліба нужденним колгоспникам, треба організувати в полі громадське харчування для колгоспників, які братимуть участь у польових роботах. Під час сівби порівняно невелика кількість колгоспників візьме участь в польових роботах. Проте саме цих колгоспників слід підтримати, і в першу чергу тих, хто буде орати, ходити за сівалкою, тобто тих, хто буде проводити найбільш важкі роботи”⁹⁴. Ми бачимо, що наданням продовольчої, фуражної і насінневої допомоги голодуючому селу компартійно-радянське керівництво турбувалося про успіх сільськогосподарських компаній, а не про життя людей.

Голодуючих рятували від голодної смерті, якщо для порятунку знаходилися матеріальні ресурси. Керівництво СРСР навіть звернулося по допомогу до Адміністрації допомоги і відбудови при ООН (ЮНРРА), аргументуючи звернення об’єктивними обставинами — катастрофічною посухою і повоєнною розрухою. За станом на 1 липня 1947 р. ЮНРРА відвантажила таку кількість продукції (в тоннах брутто)⁹⁵:

---

⁹³ Там само. — С. 203.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. — С. 267–268.

Продукти	Ворошиловградська область	Сталінська область	УРСР в цілому
М'ясопродукти	13 352	23 162	91 994
Рибопродукти	5 166	9 694	39 218
Жири тваринні	3 041	6 250	21 912
Випарене молоко	2 358	3 708	16 847
Сухе молоко	1 232	2 369	9 580
Сир	628	1 020	5 117
Маргарин	–	42	261
Раціони	3 519	5 107	41 642
Джем	1 056	1 554	7 191

Сумарний обсяг оонівської допомоги голодуючій Україні становив 234 тис. тонн, у тому числі Донбасу — 83,3 тис. тонн, тобто 35,6%. Це була досить істотна допомога. Розподіляли її радянські чиновники, і можна зазначити, що Донбас користувався у них підвищеною увагою.

Для приймання міжнародної допомоги при Раді міністрів УРСР було утворене Управління з поставок ЮНРРА. Наведена вище довідка була підготовлена і підписана заступником голови цього тимчасового управління В. Хом'яком. У примітці до таблиці обласного розподілу продовольчих продуктів Хом'як зазначив, що за межі України було відвантажено 12 992 тонн продуктів, зокрема 623 тонни чаю і 92 тонни кави⁹⁶. Можна лише здогадуватися, яким категоріям “голодуючих” адресувалися ці дефіцитні продукти. Так само можна лише здогадуватися, що компартійно-радянська номенклатура в областях України не обділила себе під час розподілу якісного продовольства.

Допомога голодуючим, хоча в менших розмірах і у позичковій формі була надана власною державою. Голодуючі селяни дістали продовольчу позичку в обсязі 93 тис. тонн хліба. Держава асигнувала також 140 млн. руб. для закупівлі продовольства, яким харчувалися дистрофіки в лікарнях⁹⁷.

Можливість вільного пересування голодуючих по території України та за її межами також зменшила кількість смертних випадків. Десятки тисяч селян рятувалися в західних областях УРСР, яких не зачепила ні посуха, ні суцільна колективізація. Ми

⁹⁶ Там само. — С. 268.

⁹⁷ Кожукало І.Л. 1946–1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 267.

ніколи не дізнаємося більш-менш точної кількості смертей, виведених за дужки нормального демовідтворення, тому що відсутні базові дані — точна кількість населення до і після голоду. Й. Сталін до кінця життя не бажав проводити Всесоюзний перепис населення, щоб приховати дійсні розміри військових і цивільних втрат під час війни. А переписи 1939 і 1959 рр. не можуть лягти в основу обрахунку демографічних наслідків голоду 1946–1947 рр., знову-таки — через невідому величину втрат воєнного часу. Існуючі в літературі оцінки втрат від голоду (від 100 тис. до 1 млн. і більше)⁹⁸ дуже далекі від реальності. Можна лише придивитися до наведених вище даних з довідки МВС УРСР за станом на 20 червня 1947 р. і констатувати, що вони є мінімальними оцінками втрат, заподіяних голодом.

Слід визнати, однак, що голод 1946–1947 рр. був жорстоким. Це засвідчує наявність в ньому найбільш жахливого явища, яке властиве крайнім формам голодування — людодства і трупоідства. Між лютиєм і липнем 1947 р. МВС УРСР зареєструвало в Україні 130 випадків людодства і 189 з'їдених людських тіл, у тому числі по Ворошиловградській області — один випадок людодства і один трупоідства. По Сталінській області такі випадки не наводилися в цій підсумковій довідці⁹⁹. Ці дані, однак, не можуть вважатися остаточними хоча б тому, що в довідці були проігноровані більш ранні повідомлення. Зокрема, у повідомленні, яке охоплювало період з 11 січня по 1 лютого 1947 р., говорилося про три випадки вбивства родичів з метою харчування їхніми тілами у Сталінській області¹⁰⁰. У повідомленні від 18 квітня фігурують дані про два випадки людодства і два випадки трупоідства по Сталінській області, а також про один випадок людодства і один — трупоідства по Ворошиловградській області¹⁰¹. Опубліковані також рапорти УМВС по Сталінській області від 15 лютого і МДБ УРСР від 15 березня 1947 р., які частково ілюструють наведену статистику. В них ідеться про два випадки людодства — один в Сталінській, а другий — у Ворошиловградській областях. Перший трапився в м. Красний Лиман, другий — в одному з колгоспів¹⁰². Тут нема потреби наводити натуралістичні деталі в діях людей, яких голод довів до канібалізму.

⁹⁸ Там само. — С. 13.

⁹⁹ Там само. — С. 248.

¹⁰⁰ Там само. — С. 194.

¹⁰¹ Там само. — С. 230.

¹⁰² Там само. — С. 180, 209.

Економіка Донбасу в роки “відлиги”. У повоєнні роки централізація влади досягла свого максимуму. Й. Сталін керував країною, тримаючи в руках одночасно три вертикалі влади: партійну, радянську і чекістську. Внаслідок того, що з довоєнних часів він очолював Раду міністрів, радянська вертикаль вийшла на перший план. Не можна сказати однак, що вивільнені з-під партійного контролю органи державної безпеки перебували на другому плані. Вони могли, але тільки з санкції самого диктатора, підготувати компрометуючі матеріали на будь-якого діяча, не виключаючи члена політбюро ЦК ВКП(б), що означало його політичне, отже, й фізичне знищення. І все ж, Й. Сталін діяв у рамках створеної В. Леніним системи влади. Підпорядкованість компартійної вертикалі влади двом іншим була відносною і означала тільки те, що генсек підім’яв під себе не тільки суспільство безперервним терором, але й зовнішню партію — ВКП(б), внутрішню партію — компартійно-радянську номенклатуру, а також суверенного носія державної влади — Центральний комітет ВКП(б). Однак Сталін не допускав публічних звинувачень на адресу членів політбюро ЦК ВКП(б). Цей найвищий, хоч і неформальний орган влади, який нібито не існував як самостійний, бо діяв завжди від імені ЦК, був поза критикою, символізуючи собою монопольність, стабільність і спадкоємність державного управління.

В політбюро ЦК напередодні XIX з’їзду КПРС (жовтень 1952 р.) входили Й. Сталін, К. Ворошилов, В. Молотов, Л. Каганович, А. Андреев, А. Мікоян, М. Хрущов, Л. Берія, Г. Маленков, М. Булгарін, О. Косигін. У повному складі воно скликалося у повоєнні роки лише кілька разів. У поточному управлінні Сталін спілкувався з вузькими групами керівників, яким довіряв здійснювати владу по партійній (політбюро ЦК) і радянській (Рада міністрів) лініях. У грудні 1949 р. Сталін усунув першого секретаря Московського обкому і міськкому партії Г. Попова і призначив на його місце М. Хрущова. Оскільки Попов працював також в секретаріаті ЦК, М. Хрущов здобув і цю його посаду. Він повертався з України в Москву після 12-річної відсутності з якісно відмінною політичною вагою багаторічного члена політбюро ЦК ВКП(б). Його можна було б розглядати як носія влади, якби він разом з усіма іншими членами політбюро ЦК не був маріонеткою диктатора-лялькаря. Проте диктатори не вічні, і рано чи пізно розклад сил у Кремлі мусив докорінно змінитися. Тоді повинна була б повторитися ситуація боротьби за владу 1923–1928 рр., бо закладений у статут державної партії принцип колективного керівництва призводив до нестабільності диктатури. І тоді десяток років тісних зв’язків одного з компартійно-радянських

олігархів з українською номенклатурою мусив би вплинути на становище України. Щоб події пішли у цьому напрямку, вимагалось тільки одне: перемога цього олігарха у боротьбі за одноосібну владу.

На XIX з'їзді партія змінила свою назву — з ВКП(б) на КПРС. Політбюро ЦК було перейменоване на президію ЦК, Й. Сталін удвічі, до 25 осіб збільшив кількісний склад членів президії ЦК, внаслідок чого політична вага кожного з них відповідно зменшилася. Проте для зручності управління партією і державою він виділив з цього органу влади бюро президії ЦК.

Вождь очолював Раду міністрів СРСР, яку перетворив на головний командний пункт у керівництві державою. Тому він включив у бюро президії ЦК як найвищий у країні орган влади п'ятьох своїх заступників на цій посаді: Л. Берію, М. Булганіна, Л. Кагановича, Г. Маленкова і М. Сабурова. У бюро президії увійшов також М. Хрущов, який не мав радянської посади, але ніс подвійне навантаження по партійній лінії як секретар ЦК КПРС і секретар Московського обкому партії. Отже, найвищий орган диктаторської влади в СРСР набув триповерхову структуру: Центральний комітет, президія ЦК, бюро президії. Над цією громіздкою владною конструкцією височіла самотня постать вождя міжнародного комуністичного руху, батька всіх народів Радянського Союзу і корифея всіх наук. Однак у березні 1953 р. Сталіна не стало.

На трьох засіданнях бюро президії ЦК КПРС 2–5 березня були визначені десятеро наступників Сталіна: Г. Маленков, Л. Берія, В. Молотов, К. Ворошилов, М. Хрущов, М. Булганін, Л. Каганович, А. Мікоян, М. Сабуров, М. Первухін. Перелік прізвищ був саме таким. “Десятка” встановила його, керуючись узгодженими всередині неї міркуваннями про політичну вагу кожного члена вищого керівництва. Однак домовленості про розподіл сфер впливу в партії і державі довго не протрималися. У червні 1953 р. прямо на засіданні президії ЦК КПРС був заарештований Л. Берія. На січневому (1955 р.) пленумі ЦК КПРС був звільнений з посади голови уряду Г. Маленков. У червні 1957 р. В. Молотов, Г. Маленков і Л. Каганович виступили проти М. Хрущова — людини, яка постійно виходила за рамки колективного керівництва і примірювала на себе сталінський френч. Ця трійка перетягнула на свій бік більшість керівної “десятки”, так що М. Хрущов опинився в меншості серед членів президії ЦК КПРС. Всі в партії, не виключаючи членів президії ЦК (від 1919 р. — політичного бюро ЦК) звикли до того, що цей орган мав найвищу владу. За статутом, однак, найвищою владою був Центральний комітет, а не його замітник в якості робочого органу — політбюро (президія) ЦК, тому що цей замітник не мав власного

обличчя, властивих тільки йому одному функцій. Всі його рішення виносилися як вердикт вищої влади від імені ЦК. М. Хрущов мав більшість прибічників в ЦК КПРС, і на загальних зборах ЦК (тобто пленумі) перетворив своїх противників на “антипартійну групу”. Після виключення їх з політичного життя колективне керівництво припинило існування, і Хрущов здобув диктаторські повноваження в партії і державі, формально рівновеликі сталінським. Однак у жовтні 1964 р. доба Хрущова в історії Радянського Союзу закінчилася. Вища компартійно-радянська номенклатура звинуватила його у волюнтаризмі і здійснила політичний переворот з дотриманням статутних вимог державної партії, тобто цілком легітимно.

Боротьба за владу у “верхах” супроводжувалася хаотичною суспільно-політичною і соціально-економічною політикою Кремля, в основі якої перебувало прагнення претендентів на владу сталінського масштабу. Претенденти намагалися заручитися підтримкою суспільства, щоб знешкодити загрози з боку інших членів колективного керівництва і перебрати на себе контроль за трьома гілками влади. Ініціативу в цій боротьбі виявив колишній зловісний очільник НКВС (після М. Єжова), а у повоєнні роки — заступник голови Ради міністрів СРСР і голова спеціалізованого урядового комітету, який керував створенням ракетно-ядерної зброї — Л. Берія. Під час розподілу “десяткою” повноважень ще живого, але вже розбитого інсультom вождя Берія взяв на себе керівництво МВС і МДБ. Обидва наркомати, які зливалися в один, були відділені при Сталіні від партійного апарату і залишалися такими. Оскільки вони були матеріалізованим втіленням диктатури, Берія розраховував використати їх для завоювання одноосібної влади.

В ході розподілу владних повноважень Г. Маленков міг обирати між партійною і радянською гілками влади. Він обрав радянську вертикаль, яка здавалася йому найбільш перспективною, хоча при Сталіні працював у секретаріаті ЦК КПРС. Внаслідок цього на чолі секретаріату опинився М. Хрущов. Впродовж кількох місяців його посада в секретаріаті ЦК залишалася невизначеною. Лише на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС він був офіційно призначений на посаду першого секретаря ЦК КПРС, тобто очолив головну вертикаль радянської влади. Спираючись від початку на партійний апарат, Хрущов розпочав боротьбу за одноосібну владу з двома очільниками інших владних вертикалей — Л. Берією і Г. Маленковим. Всі інші члени післясталінської “десятки” залишалися на другому плані, хоча брали активну участь в цій боротьбі всіх проти всіх.

Компартійно-радянська номенклатура і все суспільство стомилися від деспотичної влади Сталіна, який в останній період свого

життя готував черговий погром масштабу Великого терору 1937–1938 рр. Першим це зрозумів Л. Берія. Прагнучи завоювати одноосібну владу, він виявляв ініціативу в справі десталінізації радянської держави, тобто відмови від масових репресій як основної форми державного управління. 26 березня 1953 р. він подав Г. Маленкову, який головував у президії ЦК КПРС, записку про необхідність амністії, оскільки ув'язнення 2 526 тис. осіб у колоніях, тюрмах і таборах не викликалося державною необхідністю. На підставі цієї записки Президія Верховної Ради СРСР 27 березня прийняла указ “Про амністію”. До вересня в Україну повернулися 173 тис. в'язнів¹⁰³. Згодом Л. Берія подав записку в президію ЦК КПРС про недоліки в роботі колишніх органів МДБ УРСР, на підставі якої президія ЦК 26 травня затвердила постанову “Питання західних областей України”. У постанові зазначалося, що з 1944 по 1952 р. у західних областях було репресовано до 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб¹⁰⁴.

Члени колективного керівництва цілком закономірно сприймали ініціативу Л. Берії як прагнення заручитися підтримкою суспільства у боротьбі за владу. “Гра на публіку” особливо стривожила Г. Маленкова, який у повоєнні роки координував репресивну політику Сталіна, перебуваючи в секретаріаті ЦК КПРС. Порозумівшись з Хрущовим, він підготував ґрунт для політичного знешкодження очільника об'єднаних міністерств державної безпеки і внутрішніх справ. В існуючій тоді ситуації політичне знешкодження означало фізичне усунення Л. Берії. Тероризована раніше компартійно-радянська номенклатура з ентузіазмом вітала цю акцію колективного керівництва, яка означала повернення органів державної безпеки у підпорядкування партійним комітетам. На базі колишнього міністерства був сформований Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді міністрів СРСР. Його очолив генерал І. Серов, з яким М. Хрущов довгі роки працював в Україні.

Подібно Л. Берії, Г. Маленков після смерті Сталіна обрав курс на десталінізацію, хоча й був пов'язаний з терористичною діяльністю чекістів. У такій поведінці була своя логіка. По-перше, Г. Маленкова ненавиділи тільки високі чини номенклатури, яку він тероризував за конкретними вказівками свого патрона. Народ мав відразу до

---

¹⁰³ Баран В.К. Україна в добу Хрущова // Політична історія України ХХ століття. — Т. 6. — К., 2003. — С. 127.

¹⁰⁴ Лаврентий Берия, 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. — М., 1999. — С. 147.

“органів”, як він їх називав без дальшого уточнення, але не пов’язував репресії з іменем Г. Маленкова. По-друге, народ-переможець зазнав величезних злигоднів у воєнні і повоєнні роки. Суспільство чекало від влади негайних і рішучих дій, щоб змінити якість життя. Ініціатор таких дій набував усенародної підтримки, яка дозволила б виділитися з колективного керівництва. Тому Г. Маленков першим, у серпні 1953 р. виступив на сесії Верховної Ради СРСР з пропозицією соціальної переорієнтації економіки і пріоритетного розвитку легкої та харчової промисловості. У добу пізнього сталінізму виробництво засобів виробництва складало понад 70% обсягу промислової продукції. Шахтарі добували зростаючі кількості вугілля, щоб забезпечити потреби металургії, металурги виплавили все більше чавуну і сталі, щоб задовольнити машинобудівників, а машинобудівники постійно нарощували випуск машин, потрібних для кам’яновугільної, металургійної та інших галузей важкої промисловості. Цей коловорот поглинав переважну частку матеріальних і людських ресурсів, не дозволяючи тим же шахтарям, металургам і машинобудівникам задовольняти нормальні потреби в одязі та їжі.

У промові Г. Маленкова на серпневій сесії Верховної Ради СРСР вказувалося, що за період 1940–1952 рр. виробництво засобів виробництва зросло більше ніж у три рази, а виробництво предметів споживання — лише на 72%. Голова Ради міністрів сформулював завдання “у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості”¹⁰⁵.

Логіка соціальної переорієнтації економіки вимагала забезпечення прискорених темпів розвитку сільського господарства. Тому Г. Маленков першим, теж на цій сесії Верховної Ради СРСР виступив з пропозицією радикального зниження податків з селянства. Та сама логіка диктувала необхідність припинення гонки озброєнь, яка економічно знесилувала країну. У березні 1954 р. Г. Маленков висловився проти політики “холодної війни”, яка загрожувала справжньою війною. Така політика, підкреслював він, “за сучасних засобів війни означає загибель світової цивілізації”¹⁰⁶.

Ініціативи Г. Маленкова стривожили М. Хрущова, який бачив зростання популярності свого суперника в різних колах суспільства. З весни 1954 р. тандем Маленков-Хрущов, який склався для проти-

¹⁰⁵ Радянська Україна (Київ). — 1953. — 9 серпня.

¹⁰⁶ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. — М., 1998. — С. 131–132.

стояння Л. Берії, почав розвалюватися. М. Хрущов прагнув різноманітними засобами позбавити Г. Маленкова головування в президії ЦК КПРС, успадкованою разом з посадою голови Ради міністрів СРСР від Сталіна. Суперництво між ними показало безсумнівну перевагу компартійної вертикалі влади над радянською в умовах, коли органи державної безпеки втратили характер самостійної вертикалі й були знову підпорядковані партійному апарату, тобто стали матеріалізованим втіленням диктатури колективного керівництва. Зміцнивши свої зв'язки з периферійним партапаратом, М. Хрущов тим самим здобув достатній вплив на інших членів колективного керівництва. Г. Маленков опинився у відносній ізоляції в президії ЦК, хоча й головував на її засіданнях.

За день до початку січневого (1955 р.) пленуму ЦК КПРС центральний орган партії газета “Правда” опублікувала редакційну статтю, в якій гостро критикувалися “деякі економісти” за їх твердження про можливість і бажаність забезпечення випереджувальних темпів зростання легкої і харчової промисловості та сільського господарства. Виступаючи на пленумі ЦК, М. Хрущов вказав, що Г. Маленков не забезпечував належного виконання обов'язків голови Ради міністрів СРСР, оскільки не мав необхідних знань і досвіду господарської роботи. Голова уряду засуджувався за “політично шкідливе” протиставлення темпів розвитку важкої індустрії темпами розвитку легкої і харчової промисловості. Засуджувалася також його теза про загибель світової цивілізації у разі розв'язання нової війни. На Г. Маленкова глухо покладалася відповідальність за організацію “ленінградської справи”, в ході якої у 1950 р. були засуджені або розстріляні діячі, висунуті на партійно-радянську роботу у центральних ланках управління з Ленінграду (більше 2 тис. осіб)¹⁰⁷. Пленум ЦК КПРС “рекомендував” Президії Верховної Ради СРСР звільнити Г. Маленкова з посади голови уряду.

Після появи у березні 1953 р. записки Л. Берії про становище в західних областях ЦК Компартії України очолив О. Кириченко. Це був перший українець на чолі республіканської партійної організації за весь час її існування. За узгодженням із М. Хрущовим він взяв курс на використання місцевих кадрів на керівних посадах у республіці. Сформований XVIII-м з'їздом Компартії України (березень 1954 р.) Центральний комітет відповідав національній структурі населення республіки. Президія ЦК складалася майже повністю з українців: О. Кириченко, М. Підгорний, М. Гречуха, Н. Кальченко,

---

¹⁰⁷ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. — Т. 2. Постановления 1954–1958. — М., 2006. — С. 41–43, 904.

О. Корнійчук, Д. Коротченко, І. Назаренко. Росіянин І. Сенін, теж обраний членом президії ЦК, народився в Донецьку і все своє життя прожив в Україні¹⁰⁸.

Серед трійки претендентів на вищу посаду в партії і державі М. Хрущов перебував на останньому місці. Так трапилося, що перші два претенденти зійшли зі сцени, і він прийняв на себе реалізацію їх ініціатив, які можна сумарно окреслити одним терміном: десталінізація. Під знаком десталінізації, яку тоді називали боротьбою з культом особи, пройшов у лютому 1956 р. XX з'їзд КПРС.

Гонка озброєнь, що розгорнулася з початком “холодної війни”, спричинила істотне прискорення розвитку військово-промислового комплексу в країнах Заходу. Власне, ще в останні роки Другої світової війни завдяки колосальним пільгам та інвестиціям з державного бюджету в цих країнах почали стрімко розвиватися нові галузі хімічної індустрії, приладо- і машинобудування, кольорової металургії. Ці тенденції у розвитку світової економіки, яким не надавав істотного значення Й. Сталін (варто згадати його ставлення до кібернетики і генетики), привернули пильну увагу його наступників. Вони поставили перед ученими завдання визначити місце, яке посідав Радянський Союз за основними напрямками промислового розвитку. Проаналізувавши півтора десятка основних напрямів, учені виявили, що, за винятком одного-двох, країна істотно відстає. В їхніх висновках було поставлене невідоме радянським плановикам та управлінцям поняття — науково-технічна революція. У пресі воно почало використовуватися так часто, що здобуло свою аббревіатуру — НТР.

Керівні кола країни поступово дозрівали до розуміння нової ситуації у світовій економіці. У травні 1955 р. була скликана Все-союзна нарада працівників промисловості, покликана визначити можливі заходи з метою виправлення становища. Після наради з'явилася партійно-урядова постанова “Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки”. Справа ставилася на постійну основу: створювався Державний комітет з нової техніки (Держтехніка СРСР).

Проблема науково-технічної революції була поставлена як політична на розгляд пленуму ЦК КПРС. У липні 1955 р. пленум ЦК заявив: “Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові

---

¹⁰⁸ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. — К., 2005. — С. 257, 346–347.

революції, пов'язані з появою пари й електрики". Резолюція пленуму ЦК цілком точно відбивала стан справ: Радянський Союз "стояв на порозі", на відміну від країн, досвід яких тепер мусила вивчати Держтехніка СРСР.

Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня, проте відрізнялася від ринкової економіки величезними мобілізаційними можливостями. Для тих, хто нею керував, не існувало перепон у перерозподілі капіталовкладень у галузі, які вважалися пріоритетними. Проблема полягала в іншому — суспільство сподівалося, що держава врешті-решт зверне увагу на необхідність зростання частки споживання в національному доході. Після довгих десятиліть матеріальних нестатків люди бажали жити краще. У державної партії не залишалось аргументів, які б виправдовували наявність "тимчасових труднощів". Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і нових галузей промисловості треба було знаходити тільки через перерозподіл фонду нагромадження.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування комуністичної держави. По-перше, було скорочено фонд нагромадження в національному доході, щоб забезпечити фінансовими ресурсами більш активну соціальну політику. По-друге, змістилися акценти в розвиткові оборонного потенціалу. Скорочення кількісного складу армії дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей "від нуля", було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Імпорт сучасного устаткування і технологій давав шанс подолати відставання від розвинених країн у перспективних галузях економіки. Водночас виникала імпортна залежність СРСР від країн НАТО. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень радянського ВПК не зростав за рахунок імпортованої техніки і технології.

Найбільш резонансною економічною реформою М. Хрущова була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від прив'язки кожного великого підприємства до Москви, де знаходилися галузеві центри управління — міністерства. Технічна неможливість передбачити з одного центру всі нюанси виробничого процесу була очевидною. Лютневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС визнав за потрібне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господар-

ства — раднаргоспи. Невдовзі Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, в Україні — 11, в тому числі Ворошиловградський (з 1958 р. — Луганський) і Сталінський (з 1961 р. — Донецький). У травні 1960 р. Президія Верховної Ради УРСР створила ще три раднаргоспи шляхом розукрупнення існуючих — Кримський, Полтавський і Черкаський.

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприятливість до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Проте побудова управління промисловістю по горизонталі не змінювала господарського механізму, який залишався командним, директивним, тобто неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки ринку засобів виробництва не існувало, все розподілялося через Держплан СРСР і держплани союзних республік. Кожен етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювалося чиновниками. Відмінність полягала в тому, що профільні чиновники розпорошилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

Існування локальних міністерств у вигляді раднаргоспів не усунуло контрпродуктивної конкуренції, яка була від природи властивою командній економіці: якщо раніше відбувалися марні спроби зламати відомчі бар'єри вертикальних структур, то тепер доводиться боротися з так званим "місництвом". Про це явище почали говорити одразу після утворення раднаргоспів. У липні 1957 р. газета "Правда" писала: "деякі керівники Сталінського економічного району почали зневажливо ставитися до виконання замовлень Ворошиловградської області. Сусіди платять тим же. Так народилися шкідливі місницькі тенденції"¹⁰⁹.

М. Хрущов бачив доцільність реформи управління промисловістю як політик. Ті чиновники, які розпорошувалися по країні, були місцевими апаратниками, а міністерські чиновники представляли центральний апарат. Реформа послаблювала радянську вертикаль влади в її найвищій ланці, тобто позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря ЦК КПРС у президії ЦК. Водночас вона посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних із партійним апаратом, який перебував у жорсткій залежності від секретаріату ЦК КПРС і першого секретаря особисто. У своїй записці, адресованій лютневому (1957 р.) пленуму ЦК КПРС, який ініціював утворення раднаргоспів, М. Хрущов відзначав це

¹⁰⁹ Правда. — 1957. — 19 июля.

цілком відверто: “Здійснивши перебудову управління, ми незмірно підніmemo роль місцевих партійних і радянських органів. Партійні комітети одержать справді повнокровну політичну і керівну владу, вони тоді певною мірою зможуть впливати як на формування планів, так і на їх виконання, збільшиться відповідальність партійних органів за стан господарського і культурного будівництва”¹¹⁰.

Справді, після появи раднаргоспів місцева компартійно-радянська і господарська номенклатура почала набагато більшою мірою впливати на економічний розвиток країни. Зокрема, колосальний промисловий потенціал Донецької і Луганської областей у середині 60-х рр. контролювався Донецьким раднаргоспом на 89% (в межах всієї України у віданні раднаргоспів знаходилася трохи менша частка промисловості — 86,6%)¹¹¹. На додаток, після повернення органів державної безпеки під контроль партійних комітетів і за-судження масових репресій ХХ з’їздом КПРС значення місцевої номенклатури в системі влади різко зросло. Професор Принстонського університету Р. Такер не дуже перебільшував, коли заявив, що господарська децентралізація означала передачу влади над економікою регіональним партійним керівникам¹¹².

Виступати проти запровадження раднаргоспів противники М. Хрущова в президії ЦК КПРС не наважилися, тому що недоліки надцентралізованого господарського управління кидалися в очі. Проте В. Молотов, Г. Маленков і Л. Каганович відчули у реформі промисловості небезпеку для себе і об’єдналися з трьома членами президії ЦК, які стояли на чолі радянської вертикалі влади — головою Ради міністрів СРСР М. Булганіним та двома його першими заступниками — М. Первухіним і М. Сабуровим. Позбавлення Г. Маленкова посади голови Ради міністрів у 1955 р. не розв’язало інституційної колізії, яка залишилася у спадщину від Сталіна. Проблема полягала в тому, яка вертикаль влади мусить бути головною — партійна чи радянська. Підтриманий В. Молотовим і Л. Кагановичем, Г. Маленков запропонував трьом противникам урядового блоку в президії ЦК ліквідувати посаду першого секретаря ЦК, а М. Хрущова використати на іншій посаді, наприклад, — міністра сільського господарства. Не випадково спроба державного

¹¹⁰ Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. — Т. 2. Постановления 1954–1958. — М., 2006. — С. 532.

¹¹¹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 183.

¹¹² Taker Robert C. Political Culture and Leadership in Soviet Russia. From Lenin to Gorbachev. — Brighton, 1987. — P. 124.

перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю.

Сутність директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, проте якість його не поліпшилася, а погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався процес поступового відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес спрямовував і підштовхував сам М. Хрущов, який уже став диктатором. У своїй новій якості він більше не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних до нього чиновників центральних відомств.

У 1960 р. у трьох найбільших республіках — Росії, Україні і Казахстані були створені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства (Уккранаргосп) керувала 14 місцевими раднаргоспами. В грудні 1962 р. була створена Рада народного господарства СРСР (РНГ СРСР), яка мусила керувати раднаргоспами всіх союзних республік. Одночасно в Україні відбулося скорочення економічних районів до семи. Зокрема, економічні райони Донецької і Луганської областей були злиті в один Донецький раднаргосп.

Чергова реорганізація управління промисловістю відбулася у вересні 1963 р. Тоді була утворена Вища рада народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР), яка була покликана керувати усіма іншими органами управління народним господарством — РНГ СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР і комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Під час укрупнення економічних адміністративних районів у 1962 р. слово “адміністративні” з їх назви було зняте, хоч вони залишилися, поряд з областями, адміністративно-територіальними одиницями. У 1963 р. разом з утворенням ВРНГ Радянський Союз був поділений на 19 неадміністративних економічних районів. В межах УРСР були створені три таких райони — Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. У результаті безперервних реорганізацій управління промисловістю і будівництвом стало не менш централізованим, ніж було при міністерській системі, і набагато більш забюрократизованим.

Всесоюзний перепис 1959 р. показав, що чисельність населення у двох областях Донбасу досягла 6 714 тис. осіб. Кількість робітників і членів їх сімей складала 4 708 тис., тобто 70,2% (по Україні в цілому — 40,9%). Галузева структура промислово-виробничого персоналу змінювалася таким чином (у відсотках)¹¹³:

¹¹³ История рабочих Донбасса. — Т. 2. — С. 153, 156.

	1959 р.	1965 р.
Паливна промисловість	46,5	38,8
Металургія	14,7	14,6
Електроенергетика	1,1	1,4
Хімічна промисловість	3,0	3,7
Машинобудування і металообробка	17,7	23,0
Промисловість будівельних матеріалів	6,0	5,5
Деревообробна і паперова промисловість	1,7	1,6
Скляна і фарфорово-фаянсова промисловість	1,2	1,2
Легка промисловість	3,5	4,6
Харчова промисловість	4,1	4,4
Інші галузі	0,5	1,2

За роки семирічки (1959–1965) в структурі робітників і службовців відбулися досить істотні зміни, викликані різноспрямованим характером розвитку галузей промисловості. Проте співвідношення між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання мало змінилося. Частка персоналу, зайнятого в легкій і харчовій промисловості, зростає менш ніж на півтора відсотки. Диспропорція в попиті на чоловічу і жіночу працю залишалася гострою. Якщо у великих містах жінки могли працевлаштуватися на роботу поза промисловістю, то в шахтарських селищах вони були здатні обирати тільки два варіанти: або погоджуватися на важку фізичну працю, або залишатися вдома.

Структурні зміни у промислово-виробничому персоналі майже повністю визначалися двома галузями, які, поряд з металургійною промисловістю, панували у регіоні — вуглевидобутком і машинобудуванням. Відносна кількість шахтарів істотно зменшилася, тоді як питома вага машинобудівників зростає майже в тій самій пропорції. Частка металургів у робітничому класі практично не змінилася.

На відміну від повоєнного періоду, робітничий клас Донбасу в другій половині 50-х — першій половині 60-х рр. поновлювався переважно за рахунок місцевого населення. Перехід до обов'язкової середньої освіти в містах створив нову ситуацію у працевлаштуванні молоді. Раніше основна маса молоді після закінчення загальноосвітньої школи йшла у вищі навчальні заклади. З другої половини 50-х рр. студентами ставали не більше 20–25% випускників школи, всі інші починали вчитися в системі профтехосвіти або потрапляли

прямо на виробництво. Випускники профтехучилищ становили 2,9% нового поповнення робітників Донбасу у 1960 р. і 4,2% — у 1965 р.¹¹⁴

За даними профспілкового обстеження у серпні 1959 р. питома вага жінок-робітниць в галузях промисловості Донбасу дорівнювала¹¹⁵: вугільна промисловість — 19,3; металургійна промисловість — 31,0; машинобудування і металообробка — 33,7; хімічна промисловість — 42,6; промисловість промбудматеріалів — 41,6; електроенергетика — 29,4; легка промисловість — 84,8; харчова промисловість — 59,1.

Кількість жінок на важких і шкідливих роботах скорочувалася. Рада міністрів СРСР 13 липня 1957 р. ухвалила постанову про виведення жінок з підземних робіт. До початку 1961 р. були виведені у вугільній промисловості 67 тис. жінок, причому 35 тис. з них працевлаштувалися на поверхні при шахтах¹¹⁶. Збільшення мережі дитячих установ створювало сприятливі умови для залучення жінок на виробництво.

Джерелом поповнення робітничого класу була демобілізація з армії. Здійснене на початку 60-х рр. істотне скорочення кількісного складу армії дало донецькій промисловості десятки тисяч робітників. Нове поповнення робітників відбувалося й за рахунок демобілізації солдат і сержантів строкової служби.

Питома вага сільського населення Донбасу була надто невеликою, але робітничий клас поповнювався й за рахунок оргнабору. В роки семирічки відтік з сільського господарства у промисловість становив у середньому за рік не більше 6,5 тис. осіб, а питома вага оргнабору в новому поповненні робітників Донбасу зменшилася з 1,6 до 0,9%¹¹⁷.

Певним джерелом поповнення шахтарських міст була міграція з навколишніх сіл і селищ. Немало селян у пошуках заробітку приїздило працювати на шахти. Не всі новоприбулі залишалися на постійну роботу, але немало з них ставали шахтарями.

У 1956 р. необхідність забезпечення прискореного шахтного будівництва на Донбасі робочою силою змусила ЦК ВЛКСМ оголосити призов молоді з усіх регіонів країни. Прибуло 85 тис. робітників, половину яких становила українська молодь, головним чином —

¹¹⁴ Там само. — С. 162.

¹¹⁵ Там само. — С. 175.

¹¹⁶ Там само. — С. 175.

¹¹⁷ Там само. — С. 161.

із сільських районів західних областей¹¹⁸. Підсилюючи ініціативу ЦК ВЛКСМ, Рада міністрів СРСР і ЦК КПРС у 1957 р. прийняла постанову “Про громадський призов молоді на роботу у найважливіших будовах, розташованих у східних і північних районах СРСР та Донбасі”. Зокрема, у будівництві шахт у Ровеньках взяло участь близько 6 тис. молодих робітників з Києва, Херсона, Чернігова і Луганська. Вони спорудили п'ять шахт — Київські-комсомольські № 1 і № 2, Чернігівську-комсомольську, Херсонську-комсомольську і Луганську-комсомольську¹¹⁹.

Вугілля, метал, машини, електроенергія і хімія — таким був комплекс поєднаних одна з одною галузей важкої індустрії Донбасу. На перший план, як завжди, виходила кам'яновугільна промисловість.

50-ті рр. були періодом найбільш інтенсивного шахтного будівництва в Донбасі. Впродовж 1951–1955 рр. потужність шахтного фонду зростає за рахунок нового будівництва і реконструкції на 31,7 млн. тонн, а в 1956–1960 рр. — на 46,3 млн. тонн. Зокрема, до ладу діючих вступила у 1956 р. шахта Вуглегірська-Західна проектною потужністю 1 050 тис. тонн на рік, у 1958 р. — Краснолиманська потужністю 1 200 тис. тонн, у 1959 р. — шахта ім. XXVI партз'їзду КПРС (ВО “Добропіллявугілля”) потужністю 1 500 тис. тонн, у 1963 р. — шахта “Україна” у Перевальську потужністю 1 800 тис. тонн¹²⁰. Поряд з великими шахтами, на яких впроваджувалася механізація виробничих процесів, зокрема, найбільш сучасні технології видобутку вугілля, у другій половині 50-х рр. будувалися дрібні шахти за спрощеними проектами, призначені для ліквідації дефіциту палива для комунально-побутових потреб. У 1957 р. були збудовані прискореними темпами 37 дрібних, так званих “комсомольських” шахт, розрахованих на 10–15 років експлуатації¹²¹.

Уведені в експлуатацію після 1950 р. шахти становили в 1965 р. 42% шахтного фонду за потужністю. Середньодобове навантаження 392 діючих в 1950 р. шахт дорівнювало 509 тоннам, тоді як навантаження 495 шахт, що перебували в експлуатації у 1965 р., зросло до

---

¹¹⁸ Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. — Львів, 1992. — С. 39.

¹¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К., 1968. — С. 679–680, 740.

¹²⁰ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). — Донецьк, 2010. — С. 40.

¹²¹ Вугільний Донбас у другій половині XX століття. — С. 25.

і 199 тонн¹²². І все-таки за цим показником шахти Донбасу істотно поступалися шахтам не тільки ФРН, але й Польщі та Чехословаччини.

З кінця 50-х рр. на Донбасі розгорнулася комплексна механізація вуглевидобутку. За 1958–1965 рр. на шахтах Донецької області обсяг механізованої зарубки і виїмки вугілля в очисних вибоях зріс з 98,9 до 99,6%, навалки вугілля в очисних вибоях на пластах пологого і похилого падіння — з 53 до 80,8%, навантаження вугілля в залізничні вагони — з 99,9 до 100,0%¹²³. Проте на частку комбайнів припадало в 1965 р. тільки 59,6% виїмки. 15% виїмки вугілля забезпечувалося врубовими машинами, які дозволяли механізувати лише зарубку. 15% вугілля видобувалося відбійним молотком. Високою (понад 7%) залишалася недосконала виїмка за допомогою вибухів¹²⁴.

У 1965 р. було комплексно механізовано 50 шахт і близько півтисячі очисних вибоїв. Це не означало, однак, що на цих шахтах зникала ручна праця. Доставка матеріалів, кріплення за комбайном і немало інших операцій, пов'язаних з обслуговуванням комбайнів, виконувалися вручну¹²⁵. Тим не менш, комплексна механізація вплинула на підвищення продуктивності праці шахтарів. У середньому один робітник видобував щомісячно таку кількість вугілля (в тоннах)¹²⁶:

Роки	Донецька область	Луганська область
1950	22,3	21,1
1960	28,4	27,7
1965	33,4	33,5

Видобуток вугілля на шахтах Донбасу за 1950–1965 рр. зріс більше, ніж удвоє і досяг в 1965 р. 172 млн. тонн¹²⁷. Незважаючи на прискорені темпи вуглевидобутку в інших кам'яновугільних басейнах, Донбас залишався головним вугільним басейном країни.

¹²² История технического развития угольной промышленности Донбасса. — Т. 2. — К., 1969. — С. 132.

¹²³ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 333.

¹²⁴ Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. — С. 34.

¹²⁵ Там само. — С. 35.

¹²⁶ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 332.

¹²⁷ Угольная промышленность СССР за 50 лет. Статистический справочник. — М., 1968. — С. 439.

І все-таки з розвитком Кузбасу та інших вугільних басейнів Донбас поступово й непомітно втрачав своє значення “Всесоюзної кочегарки”. Вкладати кошти у розвиток інших басейнів з непорівнянно кращими умовами вуглевидобутку ставало більш вигідним. З кінця 50-х рр. Держплан СРСР почав скорочувати капіталовкладення в технічну реконструкцію і нове шахтне будівництво на Донбасі. Максимальний обсяг капіталовкладень було освоєно в 1957 р. — 569,3 млн. руб. Контрольні цифри семирічного плану розвитку народного господарства передбачали виділити на потреби Донбасу в 1965 р. тільки 383 млн. руб., тобто 67,3% від обсягу 1957 р. Виділені за семирічним планом капіталовкладення тільки наполовину забезпечували здійснення необхідних геологорозвідувальних робіт¹²⁸. Брак коштів зумовив уповільнення темпів реконструкції діючих шахт і нового шахтного будівництва. Внаслідок цього економічні показники вуглевидобутку істотно погіршилися.

Розвиток донецької металургії в добу “відлиги” перебував на піднесенні. Основний приріст продукції забезпечувався за рахунок створення нових потужностей на діючих підприємствах — “Азовсталі” та ім. Ілліча в Маріуполі, а також на заводах в Донецьку, Макіївці, Єнакієво, Комунарську (Алчевську), Кадіївці.

Особливо інтенсивно в 60-ті рр. розвивався завод ім. Ілліча. Влітку 1959 р. в степу на північ від основних цехів будівельний трест “Ждановметалургбуд” почав споруджувати найбільший в світі безперервний тонколистовий стан “1700”. Будівництво було оголошене Всесоюзною ударною комсомольською будовою, і з усіх кінців країни сюди прибули 6 тис. юнаків та дівчат. В грудні 1960 р. першу чергу робіт було завершено, і стан вступив до ладу діючих. Будівельники і монтажники за 18 місяців поклали 255 тис. кубометрів бетону і збірного залізобетону, змонтували 22 тис. тонн технологічного устаткування, збудували 70 км. залізничних колій, виконали 3,6 млн. кубометрів земляних робіт. Для вивезення такої маси землі знадобилося 1,5 млн. ходок самоскидами¹²⁹.

Нормальна робота листопркатного стану “1700” залежала від пуску слябінга “1150” і нового мартенівського цеху. Найбільш потужний в світі слябінг став до ладу діючих цехів заводу в лютому 1962 р. Комплекс печей нового мартенівського цеху, які теж були найбільшими в світі, вступав в дію впродовж 1962 р.¹³⁰ Проте вели-

¹²⁸ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 82, 84.

¹²⁹ Грушевський Д.М. Реконструкція і розширення Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча в семиріччі // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. — К., 1965. — С. 131.

¹³⁰ Там само. — С. 134.

чина мартенів не засвідчувала пріоритету в будівництві металургійних агрегатів. Після спорудження мартенівського цеху на заводі ім. Ілліча будівництво печей такого типу в Радянському Союзі припинилося. Потужності сталеливарного виробництва стали нарощуватися, як в усіх провідних країнах світу, спорудженням кисневих конверторів. Перевагою конверторів була швидкість плавки, яка не йшла у порівняння з тривалістю плавки в мартенівських печах: 25–40 хвилин проти 10–12 годин¹³¹. Перші конвертори стали до ладу на заводі ім. Ілліча в 1964 р. Одночасно тут освоїли виробництво труб діаметру 1020 мм, потрібних для прокладання магістральних нафто- і газопроводів.

Перші трубоелектрозварювальні стани з виробництва труб великого діаметру стали до ладу на Харцизькому трубному заводі ще в 1956 р. На “Азовсталі” були збудовані аглофабрика, дві доменні і чотири мартенівські печі, три прокатні стани. На Комунарському (Алчевському) заводі стали до ладу три великі доменні печі, мартенівський цех, два прокатних стани¹³².

В металургії проводилися масштабні роботи з інтенсифікації доменного процесу застосуванням кисню. Уперше ця прогресивна технологія, яка сприяла підвищенню продуктивності доменних печей і скороченню витрат палива, була застосована у 1958 р. на Дніпропетровському металургійному заводі. У наступні роки вона була освоєна металургами обох маріупольських заводів, а також на Комунарському (Алчевському), Єнакієвському, Донецькому та інших заводах Донбасу¹³³.

Виробництво металургійної продукції на Донбасі розвивалося досить високими темпами (в тис. тонн)¹³⁴:

	1955 р.	1960 р.	1965 р.
чавун	8660	13 073	16 782
сталь	9199	12 748	18 729
прокат	7748	10 524	15 797
труби сталеві	...	965	1195
кокс	13 928	17 721	21 971

¹³¹ Андреев В.Ф. Основные проблемы технического прогресса и экономики черной металлургии СССР. — М., 1976. — С. 174.

¹³² Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 99.

¹³³ Развитие металлургии в Украинской ССР. — К., 1980. — С. 341–342.

¹³⁴ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 336.

За 10 років виплавка чавуну зросла в 1,9 рази, сталі і прокату — в 2 рази, коксу — в 1,6 рази.

Машинобудівники Донбасу задовольняли потреби важкої промисловості переважно власного регіону. Ця галузь спеціалізувалася на виробництві гірничошахтного устаткування, агрегатів для металургійної промисловості і рухомого складу для залізниць.

Гірничошахтне устаткування виробляли в основному шість підприємств — Донецький, Горлівський, Краснолуцький, Торезький машзаводи, Луганський завод вугільного машинобудування та Ясинуватський завод гірничопрохідницького устаткування. Кожний завод спеціалізувався на виготовленні вузького асортименту продукції у кількості, яка задовольняла потреби усього басейну. Зокрема, Краснолуцький машзавод виготовляв гірничий інструмент і бурове устаткування, Торезький — підземні електровози, Луганський — устаткування для збагачувальних фабрик, Горлівський — вугільні комбайни (наприкінці 50-х рр. — 90% загальносоюзного виробництва)¹³⁵.

Центром металургійного машинобудування залишався Новокраматорський машзавод. Від середини 50-х рр. він випускав надпотужні гідравлічні преси силою до 75 тис. тонн. Продукція заводу експортувалася більш як у 20 країн, у тому числі в Японію, Францію, ФРН¹³⁶.

З 1952 р. в механічних цехах заводу ім. Ілліча налагоджувалося виробництво металургійного устаткування для власних потреб. У 1958 р. на базі цих цехів був створений Маріупольський завод важкого машинобудування, який освоїв виготовлення залізничного устаткування — вагонів та цистерн¹³⁷.

У 1956 р. в Радянському Союзі припинилося виробництво паровозів. Луганський паравозобудівельний завод кілька років освоював локомотиви нової конструкції і з 1959 р. почав серійно випускати магістральні тепловози.

Виробництво найбільш поширеної продукції машинобудування Донбасу змінювалося так (шт.)¹³⁸:

---

¹³⁵ Промышленность СССР. Статистический сборник. — М., 1964. — С. 260–261.

¹³⁶ Развитие экономики Донбасса за годы Советской власти. — Донецк, 1977. — С. 18–19.

¹³⁷ Донецкая область за годы Советской власти. — Донецк, 1977. — С. 14.

¹³⁸ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 346–347.

	1950 р.	1965 р.
металургійне устаткування (тис. тонн)	23,0	51,3
вугільні комбайни очисні	344	970
вугільні комбайни прохідницькі	–	20
електровози рудничні	523	947
шахтні підймальні машини	167	300
ковальсько-пресові машини	–	30
екскаватори	70	57
електродвигуни	–	4200
верстати металорізальні	1175	3745
локомотиви	393	1366

Розвитку донецької електроенергетики радянський уряд надавав пріоритетне значення. У 1954 р. стала до ладу Слов'янська ДРЕС у складі п'яти агрегатів потужністю 100 тис. кВт кожний. У 1955 р. увійшли до ладу діючих два чергові агрегати Миронівської ДРЕС, після чого вона досягла проектної потужності в 400 тис. кВт. У 1958 р. були здані в експлуатацію перші енергоблоки Старобешевської та Луганської ДРЕС¹³⁹. На початку 60-х рр. “Донбасенерго” стала найбільшою енергосистемою України, а по СРСР в цілому зайняла друге місце після “Мосенерго”. У 1965 р. на Старобешевській ДРЕС були введені в дію ще два енергоблоки, після чого її потужність стала дорівнювати 2,3 млн. кВт.

Хімічна промисловість до 1958 р. розвивалася уповільненими темпами, переважно за рахунок старих галузей. Травневий (1958 р.) пленум ЦК КПРС прийняв програму створення в СРСР “великої хімії”. Виділені державою в 1959–1963 рр. кошти на розвиток загальносоюзної хімічної промисловості в півтора рази перевищили капіталовкладення за попередні 40 років. Дві третини основних фондів хімічної промисловості були створені саме за ці п'ять років. До ладу стали 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв¹⁴⁰.

Хімічна індустрія України розвивалася по шляху реконструкції і розширення діючих підприємств. Капіталовкладення найчастіше використовувалися для будівництва нових цехів, а не для нарощу-

¹³⁹ Семешко Н.С., Бондаренко Я.И. Развитие электроэнергетики Донбасса за годы Советской власти. — Донецк, 1978. — С. 16.

¹⁴⁰ Герасимчук М.С., Кульчицький С.В. Розвиток хімічної промисловості України в семиріччі // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. — С. 75.

вання потужностей й удосконалення технологій в діючих цехах. Такий напрям капіталовкладень дозволяв здійснити якісні зміни в структурі галузі при максимальному заощадженні коштів.

Особливо великих змін зазнав Лисичанський хімічний комбінат. На створення великої хімії тут було вкладено за п'ять років 107 млн. руб. Передусім зріс випуск мінеральних добрив, поліпшився їх асортимент. Уперше в СРСР на комбінаті опанували технологію одержання ацетону з природного газу. Став до ладу комплекс цехів капролактаму. Швидко розвивався Рубіжанський хімічний комбінат — найбільший в СРСР по виробництву барвників для текстильної промисловості. Наприкінці семирічки комбінат давав п'яту частину загальносоюзного виробництва барвників усіх класів, у тому числі майже 100% найбільш прогресивних кубових барвників. На Горлівському азотнотуковому заводі в 1962–1964 рр. став до ладу комплекс цехів полістиролів¹⁴¹.

У середині 60-х рр. стала до ладу перша черга Північнодонецького заводу склопластиків. Була створена в ці роки промисловість гумово-технічних виробів.

Доволі суттєво відрізнялася динаміка сільськогосподарського сектору. У сільському господарстві 20-х рр. четверо українських селян годували одного міського жителя й одночасно сільськогосподарська продукція вивозилася в Росію та за кордон. Три наступні десятиліття супроводжувалися урбанізаційними процесами, і в середині 50-х рр. міське населення за чисельністю майже зрівнялося з сільським. Здавалося, що колгоспи могли б розв'язати продовольчу проблему, оскільки в село надійшла машинна техніка. Однак сільське господарство залишалося найслабшою гілкою командної економіки. У міру того, як збільшувалася кількість міських споживачів, сільськогосподарська продукція ставала все більш дефіцитною.

У добу М. Хрущова сільське господарство не було занедбаною галуззю. За 1953–1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС, присвячених розвитку цієї галузі, і ще на двох вона фігурувала поряд з іншими питаннями порядку денного. Відповідно в УРСР відбулося 14 пленумів ЦК КПУ, присвячених проблемам сільського господарства. Але розмови на пленумах ЦК слабо підкріплювалися фінансовими коштами. Якщо бюджетні кошти, призначені для розвитку української економіки в 1961–1965 рр., взяти за 100%, то вкладення в сільське господарство становили тільки 14,2%¹⁴².

¹⁴¹ Там само. — С. 77–78.

¹⁴² Даниленко В.М., Новохатько П.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України. — Т. 2. — К., 2011. — С. 412.

У динаміці сільськогосподарської продукції яскраво простежуються два різні за продуктивністю періоди: в 1950–1958 рр. — зростання на 65%, а в 1958–1964 рр. — на 3%¹⁴³. Різниця пояснювалася звивинами в аграрній політиці М. Хрущова. Після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС селу були надані податкові пільги і водночас держава почала платити за вирощений колгоспниками урожай справжню ціну. Це негайно позначилося на темпах зростання виробництва. Навпаки, після 1958 р. держава збільшила податки, підвищила ціни на промислову продукцію для села і стала давати менше коштів на його розвиток. Тепер її пріоритетом ставала “велика хімія”.

Під час візиту до США М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби. Після повернення він почав тиснути на партапарат, вимагаючи від нього розширення посівів кукурудзи. П. Шелест згадував, що на нараді партійно-господарського активу республіки у грудні 1961 р. Хрущов вимагав, щоб “у структурі посівних площ у всіх зонах України кукурудза займала не менше 35–40% посівних площ”. У 1955 р. посіви кукурудзи на зерно в Сталінській області дорівнювали 16,4% усіх посівних площ, збільшившись майже в два рази порівняно з попереднім роком, а в 1958 р. — 26%. У Ворошиловградській області на 1960-й рік вони становили 44,1%¹⁴⁴. Розширення посівів кукурудзи призводило до скорочення посівів пшениці. Під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи у посівах призводило до того, що худобу переводили на солону, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна.

Перебуваючи ще на чолі КП(б)У, Хрущов виступив з сумнівною ініціативою, яка набула всесоюзних масштабів. Він об’єднав три невеликі колгоспи на Сумщині в один, створив для нього сприятливі умови господарювання і почав організовувати, користуючись цим прикладом, “всенародний рух” за укрупнення колгоспів. 30 травня 1950 р. з’явилася постанова ЦК ВКП(б) “Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі”. Обкоми ВКП(б) і облвиконкоми зобов’язувалися “повести роботу з укрупнення дрібних колгоспів, які за розмірами закріплених за ними земель не можуть успішно розвивати громадське господарство і

¹⁴³ Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 169.

¹⁴⁴ Там само.

застосовувати сучасну машинну техніку”¹⁴⁵. На кінець 1950 р. в Україні залишилося 19 295 колгоспів (в 1940 р. — 28 374). Середній колгосп після кампанії укрупнення мав 285 дворів і 1 290 га посівних площ¹⁴⁶. А наприкінці 50-х рр. під приводом скорочення адміністративно-управлінського персоналу в Україні було об’єднано тисячі колгоспів. У 1960 р. функціонувало 9 634 укрупнених колгоспів. Як правило, один колгосп тепер об’єднував декілька населених пунктів. Одразу з’явилася проблема зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідації “неперспективних сіл”. Відповідні заходи здійснювалися під контролем райкомів партії з використанням демагогічних гасел про ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом. Фактично ж укрупнення колгоспів украй несприятливо позначилося на економіці сільського господарства і побуті селян. За винятком окремих “маяків”, для яких штучно створювалися найсприятливіші умови, сільські населені пункти поступово деградували. У колгоспів не було коштів, щоб перетворювати свої села в “агроміста” — будувати багатоквартирні будинки, споруджувати водогони, каналізацію, палаци культури і театри.

Процес укрупнення колгоспів на Донбасі відбувався посиленими темпами. Якщо в Сталінській області на початку 1950 р. налічувалося 1 117 колгоспів, то в 1955 р. їх залишилося тільки 480. Відповідно кількість колгоспів у Ворошиловградській області зменшилася з 1 004 до 466. Середній розмір колгоспу в регіоні після укрупнення дорівнював від 2 440 до 2 620 га. Основною організаційною ланкою в рослинництві стала рільнича бригада. До укрупнення на одну бригаду припадало 683 га ріллі, а потім — 1 253 га. У більшості об’єднаних колгоспів були створені дві-три великі рільничі бригади, які обслуговувалися, як правило, двома тракторними бригадами¹⁴⁷.

На грудневому (1957 р.) пленумі ЦК Компартії України, який відбувався з участю першого секретаря ЦК КПРС, М. Хрущов приголошав усіх новою ідеєю — передати техніку МТС колгоспам: “Чи б не було справедливо піти на те, щоб деяким колгоспам передати техніку МТС? Коли земля і техніка будуть знаходитися в руках одного господаря, тоді всі машини використовуватимуться більш

---

¹⁴⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 3. — М., 1958. — С. 500.

¹⁴⁶ Народне господарство УРСР в 1962 році. Статистичний щорічник. — К., 1963. — С. 316.

¹⁴⁷ Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства. — М., 1957. — С. 68.

продуктивно”¹⁴⁸. Ідея була втілена в життя майже блискавично, притому не для “деяких колгоспів”, а в усьому сільському господарстві. У травні 1958 р. з’явився закон, за яким замість МТС створювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися ремонтні та постачальницькі функції. Колгоспи повинні були купувати в них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку за цінами, які досить швидко зростали, щоб закрити дірки в державному бюджеті.

МТС були на цілковитому державному забезпеченні, а колгоспи платили за їхні послуги натуроплату з урожаю. Під час реорганізації МТС в РТС техніка продавалася колгоспам за завищеними цінами. У 1960 р. середній прибуток на один колгосп дорівнював у Донецькій області 415 тис. руб., а трактор С-80 коштував 32,7 тис. руб. Через відсутність грошей колгоспи частіше за все не могли викупити техніку, або купували настільки зношені машини, що користуватися ними ставало неможливим. Послуги РТС теж дорожчали рік від року¹⁴⁹.

Сільськогосподарське виробництво на Донбасі розвивалося таким чином (в тис. тонн)¹⁵⁰:

	Зерно	Соняшник	Картопля	Овочі
1956 р.	1948	320	418	605
1961 р.	2493	462	377	727
1966 р.	2761	589	579	819
1966 р. в % до 1956 р.	141,8	184,1	138,6	135,4

Виробництво сільськогосподарської продукції не встигало за швидкими темпами урбанізації. Уперше це чітко виявилось під час посухи 1963 р. Цього року, як і в 1946–1947 рр., в містах вирости довжелезні черги за хлібом. “Справи наші у сільському господарстві плачевні, якщо не гірше”, — записав перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест у своєму щоденнику в листопаді 1963 р.¹⁵¹ Щоб запобігти голоду, радянський уряд змушений був закупити в Північній Америці колосальну кількість зерна вартістю в мільярд

¹⁴⁸ Зеленин І.Е. Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство. — М., 2001. — С. 115.

¹⁴⁹ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 141.

¹⁵⁰ Там само. — С. 359.

¹⁵¹ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, матеріали. — К., 2003. — С. 164.

доларів. Відтоді незалежно від погодних умов, які склалися порізно, Радянський Союз потрапив у залежність від імпорту хліба, з якої вже не зміг звільнитися.

Економіка Донбасу доби “застою”. Наростання системної кризи радянського ладу. Планова економіка давала можливість керівникам Радянського Союзу концентрувати максимум ресурсів на розв’язанні невеликої кількості завдань. У повоєнні роки першочерговим завданням було створення ракетно-ядерного щита. У другій половині 50-х — першій половині 60-х рр. таким завданням стало нарощування під прикриттям космічної гонки постійно вдосконалюваних зразків ракетної техніки і ядерних боєприпасів.

Проте конкурувати з потужною економікою країн Заходу радянська система господарювання не могла. Здебільшого практикувалося копіювання технологій, уже розроблених в розвинутих країнах Заходу. Копіювання не завжди було вдалим, як показала хрущовська програма створення “великої хімії”. Побудований “під ключ” іноземними фахівцями комплекс цехів капролактама на Сіверськодонецькому хімкомбінаті “доводився до пуття” протягом багатьох років. Імпорт устаткування і технологій, який підвищував технічний рівень пов’язаних з ВПК виробництв, гальмувався спеціальним комітетом при НАТО.

Криза, яка стала відчуватися в добу пізньої сталінщини, була призупинена реформами М. Хрущова. Деяка модернізація радянського ладу дала змогу отримати позитивні результати в ракетно-космічному змаганні з США, розвитку науки, піднесенні добробуту населення. Проте жодна з реформ не заходила так далеко, щоб уплинути на внутрішню суть комуністичного устрою й відповідної йому директивної економіки. Ті реформи, які порушували цілісність держави-комуни, наступники М. Хрущова скасували. Політичний і соціально-економічний розвиток країни відбувався під знаком наступу сталіністів, тобто тих політичних діячів, які вважали будь-які реформи шкідливими.

Могутня пропагандистська машина переконувала радянських людей у тому, що все, мовляв, добре, країна розвивається прогнозовано, є певні труднощі зростання, але їх можна подолати. Проте під поверхнею відносно стабільного існування вирували руйнівні процеси. Можливості екстенсивного, тобто кількісного зростання економіки невідворотно згорталися.

Період у житті радянських республік між правлінням М. Хрущова і М. Горбачова публіцисти назвали “застоем”. Цей термін досить точно відбиває основну рису доби, коли одна за одною

минали п'ятирічки, не залишаючи сліду в пам'яті людей. Однак саме в ці відносно спокійні часи нагромадилися передумови подій, у результаті яких радянський лад швидко зник разом з наддержавою і державною партією, залишивши суспільству у спадщину важкі для розв'язання проблеми в усіх галузях життя.

Підвищення продуктивності праці або зменшення матеріаломісткості виробництва, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали, як і раніше, другорядну роль у радянській економіці. Промисловість розвивалася переважно за рахунок залучення додаткових кількостей сировини та робочої сили, створення нових потужностей. Інтенсивним шляхам розвитку перешкоджала несприйнятливість виробництва до модернізації. Новітню техніку доводилося “впроваджувати” (по-російськи: “внедрять”): це слово вказувало на необхідність застосування силових засобів. Відсутність конкуренції призводила до стагнації виробництва. Оскільки можливості додаткового залучення у виробництво сировини та робочої сили поступово вичерпувалися, темпи промислового зростання скорочувалися.

Ця закономірність була характерною для всієї радянської промисловості. Однак в Україні падіння темпів економічного росту було особливо помітним. Середньорічні темпи економічного розвитку УРСР за п'ятирічками виглядали так (у відсотках)¹⁵²:

	1966– 1970 рр.	1971– 1975 рр.	1976– 1980 рр.	1981– 1985 рр.
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капітальні вкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

Наведені дані показують, що внаслідок вичерпання можливостей екстенсивного розвитку всі показники господарювання в українській економіці неухильно погіршувалися. Економічна криза в Україні була частиною системної кризи комуністичного ладу, який не міг пристосуватися до параметрів постіндустріального сус-

¹⁵² Кульчицький С.В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу // Новітня історія України. 1900–2000. — К., 2002. — С. 489.

пільства, що формувалося у провідних країнах світу. Донецька економіка вугілля і сталі особливо стрімко відставала від вимог, які висувалися науково-технічною революцією.

Динаміка показників вищенаведеної таблиці переконливо обґрунтовує раціональність нелегкого рішення останнього генсека КПРС М. Горбачова відмовитися від спроб економічних реформ на існуючій політичній базі і зробити спробу кардинального реформування ленінсько-сталінської держави-комуни. Однак перехід “перебудовної” політики Кремля в 1987 р. у фазу політичного реформування виявився таким же невдалим, як і спроби домогтися “прискорення” розвитку економіки в 1985–1986 рр. Радянський лад реформуванню не піддавався.

Аналізуючи дані всесоюзних переписів населення, ми бачимо, як стрімко розвивалися на Донбасі урбанізаційні процеси¹⁵³:

	Чисельність населення Донбасу в тис. осіб	У тому числі кількість міського населення	
		в тис. осіб	у відсотках
1959 р.	6714	5600	83,5
1970 р.	7643	6546	85,5
1979 р.	7946	6955	87,5
1989 р.	8199	7293	89,0

За 30 років кількість міських поселень зросла з 314 до 330, у тому числі міст — з 61 до 87. Кількість селищ міського типу скоротилася з 253 до 243¹⁵⁴. За кількістю населення міста Донбасу розподілялися таким чином¹⁵⁵:

Градації чисельності	Кількість міст		Населення міст	
	всього міст	у % до підсумку	тис. осіб	у % до підсумку
Від 5 до 20 тис. осіб	32	36,8	536	8,0
Від 20 до 50 тис. осіб	25	28,8	714	10,6
Від 50 до 100 тис. осіб	16	18,4	1114	16,6
Від 100 до 500 тис. осіб	12	13,8	2732	40,6
Понад 500 тис. осіб	2	2,2	1628	24,2
Всього	87	100,0	6724	100,0

¹⁵³ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). — Донецьк, 2010. — С. 87.

¹⁵⁴ Там само. — С. 308.

¹⁵⁵ Івченко А. Міста України. Довідник. — К., 1999. — С. 42–48.

Переважає більшість міст (84%) мала менше 100 тис. населення в кожному. Дві третини міського населення регіону зосереджувалося в менш ніж півтора десятках міст (Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Горлівка, Луганськ, Кадіївка, Лисичанськ, Краматорськ, Слов'янськ, Алчевськ, Єнакієве, Констянтинівка, Красний Луч).

Переважну більшість міського населення становив робітничий клас. Темпи його зростання були істотно меншими, ніж у попередні періоди внаслідок того, що масштаби нового промислового будівництва в регіоні істотно скоротилися. Крім того, скоротилося поповнення робітничого класу за рахунок молоді внаслідок зменшення природного приросту населення. В структурі робітничого класу істотно зменшилася частка шахтарів, що було пов'язане не стільки із зростанням продуктивності праці, скільки із закриттям нерентабельних шахт. Чисельність металургів залишалася більш-менш незмінною, а питома вага працівників машинобудування і металообробки зростала. Основною формою поповнення кадрів робітничого класу був самостійний набір робочої сили підприємствами.

Починаючи з 70-х рр. для Держплану СРСР стали пріоритетними в добуванні палива східні регіони країни. Національна політика не відігравала ролі у визначенні цього пріоритету. Донбас не міг зрівнятися з Кузбасом, де величезні поклади високоякісного кам'яного вугілля іноді можна було добувати навіть відкритим способом. Родовища нафти й газу в Україні поступово вичерпувалися, а геолого-розвідувальні роботи згортали, бо треба було розробляти нововідкриті родовища енергоносіїв у Західному Сибіру — одні з найбільших у світі. Лише електроенергетика, передусім атомна, розвивалася в Україні стрімкими темпами. Нові потужності споруджувалися з розрахунком на задоволення потреб сусідніх країн Ради економічної взаємодопомоги. Радянський Союз став залежати від них в імпорті продукції сільського господарства, а тому повинен був розвивати експорт електроенергії, нафти і газу. Передавати електроенергію на відстані було зручніше за все з території України.

Структура видобутку палива змінювалася в Радянському Союзі таким чином (у перерахунку на умовне, у відсотках)¹⁵⁶:

---

¹⁵⁶ Угольная промышленность СССР. Обобщение и систематизация производственно-технической отчетности по предприятиям и объединениям за 1986 г. — Т. 1, М., 1987. — С. 45.

	1965 р.	1975 р.	1980 р.	1985 р.
вугілля	42,7	30,0	25,2	22,7
нафта	35,8	44,7	45,2	39,8
газ	15,5	21,8	27,1	35,6
інші види палива	6,0	3,5	2,5	1,9

Бачимо, що зміни в структурі видобутку палива вражаючі, але їх треба пояснити.

Відірваний від ринку директивний механізм радянського господарювання ґрунтувався на нормативах, що доводилися до підприємств як обов'язкові. Для значної частини виробництв норми раціонального використання палива, сировини та матеріалів не визначалися через технологічні труднощі. У багатьох випадках перегляд норм не встигав за змінами в технічному рівні виробництва. Сам по собі перегляд мільйонів нормативів був надзвичайно трудомісткою справою, хоча по всій країні створювалися сотні автоматизованих систем управління (АСУ). Часто директивні нормативи не використовувалися через відсутність прямої матеріальної зацікавленості в цьому з боку виробничих колективів. Масові громадські огляди економії ресурсів були пропагандистськими заходами й не могли вплинути на показники виробництва. Тому матеріаломісткість продукції зростала, а фондовіддача, тобто вироблений національний дохід у розрахунку на рубль виробничих фондів (задіяних у виробництві устаткування, сировини, палива, матеріалів) неухильно знижувався. Усупереч закликам компартійних ідеологів економіка не бажала бути економною.

Керманічі радянської держави над усе цінували в плановій економіці лише одну її рису: абсолютну підпорядкованість їхній волі. Головним завданням радянської промисловості вони вважали постійне нарощування озброєнь і передусім — ракетно-ядерного потенціалу. Військово-промислова комісія при Раді міністрів СРСР на чолі з Д. Устиновим турбувалася про те, щоб задовольнити всі потреби швидко зростаючого військово-промислового комплексу. Внаслідок цього структура виробництва дедалі більше деформувалася. На непродуктивне нагромадження, тобто на ВПК спрямовувалося все більше людських і матеріальних ресурсів. Коли пізніше став можливим доступ до суворо засекречених статистичних даних, з'ясувалося, що в 1989 р. "оборонна" складова дійшла до 52% ви-

робленого валового національного продукту і до 73% національного доходу СРСР¹⁵⁷.

У провідних країнах світу фонд заробітної плати поглинав дві третини національного доходу, тоді як в СРСР — тільки третину. Проте навіть за рахунок жорсткого обмеження життєвого рівня населення мілітаризація економіки в таких захмарних масштабах неминуче мала призвести до економічного краху. Радянському Союзу продовжила життя на 20 років енергетична криза, яка спалахнула у світі в 70-х рр. Керівникам КПРС тоді вдалося максимальною мірою залатати дірки у витратній частині державного бюджету, використовуючи кризові явища у світовій економіці. За 1971–1980 рр. видобуток нафти у Західному Сибіру зріс з 31 до 312 млн. тонн, а видобуток газу — з 9,5 млрд. до 156 млрд. кубометрів. Через побудовані нафто- і газопроводи до кордонів з європейськими країнами енергоносії пішли на експорт, що забезпечила Радянському Союзу мільярди “нафтодоларів”.

Питома вага вугілля у загальносоюзному нафтовому балансі знижувалася не за рахунок скорочення вуглевидобутку, а внаслідок випереджаючих темпів видобутку нафти і газу. Радянська економіка все ще знаходилася в індустріальному суспільстві вугілля і сталі, тоді як економіка провідних країн світу перейшла в постіндустріальну добу, внаслідок чого й виник посилений світовий попит на нафту і газ. Виходило так, що розвитком вуглевидобутку СРСР задовольняв внутрішній попит на паливо, а розвитком нафто- і газовидобутку — переважно світовий попит.

У вугільній промисловості Донбасу ця закономірність виявлялася особливо виразно. Вугілля тут видобувалося, перш за все, для задоволення попиту місцевої металургійної промисловості і електроенергетики. Ці галузі потребували його у зростаючих кількостях, хоч умови видобутку на Донбасі погіршувалися з кожним роком. Донбас втрачав значення “Всесоюзної кочегарки”. Його питома вага в загальносоюзному вуглевидобутку постійно скорочувалася (в млн. тонн і відсотках)¹⁵⁸:

---

¹⁵⁷ Быстрова И.В., Рябов Г.Е. Военно-промышленный комплекс СССР // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Под ред. Ю. Афанасьева. — Т. 2. — М., 1997. — С. 206.

¹⁵⁸ Угольная промышленность СССР. Обобщение и систематизация производственно-технической отчетности по предприятиям и объединениям за 1986 г. — Т. 1, М., 1987. — С. 46–57.

	Український Донбас	СРСР в цілому	%
1965	172,0	577,7	29,8
1970	183,8	624,1	29,5
1975	184,8	701,2	26,4
1980	172,4	716,8	24,1
1985	167,6	726,4	23,1

З кожною новою п'ятирічкою собівартість донецького вугілля зростала. Щоб видобути паливо, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари. Недостатня технічна оснащеність позначалася не лише на продуктивності, але й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їх життю. Коли запаси вугілля на верхніх горизонтах вичерпувалися, шахтарям доводилося спускатися за високоякісним вугіллям до нижчих горизонтів, розташованих іноді на кілометрових глибинах. Тут безпечні умови праці не завжди вдавалося створити навіть за допомогою високої технічної оснащеності вуглевидобутку.

Частка України в загальносоюзних капіталовкладеннях в 70-х рр. упала майже вдвічі порівняно з 60-ми роками. У галузях, де масштаби нового капітального будівництва були невеликими, оновлення машин та устаткування могло відбуватися тільки за рахунок фонду реновації. Коли ж Держплан забирав цей фонд, аби використати його в інших регіонах або в інших галузях, технічний рівень пограбованих галузей стрімко знижувався. Умови виробництва на Донбасі погіршувалися не тільки через те, що основні капіталовкладення в розвиток вуглевидобутку скеровувалися у перспективний Кузбас. Частина утворюваного в Донбасі амортизаційного фонду також використовувалася в Кузбасі.

Виробничі потужності українських шахт в 1966–1979 рр. зростали. За цей час було виведено з експлуатації шахти загальною потужністю 58,8 млн. тонн вугілля, але введено нові шахти або збільшено потужність існуючих на 98,3 млн. тонн. У 1975 р. в системі Мінвуглепрому УРСР працювало три шахтобудівні комбінати з 14 трестами, в яких було задіяно 58,6 тис. працівників¹⁵⁹. Однак в 1981–1985 рр. капіталовкладення на шахтобудування були різко скорочені, а в 1985 р. будівництво шахт зовсім припинилося, і кадри

¹⁵⁹ Колесов О. Проблеми розвитку вугільної промисловості // Віче. — № 15. — серпень 2008 р.

шахтобудівників розпорошилися. В першій половині 80-х рр. було введено потужностей на 20 млн. тонн, а вибуло — на 32,2 млн.¹⁶⁰

Мінвуглепром України на початку 1986 р. здійснив інвентаризацію основних виробничих фондів, яка показала цілком незадовільний технічний стан шахтного устаткування. Якщо в 1970 р. 36% працювали без реконструкції понад 20 років, то в 1985 р. частка таких шахт подвоїлася, дійшовши до 72%¹⁶¹.

Понад 90% донецьких шахт були небезпечні за метаном. У 80-х рр. метановідділення сягало 4 млрд. кубометрів на рік. Основним засобом боротьби з виділенням метану, пилу і тепла була вентиляція. Але парк вентиляторів головного провітрювання застарів на 60% шахт¹⁶².

На початок 1990-х рр. в 38 шахтах Донбасу глибина розробки перевищувала кілометр, а 61% всіх шахт добували вугілля з глибини більше 600 м. Без охолодження повітря температура на цих глибинах підвищувалася до 40 °С. На більш глибоких шахтах (ім. А. Скочинського, ім. В. Бажанова, ім. А. Засядька та ін.) температура сягала 38–40 °С навіть за умови користування потужними установками кондиціонування повітря¹⁶³.

Закономірним наслідком зношеності шахтного обладнання і використання застарілої, ненадійної техніки була аварійність. У 1965 р. на шахтах Донецької області загинув 361 шахтар, в 1970 р. — 296, в 1989 р. — 157¹⁶⁴. Видобуток одного мільйона тонн вугілля вимагав двох людських життів. На деяких горлівських шахтах ціна вугілля була десятикратно більшою¹⁶⁵.

Металургійна промисловість — найбільш капіталомістка, і тому двократне зниження частки України в капіталовкладеннях у 1970-х рр. вкрай негативно позначилося на цій галузі. Навіть амортизаційні кошти, які залишалися у розпорядженні підприємств для фінансування капітальних і поточних ремонтів, не можна було “отоварити” в умовах надцентралізованої радянської економіки. Досить характерною була пікіровка П. Шелеста і О. Шелепіна на політбюро ЦК КПРС у 1965 р. Пізніше Шелест так розповідав про неї: “Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–

¹⁶⁰ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — Донецьк, 2001. — С. 121.

¹⁶¹ Там само. — С. 122.

¹⁶² Там само. — С. 195.

¹⁶³ Там само. — С. 194.

¹⁶⁴ Амоша А.И., Мартьянова Е.В. Анализ экономического ущерба от аварий на шахтах Донецкой области. — Донецк, 1995. — С. 19.

¹⁶⁵ Бурносков В.Ф. Соціально-економічне становище та політичне життя в Донбасі (1989–1994 рр.). — Донецьк, 1995. — С. 31.

15 тис. тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що нема. Тоді ми з І.П. Казанцем, головою Ради міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе, що вони виробляють понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їм той надлишок для ремонтів цехів. Так і зробили. І це Шелепін назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого спитають — з держпланівського столоначальника чи з нас?”¹⁶⁶

Масштабного капітального будівництва в металургії Донбасу не спостерігалось, але оновлення виробництва відбувалося безупинно. Зокрема, на заводах Донецької області за 20 років частка устаткування, переведеного на прогресивні технологічні методи, істотно зросла (у відсотках)¹⁶⁷:

	1965 р.	1975 р.	1985 р.
Питома вага доменних печей, переведених на роботу з підвищеним тиском газу під колошником (за обсягом печей)	81,6	93,8	95,5
Питома вага доменних печей, що працювали із застосуванням природного газу	89,3	92,9	92,6
Питома вага виплавки чавуну із застосуванням кисню	31,8	86,7	85,9
Питома вага мартенів, що працювали з дуттям збагаченим киснем (по виплавці сталі)	61,8	82,2	96,9
Питома вага виплавки мартенівської сталі із застосуванням природного газу	83,3	95,0	97,8

¹⁶⁶ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 654–655.

¹⁶⁷ Донецкая область за 70 лет. Статистический сборник. — Донецк, 1987. — С. 22.

Тим не менш, основні фонди металургійних підприємств старіли. У 1965 р. середній вік коксових батарей становив 12,7 роки, а в 1985 р. — 21,3 роки. Питома вага коксових батарей, які працювали більше 25 років (за норми амортизації — не більше 15 років) на початок 1986 р. дорівнювала 34,2%. Тоді майже 67% доменних печей в експлуатації відпрацювали свій ресурс, мартенівських печей — 91%, прокатних станів — 79%.

Електроенергетика України користувалася, як уже зазначалося, більшою увагою з боку радянського уряду. З другої половини 60-х рр. в Донбасі було взято курс на реконструкцію наявних електростанцій, а не на будівництво нових. Власне, цей курс назвати реконструкцією можна було лише умовно: надпотужні енергоблоки споруджувалися на існуючих ДРЕС. Зокрема, на Старобешевській ДРЕС у 1965 р. були введені в експлуатацію два блоки по 200 тис. кВт, внаслідок чого загальна потужність електростанцій зросла до 2,3 млн. кВт. Такої ж потужності після реконструкції досягла Луганська ДРЕС у 1969 р. На Слов'янській ДРЕС у 1967 р. було змонтовано перший в СРСР енергоблок потужністю 800 тис. кВт, а в 1971 р. — такий же, після чого загальна потужність електростанцій досягла 2,1 млн. кВт. У 1973 р. стала до ладу Вуглегірська ДРЕС у складі чотирьох енергоблоків потужністю по 300 тис. кВт кожний. Через чотири роки її потужність досягла 3,6 млн. кВт, коли стали до ладу три енергоблоки по 800 тис. кВт. У 1977 р. було введено в дію лінію електропередач Донбас-Західна Україна, що забезпечило можливість експорту електроенергії в країни РЕВ.

У 80-х рр. темпи енергобудівництва в Донбасі різко скоротилися, тому що наявні капіталовкладення стали використовуватися на спорудженні АЕС у Правобережній Україні і гідроелектростанцій у східних регіонах СРСР. Одразу виникла проблема виведення з експлуатації багатьох агрегатів на діючих ДРЕС і навіть закриття деяких електростанцій (зокрема, Зуївської-1 і Штерівської) внаслідок їх цілковитого фізичного зносу. Щоб компенсувати скорочення генеруючих потужностей у системі “Донбасенерго”, була висунута пропозиція спорудити найбільшу в світі АЕС потужністю від 8 до 10 млн. кВт в районі Новоазовська. У січні 1981 р. проект Новоазовської АЕС був розглянутий в Донецьку з негативним результатом. Бралися до уваги техногенне перевантаження на природу Донбасу, необхідність збереження курортної зони на узбережжі Азовського моря, перенаселеність району. Проектувальникам запропонували підібрати інше місце для АЕС на відстані у двох десятках кілометрів від узбережжя. Нова прив'язка проекту до місцевості дала

негативний за техніко-економічними параметрами результат, внаслідок чого проектувальники Міністерства електроенергетики та електрифікації СРСР почали шукати інше місце для побудови суперстанції. Згодом у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС будівництво нових атомних станцій припинилося, і Донбас залишився сам на сам з нерозв'язаною проблемою скорочення генеруючих потужностей¹⁶⁸.

Хімічна промисловість Донбасу за останні 15 років існування СРСР не досягла особливих успіхів. Це переконливо засвідчує динаміка випуску головних видів продукції галузі (в тис. тонн)¹⁶⁹:

Продукція	1975 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
мінеральні добрива (100% живильних речовин)	1173	1141	1333	1128
сода каустична	54	34	22	18
сода кальцинована	460	289	473	452
пластмаси і смоли	125	178	328	369
синтетичні фарбники	33,8	27,9	20,3	20,8
лакофарбові матеріали	46,8	53,9	58,0	72,7

“Велика хімія” нерідко створювалася шляхом закупівлі підприємств “під ключ” у західних партнерів. Коли ж іноземні інженери налагоджували технологічний процес і здавали діюче виробництво місцевим фахівцям, вони не могли в силу різних причин ефективно використовувати закуплену техніку: або не вистачало знань, або вітчизняні напівпродукти були не тієї якості, або справи заважали організаційні огріхи. Копіювання чужої технології не завжди давало позитивний результат. Часом не вдавалося створити умови для виникнення хімічної реакції, яка лежала в основі технологічного процесу. Наприклад, на Рубіжанському хімкомбінаті виробництво кубових фарбників треба було освоїти за 18 місяців. Однак працівники комбінату через чотири роки спромоглися опанувати випуск продукції менш ніж на третину від проектної потужності¹⁷⁰.

Машинобудування за кількісними і якісними параметрами істотно відставало від рівня провідних країн світу. Тому з прого-

¹⁶⁸ Подкорытов Н. Как мы не построили Новоазовскую АЭС // Наш край. — 1999. — № 13. — С. 3–5.

¹⁶⁹ Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 342, 345.

¹⁷⁰ Экономика отраслей народного хозяйства Донбасса. — М., 1974. — С. 156.

лошенням курсу на “перебудову” капіталовкладення в цю галузь були істотно збільшені. Зокрема, в розвиток машинобудівних підприємств Донбасу було спрямовано в 1985 р. 119,6 млн. руб., а в 1989 р. — 143,4 млн., тобто на чверть більше¹⁷¹.

Домагаючись поліпшення якості продукції, радянський уряд в 1986 р. впровадив систему державного приймання виробів. Однак якість продукції галузі не зростає. В структурі радянського експорту машинобудування займало лише 9%. Кількісні параметри галузі теж залишалися нестабільними, як показує асортимент машинобудівельної продукції Донбасу за 15 років¹⁷²:

продукція	вимірник	1975 р.	1980 р.	1985 р.	1990 р.
локомотиви	шт.	1309	1311	1398	1013
вагони вантажні	шт.	4083	1829	3116	3401
металорізальні верстати	шт.	6505	6156	6251	5805
електродвигуни	шт.	9503	10148	13189	14493
силові трансформатори	тис. кВА	749	957	974	1615
прокатне устаткування	тис. тонн	47,1	47,0	45,4	40,0
хімічне устаткування	млн. руб.	10,5	12,8	16,4	18,2
машини сільськогосподарські	млн. руб.	20,3	22,6	16,2	36,8

Ситуація в сільському господарстві погіршувалася швидше, ніж у промисловості. Щоправда, нові керівники країни після усунення від влади М. Хрущова звернули першочергову увагу саме на сільське господарство. У листопаді 1964 р. були скасовані укази 1958–1963 рр.: про заборону утримувати худобу громадянам, які проживали в містах та робітничих селищах; про обмеження норм утримання худоби в особистій власності сільських жителів, які не були членами колгоспу; про підвищення оподаткування власників худоби, які не займалися “суспільно корисною працею”; про підвищені податки з громадян, які утримували худобу “з метою особистого збагачення”.

Скасування цих указів свідчило про те, що вище партійне керівництво починало заплющувати очі на вимоги комуністичної доктрини і більш прагматично ставитися до присадибного госпо-

¹⁷¹ Экономические доклады и записи по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Статистический сборник. — Часть 1. — Донецк, 1990. — С. 47.

¹⁷² Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 347–348.

дарства, яке задовольняло потреби міських жителів у продукції тваринництва, а селянам давало можливість підробітку. Лише у хворобливій уяві наскрізь заідеологізованого М. Хрущова могли виникнути побоювання щодо “особистого збагачення” селян, які одержували копійки за працю в колгоспах або радгоспах.

Проте проявлений прагматизм усе-таки був непослідовним. Обмеження на утримання худоби зберігалися. Зокрема, громадяни, які не були членами колгоспів, за указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1964 р. не могли мати більше однієї корови та сім'ю, однієї свиноматки з приплодом, двох десятків бджолиних вуликів. Стежили за тим, щоб “збагачення”, яке було результатом власної праці, не переходило певної межі.

Земельні органи повернули населенню України більшу частину відібраної в роки правління М. Хрущова присадибної землі. Незважаючи на відсутність техніки, на присадибних ділянках населення вирощувало і постачало на ринки чверть загальної кількості овочевої продукції, що споживалася в Україні, третину всього обсягу виробництва м'яса, сала, молока і фруктів, більш ніж половину картоплі¹⁷³.

Ця статистика вичерпно характеризує економічну неефективність колгоспного ладу.

У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений розгляду ситуації в сільському господарстві. Було визнано, що сільськогосподарська семирічка 1959–1965 рр. провалилася: надої молока практично не зросли, а середньорічне виробництво зерна скоротилося. Сільськогосподарська галузь залишалася збитковою, незважаючи на підвищення в 1962 р. заготівельних цін на м'ясо-молочну продукцію. Тому пленум ЦК санкціонував зміну планування закупівель сільськогосподарської продукції. Замість щорічних планів з додатковими завданнями, які інколи перевищували план, встановлювався розрахований на шість років стабільний план. План продажу державі зерна і продукції тваринництва зменшився, а закупівельні ціни збільшилися. На поставки надпланового хліба встановлювалася надбавка — 50% основної ціни. Вважалося, що за цих умов колгоспи розширять зернове виробництво й відпаде потреба імпортувати хліб. Однак Радянський Союз так і на звільнився від імпоротної залежності по хлібу та інших видах продовольства до кінця свого існування.

---

¹⁷³ *Кульчицький С.В.* Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х — перша половина 80-х років // *Новітня історія України. 1900–2000.* — С. 483.

Сільське господарство України традиційно було розвинутим. Республіка давала більш ніж половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів і овочів. Частка капіталовкладень у сільське господарство у дев'ятій, десятій та одинадцятій п'ятирічках становила в Україні 27–28% загального обсягу капіталовкладень. Частка держави в цих капіталовкладеннях зростала¹⁷⁴:

п'ятирічки	всього капіталовкладень млн. руб.	у тому числі			
		держави		колгоспів	
		млн. руб.	%	млн. руб.	%
VIII (1966–1970)	11 664	4683	40	6981	60
IX (1971–1975)	18 655	8186	44	10 469	56
X (1976–1980)	22 394	10 544	47	11 850	53
XI (1981–1985)	23 033	11 460	50	11 573	50

Якщо проаналізувати динаміку капіталовкладень на об'єкти виробничого призначення в сільському господарстві Донецької області, то побачимо ту ж саму зміну ролі держави і колгоспів в інвестиціях, хіба що держава від початку відігравала в розвитку галузі більш помітну роль¹⁷⁵:

п'ятирічки	всього капіталовкладень млн. руб.	у тому числі			
		держави		колгоспів	
		млн. руб.	%	млн. руб.	%
VIII (1966–1970)	644	296	46,0	348	54,0
IX (1971–1975)	1059	536	50,7	523	49,3
X (1976–1980)	1274	661	51,9	613	48,1
XI (1981–1985)	1293	672	52,0	621	48,0
XII (1986–1990)	1554	821	52,9	733	47,1

Прагнучи подолати ускладнення з постачанням продовольства постійно зростаючому населенню міст, які були наслідком економічної неефективності колгоспного ладу, в Кремлі робили спроби форсувати імпорту всього спектру сільськогосподарських товарів, а тому не жалкували капіталовкладень на приріст промислових

¹⁷⁴ *Городній В.В.* Індустріалізація сільського господарства // Історія народного господарства Української РСР. — Т. 3, книга друга. — К., 1987. — С. 113.

¹⁷⁵ *Саржан А.О.* Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. — С. 362.

потужностей, призначених добувати шляхом експорту енергоносіїв кошти на їх закупівлю. Від часів М. Хрущова, який зайнявся освоєнням цілинних і перелогових земель, компартійно-радянські можновладці усвідомлювали, що тримати курс на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва — справа ненадійна. Проте зростаюча питома вага держави в капіталовкладеннях для села на виробничі цілі, засвідчувала, що певні сподівання влада поклала й на приріст власної сільськогосподарської продукції.

В Донецькій області, як і в цілому по Україні, в XI п'ятиріччі капіталовкладення зросли порівняно з VIII-ою у два рази. Це знаходило відображення у зростаючому споживанні сільським господарством електроенергії, мінеральних добрив, гербіцидів, використанні техніки. Виробництво продукції рослинництва на Донбасі помітно зросло (в тис. тонн)¹⁷⁶:

Роки:	зерно	соняшник	картопля	овочі
1966	2761	589	579	819
1971	3218	539	552	912
1976	3579	465	536	1036
1981	3208	437	544	1026
1986	4216	545	531	1004
1990	5224	653	518	982

Так само серйозною увагою користувалося тваринництво, оскільки потреби в м'ясо-молочній продукції зростали. Щоправда, збільшення поголів'я худоби в селах за чверть століття не було аж таким переконливим: ця галузь була трудомісткою, а село рік за роком втрачало працівників, і не тільки внаслідок урбанізації, але й через постійне зниження народжуваності. Чисельність худоби в усіх категоріях господарств Донецької і Луганської областей змінювалася таким чином (в тис. голів)¹⁷⁷:

Роки:	Велика рогата худоба	У тому числі корови	Свині	Вівці і кози
1	2	3	4	5
1966	1786,1	667,5	1495,3	516,5
1971	1818,8	714,4	1685,6	489,3

¹⁷⁶ Там само. — С. 359.

¹⁷⁷ Там само. — С. 371.

1	2	3	4	5
1976	1940,8	721,3	1297,3	512,2
1981	2088,9	786,8	1668,6	542,0
1986	2082,2	739,9	2486,5	575,2
1990	1977,9	694,5	1662,9	552,4

Запровадження новітніх технологій, особливо у птахівництві радгоспів, давало можливість навіть за недостатнього нарощування поголів'я одержувати непоганий кінцевий результат. Донбас продукував тваринницьку продукцію у зростаючих кількостях (усі категорії господарств)¹⁷⁸:

Роки	М'ясо, тис. тонн	Молоко, тис. тонн	Яйця, млн. шт.
1966	209,1	1529,7	748,0
1971	259,7	1784,2	1235,1
1976	285,8	1821,6	1552,1
1981	321,4	1838,5	1873,2
1986	389,1	1980,1	2124,5
1990	456,8	2121,7	2376,3

Продовольче становище України було істотно кращим, ніж становище багатьох російських регіонів з малорозвинутим сільським господарством. Це пояснювалося тільки однією обставиною: можливістю колгоспників або тих робітників, які теж мали присадибні господарства, продавати частину виробленої продукції на вільному ринку. Однак присадибні господарства не могли задовольнити всіх потреб міських споживачів, а продукція колгоспно-радгоспного виробництва розподілялася централізовано і в основній своїй частині — за межі України. П. Шелест у жовтні 1968 р. занотував у щоденнику: “У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій “зацентралізованій” системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва —

¹⁷⁸ Там само. — С. 373.

навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, “господа” країни, тримаємо на мінімального пайку”¹⁷⁹. Становище аніскільки не змінилося наприкінці 80-х рр.: агропромисловий комплекс України, який давав третину національного доходу, одержував менше п’ятої частини централізованих капітальних вкладень¹⁸⁰.

Повоєнний Донбас: ціна відновлення

В повоєнну епоху етнокультурні та соціогуманітарні проблеми постали з нечуваною гостротою. “Гітлерівці знищили, закатували тут 468 тис. і вивезли до Німеччини 350 тис. громадян. Усі 882 шахти Донбасу, серед яких 324 основних і 31 шахта-новобудова, були зруйновані і затоплені. З 1341 промислового підприємства Сталінської області частково вціліли 61. Вони випускали 0,6% від довоєнної продукції. Були виведені з ладу всі великі електростанції (Штерівська, Зуївська, Шахтинська, Курахівська, Кам’янська та інші), а також переважна частина районних підстанцій. Окупанти знищили складну систему водопостачання, підірвали земляні греблі. Майже повністю були зруйновані всі заводи вугільного машинобудування та трубо-ремонтні, підсобні підприємства з виробництва будівельних матеріалів, вся мережа зв’язку і багато кілометрів залізниці басейну. Купи металу і цегли залишилися від металургійних, машинобудівних, хімічних, коксохімічних та інших заводів. Відступаючи, нацисти безжально перетворювали на руїни міста і села, школи, лікарні, приміщення культурних і громадських організацій. Загальна сума збитків, завданих Донбасу, становила майже 50 млрд. руб. (за цінами 1926–1927 рр.)”¹⁸¹.

Повоєнне відновлення Донбасу далось великою ціною і було доволі суперечливим. Варто погодитися з думкою А. Михненка, що “з одного боку, він [процес відбудови — Авт.] спирався на значне соціально-психологічне піднесення та трудовий ентузіазм народу, який відчував себе переможцем, з іншого — здійснювався адміністративно-командними методами та мав забезпечити, насамперед, власні потреби тоталітарного режиму”¹⁸².

¹⁷⁹ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 293.

¹⁸⁰ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. — С. 280.

¹⁸¹ Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. — С. 11.

¹⁸² Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини XIX — першої половини XX ст.: Автореф. ... дис. д.і.н. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 28. Докладніше про повоєнні роки в Донбасі див.: Михненко А.М. Новейшая история Донецкого бассейна. —

В контексті завдань, поставлених радянським урядом щодо відбудови промисловості Донбасу¹⁸³, якісно нового звучання набула проблема забезпечення Донбасу робочими руками. На час відходу нацистських військ населення регіону складало 46,4% від довоєнного. На 1 січня 1944 р. населення Сталінської та Ворошиловградської областей дорівнювало 1 699 й 1 261 тис. відповідно¹⁸⁴. Найбільшими були втрати міських населених пунктів: на 1 січня 1944 р. чисельність городян сягала 47,3% від показників перепису 1939 р., сільських мешканців — 81,8%. Втім, навіть в умовах повоєнного занепаду регіон залишався підкреслено урбанізованим: в абсолютних числах сільські мешканці склали 556,8 тис. осіб проти 1 144,6 тис. городян¹⁸⁵. Попри те, що міське населення майже вдвічі перевищувало сільське, воно не спроможне було забезпечити робочими руками всі стратегічні промислові підприємства. Тим часом з їх пришвидшеним відродженням влада пов'язувала перспективи переможного завершення Другої світової війни. Після перемоги над нацизмом актуалізувалася мета набуття пріоритету в промислово-технічному змаганні радянської та Західної систем.

Саме це питання політичного порядку денного задавало тон внутрішній політиці радянської влади, демографічній зокрема. Маючи в своїх руках практично необмежену владу, яка була колосальним мобілізаційним ресурсом, господар Кремля зробив ставку на організовані міграції. Вони стали основним джерелом поповнення робочої сили для відбудови промислового комплексу Донбасу, створення стабільного робітничого класу, і врешті перетворилися на важливий чинник залюднення регіону¹⁸⁶, зазначає Н. Шипік. Додамо лише, що це відіграло фатальну роль в історії Донбасу, спричинивши викривлення, деформацію процесів природного відтворення соціуму в усіх його складових: соціально-економічній, суспільно-політичній та етнокультурній.

Донець: ИКФ “Сталкер”, 1998. — 296 с.; *Його ж.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). — Донецьк: Вид-во “Юго-Восток”, 2000. — 153 с.; *Його ж.* Історія Донбасу (1861–1945 рр.). — Донецьк: Вид-во “Юго-Восток”, 1999. — 464 с.

¹⁸³ У переддень війни промисловість Донбасу виробляла 57% вугілля, 50% коксу, 34% чавуну, 23% сталі, 80% соди від загального обсягу їх виробництва в СРСР (Див.: *Задніпровський О.* Назв. праця. — С. 11).

¹⁸⁴ Для порівняння: станом на січень 1939 р. у Сталінській області мешкали 3 099 810 осіб, у Ворошиловградській — 1 837 тис. — Див.: *Задніпровський О.* Назв. праця. — С. 11.

¹⁸⁵ *Шипік Н.Ф.* Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2005. — С. 11.

¹⁸⁶ Там само. — С. 13.

Особливістю тогочасної статистики механічного руху населення було те, що реєструвалися лише мігранти до міських поселень і повністю паспортизованих районів. Отож, відомості радянської статистики не можна визнати за вичерпні, проте вони дають опукле уявлення про основні напрями тогочасних демографічних процесів. Згідно зі статистичними даними з 1943 до 1955 р. чисельність мешканців Донбасу зросла до 5 939 тис. осіб (+3 456 тис.). Найбільш потужно людність зростала в повоєнне десятиріччя: населення Сталінської області за рахунок міграцій зросло на 1,1 млн. осіб, Ворошиловградської — на 0,7 млн. осіб, що складало 2/3 загального демографічного приросту Донбасу. Відбулося це передовсім за рахунок зовнішньої міграції в міста¹⁸⁷, село натомість так і не відновило свою довоєнну людність. За підрахунками Н. Шипік темпи щорічного приросту населення в регіоні впродовж 1944–1946 рр. сягали від 10 до 25%, надалі вони стабілізувалися на 5% відмітці¹⁸⁸.

Вирішальним механізмом державної демографічної політики, задіяним відразу після визволення краю від окупації, була трудова мобілізація. Вже 26 жовтня 1943 р. було прийнято постанову ДКО “Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу”, що зобов’язувала РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб з-поміж працездатного сільського населення. Протягом жовтня–листопада 1943 р. на визволених територіях України вже мало бути мобілізовано 50 тис. призовників старшого віку для відбудови донбаських шахт. Після вичерпання місцевого ресурсу з початку 1944 р. джерелом виконання мобілізаційних рознарядок стали інші регіони. Документи засвідчують їх широку географію, проте основним постачальником трудових ресурсів стали українські області. Поруч з трудовими мобілізаціями, використовували й такі способи, як відрядження колгоспників на відбудову за договорами між колгоспами та підприємствами; договорами шефства українських областей над вугільними шахтами. Втім на тлі трудових мобілізацій їх обсяги виглядали набагато скромніше. За умовами і формою реалізації вони більше нагадували трудову повинність. У звітах таку робочу силу дуже часто додавали до трудмобілізованих¹⁸⁹.

---

¹⁸⁷ Сумарний природний приріст населення регіону в 1946–1955 рр. склав усього 800 тис. осіб.

¹⁸⁸ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — С. 8.

¹⁸⁹ Там само. — С. 10.

Мобілізації проходили вкрай важко, що підтверджується відомостями про хронічне недовиконання плану. Чимало людей шукали засобів ухилення, оскільки умови праці та життя трудмобілізованих були вкрай важкими: нерідко вони по кілька днів не підіймалися на поверхню, розмінуюючи та відкачуючи воду з затоплених шахт. Відвертим неприйняттям мобілізацій супроводжувалася реакція населення Західної України. При загрозі зриву виконання державних завдань відповідальні особи нерідко організовували облави, підключаючи органи НКВС.

Дієвим інструментом виконання рознарядок стала тотальна брехня, що їх супроводжувала. Намагаючись обманом залучити в Донбас якомога більше людей, влада доклала багато зусиль аби створити розгалужену мережу сексотів та дезінформаторів, що працювали на поставлену мету. Замітки про сите й заможне життя в Донбасі регулярно друкувала радянська преса. Ось витяг з однієї з них: *“... Про Донбас мені доводилося чути, як про щось страшне. Ці брехливі чутки розповсюджували гітлерівські наймити — бандерівці. “Підеш — не вернешся”, — говорили нам вороги наші — укр.-нім. націоналісти. За 5 місяців роботи на відбудові Донбасу мені довелося працювати на будівництві гаражу тресту “Артемвугілля”, на шахті “Кочегарка”. Був чорноробом, став теслярем. ... Кожному з нас видано ліжко, матрац, подушку, ковдру і простирadlo. Тут же при гуртожитку працює пральня. В кімнаті завжди тепло, затишно. Приїхали ми сюди легко одягнені. Тут я одержав білизну і теплий одяг. При великих гуртожитках є червоні куточки. По роботі ми тут відпочиваємо. Читаємо газети, граємо в шахи, доміно...”*¹⁹⁰.

Особливо настійливо влада намагалася заманити в такий спосіб на відбудову донбаської промисловості найширше коло колишніх радянських громадян, розкиданих часами воєнного лихоліття по країнах Європи. Написанням і відправкою листів репатрійованих до родичів і знайомих із закликами їхати на Донбас опікувалася спеціальна структура. Натомість кореспонденція іншого змісту вилучалася і до адресатів не доходила. Лише зі Сталінської області впродовж 1949 — першого кварталу 1950 р. централізовано було зібрано і відправлено близько 1 250 листів, що розлетілися країнами Західної Європи. Зміст листів, що писалися наче під копірку, регламентувався спеціальною інструкцією Сталінського облвиконкому. Працівники відділу репатріації відряджались до районів, аби провести “відповідну роботу” із контингентом репатрійованих.

¹⁹⁰ “Живемо культурно, забезпечено” // Вільне життя. — 1945. — 8 квітня.

Попри їхні старання масового характеру написання глорифікаційних листів не набуло: величезна частка “щасливців” навіть попри умовляння та погрози не хотіла виступати причиною майбутніх страждань своїх родичів. — Занадто вже добре вони були обізнані з тим, чим насправді є радянський “рай”. — Яким же було їхнє життя? Відповідь на це містять витяги з вилучених листів та типових скарг, що надходили до редакцій радянських газет та партійно-радянських органів, але так і не набули вирішення.

* * *

9.IX.1947 р. “... 1. Робочий день не нормований. 2. Відповідальність: за вентиляцію шахт, за П.Т.Е., за Т.Б. несучі цілодобово. 3. День відпочинку передбачений графіком не надають і за роботу в ці дні не платять. 4. На роботу і з роботи пішки не один раз на добу, а ... двічі (по 15–30 км в день). 5. Бані не дають. 6. Спецодяг і спецвзуття (чоботи) для відвідування і роботи в шахті — повністю не видають (а шахта — мокра). 7. Спецодяг і спецвзуття: восени й зимою — зовсім не постачають (валянки, полушубки, плащі). ... 9. Спецмило хоч і дають, але не щомісяця і не по 2 куски (800 гр.), а по 1-му (300 гр.). ... 10. Квартир шахтних, як при шахті, так і в сусідніх колгоспах, і в місті нема. А особиста оренда (100–200 руб. в міс.). 11. Дома приїжджих, чи буд. для ІТП немає при шахті. 12. Тарифна ставка 1 200 руб. 13. За раціон. роботу на шахті не платять. ... 18. Премії майже не виплачують. ... 22. Овочами фруктами і молочними продуктами не постачають. ... 24. Продукти харчування за комерційними цінами. 25. Додатковий пайок, літр “5” — не видають.”

27.IX.1944 р. “... Матусю, підходить зима, а я гола, боса, пишу цей лист зі слізьми і нічого не бачу. Робота наша важка, працюю по 18 годин, а харчування погане, так що не знаю, виживу чи я в зиму...”¹⁹¹.

23.06.1949 р.: “Я человек репатризированный и прибыл на шахту им. Артема, с рабочим батальоном в 1945 году, где работаю по настоящее время. Я проживаю на шахте, а семья моя в совхозе. Жена, детей двое. Я обращался к начальнику строительства, с тем чтобы взять расчет и проживать вместе с семьей, он мне отвечает, что вам расчета нет. Выходит, что как репатрицио-

¹⁹¹ Цит. за: Лобода М. Повсякдення працівників важкої промисловості України 1940-х рр.: огляд поштової кореспонденції // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14–15 травня 2010 р. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 169, 170.

ванний, то больше нет никуда хода, потому что для нас везде дверь закрытая. И сколько я уже к нему не обращался, он мне все одно говорит, что расчета вам нет. Разве я не такой как и все граждане Советского союза и не пользуюсь теми правами как и все. Ведь нам Родина простила все. И должен быть какой-то срок или нет. Я уже работаю 4 года на шахте и до сих пор не знаю какой срок мне работать и вообще, кто я такой и кем меня считают”¹⁹².

Люди, що витримали тогочасні випробування, певне були зроблені з металу.

Найболючішою ланкою тогочасної ситуації було житлове питання. Тотальна руйнація житлового фонду Донбасу унеможлилювала гідне розміщення мігрантів після приїзду. Випадки, коли родини з 11 осіб мешкали у 18-метровій кімнаті бараку були нормою. Доволі часто робітники “ночували” по сараях, технічних приміщеннях та землянках¹⁹³. Зважаючи на реальний стан речей, радянські керівники змушені були прийняти постанову про ущільнення житлової площі, зменшивши норми метражу на особу. Однак, це не вирішувало проблему житлового колапсу, а лише констатувало її. Вербуючи робочу силу у все зростаючих масштабах, радянські функціонери не встигали створювати відповідні умови для її розміщення, побутові умови залишалися жахливими так само, як і продовольче постачання. Не дивно, що дезертирство з підприємств регіону залишалося стабільно високим. За даними вугільних комбінатів, з 207 тис. прибулих на шахти в 1944 р. з різних причин вибуло 62%¹⁹⁴.

Реагуючи на численні скарги трудівників, партійні та радянські органи робили вигляд, що намагаються покращити становище, “призначаючи” окремих керівників підприємств винними за негаразди, які насправді були універсальною ознакою радянського ладу. Майже відразу після закінчення війни трудову мобілізацію замінили оргнабором.

---

¹⁹² Цит. за: Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 247.

¹⁹³ Колгушев М.М. Годы жизни при “коммунизме”: Автобиографическая повесть мало кому известного человека. Рассказы. — К.: ПИИ “Интертехнология” ТОВ, 2009. — С. 54–55.

¹⁹⁴ Про принади тогочасного життя працівник заводу ім. Петровського Назар Ф.С. писав так: “Я нахожусь в таком положении, что себя не обрабатываю, не хватают мне денег от полочки до полочки. Зарабатываю только на хлеб, а на одежду не могу заработать. Постельные принадлежности месяцами не меняют, никто об этом не беспокоится”. — Цит. за: Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.): Монография. — Донецк: Сталкер, 1998. — С. 63.

Одночасно з трудовими мобілізаціями та оргнабором здійснювали також мобілізацію молоді до шкіл ФЗН і РУ¹⁹⁵. Це була важка “школа” дорослішання. Про порядки, що панували в таких навчальних закладах, розповідав М. Колгушев, якому завдяки природженій кмітливості вдалося вирватися за межі тієї жорсткої системи. Проте варто зауважити, що для багатьох юнаків і дівчат навчання у ФЗУ було єдиним виходом і означало навіть покращення побутових умов, порівняно із тими, що вони мали вдома. Ось як змальовує свій ФЗУшний досвід М. Колгушев: “Жизнь моя стала лучше. Трехразовое питание не ахти какое, но все же лучше, чем никакого. Койка и тумбочка в бараке на 70 человек. В центре — печка для обогрева. Сортир и умывальник — на улице. По ночам гадили прямо под баракком...”. Картина не буде повною без згадки про звичну в таких закладах “дідівщину”¹⁹⁶ та виснажливу атмосферу повсякчасного відчуття голоду¹⁹⁷, що супроводжувала підрастаюче покоління будівничих комунізму.

Однією з найменш соціально захищених груп людності повоєнного Донбасу були репатріанти. Наприкінці 1944 р. при виконкомх обласних рад були утворені відділи у справах репатріації. Шість збирально-пересильних пунктів (у Львові, Києві, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі та Коломиї) переадресовували репатріантів у 40 приймально-розподільчих пунктів республіки. До їх числа відносилися і 2 пункти у Ворошиловградській та 3 у Сталінській області (в Ясинуватій, Красному Лимані та Волновасі)¹⁹⁸. Склад репатрійованих був доволі строкатим: колишні військовополонені, оstarбайтери та реемігранти.

¹⁹⁵ Шунік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — С. 9.

¹⁹⁶ Вихователь-переросток, поставлений педколективом над 70-ма хлопцями, призвичаював їх до паління, блатних пісень, “в перерывах между номерами “культурной” программы он и обученные им несколько ребят наносили татуировки на тела мальчишек. Изображали бюсты Ленина, Сталина, девушек, кинжалы, пронзившие сердца и обвивающиеся змеями. И т. д. Этот “воспитатель” постоянно обирал учащихся, требовал деньги, подарки”. — Див.: Колгушев М.М. Годы жизни при “коммунизме”. — С. 52.

¹⁹⁷ Намагаючись полегшити життя своїм малолітнім братам і сестрам, М. Колгушев тиждень віддавав свою хлібну пайку товаришам, аби під час суботнього обіду ті віддали йому “борг”, і відвозив дорогі гостинці додому. Суботня ж вечерея призначалася для “майстра, дуже бідного багатодітного чоловіка”. Варто лишень уявити відчайдушну скруту багатодітного батька, якому напівголодні ФЗУшники виносили зі столової “шматочки хліба”, і він їм “дуже за це дякував”. — Див.: Колгушев М.М. Годы жизни при “коммунизме”... — С. 53.

¹⁹⁸ ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 1. — Спр. 916. — Арк. 22.

Репатріанти проходили через два фільтраційні бар'єри (перший раз — за кордоном, вдруге — одразу після його перетину). За наслідками перевірки вони розподілялися на групи: частина відправлялася в містя попереднього мешкання, частина спрямовувалася до робітничих батальйонів НКО, решта передавалася до спецконтингенту в розпорядження НКВС. Під час поглибленої (третьої) перевірки „підозрілі елементи” утримувалися в перевірно-фільтраційних таборах (ПФТ). Таких у Донбасі було два — у містах Сталіне та Ворошиловград. У Ворошиловградському ПФТ протягом січня–вересня 1945 р. під наглядом НКВС перебувало 38 тис. осіб. Термін перебування репатріантів у фільтраційних таборах Донбасу коливався від 6 до 12 місяців. Позитивна характеристика з ПФТ фактично лишалася єдиною можливістю “відбілити” замаране полонем чи колабораціонізмом ім'я, отож спецконтингент виявляв чудеса трудової доблесті на відбудові шахт, де використовувався на найскладніших та найнебезпечніших ділянках. Той, хто пройшов перевірку і був переведений у постійні кадри вугільної промисловості, надовго, а дехто і назавжди, залишався в регіоні. Значно сумнішою була доля тих, хто її не проходив — вони, як правило, відправлялися на спецпоселення у східні регіони СРСР. Причому робота в Донбасі з відбудови шахт при визначенні терміну покарання не враховувалася. Отож, на Донбасі всупереч широко розповсюдженій нині думці залишалися найміцніші, найвитриваліші та найбільш працьовиті з них. На початок 1948 р. в Сталінській області на реєстрації перебувало 87,8 тис., а у Ворошиловградській — понад 55 тис. репатріантів. Починаючи з 1949 р. приток репатріантів різко спадає і поволі сходить нанівець.

У складі робітничих батальйонів на роботу в Донбас було мобілізовано чи не найбільшу в Україні кількість репатріантів. Робітничі батальйони формували зі звільнених радянських військовополонених, які не служили у ворожих формуваннях, та цивільних репатріантів недемобілізаційного віку. За неповними відомостями Н. Шипік, тільки до Ворошиловградської області у складі робітничих батальйонів протягом жовтня 1945 р. — січня 1946 р. прибуло 60,5 тис. осіб¹⁹⁹. Умови життя і праці трудармійців були сприятливішими за життя мешканців фільтраційних таборів, однак все ж занадто важкими. Військова організація праці, відірваність від родин, абсолютна невизначеність майбутнього — такими були основні прикмети їх життя.

---

¹⁹⁹ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — С. 7.

Крім того трудармійці також підлягали фільтрації. Після перевірки вони майже повним складом переходили в постійні кадри промисловості. Паспортів їм не видавали, а це в реаліях паспортної системи означало приписку до підприємств. Роками вони мешкали без родинної підтримки, не маючи можливості навіть бачитися із близькими. Дозвіл на звільнення з роботи трудармійці отримували від керівників підприємств в міру того, як вирішувалася проблема дефіциту робочої сили. Умови їхньої соціалізації були жахливими — гіршими за умови утримання німецьких військовополонених²⁰⁰. Після переведення з робітничих батальйонів вони за своїм статусом наблизилися до звичайних репатріантів. Лише в 1956 р. було прийнято рішення про ліквідацію різного роду обмежень щодо колишніх військовополонених.

Наступною групою осіб, що в примусовому порядку залучалися до відбудови донбаських шахт, була чисельна когорта остарбайтерів, забраних свого часу нацистами до Німеччини і повернених у СРСР по завершенні війни. Для остарбайтерів, згідно з постановою РНК УРСР № 1002 від 30 червня 1945 р., в Донбасі було створено сім приймально-розподільчих пунктів. У складі виконкомів облрад було організовано тимчасову структуру — відділки у справах репатріації. Левова частка остарбайтерів прибула з серпня 1945 р. по січень 1946 р. Попри те, що Донбас був лідером за кількістю ударників серед цієї категорії репатріантів, вони залишалися своєрідними паріями режиму: їм не присуджували державних нагород, не обирали до органів влади, не просували по профспілковій лінії. Анкетні відомості перетворилися на гальмо їх соціалізації, радянська влада так і не простила їм юнацький досвід підневільного “вояжу за кордон”.

Аби оцінити внесок осіб, які в примусовому порядку залучалися на відновлення промисловості Донбасу впродовж війни та відразу після її завершення, слід зважити, що упродовж 1944–1947 рр. в регіоні діяло 13 таборів (37,8% від усієї чисельності аналогічних установ в Україні), в яких утримувалися від 33 288 до 110 749 осіб. Питома вага полонених серед робітництва Донбасу в цей час становила близько 43%; частка ж репатрійованих, що були задіяні

---

²⁰⁰ Про їх умови життя своєю чергою свідчили великі кладовища військовополонених, які влада в 1970-і рр. зрівняла бульдозерами і побудувала на їх місці житлові будинки. Не лише умови утримання німців, а й ставлення до них власне працівників шахт було жахливим. М. Колгушев описав два випадки вбивства військовополоненого шахтарями, свідком яких він був особисто ще підлітком. За його спостереженнями трупи німців чи не щодня підіймали з шахти. — Див.: *Колгушев М.М. Годы жизни при “коммунизме”*. — С. 56–57.

на відновленні шахт сягала 25–40% їхніх робітників²⁰¹. В середині 1945 р. на шахтах Донецької області працювало понад 9 тис. інтернованих²⁰². Варто також наголосити, що саме їх підневільний стан був вирішальним інструментом утримання на теренах Донбасу. Ті категорії репатріантів, що не мали жорстких обмежувальних приписів, як правило не затримувалися в перенаселених донбасівських містах.

До таких відносилися близько 4,3 тис. українських родин з районів, що відійшли згідно з тогочасними міждержавними угодами до Польщі, які були переселені в Донбас між квітнем і вереснем 1945 р.²⁰³. Нечисленну частку нових мешканців склали реемігранти з Франції та Болгарії. За даними Н. Шипік, до Сталінської області в 1946–1947 рр. прибуло 1 386, а до Ворошиловградської області наприкінці 1946 р. — 392 реемігранти з Франції. Вони були переважно вихідцями з західноукраїнських земель, які під час економічної кризи 30-х років виїхали до Франції на заробітки. Рішення про їх відправку на Донбас обумовлювалося тим, що то були професійні шахтарі, металурги, машиністи, слюсарі, тобто — представники найбільш дефіцитних професій.

Наприкінці 1946 р. до Сталінської області з Болгарії прибуло 42 сім'ї нащадків старообрядців, які в XVIII ст. емігрували з Росії на Балкани. Більшість з них були рибалками, тому розселили їх до трьох приморських районів Сталінської області.

Слід зазначити, що названі вище нечисленні групи не затрималися в Донбасі надовго. На середину 1947 р. у Ворошиловградській області залишилося 37% від французьких реемігрантів. Станом на 1950 р. у Сталінській області на обліку перебувало 22% реемігрантів з Франції. Що стосується старовірів з Болгарії, то за першої ліпшої нагоди вони переселилися до одновірців на Кубань.

Попри всі адміністративні перепони відтік робочої сили з регіону залишався незмінно великим і загрожував катастрофічними наслідками для промисловості. Найбільш сталою складовою населення Донбасу все ж було його корінне населення. Однак його катастрофічно не вистачало.

Намагання “розбавити” місцеве сільське населення новопривезеними з інших регіонів України не припинялися. Влітку 1951 р. в

---

²⁰¹ Баглікова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2005. — С. 14–15; Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу... — С. 132–133.

²⁰² ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 34.

²⁰³ Там само. — С. 131.

контексті депортації українського населення з земель Західної України, що відійшли до Польщі, до Сталінської області було переселено 1 962 родини, які розселили по 50–100 родин у донбаських селах. Загалом же упродовж 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів Ворошиловградської області прибуло 1 013 сімей, Сталінської — 7 743 сім'ї. Рівень повернення цих мігрантів, слід відзначити, був суттєво нижчий за пересічні показники: якщо частка “поворотівців” з Південної України сягала 14,9%, то з Ворошиловградської області — 4%, а зі Сталінської — 10,3%²⁰⁴.

І все ж основне завдання влади полягало в швидкому залюдненні донбаських міст і селищ міського типу, а не сільських місцевостей. Навпаки, чимдалі більше саме село виступало універсальним донором робочих рук для промислового осердя Східної України. Влада, власне, не мала іншого виходу — ефективність примусового труду репатрійованих, військовополонених та оstarбайтерів стабільно згасала.

Левову частку новоселів Донбасу у повоєнні часи склали вихідці з російських та українських сіл, що добровільно приїхали в регіон. Жіах безвиході повоєнного села, а не розповіді вербувальників про Донбас — “Землю обітовану”, рухали замордованим селянством. “... Люди сказали: “Вербовщик! Вербовщик в Воронцовке”. На Донбасс!”... Донбасс — хлебный... Думаю, пойду и я счастье попытаю”²⁰⁵, — так описувала обставини свого приїзду в Новгородівку уродженка с. Кльоповка Воронежської області Ніна Лобова. Власне, змальована ситуація була типовою. В такий спосіб тут наприкінці 1940 — початку 1950-х рр. опинилися тисячі селян і селянок не лише з Росії, а й з Татарстану та Білорусії. Тут вони пройшли сувору школу виживання — остання жінка²⁰⁶ була виведена з підземних робіт лише у 1974 р.

Тим часом, як промислові об'єкти прискорено відновлювалися, стрімко, зокрема й за рахунок мобілізації місцевого селянства, зрос-

---

²⁰⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 81.

²⁰⁵ Цит. за: Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу (1950–1980-ті роки). — С. 205.

²⁰⁶ Станом на середину 1970 р. жінки становили близько 30% працівників вугледобувної промисловості, в 1971 р. під землею працювало 4 025 жінок. Попри те, що постанова “Про заходи по заміні жіночої праці на підземних роботах в гірничодобувній промисловості і на будівництві підземних споруд” була ухвалена РМ СРСР ще в липні 1958 р., жінки під землею працювали аж до 1975 р. Лише у 1977 р. їх припинили використовувати в якості обрубників у ливарних цехах, землекопів, сантехніків, тереконциць, у немеханізованих котельнях. На початок 1980-х рр. понад 20 тис. жінок працювали на виробці породи, рукоятчиками, доставниками-кателажниками, вагонетниками і т. і. — Див.: Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — С. 196.

тало населення робітничих поселень, стан сільськогосподарського сектору регіону залишався жахливим. Хронічно притаманне радянській владі бажання вирішити завдання відновлення важкої промисловості за рахунок селянства і тут далось взнаки. Колгоспники, як і раніше, працювали “за палички”, продукцію, яку вони виробляли, держава не купувала, а виймала на засадах продрозверстки. В післявоєнні роки прибутки від роботи в колгоспі забезпечували лише 5% грошового бюджету, 35% зерна, 1% м’яса й сала, 0,5% молочних продуктів працюючих колгоспників. Фактично в колгоспі вони працювали безоплатно на державу. Решту необхідного для споживання селянин виробляв на присадибній ділянці: близько 70% грошових прибутків, понад 80% м’яса, 90% картоплі, 96% яєць. Звісно, що мотивація для роботи в колективному господарстві була мінімальною — йшлося передовсім про отримання на трудодні фуражу для свійської худоби. Отож, у повоєнні роки, зважаючи на загальний вкрай тяжкий стан виробничих потужностей, мобілізацію військовозобов’язаних на фронт, а чоловіків, старших за 60-ть років, на відновлення шахт, донбаське село довго і болісно конало. Без машин, на самих коровах жінки, діти та старі²⁰⁷ просто-таки були нездатні впоратися зі складними в обробці та посушливими степовими ґрунтами. Жодні адміністративні заходи — а 21 лютого 1948 р. президія ВР СРСР ухвалила указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно уклоняються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”²⁰⁸ — не спроможні були змінити цю реальність

---

²⁰⁷ Навіть у 1952 р. п’ята частина трудоднів у колгоспах Донбасу припадала на підлітків та людей похилого віку. — Див.: *Макаров М.П.* Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. — М., 1957. — С. 76.

²⁰⁸ Навесні 1948 р. селяни доволі широко скористалися можливостями, наданими указом, для вирішення внутрішніх суперечностей у колгоспах. Впродовж березня–травня 1948 р. було винесено 654 колективні приговори стосовно виселення (477 — у Сталінській, 177 — у Ворошиловградській областях). Результативність цих волонтаристських дій, як показала практика, виявилася скороминущою, наслідки — драматичними. Див.: *Заднепровский А.И.* Выселение крестьян из Донбасса в 1948 г. // Новые страницы истории Донбасса. — Кн. 3. — Донецк, 1994. — С. 87. — Про соціальний портрет цієї категорії громадян можна скласти уявлення, читаючи документальні додатки, опубліковані А. Саржаном. Зокрема в листі однієї з них, М.Д. Шаповалової, читаємо: “В 1948 році я не працювала по хворобі бо мала порок серця і хворі нирки. Цілий рік я була пухла через хворобу, а до того, ще не мала чого їсти. В даний час я теж хвора і пухла, працювати не можу... я після смерті свого чоловіка залишилася з трьома дітьми, сама хвора, жила весь час в злиднях. Маю свою хату, крім хати не маю нічого, в хаті крім поламаного стола не маю нічого, і коли б я займалася крадіжкою, в таких

повоєнного села. Цілком не випадково за валовим збором зернових та врожайністю сільськогосподарський сектор вийшов на довоєнний рівень лише 1952 р., за посівними площами — у 1955 р.²⁰⁹ Це, власне, і стало безпосередньою підосною голоду 1947 р.

Несприятливі погодні умови (на зміну малосніжній зимі прийшла рання весна із пізніми заморозками та посушливим літом, внаслідок чого врожайність зернових ледь дотягла до 6,6 цент. з га, в найбільш посушливому Краснолиманському районі — усього лише 2,9²¹⁰) та адміністративний тиск на село²¹¹ спричинили голод.

Слід зауважити, що з років війни споживання населення міст регулювала карткова система. Норми споживання були спартанськими, власне, це було напівголодне існування. Наприкінці 1944 р. щоденна норма видачі хлібу для робочих складала 500–700 грамів, службовців — 300–450, утриманців (зокрема, дітей до 12 років) — 200–300 грамів²¹². Саме тому ще більше урізання норм споживання в 1947 р. і зняття з постачання низки категорій утриманців стало непоправним ударом для виснаженої донбаської спільноти. Нагадаємо, що відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1947 р. “Про економію у витрачання хліба” з пайкового продовольчого забезпечення було знято велику кількість населення, переважно дорослих утриманців — пенсіонерів, інвалідів, які не могли працювати. 28,7% непрацевдатних утриманців (213,3 тис. осіб) України мешкали саме в Донбасі (зауважимо, що за наслідками виробничого травматизму питома частка інвалідів серед населення регіону була стало високою). Скажімо, в Сталінській області число людей, що отримували хлібні картки, скоротилося на 348 тис. осіб (15,2%)²¹³. Голод розпочався восени 1946 р. й охопив сотні тисяч людей. Пік його прийшовся на весну–літо 1947 р.

умовах не жила”. — Цит за.: *Саржан А.А.* Соціально-економічні та політичні процеси в Донбасі (1945–1998 гг.). — С. 245.

²⁰⁹ *Саржан А.А.* Соціально-економічні та політичні процеси в Донбасі (1945–1998 гг.). — С. 38.

²¹⁰ Для порівняння: 1940 р. середня врожайність у регіоні становила 13 цент. з га. — Див.: *Саржан А.А.* Соціально-економічні та політичні процеси в Донбасі (1945–1998 гг.). — С. 40.

²¹¹ Попри неврожай під гаслом “Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм” у селян відібрали лівову частку зібраного. В Добропільському районі на трудодень видали 83 коп. та 285 г зерна. Понад це до кожного двору довели індивідуальні завдання: 40–60 кг масла, 120–180 літрів молока, 30–150 яєць тощо. Селяни крім того мали сплатити сільськогосподарський та прибутковий податок і, на відміну від городян, не отримували ніяких продовольчих карток.

²¹² Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. — К., 1997. — С. 124.

²¹³ Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали. — С. 230.

Випадки смерті від виснаження траплялися аж до 1948 р. За цей час, за підрахунками В. Задніпровського померло понад 12,5 тис. осіб. Більшість (60,3%) померлих становили чоловіки²¹⁴.

На відміну від Голодомору внаслідок голоду 1946–1947 рр. більшою мірою постраждали міські мешканці. Саме тому демографічна криза 1947 р. за своїми наслідками була помітнішою в більш урбанізованій Сталінській окрузі: природний приріст тут скоротився на 89,3% відсотки, тоді як у Ворошиловградській — на 58,8%²¹⁵.

Голод 1947 р. пройшов для українського суспільства “непоміченим”. Уряд зробив усе, аби чергова страшна подія радянської історії розчинилася у круговерті позитивних емоцій: 1947 р. увійшов в історію як рік скасування карткової системи та грошової реформи (грудень). Водночас було проведене зниження роздрібних цін (загалом же впродовж 1947–1954 рр. ціни знижували сім разів). В контексті чергового політичного “похолодання”, державного антисемітизму та боротьби з українським “буржуазним націоналізмом” популістські жести влади добряче прислужилися в справі зміцнення її авторитету.

Тим часом епопея відбудови Донбасу тривала. На неї були мобілізовані всі внутрішні ресурси суспільства та потужний адміністративний ресурс. Преса пістрявила оптимістичними статтями та “листами” учасників героїчної відбудови, в яких мовилося про принади життя й роботи на Донбасі. Влада організувала потужну промоакцію, намагаючись обманом заманити на Донбас якомога більше робочих рук.

Акція, слід віддати належне, була не безуспішною. 1948 р. 72% усіх прибулих до Ворошиловградської області становили мешканці України, 17,6% — Російської Федерації, 2,3% — Молдавії, 2,5% — БРСР. У 1949 р. до Ворошиловградської області прибуло 181 067 осіб, до Сталінської — 306 701 особа. При цьому 58,3% прибули до Ворошиловградської області з УРСР, 32% — з Російської Федерації, 2,9% — з Молдавії, 2,6% — з БРСР; до Сталінської — 65,7% з УРСР, 33,2% — з Російської Федерації, 1,1% — з Білорусії. Переважну більшість прибулих становили юнаки та дівчата, мобілізовані до ФЗН і ремісничих училищ, та за оргнаборами²¹⁶.

²¹⁴ Задніпровський О. Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі. — С. 10.

²¹⁵ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — С. 12.

²¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. Р-582. — Оп. 11. — Спр. 48. — Арк. 9, 156, 213.

Внаслідок масової демобілізації в Сталінську область до 1 січня 1948 р. прибуло понад 154 тис. осіб, у Ворошиловградську до 1 листопада 1947 р. — понад 108 тис. осіб. З загальної чисельності демобілізованих 89% склали воїни рядового складу, 11% — офіцери. Кожен п'ятий демобілізований був комуністом або кандидатом у члени ВКП(б). Це був потужний загін, на який покладалися завдання повоєнного відродження промислової величі Донбасу. Саме тому значна їх частина стала не тільки секретарями первинних партійних осередків, а й очолила виробничі ділянки та підприємства.

У 50-ті роки поповнення закладів системи трудових резервів стало переважно добровільним, хоча законодавчо такий порядок було закріплено лише в 1956 р. Це привело до скасування в 1951 р. кримінальної відповідальності за самовільне залишення визначеного робочого місця. У 1951 р. судову відповідальність за прогул (крім випадків тривалого прогулу) було замінено заходами дисциплінарного стягнення та суспільного осуду. Того ж року було упорядковано умови оргнабору, що позбавило його мобілізаційного характеру. На умови розміщення та облаштування робочої сили це, слід зазначити, аж ніяк не вплинуло.

Статистика свідчила, здавалося б, про стале зростання населення регіону, однак підприємства і далі потерпали від кадрового голоду. Ця “хитра” головоломка насправді вирішувалася дуже просто: відтік робочої сили був не меншим за приток. Переважна більшість керівників підприємств Донбасу вже цілком усвідомила — обманом робсилу заманити можна, а от утримати — ні. Власне, закріпити робочі руки можна було лише покращуючи рівень життя. Та про таке в ті роки не йшлося. Найбільш сталою складовою населення Донбасу все ж було його корінне населення. Однак його, повторимося, катастрофічно не вистачало. Про умови життя населення свідчив хоча б той факт, що в першій половині 50-х рр. ХХ ст. рівень народжуваності в Донбасі скоротився на 24,3²¹⁷. Фактично йшлося про те, що власним демографічним ресурсом регіон неспроможний був забезпечити виконання все зростаючих завдань по розвитку промисловості групи “А”.

1953 р. став етапним в історії повоєнної колонізації Донбасу. Демонтаж страшного монстра — системи нищення людей, що впродовж десятиліть наводив жах не лише на пересічних мешканців, а й на партійно-радянську номенклатуру, став не лише великою політичною подією, а й суттєво вплинув на перебіг демо-

---

²¹⁷ Шунік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — С. 7.

графічних процесів. Сторонньому спостерігачеві могло здатися, що система ГУЛАГу трималася на особистості вождя і розпалася автоматично після його смерті. Насправді це було не так. Процесу, що з боку виглядав як “ефект доміно”, передувала напружена робота вищого керівництва СРСР. Масштаб цієї роботи стає цілком зрозумілим з огляду на чисельність бранців системи. — У доповідній записці Л. Берії до президії ЦК КПРС від 26 березня 1953 р. повідомлялося, що у в'язницях, колоніях та виправно-трудовах таборах перебувало 2 526 402 (!) особи, в тому числі 22 145 осіб, які вважалися небезпечними.

27 березня 1953 р. на шпальтах газет “Правда” та “Известия” побачив світ указ Президії Верховної Ради СРСР про часткову амністію ув'язнених. Передбачалося амністувати 1,2 млн. в'язнів, засуджених терміном до 5 років включно. Стаття 2 передбачала звільнення незалежно від терміну покарання за посадові, господарські, військові злочини, передбачені статтею 193 (вона була відмінена у Кримінальному кодексі РРФСР та кодексах союзних республік). Дія указу поширювалася на вагітних жінок та жінок, що мали дітей віком до 10 років; неповнолітніх у віці до 18 років; чоловіків старших 55 та жінок старших 50 років, а також засуджених, які страждали важкими невиліковними хворобами²¹⁸. (Указ Президії Верховної Ради СРСР обійшов увагою засуджених за контрреволюційну діяльність.)

Таких осіб, зокрема й тих, що утримувалися у дитячих виправно-трудовах колоніях республіки, в Україні нарахували 69 921 особу. На 5 травня 1953 р. з тюрем, виправно-трудовах колоній, камер попереднього ув'язнення, розташованих на території УРСР звільнили 19 892 особи²¹⁹. Найбільший відсоток амністованих припав на категорію ув'язнених, звинувачених у хуліганстві, спекуляції, крадіжках, здійсненні службових та господарських злочинів. Водночас до кола “прощених” потрапили й звинувачені в антирадянській агітації та члени сімей зрадників батьківщини. На кінець травня 1953 р. на підставі указу було звільнено: засуджених терміном до 5 років включно — 44 475 осіб; засуджених понад 5 років (звільнені згідно Ст. 2 указу) — 1 426; засуджених на термін понад 5 років (звільнені за Ст. 4) — 5 286; засуджених на термін понад 5 років (звільнені за Ст. 3) — 18 734 осіб.

²¹⁸ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. — 1938–1975. — Т. 3. — М., 1975. — С. 409–411.

²¹⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 42. — Спр. 92. — Арк. 10–11.

Станом на 21 липня 1953 р. на територію УРСР прибуло і було прописано 165 566 осіб, звільнених з місць ув'язнення. Найбільша кількість амністованих прибула на Донбас та в прилеглі промислові області. Так, у Сталінській області було прописано 20 753 амністованих, у Харківській — 10 869, Ворошиловградській — 9 845, Дніпропетровській — 11 120 та Запорізькій — 6 134 осіб. Значний приток амністованих спостерігався і в інших областях республіки: Київській — 12 291, Одеській — 9 106, Полтавській — 7 502, Вінницькій — 7 055, Чернігівській — 6 143, Сумській — 5 949, Кам'янець-Подільській — 5 785. Відчутним він був навіть у столиці, хоча й незрівнянним із, скажімо, Донецьком, — 3 953.

На першу декаду серпня 1953 р. кількість амністованих, які перебували у республіці, зросла до 172,4 тис. осіб²²⁰. Кримінальна ситуація, як і очікували обивателі, суттєво погіршилася. Повторні правопорушення амністовані скоювали передовсім через відсутність засобів існування.

Тим часом процес тривав. За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, упродовж 1953–1955 рр. у міста і села УРСР прибуло з місць ув'язнення понад 330 тис., на початок лютого 1956 р. понад 23 тис. амністованих не були працевлаштовані. Причому у відносних числах ситуація із працевлаштуванням у промислових областях-реципієнтах виглядала набагато кращою: Ворошиловградська область прийняла 17 120 амністованих, з них не влаштувалися 964; у Сталінській області на 52 660 амністованих припадало 2 943 невлаштованих; у самому лише м. Сталіно співвідношення становило 13 927 / 702. Для порівняння варто звернути увагу на аналогічні показники по УРСР: Харківська область — 12 210 / 935; м. Харків — 9 782 / 923; м. Київ — 9 784 / 1 021²²¹.

На відміну від Одеси²²² у Донбасі завжди була робота. Втім і ситуація після надходження такої кількості амністованих дійсно значно ускладнилася²²³. Найбільша кількість повторних криміналь-

---

²²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3123. — Арк. 27; Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Л., 1996. — С. 117.

²²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4307. — Арк. 4.

²²² О. Жадан описує тривіальну на той час ситуацію колишнього ув'язненого О.П. Заварзіна, який внаслідок відмов у працевлаштуванні, змушений був виїхати з міста. — Див. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 165.

²²³ Врешті повоєнний Донбас перетворився на одне з найважчих і найнебезпечніших для проживання місць. Дослідники зазначають, що в повоєнні роки найвищий рівень злочинності серед регіонів України фіксувався саме в Донбасі (29,5% у 1949 р., 38,2% — в першому кварталі 1950 р.) (Див.: Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення

них злочинів припадала саме на Сталінську і Ворошиловградську області. Так, у Сталінській області протягом 1953–1955 рр. повторно притягнуто до кримінальної відповідальності 9 891 особу, а у Ворошиловградській області — 4 049²²⁴. З огляду на показники, що наводилися вище, статистика вражає. Втім гола знеособлена статистика вражає набагато менше, аніж ті реальні процеси, що вона відзеркалює математичними методами.

В засобах масової інформації нині доволі часто можна зустріти інформацію про те, що сучасні донбасівці є нащадками каторжників та ув'язнених, що масово звільнялися у повоєнний час. Це почасти дійсно так. Втім той принизливий негативний сенс, який вкладається в ці слова масмедіа і радо підхоплюється бажаючими знайти виправдання відділенню від Донбасу, змушує нас більш детально зупинитися на цьому питанні.

В повоєнну, а ще більше — післясталінську добу в Донбас дійсно масово рушили люди, які звільнялися з місць відбування покарання.

Ким же вони були?

На слова свого старшого брата — викладача Луганського педінституту Луки Білогуба: “Приїжджай у Луганськ. Це ж Донбас: тут знайде роботу і притулок кожний трудар, хай і ображений долею”, — зважив його молодший брат Іван, який наприкінці серпня 1945 р. звільнився з радянських таборів, куди потрапив за контрреволюційну пропаганду та зберігання буржуазно-націоналістичної літератури. Йшлося про підшивку журналів “Ілюстрована Україна”

Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2012. — С. 149). Згідно з даними Г. Куромії, у повоєнні роки кожен 10-й мешканець Донбасу мав за плечима тюремний строк (Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — С. 427), а це своєю чергою, позначалося на житті всіх його мешканців. Наводячи статистику вбивств і грабунків, Ю. Ніколаєць, щоправда, не співвідносить їх із відомостями з решти регіонів України та СРСР, хоча без цього безстороння відповідь на запитання: “А де було інакше? В Москві, в Одесі?” — неможлива. Мало інформативними, на наш погляд, є і дані міністра Юстиції УРСР Д. Панасюка та підконтрольного йому відомства. Вони взагалі не можуть братися до уваги без відповідного системного аналізу: такою вже суперечливою була робота спеціальних органів у той час. Втім теза про те, що криміногенна ситуація в регіоні була однією з найбільш гострих у межах СРСР, не викликає заперечень. Вона в числі низки факторів перешкоджала відродженню не лише промисловості, а й соціального життя як такого.

²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4307. — Арк. 1–3. — Варто уваги, що у Ворошиловградській області вона становила понад ¼ контингенту амністованих і більш як учетверо перевищувала кількість непрацевлаштованих. У Сталінській області цей показник виявився набагато меншим: 1/5 амністованих набули нових строків ув'язнення, їхня чисельність втричі перевищувала кількість непрацевлаштованих. Отож йшлося про загальне погіршення криміногенної ситуації, а не лише про об'єктивні економічні підоснови зростання злочинності.

1913-го року видання та книгу А. Мейтеса й М. Яшека “10 років української літератури”, видану до 10-річчя Жовтневої революції²²⁵.

У Луганську “зек” без паспорта і прописки спочатку працював позаштатним лектором обласного відділення Всесоюзного товариства по поширенню політичних і наукових знань. Із 1949 р. почав читати курс методики викладання української літератури в педінституті. Після реабілітації в 1965 р. розпочалася нова сторінка в його житті. В 1967 р. успішно захистив кандидатську дисертацію, а в 1980 р. отримав звання професора. В його творчій спадщині унаочнюється щира вдячність до землі і людей, що подарували йому другий шанс. Іван Михайлович Білогуб — автор посібника “Літературно-краєзнавча Луганщина”, що витримав кілька видань.

Таким само зеком, що після звільнення з таборів ГУЛАГу зв'язав своє життя з м. Рубіжне Луганської області, був майбутній доктор хімічних наук, автор понад сотні наукових праць, а в минулому — випускник текстильного інституту в м. Вєрв'є, курсант Московського артилерійського полку, який вільно володів кількома європейськими мовами, Леонід Голомб. Приводом для його засудження став донос про те, що він вихвалявся своєю паризькою валізою — отримав строк за контрреволюційну агітацію²²⁶. Строк у п'ять років, як це часто бувало в ті роки, переріс у дев'ятирічний. У 1949 р. Голомб був повторно засуджений до безстрокового заслання, яке відбував у Красноярському краї. Після звільнення переїхав до Рубіжного, тут написав обидві дисертації, одержав 13 авторських свідоцтв.

Типовим у своїй драматичності віддзеркаленням часу є доля непересічної поетеси — Анни Баркової, яка перший свій строк отримала в 1934 р. за... поезію. Слід зауважити, що її поезії були проникливіші і глибші за вірші багатьох обласканих світовим визнанням сучасників. Ще в 1931 р. вона написала такі слова про революцію: “Красные до крови наши дни”, “Угостили нас пустым орешком, погибли мы за явный вздор”, а 1932 р. уже цілком відверті:

*С покорностью рабскою дружно
Мы вносим кровавый пай
Затем, чтоб построить ненужный
Железобетонный рай.*

²²⁵ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 163.

²²⁶ Там само. — С. 173.

Вже під час першого ув'язнення вона зміцнюється в думці — радянська влада буде небувалу за масштабами соціальної тюрми, суспільство трансформується невпізнанно, на зміну революційним поколінням приходять “сонми небывалых новых рабов”. Повернувшись з табору, колишня працівниця секретаріату А. Луначарського та редакції “Правди”, а на той час — каторжниця і жебрачка — не приховувала страшної суті місця, де побувала. Це — “велике пекло”, “загін для людської худоби”, — розповідала вона, — “Краще відвертий постріл”.

Після звільнення в 1939 р. Баркова жила в Таганрозі, заробляючи на життя статистиком проектного відділу міськкомунгоспу. Згодом — у Калузі прибиральницею і сторожем. В 1947 р. отримала повторний строк — 10 років — за стандартним звинуваченням у контрреволюційній пропаганді. Покарання відбувала в Комі АРСР. Звідти інвалід другої групи змушена була відправитися жити до Кемеровської області, а згодом — до селища Штерівка неподалік Красного Луча, про яке дізналася від подруги по ГУЛАГу.

Тут, слід зауважити, в маленькому селищі вона перебувала під невиспущим наглядом КДБ, яке перлюструвало її переписку (Баркова відправляла своїм московським друзям рукописи на збереження). В 1957 р. знову була заарештована як авторка “ряду рукописів злісного антирадянського змісту”²²⁷. На допитах жінка, нижча за 154 см, дуже худенька і немічна (нагадаємо, вона мала інвалідність) висловлювала такі думки вголос, від яких мороз по спині ходив у кремезних чоловіків: “Я вважаю, що період, пройдений радянською країною, не є кроком до комунізму. Коли щодо техніки Радянський Союз просувався вперед, то щодо ідеології, щодо демократії, щодо побутових умов він йшов назад. Такі явища в нашій країні почалися, на мою думку, з 1935–1936 року”, “Особисто я вважаю, що до 1953 року в нашій країні не було ні соціалізму, ні демократії. Що буде далі, мені невідомо”, “Я вважаю, що записані в Конституції статті на ділі не виконуються. У Конституції написано одне, а в дійсності робиться інше”²²⁸. За такі слова знов отримала 10 років.

Загалом двадцять три роки свого життя талановита поетеса провела за колючим дротом. З останнього ув'язнення була звільнена в 1965 р. завдяки депутатському зверненню тодішнього редактора журналу “Новый мир” ушлявленого радянською владою О. Твар-

²²⁷ Там само. — С. 179.

²²⁸ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — Луганськ, 2004. — С. 180, 181.

довського. Була реабілітована за недоведеністю складу злочину. Безпритульна, вона отримала клопотаннями давніх друзів кімнату в московській комуналці, де прожила трохи більше десяти років.

Життя Анни Баркової виявилось довгим і стражденним. Глибина її поетичного дару була безжально сплюндрованою більшовицькою репресивною системою.

*Дороги все мои исхожены,
А счастья не было нигде,
В огне горела, приморожена,
В крови тонула и в воде.*

Трагічними в своїй типовості були рядки, написані поетесою наприкінці життя в 1972 р.: “Оглянусь изумленно: я жила или нет?/Полумертвой втащили меня в этот свет”. На жаль, ці слова були справедливі для сотень тисяч тогочасних радянських громадян. Лейтмотивом їхнього життя найкраще б стали слова — “Та чи й жив він (вона)?”²²⁹.

Втім, левову частку радянських громадян, що оселилися на Донбасі після звільнення з ГУЛАГу, становили пересічні обивателі із покаліченими долями і душами. З усіх перед визволенням “органи” брали підписку про “нерозголошення”. Тягар приниження і позитивного страху вони часто-густо передали своїм нащадкам.

Складна багатофакторна демографічна й міграційна політика 1950–1960-х рр. радянської держави в Україні, охарактеризована Віктором Даниленком як “процес деукраїнізації та інонаціонального дозаселення України”²³⁰, в Донбасі набула свого найбільш прямолінійного втілення. Власне, стосовно цього регіону варто говорити про модерне продовження політики державної колонізації, спрямованої переважно в промислові центри і зіпертої на демографічний потенціал вихідців з Російської Федерації. Підосновою цього процесу стала низка соціально-демографічних факторів: стрімка деградація, а згодом — і вмирання власне російського села; демонтаж системи ГУЛАГу; тотальна недовіра влади до місцевого населення; критичне виснаження демографічного та фізичного потенціалу останнього; завищені строки відбудови Донбасу. Попри те слід відзначити й позитивні зміни, які трудові міграції викликали в демографічній

²²⁹ Лях Р.Д., Добробог Л.М. Сплюндроване життя П.О. Ішенка // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 441.

²³⁰ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. — С. 88.

структурі населення регіону. Йдеться передовсім про врівноважування статевої структури населення та суттєве підвищення його трудового потенціалу за рахунок осіб молодого та середнього віку. Якісний стан населення — предмет окремої розмови.

Відчуваючи повсякчасний дефіцит робочої сили, влада не гребувала специфічними важелями, притаманними лише радянській практиці. Для роботи в регіоні використовувалися колишні злочинці — розконвойовані, амністовані з місцевих виправно-трудова таборів і колоній. Стабільним донором робочої сили для промислових центрів не переставали бути донбаські села, що й самі постійно потребували людей. Власті вирішували проблему забезпечення колгоспів і радгоспів робочою силою за рахунок окремих переселень з інших областей України, зокрема й Західної. Залюднюючи донбаські села західняками, вони намагалися, так би мовити, вбити двох зайців — підживити донецьке село демографічно і водночас розвантажити західноукраїнське село від надлишку робочої сили (а передовсім — потенційних повстанців) у часи здійснення тут суцільної колективізації. Скупчення в часі і просторі вихідців з різних історико-культурних регіонів, носіїв діаметрально відмінних ціннісних норм та особистого досвіду створювало на Донбасі надзвичайно динамічне, але водночас і конфліктогенне середовище. Рівень суспільної напруги стократ підсилювався дією негативних побутових факторів.

На тлі все зростаючої концентрації населення слід відзначити жахливий санітарний стан як населених пунктів повоєнного Донбасу загалом, так і місць помешкання (відсутність елементарних вигод, зокрема централізованого водогону, каналізації, електропостачання, транспортного сполучення) зокрема. Зігнавши (в тому числі й репресивними та адміністративними заходами) в робітничі поселення купу населення, влада не потурбувалася про забезпечення елементарних умов їхнього існування. Ухвалюючи заходи щодо підвищення народжуваності, уряд не зважав на відсутність дитячих дошкільних закладів, загальну антисанітарію в робітничих селищах, катастрофічний брак медичного обслуговування, що збільшували загальну і, відповідно, дитячу захворюваність і смертність.

В перші повоєнні роки щорічно Донбас приймав до півмільйона осіб, які опинялися тут як на добровільній основі, так і в примусовому порядку. В стислі строки державі вдалося наситити зростаючу промисловість робочими руками, однак оборотною стороною адміністративного ресурсу, що широко застосовувався з метою відбудови Донбасу, були низька інтенсивність праці мобілізованих, зростання рівня соціальної конфліктності, апатії та відчаю, що

супроводжувалися низкою особистих драм. За першої ліпшої нагоди ці люди полишали Донбас. Врешті, згідно з підрахунками Н. Шипік, у регіоні залишилася лише третина спрямованих владою мігрантів²³¹. Темпи демографічного приросту та обсяги міграцій на Донбасі були найвищими в Україні. Найвищою в республіці в перше повоєнне десятиріччя була й частка примусово скерованих владою репатріантів та трудармійців, значною — частка реемігрантів та зареєстрованих на постійне місце проживання звільнених за амністією 1953 р. в'язнів²³².

Повоєнне відновлення Донбасу відбулося ціною надлюдського напруження сил. Інструментарій мобілізації трудових ресурсів цілком відповідав сталінській епосі. Застосування дармової підневільної праці низки категорій радянських та іноземних громадян; компенсація технічних нововведень масовістю трудових мобілізацій; граничне обмеження витрат на споживання та соціальне забезпечення робітників; абсолютне ігнорування елементарних побутових потреб укупі із трудовим піднесенням народу та всеосяжною масштабною пропагандою зробили свою справу. Впродовж 1946–1949 рр. було відновлено 129 шахт, що давали 52 млн. т. вугілля на рік. Крім того стали до ладу 60 нових шахт потужністю 32 млн. т. На кінець 1950 р. були введені в дію вже 259 шахт. У 1951 р. на них було видобуто 83,8 млн. тонн — вперше був перевищений довоєнний рівень²³³.

Підприємства групи “А” стали до ладу в стислі строки і почали вносити свою лепту у відновлення і зміцнення промислової, зокрема, воєнної потуги СРСР. На морально і технічно застарілому обладнанні, в нелюдських умовах праці гірники, хіміки, металурги Донбасу працювали не за страх, а на совість — “аби не було війни”. Їхній трудовий подвиг назавжди залишиться надбанням історії.

Втім, якою була ціна відновлення?

Варто погодитися із актуальним і нині висновком А. Саржана, що “нині зіставляючи “ціну” швидкого повоєнного відродження народного господарства і досягнуті за її рахунок результати, можна зробити висновок, що подібна “ціна”, вірогідно, взагалі нічим не може бути виправдана — навіть надзвичайними і понаднадзви-

---

²³¹ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. — С. 11.

²³² Там само.

²³³ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 35–36.

чайними обставинами”²³⁴. Тим часом радянський міф, за яким приховуються антигуманні соціальні практики сталінського режиму, продовжує жити своїм життям і отруювати душі пересічних донбасівців відчуттям фальшивої гордості. Правда про ціну повоєнного відновлення на Донбасі має бути донесена до сучасної регіональної спільноти в усій своїй жахливій відвертості.

Керовані зовнішні міграції (мобілізації, депортації тощо) у 1952–1959 рр. до Ворошиловградської та Сталінської областей становили понад 4,6 млн. осіб. Вибуло, зокрема й утекло від незвично важких умов праці і життя, 3,6 млн. Оспівана радянськими масмедіа і оплутана міфами та штампами “Всесоюзна кочегарка” перетворилася на величезний “прохідний двір” з притаманними прохідному двору протягами, безладом, брудом і небезпеками. Поза офіційним дискурсом Донбас перетворився на страшилку, і не дарма: створенню відповідного негативного іміджу добре прислужилися повоєнні масові (на загал “примусово-добровільні”) мобілізації та їхні драматичні наслідки. Під час голоду 1947 р. недобра слава про “Всесоюзну кочегарку” була вже цілком сформована: районні уповноважені, що здійснювали виїмки хліба в селах, не лише привласнювали громадське та особисте майно селян, а й гвалтували жінок під загрозою виселення на Донбас²³⁵.

Слід згадати, що єдиною структурою, що з демографічної точки зору потужно зростала в повоєнні часи, був радянський ГУЛАГ. В 1948 р. його “населення” становило понад два мільйони осіб. Згідно з міркуваннями російських дослідників, колосальне зростання відбулося внаслідок сплеску карної злочинності в повоєнне лихоліття. Вирішальною обставиною стрімкого зростання спецконтингенту стали укази від 4 червня 1947 р. “Про посилення охорони особистої власності громадян” та “Про посилення громадської власності”, що ужорсточили покарання за крадіжки. Втім, була й інша складова: уряд звично використав безправну армію ув’язнених для вирішення власних економічних завдань — передовсім підйому зруйнованих промислових об’єктів. Люди, що стали на шлях злочину через складні життєві обставини (тобто, непрофесійні злодії), були для цього найбільш підходящим “матеріалом”. Отож 1947 р. (а в Донбасі, нагадаємо, це був рік голоду) дав рекордний за всю історію ГУЛАГу приток “пожилців”.

Однак, система, так би мовити, перехитрувала сама себе. — Об’єднавши в повоєнних таборах величезну кількість “політичних”,

²³⁴ Там само. — С. 239.

²³⁵ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. — С. 283.

колишніх фронтовиків, репатрійованих, власівців, бандерівців, “лісових братів”, студентів, які потрапили до таборів за антисталінські висловлювання, вона каталізувала формування протестної свідомості та руху. Наприкінці 1940-х рр. таборами прокотилася хвиля перших повстань, що знаменували кінець ери ГУЛАГу.

Величезна частка учасників тих подій хвилями залюднювала Донбас після амністій 1953–1956 рр., оскільки отримавши волю, вони все ще були обмежені в праві вибору місця проживання. Донбас, із його зростаючою промисловістю і вічною нехваткою робочих рук, став основним реципієнтом такої категорії радянських громадян.

Отож, сьогочасні твердження масмедіа про те, що населення регіону формувалося за рахунок колишніх ув’язнених, не позбавлені історичної підоснови. Якою мірою вони є об’єктивними і відповідають історичній правді, нехай розсудить совість.

У квітні 1956 р. був оприлюднений указ Президії Верховної Ради СРСР “Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів”, відповідно до якого суд зобов’язував керівників радгоспів видати трудові книжки переселенцям і сплатити за вимушені прогули. Фактично тільки після цього Донбас перестав бути одним величезним трудовим табором. Робоча сила міських поселень знов набула право вільно обирати місце праці та поселення. Селянам лишалося чекати ще майже два десятиріччя.

«Золота доба» Донбасу: від хрущовської програми розвитку вугільної промисловості до застою

В той час, як промисловість СРСР конче потребувала збільшення обсягів видобутку вугілля, найбільшою проблемою Донбасу залишалася катастрофічна нестача робочої сили. Впродовж 1944–1959 рр. в Донбас прибули 7,85 млн. осіб, а вибули — 5,32 млн. За рахунок мобілізацій трудових ресурсів населення порівняно із 1943 р. зросло більше ніж на 300%, однак, закріплення працівників на постійній основі залишалося недосяжною метою уряду. Врешті, якісні зрушення в стабілізації ситуації із трудовою дисципліною та катастрофічною плінністю кадрів відбулися вже в 1950-ті рр.

Вони були пов’язані зі зміною акцентів соціальної політики в регіоні, переходом від методів репресивно-адміністративного примусу²³⁶ до створення економічних стимулів, кредитування будів-

---

²³⁶ За Хрушова ввели “умовний термін покарання”. Людей, які скоїли дрібні правопорушення, відправляли працювати на хімічні підприємства Донбасу без права їх покинути.

ництва житла, запровадження системи заохочень та позитивного соціального іміджу, ба, навіть, престижності, шахтарської праці. В 1956 р. світ побачила постанова “Про невідкладні заходи щодо розвитку вугільної промисловості Української РСР”. Відповідно до неї радянський уряд у стислі строки планував побудувати кілька десятків нових шахт. Всі 25 областей УРСР, а також Київ взяли зобов’язання побудувати по 1–2 шахти. Виконувалися союзні настанови руками молоді: республіканський уряд спромігся перетворити їх на масовий комсомольський рух. В 1957 р. побачила світ постанова ЦК КПРС та РМ СРСР “Про суспільний призив молоді для роботи на найважливіших будовах, які розташовані в східних та північних районах СРСР та Донбасі”. За “комсомольськими путівками” сюди приїхали десятки тисяч юнаків з Київської, Львівської, Чернівецької та інших областей України. Методом “комсомольської будівлі” були закладені 37 шахт, назви яких говорили самі за себе — “Київські-Комсомольські” № 1 та № 2, “Донецька-Комсомольська”, “Вінницька-Комсомольська”, “Закарпатська-Комсомольська”, “Ворошиловградська-Комсомольська”, “Чернігівська-Комсомольська”, “Херсонська-Комсомольська” тощо. Власне їх назви унаочнювали найширшу географію тогочасних молодіжних трудових міграцій. Тільки в 1965 р. на будівництво нових шахт прибули 233 комсомольські групи з різних областей України. Доволі активним був приток мігрантів з РРФСР, Казахстану та Білорусії.²³⁷ В цей час закладаються й найглибші шахти Донбасу: “Ветка-Глибока”, “Ясинівська-Глибока”, “Томашевська-Південна”, найглибша в СРСР — “Бутовка-Глибока”. Завдяки комплексному підходу до вирішення проблеми оргнабори 1950-х рр. (тоді на роботу в Донбас випускники вирушали цілими класами²³⁸) мали виразні позитивні наслідки.

Однак, з кінця 50-х рр. у вугільній промисловості Донбасу унаочнюються негативні тенденції. Використавши потенціал Донбасу для відновлення промисловості СРСР, заклавши потужні енергетичні бази у регіонах, віддалених від кордону, союзний уряд почав втрачати цікавість до “Всесоюзної кочегарки”, де умови видобутку з року в рік ускладнювалися і вимагали колосальних капіталовкладень. Це демонстрували як зменшення їхніх обсягів (1965 р. капіталовкладення у вугільну промисловість регіону склали 67,3% від рівня 1957 р.), що забезпечували лишень підтримку шахт у робочому стані — ані про реконструкцію, ані про модернізацію, тим

²³⁷ Семенюк Н.С. К вопросу о современной миграции населения Донбасса // Распределение и использование трудовых ресурсов Донбасса. — Донецк, 1967. — С. 112.

²³⁸ ЦДАВОУ. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 6561. — Арк. 2.

більше про закладку нових виробництв не йшлося. На 1961 р. на Донбасі не було жодної до кінця розвіданої ділянки для закладки нової шахти з видобутку коксівного вугілля. Після 1975 р. в регіоні не було закладено жодної великої шахти. Зірка всесоюзної слави Донбасу почала згасати.

Та не лише небажані явища в промисловому секторі ускладнювали життя мешканців Донбасу. Хрущовська доба увійшла в пам'ять обивателя раптовими і підчас взаємовиключними рішеннями та непродуманими експериментами, що боляче били трударя і по гаманцю і по шлунку. Однією з таким пам'ятних кампаній стала боротьба за згортання приватних подвір'їв у містах та робітничих поселеннях. Певне, намагаючись перевершити Юза у перетворенні напівпролетарів на чистих пролетарів, влада заборонила мешканцям обласних центрів та прилеглих до них поселень утримувати продуктивну і робочу худобу. Паралельно в колгоспах і радгоспах розгорнулася кампанія, в ході якої згорталися селянське присадибне господарство, а худоба викупувалася. Про ту свавільну акцію в робочих селищах пам'ятають і донині, це був потужний удар по городянах, не розбалуваних справжнім міським добробутом. У 1955 р. 65% шахтарських родин мали приватне господарство, 40% обробляли городи, 25% тримали велику худобу²³⁹. Це була не забаганка, а сувора життєва необхідність. Без опертя на землю в ті часи було не прожити. З тих 4 732 корів та іншої худоби, які тримали на кінець 1959 р. мешканці Донецька та його околиць, на весну 1960 р. залишилося 43 корови, 8 свиней та 5 коней. Масово знищувалися сади, оскільки податки на них перевершували будь-які уявлення про здоровий глузд. 700-тисячне населення обласного центру вкотре залишилося сам на сам із проблемою продовольчого постачання. Тим часом черговий "кремлівський мрійник" розмірковував над тим, як молоко подаватиметься в міста по молокопроводах, а кукурудза перетвориться на основне блюдо радянських трударів.

Реверс у справі розпочався від 1964 р. у контексті скасування волонтаристських рішень Хрущова, втім на той час селяни Донбасу та мешканці донбаських околиць уже не поспішали обзаводитися господарством. А. Саржан зазначає, що «експеримент» з ліквідацією присадибних ділянок мав серйозні негативні не лише економічні, а й психологічні наслідки: відриваючи селян від власної (вірніше, умовно власної) землі, глушили у них почуття бережливого ставлення до неї, формували споживацькі настрої, придушуючи

---

²³⁹ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — С. 91.

цікавість до ініціативного труда”²⁴⁰. Втім, не споживацькі настрої, а передовсім апатія, на наш погляд, обумовлювала небажання колгоспників і радгоспників надриватися на суспільних ланах. Відчуженість від землі на той час вже була звичною ознакою другого колгоспного покоління, а от нескінченні експерименти хрущовської доби геть підірвали віру в те, що господарювання в Країні рад матиме якісь розумні форми. Після того, як у 1958 р. колгоспи зобов'язали викупити техніку реорганізованих МТС, вони вкотре за радянських часів фактично перетворилися на банкрутів. Ситуацію довершили масові мобілізації спеціалістів-аграрників на Цілину. Добиваючи власне село, влада прагла створити потужний хліборобський комплекс у казахському степу. Повним провалом закінчилися не менш грандіозні плани збільшення кукурудзяного клину та наздоганяння США по виробництву м'яса, молока та масла на душу населення. Селянство, певне, перебувало на межі здорового глузду. Наслідки не забарилися: якщо в 1961 р. донбаські колгоспи виробляли 65,8 тис. тонн м'яса, то в 1965 р. — 51,6 тис. тонн²⁴¹. У 1970-і рр. приватний сектор давав близько третини всієї сільськогосподарської продукції. Втім, низка некваліфікованих рішень влади і далі сприяла його атрофії. Занотовані В. Горбачуком слова попутників, донбаських селян, віддзеркалювали болючу агонію радянського села: “Жаліються на своє важке життя. Він тракторист, але заробітки малі: влітку 60–70 крб., взимку 25–30 крб. Тепер грошова оплата в колгоспі, за одержані гроші все треба купувати. Молодь в селі не тримається. Сіна нема де накопити, корів нема де випасати, то багато сімей мають лише по півкорови. Сьогодні одна сім'я доїть, завтра інша. Жінки (щоб зайнятись роботою, мати прибуток) взимку роблять віники. Колгосп продає їх по 1 крб., а колгоспницям платить лише по 15 коп. за штуку. За день зробиш 10 шт. — заробиш 1,5 крб. Хоч би, каже жінка, по копійок 25–30 давали. Зате немає експлуатації людини людиною”²⁴².

На 1981 р. 43% селянських господарств Донеччини нічого окрім птиці не тримали²⁴³. Страшними цифрами вимірювалася безгоспо-

---

²⁴⁰ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 94.

²⁴¹ Там само. — С. 98.

²⁴² Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973–2004 рр. — Слов'янськ, ТОВ “Видавництво “Друкарський двір”, 2010. — С. 17.

²⁴³ ДАДО. — Ф. Р-2794. — Оп. 2. — Спр. 4563. — Арк. 39.

дарність: втрати зерна складали близько 20% врожаю, картоплі — 40%, овочів — близько третини²⁴⁴.

Не менш суперечливі процеси позначали й життя донбаських міст, які завершили відновлення і перейшли до потужного зростання. Темпи відновлення дійсно вражали. За підрахунками Сталінської міської ради збитки, спричинені за роки окупації лише міському господарству, сягали 740 млн. руб.²⁴⁵ Міста відроджувалися передовсім методом народного будівництва, через вуличні та квартальні комітети. Так, скажімо, в самому Сталіно за 18 місяців після звільнення силами містян був відбудований Бальфуровський міст, 852 жилих будинки (157 тис. м²), 45 км трамвайних колій, міський водопровід (80 км) та каналізація (45 км), 191 медичний заклад, 47 ясел, 67 садків, висаджено 381 тис. дерев та кущів. Трудящі міста відпрацювали на громадських роботах 462 тис. людиноднів²⁴⁶. До березня 1945 р. ворошиловградці відпрацювали на користь міста понад 350 тис. людиноднів. Розбирали завали та розчищали майданчики під нове будівництво всі: домогосподарки і школярі, пенсіонери і демобілізовані, репатріанти та військово-полонені.

На кінець 1947 р. в Сталінській області було відновлено та збудовано 3,4 млн. м² житла, 14 гуртожитків, 17 культоб'єктів²⁴⁷. На початок 1950 р. було відновлено близько 95% житлового фонду Сталінської області, відбудова м. Сталіне, Макіївка та Краматорськ практично завершилася. З землянок і напівземлянок робоча людина поволі перебиралася до більш пристосованого житла. Зростав не лише житловий фонд, а й інфраструктура — у Донецьку відновився рух трамваїв та тролейбусів, у 1955 р. розпочалося втілення в життя плану озеленіння робітничих поселень та міст.

Впродовж 1959–1969 рр. чисельність міських рад Донбасу зростала з 61 до 83. Впродовж наступного десятиріччя виникло ще 20 міст²⁴⁸. Міста зростали як на дріжджах, поселення міського типу змінювали свій статус, оскільки підхід до визначення статусу населеного пункту в 1956 р. був суттєво спрощений. На статус міста

---

²⁴⁴ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 123–124.

²⁴⁵ ДАДО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 1.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 52.

²⁴⁸ Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. — Донецк, 1976. — С. 7; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. — Донецк, 1972. — С. 13.

могли претендувати всі населені пункти, що мали не менше 10-тисячну людність, задіяну переважно у промисловому виробництві. До поселень міського типу відносилися селища із не менш як 2 тис. мешканців, 60% з яких мали бути робітниками та службовцями. Пік перетворення робітничих поселень на міста прийшовся на 1960-і рр. (саме тоді реалізовувалася програма розвитку вуглевидобутку), в наступному десятиріччі він помітно уповільнився і згодом розпочався зворотній процес — депопуляції шахтарських міст. Останнім селищем, що набуло статус міста, у 1989 р. став Вугледар.

На 1959 р. у Донбасі нараховувалося 314 міських поселень, переважну більшість яких становили малі (до 50 тис. населення) та середні міста (50–100 тис.). Якщо в 1959 р. чисельність міського населення в Донбасі становила 5 500 тис., то в 1970 р. вона сягнула 6 547 тис. Найбільшими містами в 1959 р. були Сталіне (707,7 тис.), Макіївка (370,9 тис.), Горлівка (307,8 тис.), Жданів (285,5 тис.), Луганськ (274,5 тис.), Кадіївка (122,8 тис.), Лисичанськ (122,8 тис.). В 1970 р. до клубу великих міст приєдналися Краматорськ (150 тис.), Слов'янськ (124 тис.), Комунарськ (123 тис.), Єнакієве (115 тис.), Костянтинівка (105 тис.) та Красний Луч (103 тис.). В 1979 р. Донецьк став містом-мільйонником, а людність Маріуполя перевищила за півмільйонну позначку. Ривок, слід відзначити, був потужним. Порівняно із 1959 р. у 1989 р. частка населення, що мешкало у великих містах зросла з 54,3% (2 207,9 тис.) до 64,8% (4 360 тис. осіб)²⁴⁹. Найбільш потужною і щільною міська мережа (це, власне, обумовлювалося характером залягання покладів) була у Донецькій області. Південний (Приазовський) та північний підрайон Луганщини (Старобельщина) були найменш урбанізованими і мали суттєву частку сільського населення. З часом диспропорції в розміщенні трудових сил виявлялися все більш рельєфно: наприкінці 1960-х рр. у п'яти найбільших містах Донеччини (Донецьку, Макіївці, Жданові, Горлівці та Краматорську) мешкало 55% її жителів, розміщувалося 60,7% виробничих потужностей²⁵⁰. Решта міського населення жила на периферії міських агломерацій у поселеннях, які і за зовнішніми ознаками і за своїм внутрішнім життям мало нагадували міста в традиційному розумінні цього слова.

²⁴⁹ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. — С. 89–90.

²⁵⁰ Гуляева А.И. Роль малых и средних городов в комплексном развитии экономики Донбасса // Вопросы комплексного развития экономики Донбасса. — 1969. — Вып. 2. — С. 63–64.

Соціальні та культурні проблеми сьогодення міст Донбасу закладалися в ті часи. По-перше, статус міста населені пункти набували автоматично, часто-густо — завдяки фізичному розростанню агломерацій та поглинанню навколишніх селищ. Селища набували статус міста автоматично, однак “автоматом” перетворитися на городянина неможливо. Ментально людність цих селищ (лексикою самих донбасівців — “посьолков”) зависала поміж “справжнім” містом і “посьолком”. Будь-який виїзд на закупи чи в справах у центральну частину Донецька мешканці Смолянки, Ветки, Петровки, Азотного і т. д. й досі називають “поїхати в місто”. Внаслідок специфіки розміщення виробничих потужностей (металургійні та машинобудівельні підприємства як правило розміщувалися у великих містах, і, як правило, в їх історичному центрі, натомість шахти — на околицях) з часом усталеного вигляду набула й специфічна “форштадтська” (від нім.: *Vorstadt* — пригород, передмістя) структура розселення людності за професійною ознакою: населення передмість передовсім складалося з шахтарів та їх нащадків. Слід зауважити, що ці передмістя, з їх величезним “приватним сектором”, як небо від землі відрізнялися від “одноповерхової Америки”. Тут мешкала найбільш високо оплачувана когорта донбаського пролетаріату, однак освітлювався лише центр міста. Своім зовнішнім виглядом та рівнем небезпек, що там існували, робітничі околиці унаочнювали той факт, що рівень доходів та якість життя — не завжди явища взаємообумовлені.

По-друге, характерною прикметою урбанізації регіону було не лише надто стрімке зростання чисельності міст, які містами в цивілізаційному значенні цього слова можна було вважати лише умовно, а й усвідомлене формування владною політикою значної кількості монопрофільних міст, “заточених” на одну галузь виробництва — вугледобувну. Соціальне життя цих населених пунктів становило суттєву проблему вже за часів найбільш потужного розвитку галузі. Власне, ніякої іншої роботи, окрім шахти, в них не було. Такі міста (Новгородівка, Гірник, Кіровське, Родинське, Білицьке, Білозерськ, Молодогвардійськ, Новодружеськ та ін.) виростали в голому степу поблизу шахт, шахтарі ж та будівельники і складали їх населення. Роботи для жіноцтва не було²⁵¹. Шар інтелігенції обмежувався нечисленими інженерами та вчителями. Коли осінні дощі розмивали ґрунтові дороги, єдиним зв’язком із навколишнім світом, як і для донбаського села, лишалося радіо. Не

---

²⁵¹ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. — С. 92–93.

те що генерування сучасного продукту духовної та матеріальної культури, а і його споживання залишалося для таких міст великою проблемою. Не випадково вони із часом набули універсальних ознак напівміського патріархального середовища.

Про те, що з себе на початковому етапі являли повоєнні містобудови писав В. Гавриков у замітці про Українськ: “Незручностей, як завжди на новому місці, було чимало. Обідати ходили в сусіднє село. Ночували в нашвидку збитому з дощок баракові. Траплялись затримки з доставкою матеріалів, адже надійної дороги тоді не було”²⁵². На загал, аж до 1970-х рр. гірняцькі міста за своїм зовнішнім виглядом мало відрізнялися від вигляду дореволюційних робітничих поселень, демонструючи всі “принади” так затято критикованої капіталістичної дійсності: позбавлені зручностей приземкуваті хати і бараки, доволі часто ще криті комишем, ані каналізації²⁵³, ані водогону, в міжсезоння дороги перетворювалися на непролазне багно, на місяці зв’язок із “великою землею” переривався, продукти завозили тракторами. Власне, в тому що стосувалося інфраструктури та сфери обслуговування, Донбас, як район найбільш динамічного індустріального розвитку, все ще залишався на доіндустріальній стадії існування.

В змальованих умовах впродовж десятиріч найгострішою проблемою робітництва була відсутність належного житла. Багатодітні родини тулилися в одній кімнаті робітничих бараків, землянках і напівземлянках. За іронією долі хвацько критиковані партійними пропагандистами дореволюційні бараки²⁵⁴ виявилися чи не найякіснішим житлом. За відсутності елементарних меблів діти спали на нарах, підлозі, скринях. Зрозуміло, що з такими умовами мирилися у часи розрухи, але жити так до скону бажуючих не було. Тим часом зростаючі обсяги трудової міграції та її маятниковий характер перетворювали житлову проблему на найболючіше місце донбасівської дійсності. Але й цю проблему влада спромоглася використати собі на користь. Відомче житло впродовж усієї історії радянського ладу залишалося найпотужнішим інструментом впливу на працівника. Середній рівень забезпеченості омріяними м² на

---

²⁵² *Раскошних А.* Українськ — нове шахтарське місто // Радянська Донеччина. — 1965. — 2 лютого. — С. 2.

²⁵³ Приміром на 1953 р. жодне зі 160 робітничих селищ Сталінської та 194 — Ворошиловградської області не мали каналізації.

²⁵⁴ Станом на 1970 р. понад 10 тис. шахтарських сімей мешкали в бараках. Вони були розселені лише у 1975 р., причому частина бараків була переобладнана в будинки квартирного типу. — Див.: Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — С. 201.

вугільних комбінатах на початку 1950-х рр. становив $5,5 \text{ м}^2$ на особу, були й такі управління, де на працівника приходилося $2,2\text{--}2,5 \text{ кв. м}^{255}$.

Від 1955 р. житлове будівництво в УРСР дозволялося лише за типовими проектами; винятки допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому. Згідно з урядовою програмою задача забезпечення громадян житлом мусила бути остаточно розв'язаною впродовж 10–12 років. Шляхом вирішення накреслених партією та урядом завдань був обраний найшвидший та найдешевший варіант будівництва житла “індустріальними методами на основі серійного виробництва”. Не менш у пригоді став і “метод народного будівництва” — силами самих робітників на так званих “планах”, які нарізалися від підприємств. Ним було збудовано від 10% до понад третини житлового фонду міст впродовж другої половини 1950 — першої половини 1960-х рр. І все ж рівень забезпеченості житлом залишався надзвичайно низьким. На середину 1960-х рр. він досяг позначки $7,4 \text{ м}^2$ на особу, а за 10 м^2 — перевалив лише після 1980 р.²⁵⁶

Втім не лише хронічна житлова криза ускладнювала життя тогочасних донбасівців. Часи так званої хрущовської “відлиги” були часом постійних експериментів та нововведень, таким стало й рішення про поділ радянських органів за виробничим принципом. Внаслідок намагань оптимізувати управління економікою виникли раднаргоспи — Донецький і Луганський. У квітні 1962 р. їх об'єднали в одну одиницю — Раду народного господарства *Донецького економічного району* з центром у Ворошиловграді. Іншими складовими життя на тому етапі радянської історії знехтували, оскільки вважали, що не лише регіональна, а й республіканська специфіка швидко сходитиме нанівець. У зв'язку з утворенням промислової районної ланки їх центри — міста, селища міського типу — підпорядковувались обласним промисловим радам. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. до числа таких стратегічних промислових поселень загалом було віднесено 54 населені пункти: з них у Донецькій області — Держинськ, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк, Свердловськ, Северодонецьк²⁵⁷. Пряме

---

²⁵⁵ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. — С. 119–120.

²⁵⁶ Там само. — С. 121–122.

²⁵⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Додаток до довідника видання 1962 року. (Зміни, що відбулися за період з 1 січня 1962 року по 1 січня 1964 року). — К.: Політвидав УРСР. — С. 10–44.

обласне підпорядкування проіснувало недовго — в 1962–1965 рр. — але встигло справити потужний вплив на напрямки урбанізаційних процесів.

У 1959 р. вже 79% населення Луганської області проживало у містах, а у Донецькій — 86%²⁵⁸. Щільність населення у Донецькій області в 1970-х роках сягнула 200 осіб на 1 км², що в 2,5 рази перевищувало середньоукраїнські показники. Варто наголосити, що щільність населення в центральній гірничопромисловій частині регіону досягала 300 осіб на 1 км². Зрозуміло, що лівова частка цієї людності мешкала в містах. Порівняно з 1939 р. загальна кількість міст і селищ міського типу в Донецькій області зросла в 1967 р. зі 123 до 183. За темпами урбанізації регіон лідирував в Україні. В цей час міські поселення зростали наче гриби після дощу, і містоутворюючим підприємством могла стати навіть одна шахта посеред голого степу. Десятки робітничих селищ зливалися у міські поселення, які, своєю чергою, утворювали міські агломерації, пов'язані між собою ланцюжками міст і селищ. Саме в цей час міські агломерації з притаманною їм розмитістю кордонів перетворилися на типову форму організації системи міських поселень у Донбасі²⁵⁹.

На порівняно невеликій території — центральній гірничопромисловій частині Донецької області — утворилася суцільна система міст, єдина урбанізована територія. У 1967 р. показник кількості міських поселень на 1 тис. км² території Донецької області в 3,5 рази перевищував аналогічний показник по Україні і більш ніж у 30 разів — по СРСР²⁶⁰.

Поселенська структура Донбасу визначалася характером залягання мінеральних копалин, перш за все — покладів вугілля. На межі 1940–1950-х рр. тут завершилися науково-дослідні роботи по геологічній розвідці. Саме на їхній основі розроблявся комплексний проект розвитку вугільної галузі. Увага керівних органів була прикута до тільки-но розвіданих багатств Західного Донбасу. Для видобутку вугілля, що залягало на глибині до 700 м у пластах завтовшки 0,55–1,5 м, до 1970 р. було заплановане будівництво 22 шахт. Розрахункова чисельність населення, що мало було задіяне в шахтному та дотичних виробництвах, обчислювалася у 350 тис.

---

²⁵⁸ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М.: Госстатиздат, 1963. — С. 16.

²⁵⁹ Яковлева Ю.К. Вплив промислового розвитку на формування поселенської мережі Донецької області у ХХ столітті // Український географічний журнал. — 2013. — № 3. — С. 52.

²⁶⁰ Там само. — С. 54.

осіб²⁶¹. Їх передбачали розселити в містах і поселеннях навколо шахт на відстані 1–15 кілометрів, аби шахтарі мали змогу діставатися до місця роботи за 30–40 хвилин.

Нові міста і містечка (такі, як Докучаєвськ, Комсомольське Донецької області)²⁶² виникали біля нововідкритих покладів, будувалися нашвидкуруч, попри те, що підносилися пропагандою як прообраз поселень майбутнього. Найбільш болючим місцем традиційно була нерозвинена інфраструктура. На час десятої п'ятирічки культурно-освітня мережа Західного Донбасу (тільки-но посталої регіону) складалася з 4 будинків культури, 6 клубів, 4 кінотеатрів, 10 середніх та 9 музичних шкіл, Павлоградського народного історико-революційного музею, гуртків художньої самодіяльності (5,5 тис. учасників). Арсенал заходів, які вони пропонували робітникам, був невибагливим: фестивалі “Зимові вечорниці”, виставки робіт самодіяльних художників, дитячого малюнку “Світ очима дітей”, гуртки фотолюбителів, народних умільців. Попри непоказні відомості щодо діяльності культпросвітустанов робітничих селищ, тогочасні автори із пієтетом зазначали, що нові обряди міцно утвердилися в житті трудівників Донбасу. В 1976 р. були проведені 15 вечорів посвяти в робітничий клас (8 тис. учасників), 12 разів в урочистій обстановці проводжали молодих працівників до Радянської армії; 9,5 тис. юнаків і дівчат вручили паспорти²⁶³.

Про задоволення специфічних етнонаціональних інтересів людей, які населяли регіон, не йшлося. Ба, не йшлося про їх існування як таких. Плани перспективного розвитку Донбасу розроблялися московськими НДІ з розрахунком на масову трудову міграцію. Національність у мігрантів мусила бути одна — радянська.

На 1973 р. рух робочої сили в масштабах СРСР складав 11–12 млн. осіб. За власним бажанням в Україну прибувало 700 — 800 тис. робітників щорічно. Інша справа, що рух цей залишався доволі нестабільним. В 1976 р. в Донецьку область прибули 275,5 тис. осіб, а вибуло — 257,2 тис. Новоприбулі поповнили лави мешканців Донецька, Артемівська, Дружківки, Жданова, Краматорська. Натомість із Горлівки, Дзержинська, Добропілля, Єнакієвого, Макіївки та Селідового йшов відтік населення. Загалом, за даними Міністерства вугільної промисловості, плинність кадрів по галузі

---

²⁶¹ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). Историко-социологическое исследование. — К.; Донецк: Вища шк. Головное изд-во, 1984. — С. 9.

²⁶² Див.: Молоді міста Донбасу. Нариси. — Донецьк, “Донбас”, 1967. — 105 с.

²⁶³ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). Историко-социологическое исследование. — С. 59.

становила 26%. По окремих комбінатах ситуація була ще більш промовистою: “Укрзахідвугілля” — 15,6%, “Донецьквугілля” — 25,3%, а на підприємствах Західного Донбасу 50–70% тих, хто вибував, звільнялися за власним бажанням²⁶⁴. Більшість кидали роботу, не відпрацювавши 3–6 місяців. За підрахунками радянських статистиків втрати робочого часу внаслідок плинності кадрів за 1971–1972 рр. склали 30 млн. людиноднів²⁶⁵. Ситуація обережно називалася в історіографії “напруженим балансом трудових ресурсів”²⁶⁶. Дослідники зазначали, що нестача кваліфікованих робітників на новостворених шахтах мала б компенсуватися переміщенням трударів з шахт, що відпрацювали свій ресурс, та звільнених внаслідок автоматизації виробничих процесів. Фактично йшлося про створення своєрідного “кочового” соціального прошарку, який мав змінювати місце свого проживання кожні 5–10 років. Зайвим буде казати, що лише незначна частина населення погоджувалася присвятити своє життя розбудові новопосталих робітничих поселень, позбавлених елементарних вигод людського існування. Школа, лазня, клуб, шахта — віхи, навколо яких оберталось життя їхніх мешканців. Саме тому на зміну адміністративному примусу, стягненням і штрафам прийшла система моральних заохочень.

Офіційні матеріали та історіографія не приховували, ба більше — проголошували, що “досягнення вищої продуктивності та ефективності праці — це генеральна лінія економічної політики партії”²⁶⁷. Її досягненню були підпорядковані всі заходи економічного і соціального проектування та пропаганди. Врешті завдяки їм у 1970-х рр. фактор механічного приросту населення і трудових ресурсів у тенденціях розвитку Донецької області втратив свої визначальні позиції: більш ніж половина приросту населення області відбувалася за рахунок народжуваності²⁶⁸.

---

²⁶⁴ Там само. — С. 82.

²⁶⁵ Там само. — С. 76.

²⁶⁶ Там само. — С. 78. До речі, плинність кадрів була бичем вугільної промисловості упродовж усього міжвоєнного періоду. Ані дисциплінарні заходи ані адміністративні перепони неспроможні були надати сталого характеру населенню промислових поселень, що зазвичай виростали навколо вузькопрофільних підприємств. В 1930 р. плинність кадрів у Донбасі сягала 295,2%. Це означало, що середньостатистичний працівник змінював місце роботи тричі на рік. На кінець 1930-х рр. рівень плинності кадрів вдалося знизити до 103,4% (Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. — К., 2002. — С. 43–44).

²⁶⁷ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). — С. 79.

²⁶⁸ Там само. — С. 77; Див. також: Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. — Донецьк: В-во Донецького національного університету, 2001. — 339 с.

Повсякденне життя регіональної спільноти у післясталінську добу

XX з'їзд КПРС в галузі внутрішньої політики схвалив програму створення єдиного господарського комплексу, що мав охопити усі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну цілої держави. Декларувалося, що реалізація програми дозволить у стислий термін наздогнати й випередити економічно розвинуті країни світу за виробництвом найважливіших видів промислової продукції на душу населення. Серед озвучених завдань були такі: забезпечення зростання промислового виробництва; піднесення сільського господарства; запровадження семигодинного робочого дня; пенсійна реформа; збільшення темпів житлового будівництва.

Власне, йшлося про спробу виведення радянської економіки зі стану науково-технічної деградації та виробничої стагнації. Важелями активізації прихованих ресурсів системи мали стати розширення прав республік і місцевих органів влади з економічних питань; підвищення рівня зацікавленості трудових колективів у результатах праці; поліпшення кооперації і поділу праці в рамках економічного регіону.

З цим часом пов'язані перші відчутні, а не уявно-пропагандистські ознаки лібералізації у ставленні влади до пересічного трударя. Саме в цей час простий виробник із полегшенням зітхнув: його робота поволі набирала ознак цивілізованості. На початку 1955 р. було затверджене "Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням". У липні 1956 р. вийшов Закон СРСР "Про державні пенсії" (набув чинності від жовтня 1956 р.), через місяць було затверджене "Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій". Від 10 березня 1956 р. у передвихідні і передсвяткові дні було встановлено скорочений робочий день тривалістю 6 годин (робочий тиждень скоротився з 48 до 46 годин). У 1960 р. робочий тиждень скоротився в середньому до 40 годин. Відтоді робітники і службовці працювали п'ять днів на тиждень по 7 годин, а в суботу — 5 годин.

25 квітня 1956 р. указом Президії ВР СРСР було скасовано антиробочий закон 1940 р., який забороняв зміну місця роботи за власним бажанням, та прирівнював до карного злочину спізнення на роботу і прогул; 15 серпня Президія ВР УРСР внесла відповідні зміни до республіканського законодавства²⁶⁹. 8 вересня 1956 р. було вста-

²⁶⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1960. — № 23 (7 липня); 1956. — № 7 (15 вересня).

новлено мінімум заробітної плати (в містах — 300 руб., у робітничих селищах — 270 руб.).

14 липня 1956 р. Верховна рада СРСР ухвалила Закон СРСР “Про державні пенсії”, що набув чинності 1 жовтня 1956 р.²⁷⁰ До цього часу інваліди та непрацездатні особи похилого віку, які не мали родичів чи опікунів, були приречені на нужденність²⁷¹. Найбільші міста України були переповнені каліками-жебраками, зокрема й з орденськими планками.

Залежно від стажу роботи і заробітної платні розмір щомісячної пенсії для пересічного громадянина коливався в межах від 300 до 1 200 руб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки — у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж²⁷².

---

²⁷⁰ Радянська Україна. — 1956. — 15 липня.

²⁷¹ Нагадаємо, що пенсії за віком, скасовані разом з усіма законами імперії, в пореволюційну десятирічку не відновлювалися. Єдиний виняток становили викладачі, які одержали пенсії “за вислугу років”: у вищих навчальних закладах (зауважимо, що це — не науковці, оскільки на той час в УСРР наука була відокремлена від освіти і сконцентрована в науково-дослідних кафедрах) — від 1924 р., в інших навчальних закладах — від 1925 р.

Від 1918 р. існували пенсії для інвалідів Червоної армії, 1923 р. — персональні пенсії для політкаторжан, 1936 р. — пенсії з загальної інвалідності. 1928 р. були встановлені перші пенсії за віком (за старістю) — для робітників текстильної промисловості; 1929 р. такі пенсії були поширені ще на три категорії робітників: залізничників, металістів і гірників. 1930 р. до чинного законодавства було введено положення про пенсії і допомоги з соціального страхування. 1932 р. постановами Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР пенсії за старістю поширилися на робітників ще деяких галузей народного господарства, інженерно-технічних працівників та певні категорії службовців, причому робітники, залежно від галузі, поділялися на три категорії з різними розмірами пенсій. Запроваджувалися переваги пенсійного забезпечення робітників та членів їх сімей порівняно зі службовцями. Решта категорій робітників, службовці, представники колишніх експлуататорських класів і співробітники репресивних органів минулих режимів отримали право на пенсію за старістю лише з ухваленням Конституції СРСР 1936 р.

Відтак, панував відомчий принцип, за якого працівники різних відомств, виконуючи однакову роботу, діставали неоднакові платню і, відповідно, соціальне забезпечення. А самі виплати були надто малими. До того ж, протягом понад 20 років значна кількість мешканців міст (не кажучи вже про селян), які полишали роботу внаслідок хвороби або похилого віку, пенсії якщо й отримували, то лише завдяки різного роду касам взаємодопомоги.

²⁷² Україна: Хроніка XX століття. Роки 1946–1960. — К., 2005. — Ч. 2. 1953–1960 / Упор. М. Смольницька. — С. 413.

Максимальні пенсії за віком станом на 1956 р. нараховувалися для працівників вугільної промисловості, де середній розмір пенсії становив 610 руб. (за старого законодавства — 454 руб.), металургійної — 550 руб. (427 руб.), залізничного транспорту — 500 руб. (320 руб.) та зв'язку — 480 руб. (311 руб.). Найбільшими були пенсії за інвалідністю від виробничої травми в цих же галузях: інвалідам I-ої групи у вугільній промисловості середній розмір пенсії становив 870 руб. (780 руб.), металургійній — 750 руб. (780 руб.), залізничному транспорту — 750 руб. (640 руб.), зв'язку — 620 руб. (640 руб.)²⁷³.

1 серпня 1956 р. Міністерство охорони здоров'я СРСР затвердило інструкцію з визначення груп інвалідності та список професійних захворювань, а РМ СРСР затвердила списки (№ 1 і № 2) виробництв, цехів, професій і посад, праця в яких надавала право на державну пенсію на пільгових умовах та в пільгових розмірах²⁷⁴.

На перших етапах впровадження реформи вона ледве не викликала кадровий колапс на копальнях. Справа в тому, що згідно з відповідним законом 1947 р. пенсіонери-шахтарі мали можливість не припиняти трудової діяльності із збереженням повного обсягу зарплати та пенсії. Закон 1956 р., навпаки, передбачав виплату лише 50% призначеної пенсії. Відтак, після набрання ним чинності шахтарі-пенсіонери почали масово звільнятися. Впродовж жовтня 1956 — червня 1957 рр. на уславленій шахті “Кочегарка” (Горлівка) залишили роботу 142 особи, в тому числі 52 члени КПРС. Усього ж на копальнях Сталінського району за цей час звільнилися 13 453 пенсіонери, на копальнях Ворошиловградського району — 5 200 осіб, що спричинило неабиякі кадрові проблеми в галузі. Негативна динаміка змусила уряд переглянути попереднє рішення в 1958 р.²⁷⁵

1957 р. ознаменувався скасуванням випуску державних позик, які в примусовому порядку виймали з кишені радянських громадян щонайменше десятину їхніх прибутків. Вкупі із підвищенням номінальних зарплат і пенсій, а також товарного дефіциту це запустило

²⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4092. — Арк. 63, 76, 84.

²⁷⁴ Постановление Совета министров СССР от 22 августа 1956 № 1173 Об утверждении списков производств, цехов, профессий и должностей, работа в которых дает право на государственную пенсию на льготных условиях и в льготных размерах. — М., 1956. — Невдовзі ці списки було доповнено Постановою РМ СРСР від 29 жовтня 1959 р. — № 1218.

²⁷⁵ Постановление СМ СССР от 10 сентября 1947 г. № 3211 “О преимуществах и льготах для подземных рабочих, руководящих и инженерно-технических работников угольной промышленности и строительства угольных шахт”; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4540. — Арк. 7.

механізм накопичення заощаджень. Пам'ятаючи недавнє минуле, донбасівці заходилися складати “на чорний день”. Динаміка зростання заощаджень була вражаючою: скажімо, у Ворошиловградській області 1950 р. в ощадкасах перебувало 12 млн. руб., 1960 р. — 140 млн. руб.; у Донецькій в 1958 р. грошові вклади населення дорівнювали 206 млн. руб., а в 1965 р. — вже 419 млн. руб.²⁷⁶. Лише згодом унаочнилася повчальна іронія долі: переважна більшість шахтарів мали не лише найвищі в республіці зарплати, а й середньомісячний дохід на члена сім'ї²⁷⁷, втім це не означало, що вони його використовували (!). Гроші мертвим тягарем осідали на книжках, а рівень життя лишався попереднім. — Згодом всі вони перетворилися на нічого не варті папірці. В цьому й виявилася дійсна сутність уявного “чорного дня”.

17–31 жовтня 1961 р. відбувся XXII з'їзд КПРС, який прийняв новий Статут КПРС. Той своєю чергою містив “Моральний кодекс будівника комунізму” і “Програму КПРС”, в якій проголошувалося, що до 1980 р. радянський народ житиме при комунізмі.

Попервах низка соціальних зрушень дала трударям надію на те, що якщо не омріяний комунізм, то хоча б сите життя дійсно не за горами. В 1959 р. лише у 18% колгоспів республіки була запроваджена гарантована грошова оплата праці. Впродовж 1966 р. таких стало вже 60%²⁷⁸. Перехід на нову систему оплати в цілому завершився впродовж восьмої п'ятирічки.

Автори колективної монографії “Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття” (Донецьк, 2001.) свого часу цілком слушно зауважували, що “на межі 50–60-х рр. пересічний радянський громадянин мабуть уперше дійсно відчув, що “жити стало краще, жити стало веселіше”. ... Не випадково у пам'яті воєнного та першого повоєнного поколінь друга половина 50-х — 1 пол. 60-х років залишиться у формі майже суцільної світлої плями”²⁷⁹. Тогочасні зміни дійсно були вражаючими. Але не слід забувати, що ставлення до них говорило не стільки про “принади” тогочасного життя, скільки про глибину попередньої багаторічної прірви та безнадії.

---

²⁷⁶ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 97.

²⁷⁷ Скажімо в 1955 р. 53% донецьких шахтарів мали 36–75 руб. доходу на члена родини. — Див. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — С. 84.

²⁷⁸ Гарантированная оплата труда в колхозах // Экономика Советской Украины. — 1966. — № 7. — С. 2.

²⁷⁹ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — С. 82.

Звісно, порівнювати методи, якими досягалися партійні настанови в роки сталінщини та після смерті диктатора не доводиться. Втім, за зовнішньою м'якістю тогочасного режиму приховувалася залізна дисципліна. Партійні групи, що існували при всіх виконавчих органах, забезпечували неподільність партійного диктату. Слід віддати належне вишуканості формулювань тогочасних дослідників партійно-радянського тандему: "Партійні групи не підміняють Ради та їхні виконкоми. Їх рішення обов'язкові лише для комуністів, які входять до партійних груп. Але вони дієво впливають на запровадження в життя рішень ЦК КРПС"²⁸⁰. Сутність висловлювання стає повною мірою зрозумілою, якщо взяти до уваги, що на 1969 р. частка комуністів серед голів виконкомів Донбасу сягнула 99,3%, заступників і секретарів виконкомів — 88,5 та 42,4% відповідно.

Чим далі, тим більше "переваги" планового господарства виявлялися в Донбасі в найкумеднішому вигляді. Так, спочатку впродовж 60-х рр. місцева промисловість була зведена нанівець, причому відповідно до рішень партії та уряду. Згодом, усвідомивши рівень дефіциту товарів широкого вжитку (зокрема будівельних матеріалів) у стрімко урбанізованому середовищі, планові органи змінили свою думку і впродовж другої половини 60-х рр. боролися за відновлення та збільшення мережі підприємств місцевої промисловості. Домігшись скорочення засівів під пшеницею на понад 150 тис. га у 1963 р., після березневого 1965 р. пленуму ЦК КРПС, ради Донбасу заходилися відновлювати пшеничний клин. Ради опікувалися збільшенням поголів'я рогатої худоби та птиці, ухвалювали рішення про меліорацію посушливих земель. Активну участь у процесі брали місцеві ради, які й самі втрапили в нову промоакцію кремлівських керманічів — якнайширшого залучення місцевих рад до керування економічним розвитком, що перед тим вважалося непритаманною їм справою.

Брежневський застій став "золотою порою" донбасівського робітництва: саме в цей час були запроваджені прогресивні методи оплати праці, система грошового та соціального стимулювання, соціальний захист та пільги робітників промислових підприємств. Офіційно зареєстровані заощадження мешканців Донбасу впродовж 1965–1980 рр. зросли на 741%²⁸¹.

---

²⁸⁰ *Кравченко В.И.* Деятельность местных советов Донбасса в условиях развитого социализма. 1960–1970 гг. (На материалах Донецкой и Ворошиловградской областей): Дис. ... канд. ист. н. — К., 1981. — С. 29.

²⁸¹ *Нікольський В.* Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі (сер. 1960-х — сер. 1980-х рр.). — С. 38.

Зазначені позитивні зрушення стосувалися лише працівників промисловості. Натомість рівень оплати праці інтелігенції впродовж окресленого періоду невпинно знижувався: в 1965 р. працівники освіти та культури в Донбасі отримували 80% від середньої платні в означеному народногосподарському секторі; в 1985 р. — 69,4%. В абсолютних показниках приріст зарплати освітян регіону був найнижчим серед усіх категорій інтелігенції — 52%²⁸². Для порівняння: науковці в 1965 р. отримували 104% від середньої по галузі, а в 1985 р. — 94,2%. Обмеженість радянських управлінців дорого коштувала соціуму регіону згодом.

Тим часом життя йшло своєю чергою. За роки VIII п'ятирічки в Донецькій і Ворошиловградській областях було збудовано 295 тис. квартир, що дозволило розселити 370 тис. сімей²⁸³. Впродовж 1961–1970 рр. тут було здано в експлуатацію понад 33 млн. м² житлової площі. Найбільш інтенсивне житлове будівництво припало на другу половину 70-х — першу половину 80-х рр. Тоді в Донецькій області нові квартири отримали близько 1,5 млн. осіб, майже кожен третій мешканець області. Велику роль у забезпеченні робітництва помешканнями відіграла програма розробки та будівництва типових проєктів. Собівартість будівництва суттєво знизилася, в рази зросла його швидкість. Панельне будівництво вивело Донбас з житлової кризи але перетворило міста і містечка на невиразні клони.

“Соціалістичне” змагання було одним із провідних інструментів подолання житлової кризи: “Включившись в соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя Радянської влади, будівельники 3-го управління “Донецькжилбуд” зобов'язалися швидкісним методом побудувати 6 багатопверхових будинків. Замість 153 днів, передбачених нормативами, вони вирішили ввести кожен з цих будинків до ладу за 75 робочих днів”²⁸⁴. За пропозицією міської Ради на будівництві застосували мережевий графік, внаслідок чого 6 будинків здали за 50 робочих днів, як зазначалося із оцінкою “добре”²⁸⁵. Про якість новобудов залишається тільки здогадуватися.

Найбільш масштабно в роки так званого “застою” розвивалося соціальне будівництво. В цей час Донбас набув свого сучасного

---

²⁸² Там само. — С. 44.

²⁸³ Ворошиловградская правда. — 1971. — 30 марта; Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. — Донецк, 1976. — С. 221; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. — Донецк, 1972. — С. 117.

²⁸⁴ Кравченко В.И. Деятельность местных советов Донбасса в условиях развитого социализма. 1960–1970 гг. — С. 132–133.

²⁸⁵ Социалистический Донбасс. — 1966. — 3 сентября.

вигляду. Впродовж 1976–1985 рр. у Донецькій області були введені в дію 188 загальноосвітніх шкіл на 103 тис. місць, майже 71 тис. місць у дитячих дошкільних закладах (основною їх формою у великих містах стали так звані дитячі комбінати, із колосальною — нині неймовірною — місткістю від кількох сотень дітей кожен), 9,5 тис. місць у медичних закладах²⁸⁶.

Соціальна інфраструктура в ці роки розбудовувалася шаленим темпом, раніше небаченим у Донбасі. Однак, навряд чи вірно розцінювати її лишень як заслугу правлячої партії. Не слід забувати, що соціальна мережа зростала передовсім унаслідок перерозподілу виробленого трударями регіону додаткового продукту, а часто-густо й за рахунок позаекономічного визиску. Як і раніше, потужним інструментом прихованої експлуатації робочої сили були суботники та недільники, вихід на роботу в святкові дні, робота на користь усіляких фондів та знаменних подій. Відпрацьований у такий спосіб час переростав у колосальні суми. За підрахунками Донецького обкому партії, на суботниках, приурочених до дня народження В. Леніна, впродовж 1969–1980 рр. донеччани відпрацювали 38 млн. людиноднів, зокрема в галузях матеріального виробництва (тобто, на робочому місці, а не в сквері із граблями) — 18 млн. людиноднів(!). Не менш вражаючим є матеріальний еквівалент комуністичних суботників: промислової продукції вироблено на 132 млн. руб., видобуто 3,2 млн. тонн вугілля, побудовано площ на суму 10,9 млн. руб., до загальносоюзного фонду перераховано за 10 років 32,4 млн. руб.²⁸⁷.

Ситуація насправді складалася парадоксальна. Як цілком слушно зауважив А. Саржан, “судячи за показниками офіційної статистики, люди з кожним роком жили краще і краще, але в дійсності відбувалося навпаки”²⁸⁸. Справа ж полягала в наступному: заробітна плата дійсно зростала, але водночас діяли чимдалі більше приховані від очей суспільства інфляційні механізми, постійно зростали ціни на споживчому ринку; на тлі невпинного зростання обсягів осо-

---

²⁸⁶ Донецкая область в десятой пятилетке. Стат. сборник. — Донецк, 1980. — С. 102; Донецкая область в одиннадцатой пятилетке. — Стат. сборник. — Донецк, 1985. — С. 160.

²⁸⁷ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 251.

²⁸⁸ Там само. — С. 125. — Про негаразди свідчило і відновлення величезної плінності кадрів у провідній галузі економіки регіону — вугледобувній. У першій половині 1980-х рр. шахти щорічно кидало близько 100 тис. працівників, практично стільки ж, скільки прибувало. — Див.: Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. — С. 66.

бистих заощаджень²⁸⁹ населення характерною ознакою його життя став тотальний дефіцит. Він перетворював ці заощадження на мертвий вантаж. Статистика свідчила про мільйони квадратних метрів житла, зданого в експлуатацію, нічого не кажучи водночас про його якість та про те, що чекати на нього часто доводилося все життя. Часто-густо нову квартиру робітник отримував, виходячи на пенсію, але ж пожити в ній вже не встигав. Оборотною стороною стабілізації демографічних процесів на Донбасі стало невідворотне зростання частки пенсіонерів. Порівняно з 1960 р. в 1970 р. чисельність пенсіонерів зросла з 730,2 тис. до 1 266,5 тис. осіб²⁹⁰. Це своєю чергою позначалося на масовому психологічному настрої. Внаслідок замкненого кола десятиріччями несправдливих очікувань та оточуючої дійсності чимдалі виразнішими ставали ознаки зневіри населення в комуністичних ідеалах, які підживлювалися кричущими ознаками виродження партійно-радянської еліти. Чимдалі більше привідкриття “залізної завіси” увиразнювало неконкурентність, відсталість радянської суспільно-політичної та економічної системи. Власне, у третьому поколінні радянських донбасівців ресурс віри простих трударів у примарне комуністичне майбутнє, смирення терпіти злидні і спартанський спосіб життя почали стрімко згасати.

Потужним каталізатором загострення відносин “влада–суспільство” виступили соціальна депресія другої половини 1970-х рр. та економічна криза, що накрила Донбас наприкінці 80-х рр. Осердям наростаючої кризи стали передовсім монопрофільні міста, що сформувалися чи були побудовані у повоєнний час: комсомольці, які підіймали шахти за “комсомольськими путівками” змужніли, на порозі пенсії у них виникало багато питань до партії та уряду стосовно того, на вівтар якої ідеї була покладена їхня молодість. Адже ані в 1980 р., ані пізніше оголошений комунізм не настав. Навпаки — увиразнилися прикмети того, що влада взагалі втратила інтерес до Донбасу.

---

²⁸⁹ Скажімо, лише в Донецькій області в 1970 р. вклади склали 1 056 млн. руб, 1975 р. — 1 966 млн. руб, 1980 р. — 3 524 млн. руб, 1984 р. — 4 596 млн. руб. — Див. *Саржан А.А.* Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 126.

²⁹⁰ Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. — Донецк, 1976. — С. 130; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. — Донецк, 1972. — С. 237.

Діяльність органів держбезпеки у повоєнному Донбасі

В перші повоєнні роки органи “працювали” в Донбасі, не покладаючи рук. Напрямок оперативної роботи було вдосталь: виявлення колабораціоністів, націоналістів, прихованого антирадянського елемента. На етапі відбудови господарства регіону функції та завдання чекістів були значно розширені, адже під їх безпосереднім наглядом працювала ціла низка категорій громадян, про які йшлося вище.

Атмосфера підозрливості, що супроводжувала інтернованих та репатрійованих усе подальше життя, була належним чином аргументована — Донбас був суцільною зоною підвищеного державного значення. Закликаючи одних своїх громадян наглядати за іншими (ненадійними), влада полегшувала собі завдання. Заряджаючи суспільство негативізмом, мобілізуючи його внутрішні резерви на соціальну агресію, вона виводила себе з-під удару нищівної критики. Величезна частка репатріантів та інтернованих були вражені тією колосальною дистанцією, що відділяла Донбас — цю “парадну вітрину соціалізму” — від життя сплюндрованої нацизмом Європи. Один з них у вилученому з обігу листі писав: “Скільки країн я пройшов, ніде народ не живе так погано, як у нас²⁹¹”. В цій фразі, власне, і перебуває першопричина відповідної тактики влади. Вона цілком усвідомлено формувала навколо цієї категорії радянських громадян атмосферу вкрай негативного, навіть ворожого ставлення. Примусово та шляхом обману притягнувши їх до справи відродження промисловості Донбасу, вона водночас подбала, аби їх негативні оцінки, небажані для влади досвід та думки залишилися при них.

Ситуацію, в якій минало життя “щасливців”, які були засуджені після інтернування до СРСР чи за те, що перебували на окупованій території, найбільш точно описав луганський поет Іван Савич (Іван Савич Лук’яненко), засуджений в 1948 р. до 25 років позбавлення волі:

*В голодному фашистському полоні,
В камінному кар’єрі чи в колоні,
Не раз одержував я палиці під крик:
— Оце тобі, проклятий більшовик!*

---

²⁹¹ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе. — С. 236.

... На півночі, де снігові завої
І вітру злющого надривний свист,
Погрозливо лунало від конвою:
— Не відставай, недобиток-фашист²⁹²!

Поміж тим не лише вони, а й постійне населення регіону, те, що пережило страхіття окупації, не викликало жодної довіри у влади. Перебування на окупованій території стало фатальною міткою для повоєнних поколінь Донбасу. “... Горезвісне запитання, що десятиріччями фігурувало у різного роду анкетах, істотно псуючи життя тисячам і тисячам земляків: “Перебував чи ні на тимчасово окупованій території?”²⁹³ — власне відображало атмосферу цілковитої недовіри влади до власного населення.

Завершення війни позначилося переходом від повоєнного потепління до чергової політичної реакції, що втілилася у державний антисемітизм та кампанію боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”, сумно відому в українській історіографії під назвою “ждановщини”. В 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив низку постанов (“Про викривлення й помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири й гумору “Перець”», “Про журнал «Вітчизна”»), розвинений у рішеннях наступного — 1947 р. — й спрямованих проти Інституту історії АН УРСР загалом, когорти українських істориків зокрема. Почався черговий повномасштабний наступ на прояви “українського буржуазного націоналізму”. Відлуння тогочасної політичної реакції докотилися й до поки що нечисленних вищих навчальних закладів регіону. Наприкінці 1946 р. серйозні помилки “ідеологічного порядку”, націоналістичні перекинуття у викладанні української літератури розкрили в Сталінському педагогічному інституті. Згодом “вскрилися” викривлення у викладанні історії в Артемівському учительському інституті.

Статистика повоєнних арештів значно поступалася за розмахом міжвоєнному періоду, унаочнюючи послаблення репресивної потуги радянської держави. 1946 р. було репресовано 386 осіб, 1947 р. — 318, 1948 р. — 258, 1949 р. — 331, 1950 р. — 215, 1951 р. — 201,

²⁹² Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — С. 213.

²⁹³ Цит. за: Гупан Н.М., Климов А.О. Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — С. 32.

1952 р. — 70, 1953 р. — 85²⁹⁴. Надалі відзначається тенденція сталого зменшення: 12 у 1955 р., 15 у 1956 р., 35 у 1957 р., 22 у 1958 р., 10 у 1964 р. По решті років арешти зводяться до одиничних випадків. Вільними від арештів виявилися 1967, 1971–1973, 1976 та 1980 рр. Практика арештів органами держбезпеки припинилася після 1982 р. (!)²⁹⁵. До речі, в цьому році було висунене одне з останніх звинувачень у шпигунстві на іноземну розвідку — на користь США.

Вирішальним чинником лібералізації діяльності органів держбезпеки в Донбасі стала загальносоюзна практика десталінізації. Половинчаста й не послідовна, вона, не змінивши базових засад існування радянської державної конструкції, спричинила суттєву зміну акцентів діяльності спецслужб. Кампанія реабілітації, здійснена відомством впродовж 1950-х рр., сприяла частковому кадровому оновленню та ідеологічному витверезінню структури. Втім, говорити про кардинальні зміни не доводиться. Після загрозливих для так званого соціалістичного табору 1956 р., антирадянських виступів у Чехословаччині та Угорщині, придушених у військовий спосіб, органи КДБ були мобілізовані на нові завдання. В грудні 1956 р. ЦК КПРС розіслав на місця закритого листа із промовистою назвою “Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів” — десталінізацію згорнули так само раптово, як і розпочали. По всій країні пройшла чергова хвиля партійних і громадських зборів, які віщували близький кінець лібералізації.

У часи “хрущовської відлиги” зусилля органів держбезпеки перш за все були спрямовані на виявлення та нейтралізацію діяльності різноманітних “націоналістичних” груп, ліквідацію організованого збройного підпілля ОУН–УПА в західних областях України. Втім навіть на теренах Донбасу 1955 р. співробітниками КДБ було розшукано та ліквідовано 32 особи, причетних до УПА, в тому числі двох керівників “оунівського проводу”. В результаті оперативних заходів у республіці було розшукано 340 “оунівських нелегалів”, викрито та оперативно ліквідовано шість антирадянських націоналістичних груп, зокрема: у м. Горлівка Сталінської області — так

---

²⁹⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 55.

²⁹⁵ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 56.

зване антирадянське угрупування на чолі з “кадровим націоналістом” Андруником²⁹⁶.

Чергова хвиля політичної реакції припала на 1965 р.: після усунення М. Хрущова нове партійно-радянське керівництво заходилося наводити лад на місцях. Переважну більшість справ, що хронологічно припали на цей час, становили справи дисидентів — інтелігентського руху, що передовсім акцентував увагу на недоліках радянської системи і звертав увагу на підпорядковане становище української мови і культури. Під час серпнево-вересневих арештів 1965 р. була ізольована від суспільства низка інтелігентів-шістдесятників. Загалом у різних містах України було заарештовано понад 20 діячів українського культурного руху, серед них І. Світличний — уродженець села Половинкине Старобільського району Луганської області.

Під час другої хвилі арештів у 1972 р. забрали В. Стуса²⁹⁷ та І. Світличного. У 1973 р. був засуджений ще один видатний донецчанин — І. Дзюба за “антирадянську” працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”.

Олексія Тихого²⁹⁸ — уродженця хутору Їжівка Костянтинівського району Донецької області — філософа, просвітянина, укладача словника української мови, одного з фундаторів Української гелсінської групи, послідовного борця за відновлення позицій української мови і культури на Донбасі — перший раз засудили на 5 років позбавлення волі за широко практикованим у повоєнні роки звинуваченням: за самовільне залишення місця праці. В 1957 р. він був повторно засуджений за антирадянську агітацію та пропаганду на 7 років, і врешті в 1977 р. втретє — за матеріалами сорокавосемитомної справи разом із Миколою Руденко, з котрим від зустрічався лише один раз.

Микола Руденко — письменник, правозахисник, філософ, уродженець с. Юр'ївка Лутугинського району Луганської області був ув'язнений у 1977 р. Не зарадило й те, що учасник війни був інвалідом II групи, якому лікарі після поранення на Ленінградському фронті давали один шанс зі ста на повернення до повноцінного життя. В повчання за норавливість ветерана війни в мордовських

---

²⁹⁶ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 39.

²⁹⁷ В 1959–1963 рр. працював літературним редактором газети “Социалистический Донбасс” в м. Сталіно.

²⁹⁸ Не зарадив й славетний як для радянської дійсності родовід: батько — голова колгоспу, брат — Герой Радянського Союзу, сестра — член партії.

таборах “виховували” тяжкою фізичною працею²⁹⁹. М. Руденко відносився до повоєнної когорти українських радянських письменників, який мав бездоганну репутацію та походження: селянсько-шахтарський родовід, героїчне фронтове минуле, оборона блокадного Ленінграду, в 1947–1950 рр. — головний редактор журналу “Дніпро” і водночас секретар парторганізації Спілки письменників України. Таких, як М. Руденко влада розглядала як свою надійну опору, намагаючись їхніми руками вивести за лаштунки суспільного життя корифеїв української літератури, яких вочевидь вважали “відпрацьованим матеріалом” — М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, В. Сосюру. Однак ставка на М. Руденко виявилася невірною. З його виступу на відкритому пленумі СПУ та листа до М. Хрущова (1960 р.) власне й почався дисидентський рух в Україні. В 1972 р. його заборонили друкувати, 1974 р. виключили з партії. Натомість М. Руденко того ж року вступив до московської групи “Міжнародної амністії”, а згодом очолив Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. За тим — арешт і запроторення до психоневрологічного диспансеру.

В січні 1971 р. Олексій Тихий відправив до редакції газети “Радянська Донеччина” статтю “Роздуми про долю української мови та культури в Донецькій області”. В ній, зважаючи на скорочення викладання української мови в школах, він запитував: “... Що ж буде через 20–30 років? Ким стануть сьогоднішні діти, що від колиски чують тільки суржик та російську мову, в школі вивчають українську як іноземну? Невже наші діти та внуки під час переписів будуть записувати себе: «національність — совєцький, українського походження, родной язык — донбаський»³⁰⁰.

Передбачення О. Тихого, на щастя, не справдилися, однак на той час такого питання було цілком достатньо, аби потрапити до списку ворогів влади. І вже абсолютною кривою та антирадянщиною вважалися пропозиції такого порядку: “Щоб закон у судовому порядку позбавляв громадянства Укр.РСР кожного, хто зневажає Україну, український народ, укр. мову. Щоб суд з найширшим оповіщенням громадськості виносив вироки ГРОМАДСЬКА ДОГАНА тим, хто з необережності чи несвідомо так чи інакше діяв на шкоду українському народові... При влаштуванні на роботу, скороченні

---

²⁹⁹ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 3. — С. 14.

³⁰⁰ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. — С. 60.

штатів, наданні квартир, прийомі до вузів та технікумів і т. д. надавати перевагу місцевим жителям”³⁰¹.

Найбільш непримиренно переслідуваною жертвою органів держбезпеки були так звані “українські буржуазні націоналісти” — передусім інтелігенція, що в умовах прискорюваної русифікації Донбасу знаходила в собі мужність виступати на захист української мови.

Через вісім років після написання вірша “Любіть Україну” зазнав шаленої критики Володимир Сосюра. Ознайомившись із його російським перекладом (автор — О. Прокоф’єв), кремлівські керманічі впали в шал. 2 липня 1951 р. в центральному органі ЦК ВКП(б) “Правда” була опублікована стаття “Проти націоналістичних перекошів в літературі”³⁰². Передрук статті зробили практично всі центральні видання України: “Радянська Україна”, “Ворошиловградская правда”, “Прапор перемоги”. 8 липня вони ж розмістили на своїх шпальтах статтю “Вище ідейний рівень і художню майстерність!”. Невдовзі розпочався публічний “аналіз” творчості луганських літераторів. Центральними фігурантами нападів партійних літературних критиків стали Микита Чернявський, Василь Горяїнов, Костянтин Суханцев, Федір Вольний, Іван Зенін та ін.

Внаслідок інспірованої Кремлем кампанії не лише вірш В. Сосюри на довгі роки був виключений із мистецького простору України (без нього виходили всі його численні збірки). Виключеним із мистецького дискурсу був взагалі цілий напрямок літературного дискурсу — український патріотизм.

Попри те, що Донбас за поширеними уявленнями перебував на далекій периферії українського культурницького руху, кампанія переслідування українських митців “зацепила” його доволі болісно. Ще на початку 50-х рр. під керівництвом Т. Духовного у м. Сталіно у студентсько-викладацькому середовищі виник творчий колектив “Молоді голоси”. На творчих поетичних вечорах, що влаштовувалися в медичному інституті, вони декламували вірші А. Вознесенського, Є. Євтушенка та свої власні. Тоді ж навколо співробітника газети “Комсомолец Донбасса” Йосипа Курлата з філологів Донецького педагогічного інституту сформувалося літературне об’єднання “Обрій”³⁰³, до якого входили Василь Стус, Василь Захарченко, Леонід Талалай, Галина Гордасевич та ін. Навесні 1965 р. під тиском КДБ “Обрій” припинив свою діяльність. Йосип Курлат переїхав до Севе-

³⁰¹ Там само. — С. 60.

³⁰² Правда. — 1951. — 2 июля.

³⁰³ Довжук І.В. Творча інтелігенція Донбасу в 50–60-х рр. XX ст.: монографія. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. — С. 19.

родонецька, де згодом виникло нове літературне об'єднання — “Ровесник”.

Українську “катакомбну культуру”, яка існувала в Донецьку в 1950–1960 рр., було заблоковано і майже знищено. Тонкий прошарок російської, грецької, єврейської інтелігенції, який залишився в Донецьку, став частиною загального радянського духовного дискурсу³⁰⁴. Як і в довоєнні роки, органи держбезпеки широко практикували громадське засудження і фактичний бойкот усіх, хто виявляв свою неблагонадійність. Підосновою для засудження ставали звинувачення в антирадянській і націоналістичній агітації, а доказовою базою — самвидавівські твори (зокрема, машинописні тексти І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”) та заборонена література (приміром, книжки М. Грушевського та Д. Дорошенка). Психологічний клімат, що панував тоді у середовищі творчої інтелігенції вичерпно переданий у тогочасних нотатках В. Горбачука³⁰⁵. Наслідки його ще довго даватимуться взнаки.

Другим постійним напрямком діяльності органів держбезпеки на Донбасі стало постійне втручання в церковне життя, що цинічно порушувало базовий принцип свободи совісті. Універсальною знахідкою повоєнних партійних керманічів стало укладення своєрідного негласного союзу між владою та церковними ієрархами, що сприяло їхньому перетворенню на слухняне знаряддя радянського ладу. Суттєве підвищення в роки війни авторитету церкви та церковних діячів влада спромоглася використати на користь свого зміцнення.

Станом на 1 січня 1944 р. у Сталінській області було взято на облік 232 церкви та молитовні будинки православного культу, з яких 215 — зареєстровано на 1 січня 1946 р. Найбільша кількість діючих православних громад була зафіксована у містах Сталіне (13), Жданов (10), Макіївка (9), Горлівка (6), а також Ольгинському (14), Амвросіївському, Волноваському, Красно-Лиманському, Мар'їнському (по 12) районах³⁰⁶. З роками мережа православних парафій в області скорочувалася, і на 1 січня 1950 р. становила 199 громад. Анало-

³⁰⁴ Шайхатдінов А.З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х — початок 90-х рр. ХХ ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. — Кн. 7. — Донецьк, 2008. — С. 320.

³⁰⁵ Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973–2004 рр. — Слов'янськ, ТОВ “Видавництво «Друкарський двір»”, 2010.

³⁰⁶ Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 215.

гічні тенденції спостерігалися й у Ворошиловградській області (від 126 общин на 1 січня 1946 р. до 121 парафії на початок 1950 р.)³⁰⁷.

У повоєнні часи з підпілля вийшла низка віровчень, що стрімко збільшували коло своїх послідовників. Суттєвою підтримкою у Ворошиловградській області користувалися громади евангельських християн-баптистів (ЄХБ). У 30 функціонуючих в області на кінець 1945 р. згромадженнях ЄХБ налічувалося близько 10 000 вірних, 29 пресвітерів і один благовісник. Найчисельніші об'єднання евангельських християн баптистів діяли на той час у Лисичанську (4 молитовні будинки), Попасній (3), Краснодонському (2), Рубіжанському, Старобільському, Красно-Луцькому і Свердловському районах. В області була зареєстрована і одна громада адвентистів сьомого дня (АСД). У Сталінській області на 1946 р. функціонувало 84 громади ЄХБ, а на початок 1953 р. — 103 релігійні громади ЄХБ, АСД та старообрядців³⁰⁸.

У непримиренній опозиції до радянської влади та її методів упокорення свідомості перебували істинно-православні християни (ІПХ), іоаніти (послідовники Іоана Кронштадського), підгорнівці (послідовники монаха Стефана Підгорного), протестантські конфесії п'ятидесятників, баптистів, Свідків Єгови. Саме тому вони перебували під щільним наглядом органів держбезпеки.

Нечисленна, втім стійка в своїх переконаннях громада баптистів, відповіла на намагання влади взяти їхнє життя під державний контроль виникненням альтернативного баптистського руху, прибічники якого були в Красному Лимані, Харцизьку, Кадіївці та Рубіжному. Масові акції, організовані ними на знак протесту, стали відомими не лише в країні, а й поза її межами. У травні 1966 р. делегати громад РЦЄХБ пікетували будівлю ЦК КПРС. За деякими підрахунками, у масовій демонстрації в Москві 16–17 травня 1966 р. взяли участь близько 500 осіб (серед них — 119 віруючих з України). Частина з них було заарештовано, більшість отримали п'ятнадцять діб адміністративного арешту. За причетність до організації акції з вимогами про дозвіл на проведення з'їзду, визнання РЦЄХБ, припинення гонінь та втручання держави у внутрішньоцерковні справи, реалізацію права на релігійне навчання й виховання було заарештовано та притягнуто до відповідальності лідерів РЦЄХБ Г. Крючкова, Г. Вінса та М. Хорева.

³⁰⁷ Луковенко І.Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках. — С. 86, 87, 88

³⁰⁸ Войнаович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — С. 94.

Велику групу прибічників РЦЄХБ було засуджено в Україні у 1964 р. Серед них — А. Попов, Є. Хлопонін, Р. Пічеров, М. Базбей з Донецької області. Суворі покарання (від 1,5 до 4 років виправно-трудових таборів) отримали 1966 р. активісти опозиційних громад ЄХБ з Луганська А. Балицький, М. Бутков та В. Голуб³⁰⁹.

Багато спільного виявляла практика життєдіяльності громад п'ятидесятників. Гучний судовий процес над їх керівниками та активістами відбувся 31 серпня 1961 р. у Жданові (Маріуполь) Донецької області. Йому передували зорганізовані виконавчими комітетами Іллічівської та Орджонікідзевської районних рад міста збори трудящих, які засудили “антигромадську” діяльність сектантів і висловили вимогу заборонити їхні “незаконні” зібрання. За проведення упродовж тривалого часу “антигромадянської, антидержавної роботи” керівників групи Н. Іванченка, С. Єфименка, Ф. Гаврильченка, В. Герявенка, Г. Гайдина, Ф. Стукало, Д. Соколика на підставі ст. 209 ч. 1 КК УРСР було засуджено до позбавлення волі кожного терміном на 5 років з конфіскацією майна. За сумнозвісною ст. 209 КК УРСР 1963 р. у Донецькій області було засуджено 37 п'ятидесятників, серед яких — 9 керівників груп з м. Макіївка³¹⁰. Станом на 1974 р. у республіці налічувалося лише 16 автономно зареєстрованих громад п'ятидесятників та 539 незареєстрованих груп цього напрямку, зокрема, 25 у Донецькій області та 9 — у Луганській³¹¹.

Цікаво, що органи держбезпеки не лише намагалися ізолювати лідерів опозиційного до влади руху, а й добряче “попрацювали” над іміджем очолюваних ними церков — найхимерніші чутки про їхні нориви поширювалися серед обивателів, відбиваючи усяку цікавість до спасіння душі. Громадські суди, де віруючих ганьбили перед односельцями або колегами по роботі, як і в попередні роки радянської влади звично використовувалися як привід до судів, що виносили карні присуди³¹². Напрямки дискредитації “сектантів”, власне, багато спільного мали із аналогічною кампанією проти “націоналістів”. У масовій свідомості вони набули рис універсального внутрішнього ворога. Не в останню чергу через це “бандерівці” та “сектанти” лишаються чи не найбільшими страшилками і най-

³⁰⁹ Там само. — С. 119–120.

³¹⁰ Там само. — С. 119–120.

³¹¹ Там само. — С. 130.

³¹² Історія релігій в Україні: у 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6 (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови) / За ред. П. Яроцького. — Київ–Дрогобич: видавець Сурма, 2008. — С. 206–218, 221–228.

більш жорстко переслідуваними категоріями населення ЛНР/ДНР і сьогодні.

Попри переслідування чисельність послідовників протестантів послідовно зростала³¹³. У цьому явищі, певне, проривалася назовні опозиційність донбасівців, що не мала жодних інших форм виявлення, аніж усвідомлений націоналізм та духовна опозиція. В другому випадку фактично йшлося про повернення до практики перших християн: життя в суспільно-політичному та культурному андеграунді, життя як жертва в ім'я Христа. І перші й другі своєю послідовною владоборчою позицією здобували визнання серед одновірців за кордоном, що надавали їм можливість емігрувати з СРСР за релігійними мотивами.

Втім не лише непримиренні ідеологічні супротивники радянського ладу врешті почали перегляд своїх переконань.

Культурний обшир Донбасу між Війною та Незалежністю

Попри стрімкі демографічне зростання та урбанізацію, покращення побуту та підвищення заробітних плат регіональна спільнота тривалий час після війни відчувала себе мешканцями глибокої провінції. До кінця 1940-х рр. неформальною культурною та управлінською столицею Донбасу залишався Харків. Там розташовувалися трести “Донбасвугілля”, “Донантрацит”, “Донпівдененерго”, Міністерство вугільної промисловості УРСР. Там розпочалося становлення Донецького педагогічного та Донецького індустріального інститутів, які готували фахівців для вугільних, металургійних, хімічних підприємств Донецького басейну. Наповнення життя новопосталого індустріального велетня новим культурним змістом відбувалося занадто повільно. У 1954 р. був заснований Слов'янський педагогічний інститут, з Білої Церкви до Горлівки перевели педагогічний інститут іноземних мов.

В 1958 р. в СРСР вступила в дію чергова радянська шкільна реформа: вивчення української мови і навчання українською мовою в школах було переведене на добровільну основу. Батьки набули

---

³¹³ Загалом релігійне підпілля у Донецькій області відзначалося поліконфесійним спектром і розгалуженою мережею. Із 73 виявлених об'єднань переважно більшість становили групи християн віри євангельської (п'ятидесятників) — 38, баптист-розкольники (прибічники Ради Церков ЄХБ) — 15 груп, Свідки Єгови — 5, чисті баптисти — 4, єговісти-іллінці — 3, іудеї — 3, істинно-православні християни — 3, адвентисти-реформісти — 1 та старообрядці — 1. — Див.: *Костенко Г.* Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г. Костенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua/txt/sxid/reli.html>

можливість обирати, в яку школу віддавати своїх дітей. Батьки також вирішували, якою мовою в українській школі мало здійснюватись навчання — російською чи рідною. Слід відзначити, що батьки, передовсім у містах (де більшість населення, як ми побачили вище, становили мігранти в першому поколінні) скористалися цією можливістю і масово перепрофілювали навчальні заклади на викладання більш “прогресивною” російською мовою. Не пройде і двадцяти років, як директор однієї з донбаських шкіл із сумом зауважить: “Колись з націоналізмом боролись зверху, тепер русифікація почалась уже знизу. Батьки ні за що не хочуть віддавати дітей в українські школи”³¹⁴.

Наслідком реалізації закону “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” стало різке зростання кількості російськомовних шкіл як у республіці загалом, так і на Донбасі зокрема. На початок 1960-х рр. в Сталіно 98% учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові — 87%, в Одесі — 87%, Горлівці — 91,3%. У низці міст (Луганську, Торезі, Жданові, Комунарську) не лишилося жодної україномовної школи. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 навч. р. дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. Упродовж першого року реформи чисельність російськомовних шкіл в республіці зросла на 143 одиниці. В 1965 р. в Донецьку була закрита остання школа, що працювала українською мовою. Не лишилося жодного україномовного дитячого садочку. Виключно російською мовою викладання відбувалося у вищих навчальних закладах, де кафедри української мови жевріли на правах бідних родичів.

Ситуація була тим більш сумною, що відбувалася вона на тлі епохального для Донбасу ривка в напрямі розбудови місцевої мережі вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, із діяльністю яких на той час пов’язували перспективи розвитку регіону. Якщо в повоєнні роки шкіл катастрофічно не вистачало і 3–6-кілометрова подорож пішки до школи у сусіднє селище була нормою, то впродовж 1956–1965 рр. в Донецькій області було введено в дію 463 загальноосвітні школи³¹⁵. 1956 р. розпочав свою

---

³¹⁴ Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973–2004 рр. — Слов’янськ, ТОВ “Видавництво «Друкарський двір»”, 2010. — С. 15.

³¹⁵ Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. — Донецк, 1966. — С. 115.

роботу Ворошиловградський медичний інститут. У 1958 р. у вузах Ворошиловградщини навчалися вже 8 200 студентів, Донеччини — 19 716. Станом на 1965 р. чисельність майбутніх спеціалістів із вищою освітою сягнула 52 635 осіб, а на 1970 р. — майже 70 тис. 1960 р. індустріальний інститут у Сталіно був реорганізований на політехнічний, з 1964 р. його Краматорська філія була реорганізована на денне відділення. Того ж року перших студентів набрали два нові виші — Інститут радянської торгівлі та філія Харківського інституту мистецтв. У 1958 р. з Києва до Сталіно перебазували Інститут гірничої справи АН, відкрили філію Інституту теплоенергетики і сектор Інституту економіки АН. 28 травня 1965 р. було відкрито Донецький державний університет, куди запросили спеціалістів з університетських центрів України та Росії. У грудні того ж року був створений Донецький науковий центр, що, разом із Київським, Дніпропетровським, Харківським, Південним і Західним, увійшов до складу АН УРСР. На Донбасі була розбудована широка мережа галузевих та вузівських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, лабораторій, інститутів тощо. На початок 1970 р. в 76 науково-дослідних закладах, вузах і на промислових підприємствах Донецької області працювало понад 10 тис. наукових працівників, які опікувалися проблемами підвищення ефективності виробництва.

Впродовж 1960-х рр. окреслилися ознаки того, що Донецький край врешті перестає бути занедбаною провінцією. У грудні 1962 р. український і російський обласні театри було об'єднано в Луганський обласний театр з двома труппами — українською і російською. На кінець радянської доби в Донбасі діяло кілька театрів. Великим театральним центром став Донецьк: активним постановочним та гастрольним життям відрізнялися Театр опери та балету, Музично-драматичний театр, Театр ляльок, філармонія. Широко відомою була діяльність Маріупольського російського драматичного театру. Для луганчан працювали Український та Російські драматичні театри, Луганська філармонія. Сюди час від часу приїздили на гастролі всі провідні театри СРСР.

Втім, якими б промовистими не видавалися наведені вище відомості, переоцінювати їх не варто. Театри давали прем'єри, виїздили із творчими вечорами та концертами на виробництво, курсували сільськими районами, однак на загальному культурному рівні населення це мало позначалося. Врешті культурне життя — це обов'язковий процес культурного обміну між митцями та публікою, спраглою до культурного збагачення. Цього природного культурного обміну впродовж десятиліть не спостерігалось. Величезна частина

шахтарів (згідно з результатами вибіркового обстеження — 46%) ніколи не відвідувала театрів, понад 31% указали, що відвідували театр 1–2 рази на рік³¹⁶. Власне, переважна більшість донбасівців, м'яко кажучи, не була театралами. Значно більшою популярністю користувалися масові види мистецтва — передовсім кіно.

Тим часом культосвітня мережа Донбасу за своїми формальними ознаками наближалася до пересічних в республіці показників. При Луганській філармонії було організовано симфонічний оркестр, у Луганську, Северодонецьку відкрито музичні училища, у багатьох містах і селищах — музичні школи. Чи не при кожному великому підприємстві відкривалися Палади культури, клуби, гуртки образотворчого мистецтва, колективи художньої самодіяльності, бібліотеки, культосвітні і художні училища. Працювали Донецьке та Луганське відділення Спілки письменників, Спілки журналістів та Спілки художників УРСР. Було відкрито музей “Молодої гвардії” у Краснодарі (1944 р.), Луганський художній музей ім. Артема, Історико-краєзнавчий музей у Ровеньках (1965 р.), Музей пам'яті молодогвардійців (1967 р.), профспілковий музей у Торезі (1964 р.), музей революційної, бойової та трудової слави в Антрациті (1969 р.). 1961 р. у Донецьку розпочав просвітницьку діяльність планетарій. 5 вересня 1956 р. розпочало роботу Донецьке телебачення.

Впродовж 1956–1958 рр. в Донбасі відкрилися близько 150 клубів. На 1965 р. мережа цих найбільш наближених до населення культосвітніх установ сягнула 1 085, із них 688 — сільські клуби. Переважна їх більшість були відомчими. На середину 1980-х рр. на балансі вугільної промисловості перебували 316 палаців культури та клубів на 124 227 місць. Левова їх частка використовувалася в якості кінотеатрів та місць проведення офіційних заходів. Крім того на балансі вуглевидобувників перебували 216 спортивних споруд: 14 палаців спорту, 63 стадіони, 19 плавальних басейнів, 59 тирів, 18 спортивних комплексів³¹⁷.

Стабільно високі показники характеризували розвиток науководослідної сфери: на кінець 1980-х рр. лише в Донецькій області нараховувалося 145 наукових організацій та установ, кадровий потенціал яких обчислювався в 50 тис. осіб, з них — 300 докторів наук, які опікувалися передовсім прикладними напрямками досліджень у сфері технологій та матеріалів для важкої промисловості³¹⁸.

³¹⁶ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. — С. 211.

³¹⁷ ДАДО. — Ф. Р-2689. — Оп. 1. — Спр. 7627. — Арк. 96.

³¹⁸ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе. — С. 146–147.

Менш привабливо виглядала сфера медичного обслуговування населення. Як і раніше, катастрофічно не вистачало медичних закладів. Варто звернути увагу на те, що в монопрофільних містах рівень медичного обслуговування залишався на дореволюційному рівні. Так, у Сніжному в 1961 р. на тисячу мешканців припадало 10,5 лікарняних ліжок, 1965 р. — 11,9 (при нормі 12), Селідовому — 11,8, Гірнику — 6,2, Українську — 7,7, Новогродівці — 8,5³¹⁹. Лише в 1960-і рр. тут врешті були організовані центри екстреної хірургічної допомоги (!). З огляду на рівень виробничого травматизму в шахтарському середовищі це вражає. Не менш вражає й зіставлення норм медичного забезпечення у порівнянні із законами 1911 р.

Через системну кризу другої половини 80-х рр. соціальна сфера Донбасу, що впродовж десятиліть фінансувалася за залишковим принципом, почала виявляти очевидні тенденції стагнації. Через нестачу площ понад 90 тис. школярів у 1985/86 навч. році навчались в другу зміну. В 1990 р. ця цифра перевищила 110 тис. У школах у відповідності до нових програм ввели вивчення нового предмету — інформатики, втім жодна з них не мала комп'ютерів для її засвоєння. Так само відсутніми вони були й у вищих навчальних закладах, де інформатика викладалася на рівні теорії. У вишах внаслідок нестачі аудиторій навчання також здійснювалося в дві зміни.

І все ж найбільш проблемною ланкою соціального життя донбасівців наприкінці радянської історії став споживчий ринок: інфляція рубля сприяла зростанню ажіотажного попиту, передовсім на товари тривалого використання. Мірою вичерпання товарних запасів навіть продукти щоденного вжитку переходили в розряд дефіцитних. У 1990 р., згідно з підрахунками А. Саржана, за виробництвом товарів повсякденного вжитку та рівню послуг, що припадали на душу населення, Донецька область посідала 17 (!) місце в республіці, а Донецьк — останнє місце серед обласних центрів³²⁰. Ще в гіршому становищі перебувала решта міст регіону. В обох обласних центрах, слід відзначити, ситуація із постачанням товарами широкого вжитку була більш-менш сприятлива. Невеликі міста так і не вибралися з болота глибокої провінційності. Їхні мешканці звикло їздили на закупи до столиці Донбасу. Отож, різке подорожчання всіх груп товарів у квітні 1991 р. було розраховане на те, щоб збалан-

³¹⁹ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. — С. 137.

³²⁰ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе. — С. 157.

сувати грошову масу, яка перебувала на руках у радянських громадян, з товарними запасами держави, свого призначення не виконало. Навпаки — вперше за довгі роки руба поставило питання довіри до існуючої влади.

Демократизація, що спочатку розглядалася партійними лідерами як цілком керована кампанія пом'якшення політичних засад радянської системи, виявилася некерованим каталізатором її розвалу. Насправді, як показує історія Донбасу, цей колос тримався завдячуючи двом інструментам: адміністративно-каральній машині та масовій ідеологічній обробці населення. Послаблення в одній з ланок із незворотністю завалило всю систему. Вирішальним фактором її руйнації стала не стільки неефективність радянської економіки (за тих умов вона мала ще певний часовий люфт), скільки гірка правда про радянський лад, що завдяки “гласності” вийшла назовні. Навіть невеличкої верхівки того айсбергу, яка виднілася над розбурханим суспільним морем, виявилось цілком достатньо, аби спричинити цунамі небаченої руйнівної сили. Народ врешті усвідомив всю міру своєї знедоленості і ошуканості.

Стан масової свідомості відображали анекдоти і приколи, що курсували після проголошення “перебудови” у середовищі донбасівців. З'явилася розшифровка прізвища Горбачов: “Готов отменить решения Брежнева, Андропова, Черненко, если выживу”. Чимдалі більшого розголосу набували політичні анекдоти: “Старого... запитали: “Какие чувства ты испытал до революции?” — “Я испытал чувство голода и холода”. — “А какие чувства ты испытал после революции, при советской власти?” — “После революции, кроме этого, я еще испытывал чувство глубокой благодарности советской власти”, “Що дала перебудова? Розумним — кооперативи, дуракам — вибори, а всім іншим — «Аргументи і факти»”³²¹.

Яскравим показником розчарування донбасівців у комуністичній доктрині став масовий вихід із лав Комуністичної партії, що наприкінці 80-х рр. мала в Донбасі потужний загін — понад півмільйона членів³²². Авторитет компартії згасав під впливом кризових явищ в економіці та соціальній сфері, із якими партійні керманічі неспроможні були справитися, а також фактів про злочинну діяльність компартії в Донбасі. Навесні 1989 р. на Рутченківському полі відкрилося місце масових поховань жертв сталінського режиму. Не лише студенти-історики, а й пересічні громадяни брали участь в

³²¹ Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973–2004 рр. — С. 134, 189.

³²² Коммунистическая партия Украины в цифрах: К 70-летию I съезда Компартии Украины. — К., 1988. — С. 13.

ексгумації могильника. Подія стала справжнім шоком для донеччан і вийшла далеко за межі місцевої громади. 16 вересня члени товариства “Меморіал” ім. В. Стуса (створеного в березні 1989 р.) провели свій перший траурний мітинг пам’яті жертв сталінських репресій. Згодом ці акції стали щорічними. Наприкінці 1989 — початку 1990 рр. розпочала аналогічну роботу обласна організація товариства “Меморіал” у Ворошиловградській області. В ці ж роки розпочалася робота над багатотомним проектом “Реабілітовані історією”. В ході роботи з’ясувалося, що жертвами режиму тільки в Донецькій області стали понад 48 тис. громадян. Потужна хвиля відстроченої в часі десталінізації повільно, але неухильно підточувала засади існування партійно-радянського тандему.

На заміну повільно деградуючій Компартії почали виникати альтернативні суспільно-політичні партії та рухи, що мали в Донбасі свої осередки. На початок 90-х рр. їх у Донбасі вже було більше двадцяти: “Демократична платформа”, “Партія демократичного відродження”, “Народний рух України” (РУХ), “Демократичний РУХ”, “Українська республіканська партія”, Соціалістична партія, Ліберальна партія України, Інтернаціональний рух Донбасу, рухи “Братерство” та “За відродження Донбасу” та ін.³²³. Тоді ж на Союз молодіжних організацій Донбасу (СМОД) трансформувався комсомол.

Яскравим відображення соціальної напруги був страйковий рух, зачинателем якого в Україні стали саме шахтарі Донбасу. На той час шахтарі навіть у суто статистичному плані були найбільш потужною соціальною силою в УРСР: перехід на п’ятиденку (1975 р.) призвів до зростання чисельності робітників, задіяних у вугільній промисловості, на 1985 р. їхня чисельність перевищила мільйон осіб³²⁴. В липні 1989 р. вони стихійно виступили на підтримку страйкарів Кузбасу. Втім, не лише відчуття солідарності змусило їх підняти свій голос: стагнація галузі боляче позначалася на соціальній сфері й відповідно — настроях мешканців шахтарських селищ. Обурюватися було від чого: наприкінці 80-х рр. частка ручної праці сягала 60%, дедалі більше погіршувалися умови виробництва, зростали виробничий травматизм та кількість нещасних випадків на виробництві (кожен мільйон тонн вугілля в цент-

---

³²³ Болбат Т.В. Політичне пробудження східної України (1989) // Аналітично-інформаційний журнал “Схід”. Український культурологічний центр. ТОВ “Східний видавничий дім” — 2006 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ukrlife.org/main/cxid/8sxxid1989.doc

³²⁴ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. — Донецьк, 2010. — С. 67.

ральному Донбасі коштував чотирьох людських життів та шістьох випадків каліцтва)³²⁵, щоденні витрати часу пересічного шахтаря, пов'язані із виробництвом, сягали 14–16 годин (!)³²⁶. Тотальний дефіцит і зростання цін виступили каталізатором соціальних протестів.

65 років пройшло, перш ніж шахтарі повернулися до практики страйкової боротьби за свої інтереси. 15 липня застрайкували гірняки шахти “Ясинувата-Глибока”, 16 липня їх підтримали чотири шахти Радянського району м. Макіївка. Страйковий комітет, що очолив виступ усіх 18 шахт міста, висунув умови до районного комітету партії, вивівши колони шахтарів на центральну площу. Невдовзі страйк набув регіонального характеру (в ньому загалом взяли участь 182 шахти), а центр подій перемістився до Донецька. Понад два тижні знадобилося шахтарям, аби домогтися від уряду вагомих (майже неможливих на погляд тогочасних експертів) поступок. Страйкоми перетворилися на постійно діючі робітничі комітети, які домоглися кадрових змін у керівництві низки шахт. 17 серпня 1989 р. була створена Регіональна рада страйкових комітетів Донецького вугільного басейну. Це знаменувало втрату безроздільного контролю комуністичних органів над їх, здавалося б, довічним союзником. У лютому 1990 р. ультимативні вимоги відставки бюро обкому під загрозою страйку пролунали в Донецькій та Луганській областях. Вимоги про зміну політичного ладу ще більш виразно прозвучали на Першому шахтарському з'їзді та червневому страйку. Почався відлік останніх місяців партійно-радянського тандему, а разом із ним — всієї державної конструкції СРСР.

Дослідники нині багато пишуть про регіональну ментальність та її шахтарську складову, аналізуючи типові її прикмети (такі як, згуртованість, взаємодопомога, взаємовиручка, але й підозрілість до “чужинців”). Втім, співвідносячи її із особливостями ментальності інших регіонів України, вони не враховують того очевидного факту, що корпоративна свідомість шахтарів та їх близького оточення обумовлювалася передовсім не регіональним дискурсом, а історією вугледобувної промисловості та формування шахтарської верстви. Про їхні основні етапи та особливості йшлося вище. Підсумовуючи, зауважимо — на час наростання негативних тенденцій спочатку стагнації, а згодом і депресії галузі шахтарство складалося з на-

³²⁵ *Наводкин Л.С.* Забастовка: совместный трудный поиск решений // Научный коммунизм. — 1990. — № 2. — С. 21–29.

³²⁶ Загальнопоширеним явищем внаслідок закриття відпрацьованих шахт стало те, що значна частка шахтарів змушена була добиратися до роботи за 20–30 км від місця проживання.

ступних груп: 1) покоління сталінської індустріалізації; 2) “повоєнного призову” — строкатого як за етнокультурними, так і соціальними характеристиками, який опинився тут значною мірою примусово і мав потужний травматичний досвід; 3) “комсомольського призову” другої половини 1950 — першої половини 1960-х рр. із найвищим рівнем власне партійно-радянської мотивації, що усвідомлено жертвував власним майбутнім заради світлої ідеї комуністичного майбуття; 4) дітей останніх, значно прагматичніших у підходах до життя, зорієнтованих передовсім на гідну оплату нелегкої шахтарської праці, що прискорювало потужну депопуляцію малих шахтарських міст і зростання внутрішніх міграцій у пошуках кращих умов життя. На середину 1980-х рр., коли ресурс примусу держави був вичерпаний, а комсомольський ідеалізм зійшов нанівець під дією оточуючої реальності, настала ера тотального розчарування. Співпавши з останньою радянською економічною кризою, вона стала найпотужнішою бомбою під фундаментом радянської державності.

Етнокультурне життя регіональної спільноти: в лабетах міфологеми “радянський народ”

На тлі проблем економічного порядку чимдалі більше виразнювалися й негаразди в сфері етнокультурного життя. Значне посилення російської присутності (як у демографічному, так і в культурному аспекті) в епоху індустріалізації не було секретом ані для закордонних, ані для радянських дослідників. Вони, щоправда, інтерпретували її з протилежних ідеологічних позицій. Так, В. Кубійович наголошував, що прибулі в Україну за роки семирічки (1959–1965 рр.) близько 3 млн. росіян стали безпосередньою опорою тиску на українські національні цінності, мову та культуру³²⁷. Дійсно, дані переписів 1970, 1979 і 1989 рр. свідчили про поступову втрату позицій українським населенням. Співвідношення між українським та російським етносами становило 54,8 : 41,7 у 1970 р.; 52,8 : 43,8 у 1979 р.; 51,9 : 44,8 у 1989 р. У Донецькій області показник питомої ваги росіян досяг максимуму у 1989 р. і склав 43,6%³²⁸.

³²⁷ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. // Український історик. — 1972. — № 1–2. — С. 27–42.

³²⁸ Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.: (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.): Дис. ... канд. іст. н. — Чернігів, 2008. — С. 86.

Центральне місце в етнокультурних процесах, що розвивалися в повоєнному Донбасі, на думку переважної більшості дослідників, посідало спочатку утвердження національно-російської двомовності, а згодом — русифікація. Зростаюча розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю стає визначальною прикметою демографічних процесів у регіоні. Найбільш помітною вона була в середовищі українців: 1959 р. 87,6% назвали українську мову рідною, 1970 р. — 78,3%, 1979 р. — 71,6%, 1989 р. — 66,4%. За рахунок русифікації російськомовне населення станом на 1970 р. збільшилося до 13,4 млн. (8,9 млн. — росіян, 3 млн. — українці, решта — представники етнічних меншин)³²⁹. Надалі тенденція тільки увиразнювалася.

На противагу дослідники відзначають високий рівень співпадіння мови й етнічності у росіян: 99,2% згідно із переписом 1989 р. Однак, вони забувають, що на той час відсоток визнання рідною мовою росіянами не важив так, як важить тепер. Бо росіяни, попри свій начебто високий статус у так званій піраміді радянських народів, насправді були позбавлені права на власну національну ідентичність, а підносилися лише як найвищий у своєму соціальному розвитку етнос-носій радянськості.

В той час, як процеси розмивання українського етносу в українсько-російському порубіжжі чимдалі пришвидшувалися, справляючи потужний вплив на мовні уподобання та орієнтири низки нечисленних громад етнічних меншин, кваліфікація сутності цих процесів та їхніх перспектив залишалася кон'юнктурно вмотивованою. Радянська історіографія на загал розглядала їх як ознаку прогресивного, а з історичної точки зору — невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство, одностайно підтримавши партійну міфологему про утворення нової історичної спільності — “радянського народу”³³⁰, зміцнення позицій російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування із поступовим її перетворенням на єдину мову цієї новоутвореної позанаціональної спільноти. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики була проголошена двомовність (у перспективі — бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно, за рахунок згортання мережі закладів з національними мовами викладання, збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, росій-

³²⁹ *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу. — С. 164.

³³⁰ Див. приміром: *Горовський Ф.Я.* Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР (На матеріалах Української РСР). — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 216 с.; *Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму.* — Львів: Вища школа, 1976. — 200 с.

ськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На XXIV з'їзді КПРС уявна спільнота „радянський народ”³³¹ була проголошена історичною реальністю.

Досліджуючи історію формування поселенської структури Донбасу, Ю. Ніколаєць дійшов висновку, що асиміляція набула потуги вже в міжвоєнний період внаслідок поширення міжнаціональних шлюбів³³². Маргіналізація нащадків змішаних шлюбів була органічним явищем у поліетнічних за своїм складом промислових містах і охоплювала всі без винятку етнічні складові. Ця обставина, слід зауважити, не є секретом для науковців, які давно відзначають її руйнівну дію на традиційні культури етнічних меншин³³³. За рахунок масової мовної асиміляції як нащадків історичних етнічних меншин Донбасу, так і повоєнних мігрантів, зокрема з дальнього зарубіжжя, зростала частка російськомовного населення. Згідно з даними перепису 1979 р. в Луганській області російську мову вважали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар³³⁴.

С. Безущак, розглядаючи особливості поповнення населення Луганщини у повоєнну добу, зазначала: «Заселенці» відрізнялися мовою, національністю, поглядами, світоглядом, репрезентували різні етнографічні регіони, але під впливом реалій буття та політики держави почали втрачати свої етнічні ознаки, що призвело до розмитості етнічної свідомості і мови³³⁵. Наслідком цього процесу дослідниця вважає й появу так званих російськомовних українців, не зазначаючи принагідно, що вони з'явилися в Донбасі задовго до описуваних нею подій³³⁶.

---

³³¹ За визначенням — нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзна всенародну державу та спільну мету — побудову комунізму. (Матеріали XXIV съезда КПСС. — М., 1971. — С. 76).

³³² *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу. — С. 108.

³³³ *Філітцова О.В.* Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України: Автореф. ... дис. канд. іст. н. — Х., 1998. — С. 11–14; *Пономарьова І.С.* Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: Дис. ... д-ра іст. н. — К., 2007. — С. 47; *Панчук Г.М.* Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Автореф. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2000. — С. 10–11.

³³⁴ Национальный состав населения СССР. — М.: Финансы и статистика, 1991. — С. 80–81.

³³⁵ *Безущак С.* Динаміка етнічного складу населення Луганщини в кінці ХХ — на початку ХХІ століття // Етнічна історія народів Європи. — 2009. — Вип. 29. — С. 90.

³³⁶ Складність етномовних впливів, які відбувалися на теренах Східної України зокрема засвідчив автор великого тлумачного словника російської мови, до речі — уродженець Луганщини: “Язык там вообще пестрый, шаткий и нечистый, полурусское,

Попри величезну кількість досліджень і низку свіжих міркувань, що у них висловлюються, дискусія навколо етнонаціональної історії Південної України загалом, Донбасу зокрема, є далекою від завершення. Питання етнокультурних перспектив регіону наразі залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразу описують культурну маргіналізацію і духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно національної культури, інші ратують за долучення їх до “більш високої” культури — російської. Процеси, що тут відбуваються, порівнюють із дією плавильного тигля, в якому формується нова ідентичність. Ця аналогія у дослідників на загал співвідноситься із широковідомою працею Г. Куромія. Натомість слід нагадати, що американський науковець, вдумливо і скрупульозно дослідивши історію Донбасу, зробив кілька принципових зауважень щодо етнічної ідентифікації його мешканців, повз які зятято проходить величезна частка як закордонних, так і вітчизняних дослідників, вихоплюючи з загального контексту ті або інші його зауваження, придатні для ілюстрації окремих малопривабливих сторінок минувшини регіону.

Слід нагадати, що перехід російсько-українського культурного протистояння в свою завершальну (як тоді здавалося) фазу був не єдиною прикметою процесів етнокультурної взаємодії у Донбасі. Поза науковим дискурсом на загал залишалася “малоцікава” і “маловиразна” історія донбасівського села, що перебувало осторонь процесів радянської етнокультурної стандартизації. Тут “перемоги” партійних догматиків у справі знищення етнічності були не такими вже й безсумнівними. Прикладом того, якими складними шляхами скеровується поступ компактних етнічних громад, зачинених у межах культурної ізоляції, є маріупольські греки. Уникнувши гіркої долі народів, що зазнали депортацій за національною ознакою³³⁷,

---

жестокое произношение украинских слов неприятно... Ударенья крайне изменчивы и шатки ... стараясь удалиться от ударенья украинского, каждый ставит его почти наугад... Если с одной стороны иноплеменицы здесь обмоскалились, то с другой, во всех, даже в великорусских селеньях, народ принял этот говор”. — Див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1. — С. 124.

³³⁷ До таких належали передовсім німці Донбасу. Спочатку в 1937 р. багато німецьких родин залишилися без годувальників. Чоловіків арештовували й розстрілювали за приналежність до міфічних німецьких фашистських шпигунських організацій. З 1937/38 навч. року німецькі школи перевели на російську мову викладання. Це рішення стосувалося середньої, 4 семирічних, 31 початкової німецьких шкіл та німецьких 5 класів, що діяли до цього на теренах Луганщини (ДАЛО. — Ф. Р-401. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 10, 32).

Останній акорд історії німецьких колоній був відіграний у воєнному 1941 р. Наприкінці серпня 1941 р. німецькі колонії Луганщини й Донеччини припинили своє існування. (Коломойцев І.Ю. Українські німці: прощання на Айдарі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. — Кн. 1. — С. 243–246).

3 серпня 1941 р. з Полтави за підписами Тюленєва, Запорожця та Романова до Ставки Верховного головнокомандувача була надіслана телеграма, в якій йшлося про те, що під час відходу радянських військ за Дністер німецьке населення стріляло по них з вікон та городів, а фашистські війська зустрічалися із хлібом-сіллю. Попри те, що та ситуація стосувалася геть інших територій, приєднаних до СРСР напередодні Другої світової війни, командування Південного фронту просило ставку розпорядитися стосовно термінового виселення неблагонадійних елементів. Резолюція Сталіна: “Товаришу Берія. Надо выселить с треском”, була виконана завзятими чекістами оперативно і без вагань.

22 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони ухвалив постанову № ГКО-702сс “Про переселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей”. Згідно з нею впродовж 25 вересня – 10 жовтня з теренів Луганщини були депортовані рештки етнічної групи — 5,5 тис. німців, обрахованих органами НКВС. За поданням НКВС політбюро ЦК ВК(б) ухвалило постанову “Про німців, що проживають на території Української РСР”. Згідно з нею, німці, які перебували на обліку як анти-радянський елемент мали бути заарештовані, працездатне чоловіче населення віком від 16 до 60 років мобілізувалося до трудармії й переходило в підпорядкування НКВС. (Див.: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. — Кн. 4. — Луганськ, 2013. — С. 26). За рішенням Державного комітету оборони від 10 січня 1942 р. трудармійці мали використовуватися на лісозаготівлях, будівництві Бакальського та Богословського заводів, а також будівництві залізних доріг Сталінськ–Абакан, Сталінськ–Барнаул, Акмолинськ–Картали, Акмолинськ–Павлодар, Сосьва–Алапаєвськ, Орок–Кандагач, Магнітогорськ–Сара. (РДАСПІ. — Ф. 644. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 49–50).

Німців Донбасу депортували у віддалені регіони СРСР: Сибір та Казахстан. Депортували масово (на початок 1942 р. фольксдойче в Донбасі практично не лишилося), в товарних вагонах. Там з них сформували трудармії, смертність у яких була співставною із смертністю в ГУЛАГу. Фактично це і була одна з його форм.

Жінки з малолітніми дітьми, люди похилого віку та інваліди лишилися в казахському степу без засобів до існування та житла. У роз’ясненні начальника відділу спецпоселень НКВС І. Іванова, датованому 12 січня 1942 р. (тобто, часом, коли морози в тих краях сягають понад 20 градусів), місцевим керівникам, які питали, що робити із депортованими, втовмачувалося: “Ви повинні ясно усвідомлювати, що німці-переселенці до Північно-Казахстанської області... переселені назавжди. На свої старі місця мешкання вони повернуті не будуть”. Так, начебто депортованих викинули посеред зими не в безводному безкрайому степу, а принаймні в російському Нечорнозем’ї, керівник відділу писав: “Основними і найважливішими заходами до цього [облаштування депортованих — Авт.] є: вступ німців-переселенців до колгоспів (в члени колгоспів їх треба приймати й оформлювати як усіх громадян згідно статуту сільгоспартії), нарізка їм присадибних ділянок землі, на яких вони навесні будуть сіяти собі городи, будувати житлові будинки та інші будівлі, а в зимовий час вони мають заготовляти та підвозити на ці садиби будівельні матеріали. Це треба твердо розтлумачити ... і примусити їх займатися цими господарськими справами, тоді вони менше будуть думати про переїзд з одного населеного пункту до другого”. (Депортации

відносно нечисленна громада в повоєнну епоху залишилася фактично єдиною з тих, іноземних за місцем виходу, етнічних меншин, що стали піонерами освоєння донецьких степів. Греко-елліни й греко-татари власне залишилися наодинці із своїми етнокультурними проблемами: національна школа³³⁸, хоч якою проблемною вона не була, припинила своє існування наприкінці 1930-х рр.; в добу Великого терору була знищена практично вся інтелектуальна еліта громади, зокрема поет Г. Костоприв та лєвова частка літераторів, на яких покладалися свого часу надії щодо створення літературної мови маріупольських греків та її модернізацію. Врешті за кілька десятків років говори громади законсервувалися: наукові мовознавчі експедиції, що відновилися в добу “хрущовської відлиги”, знайшли їх у тому ж стані своєрідного “етнічного летаргічного сну”, що й на початку політики коренізації.

Після скороминущої відлиги громада занурилася у той самий стан: часу виявилось занадто мало для того, аби запустилися процеси етнічної мобілізації. Натомість “прокинулася” ціла плеяда ентузіастів: літераторів, краєзнавців, етнологів та істориків, покликання яких полягало в дослідженні та фіксації артефактів самотньої національної культури. В середовищі маріупольських греків

народов СССР. — М., 1995. — С. 237). Цинізм, із яким влада прирікала колишніх колоністів на вмирання, вражає: будматеріалів, як відомо, в степу обмаль; чоловіки і жінки трудового віку мобілізовані; колгоспи в тогочасному казахському степу — переважно скотарські; ніяких присадибних ділянок за відсутності зрошувальної системи створити неможливо. То ж, попри показну турботу, фактично йшлося про те, що депортовані в значній своїй масі були приречені.

Згідно з додатковим поясненням ГУЛАГу від 5 червня 1942 р. мобілізації до трудармій підлягали всі німці незалежно від звань у Червоній армії, партійної приналежності, виборчих партійних і радянських посад. (Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. Р-9414. — Оп. 1. — Спр. 1157. — Ак. 96). В жовтні 1942 р. трудова мобілізація була поширена на чоловіків у віці 15–16, 51–55 років, а також жінок від 16 до 45 років. Діти старші за 3 роки мали передаватися на виховання старшим родичам чи німецьким колгоспам. (Див.: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. — Кн. 4. — Луганськ, 2013. — С. 40–41).

Загалом за відомостями НКВС впродовж вересня–грудня 1941 р. зі Сталінської області було депортовано 35 925, Ворошиловградської — 12 488 німців. (ДАРФ. — Ф. Р-9479. — Оп. 1. — Спр. 83. — Ак. 203). На цьому історія старожитнього німецького населення Донбасу закінчилася.

³³⁸ Про освіту національними мовами та проблеми, що супроводжували її розбудову в Радянському Союзі докладніше див.: Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х — 30-ті рр. ХХ ст.) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 2(455). — С. 121–132; (Закінчення) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 4(457). — С. 82–90; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. — К., 2006.

не було ані руху шістдесятників, ані національного руху³³⁹. Громада потерпала від русифікації, яка ставала тим більш руйнівною, чим більше грецької молоді вступало до радянських вишів і залишалося в містах. Власне, маріупольські греки уособлювали долю етнічності як такої в радянському Донбасі: цілковита лояльність державному курсу русифікації як плата за можливість зберігати рештки архаїчної матеріальної і духовної культури, існування в режимі невеликих етнографічних острівців, позбавлених перспектив розвитку — іншого вибору радянська дійсність не пропонувала.

Проблема вступила в свою найбільш загрозливу фазу в другій половині 1970-х рр., коли радянське загалом, донецьке зокрема село вступило на шлях тривалої і глибокої соціально-економічної, культурної та демографічної кризи. Названа російськими теоретиками проблемою вимирання неперспективних сіл, вона без прикрас діагностувала неспроможність радянського колгоспно-радгоспного ладу. На Донеччині та Луганщині, в центрі яких сформувалося потужне промислове осердя — Донбас, яке було невоситимим реципієнтом робочих рук, тенденція вимирання села стала найбільш унаочненою. Село стрімко деградувало фізично й ментально, водночас стрімко вимираючи демографічно.

Отож, автентичне українське, російське, грецьке, болгарське село вмирало. На його передсмертні муки радянсько-партійний провід дивився із зверхністю сухого теоретика: підтверджувалися викладки генерацій радянських “марксистів-ленінців” про невідворотність відмирання національних культур. Вони не вбачали в асиміляції нічого поганого. Більше того: вона сприймалася як невідворотний, історично прогресивний процес. Те, що вона супроводжувалася низкою ніби “природних” локальних етноцидів, загальної картини торжества ленінських ідей не змінювало. Партійно-радянський провід твердою рукою вів народи та регіони СРСР у світле позанаціональне майбутнє, поволі замінюючи всі складники традиційного світогляду штучними радянськими відповідниками.

На формування нової регіональної ментальності був мобілізований увесь потенціал пропагандистської машини. Саме в повоєнний час на Донбасі усталилася система суспільних уявлень про минуле регіону та його місце в суспільно-політичному проекті під назвою “Радянська Україна”. Опір, власне кажучи, цій політиці не було кому чинити: частка власне місцевих мешканців в його структурі зменшувалася, так само неухильно зменшувалася частка

---

³³⁹ Докладніше див.: Пахоменко С.П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ століття: Дис. ... канд. іст. н. — К., 2003.

старожитнього сільського населення, яке відсувалося на маргінес суспільно-політичного життя; меншала від року в рік частка тих, хто міг розповісти, спираючись на власний досвід, про те, як жило донецьке місто та село до революції, яким вони були до сталінської індустріалізації та колективізації, куди поділися нащадки іноземних колоністів, за яких обставин це відбулося. Мовчання покривало трагедію Голодомору: мертві не мали каналів для поширення інформації, а тим, хто вижив, прикрили рота.

Місію вироблення та впорядкування комплексу фактів, міфів та штампів, що мали бути покладені в основу донбасівської масової свідомості, поклали на науковців та освітян, які працювали під кураторством відділів пропаганди та агітації. Величезну роль у цьому відіграли викладачі ДНУ. Багатьом із них, попри визначальний ідеологічний вплив, вдавалося створити праці, що прикметно відображали історичний шлях Донбасу³⁴⁰. До таких зокрема, належить науковий спадок Романа Ляха — найбільш знаного дослідника історії донецького селянства.

Етапним моментом у справі вироблення та затвердження офіційної версії історії регіону стала багатотомна “Історія міст і сіл Української РСР”, зокрема, томи “Донецька область” та “Луганська область”. Попри те, що до її написання був залучений колосальний авторський колектив, кістяк якого склали краєзнавці, а за масштабами відтворення історичних подій у населених пунктах, вона й досі не має рівних, внутрішнє наповнення видання нині викликає багато зауважень. Ідеологічний конструкт “Історії міст і сіл Української РСР” вивів з її історіографічного поля усю ту частину нерадянської історії, яка б, хоч би й опосередковано, могла б викликати роздуми стосовно радянської. В основі проекту перебувала партійна візія історії, ідея популяризації невідворотності і масштабності радянських перетворень, прогресивності більшовицького перевороту, його відповідності інтересам трудящих. Наймасштабніше на той час видання, яке й досі зберігається в книгозбірнях усіх районів України, відіграло непересічну роль у формуванні картини всесвіту радянського мешканця. Власне, це була єдина книга, в якій можна було прочитати про історію найменшого села. Однак історія ця оберталася навколо більшовицької революції, комнезамів, МТС,

---

³⁴⁰ Про тогочасні сюжети та результати роботи науковців в напрямку висвітлення історії донецького селянства докладніше див.: Волошенко В. Селянство Донбасу 1920–1930-х рр. в історичній пам’яті “краю вугілля та металу” другої половини ХХ — початку ХХІ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19 (2). — К., 2009. — С. 215–227.

колективізації, стахановського руху, Великої вітчизняної війни. Центральним агентом цієї історії виступала Комуністична партія, яка вела за собою трудящі маси. Саме її відретушованою історією була підмінена історія краю та його народу.

Ця “підміна” пройшла непоміченою. Непоміченою вона лишається в масовій свідомості донбасівців і донині.

Справу довершив вихід у світ низки видань, які розробили і тиражували міфологему “людини-трудівника”, ув’язавши її з колективною пам’яттю про “гордість краю” як “станового хребта України”, “гордість України”, “першого серед рівних”, “краю, овіяного легендами”³⁴¹. Специфічною прикметою тогочасного історичного дискурсу можна вважати ту обставину, що оберталася вона навколо міської її складової — передовсім же — післявоєнної. Як слушно підмітила В. Волошенко у “Книзі про Донбас” серед згаданих 44 видатних діячів — “гордості землі донецької” було лише трійко селян, з них з історії довоєнного розвитку “радянського села” — тільки П. Ангеліна³⁴².

Поміж тим декларована владою та комуністичною партією широка підтримка мешканців Донбасу, їх авангардна роль у справі комуністичного будівництва та висока комуністична свідомість були всього лише ідеологічним конструктом. Реальний стан речей змушував партійні органи та їх надійних помічників із служби держбезпеки постійно моніторити стан масової свідомості та передовсім — настрої працівників стратегічних підприємств. Нав’язлива щоденна пропаганда через засоби масової інформації, навчальні заклади та культосвітню мережу стала універсальним шляхом упослідження волі народу і заміни її на штучно створену волю партії. Вигадливість тогочасних політтехнологів почасти викликає захоплення.

Окремо, на нашу думку, слід зупинитися на реальному стані масової та індивідуальної свідомості донбасівців. Нині чи не ознакою доброго тону стало тиражування думок про советськість/радянськість регіональної ідентичності. Втім, її не слід переоцінювати, а тим більше — абсолютизувати. Відомості про широкий

---

³⁴¹ Курдюмова Е.А. Донбасс на подъеме (1921–1925 гг.). — Донецк, 1976; Страною возвеличенный Донбасс: Очерки. — Донецк, 1987; Этапы большого пути. Донецкая область за 45 лет. Цифры и факты. Блокнот агитатора. Спец. вып. — Донецкое областное газетное изд-во, 1962; Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела. — Донецк, 1977; Сердцем и именем: Очерки / Сост. М.М. Четверус. — Донецк, 1980; Доценко Л.П. Музей Паши Ангелиной: Путеводитель. — Донецк, 1988. та ін.

³⁴² Волошенко В. Селянство Донбасу 1920–1930-х рр. в історичній пам’яті “краю вугілля та металу” другої половини ХХ — початку ХХІ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та спірантів. — Т. 19 (2). — К., 2009. — С. 218.

антирадянський андеграунд масової свідомості пересічних донбаських обивателів є незаперечним історичним фактом: цілими пластами він розсипаний у фондах СБУ та галузевих архівів, “перлах” фольклору, спогадах та газетних шпальтах. “Радянськість” свідомості донбасівця є не що інше як гіпертрофоване відлуння радянського дискурсу масової свідомості. Тим часом реальні її складові заслуговують на глибоке наукове вивчення із застосуванням сучасних методик, зокрема й міждисциплінарних³⁴³.

Важливо зауважити, що задовго до проголошення “перебудови” регіональна спільнота (не йдеться про інтелігенцію, тим більше — опозиційну до режиму, йдеться про широкий загальний мешканців регіону) відчувала потужний дисонанс між власним досвідом та офіційно ухваленим дискурсом. Прориваючись у розмовах із незнайомими подорожніми і випадковими знайомими, він унаочнював неймовірної сили травматичний вплив радянської системи на цілі покоління радянських громадян. Свідомість їх просто-таки неспроможна була справитися із навантаженнями такої сили: хтось волів нікому нічого не розповідати (“аби діти жили без страху”), обілюючи Сталіна; хтось, навпаки, звинувачував у всьому Сталіна, вважаючи, що той спотворив великий задум Леніна. Єдине залишається незаперечним: свідки радянської історії Донбасу пішли з життя із незагоєною душевною раною, незнищеним страхом і глибоко нещасними.

Чим же в такому випадку пояснюється доволі широка популярність радянського тренду в середовищі сучасних його мешканців?

Відповідь на це питання можна знайти у щоденникових замальовках В. Горбачука, датованих 11 лютим 1977 р. Наголосимо: йдеться про посадову особу, яка за родом своєї діяльності пройшла всі обов’язкові перевірки на відповідність суворим вимогам і, власне, в будь-якому випадку не могла розглядатися як опозиційно налаштована до радянського способу життя. “... Служитель цензури (“таємниць друку”)³⁴⁴ почав ділитись своїми апокаліптичними спогадами дитинства і юності. У 20-х роках голод, нужденність і розруха (він із Добропілля), муки і трупи, люди поголовно знедолені; колективізація — підмели все доценту; 30-ті роки в кого в дворі людина вмерла, той має і ховати. Скільки було бродяг! Потім війна,

---

³⁴³ Такі дослідження, слід зауважити, вже почали з’являтися. Див., зокрема: Каретников І.Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953–1964 рр.: Дис. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2013.

³⁴⁴ Йдеться про співробітника Донецького облліту.

все зруйноване (але про цей період, як на диво, розповідав з найменшим трагізмом). Ось деякі картини 20-х і 30-х років: сікли зілля (не пам'ятає його назви), варили, а ця “їжа” сильно кріпить, все щастя, що були вишні — вони слаблять, люди навчились підтримувати певну рівновагу. Коли настала зима, морозно, не було ні дров, ні вугілля. Не можна було збирати вугілля біля териконів, стояло оцепленіє (запитую: воно ж все одно кинуте, пропадало?). Все одно не дозволяли... Одягатись не було в що. Всі ходили в лахмітті. Якщо в дівчини була спідниця чи в хлопця штани з мішковини й цілі — це вже було дуже добре... Коли ділився спогадами дитинства і юності про трупи, голод, оте постійне горе (не було навіть солі, давали по сто грам тільки на сім'ю, мати розрізала тюльку на кусочки й ділила, а нутроці, голову кидала в суп), говорив про це все з виразом страждання і страху.

І от, пройшовши такий шлях, як же він попав у цю установу працювати? Каже, що з усіх його шкільних знайомих тільки один (і той сліпий) уцілів. Усі загинули (хто коли: в голод, у війну)³⁴⁵.

Це і є, власне, відповідь. Частина корінних мешканців Донбасу в повоєнних його містах невпинно і стрімко зменшувалася. Сільське тубільне населення складало мізерну частку регіональної спільноти і, або було зачинене рамками сільського існування, або мігрувало (це стосувалося передовсім молоді) в пошуках кращого життя. Свідки трагічної історії Донбасу 1920–1950-х рр. були в меншості. Влада, зі свого боку, робила все можливе, аби вони свій досвід не могли зробити частиною загального історичного досвіду. Цілком природна для решти країн світу практика передачі історичного досвіду від покоління до покоління була замінена сурогатом офіційної історії для масового вжитку. До нього потрапляли лише ті знання та міфи, що були схвалені владою. Решта складників реальної історичної пам'яті були або препаровані, або пішли в андеграунд масової свідомості. Це не означає, що вони зникли — вони лише були заганні на маргінес суспільного дискурсу.

У той час, як чекісти методично переслідували найменші прояви дисидентства та “українського буржуазного націоналізму” в середовищі освітян та творчої інтелігенції, масове стихійне дисидентство набирало обертів у середовищі пересічних обивателів та робітництва. Низка замальовок з щоденникових записів Василя Горбачука, датованих 1974–1978 рр., засвідчують: переоцінка подій радянської історії, болісні пошуки точок опертя, боротьба особистості за право на власну інтерпретацію своєї долі та долі своєї

³⁴⁵ Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973–2004 рр. — С. 48–49.

країни/народу охопила найширші верстви населення. Загальною прикметою описаних В. Горбачуком випадків була внутрішня самотність таких людей: у режимі щоденного стеження, доносів, анонімок, “проробок” і навіть допитів, єдиною можливістю не те що знайти однодумців, а просто поділитися наболілим, стали подорожні розмови. За висловом одного з таких його співрозмовників, “про це можна розмовляти лишень на вокзалі”, мовляв, лови вітру в полі³⁴⁶. Теми таких розмов: злодіяння Й. Сталіна та Л. Берії, антирадянські повстання та виступи, Голодомор, масові репресії, русифікація, вимирання донецького села, господарський занепад, відставання радянської держави від провідних країн світу, корумпованість радянського апарату, виродження партії, нестерпні умови праці та життя, злиденність радянських трударів, нескінченні черги як спосіб життя, відсутність елементарних вигод тощо — сигналізували — попри непоправні інтелектуальні втрати міжвоєнного та повоєнного лихоліття, терор, ідеологічний диктат та нав’язування одноманітного мислення у товщі радянського народу: від професора до колгоспника — йде важка, кривава “робота над помилками”, пошук правди. Отже, час, відведений історією радянської системи, невідворотно наближався до логічного кінця.

Побічно про це сигналізували й спогади І. Стріонова³⁴⁷ — доволі прикметний неординарний зліпок офіційної масової свідомості „homo soveticus” з притаманним йому комплексом міфологем, реальностей і, що важливо, пошуків історичної правди на базі комуністичної доктрини.

Нерозв’язуваною проблемою, яка муляла І. Стріонову і спонукала його до написання спогадів, було усвідомлення того, що соціалізм у тому варіанті, який був побудований в СРСР із залученням його власної волі, сил і здібностей, не став втіленням ідеального суспільства, призвів до негативних трансформацій у міжособистісних і соціальних взаєминах (сім’я), політичній свідомості, економіці. Власне, роздуми автора над минулим і сьогоденням підпорядковані меті з’ясувати: що і яким чином треба зробити для того, аби люди матеріально жили так добре, як до революції, але на засадах соціалізму?

Мемуари І. Стріонова доволі опукло окреслюють загальновідомі ознаки кризи „радянського соціалізму” кінця 70 — початку 80-х рр. в усіх сферах. Автор з прикрістю відзначає, що країна з неосяжними

³⁴⁶ Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973–2004 рр. — С. 74.

³⁴⁷ Докладніше про пам’ятку див.: Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.

земельними ресурсами внаслідок екстенсивності сільськогосподарського сектору змушена закуповувати збіжжя у північноамериканських фермерів, у народі шириться низькопоклонство перед товарами масового вжитку іноземного виробництва. Молодь політично інертна, байдужа до комуністичних гасел та ідей („Нині ж усюди якоесь прохолодне ставлення до всього державного (до праці, соціалістичного надбання, зміцнення могутності батьківщини та ін. ...)”)³⁴⁸. Народ і влада розділені, влада не має дійсної підтримки мас і не поважається ними. Влада розкладається, комуністи перетворилися на чванливих кар’єристів, опікуються лише корисливими цілями.

Найболючіша тема — занепад і безмовне вмирання радянського, зокрема грецького, села, яке неспроможні були зупинити ані величні Будинки культури ані гастролі міських митців. Причини занепаду села І. Стріонов вбачав у знищенні класу селян-власників. „... Основною і головною причиною відтоку людей з села є їх незадоволення — матеріальне і духовне. Селяни нині не відчувають себе справжніми господарями в радгоспах і колгоспах, а вважають себе сторонніми людьми, які заробляють собі матеріальні блага на життя, аби існувати. Більшість з них не зацікавлені в розвитку суспільного господарства і ставиться до нього байдуже. Байдуже ставлення до економіки та праці, а також до науки, є основним злом відставання цих сфер у розвитку”, — констатує комуніст І. Стріонов і цілком органічно, з піднесеним пієтетом зображує ставлення селян (наводячи приклади з життя батьківської родини) до землі та господарства у дорадянську епоху. Якими високими словами описує він річний цикл робіт грецького селянина! Які щирі, душевні вирази підбирає він, відтворюючи діяння рук людських та щедрий вдячний урожай! На тих сторінках, здається, селянин-Стріонов цілком витісняє Стріонова-комуніста. Стріонову-селянину незорний донецький степ дорожчий за усі принади міста: „Якщо в містах переважно у буржуазних верств населення їх духовно-етичні потреби задовольнялися в театрах і на балах, то основним і головним джерелом задоволення духовних і моральних потреб селян була сама природа з її багатою фауною і флорою та змінами пор року: навесні, влітку, восени і взимку. Хіба можна замінити всю цю красу природних явищ видуманими людиною закладами мистецтва і різними кривляннями артистів на сценах? ... Праця для селян-власників була

---

³⁴⁸ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 125.

водночас і відпочинком і душевною насолодою, а це — саме те, що потрібно для прогресу сільськогосподарського виробництва”³⁴⁹.

Намагаючись з’ясувати витоки виродження соціалізму, І. Стріонов аналізує суспільно-політичну історію Країни рад та особливості її економічного розвитку і створює власну її інтерпретацію. Схема І. Стріонова не оригінальна, втім, доволі цілісна. В епіцентрі соціалістичної квазімутації він розміщує антагоністичні, на його погляд, взаємини між сталінською („ворог народу, варвар, людожер, головоріз, нелюд, бандит — всі вони здаються м’якими і слабкими для його характеристики. Він набагато гірший усіх цих слів, узятих разом”³⁵⁰) та ленінською моделями побудови соціалізму в окремо взятій країні. Примусовий характер колективізації та масове насилля в політичній царині виокремлюються ним в якості системоутворюючого фактору сталінської внутрішньої політики. Все інше, в його розумінні, — похідне. Внаслідок цього всі факти суспільно-політичної та економічної реальності групуються не лише за хронологічною ознакою, а й у оціночному ключі, коли все, що було за часів Леніна, змальовується як добре, а за Сталіна — погане. За такою схемою майже нереальних міфізованих ознак набувають відносини влади і народу („трударі радянської країни, отримавши від своєї народної влади безліч матеріальних благ і моральну свободу, стали беззавітно відданими батьківщині і радянському уряду і були готові, не рахуючись із власним життям, захищати свою радянську батьківщину”³⁵¹), місцевих органів влади („вони користувалися великим авторитетом у народі, і народ із любов’ю звертався до своїх органів влади — рад”, “в перші роки радянської влади, після громадянської війни, таких явищ, як бюрократизм та тяганина, не було. Всі питання трудящих вирішувалися радами невідкладно. Також, імовірно, немало роль відіграла для обраних в органи рад довіра маси виборців”³⁵²), повсякденного життя радянського села („в селах був належний лад, зловживання не відбувалися. Народним судам не було чого робити. Люди працювали продуктивно і жили добре матеріально забезпеченими”³⁵³).

Характерною і типовою ознакою формату спогадів є те, що автор, з одного боку, послідовно вибудовує власну концепцію історії радянського соціалізму за схемою ревізії ленінських засад Й. Ста-

³⁴⁹ Там само. — С. 68

³⁵⁰ Там само. — С. 128.

³⁵¹ Там само. — С. 119.

³⁵² Там само.

³⁵³ Там само. — С. 119.

ліним („користуючись необмеженою владою в країні, вони збочили партію з ленінського шляху, припустившись невинних помилок у розвитку економіки країни (надіндустріалізація та насильницька колективізація”³⁵⁴)), з іншого, добросовісно описуючи події, свідком яких він був особисто, не бажаючи того, спростовує власну схему фактами свого власного життя. Наважимося стверджувати, що таким чином матеріалізувалася криза масової свідомості часів брежнєвського застою, коли явища суспільного порядку (міфізовані державою) та особистісний історичний досвід дійшли такого рівня суперечності, що не склали єдиного цілого, а розколювали реальність та історію на взаємовиключні сегменти.

Орієнтовний час написання спогадів — кінець 1970-х рр. — початок 1980-х рр. Висловлені в них думки стосовно наслідків сталінського управління для свого часу, враховуючи інформаційний вакуум, вражають самостійністю та широтою. Це свого роду народне, тобто неінтелектуальне, дисидентство всередині КПРС. Роздуми І. Стріонова про дореволюційне життя, так зване соціалістичне будівництво, роль вождів і народу в реалізації більшовицьких ідей, внутрішні причини кризи соціалістичного ладу червоною ниткою проходять крізь текст джерела. Багатократно ставлячи перед собою запитання: „Де і коли були припущені фатальні помилки? Що привело до незворотних деформацій радянського ладу?”, І. Стріонов намагався віднайти вихід з замкненого кола нездоланих суперечностей. Занадто малим виявився його власний досвід, і занадто взаємничею була справжня історія СРСР, аби віддана комуністичним ідеалам людина могла самотужки розірвати психологічну залежність від комуністичної доктрини. Вона монолітними блоками формувала світогляд особистості, позбавляючи її можливості адекватно сприймати буття.

Спогади І. Стріонова, таким чином, можна розглядати як віддзеркалення масової народної свідомості, в надрах якої формувалися підоснови розвалу радянської імперії. Не цілком усвідомлені комуністом І. Стріоновим, ці глибинні соціально-економічні та політичні процеси формували обриси недалекого майбутнього України.

---

³⁵⁴ Там само. — С. 130.

Український Донбас: проблеми регіонального розвитку на сучасному етапі націєтворення

Економіка Донбасу в народногосподарському комплексі: проблеми, напрямки змін, перспективи

У ході пропагандистської кампанії, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці з даними про виробництво головних видів промислової продукції і національного доходу на душу населення України. Таблиці були переконливі, але не показували всієї глибини її залежності щодо енергоносіїв з інших регіонів СРСР.

Упродовж двох останніх перед проголошенням незалежності десятиліть нафта і газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів. При цьому нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, які в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже цілковитим браком енергозберігаючих технологій.

За 1970–1990 рр. український енергобаланс зазнав вражаючих змін. У 1970 р. УРСР давала понад 250 млн. тонн умовного палива, а споживала тільки 210 млн. У 1990 р. вона вже була паливодефіцитною і завозила нафту й газ у величезних кількостях: в перерахунку на світові ціни — до 15 млрд. доларів США¹. З перетворенням союзних республік на незалежні держави і зникненням монополії зовнішньої торгівлі, що існувала в СРСР, Україна стала змушеною платити справжню, тобто світову ціну за спожиті нафту і газ. Замінити куповане в Росії і Туркменістані паливо вітчизняним було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно пристосували для споживання нафти і газу замість вугілля. По-друге, вуглевидобуток на Донбасі не зростав, а скорочувався. По-третє,

---

¹ Кучма Л. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 73, 400.

після Чорнобильської катастрофи були переглянуті плани використання атомної енергії в бік істотного зменшення. В результаті дії цих факторів споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем вітчизняної економіки.

Не менш важливою причиною труднощів, з якими зустрілася українська економіка після розпаду Радянського Союзу, був високий ступінь її мілітаризації. В радянські часи за директивами з центру промисловість республіки розвивалася в інтересах передусім військово-промислового комплексу. На задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше п'ятої частини промислової продукції власного виробництва. Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали великих капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Більше того: той сегмент промисловості, який задовольняв потреби внутрішнього ринку, почав стрімко занепадати. З відкриттям кордонів попит населення на промислову продукцію став задовольнятися імпортом більш дешевих і якісних іноземних товарів.

На перший погляд, так звані “базові галузі” української промисловості, передусім вугледобувна і металургійна, були винятково розвинутими. В них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів. За випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед європейських країн. Насправді, однак, технічний рівень цих галузей був низьким. В умовах відкритого ринку величезний індустріальний потенціал України виявився вкрай недосконалим та вразливим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами, які нерідко продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно не вигідна, але приносила тверду валюту.

Трансформація командної економіки в ринкову також відбувалася з величезними труднощами. При цьому наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначилися на Росії, і більшою — на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки: ступеня її централізованості. Адже союзні відомства в усіх республіках будували підприємства-гіганти. Їм було зручно управляти заводами та фабриками, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усєї країни. Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім

організмом і не залежала у фінансовому та техніко-економічному відношеннях від території, на якій розміщувалася. Основна, на чотири п'ятих, частина промислової продукції УРСР складалася з напівфабрикатів та комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках, або з готових виробів, які розподілялися за межами республіки. Після розпаду СРСР промисловість загальносоюзного підпорядкування перетворилася на тіло без голови. Певний час ще підтримувалися налагоджені роками виробничі зв'язки, хоча одразу почалися труднощі з фінансуванням. Незабаром стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати колишні союзні республіки всередині свого економічного організму хоча б з політичних причин. Він був зумовлений більшою мірою прагненням політичного керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією економіки на Захід. Проте продукції українських підприємств на світових ринках ніхто не чекав, вона була, як правило, неконкурентоспроможною. Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а відповідно — й без фінансування. Падіння виробництва в Україні у 1993 р. порівняно з 1990 р., прийнятим за 100%, становило по валовому суспільному продукту 75,2 %, по обсягу промислової продукції — 82,2%, по обсягу сільськогосподарської продукції — 78,2%. Не менш як на третину недобір продукції зумовлювався скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками².

Економічна криза 90-х рр. була успадкована в багатьох своїх компонентах від радянських часів. Однак чим далі, тим більше на тяжке економічне становище накладали глибокий відбиток недоліки в політиці українського керівництва. Воно не знало, як реагувати на конкретні прояви кризи, або не мало політичної волі для адекватної реакції, або, нарешті, було нездатним внаслідок внутрішніх розбіжностей опрацювати послідовну економічну політику. Верховна Рада і Президент України надто часто демонстрували замість продуманої політики хаотичні й суперечливі дії. Українська політична еліта не мала досвіду і несміливо приймала власні рішення (раніше її привчали тільки виконувати вказівки союзного центру). Ринкові перетворення були позбавлені інтелектуального забезпечення, яке враховувало б національні інтереси. Найчастіше вони здійснювалися

---

² Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної і соціальної політики. — К., 1994. — С. 3, 7.

шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або в країнах розвинутого ринку. Як правило, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірваними від життя. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення, а подекуди й фактичного усунення впливу держави на розвиток економіки. Так в Україні створювалося поле для криміналізації економічного життя. Дрібні й великі функціонери могли безперешкодно привласнювати “нічийну” власність, користуючись владними повноваженнями.

Тривалий етап перебування української економіки у стані напівколапсу — напівхаосу пояснювався не тільки недосвідченістю лідерів, але й злою волею багатьох представників колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка гарячково міняла владу на власність. Відсутність запобіжників, здатних попередити використання влади в інтересах особистого збагачення, не була випадковим явищем. Компартійно-радянська номенклатура, яка зберегла свою владу після розпаду Радянського Союзу, особливо не переймалася катастрофічним станом справ в економіці. Ситуація, що склалася, була сприятливою для використання державної власності в інтересах особистого збагачення а суспільство не реагувало на дерибан власності у захмарних масштабах, тому що було призвичаєне до планово-директивної економіки і не довіряло приватній ініціативі, коли вона почала проявлятися.

Олігархічна Україна виникла через те, що їй дозволили виникнути. Той народ, що дозволив, був вдячний олігархам, які дали йому можливість працювати, щоб заробляти на життя. Адже директивна економіка раптом і цілком неочікувано для всіх припинила існування. Люди опинилися в зовсім іншому середовищі, як риби у водоймі, раптом позбавленій води. Наскільки вони були наївні в азбучних істинах ринку, показує історія МММ і десятків інших “лохотронів” — фінансових пірамід, в яких відсотки по вкладах більш ранніх інвесторів сплачувалися за рахунок дерибану вкладу тих, хто прийшов пізніше.

Олігархами ставали ті, хто не розгубився в ситуації економічного хаосу і навіть спромігся обернути його собі на користь. Зрозуміло, що для успішної підприємницької діяльності були потрібні або стартовий капітал, або міцні зв'язки в коридорах влади. На перше місце у середовищі олігархів слід поставити представників компартійно-радянської номенклатури, передусім її комсомольської гілки. Успіх супроводжував тих, хто мав підприємницьку жилку і, звичайно ж — везіння. На другому місці опинилися представники здебільшого технічної інтелігенції, які спромоглися зорієнтуватися в ситуації

економічного колапсу, скористатися новими законами про підприємство і шпаринами в них, щоб обійти законодавство у випадку необхідності, налагодити корупційні зв'язки з владними структурами і знайти найбільш перспективні горизонти для бізнесу, особливо в сфері експортно-імпортних операцій. Серед олігархів знайшлися також найбільш успішні підпільні комерсанти, які сформувалися у тіньовій радянській економіці.

Вплив олігархів на економічне життя не можна малювати чорно-білими фарбами. Американський професор шведського походження Андерс Аслунд, який працював економічним радником у російському (1991–1994) і українському (1994–1997) урядах, не бачив в олігархах аж надто серйозної загрози для позитивних змін в суспільстві. “В Україні, — підкреслював він, — олігархи сильніше, ніж будь-де, проте їхня непослідовність вражає. Олігархи приходять і йдуть, і їхня велика різноманітність показує, що між ними точиться дуже серйозна боротьба за владу. Врешті-решт, олігархи навряд чи зупинять перехід України до нормальної ринкової економіки, щонайменше — лише уповільнять його”³. Не варто закликати до націоналізації майна олігархів, щоб не повторити з віковим інтервалом вже випробувані методи досягнення соціальної справедливості. Взаємодія суспільства і держави у справі встановлення рамок підприємницької діяльності повинна полягати в тому, щоб виключити випадки неймовірно великого збагачення окремих осіб завдяки використанню корупційних схем. Якщо збагачення вкладається в рамках закону, суспільство не мусить ставитися до олігархів недружно. Власне, у цьому випадку для позначення дуже багатих людей доведеться підшукувати інший термін.

Майже всі українські олігархи походили з Донецько-Придніпровського економічного району. Незважаючи на спільність походження, між донецькими і дніпропетровськими олігархічними кланами відбувалася боротьба. Спочатку перед великими дніпропетровцями, потім на першому плані опинилися так звані “донецькі” — Ю. Звягільський, С. Тарута, Р. Ахметов та інші.

Аналізуючи важку індустрію Донбасу в роки незалежності, слід зазначити основне: на тлі властивих всій українській промисловості кризових проявів трансформаційного періоду її стан слід характеризувати як особливо важкий. У свою чергу, стан вуглевидобутку в Донбасі на тлі всієї донецької індустрії виглядав зовсім катастрофічним. Не випадково ще в радянські часи уперше пролунали

---

³ *Аслунд Андерс*. Розбудова капіталізму у країнах колишнього радянського блоку. — К., 2003. — С. 13.

поодинокі голоси про доцільність припинення вуглевидобутку. Науковці, які тоді задумувалися над тим, що чекає вугільний Донбас через кілька десятиліть, звертали увагу на багато факторів: високий рівень травматизму під час добування вугілля; великий тягар для загальносоюзного бюджету, на який оберталася необхідність підтримувати в дієздатному вигляді цю галузь промисловості; негативні екологічні наслідки видобування і споживання кам'яного вугілля порівняно з іншими видами палива; невігідні показники економічної ефективності вуглевидобутку порівняно з ефективністю видобутку нафтогазової сировини; особливо невігідні показники ефективності добування донецького вугілля порівняно з видобутком вугілля в інших регіонах Радянського Союзу та в інших країнах⁴.

Справді, запасів донецького вугілля вистачить на сотні років, але понад 80% цих запасів зосереджено в шарах потужністю не більше 1,2 метра, наскрізь газоносних, небезпечних за раптовими викидами вугілля та газу і, що є найважливішим, — розміщених на великих глибинах. Такі шари вугілля у багатьох країнах взагалі не виймаються через відсутність ефективних засобів виймання і дорожнечу. До того ж донецьке вугілля має великий вміст сірки (від 2 до 4%), що не відповідає усталеним нормам (від 1 до 1,2%). Це обмежує попит на нього як на сировину для виробництва коксу і як на енергетичне паливо⁵.

Могутня паливно-металургійна промисловість Донецького басейну впродовж багатьох років розвивалася завдяки високоякісним антрацитам, що видобувалися в шахтах неглибокого залягання або взагалі відкритим способом — в розрізах. Проте такого вугілля більше не існує. За останні десятиліття потужна індустріальна інфраструктура, в якій задіяні мільйони людей, почала залежати від неякісного й одночасно дорогого місцевого вугілля. Побороти цю залежність керівники загальносоюзної, а з 1991 р. — української промисловості намагалися по-різному: удосконаленням технічних засобів видобутку палива; будівництвом вуглезбагачувальних фабрик; технічною реконструкцією підприємств-споживачів вугілля; завезенням на Донбас вугілля, видобутого в інших регіонах; переведенням металургійних комбінатів та інших споживачів вугілля на нафту і газ. Кількість діючих шахт скорочувалася, а вугільні розрізи

⁴ Старыкович М.А., Синяк Ю.В. Исследования дальних перспектив развития энергетики // Вести Академии наук СССР. — 1986. — № 4. — С. 46–54.

⁵ Амоша О.І., Стариченко Л.Л., Череватський Д.Ю. Стан, основні проблеми і перспективи вугільної промисловості України. Наукова доповідь. — Донецьк, Інститут економіки промисловості НАН України, 2013. — С. 14.

після вичерпання промислових запасів вугілля, що виходило на поверхню, зовсім закрилися. Закриття шахт призводило за загострення соціальних проблем, оскільки зависали у повітрі цілі міста, що виникли внаслідок розгортання вуглевидобутку і не мали інших робочих місць. Проте ніхто з політиків і господарників ніколи не ставив питання про припинення вуглевидобутку на всьому Донбасі. “Донбасс порожняк не гонит!” — з гордістю говорили мільйони людей, які жили у цьому регіоні з яскравою і героїчною історією. Вони знаходилися в атмосфері радянського “застою”, ностальгійно згадуючи своє провідне становище у тогочасному суспільстві і ретельно зберігаючи всі його зовнішні ознаки включно з трудовими традиціями та топонімікою, а навколишній світ ставав іншим. Олігархічна, тобто капіталістична у першому поколінні Україна ретельно підтримувала радянську гомогенність регіону, намагаючись підрівняти під нього всі інші регіони й тим самим законсервувати в усій Україні стан “дикого капіталізму”. Олігархи цінували те, що відбувалося навколо них тут і зараз, не бажаючи розуміти, що економіка вугілля і сталі у ХХІ ст. позбавлена перспектив.

Кількість діючих шахт на Донбасі постійно скорочувалася, і в останні роки особливо стрімкими темпами: в 2010 р. — до 147, в 2013 — до 131. Найбільш перспективні шахти ставали приватною власністю. Ті з них, де видобуток був неможливим без вагомих бюджетних дотацій, залишалися в державному секторі. Показники роботи кам'яновугільної промисловості по секторах були такими⁶:

Показники	2010 р.		2013 р.	
	державний сектор	приватний сектор	державний сектор	приватний сектор
Кількість діючих шахт	116	31	91	40
Видобуток вугілля в млн. тонн	38,4	46,8	24,1	58,3
Продуктивність праці (тонн вугілля в місяць на 1 роб.)	21,5	57,1	17,8	62,2
Заробітна плата в грн. (з урахуванням інфляції)	3797	4637	5339	6201

Державна дотація на покриття збитків при видобутку вугілля зросла з 5 807 млн. грн. в 2010 р. до 13 279 млн. в 2013 р., а витрати

⁶ Стариченко Л.Л., Фокіна І.В. Сучасний стан та перспективи розвитку вугільної промисловості України // Економічний вісник Донбасу. — 2014. — № 2 (36). — С. 47.

держави, пов'язані із закриттям шахт — з 1 059 до 1 215 млн. грн. Існуюча динаміка дала можливість економістам запропонувати лише такий вихід: прискорити виведення з експлуатації, переважно шляхом консервації, найбільш збиткових малопотужних шахт і здійснювати їх даліше роздержавлювання⁷.

Подібні висновки були природними напередодні нинішніх подій на Донбасі. Тоді терміном “реструктуризація” позначалося виведення збиткових шахт з експлуатації. Ніхто навіть думати не наважувався, що замість “реструктуризації” галузі, яка залишала за бортом економічного життя багатомільйонне населення шахтарських поселень, потрібно здійснювати реструктуризацію регіону — так, як це робили, наприклад, в Німеччині або у Великій Британії. Щоб створити новітні галузі промисловості в депресивному регіоні, потрібні були десятки й десятки мільярдів американських доларів. Де було взяти ці велетенські суми і кому можна б було віддати їх на освоєння, якби їх знайшли? Та головним в такій головоломці було навіть не це. Вимагалось визнати, перш за все, що Донбас — це депресивний регіон. Чи можна було таке чекати від партій, які посідали домінуючі позиції в регіоні?

Регіональна спільнота в контексті процесів становлення державності

На початку “перебудови” донбаські шахти давали понад 20% загальносоюзного видобутку вугілля, зокрема 35% коксівного вугілля та 60% антрацитів⁸. — Порівняно попереднім періодом, коли від донбаського вугілля залежала вся країна, в масштабах СРСР це вже були не “цифри”. Вочевидь союзний уряд гадав, що відмовитися від дорогих і занадто обтяжливих послуг Донбасу в контексті переходу на інші види енергоносіїв можна буде безболісно і без небажаних для влади наслідків. Це, власне, доволі швидко стало очевидним і для керівників шахтарського руху. Тому вже на Першому Всесоюзному з'їзді шахтарів (Донецьк, 11–15 червня 1990 р.) зазвучали пропозиції утворити республіканське управління вугільної промисловості і державний комітет у справах з вугілля. Корпоративні інтереси шахтарської верстви на цьому етапі політичної історії співпали із інтересами національно-демократичних сил. Це у свою чергу, створило прецедент могутнього політичного

⁷ Там само.

⁸ Уголь Украины. — 1990. — № 6. — С. 2.

альянсу, який стояв у витоків українського державного суверенітету.

Липневий страйк, оголошений шахтарським з'їздом, підтримали робітники понад сотні підприємств України в семи областях. Оперті на платформу демократизації, страйкуючі від економічних проблем перейшли до вимог стосовно зміни партійно-радянського апарату та системи державного управління, департизації виробництва, правоохоронних органів, армії. Вже під час липневого страйку (тобто за рік до проголошення незалежності) страйкарі підтримали гасло негайного прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України. Виступаючи з вимогами, які проголошували не реформування системи, а її повалення, липневий страйк, зважаючи на його масовість, сигналізував про формування класичної революційної ситуації⁹. Саме тому загальний липневий страйк 1990 р. виступав не лише тлом подальшої демократизації суспільно-політичного життя України, а й потужним каталізатором процесів її фактичної суверенізації.

16 липня 1990 р. поіменним голосуванням Верховна Рада УРСР 355-ма голосами проти чотирьох (не голосували 26) ухвалила остаточний текст Декларації про державний суверенітет України. 18 липня головою Верховної Ради УРСР було обрано Л. Кравчука. Тим часом ситуація на Донбасі лише загострювалася через адміністративне регулювання цін. Почалися затримки з виплатою заробітної плати. Матеріальне становище трудящих різко погіршилося. Навесні 1991 р. це спричинило нову хвилю страйків. У 1991 рік шахтарські страйками вступали, маючи ваговий досвід страйкової боротьби, який вони здобули під час липневих подій 1989 р. (число страйкарів досягло 300 тис. осіб), політичного страйку 11 липня 1989 р. (у ньому брали участь колективи 147 шахт)¹⁰. Ініціатива проведення весняного страйку належала Регіональній спільці страйкових комітетів Донбасу, яка 5 лютого розробила план дій у випадку відмови української влади підвищити зарплату шахтарям у 2–2,5 рази та розширити список шахтарських професій, які давали право пільгового виходу на пенсію. Робітничим комітетам та страйкомам було рекомендовано підготувати припинення відвантаження вугілля з 20 лютого, а якщо буде потреба, вести підготовку шахт до повної зупинки з 1 березня.

⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 160.

¹⁰ Російський державний архів новітньої історії (РДАНИ). — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 17. — Арк. 85.

Вихід із замкненого кола суперечностей шахтарі вбачали у суверенізації України. Страйкарі шахти ім. Стаханова, зокрема, висунули вимогу конституційно закріпити Декларацію про державний суверенітет України. Йшлося також про прийняття закону про індексацію доходів населення у зв'язку із зростанням цін. Шахтарі висунули також вимоги республіканському керівництву і продемонстрували серйозність своїх намірів у принципово новий для радянської дійсності спосіб: у квітні 1991 р. відбувся шахтарський марш на Київ. Після чергової хвилі страйків на Донбасі шахтарі Червоноармійська, Селідового, Макіївки, Донецька та Червонограда вирушили до української столиці, щоб передати свої вимоги Верховній Раді УРСР. Перспективна мета учасників маршу полягала в тому, аби підняти всеукраїнський страйк, проводячи масові акції протесту, допоки керівництво республіки не відкличе ухвали і рішення, які суперечать Конституції. 18 квітня 1991 р. було підписано взаємоузгоджений протокол парламентської комісії Верховної Ради УРСР, уряду республіки та представників страйкомів. Уряд зобов'язувався розробити проект Конституції незалежної України, гарантував компенсацію втрат у зарплаті учасникам страйку, непереслідування страйкарів, покращення умов роботи та ін. Поступово гірники вийшли з пікетів і стали до роботи¹¹.

Весняний страйк висвітлив низку проблем усередині страйкового руху. Попри бажання піднести його як загальний, єдності в таборі страйкарів не спостерігалось. Шахтарський рух виявився розколотим на радикальний (страйковий) і поміркований. Страйкували усі колективи ВО “Укрзахіддугілля”, ВО “Павлограддугілля”. Шахти ВО “Олександріявугілля” не припиняли роботи. У Луганській області стабільно працювали 70 колективів (75% від загальної маси). В розпал акції в Донецькій області на 72 шахтах (60% від їхньої кількості) не було ані тривалих, ані короткострокових страйків. Зі 121 шахти області зупинилися лише 11, а 91 працювала у звичайному режимі. Частка страйкарів серед донеччан становила 17% працівників шахт, або 24% промислово-виробничого персоналу. Помірковану позицію стосовно страйку зайняли також інженерно-технічні працівники. Вважаючи основну частину економічних та політичних вимог страйкарів обґрунтованими, ІТР між тим зазначали, що “суспільство, яке вирішує власні проблеми шляхом розвалу економіки, є приреченим”¹².

¹¹ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 165–166.

¹² “Руководствуюсь здравым смыслом” // Трудовая слава (орган трудового коллектива шахтоуправления им. газеты “Социалистический Донбасс”). — 1991. — 18 июня.

Затяжний характер виступів негативно позначився на психологічному стані робітників. Місцеві газети запістрявіли замітками про розпивання спиртних напоїв на території шахт, безлад у побутових приміщеннях. Різко зросли показники злочинності в регіоні¹³. Втім, це швидше за все було пов'язане не із моральною деградацією учасників страйків, а з різким погіршенням матеріального становища мешканців монопрофільних містечок, яким місяцями затримували виплату зарплати. Всі соціальні проблеми суспільства напередодні кардинальних змін загострилися. “Вагонетка” під назвою “СРСР” зірвалася, і ніякі страйки не здатні були зупинити чи полегшити її стрімке падіння.

Більшість вимог страйкарів не була виконана. Це зблизило противладні позиції робітничого та національно-демократичного рухів, зокрема, і в ставленні до питання про державний суверенітет України. Власне, дискусія щодо майбутнього нового Союзного договору перетворилася на альфу й омегу тогочасного суспільно-політичного життя. Спробою спільного пошуку платформи договору стала зустріч у Ново-Огарьово (Підмосков'я) М. Горбачова з керівництвом Російської Федерації, України, Білорусі, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменістану. Учасники переговорного процесу дійшли згоди про винесення питання про майбутнє СРСР на всесоюзний референдум.

17 березня 1991 р. на референдумі відповідь “Так” дали 22,1 млн. громадян України, або 70,2%. У голосуванні із запитання, поставленого Верховною Радою УРСР, “Так” відповіли 25,2 млн. осіб, або 80,2%. Таким чином, доволі суперечливі результати референдуму давали широкий люверс для трактування його наслідків як на користь суверенізації, так і проти неї. Суттєво вищими за пересічноукраїнські показники були результати в Донбасі. Участь у голосуванні на Всесоюзному референдумі взяли 3 037 911 осіб, з них у голосуванні з першого, всесоюзного запитання, відповідь “Так” дали 84,55% жителів Донецької області та 88,83 — Луганської¹⁴.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Акт про проголошення незалежності України. 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України. На референдум було винесено одне питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” За результатами референдуму 83,90% населення Донеччини та 83,86%

¹³ Пономарчук С. Обстановка напряженная // Западный Донбасс (региональная общественно-политическая газета). — 1991. — 6 апреля.

¹⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 163–165.

Луганщини проголосували за незалежність України. Пересічно по Україні показник сягнув 90,32%. “Проти” проголосували 12,58% мешканців Донецької області, 13,41 — Луганської, 7,58% — пересічно по Україні¹⁵.

Зростання показників неявики на дільниці для голосування в обох областях та зростання частки незгодних, порівняно із весною того ж року, унаочнили наростання явищ соціальної апатії та розчарування етапом революційних потрясінь весни-літа 1991 р. Чимдалі більше увиразнювалися кризові явища у провідній галузі регіону — вуглевидобувній. Страйки лише ускладнили її становище і боляче зрикошетили на добробуті кожної шахтарської родини. Гіперінфляція, “згорання” багатолітніх заощаджень та дефолт довершили етап болючих трансформацій.

“У грудні 1991 року незалежна Україна постала як спільна держава советських і антисоветських українців; тих, що вважали себе за “майже один народ” із росіянами, і тих, що вважали Росію та росіян за головного Іншого; тих, що прийняли незалежність України як *fait accompli*, і тих, що справді мріяли про цю незалежність і навіть за неї боролися, ризикуючи при тому здоров’ям, свободою або й життям”¹⁶, — згодом напише про ті події М. Рябчук. Втім на той момент вододіл між прибічниками та супротивниками суверенізації проходив далеко поза межею етнонаціонального дискурсу. Ані мовне питання, ані проблеми націєтворення перед найбільш послідовним союзником національно-демократичних сил — донбасівським шахтарством — не стояли. Для них питанням номер один порядку денного було збереження вугільної промисловості. Вирішення цього питання вони пов’язували із унезалежненням від союзного керівництва, всерйоз налаштованого на згортання галузі в Донбасі. Розлад у таборі “советських і антисоветських українців” обумовлювався не відмінностями національної самоідентифікації (“вважали себе за “майже один народ” із росіянами, і тих, що вважали Росію та росіян за головного Іншого”). Він розпочався відтоді, як почали з’ясовувати, який *тип держави* будуватиметься. Проблема полягала не в тому, що радянський лад залишився основою державотворення, а в тому, що бідність 90% громадян стала визначальною ознакою суверенної України. Люди, голосуючи за незалежність у 1991 р., не просто прагнули жити незалежно від Росії, вони прагнули жити краще, ніж в СРСР. І саме цього не сталося.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 28. — Спр. 144. — Арк. 6.

¹⁶ Микола Рябчук. Дві України: кінець амбівалентності? // krytyka.com/.../dvi-ukrayiny-kinets-ambivalent...

Варто зауважити, що витверезіння від страйкарської ейфорії було тяжким. Дефолт, знецінювання “спадку СРСР”, економічна дезінтеграція та господарський колапс, разом із низкою некваліфікованих управлінських рішень привели до катастрофічного погіршення соціально-економічного становища населення Донбасу. Власне, обтяжена валом катастрофічних проблем молода українська державність не мала ані адміністративних, ані фінансових ресурсів для вирішення давно назрілих проблем модернізації та реконструкції застарілих виробничих потужностей регіону.

І все ж слід віддати належне її тогочасним спробам. Хоч якими непослідовними, обмеженими, половинчастими не були заходи українських урядів, спрямовані на підтримку вуглевидобувної галузі Донбасу (власне, відсутність продуманої і послідовної стратегії перетворила їх на низку суперечливих маневрів, спрямованих на збереження статус-кво у взаєминах між центром та буремним регіоном), слід зауважити — Київ ніколи не переступав меж людяності. Питання з неприбутковими шахтами в Росії вирішували значно радикальніше. Так, скажімо, коли на шахті селища Кадикчан, що виникло у воєнні роки стараннями в'язнів (серед яких, до речі, був Варлам Шаламов), у 1996 р. сталася масштабна катастрофа, шахту і селище вирішили закрити. При цьому мешканців виселили, будинки відключили від комунікацій, приватний сектор спалили, аби позбавити мешканців можливості повернутися. У непривабливому вигляді нині перебуває російська частина Донбасу. Там, власне, вугільна промисловість давно не існує. Російський Донбас прискорено деградує як у соціальному, так і в демографічному плані.

Однак і ціна, яку заплатив український Донбас за роки болючої пострадянської руїни, виявилася завеликою. Кримінальна війна, яка понад п'ять років точилася в 1990-і рр. в Донбасі навколо перерозподілу його виробничого потенціалу, закінчилася не на користь місцевих трударів. Завершилася вона утвердженням корупційних горизонтально-вертикальних структур, які зв'язали в єдине ціле всю його колишню потугу. При всій зовнішній подібності до державних інституцій, вони такими не були, оскільки внутрішньо суперечили як Основному Закону України, так і всім його похідними. Народ, як суверенний носій влади, був насправді відсторонений від прийняття будь-яких важливих рішень. Його місія, як і в радянські часи, полягала лишень у створенні видимості легітимності дій справжніх “господарів” Донбасу.

Про масштаби падіння промисловості регіону йшлося вище. Варто зауважити лише, що в регіоні з огляду на його урбанізованість та рівень залучення населення у промислове виробництво,

економічна криза перетворилася по суті на соціальну катастрофу. В чому ж полягали її найприкметніші ознаки?

На вагому проблему народногосподарського комплексу Донбасу, що справляє потужний вплив на щоденне життя мешканців, перетворився невідповідний його потребам розвиток сільськогосподарського сектору (кваліфікованими працівниками сільського господарства в Донецькій області на межі тисячоліть були лишень 1,1%, у Луганській — 1,3% населення)¹⁷. Слід зауважити, що обвальне скорочення виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції у зв'язку із розвалом колгоспно-радгоспного сектору відзначалося вже в середині 1990-х рр. У 1996 р. навіть порівняно із 1991 р. виробництво овочів та м'яса скоротилося у п'ятеро, молока — в 2,5 рази, яєць — утричі. За загальними показниками сільське господарство регіону повернулося до показників середини 1950-х рр. (!)¹⁸. З огляду на чисельність наявного населення гостро постала продовольча проблема. В умовах руйнування союзних зв'язків, кризи неплатежів та хронічних заборгованостей по заробітній платні вона вирішувалася за рахунок дешевої харчової сировини іноземного походження та гуманітарної допомоги. Символом епохи в свідомості мешканців Донбасу залишилися так звані “ніжки Буша” та турецькі солодоші.

Проблема катастрофічного скорочення обсягів споживання та його якості підсилювалася внаслідок неконтрольованого підвищення споживчих цін, проблем монетарної політики, натуралізації виробничих відносин. Про глибину тогочасної катастрофи нагадують такі цифри: тільки у порівнянні із попереднім роком в 1995 р. ціни на продовольчі товари в Донецькій області зросли в 5,6 рази, непродовольчі — 4,3, послуги — 7,8 рази. Загалом же впродовж найтяжчих 1991–1996 рр. споживчі ціни зросли в 60 тис. разів, а зарплата в державному секторі — в 13 тис. Тобто, за підрахунками А. Саржана, вона знецінилася у п'ятеро¹⁹. Галопуюча інфляція залишила глибокий слід у свідомості донбаських трударів, які впродовж довгих років не могли “вибити” зароблені тяжкою працею гроші ані страйками, ані мітингами, ані голодуваннями. Багаторічна заборгованість по зарплаті змушувала їх шукати додаткових джерел існування. Саме в ці роки була зафіксована раптова переорієнтація

¹⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 240.

¹⁸ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 184.

¹⁹ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 212.

сімейних бюджетів: якщо в пізньорадянські часи понад 90% бюджетів становила зарплата, на 1996 р. її частка впала до 68%. Відповідно докорінним чином змінилася і структура витрат: власне, родини виживали вскладчину, часто-густо за рахунок пенсії літніх родичів. Витрати на соціалізацію та навчання підростаючого покоління були зведені до мінімуму. Значно зросла частка витрат на комунальні послуги. Для переважної більшості мешканців нова структура витрат сімейного бюджету і досі лишається ментально неприйнятною, підживлюючи соціальну апатію та напруження.

Наслідком господарської руїни стала затяжна демографічна криза, що в обох областях розпочалася в 1994 р. і тривала до подій 2014 р. Свого “дна” крива депопуляції в Донбасі сягнула 2001 р. (найбільш разючим даний процес був у Луганській області — (-53)тис. осіб). Відтоді — на тлі економічної стабілізації — до 2009 р. — популяція виявляла виразні ознаки відродження, втім рівня 1994 р. Донбас так і не досяг. З 2010 р. показники обох областей знову демонструють негативну динаміку²⁰. Крім того, населення регіону прискорено старіє.

Донецька та Луганська області разом із Житомирською, Кіровоградською та Хмельницькою нині входять до другої групи старих областей (частка людей літнього віку тут становить 22,9–24%). Найбільш “молодим” (частка старших осіб становить 15,5–19,3%) було населення Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва²¹. Ця ситуація, слід зауважити, стала неприємною несподіванкою для регіону-реципієнта трудових ресурсів, населення якого постійно омолоджувалося за рахунок трудових мігрантів. Нагадаємо, що в 1959 р. частка осіб віком 60 років і старше на Донбасі становила 8,5%, що було найнижчим показником в Україні. Промислова деградація різко зменшила притік “свіжої крові”, і навпаки — запустила процеси депопуляції низки монопрофільних міст, які почали активно експортувати трудові ресурси, зокрема до Росії. В результаті, за період 1959–2001 рр. питома вага представників вказаної групи (понад 60 років) зросла більше ніж у 2,5 раза і дійшла до 23%. Відповідно катастрофічно впала народжуваність: нетто-коефіцієнт

²⁰ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 185.

²¹ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 193. Загалом в Україні коефіцієнт старіння (питома вага осіб старше 60 років) зріс з 18% у 1989 р. до 21% у 2005 р. і означає за Е. Россетом дуже високий рівень демографічного старіння. За шкалою ООН коефіцієнт старіння населення України дорівнював 16% і відповідав рівню старого населення (за класифікацією ООН, населення вважається старим, якщо частка осіб віком старше 65 років становить 7%). (Див.: Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 68).

відтворення населення в Донецькій області становив 46,7, Луганській — 46,9²².

Власне, не лише Донбас демонстрував типову поведінку вимираючих регіонів, але в ньому процеси депопуляції виразно пов'язані передовсім із деіндустріалізацією. В цьому немає нічого протиприродного, навпаки, увиразнюється характерна для такого типу регіонів (із стрибко-подібною історією економічного зростання, ґрунтованого на ресурсній економіці, що вичерпали природний ресурс) картина поступового і незворотного процесу деіндустріалізації. В таких регіонах чисельність населення, яка впродовж десятиріч визначалася потребами промисловості в робочих руках, зменшується передовсім не внаслідок депопуляції як такої, а через звуження ринку зайнятості. Молодь шукає щастя деінде, старше покоління тиражує стратегію “доживання”²³. Власне, повернення Донбасу в стан більш врівноваженого і співвіднесеного із загальноукраїнськими трендами промислового та соціального розвитку не мало альтернатив до подій “русской весны”. Інша справа, що мешканці регіону сприймали цю безальтернативну з історичної точки зору тенденцію як апокаліпсис, винним за який “призначили” Київ.

Проблеми деіндустріалізації пострадянського Донбасу істотно підсилювалися власне радянським спадком. Короткозорість радянських управлінців сталінської, хрущовської та брежнєвської доби, які заклали в степу десятки монопрофільних промислових поселень та міст, не задумуючись над долею їх населенням через кількадесят років, дала взнаки в 1990-і рр. Тогочасна господарська деградація була тим більш болючою, що ці поселення, насамперед у Центральному Донбасі, створювали суцільний масив населених пунктів, що перетікали один у другий. Демографічне навантаження на територію переходило критичну межу. На 1 січня 2014 р. в Донецькій області нараховувалося 52 міста (із них 28 — зі спеціальним статусом), 131 селище міського типу, 253 сільські ради, 1 118 сільських населених пунктів. У Луганській — 37 міст (з них 14 — зі спеціальним статусом), 109 селищ міського типу, 206 сільських рад та 780 сільських населених пунктів. Отже, вони тримали абсолютну першість в Україні за рівнем урбанізації. Від них суттєво відставала навіть столична Київська область, в якій нараховувалося 26 міст (з них 13 із спеціальним статусом), 30 селищних рад, 605 сільських рад та 1 126 сільських населених пунктів.

²² Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 201.

²³ Див.: Жизненные стратегии граждан Донбасса: Переходное состояние. Социологическое исследование. — Донецк, 2000.

Як зазначає В. Мамутов, “Донецький мегаполіс — найбільший після Москви на великій Східноєвропейській рівнині і один з найбільших у Європі. Він ненабагато поступається за кількістю мешканців Рейнсько-Рурському мегаполісу в Німеччині і є порівняним з Південно-Каліфорнійським у США”²⁴. Загалом у Донбасі налічується 7 міських агломерацій: Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакієвська, Краматорська (Північнодонецька) і Шахтарська (Торезька) (Донецька область), Центрально-Луганська (Алчевсько-Стахановська), Південно-Луганська (Краснолуцька) та Лисичансько-Северодонецька (Луганська область). На карті міських населених пунктів України північна частина Донецької і південна частина Луганської областей утворюють єдине поліцентричне Донецько-Луганське скупчення міських агломерацій, фактично — єдину урбанізовану зону із населенням близько 5 млн. осіб. На відміну від деяких інших великих українських міст чи міських агломерацій, які історично формувалися навколо єдиного центру шляхом його поступового розширення (наприклад, Київська, Харківська, Одеська), Донецько-Луганська міська агломерація сформувалася з поселень при виробництвах, які “кочували” за виробничими потужностями. Спад виробництва із невідворотністю запустив низку негативних процесів у соціальній та демографічній сферах переважної більшості монопрофільних поселень, що виявилися неспроможними адекватно відреагувати на виклики часу.

Невесела статистика, що характеризує темпи деградації, проявляється в таких даних. Протягом останніх семи років Донецька область за сукупним рівнем людського розвитку регіону посідає останнє, 27-ме місце серед усіх регіонів України (25 областей, міста Київ і Севастополь). Луганщина за той самий період посідає чи передостаннє, чи третє місце з кінця²⁵. При цьому Донеччина має один з найвищих показників матеріального добробуту (3-тє місце в Україні). Рівень оцінки умов життя в регіоні системно знижують болючі проблеми — демографічна ситуація (23-тє місце в Україні), умови проживання населення (24-тє місце) та стан навколишнього середовища (27-е місце). Місце Луганської області у трійці аутсайдерів обумовлюється незадовільними показниками демографічного розвитку, умов проживання населення та рівня освіти, важкою

---

²⁴ Мамутов В. Донбасс — сгусток цивилизации. Что из этого следует? Проблемы региональной идентичности Донбасса: сборник аналитических статей. — Донецк, 2011. — С. 85.

²⁵ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень. — Державна служба статистики України. — Київ, 2012. — С. 22.

екологічною ситуацією²⁶ та непоказним розвитком соціального середовища.

І все ж в основі найболючіших соціальних проблем Донбасу перебуває, власне, його специфіка. Донбас — це індустріальний регіон із давно зношеними основними фондами, вугільною промисловістю, що перебуває в стані хронічної кризи, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами, низьким рівнем охорони здоров'я та соціальних стандартів. Місцеве населення, яке потерпає від низького рівня життя та соціальних негараздів²⁷, переконане, що “Донбас годує Україну”, а наявний у країні розподіл доходів і ресурсів є несправедливим.

Цікаво, що така прикмета масової свідомості сформувалася і затвердилася всупереч статистиці. Згідно з висновками експертів, частка Донецької області у ВВП України у 2010 р. становила 12%, загальна ж частка субсидій, поточних і капітальних трансфертів сягала 20,9%. У 2011 р. цей показник становив уже 27%. При частці у розмірі 4% від ВВП України витрати на Луганську область дорівнювали 7,8% у 2010 р. та 11% у 2011 р. Загалом же, згідно з даними Лабораторії законодавчих ініціатив, у 2011 р. три регіони — м. Київ²⁸, Донецька і Луганська області отримали 56% від усього обсягу субсидій й трансфертів, які в сукупності становили 31,2 млрд. грн.²⁹. За відсутності рішучих дій стосовно модернізації основних фондів ситуація тільки б погіршувалася. Вугільна та металургійна галузі є одними з найбільш фінансовоємних. Із урахуванням рівня зношеності виробничих потужностей і, відповідно, невинного падіння інвестиційної привабливості місцевих промислових об'єктів, дотаційний зашморг на шії українського господарського комплексу від року в рік ставав би тільки міцнішим. Реструктуризація неприбуткових підприємств та переорієнтація

---

²⁶ Надзвичайно гостро на Луганщині стоїть проблема водопостачання. Вода подається за графіком. Найбільші водні артерії області перетворилися на резервуари для шкідливих викидів місцевих підприємств. Екосистеми річок перебувають на межі екологічної катастрофи.

²⁷ Станом на 01.01.2009 р. близько 57% суми заборгованості з виплати заробітної плати за видами економічної діяльності в Україні припадало в основному на промисловість (677,0 млн. грн.), а в регіональному розрізі (на 01.01.2010 р.) — на Донецьку (266,2 млн. грн.), Луганську (132,4 млн. грн.), Харківську (119,5 млн. грн.) області та м. Київ (140,4 млн. грн.).

²⁸ Щоправда частка Києва у ВВП та частка дотацій практично рівнозначні.

²⁹ Донеччина, Київ, Луганщина отримують більше половини всіх субсидій і капітальних трансфертів. Лабораторія законодавчих ініціатив [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=news&as=0&ar_id=2725#ar2725

напрямів господарського розвитку Донбасу не була вже такою фантастичною справою, але дорогоцінна чверть століття, впродовж якої можна було закласти міцні основи позитивних змін на майбутнє, втрачена незворотно. Цей час області та регіони України та їхні еліти витратили нерівноцінно. У Дніпропетровській області, скажімо, ситуація протилежна: при частці 11% у ВВП України у 2010 р. розмір субсидій і трансфертів становив лише 2,5%, у 2011 р. — 3,8%.

Загальна політична криза другої половини 1990-х р. разом з економічною кризою стали причиною наростання складних гуманітарних проблем. За 15 років (з 1995 р. по 2010 р.) кількість учених у Донецькій області зменшилася в 2,5 рази. В 2010 р. в області залишилося 6 510 вчених, тоді як у 1995 р. в науковій галузі працювало 15 838 фахівців. Відповідно знижується і кількість впроваджуваних на підприємствах технологій. Якщо в 1995 р. донецькі вчені впровадили 275 нових технологічних процесів, зокрема 112 — енергозберігаючих, то в 2010 р., оголошеному в Донецькій області “Роком інновацій”, — 74 і 43, відповідно³⁰.

Питома частка наукових співробітників серед тих, хто працював у науковій сфері в регіоні, сягала 21% й істотно поступалася середньоукраїнським показникам (38%), не кажучи вже про розвинені країни. Так, скажімо, питома вага науковців у населенні тут в 5,5 разів була меншою за показники США³¹. До того ж наявний науковий потенціал був суворо профільованим — понад половину наукових кадрів були орієнтовані на галузеву промисловість, що унеможливило їх використання на інших напрямках. Невпинно падав рівень інвестиційної привабливості як науково-дослідних, так і виробничих підприємств регіону.

На жаль, негативні тенденції тривалий час мали місце і в освітній сфері. На початок 2007 р. мережа закладів вищої освіти Донбасу складалася зі 128 вузів, серед них: 15 університетів, 3 академії, 19 інститутів, 8 коледжів, 56 технікумів, 29 училищ. За кількістю студентів, що припадали на 10 тис. населення, Донецька область посідала 13³², а Луганська — 10-е місце в Україні³³. Показник

³⁰ Науково-технічний потенціал Донецької області стрімко падає [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/23545>.

³¹ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — С. 208.

³² В Донецькій області на 10 тис. населення приходилося 475 студентів, Луганській — 508.

³³ Кравчук І.М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті: дис. ... канд. іст. н. — Донецьк, 2008. — Арк. 153.

цей є не тільки нижчим від середнього для України (597 студентів на 10 тис. мешканців), а й, що найважливіше, суттєво поступається аналогічному показнику великих міст. У Києві, приміром, він сягає 2 250, Харківській області — 1 022, Львівській — 641, Сумській — 542, Полтавській — 499³⁴.

Не в кращому становищі впродовж років перебувала середня школа, що хронічно фінансувалася за залишковим принципом. Це, у свою чергу негативно позначалося не лише на побутових умовах навчальних закладів, а й навчальному процесі. Так, школярі Макіївки ще донедавна вивчали українську літературу за підручниками 70-х рр. ХХ ст.³⁵

Перспективи регіону суттєво звужуються внаслідок тривалого в часі процесу культурної деградації: катастрофічне падіння престижу освіти як такої, вищої освіти, зокрема, призвело до критичного рівня зниження загальноосвітнього рівня населення регіону в тому, що стосується його якісного наповнення. Прискорена комерціалізація освітньої галузі разом із відсутністю можливостей її соціальної конвертації в регіоні спричинила катастрофічне падіння престижу освіти. Якщо в радянські часи найбільш потужним гальмом соціального розвитку Донбасу виступала так звана “барачна культура”, нині на таке ж гальмо перетворилася культура депресивних міст і містечок, унаочнювана постатями “тітушок”.

Подальший дрейф Донбасу в напрямі тотальної пролетаризації населення трудового віку, є одним із найвагоміших наслідків пострадянської деіндустріалізації, як це не парадоксально. В роки економічної депресії в розряд робітництва перейшла велика частка колишньої технічної та гуманітарної інтелігенції — власне, оточуюча реальність та мізерність місцевих бюджетів не залишали їм вибору. Згідно з даними сучасних дослідників, на початок ХХІ ст. близько десятої частини населення Донбасу було задіяно в сфері управління та менеджменту, майже третину становили висококваліфіковані робітники нефізичної праці, 11,5% працювали в сфері обслуговування та торгівлі, майже 40% були зайняті кваліфікованою фізичною працею, понад 13% були представниками найпростіших професій. Загалом частка робітничих професій у структурі зайнятості місцевого населення перевищувала 50%, що суттєво по-

³⁴ Там само. — Арк. 154.

³⁵ Донбас: рік потому. Думка експертів Аліса Рябчик 18.03.2015 // pravda.com/.../donbas-rik-potomu-dumka-eks...

ступалося показникам розвинених країн, вказуючи на низький рівень інтенсифікації виробництва та його технічне відставання³⁶.

Ситуація, яка склалася, зрозуміло, внесла вагомий корективи у стратегії виживання, що їх практикувало місцеве населення. Після невдалої реструктуризації вугільної промисловості і закриття низки “неперспективних” шахт величезна частка виробничого життя регіону перемістилася в тіньовий сектор. Не надпотужні шахти-мільйонниці, а невеликі замасковані копанки, що підходили під вікна та стіни житлових будинків, стали обумовлювати життя мешканців донбасівської провінції — прихованої від допитливих очей столичних гостей. Механізм життєдіяльності цього виробничого організму в цілому вірно, хоча й емоційно, змальований Денисом Казанським: “Вагони з нелегальним вугіллям тягли з забутих станцій у різні куточки країни і навіть за кордон, але бюджети шахтарських міст і селищ не отримували нічого з цього потоку. За традицією податків ніхто нікому не платив, і тому, незважаючи на зростання доходів населення і деяке пожвавлення торгівлі та сфери послуг, інфраструктура депресивних територій далі деградувала і вмирала. Міста, які в буквальному сенсі слова стояли на золоті, ще більше занепадали, ставали непридатними для життя, поки тисячі відбійних молотків і кирок щодня стукали в їхніх надрах, видаючи на-гора цінну копалину.

Донбас почав нагадувати колоніальну країну, що віддає свої природні багатства за безцінь та живе в безправ'ї і злиднях. Парадокс полягав у тому, що метрополією у цьому випадку була не конкретна держава, а група (чи, правильніше сказати, — угруповання) осіб. Які патрунували масштабну тіньову галузь економіки та використовувала її в своїх інтересах. Розкрадання донецьких надр стало таким буденним процесом, що в самих шахтарських містах, які найбільш від нього потерпали, ніхто його не вважав злочином. Тисячі шахтарів, що добували вугілля в лісопосадках та на пустирях, не розуміли, що фактично повторюють долю індіанців, які обмінювали природні багатства своїх земель на непотрібні скляні намиста”³⁷.

Наслідки масового відродження копанок та перетворення їх на основний виробничий сектор провінції були чи не другим (після невдалої реструктуризації) за мірою негативного впливу фактором, що знівечив соціальне життя регіону. Власне, йшлося про тотальну

³⁶ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 238–239.

³⁷ Денис Казанський. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. — К.: Темпора, 2015. — С. 214–215.

криміналізацію та цивілізаційний “відкат” на багато десятиріч назад. Запустилися механізми культурного розтління суспільства, що вели до архаїзації масової свідомості. Вони відкидали регіональну спільноту в стан соціальної й культурної архаїки та з невідворотністю створювали відчуття відсутності політичного та соціального вибору. Мізансцена картини художника-передвижника Миколи Касаткіна (1859–1930) “Збирання вугілля бідними на відпрацьованій шахті” (1894 р.) з усією кричущою упізнаваністю стала звичною “окрасою” донбасівського пейзажу. По суті, в новому історичному контексті реконструювалася неприваблива реальність низки робітничих поселень Донбасу. Різниця полягала в тому, що учасники мізансцени були одягнені не в домоткані світки та лапті, а в китайський “ширпотреб”. Оборотною стороною цього процесу стало посилення, а згодом і домінування ірраціонального в масовій свідомості.

У новітніх працях іноземних авторів часто мовиться про настання постіндустріальної ери в житті Донбасу. На наш погляд, правильніше було б говорити про деіндустріалізацію регіону — спонтанну, непідготовлену й болісну, як і колишня індустріалізація. Варто згадати, що Г. Юз, закладаючи в голому степу свою промислову імперію, відводив на її існування трохи більше півсторіччя. Історія відвела на юність і зрілість Донбасу майже сто років. З середини 1970-х рр. зірка “Всесоюзної кочегарки”, як зазначалося, почала поступово згасати. Нині ж даються взнаки всі економічні прорахунки, усвідомлена жорстокість і нехтування інтересами людей, політичний авторитаризм та екологічний вандалізм, що були властиві процесу господарського освоєння Донбасу (власне, саме, промислового осердю Донеччини і Луганщини) завжди, але найбільш рельєфно виявилися саме впродовж його радянської історії.

Сьогодні і регіон, і Україна “пожинають плоди” штурмівщини сталінської модернізації та повоєнного відновлення, хаотичних хрущовських експериментів, брежневської переорієнтації на Кузбас та Самотлор, системного нехтування інтересами народу і витворювання тимчасових симулякрів замість повноцінних міських середовищ, колоніального за своєю суттю принципу розміщення виробничих потужностей.

За системне використання народу як розмінної монети суспільно-політичних та соціальних експериментів розплачується народ, який, слід зауважити, не розуміє ані причин свого нинішнього становища, ані його справжніх винуватців. У Донбасі в усій своїй відразливості виявляється надзвичайно рідкісне соціально-економічне явище, невластиве цивілізованому світу: економічна і соці-

альна архаїзація, що повертає колесо історії в зворотному напрямі. Постапокаліптичний пейзаж низки монопрофільних міст із зникаючими промисловими та соціальними об'єктами, що розбираються мешканцями на металобрухт, вторсировину та будматеріали є нічим іншим, як унаочненням переходу до привласнюючого типу господарювання в його новітній версії.

Щодо характеру існування місцевого середовища впродовж років, то він характеризується словами “соціальна криза”. Наступним етапом, за відсутності відповідних змін у соціальній політиці, буде соціальна деградація. Досвід закордонних аналогів Донбасу не віщує в змальованій ситуації нічого доброго. Різниця полягає лише у тому, що мешканці Руру, Сілезії, Пітсбургу — попри всі негаразди, що випали на їхню долю у контексті переходу до постіндустріального суспільства — мали за своїми плечима значно міцнішу державну конструкцію із неспівставно дієвішими важелями її регулювання. На відміну від Польщі³⁸, Німеччини, а тим більше — США, Україна, враховуючи рівень зношеності потужностей Донбасу та гостроту внутрішніх соціально-економічних проблем регіону, фактично була спроможна забезпечити життя населення лише на найнеобхіднішому рівні. Тим часом розтягнене в часі “повільне вмирання” промислового велетня саме по собі перетворилося на катастрофу

---

³⁸ Донбас переживає проблеми аналогічні тим, із якими зіткнувся в пострадянські часи Верхньосілезький промисловий район (GOR): промислова деградація, порпання у териконах і копанках (польською — *biedoszyb*), болюча економічна та ідентифікаційна криза. В обох випадках напружені, підчас конфронтаційні відносини із центром (Києвом — Варшавою), регіоналізм (“сілезький ізоляціонізм”) стали вирішальною ознакою політичного життя регіонів. Аналогічно донбаським деградуючим робітничим селищам “сілезькі гетто” (як їх називає Радек Коб’єрський) “застигли в комуністичних часах”. Перспективи змін і розвитку регіону в контексті світових і загальнопольського трендів пов’язані не з людьми старшого та середнього віку, а з молоддю, яка намагається вибудувати новий імідж регіону, спираючись на його етнокультурні особливості, заводячи своєрідну “моду” на сілезьке. Про те, що донбаський ізоляціонізм не є чимось унікальним в історії свідчить, зокрема, спільна пресконференція макіївського письменника Олексія Чупи та його сілезького колеги — Радека Коб’єрського. Ментальні підоснови сілезького регіоналізму польський письменник Радек Коб’єрський висловив наступним чином: “Сілезьці пишаються своїм регіоном, своїм футбольним клубом, Гордість тут, також, більш звернена у минуле, ніж теперішнє. Звичайно, є такий особливий поділ на ханисів (від нім. імені Ганс) і на горолів (від полськ. *гураль*), тобто на своїх і приїжджих, часто це переростає в агресію. Окрім того, за комунізму Сілезію спихали на маргінес. Нівельовано сілезький діалект, в регіон приїхало багато переселенців. І коли сілезець виїжджав за межі свого регіону, то на нього завжди дивилися скоса. Сілезьців уважали за суворих, грубих і сильних”. — Див.: *Євгенія Резниченко*. Донбас — Верхня Сілезія: постіндустріальна реальність та література // zakladynka.com.ua/.../donbas-verhnyaya-sileziya-...

надзвичайної сили. Якщо великі багатогалузеві міста (зокрема, Донецьк та Маріуполь) спромоглися використати час із користю і останнім часом виявляли явні ознаки вдалого перепрофілювання, перетворення на великі центри ділової та фінансової активності, то монопрофільні міста й поселення перетворилися на “другий світ”, своєрідне гетто (за висловом С. Тарути³⁹) — і, слід додати, напрочуд густо заселене, як для України. Соціальна чорна діра, на яку вони перетворилися, стали найбільш вразливим місцем Донбасу як у соціальному, так і в суспільно-політичному сенсі.

Аналіз подій весни 2014–2015 рр. виявляє, що найбільш відразливі прояви “русской весны” були пов’язані саме із містами та містечками, які впродовж останнього десятиріччя невпинно сповзали у прірву соціально-економічної деградації. Як приклад візьmemo Костянтинівку. У 1991 р. населення міста складало 107 тис. осіб, напередодні “русской весны” — близько 76 тис. Отож, людність скоротилася на 31 тис. Більш як наполовину зменшилася кількість дитячих садочків: з 39 до 18. І не випадково — показники народжуваності в місті давно і незворотно переможені показниками смертності: у 2013 р. на 674 народжених припало 1 462 померлих (!). ВВП міста, колишнього центру скляної промисловості СРСР⁴⁰, скоротився в кілька разів. Впродовж 2000-х рр. зупинилися через банкрутство практично всі заводи Костянтинівки, зокрема й найбільший — “Автоскло”⁴¹ з 8-ма тисячами працівників. 2005 р. збанкрутував “Укрцинк”, наслідком діяльності якого є найвищий рівень засмічення ґрунтів важкими металами. В 2007 р. збанкрутував Костянтинівський металургійний завод. Найдовше, до 2012 р., протрималися заводи “Кварсит” та “Будскло”, які спеціалізувалися на випуску побутової продукції. Нині міський пейзаж переважно нагадує постапокаліптичні кадри. Триває агонія хімзаводу, заборгованість із заробітної плати працівникам видають за рахунок здачі на лом цехових конструкцій. Величезна частка городян змушена жити, збуваючи колишні промислові конструкції на будматеріали та метал⁴².

---

³⁹ Див.: *Тарута С.* Ринат більше не олігарх. А я — банкрут // lb.ua/news/2015/01/05/290927_serгей_taruta_rinat_bolshe.html

⁴⁰ На заводах міста вироблялося близько 23% радянського скла.

⁴¹ Відомий тим, що на ньому виготовлені зірки кремлівських веж та саркофаг Леніна.

⁴² Константиновка. Бунт в разрушенной промзоне // Четвертая власть. — 2015. — 30 марта.

Бездумна “деіндустріалізація”, винних за яку не знайти, перетворила місто на позбавлений сенсу та перспектив соціальний простір: роботи нема, руїни підприємств відновити вже не можливо, їхній демонтаж та рекреація земель не підйомні не тільки для українського, а й для європейського бюджету. Зона соціальної деградації, кладовище кинутих “Палаців культури” і зруйнованих шкіл, садочків і заводських гуртожитків, в яких давно ніхто не живе, — такими словами можна охарактеризувати нинішній стан Костянтинівки. На жаль, ця картина є типовою для регіону.

Релігійний фактор. Попри те, що значна частина дослідників сучасних процесів відзначають, що Донбас належить до регіонів із низьким рівнем релігійності⁴³, яка поєднується із низьким рівнем етнічної самоідентифікації переважної більшості населення⁴⁴, варто відзначити, що процес подолання пострадянського синдрому, зокрема й у сфері духовних практик, не можна визнати безперспективним. Це проявляється як і в доволі високих як для індустріальних регіонів показниках релігійності (66% у 2010 р., 59% у 2013 р.), так і в значному розповсюдженні західних віровчень (представлених різними течіями протестантизму), за якими Донбас впевнено тримає першість серед решти регіонів України. В 2013 р. просто християнами себе тут називали 15,2% населення (по Україні — 8,6%, на Західній Україні — 4,3%). Із доданням тих 1,2%, що задекларували себе послідовниками протестантських та євангелічних церков, набирається доволі представницька група, що цілком врівноважує групу тих, хто не відносив себе до жодного з віросповідань (16,3%)⁴⁵.

Протестантизм представлений найрізноманітнішими організаціями, як традиційними для регіону, так і новопосталими. Як зазначалося, традиції протестантизму в Донбасі були доволі міцними і в радянські часи. В умовах деіндустріалізації, поглиблення соціальної депресії та демонтажу комуністичної ідеології місцева спільнота

---

⁴³ У переліку життєвих цінностей населення Сходу (а також Центру) релігія посідала 17-те місце із 19 запропонованих для відповіді позицій, тоді як на Заході — 9-те місце. — Див.: Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: “Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?”, 22 квітня 2013 р. — К.: Центр Разумкова, 2013. — С. 35.

⁴⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 305.

⁴⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 306–307; Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: “Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік”. — С. 27.

виявилася найбільш податливою для ідей зарубіжних місіонерів⁴⁶, що розгорнули тут в перше пострадянське десятиліття надзвичайно активну діяльність. Діяльнісний характер їхніх практик, культовий аскетизм, традиції взаємодопомоги стали опорою для значної кількості донбасівців у найскладніші часи економічної кризи.

Станом на 1 січня 2013 р. в Донецькій області діяло 38 конфесійних напрямів. 95,2% усіх релігійних організацій області становили християнські конфесії. Громади УПЦ (юрисдикції Московського патріархату) становили 87,4% від загальної кількості православних громад. Протестантські спільноти набирали 34,7%, євангелічні/харизматичні — понад 12%, етноконфесійні — понад 3% (серед них найчисельнішими були ісламські організації — 37 громад)⁴⁷. Релігійна мережа Луганської області була представлена 45 віросповідними напрямками. Із загальної кількості релігійних громад 58,6% становили православні (вісьмох православних юрисдикцій), 23,8% — протестантські, 15,4% — нетрадиційні та новітні, 1,6% — іудейські, 1,5% — мусульманські, 0,6% — громади українських греко-католиків, 0,1% — римо-католиків⁴⁸.

Православ'я в регіоні представлене кількісно неспівмірними, ідеологічно і політично конкуруючими організаціями. Найбільша за кількістю зареєстрованих громад Українська православна церква (УПЦ) перебуває в юрисдикції Московського патріархату і для чіткішого визначення свого становища серед решти православних конфесій іноді неофіційно вживає після назви УПЦ у дужках аббревіатуру “МП” (Московський патріархат). Друга за чисельністю зареєстрованих громад — Українська Православна Церква Київський Патріархат (УПЦ-КП). Третя — Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Останні (“національні”, “українські”) не лише полемізують, а й активно протидіють церкві “московській”, “російській”. Відповідно УПЦ пропагує не лише серед своїх вірних, а й у

---

⁴⁶ Докладніше про місіонерську діяльність новохристиянських церков див.: Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 354–366.

⁴⁷ Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2012 рік Відділу у справах релігій Управління у справах національностей і релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації. — С. 1–4; Інформаційний звіт. Донецька область. 2012 р. — В Донбасі сконцентрована друга за чисельністю мусульманська громада України. Станом на початок 2005 р. на Донеччині діяли 19 мусульманських організацій включно з єдиною в Україні медресе.

⁴⁸ Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин в Луганській області за 2012 рік Відділу у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації. — С. 1. Далі: Інформаційний звіт. Луганська область. 2012 р.

суспільному дискурсі тезу про “націоналізм”, “етнофілетизм” своїх опонентів⁴⁹. Тим часом як основою її іміджу проголошується ідея власної “руськості”, належності до так званого “русского мира”. УПЦ у Донецькій області має дві єпархії: Донецьку і Маріупольську (створена 1991 р.) та Горлівську і Слов’янську (1994 р.). У Луганській області функціонує три єпархії: Луганська (1991 р.); Северодонецька (2007 р.) та Ровеньківська (2013 р.)⁵⁰.

Дещо інший вектор християнських релігійних практик складають структури УПЦ Київського патріархату, що з 1992 р. демонструють стабільні ознаки кількісного зростання, однак, за рівнем суспільного впливу залишаються неспівставними із своїм опонентом. Впродовж 1990-х рр. кількість громад зросла з 7 до 68, духовенства — з 5 до 58 осіб, недільних шкіл — з 3 до 15, з’явилося церковне періодичне видання. Водночас УПЦ КП — доволі молода структура — не мала на Донбасі ані монастирів, ані монашества⁵¹.

На відміну від УПЦ Московського патріархату, попри всі складності утвердження і зростання, УПЦ Київського патріархату демонструє властиво християнський характер спільності, що будується на засадах, власне, церкви, а не бізнес-структури. У факті, що для єдиного у цій церкві соціального будинку для людей похилого віку — символічно розміщеного неподалік від малої батьківщини глави церкви у с. Греково-Олександрівка Тельманівського р-ну Донецької області, — гроші збирали всією Україною⁵², ми схильні бачити не стільки ознаки “фінансової несамодостатності структур УПЦ КП у регіоні”⁵³, скільки ознаки живого здорового церковного життя. Власне, відділена від держави церква мусить жити не за рахунок адміністративного ресурсу місцевих еліт, а за рахунок пожертв прихожан.

Тим часом, багато зафіксованих засобами масової інформації та Комітету у справах релігій фактів свідчать про втягнення церковних ієрархів у системні корупційні зв’язки, що не розглядаються остан-

---

⁴⁹ Варто зазначити, що жодна з православних конфесій — в силу різних обставин — не має чіткого визнання свого канонічного статусу Православним світом. В силу недостатньої обізнаності з особливостями проблем історії та канонічного права православної церкви досі серед багатьох дослідників історії церкви, релігієзнавців, політиків, громадських діячів та віруючих в Україні існує переконання в “канонічності” УПЦ-МП та “неканонічності” інших православних конфесій.

⁵⁰ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 311.

⁵¹ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 321.

⁵² Голос православ’я. — 2013. — № 22 (листопад). — С. 3.

⁵³ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 329.

німи як щось протиправне⁵⁴. Клановий характер побудови регіональної політичної та церковної верхівки, яскраво унаочнений подіями 2014–2015 рр. Чисельно домінуючі в регіоні основні християнські конфесії впродовж років демонструють втягненість не лише в протистояння політичних еліт, а й геополітичне протистояння. Воно тим більш виразнювалося, чим більш активно зрощені бізнесово-політичні групи привселюдно демонстрували підтримку тієї чи іншої конфесії, перетворюючи вірян церков на заручників брудної політичної гри.

Як ілюстрацію можна навести випадок, що набув розголосу. Випадок цілком суголосний партійно-радянським практикам суботників/недільників, хоча й приправлений сакральним змістом: йдеться про те, як робітників підприємств м. Димитрова місцева влада намагалася змусити перераховувати одnodенний заробіток на будівництво храмів УПЦ МП.

Особливістю церковного життя УПЦ МП на Донбасі став його відвертий зв'язок із сусідньою державою, що демонстративно проявляється як на особистому, так і на організаційному рівні. Цілком не випадково Донбас, як зауважують В. Войналович та Н. Кочан, виявився найбільш сприйнятливим стосовно новітніх релігійних організацій і рухів, зокрема, (нео-) орієнтальних, синкретичних, рідновірсько-язичницьких⁵⁵. Пострадянська моторошна реальність сама собою генерувала причини виникнення і формування низки альтернативних універсумів, на загальне передпокаліптичного спрямування. Саме тут зародилося біле братство ЮСМАЛОС⁵⁶, що оголосило про настання Армагеддону 20 листопада 1993 р. на Софіївській площі в Києві, куди скликало на акцію масового самопалення тисячі своїх прибічників.

В 1990-х рр. на Луганщині постали неоорієнтальні громади Трансцедентальної медитації, вчення Шрі Чинмоя, Руху Сант Мат, Сурат Шабд йога. Згодом виникли громади забороненої у Китаї течії Фалуньгун. На Луганщині синкретичні релігійні рухи представлені, зокрема, громадою Зоресвітне християнство — вільна релігія Таолан (1992 р.). З 1999 р. в області діють громади течії Віри Багаї.

---

⁵⁴ Див.: *Васін М.* Огляд порушень права на свободу совісті і віросповідання та фактів перешкоджання діяльності релігійних організацій в Україні у 2005 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=70%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk

⁵⁵ *Войналович В.А., Кочан Н.І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 140.

⁵⁶ У 1993 р. Біле Братство подавало документи на реєстрацію в Луганській області.

Луганщина є батьківщиною Порфірія Іванова, вчення якого переросло у культ Вчителя, розділеного на дві течії (івановців та порфірїївців) з центрами в с.Верхньому Кондрючому (місце його поховання) та селі Оріхівці (місце народження) Лугутинського району. В області практикують також (квазі)релігійні спільноти: групи послідовників ідей Реріхів, Ошо Раджнєша, Рона Хаббарда (Церква сайєнтології). Спільноти сповідують медитативні практики, містицизм, цілительство, абсолютизацію здорового способу життя, альтернативну медицину, екологізм, підвищену увагу до паранормальних явищ, практики вдосконалення особистих якостей і формування “лідерських навичок” членів тощо. Відносно новий напрям становлять українські язичники-рідновіри: Рідна українська національна віра (1999 р., Стаханов) та давньослов'янська релігійна громада (Луганськ)⁵⁷.

Згадані практики, як цілком слушно зауважує Н. Кочан, “не стільки впливають на місцеве релігійне життя, скільки збуджують доволі традиціоналістську громадську думку”⁵⁸. Не менш важливо, що вони унаочнюють складність та болісність процесів компенсації духовної кризи, що спіткала місцевий простір у пострадянські часі. Зважаючи на нижчий, порівняно із рештою регіонів, рівень релігійності, саме тут вони набули доволі контроверсійного характеру. Процес цей далекий від завершення. Власне, ідеться про те, що пошук моральних домінант та орієнтирів у соціально та етнічно розбалансованій системі триває. Ідеї “руського мира” в цій ситуації стали одним із багатьох викликів, на які місцева спільнота не спромоглася дати швидку адекватну відповідь.

Як переконливо показали В. Войналович та Н. Кочан, упродовж років незалежності регіональна влада вміло використовувала церковний ресурс для власної легітимації та зміцнення. Не випадково в якості основного передавального паса суспільної мобілізації була використана найчисельніша і найбільш потужна громада УПЦ (Московського патріархату). У свою чергу безпосередній зв'язок останньої через патріархію із Кремлем врешті відіграв фатальну роль в подіях весни 2014 р.

Рівень владної підтримки УПЦ (МП) насправді вражав. Згідно з інформацією прес-служби Кабінету міністрів України за підтримки В. Януковича у 1996–2002 рр. на Донбасі було побудовано 63 храми і

⁵⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 395–396.

⁵⁸ Там само. — С. 398.

35 реставровано⁵⁹, виділено земельну ділянку під будівництво Свято-Преображенського кафедрального собору в центрі Донецька (1991 р.). Стараннями керівників церкви та регіональних еліт на український та східноєвропейський центр духовного життя та паломництва поволі перетворилася Свято-Успенська Святогірська лавра, створена 2004 р. на місці закритого в 1922 р. Святогірського монастиря. Лавра виступила натхненницею та промоутером нового регіонального, ба ширше — східнослов'янсько-православного соціокультурного та політичного проекту, що згодом отримав оформлення в концепції “руського мира”. Тим часом рівень публічної підтримки УПЦ та демонстрація своєї прихильності до неї з боку вищих посадових осіб України виходили далеко за межі діючого в Україні правового поля.

Суспільно-політичне життя. Не менш суперечливі процеси мали місце у суспільно-політичному житті регіону в добу незалежності. Взнявши високий старт на її зорі, регіональна спільнота згодом зробила виразний поворот вліво. Стрімка економічна та соціальна деградація підготувала ґрунт для розповсюдження популістської демагогії наступниці КПРС. Донбаська ідентичність цього часу багато в чому нагадувала радянську. Тут майже 10 років після отримання незалежності домінували комуністичні електоральні настрої⁶⁰. На виборах 1998 р. за них проголосувало 39% виборців регіону, що було істотно вище, ніж в середньому по Україні (24,7%). “Золота доба” комуністичного бренду на Донбасі добігла кінця на початку 2000-х років. Низка вдалих економічних рішень дещо пожвавили економічне життя регіону. На хвилі економічного зростання постали нові соціальні і політичні лідери, що формували якісно нове політичне обличчя Донбасу.

За В. Головком⁶¹, із 2000-х рр. “новим героєм” донецької ідентичності стає бізнесмен — більше того, бізнесмен від металургії, що пов'язано насамперед із занепадом вугільної галузі. Хоч у металургії виробництво також скорочувалося, зайнятість тут підтримувалася штучно і була у 2000 р. більшою, ніж за радянських часів. Відтак

---

⁵⁹ Прес-служба Кабінету Міністрів України. 29 липня 2004 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art id=7627635>

⁶⁰ Дацюшин М. “Економіка провінції”: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 68–69.

⁶¹ Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр.: монографія. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012; Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2012.

вплив патерналістської системи відносин у регіоні зростав. Але вже з середини 90-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу, бо виявилися відсунутими на другі ролі дніпропетровськими. Утім, за принципом пружини ареал впливу донецької ідентичності розширювався, хоч паралельно відбувалися процеси дистанціювання луганчан від донецької ідентичності. Популярними стали твердження про те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу.

Наслідком складних багатовекторних процесів становлення регіональних еліт став вихід на загальнореспубліканську політичну сцену нового потужного гравця. Нею стала оновлена (реформована) наприкінці 2001 р. Партія регіонів (ПР) — колишня Партія регіонального відродження України, яка значно зміцніла за рахунок кількох політичних сил та фінансової підтримки місцевого лобі. З приходом у велику політику В. Януковича (очолив партію в квітні 2003 р.) політсила бере виразний курс на всеукраїнський владний олімп. З цього ж часу й сепаратистська риторика перетворюється на своєрідну “візитку” регіоналів, хоча протиставлення регіональної ідентичності Донбасу національній виявлялося на тому етапі не так у прагненні автономізації, як у бажанні посилення статусу регіону у рамках України. Упевненість у власній винятковості стимулювала ідеї “перетворення України на колонію Донбасу” (Б. Бахтєєв). Ідея виявилася напрочуд життєвою і з часом опановувала все більшою електоральною аудиторією та місцевим політикумом.

Втім, було б неправильно казати, що Донбас був цілковито на стороні комуністів чи то регіоналів. На початок 1998 р. в Донецькій області було зареєстровано 30 обласних організацій політичних партій з тих 53, що на той час існували в Україні. Ліве крило було представлене КПУ, Соціалістичною партією України (СПУ), Союзом комуністів України (СКУ), Фронтом трудящих України та ін. Серед центристських партій найбільш впливовими були Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Ліберальна партія України (ЛПУ), Партія труда (ПТ), Партія слов'янської єдності України (ПСЄУ). Український національно-демократичний сегмент був представлений Українською республіканською партією (УРП), Народним Рухом України, Демократичною партією України (ДемПУ), Партією зелених (ПЗУ) та ін. Врешті були присутні й партії радикального характеру: Конгрес Українських націоналістів (КУН), Українська національна асамблея (УНА), Українська національна самооборона (УНСО), Організація українських націоналістів в Україні (ОУНУ). Врешті як відповідь на них, попри малочисельність складу та малопомітність на полі-

тичному небосхилі регіону виникли й партії російського націоналістичного спрямування.

Наприкінці 1990-х рр. місцеві організації переважної більшості партій були нечисленними і не мали суттєвої підтримки в середовищі суспільства, що перебувало в стадії болючої трансформації.

Процеси відродження, що поряд із системною кризою характеризували сутність 1990-х рр., викликали суперечливу реакцію у середовищі суспільного загалу Донбасу. Не можна всерйоз стверджувати, що масове створення низки національних суспільних організацій та рухів, що спостерігалось в ті часи, було передусім реакцією етнічних меншин на загрозу українізації. Варто наголосити, що бурхливі процеси національного самоусвідомлення, з'ясування роками замовчуваних етнокультурних проблем та підрахунку соціокультурних втрат охопили практично всі етнічні громади Донбасу. Це був загальний процес, характерний для СРСР у переддень його розвалу. Попри те, що на той час ні засновники тих організацій, ні їх звичайні симпатички не усвідомлювали всю глибину проблем, цей рух набув масового характеру. Він був віддзеркаленням процесу етнонаціонального пробудження, який спричинила "гласність" та правда про глибинну суть радянського "інтернаціоналізму", замішаного на крові жертв Великого терору та депортацій за національною ознакою.

23 грудня 1989 р. у Донецьку відбулась установча конференція Республіканського товариства греків України (РТГУ) з широким представництвом делегатів від Донецька, Маріуполя, Одеси, Києва, селищ Донецької області. На конференції було ухвалено статут та програму товариства, обрано голову об'єднання (І. Ялі). 10 лютого 1990 р. на установчій конференції, у якій взяли участь 87 делегатів з Макіївки, Тельманового, Артемівська, Волновахи, Донецька було засноване Донецьке обласне об'єднання німців (ДООН) "Відергебурт" ("Відродження"). Майже синхронно постали громадсько-політичні та культурницькі організації, що проголосили себе виразниками російськомовного загалу Донеччини, наголошуючи на загрозі з боку українського націоналізму та необхідності збереження СРСР (Інтеррух Донбасу, Демократичний рух "Русь")⁶².

Роки незалежності дали бурхливий приріст мережі національно-культурних товариств, об'єднань, асоціацій тощо. Значна частина користувалася державною підтримкою, але більшість існувала на

---

⁶² Шайхатдінов А.З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х — початок 90-х рр. ХХ ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: 36. ст. — Кн. 7. — Донецьк, 2008. — С. 326.

благодійні пожертви та завдяки підтримці представництв іноземних дипломатичних місій та фондів. Якщо восени 1990 р. в Україні нараховувалося 84 таких об'єднання, на початку 1995 р. — 260, то у 2004 р. — 1 067. 33 з них були загальнодержавними, решта — регіональними. Станом на 1995 р. у Донецькій області діяло 31 громадське формування етнічних меншин, у 2002 р. — 94, у 2005 р. — 137, у 2007 р. — 148, а в 2009 р. — 158. На перший погляд менш бурхливо інституалізація суспільно-політичної активності етнічних меншин відбувалася в Луганській області: у 1990-х рр. було створено 15 обласних національно-культурних товариств, а у 2008 р. їхня кількість збільшилася до 40⁶³. Слід погодитися із думкою О. Богомолова та О. Литвиненко, які, зазначали: ще у 2012 р. Луганськ за кількістю проросійських організацій наближався до вдвічі більшого від нього Донецька; рівень проросійських симпатій місцевого населення, власне, й визначав рівень російських “інвестицій” у регіон⁶⁴. Можна додати, що впливовість російського лобі на місцях була прямо пропорційною російським інвестиціям у місцеву економіку і рівню залежності останньої від російського ринку збуту. На жаль, цей факт не розцінювався як виклик державному суверенітету.

Найбільшу, і слід відзначити, найактивнішу частину мережі громадських об'єднань створили маріупольські греки — 44 товариства. Саме на Донеччині сформувався центр грецького національно-культурного руху України, повноваження якого зі створенням 1995 р. у Маріуполі Федерації грецьких товариств України, яка набула всеукраїнського статусу, перейшли до Союзу греків України (Донецьк). Завдяки організаторським здібностям керівництва Федерація грецьких товариств України на кінець 1990-х рр. стала лідером у національному русі. Високий рівень громадської активності демонстрували також Донецька обласна єврейська громада та Донецьке обласне відділення товариства німців “Відергебурт”. Загалом грецька, єврейська та німецька меншини мають найвищий, порівняно з іншими подібними структурами, ступінь самоорганізації та найбільш розгалужену систему місцевих осередків⁶⁵.

⁶³ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 289.

⁶⁴ Богомолов О., Литвиненко О. Російська м'яка влада в Україні: і слово, і діло // Критика. — № 1–2 (січень–лютий). — 2012. — С. 21.

⁶⁵ Громадські організації у Донецькій області за 2001–2005 рр.: Статистичний бюлетень № 4 Держкомстату України; головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2005. — С. 57.

Доволі динамічно на Донеччині розгортався російський вектор із типовими вимогами щодо підвищення статусу російської мови, встановлення тісних відносин із Росією тощо. Згідно із класифікацією А. Шайхатдінова організації російської меншини в Донецькій області були представлені громадсько-політичними об'єднаннями (Интеррух Донбасу, Громадянський конгрес, Конгрес російських організацій України (особливо активно виступали у 1990-х рр.), Російський рух (кінець 1990–2000-і рр.), “Донбаська Русь” (кінець 2000-х рр.) тощо, і тісно пов'язані з ними товариства росіян “Русь” (функціонує з 1991 р.), Російська громада (кінець 1990-х — 2000-і рр.), Російський дім у Донбасі (кінець 2000-х рр.), а також політичними партіями та їх донецькими осередками національного штибу — Слов'янська партія, Російський блок, партія Російсько-український Союз “Русь”. Незважаючи на помітне місце російських організацій у суспільно-політичному житті Донеччини, їх діалог зі спеціалізованими органами влади, що займалися етнічними меншинами, був мінімальним⁶⁶. Лише нині стають зрозумілими причини самоізоляції названих партій. Слід відзначити, що російські політичні партії, які закордонні спонсори виразно намагалися перетворити на агентів свого впливу на місцевих та парламентських виборах, впродовж років демонстрували, м'яко кажучи, непоказні результати. Так, на позаминулих парламентських виборах в регіоні “Русский блок” отримав 0,51%, а партія “ЗУБР” з подібною програмою — 0,45% підтримки виборців. Наведені цифри, здається, набагато красномовніші за агітки кремлівських пропагандистів.

У Луганській області відповідно до вимог українського законодавства зареєстровано 40 національно-культурних товариств, з них — 21 має обласний статус. Це, зокрема — національно-культурне вірменське товариство “Крунк”, товариство греків “Форос”, благодійний фонд “Центр грузинської культури”, національно-культурне товариство “Дагестан”, єврейська громада, культурно-просвітницьке товариство німців “Відергебурт”, товариство любителів польської мови та культури “Варшава” ім. Марцелі Река, спілка поляків “Полонез”, національна громадська організація “Русская община”, центр російської культури ім. В.І. Даля, комітет біженців з Афганістану “Хевад”, Африканське товариство, товариство культурних та економічних зв'язків “Україна — Білорусь”, болгарське дружество, російський центр, громадська організація греків “Еллада”, товариство “Русское наследие”, товариство українців,

⁶⁶ Шайхатдінов А.З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ–ХХІ ст. — С. 11.

переселених з Польщі, “Ватра”, громадська організація “Ведийське товариство Українсько-індійської культури”, благодійний фонд між-національних культурних зв’язків ім. Ю. Богатикова, Ромське національно-культурне товариство “Ромале”. Етнічний спектр організації, як бачимо доволі різнобарвний і представляє широкую палітру Луганщини: як найбільші традиційні етнічні меншини (росіяни, євреї, роми), так і етнічні громади новочасних мігрантів, що перебувають у стадії становлення (вихідці з Африки, Індії, Дагестану тощо). 14 організацій в Луганській області мають статус міських (Луганська громадська організація “Русская община”, Стахановське, Северодонецьке, Краснолуцьке товариства німців “Відергебурт”, Стаханівський центр польської мови, культури й економічних зв’язків “Краків’янка”, Свердловське міське ромське культурно-просвітне товариство “Романо дром”, відділення Луганського обласного благодійного фонду “Хесед Нер” у містах Луганську, Алчевську, Стаханові, Северодонецьку, Рубіжному, Красному Лучі, Лисичанську, Первомайську), а дві організації мають статус районних (Старобільське товариство любителів польської мови та культури “Міст надії”, Кременська ромська громадська організація “Бахтало дром”). За ініціативи керівників національно-культурних товариств регіону у 2002 р. з метою задоволення та захисту національно-культурних, соціальних та інших інтересів представників етнічних меншин в області було створено Асамблею народів Луганщини⁶⁷.

Привертає увагу доволі висока затребуваність різновидів неокозацького міфу та відповідних рухів у повноті етнічних та регіональних модифікацій: запорозького, донського, азовського, чорноморського та кубанського. Будучи носіями новітніх версій ідеологем “захисту Вітчизни”, “захисту віри православної”, “оборони засад традиційності”, вони, відповідно до політичної ситуації, сформулювали безліч інтерпретацій як терміну “Вітчизна”, так і поняття “традиції” (діапазон був широким — від російського самодержавства до радянсько-сталінської величі). На впливовий фактор регіонального життя, як показали події останніх років, перетворилися створені ними парамілітарні організації, використовувані різними політичними силами задля зміцнення власних позицій. До таких слід

---

⁶⁷ Матеріали відділу у справах національностей та релігій облдержадміністрації до єдиного дня інформування населення області на тему: “Реалізація державної етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин у Луганській області” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www-old.al.lg.ua/ content/town/conference/g08/.../n_17_12_08_02.doc](http://www-old.al.lg.ua/content/town/conference/g08/.../n_17_12_08_02.doc).

віднести створене в 2002 р. Українське реєстрове козацтво (УРК)⁶⁸, що підтримувало на виборах до Верховної Ради 4-го скликання блок “За єдину Україну”. Засадами діяльності цієї організації виголошувалося повернення до автентичних українських коренів, відновлення незалежності Київського патріархату. Отож, цілком зрозумілим стала його позиція в контексті подій весни 2014 р. З початком гібридної війни на Донбасі батальйон УРК поповнив ряди ЗСУ.

Донецьке обласне об’єднання козаків України ім. І. Сірка, перебувало на засадах необхідності відтворення традицій українського козацтва. Характерно, що значну частку, попри виразні етнічні орієнтації, в обох рухах складала російськомовні та білінгварні мешканці Донбасу.

В опозиції до українського політичного проекту перебувала низка організацій опікуваних УПЦ (МП), що підтримували тісні взаємини із донськими й терськими козаками РФ, сповідуючи ідеї “руського мира”, єдності “братів слов’ян захисників православ’я” та протистояння “західній загрози”. Наслідком реалізації політики Росії з підтримки прикордонних козацьких формувань стало створення у 2009 р. в Луганській області місцевого округу у складі козацької області, що знаходилася по інший бік державного кордону — на прилеглий території Російської Федерації. В установчих зборах, на яких був присутній тодішній заступник голови Луганської обласної ради, брав участь 71 представник українських донських козаків. У 2011 р. було створено козацький підрозділ Всевеликого війська Донського зі станицею у Северодонецьку. Створюючи його, неокозаки посилалися на історичний прецедент існування Донської республіки (травень 1918 р. — початок 1920 р.), згодом названої Всевеликим військом Донським — невизнаної держави на чолі з генералом Білої армії П. Красновим, до складу якої входили території сучасних Ростовської та Волгоградської областей Російської Федерації, Донецької та Луганської областей України⁶⁹.

Сформована у переддень подій 2013–2014 рр. структура, що перебувала абсолютно поза правовим полем України і декларувала антидержавні гасла, мала б, за логікою, зацікавити структури держбезпеки. Але цього із зрозумілих причин не сталося. До зміцнення Всевеликого війська Донського, що фактично дублювало державницькі структури, СБУ не виявляла жодної цікавості навіть

---

⁶⁸ Гетьманом УРК став ректор Донецького Інституту штучного інтелекту МОН та НАН України А.І. Шевченко.

⁶⁹ *Войналович В.А., Кочан Н.І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — С. 182.

попри те, що за федеральним Законом “Про державну службу російського козацтва” (5 грудня 2005 р.) до кола його повноважень у Росії віднесені такі функції, як організація державної служби, духовне і патріотичне виховання козачої молоді, шефство над підрозділами російської армії, політична і суспільна діяльність⁷⁰. В контексті визначених повноважень та тієї обставини, що глава Всевеликого війська Донського призначається персонально президентом РФ, увиразнюються очевидні екстраполяції в дорадянську дійсність із тією лише різницею, що цей привілейований стан донського козацтва підпорядковується не монарху, а президенту. Не менш виразними виявляються і намагання протиставити донське козацтво українському, використавши його на користь утвердження не лише неоімперського міфу, а й неоімперської державності.

В подіях “русской весны” місце цих парамілітарних організацій, що протиставлялися державному контексту України і виходили далеко за межі її правового поля, стали цілком очевидними. Саме донські козаки — піддані України — а згодом і прибулі їм “на допомогу” донські козаки Росії склали кістяк охоронців обласної держадміністрації від імовірного захоплення прибічниками Євромайдану⁷¹. Під час військових дій на Донбасі у 2014 р. саме загони Всевеликого війська Донського, як українські, так і російські, на чолі з отаманом М. Козіциним, громадянином РФ, брали активну участь у бойових діях на південному сході Луганської області. Козаки М. Козіцина влітку 2014 р. утримували в полоні 15 заручників-спостерігачів ОБСЄ, за що останній потрапив до санкційного списку Європейського Союзу. На Донбасі загони М. Козіцина виступали як організовані бандитські формування, що тероризували й грабували цивільне населення на окупованих територіях⁷².

Участь неокозаків у так званій гібридній війні унаочнює виразні аналогії з часами першої української революції. Обернена в минуле за допомогою інструментів новітнього часу спроба повернути хід історії за допомогою козацтва та “реконструкторів-білогвардійців”, приречена на поразку. Не лише через очевидну оперетковість

⁷⁰ Там само. — С. 182–183.

⁷¹ Вєдєрнікова І. Партія без регіонів. — Дзеркало тижня. — № 3 (31 січня — 7 лютого). — 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/internal/partiya-bez-regionov-_html

⁷² Макаренко В. Атаман, академик и князь [Электронный ресурс] // Новая газета (18.07.2014). — Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/society/64479.html>; Герои “Новороссии”... (13.10.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/6389-geroi-novorossii-begushchiy-maroderkozicyni-vsevelikoe-voysko-degeneratov>

реконструкторів та відносну нечисленність козацтва, яке в Україні не є соціальним прошарком, а являє собою, скоріше, хобі представників низки соціальних верств різного ступеню освіти й культури, а й передовсім через соціально-економічну та ідеологічну архаїчність феномену як такого.

Тим часом перші акти названої вистави виглядали більш ніж упевнено. Блискавичне поширення на Донбасі перед тим невластивих йому ідей “русского мира” виглядало як інсценізація одного з новомодних російських серіалів про бравих російських ГРУшників. За повідомленнями ЗМІ, просування проекту “Новоросії” та ідей “русского мира” на Донбасі, а також фінансування незаконних військових формувань спонсорував російський олігарх Константин Малофеев (засновник інвестгрупи “Маршал Капітал”, найбільший міноритарій і член Ради директорів Ростелекому, голова спостережної ради Фонду Василя Великого). ЗМІ характеризували К. Малофеева як особу “щиро й серйозно звихнуту на духовності, державності, військовій історії”. Слід зауважити, що саме в “Маршал Капітал” працювали найбільш помітні фігури “русской весны” — колишні співробітники ФСБ РФ полковник І. Гіркін (після участі в анексії Криму на чолі групи диверсантів організував й очолив сепаратистський закат у Слов’янську, певний час був “міністром оборони” самопроголошеної “Донецької народної республіки”) та генерал-майор О. Бородай (виконував обов’язки “прем’єр-міністра” “ДНР”)⁷³. Діяльність такого роду вершителей людських доль та їх підручних “реконструкторів”, слід визнати, знаходила давно підготований ґрунт на місцях.

Детальний аналіз медійного простору Донбасу доби незалежності, здійснений Ю. Ніколайцем, дає об’єктивні підстави для висновку, що регіональні масмедіа (що перебувають у власності олігархічних груп та провідних політичних партій) відіграли важливу роль у формуванні не лише світоглядної картини місцевих мешканців та того сурогату історичної пам’яті, що видається за її

---

⁷³ Русский нацизм: фашисты, власовцы и белогвардейцы на службе ДНР (18.08.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/russkii-natsizm-fashisty-vlasovtsy-i-belogvardeitsy-na-sluzhbe-dnr>; Васильченко Ю. Портрет врага. Кто он, “православный” спонсор бойни на Донбассе (27.07.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/2614-portret-vraga-kto-pravoslavnyu-sponsor-boyni-na-donbasse>; [б.а.] Что общего у православного олигарха-маркшейдера, кремлевского патриарха Гундяева и вора в законе Кости-Грека, или Кто ставит Донбасс на колени (11.09.2014) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/4816-чтообщего-u-pravoslavnogo-oligarha-marksheydera-kremlevskogo-patriarha-gundyayeva-i>

реальний прототип, а й базових складових фіксованої різними соціологічними опитуваннями регіональної ідентичності⁷⁴. Колаж із заміток про Донецько-Криворізьку республіку (найвище політичне досягнення місцевого населення — “власну державу” “народу Донбасу”)⁷⁵, програмних матеріалів Партії регіонів та неприхованої реклами її ставлеників у місцевих владних структурах, шельмування історії ОУН–УПА, фальсифікату шовіністичного та антифашистського звучання⁷⁶, міцно замішаного на гаслах пролетарського інтернаціоналізму та російського месіанства — таким був далеко не повний перелік медіаприводів місцевої преси та телебачення. Відкритий інформаційний простір та свобода слова в Україні були використані для потужної ідеологічної інтервенції, наслідком якої стала тотальна дезорієнтація регіональної спільноти. Характерно, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн СНД⁷⁷. Повідомлення ЗМІ про рівень життя населення, скорочення населення Донбасу сприяли формуванню критичних настроїв у суспільстві, посилюючи незадоволення станом справ в Україні в цілому, і владою зокрема, породжуючи сумніви у здатності української держави змінити життя на краще⁷⁸. Культивування нігілізму, а не просто критичного ставлення до центральної влади (за винятком тих періодів, коли її очолювали представники ПР),

⁷⁴ Донбас в етнополітичному просторі. — С. 452–508.

⁷⁵ *Корнилов В.В.* Была такая республика // Жизнь. — 1993. — 23 февраля; *Корнилов В.В.* Забытая страна // Донецкий кряж. — 1998. — 19 февраля; *Корнилов В.В.* Однажды была такая страна // Салон Дона и Баса. — 2004. — 10 декабря. — Варто уваги, що святкування 96-ї річниці утворення ДКР, в рамках якого представники політичних партій та громадських організацій зібралися у Донецьку поблизу пам'ятника Артему із гаслами: “Ні — євроколонізації”, “Галицьким фашистам не місце на Донбасі”, “Катам з ОУН–УПА — вічне прокляття народів”, “Донецько-Криворізька республіка — територія Російської Федерації”, “За правду! За землю російську! За віру православну!”. Причому під час цієї акції всім бажаним роздавали “паспорти Донецько-Криворізької республіки”, а активісти засудили дії українських урядовців, які, на їхню думку, виконують вказівки керівництва країн Заходу. — Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://comments.ua/politics/451176-donbasse-razdayut-pasporta-donetskoy.html>

⁷⁶ Чого лише варті назви публікацій: *Дмитриевский А.* Дурман националистических иллюзий // Донецкий кряж. — 2013. — 12–18 апреля; *Гордеева Л.* Фашизм на Украине: угроза или реальность // Донецкий кряж. — 2013. — 26 июня — 4 июля; *Поскребышев В.* Фашизм пора остановить! // Донецкий кряж. — 2013. — 14–20 июня; *Михайлова Е.* Интернационалист против неофашистов // Донецкий кряж. — 2013. — 21–27 июня.

⁷⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 471.

⁷⁸ Там само. — С. 479–480.

власне і було міною уповільненої дії під українською державною конструкцією.

Слід відзначити, що аналогічні тенденції відзначалися не лише в засобах масової інформації, а у місцевому науковому та науково-популярного дискурсах.

Під впливом рішень северодонецьких з'їздів утворилася громадська організація “Донецька республіка”, яка, за словами її організаторів, об'єднала “перші вогнища опору ... фашистському режиму Віктора Ющенка” і виступила із закликом “до повалення окупаційної влади”⁷⁹. В одному із “звернень до громадян Донбасу” говорилося: “Громадяни Донбасу, у нас є своя історія, своя культура, своя рідна російська мова, свої герої і свій президент”⁸⁰ Артем. Ніякого стосунку до Грушевського, “української” мови, УПА і Ющенка ми не маємо”⁸¹. До справи воскресіння з мертвих і наповнення перед тим невласливим сакральним змістом міфічної держави міфічного донбаського народу зацікавлені сили підійшли професійно.

До яскравих образчиків літератури, що популяризувала ідеї особливого історичного шляху Донбасу та особливої місії донбасівців належить книжка тодішнього керівника Української філії Інституту країн СНД (в 2006–2013 р.)⁸² Володимира Корнілова “Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта”⁸³. Щедро приправлена масмедійними маніпулятивними інструментами, книжка, що претендувала на роль історичної сенсації, підпорядковувалася, власне, одній ідеї — вивести дискурс про “сенсаційну” ДКР на рівень всезагальності. Стараннями Інтерруху Донбасу банальна і давно відома історія ДКР (утворена “народом Донбасу” у Харкові — *Авт.*) була перетворена на знамено майбутнього політичного проекту, замішаного на гаслах “єдності земель руських”.

2010 роком датоване так зване науково-популярне видання, що побачило світ за ініціативою та за підтримки “Народно-патріотичного блоку “Донбас” та його партнерів. В якості видавця виступив голова блоку й депутат Донецької обласної ради Ігор Житинський. “Украинский национализм и Донбасс. Историческая

---

⁷⁹ Донецкая республика [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://sites.google.com/site/donrepublika>

⁸⁰ “Президентство” Артема само по собі є історичним анекдотом, не кажучи вже про решту слів цитованого речення.

⁸¹ Донецкая республика [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://sites.google.com/site/donrepublika>

⁸² Після виїзду з України очолив Центр євразійських досліджень.

⁸³ Корнілов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. — Х.: Фолио, 2011. — 603 с.

ретроспектива. Сборник материалов”⁸⁴ — під такою назвою в регіональній соціальній організації була запущена чергова порція ідеологічної отрути, приурочена до 65-річчя Перемоги.

На жаль на відміну від академічних досліджень, такого роду книжки видавалися тисячними накладами, супроводжувалися потужними рекламними кампаніями, розповсюджувалися серед громадськості та в навчальних закладах Донбасу.

Прикрив випадків видання, тиражування та безперешкодного розповсюдження прекрасно видрукованих, багато ілюстрованих видань які отруювали місцевих мешканців ідеями штучної радянської гордості, нацьковували одних українських громадян на інших, сприяли реабілітації Сталіна, на жаль, не мало. Чого лише варті замітки заслуженого журналіста Михайла Резнікова про свято організації радянської торгівлі в голодуючому Донецьку за участі А. Мікояна й про те, як його стараннями в новорічні свята 1934 р. донбаські дітлахи отримали батумські мандарини та солодощі⁸⁵. І це — після двох років жахливого голодування (!). На жаль і в історіографічному полі траплялися роботи, що практикували вразно антиукраїнські концепції⁸⁶.

Не варто занадто перейматися конспірологією та відшукувати сили, в інтересах яких такі праці потрапляли в інформаційний обіг Донбасу, але й не слід робити вигляд, що вони були випадковими. Маніпулювання історичними фактами та міфами, не професійно вихопленими з контексту, а то й відверто фальсифікованими, стало прикметною ознакою діяльності низки напівімпорттованих рухів та організацій. Повідомлення про всілякі презентації політичних/політологічних видань, конференції та круглі столи, організаторами яких виступали ініціатори і автори “Хартії возз’єднання народу Росії, України і Білорусії”, активісти громадських рухів “Український вибір”, “Інтернаціональна Росія”, “Донбас за Євразійський союз”, “Донецька республіка”, Інститут країн Співдружності незалежних держав тощо, були явищем звичним у суспільно-політичному житті та інформаційному просторі регіону.

---

⁸⁴ Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива: сб. материалов. — Донецк: Астро, 2010. — 349 с. Варто зауважити, що йдеться про непоодинокі спроби. Такого ж стибу матеріал вийшов двома роками раніше під назвою “Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса” (Донецьк, 2008).

⁸⁵ Резников М.В. Донбасс торговый. История торговли Донецкой области: записки журналиста. — Изд. 2-е, юбилейное. — Донецк: Донеччина, 2007. — С. 83–86.

⁸⁶ Див. наприклад, Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII — начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. — Черкассы: “Вертикаль”, 2007.

Детальний аналіз подібного гатунку заходів зайняв би кілька десятків сторінок. Обмежимося лишень згадуванням окремих із них: лютий 2012 р. — в Луганську відбувся круглий стіл “Майбутнє Донбасу”, в якому взяли участь громадські організації та представники експертного співтовариства Донецької, Луганської та Ростовської областей. За результатами круглого столу було оголошено про створення українсько-російської громадянської ініціативи “Донбас за Євразійський союз (ЕАС)”, прийнято рішення про подачу заявки на входження її членів до складу руху “Інтернаціональна Росія”; 13 травня 2012 р. в Донецьку учасники ініціативи “Донбас за ЕАС” провели пікет “Донбас за “перезавантаження” відносин України з Росією”; 4 листопада 2012 р. в Донецьку відбувся захід під назвою “Російський марш”, організований активістами громадських організацій “Донецька Республіка”, “Народний Собор”, “Слов’янська єдність”. “Російський марш” був приурочений до російського свята — Дня народної єдності. Учасники маршу несли прототипи прапорів нинішньої “ДНР” (щоправда, без слова “народна”)⁸⁷.

Прикладом такого роду форумів може слугувати міжнародна **науково-практична** (виділення наше. — Авт.) конференція “Донбас в євразійському проекті” (м. Донецьк, 24–25 листопада 2012 року)⁸⁸. Учасники конференції, ухваливши резолюцію про референдум щодо приєднання України до Митного союзу, задекларували своє основне завдання — утворення “Євразійського союзу”. Підтримуючи ініціаторів “Хартії возз’єднання народу Росії, України і Білорусії”, учасники конференції вимагали проведення тристороннього одномоментного загальнонаціонального референдуму в названих країнах. “Донбас може і повинен стати стартовим майданчиком і опорним регіоном для запуску дійсно євразійського проекту, — заявили учасники конференції. — Будучи геополітичним та історичним продуктом і наслідком російської лінії розвитку, наш край являє собою оптимальну міжрегіональну модель майбутньої інтеграції. Наш регіон — органічна частина “русского мира”, епіцентр Новоросії — останнього оплоту і запоруки єднання України і Росії. У теперішніх умовах актуальною стає проблема перетворення

---

⁸⁷ Хто і як створював “ДНР”: старт у 2011 році та слід ФСБ ... // www.stina.in.ua/hto-i-yak-stvoryuvav-dnr-start...

⁸⁸ В її роботі, згідно з відомостями інтернету, брали участь “общественники из Москвы, Ростова, Белгорода, Киева и Одессы”.

Донбасу із суто соціально-економічної реальності в політичний фактор”⁸⁹.

Пройде якихось п’ять місяців, і співавтор книги “Донбасс: Русь и Украина” С. Бунтовський на її презентації 29 квітня 2013 р. (зрозуміло, що праця була підготована заздалегідь до “русской весны”. — Авт.) заявить: “Донбас не втратив своєї самоідентифікації... Донбасу потрібен новий проект, і ми здатні здивувати весь світ. Але ми не можемо реалізувати його в складі сучасної України”⁹⁰. Що це за проект і за яких умов він може бути реалізованим?

Слід відзначити, що більш ранні аналогічні висловлювання, що вкладалися в уста “авторитетних” і не зовсім суспільних діячів як українського, так і російського походження, свідчать про те, що впродовж тривалого часу мешканці регіону жили в якісно відмінному від решти України інформаційному середовищі, яке значною мірою підготувало сприятливий ґрунт для бурхливої реакції на черговий майдан та російської спецоперації під гаслами “русского мира”. Водночас не слід ототожнювати сепаратизм місцевих еліт та широкої регіональної спільноти як такої.

Трагічні події в Києві, низка захоплень держадміністрацій по всій країні, акти вандалізму та суспільної агресії, що їх супроводжували, втеча В. Януковича та його заяви, розтиражовані та гіпертрофовані українськими та російськими медіа, справили в Донбасі ефект детонатора. Спроба скасування Закону “Про основи державної мовної політики” на хвилі революції Гідності, “зрада” В. Януковича довершили справу і стали каталізатором наростання масового невдоволення мешканців Донбасу. Слід визнати, що в ті вирішальні для української державності дні і тижні Російській Федерації вдалося інформаційно цілком відрізати Донбас від України, занурити його у потік пропаганди і створити засобами масової інформації паралельну реальність, в якій зміна політичного керівництва в Києві сприймалася місцевим населенням не інакше як передвісник апокаліпсису. За активної участі спеціально підготовлених осіб, осередків лівих партій та активної підтримки управлінців-регіоналів політичне протистояння щодо зовнішньо- та внутрішньо-політичних перспектив між новою центральною владою і місцевою владою в Донбасі та АРК вилилося в низку проросійських та сепаратистських мітингів. Проте не слід забувати і того, що

---

⁸⁹ Донбасс против амнезии [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.versii.com/news/278318>; Донбасс — становление Евразийского Союза [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://komitet.net.ua/article/95401>

⁹⁰ Там само.

попри шалену пропаганду нечувана для Донбасу частка донеччан (суттєво більша за інсценовані сепаратистами мітинги) вийшла на вулицю, щоб засвідчити єдність з Україною, з гаслами “Донбас + Україна = Ми разом!”, “Російські солдати, вас чекають вдома!”, “Україна єдина!”, “Донбас і Крим — Україна!”⁹¹.

Події весни 2014 р., з легкої руки кремлівських масмедіа поіменовані поетичною назвою “русская весна”, заскочили донбасівський соціум зненацька. Так, попри звичні заспокійливі мантри всі розуміли, що різниця між Донбасом та рештою України є, і суттєва. Це не було секретом ані для громадськості, ані для політикуму, що впродовж незалежності звично існували в контексті політичного дискурсу “двох Україн”. Тим більше вони не були секретом для пересічних мешканців, шквал коментарів яких у соцмережах розставляв, що називається, всі крапки над “і” щодо реального стану речей у сфері, в якій за радянської влади панувала “дружба народів”.

В круговерті подій і потрясінь, які розпочалися із розстрілу київського Майдану, втечі В. Януковича та його “команди”, “ленінопаду”, штурмів адміністрацій та відповідно — політичної кризи, що спричинила вакуум влади як у центрі, так і на місцях, проблема протистояння “двох Україн” на короткий час втратила свою актуальність. До анексії Криму різниця між регіонами сприймалася швидше за все як важіль політичного тиску, аніж перепустка у безодню. Вимоги донецьких пенсіонерок підключити російське телебачення із улюбленими шоу сприймалися як курйоз, а виступи широковідомого у вузьких колах “новообраного” Донецького губернатора П. Губарева на тлі С. Тарути, виглядали як першоквітневий жарт.

Мірою ускладнення ситуації, розгортання кримського сценарію спочатку в Слов’янську, згодом в Горлівці і, врешті, з перетворенням “гібридної війни” та самопроголошених республік на характерну прикмету політичного життя Східної України, “національна карта” розігрувалася чимдалі активніше. Врешті “російське питання” перетворилося на універсальний важіль зовнішньополітичного тиску РФ, що стояла за бурхливою політичною активністю ватажків віртуальних “народних” республік.

11 серпня 2014 р. Голова МЗС РФ С. Лавров заявив: “Складається враження, що мета так званої антитерористичної операції полягає в тому, щоб зрівняти із землею південний схід, щоб усі росіяни звідти пішли і, напевне, щоб потім його заселити тими, хто вже буде ставитися по-іншому до історії та до культури, до дружби,

⁹¹ Донецьк прокинувся // Донеччина. — 2014. — № 15. — 7 березня.

до багатовікових зв'язків наших народів”⁹². Згодом офіційний представник слідчого комітету РФ В. Маркін повідомив, що порушено кримінальну справу про геноцид російськомовного населення південного сходу України⁹³. У міру наростання гуманітарної катастрофи, в яку занурювався російськомовний Донбас, суспільство і науковці змушені були осмислювати гасла, під супровід яких вона поглиблювалася, і минувшину, в якій шукали витоки сьогоденних проблем.

Впродовж десятиліть незалежності мовне питання залишалось найбільш гострим аспектом суспільно-політичного життя України. Навколо нього оберталися передвиборні платформи практично усіх політичних партій. Жодна з них не оминула спокуси підвищити свій рейтинг, проголосивши, що саме вона вирішить мовне питання в Україні раз і назавжди. Тим часом вирішити мовне питання в принципі неможливо, бо це питання не політики, а щоденної комунікативної та культурної практики. Політтехнологи перетворили мовне питання на важіль політичної боротьби, безпосередньо не пов'язаний із реальною сферою етномовного життя. Саме воно в часи передвиборчих гонок використовувалося як потужний мобілізаційний фактор, але, що вкрай важливо, негативний за своїм навантаженням — такий, що активізував архетипічні матриці мислення, архетипічні форми соціальної організації та поведінки. Саме в такий спосіб, питання, що впродовж років перебувало на маргінесі рейтингу життєвих пріоритетів донбасівців, раптово перетворилося на альфу й омегу “Русской весны”.

Тим часом мовне, а в ширшому сенсі *етнокультурне життя Донбасу в роки незалежності* пройшло складний, суперечливий шлях цілком у руслі загальноукраїнських трендів. Повсякчасне балансування поміж Західним та Східним цивілізаційно-культурним контекстом на тлі деіндустріалізації та поглиблення соціальної кризи, відсутності матеріальних підвалин розвитку істотно утруднювало культурний поступ регіону. Нині важко оцінити, скільки можливостей було втрачено, внаслідок загальної соціокультурної деградації, дегуманізації простору монопрофільних міст, формалізації та бюрократизації діяльності місцевих культосвітніх закладів і повсякчасного “перетягування канату” в питанні українсько-російської етнокультурної конкуренції. Та попри всі негаразди самотній поступ Донбасу культурного не припинився. Віддзеркаленням

⁹² ua.korrespondent.net › Україна › Політика.

⁹³ СК Росії порушив справу “про геноцид російськомовних ... // www.ukrinform.ua/.../sk_rosiii_porushiv_sprav...

тих складних культурних пошуків, що повільно, але виразно відбувалися в Донбасі впродовж незалежності, ставлячи із регіональною різкістю й пристрасною світоглядні й ідентичнісні питання, важливі для його мешканців, стала особлива донецька (донбаська) російськомовна літературна школа. За визначенням Володимира Рафеєнка⁹⁴, в своїх сутнісних особливостях і образотворчих прийомах — “гоголівська школа — відтворення життя через метафізику. Метафізика — це український контекст; те, чого ... у російських письменників немає”⁹⁵. Луганськ став колискою потужної соціологічної школи, що передовсім асоціюється із постаттю Іллі Кононова. Чого лише варті здобутки донецької та луганської історичних шкіл, які попри всі матеріальні негаразди, ідеологічні війни та ціннісні переорієнтації заклали підвалини реальної історії Донбасу. Як засвідчили минулорічні загальноукраїнські талант-шоу, зокрема “Голос України”, Донбас залишається батьківщиною талантів європейського рівня. Світового визнання набули Донецька школа лікування онкології та травматичної хірургії. Усіх здобутків й не перелічити.

Звісно, не слід забувати і тяжких уроків “русской весны”, яка пройшлася мечем по родинах і долях, зробила вигнанцями сотні тисяч пересічних громадян, у тому числі тих, хто є гордістю України. Але, якими болючими не були б ті уроки, вони роблять Україну сильнішою. Варто лише звернути увагу на той рівень культурного та духовного спротиву, який протиставили вихідці з регіону російській пропаганді.

Впродовж років перебіг суспільно-політичних та етнокультурних процесів у регіоні, час від часу фіксований соціологічними опитуваннями, живив невтішні висновки про те, що сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Як зауважував І. Кононов: “Ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства”⁹⁶. Що ж до власного проекту

---

⁹⁴ Володимир Рафеєнко — автор романів “Московский дивертисмент” і “Демон Декарта”, лауреат конкурсу “Русская Премия”.

⁹⁵ Донбас, якого ви не знали: любов і поезія під час війни // top.novostimira.biz/news/6566639.html

⁹⁶ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє.* — Луганськ, 2006. — С. 8.

організації політичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш як ситуаційною реакцією на програв.

За тих умов, як і попереджали соціологи, чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону виявився практично незатребуваним. Вразливість Донбасу Б. Попов вбачав у тому, що його культурна інфраструктура має яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, він зауважував у 2006 р., що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально-зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх галузях гуманітарного знання, тобто саме те, що, на його думку, становить зміст постіндустріальної парадигми⁹⁷

Втім, події останніх років і підтверджують висновки соціологів і водночас демонструють просто-таки космічні темпи подолання місцевою інтелектуальною та мистецькою елітою стану своєїрідної багаторічної “замороженості”. З одного боку, вона ніколи не була самостійною та самодостатньою, перебуваючи не лише під потужним впливом харизми очільників місцевих олігархічно-управлінських кланів, а й живучи за рахунок їх фінансової підтримки. З позицій обслуги навряд чи можна щось генерувати чи синтезувати. З іншого боку, події “русской весны” поставили перед нею екзистенціальні питання, які стали локомотивом стрімкої мобілізації та потужної внутрішньої роботи щодо осмислення якісно нового концепту регіональної ідентичності та регіональної парадигми в геополітичній системі координат. В цій ситуації варто наголосити, що рівень смислового та гуманістичного наповнення ідей, що генерує частина інтелектуалів, яка перебуває на платформі “Єдина Україна”, неспівставно перевищує за якістю інтелектуальний продукт, як апологетів платформи “Єдина Росія”, так і платформи “Донбас понад усе”.

Репрезентантами цієї напруженої роботи інтелекту й вдачі Донбасу стали Сергій Жадан, Олена Стяжкіна, Олена Степова, Денис Казанський, Валентин Торба. Живе й міцніше українське літературне слово, поставлене подіями останнього часу під безпосередній удар. Найбільш яскравим унаочненням його є Олексій Чупа⁹⁸ — український поет, прозаїк, засновник донецького слему.

⁹⁷ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — С. 54–55.

⁹⁸ Народився 1986 р. в Макіївці. Закінчив Донецький університет (філологія) та Макіївський металургійний технікум (хімік-технолог). Працював машиністом на Макіївському металургійному заводі. Через війну покинув рідне місто. Зараз студент *Gaude Polonia* у Варшаві. Автор трьох збірок поезії “Українсько-російський словник” (2011),

Певне, найголовніший на тепер результат “русской весны” полягає не в трагічних наслідках суспільного протистояння, не в зневірі та розчаруванні, не в болі від непоправних втрат, а в раптовій і осяйній силі любові, яка під її впливом прокинулася в сотнях тисяч сердець, що перед тим її не відчували. Принаймні, так гостро.

Йдеться про любов до батьківщини. Ту любов, про яку Олена Стяжкіна казала так: “О любви, осознание которой для меня стало неожиданностью. Жила-была страна, а оказалось — Родина. Украина. В этой любви нет ничего от материнской парадигмы. Никакого “Родина-мать зовет”. Есть детское. Родина как дитя. Как всякое позднее дитя — пока слабенькое. Много чего не может, не умеет еще. Спать не дает совсем. Плачет. И сердце сжимается так, что нет сил дышать. Когда-нибудь вырастет и, наверное, как все дети — разочарует. Но верю, что даст повод и для радости тоже. Без этой веры с детьми — никак. Без веры и той самой любви, что долготерпит, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине. Все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит”⁹⁹. І цілком очевидно, що нема різниці, якою мовою про неї йдеться. Це відкриття рано, чи пізно доведеться зробити й мешканцям Донбасу, навіть попри те, що воно буде пов'язане із чи не найстрашнішою драмою в його новітній історії.

Етнокультурне життя Луганщини та Донеччини

Мовне питання було одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагалася використати його, розігруючи “мовну карту” передовсім у передвиборчих гонках. Тим часом у низці регіонів, до таких відносився і Донбас, етномовна ситуація та всі залежні від неї сфери вимагали не бурхливих сплесків і не менш виразних відпливів, а щоденної конструктивної наполегливої роботи. Між тим стратегія мовної політики як загалом по Україні, так і стосовно регіонів була далекою від консенсусної. Україна намагалася використовувати міжнародний досвід управління етнопонаціональними відносинами¹⁰⁰ і уважно прислуховувалася до порад своїх західних

“69” (2011), “Кома” (2015), і трьох книг прози: “10 слів про Вітчизну” (2014), “Бомжі Донбасу” (2014), “Казки мого бомбосховища” (2014).

⁹⁹ <https://ukraine.dirty.ru/rusaskaia-premiiia-stiazhkina-elena-ukraina-552258/>

¹⁰⁰ У 2002–2007 рр. діалог між цивілізаціями був проголошений ЮНЕСКО пріоритетним напрямком. Міжкультурний діалог через освіту, науку, культуру і ЗМІ став середньостроковою стратегією ЮНЕСКО на 2008–2013 рр. У 2007 р. Європейська комісія презентувала ініціативу „2008 рік — Європейський рік міжкультурного діалогу”;

партнерів. Указом Президента України 2008 р. було проголошено Роком міжкультурного діалогу. У тому ж році на 118-й сесії Комітету міністрів Європи було затверджено Білу книгу з міжкультурного діалогу „Жити разом у рівності й гідності”, в якій міжкультурний діалог визнавався пріоритетною формою міжкультурних відносин, альтернативою асиміляції та поверховому мультикультуралізму, який зводився до толерування в суспільстві іншокультурних груп. Міжкультурний діалог передбачав розвиток „толерантності як поваги до чужих цінностей, а ще більше — як позиції, що припускала розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами”¹⁰¹.

Втім попри суголосність рішень місцевої влади¹⁰² загальноєвропейським тенденціям, рівень конфліктогенності мовного питання на Сході України не зменшився. У Донецькій області функціонував відділ у справах національностей і міграції у структурі облдержадміністрації. До його функцій належало здійснення державної, етнонаціональної, міграційної і мовної політики, забезпечення прав біженців. Відділ був структурним підрозділом подвійного підпорядкування з правом юридичної самостійності. Питання етнополітики належало до компетенції заступника голови облдержадміністрації з питань інформаційної сфери, релігій, національностей, культури, спорту. У області також діяла Рада з питань національної мовної політики при облдержадміністрації, створена у 1999 р., на правах консультативно-дорадчого органу. Віхами непростой роботи щодо розширення сфери використання державної мови в регіоні

Генеральна Асамблея ООН проголосила 2010 рік Міжнародним роком зближення культур; 2012 рік став Роком міжкультурного та міжрелігійного діалогу в рамках ООН.

¹⁰¹ Скубашевська Т.С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у європейському просторі (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філософ. н. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4560.html>

¹⁰² Йдеться про розпорядження голови облдержадміністрації “Про поліпшення роботи з всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в Донецькій області” (2002 р.), “Про Раду з питань етнонаціональної політики при облдержадміністрації” (2006 р. в Донецькій області і 2007 р. в Луганській області), “Про заходи щодо виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями в Донецькій області на період до 2010 року” (2006 р.), “Про заходи на виконання міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Російської Федерації до 2010 року” (2007 р.), Комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Донецької області на період до 2010 року (2007 р.), Робочий план з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Луганської області на період до 2010 року (2007 р.) та ін.

стали Програма розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004–2010 рр., затверджена рішенням спільного засідання колегій обласної державної адміністрації та Міністерства освіти і науки України (2003 р.), розпорядження голови облдержадміністрації В. Логвиненка “Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 р.” (2009 р.)¹⁰³ та ін. З ініціативи відділу у справах національностей облдержадміністрації відбувалися „круглі столи” за участі представників національно-культурних товариств, працівники відділу виступали в ЗМІ, організовували методичні семінари, сприяли роботі національних культурних центрів, зокрема у науково-дослідній сфері, виступали співorganizаторами форумів та фольклорних фестивалів.

Аналогічні програми реалізовувалися й на Луганщині. Так, ще в 1991 р. рішенням облвиконкому була схвалена „Програма розвитку української мови та інших національних мов у Луганській області на період до 2000 року”¹⁰⁴. Луганська обласна держадміністрація надавала інформаційну підтримку національно-культурним товариствам. Організовувалися медіа-супроводи знаменних і пам’ятних дат та подій, діяльності громад, зокрема й святкування 10-річчя створення Асамблеї народів Луганщини у 2012 р.

Найбільш вагомим результатом реалізації етнопатріотичної політики держави в регіоні слід вважати суттєве розширення мережі навчальних закладів з українською мовою викладання. Зміни на краще відбувалися поступово: здійснення українізації вимагало підготовки та перепідготовки педагогів, проведення широкої роз’яснювальної роботи, відповідного технічного забезпечення. Ситуація почала змінюватися на краще на переламі століть. Так, у 2002/03 навч. р. у Донецькій області із 1 193 загальноосвітніх закладів у 220 навчання велося українською мовою, що становило 18,4% до загальної кількості шкіл у регіоні. У Луганській області із 794 загальноосвітніх закладів 214 перейшли на українську мову, що становило 27% до загальної кількості шкіл у регіоні. Спроби змінити співвідношення на користь шкіл із українською мовою викладання наштовхувалися на звинувачення у форсуванні українізації, що виносилися на загальний розгляд у регіональній пресі. Все ж процес українізації освітньої галузі розгортався. В 2004/05 навч. р. з 729 шкіл області 174 працювали як школи з російською мовою нав-

¹⁰³ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/7393.htm>

¹⁰⁴ ДАЛО. — Ф. 1779. — Оп. 2. — Спр. 6539. — Акр. 44–45.

чання, 354 школи — з двома мовами навчання, решта — з українською мовою навчання, в 2009/10 навч. р., відповідно — 152 і 291 школа. На кінець 2009/10 навч. р. з 181 170 учнів загальноосвітніх шкіл області 54,2% навчалися російською мовою¹⁰⁵.

2004–2005 навч. р. статус україномовного на Донеччині мали: 661 заклад дошкільного виховання (56,7%); 612 шкіл (53,4%)¹⁰⁶, державною мовою навчалися 26% тобто 113 750 учнів (для порівняння: у 1991 р. було всього 3%); 13 професійно-технічних училищ (11% по Донеччині). Нині випускники місцевих вишів, аспіранти і викладачі (зокрема, й представники етнічних меншин) вільно володіють українською мовою¹⁰⁷.

До початку подій весни 2014 р. освітня галузь регіону не викликала серйозних нарікань з приводу ущемлення прав місцевих етнічних груп: шкіл із російською мовою навчання у Донецькій області нараховувалося 182 (54 401 учень); шкіл з українською мовою навчання з російськими класами — 358 (64 084 учні); шкіл з російською мовою навчання з українськими класами — 148 (російською мовою навчалось 53 936 учнів). Як предмет мови етнічних меншин вивчали в 73 навчальних закладах області (5 868 учнів), зокрема: новогрецьку мову — в 30 навчальних закладах/ 2 946 учнів, іврит у 2 навчальних закладах 215 учнів, китайську мову в 1 навчальному закладі — 15 учнів, німецьку мову — у 38 навчальних закладах 2 839 учнів, польську мову — у 3 навчальних закладах 212 учнів. Факультативно мови етнічних меншин вивчали у 59 навчальних закладах 2 446 учнів: новогрецьку мову в 50 навчальних закладах — 2 102 учні, німецьку мову в 1 навчальному закладі — 19 учнів, польську мову у 8 навчальних закладах — 325 учнів. У Донецькій області працювало 17 недільних шкіл (595 слухачів): 1 вірменська (15 слухачів), 1 єврейська (60 слухачів),

¹⁰⁵ *Попова И.* Все сразу и сейчас // Донецкий кряж плюс. — 2003. — 26 сентября — 2 октября. — С. 2–3; Донбас в етнополітичному просторі ... — С. 276–277.

¹⁰⁶ Для порівняння: в 1991 р. цей сегмент освіти був представлений 100 малих сільських шкіл.

¹⁰⁷ Інакшою виглядає ситуація стосовно сфери неофіційного мовного спілкування. За даними директору Центру соціальних та політичних досліджень “Соціс” Наталі Погорілої, українську мову як зручну називають 2,64% респондентів Донеччини та 2,82% Луганщини проти 92–99% на Заході України і 16–19% у Харкові та Києві. Ще нижчий цей показник у Криму — 1,39%. У місті Донецьку, де згідно з відомостями останнього перепису проживало 493 тисячі росіян і 478 тисяч українців (разом 96% від 1 025 тисяч городян), мову своєї національності визнало рідною 99,3% росіян і лише 23% українців, тоді як українську (мову українського громадянства) назвало рідною тільки 0,7% росіян, а російську — 76,9% українців. — Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 277.

2 німецькі (90 слухачів), 7 новогрецьких (268 слухачів), 4 польські (102 слухачі), 2 татарські (60 слухачів). Фінансування недільних шкіл здійснювалося на громадських засадах, з бюджетних, спонсорських коштів та коштів національно-культурних товариств. Міністерство освіти Ізраїлю здійснювало постійну допомогу єврейській школі м. Донецька у стажуванні викладачів та школярів¹⁰⁸.

Звісно, оцінювати наведені дані як свідчення бурхливого національного відродження українців регіону та громад етнічних меншин не доводилося, йшлося насамперед про підтримання міноритарних мов регіону в стані функціональності. Однак, порівняно із радянськими часами прогрес був очевидним і суттєвий. Втім про вирішення стратегічного завдання — закріплення української мови на позиціях вирішального фактору стратегії етнокультурного розвитку держави не йшлося. Саме тому як перспективне завдання державної етнополітики в Донбасі дослідники все частіше називали досягнення реальної двомовності в регіоні¹⁰⁹. Зрозуміло також, що завдання це не могло бути вирішене новітньою “кавалерійською атакою” на сферу мовних переваг місцевих мешканців, і, що воно впродовж ближчої історичної перспективи не може бути вирішене лише шляхом українізації освітньої галузі. Величезна більшість місцевих мешканців, що отримали освіту за радянських часів, звично перебувають осторонь “мовних баталій”, активізуючись тільки тоді, коли їхні діти чи онуки виконують домашні завдання.

Тим часом єдиний масовий інструмент ймовірної популяризації української мови та культури залишався, м'яко кажучи, виразно відстороненим від загальної етнонаціональної політики. Саме регіональні засоби масової інформації демонстрували очевидні мовні диспропорції. Станом на 1 січня 2005 р. в Донецькій області було зареєстровано 990 періодичних видань, з яких лише 18 видавалися виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета “Донеччина” з мізерним накладом у 20–25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видавалися українською та російською, а решта 666 — російською. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з яких — 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 — телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 — радіоорганізації дротового мовлення. Телерадіоорганізації використовували у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% — російської (обласна державна телерадіокомпанія вела програми у такому співвідно-

¹⁰⁸ Там само. — С. 279–280.

¹⁰⁹ Там само. — С. 285.

шенні мов: українською — 65%, російською — 35%). За даними управління у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації кількість зареєстрованих (перереєстрованих) періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження станом на 1 січня 2011 р. становило 1 253, з яких: україномовних — 15, російськомовних — 270, російсько-україномовних — 748, мовами національних меншин — 23, іноземними мовами — 197.

У регіоні видавалися: грецькі газети — “Елліни України” (Федерації грецьких товариств України — видається з 1996 р. раз на місяць, 15 000 примірників, українською, російською та грецькою мовами), “Хронос” (Маріупольське товариство греків — раз на місяць, російською, 500 прим.), “Камбана” (Донецьке міське товариство греків — видається з 2003 р. раз на місяць, 2 000 примірників, українською, російською та грецькою), “Логос” (Спілка греків України, безсистемно), польська — “Поляки Донбасу” (Товариство польської культури Донбасу — видається з 2000 р. раз на місяць, 3 000 примірників, українською та польською). 1990–1995 рр. виходила єврейська газета “Алеф” (культурно-просвітницьке товариство “Алеф”). Станом на 2011 р. виходила “Наша жизнь в диаспоре и дома” (Спілка громадських організацій “Донецька обласна єврейська громада” — видається з 2001 р. раз на місяць, російською, 5500 примірників) та “Вірменський вісник — Наїрі”¹¹⁰.

Найбільш розгалуженим було покриття спеціально орієнтованими виданнями в Донецькій області (19 видань). Крім того, постійно діючі рубрики для етнічних громад містили місцеві газети: „Джерело” („Приазовський робітник”, „Єнакіївський робітник”), „Плекаймо рідну мову” („Донеччина”, „Мар’їнська нива”), „Наші джерела” („Нове життя”, Старобешевський район), „Донбас — наш загальний дім”, „До джерел”, „Рідна мова” („Життя”), „Національні меншини”, „Рідний край” („Донеччина”). Завданням названих рубрик передовсім була популяризація культурної та історичної спадщини етносів регіону, висвітлення діяльності національних товариств та культосвітніх закладів. Аналогічною роботою час від часу займалися й місцеві телерадіокомпанії. Для єврейського, грецького і німецького населення періодично виходили передачі в містах Донецьку, Маріуполі, Слов’янську, Артемівську та ін. Регіональні телерадіоорганізації використовували ефірний час для мовлення

¹¹⁰ Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=10955&print=Y

українською мовою і мовами меншин відповідно до ліцензій. Обласне радіомовлення мовами меншин не здійснювалося.

За сприяння Луганської облдержадміністрації виходили журнал „Мир еврейской женщины” (засновник — єврейська релігійна громада „Емуна”) і газета „НЭР” (засновник — Луганський обласний благодійний фонд „Хесед Нер”, єврейська релігійна громада „Емуна”). Керівники багатьох національно-культурних товариств співпрацювали на постійній основі із обласними та місцевими ЗМІ. Обласна газета „Жизнь Луганська” в 2003 р. започаткувала на своїх сторінках рубрику „Братина”, в якій публікувалися матеріали про життя і діяльність національно-культурних товариств. Відповідне інформування мешканців області здійснювали також „Луганська правда” та „Наша газета”. „Вісник Старобільщини” активно співробітничав із польським, а „Стахановское знамя” з німецьким й польським товариствами. Асамблея народів Луганщини випускала газету „Ми — разом!”¹¹¹.

Без перебільшення можна стверджувати, що саме національні спілки та товариства відігравали впродовж років незалежності вирішальну роль у визначенні формату міжнаціональних взаємин у регіоні та закладали перспективи майбутнього етнічних громад. Як вже зазначалося, процес національного відродження охопив усі етнічні меншини пострадянського простору. Розмах та компетентність діяльності створених на хвилі демократизації національних організацій залежав від низки факторів: соціально-економічного потенціалу громад, рівня гостроти етнокультурних проблем, міри травматизму радянського минулого, характеру розселення, освітнього рівня, врешті, зацікавленості допомоги закордонних організацій. На 2010 р. в Україні діяли 96 центрів національних культур, 12 з яких фінансувалися за рахунок місцевих бюджетів: зокрема Стельський сільський Будинок грецької культури у Донецькій області; Волноваський міський центр національних культур у Донецькій області; Великоанадольський сільський центр грецької культури у Донецькій області; Будинок національних культур у Луганську¹¹².

Слід відзначити, що найбільш діяльною у відстоюванні власних етнічних інтересів та в обороні етнокультурної спадщини виявилася

---

¹¹¹ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. Вказана праця. — С. 154.

¹¹² Інформаційно-аналітичні матеріали ”Про стан задоволення національно-культурних, мовних, освітніх потреб національних меншин України”. (Підготовлені Держкомнацрелігій на 01.12.2010 р.). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kompravlud.rada.gov.ua/>

не друга за чисельністю етнічна спільнота Донбасу — росіяни, а маріупольські греки. Греки України набули напрочуд успішного досвіду в громадському структуруванні. В 2000-і роки в Україні діяло близько 50 грецьких товариств різних типів — від загальноукраїнських до міських і навіть селищних — у семи областях України, АР Крим, Києві і Севастополі. Серед них вагоме місце посідали Донецьке товариство греків, Грецький національний громадсько-політичний клуб „Елліни Приазов'я” (с. Сартана Донецької обл.), Волноваське товариство греків „Геліос” (Донецьк), Горлівське товариство греків України (м. Горлівка Донецької обл.), Старобешевське товариство греків „Бешів” (сmt. Старобешево Донецької обл.), Володарське національно-культурне товариство греків (сmt. Володарське Донецької обл.), Луганське обласне товариство греків „Форос” (м. Луганськ). Практично у кожному селищі з компактним проживанням греків діяло грецьке товариство, згодом об'єднані у шість районних товариств. Більшість із них створили художні колективи¹¹³.

На відміну від решти національних організацій і товариств греки не замкнулися у поточних справах та налагодженні тісних контактів із метрополією. Їх керівники активно інвестували у дослідницькі проекти, що врешті принесло вагомі результати. Стрімке підвищення громадського запиту на заповнення лакун в етнічній історії спонукали грецькі товариства виступити співорганізаторами науково-практичних конференцій, що порушували найбільш актуальні питання їх історії, фактично табуйованої в радянські часи. В 1993 р. було проведено чотири конференції, присвячені історії і культурі греків України: „Донбас і Приазов'я: Проблеми соціального, національного і духовного розвитку”, „История и культура греков АР Крим”, „Украина — Греция: история и современность”, „Проблемы истории и культуры этнических групп греков в Северном Причерноморье в средневековье и новое время”¹¹⁴. Неодноразово вони відбувалися і в наступні роки. Не менш активно товариства підтримували видання пам'яток фольклору та літератури маріупольських греків. Протягом 1991–1992 рр. видавництво „Донбас” видало низку збірників грецьких поетів і письменників¹¹⁵. В 1992 р. було опубліковано Збірку творів грецьких поетів Приазов'я „Чебрець”.

¹¹³ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — С. 278.

¹¹⁴ *Араджиони М.А.* Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). — Симферополь: Изд-во Дом „Амена”, 1999. — С. 37–38.

¹¹⁵ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 15. — Спр. 3026. — Арк. 177.

Авторами збірки були відомі поети: Г. Костоправ, А. Шапурма, Л. Кірьяков, В. Борота, Г. Патріча, В. Бахтаріс, В. Кіор¹¹⁶.

Підведення наукового, зокрема історичного, підґрунтя під діяльність товариств та вимоги громади, яку вони представляли, надало грекам незаперечні суспільні преференції. Впродовж 1989–1999 рр. на адміністративно-територіальну карту України повернулись традиційні грецькі назви. Активно відроджувалися і набували нового звучання традиційні громадські свята “Панаїри”, щоправда в секуляризованому вигляді. За роки незалежності спільними зусиллями товариств Донеччини було проведено 15 фестивалів “Мега юрти”.

Врешті великою перемогою громади стала розбудова Маріупольського державного гуманітарного університету (з 1991 р. — Маріупольський гуманітарний коледж при Донецькому державному університеті, з 1993 р. — Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, від 2004 р. — університет)¹¹⁷. В 2008 р. у культурологічному центрі „Меотида” в Маріупольському державному гуманітарному університеті відбулася презентація навчального посібника „Греки в Україні: історія і сучасність”¹¹⁸.

Загалом же станом на 2005 р. на Донеччині діяли 92 національно-культурних формування, які об’єднували представників 18 національностей — українців, греків, євреїв, німців, поляків, росіян, татар, білорусів, болгар, ромів та ін. загальною кількістю близько 70 тис. осіб¹¹⁹. З них мали загальноукраїнський, 18 — обласний, 45 — міський, 12 — районний, 14 — сільський і селищний статус¹²⁰.

Помітним напрямом їх діяльності стало створення та підтримка національних творчих колективів, що пропагували культурні надбання етнічних громад. Загалом у Донецькій області діяли 90 аматорських колективів національних меншин, зокрема 10 театрів, 33 хорові, вокальні, фольклорні колективи, 19 ансамблів пісні та

---

¹¹⁶ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. Вказана праця. — С. 307.

¹¹⁷ Докладніше див.: mdu.in.ua/

¹¹⁸ Лісовенко М. Історія і сучасність грецької діаспори // Урядовий кур’єр. — 2008. — 23 грудня.

¹¹⁹ Разом в розмаїтті: Культурно-мистецькі заходи і діяльність національних товариств в рамках оголошеного 2008 року Роком міжкультурного діалогу в Україні. Оглядова довідка / підготувала Т. Шлепакова. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua>

¹²⁰ Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2006. — С. 23. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/>

танцю, хореографічних колективів, 18 танцювальних колективів, 10 інструментальних ансамблів. Найбільш відомими серед них були театр “Діалог” Центру культури і дозвілля ім. О. Пушкіна (м. Докучаєвськ), самодіяльний театр Будинку культури ім. Т. Каци (сел. Сартана), вокальний ансамбль “Кермінчанка” Старомлинівського сільського будинку культури Великоновосілківського району, народний чоловічий ансамбль “Пігадь” при музичній школі ім. Д. Патричі Володарського району, вокальний ансамбль “Естеля” смт Старобешево, народний урумський ансамбль пісні та танцю “Тайфа” Кам’янського сільського будинку культури Тельманівського району та ін. Популярністю користувалися виступи Клейзмерського ансамблю “Ор” та хорового колективу “Керен” (“Світ”) Артемівського єврейського благодійно-культурного центру “Хесед–Зікарон”. Польську культурну спадщину популяризували вокально-хореографічний ансамбль “Нісподзянка” (“Сюрприз”), театральна група товариства польської культури Донбасу (м. Донецьк), театр-студія “Полонія” (м. Докучаєвськ), театр-студія “Зелений Гагатець” та вокально-хореографічний ансамбль “Нісподзянка” (м. Макіївка). Під опікою німецьких товариств працювали вокально-інструментальний ансамбль “Блюмхен” (“Квіточка”) та вокальний ансамбль “Барвінок” (м. Макіївка), татарських — вокальний ансамбль “Донбас — Татарлари” МПК ім. В. Кирсанової (м. Макіївка) та Палацу культури ім. Т. Шевченка (м. Донецьк). Російську традиційну культуру на Донеччині представляли ансамбль козацької пісні “Вольниця” БК залізничників м. Слов’янська, ансамблі народної пісні “Родные напевы” та “Горлиця” Будинку культури смт Новий Світ Старобешевського району, народний ансамбль пісні та танцю “Сувенір” Гранітненського сільського будинку культури Тельманівського району. Свої фольклорні колективи мають і менш чисельні етнічні громади. Це, зокрема вокальний ансамбль “Полесьє” Культурно-просвітницького товариства білорусів “Неман” (м. Донецьк), група солістів Маріупольського товариства грузинів “Джорджія”, вірменська вокальна група товариства вірмен м. Маріуполя “Юго-Азовьє”, ансамбль пісні та танцю “Атра” національно-культурного товариства асирійців м. Красноармійська, танцювальний дует “Перлина” у клубі ім. Л. Толстого (м. Сніжне) товариства “Рома Донбасу”¹²¹.

Бурхлива розбудова національних товариств Луганщини була схвально підтримана широкими верствами населення. Навіть відносно нечисленна грецька громада створила тут своє товариство

---

¹²¹ Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. Вказана праця. — С. 101.

„Форос” (1993 р.). Товариство опікувалося налагодженням культурних зв'язків із Грецією, при його підтримці було створено релігійно-духовний і культурний центр при храмі Святого великомученика Дмитра Солунського української православної церкви¹²². Активну діяльність, до того ж не лише організаційну, а й дослідницьку розгорнув Союз поляків „Полонез”, що організовував регулярні фольклорно-етнографічні експедиції. В 1998 р. було створено оркестр народних інструментів „Чарівні струни”, до якого увійшли професійні музиканти: Н. Івушкіна, С. Шишова, О. Шумакова, О. Зозуля, О. Приходенко, А. Синиця¹²³.

1994 р. у Луганській області вперше було проведено обласний фестиваль етнічних культур „Сузір'я Дружби”. В його роботі взяло участь близько 670 колективів та індивідуальних виконавців, 192 палаци культури і клуби, 40 трудових колективів, 47 шкіл естетичного виховання. Загальна кількість учасників сягнула 10 тис. осіб¹²⁴. В 1996 р. у Луганській області діяло 12 національно-культурних товариств. При них працювало 49 колективів та виконавців.

На 2000 р. функціонували: обласне товариство любителів польської мови і культури „Варшава” ім. М. Река; обласне культурно-просвітницьке товариство німців „Відергебурт”; обласне товариство греків „Форос”; обласна організація товариства донських козаків; Центр російської культури ім. В.І. Даля; обласне відділення товариства російської культури „Русь”; обласне єврейське товариство; міський єврейський культурний центр „НЭР”; Стахановське міське товариство польської мови і культури „Краков'янка”; обласний союз поляків „Полонез”. Пріоритетними напрямками їх діяльності були організація відзначення знаменних історичних дат¹²⁵, розбудова

---

¹²² Поточний архів Луганського обласного краєзнавчого музею (2003 р.). — Справка. Греки области. Некоторые аспекты их прошлой и современной истории / сост. Жданова Л.П. — С. 6.

¹²³ Інформаційно-довідкове видання „Сузір'я злагоди” / під ред. Ю.В. Сумкіної, В.В. Сумкіна. — Луганськ, 2003. — С. 41.

¹²⁴ ДАЛО. — Ф. 4054. — Оп. 1 (Спільні розпорядження №№ 1-73 Обласної ради народних депутатів, обласної державної адміністрації, Федерації незалежних профспілок області. 25 січня — 8 вересня 1993 р.). — Спр. 35. — Арк. 165.

¹²⁵ Згодом цей напрямок роботи набув усталеного характеру. Поляки відзначали День незалежності та звільнення Варшави, День Конституції Польщі, влаштовували щорічні панахиди на кладовищі польських військовополонених у м. Старобільськ. Спільно з Луганським обласним благодійним фондом „Хесед Нер” проводилися мітинги-реквієми біля пам'ятного знаку „Не забудем, не простим”. Греки за традицією вшановували знаменні і пам'ятні дати, відзначали національні свята — День незалежності Греції, День Охі. Вірменське товариство „Крук” провело день пам'яті жертв

мережі фольклорних колективів, участь у фестивалях національних культур тощо¹²⁶.

На початку 2000-х рр. керівники національних організацій та спілок виступили із ініціативою щодо об'єднання та координації зусиль у масштабах області. У березні 2002 р. була створена Асамблея народів Луганщини, яка об'єднала більшість обласних національно-культурних товариств. Серед заявлених завдань спілки було забезпечення всебічного розвитку потреб й інтересів етнотеншин у культурній, інформаційній та інших сферах, реалізації державної етнополітики, етнонаціональної інтеграції, зміцнення міжнаціональної злагоди¹²⁷. Представники 21 обласного національно-культурного товариства увійшли до складу Ради з питань етнонаціональної політики при обласній держадміністрації, що була створена в 2007 р. Загалом національно-культурні товариства області демонстрували високий рівень комунікації з органами влади та управління, а почасти — і нерозривний зв'язок із ними.

Велику роботу щодо популяризації єврейської культури здійснювали Луганський міський громадський центр „НЭР”, Луганський обласний благодійний фонд „Хесед Нер”, Луганська обласна єврейська община, Луганський фонд відродження єврейського життя. При останньому діяло кілька культурних центрів, театральних студій, шкіл естетичного виховання, дитячий вокально-інструментальний ансамбль „Хохма”, ансамбль Клезмерської музики і дитячий театр естради „Форте маестро”¹²⁸.

В 2003 р. на Луганщині існувала єврейська театральна студія¹²⁹, з польські, єврейський, вірменський, німецький, грецький, 2 хороших колективи донських козаків¹³⁰. Скромними залишалися показники національних танцювальних колективів: з 584 танцювальних

землетрусу у Вірменії 1988 р., товариство німців „Відергебурт” — День жалоби та пам'яті жертв депортації. (Див.: Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. Вказана праця. — С. 150; Інформаційно-довідкове видання „Сузір'я злагоди”. — С. 32).

¹²⁶ Поточний архів Луганського обласного краєзнавчого музею (2000 р.). — Возрождение культуры национальных меньшинств области: история и современность / сост. Жданова Л.П. — С. 5.

¹²⁷ Поточний архів Луганської обласної державної адміністрації (2004 р.). Резолюція засідання Конгресу Асамблеї народів Луганщини від 16 травня 2004. — С. 1.

¹²⁸ Поточний архів Луганського обласного краєзнавчого музею (2008 р.). — Историческая справка “Возрождение традиционной культуры евреев на Луганщине” (По материалам экспозиции Луганского областного краеведческого музея) / сост. А.Д. Кравцова. — С. 4–5.

¹²⁹ Загалом же в області нараховувався 401 аматорський театральний колектив.

¹³⁰ З загальної кількості 790 хороших колективів.

груп було лише 2 польських, 2 донських козаків, вірменський та єврейський¹³¹.

Слід позитивно оцінити просвітницьку та популяризаторську роботу, здійснювану регіональними музеями та культосвітніми закладами. У Луганському обласному краєзнавчому музеї діяли постійні експозиції, присвячені єврейській культурі, які ілюстрували традиції єврейських святкувань в Ізраїлі, Україні та світі. В Донецькій області діяв сектор єврейської культури в Артемівській міській центральній бібліотеці. На центри грецького культурного відродження перетворилися бібліотеки у Маріуполі, Тельманівському (с. Гранітне), Старобешевському (районна бібліотека для дітей, сс. Стила і Роздольне), Володарському (бібліотека-музей Г. Косто-права, с. Малоянісоль) районах¹³².

Підсумовуючи стислий огляд напрямів і форм етнокультурного життя Луганщини та Донеччини в добу незалежності, слід визнати, що загалом воно, попри заспокійливий тон урядових звітів та позитивні кількісні характеристики, справляє доволі суперечливе враження.

Не так давно Головне управління взаємодії із громадськістю і в справах національностей та релігій Донецької ОДА оприлюднило на своїй сторінці інформацію про етнопонаціональний склад Донецької області. В ній, зокрема, йшлося: “Провозглашение Украиной независимости государства изменило общественный статус ... всех национальных меньшинств, проживающих на ее территории, и дало мощный толчок к их национальному возрождению и развитию. Культурный и интеллектуальный потенциал каждой из этнических групп — значимый и оригинально неповторимый. Это наглядно демонстрирует национальный симбиоз благодатной донецкой земли, где этносы сумели сохранить свои языки и самобытные культуры, объединившись общими духовными корнями. Культура каждого этноса стала тем источником, который питает самобытный донецкий характер с его работоспособностью, свободной, гордой, творческой и одновременно искренней психологией и с его постоянной настроенностью на любой культурный контекст. Дружба народов Донбасса воспринимается в обществе как норма и создает предпосылки для общеукраинского прогресса в будущую цивилизацию”¹³³.

¹³¹ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. — К.: Етнос, 2004. — С. 152.

¹³² Там само. — С. 102.

¹³³ // kramtp.info/news/14/full/id=17159

Не менш піднесені оцінки висловлювали тоді представники інтелектуального середовища. Думки на кшталт: “Схід України в цілому й Донбас зокрема стали зоною контакту цивілізацій і культур, що обумовило такі риси регіональної спільноти, як терпимість, адаптивність, сприйнятливість до інших культур (тільки в Луганську живуть представники близько 40 національних меншин)”¹³⁴, вважалися вичерпною характеристикою так званої регіональної ідентичності Донбасу. Здавалося, нічого не передвіщало біди.

Втім, про те, що напруження в регіоні існує, і доволі сильне, було добре відомо. Але політикум звично виводив його лише в площину російсько-українського мовного протистояння. Чого лише були варті зауваження щодо російськомовності Донбасу, для гостроти приправлені заявами про його багатонаціональність. Толерантність донбасівських мешканців, здавалося, щораз “відмовляла”, як тільки мова заходила про розширення сфери використання державної мови.

В чому ж полягали першопричини такої парадоксальної поведінки загалом індиферентної до національного питання регіональної спільноти?

Міжкультурний діалог в Україні загалом, у Східній Україні зокрема, ускладнювався проблемами становлення та збереження національної ідентичності усіх її етнічних складових, включаючи етнічні меншини. Пришвидшений процес національного відродження, що охопив пострадянські простори з часів “перебудови”, запустив надзвичайно складні механізми в середовищі усіх етнічних громад. Суттєво відмінні за низкою параметрів (демографічних, соціальних, загальнокультурних), вони у якісно нових соціально-економічних обставинах включилися у змагання за оволодіння гідними нішами у всіх сферах суспільного життя новітньої України. Фоном для нового етапу етнонаціональних відносин упродовж першого десятиріччя незалежності виступала затяжна економічна та соціальна криза. У цих обставинах гостра конкуренція, перерозподіл власності та сфер зайнятості спричиняли неабияку напругу у відносинах між представниками різних етносів. Найбільш позитивні результати отримували громади, що мали потужні внутрішні механізми взаємодопомоги та соціалізації¹³⁵.

---

¹³⁴ Олена Проскуріна. Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Жінка-Онлайн – *Донбас* – сильне чи слабе місце України / www.zhinka-online.com.ua/.../333-donbas-syln...

¹³⁵ В світлі висловленого цілком не випадковими є стало вищі за показники питомої ваги в населенні краю соціальні та суспільні характеристики грецької громади, що посіла

Періодичні загострення напруги у міжетнічних стосунках актуалізували питання пошуку засобів її пом'якшення і подолання. Впродовж незалежності провідним орієнтиром для їх вирішення був зарубіжний досвід вибудовування системи толерантних відносин у поліетнічному суспільстві. Європа щорічно проводила величезну кількість заходів, де вироблялися механізми встановлення балансу між двома домінуючими тенденціями у культурному розвитку — прагненням народів до культурної самобутності та формування спільного європейського культурного простору¹³⁶. З відповідними корективами європейський досвід намагалися запроваджувати на українських теренах. У 2003 р. Рада Європи навіть визнала, що Україна демонструє найкращий в Європі показник підтримки та розвитку з боку держави культури та мистецтва етноменшин¹³⁷. Повсякчас зазначалося, що Україна з перших кроків відновлення власної державності обрала шлях розбудови багатокультурного суспільства.

Однак завдання і проблеми, що виникали перед етносами пострадянського суспільства в контексті обраних орієнтирів, були просто таки неспівставними із західноєвропейським контекстом. Розмови про багатокультурний діалог в українських обставинах повсякчас перетворювалися на порожні слова. Скалки етнічних меншин в режимі протистояння етнічному розчиненню в російськомовній поліморфній масовій культурі просто не спроможні були брати в ньому участь. Діалог на рівних вели хіба що росіяни, українці та кримські татари. З урахуванням потужної підтримки метрополії — поляки. Все решта, на жаль, нагадувало імітацію за західними зразками.

Саме тому заходи в рамках Року міжкультурного діалогу в Україні (2008 р.) на загал носили репрезентативний, фольклорно-мистецький характер¹³⁸. Відповідно до указів Президента України вони набули традиційного характеру і відбулися практично в усіх куточках держави. Серед них: XI фестиваль польської культури на Рівненщині; Другий Всеукраїнський музейний фестиваль „Музеї у

провідні позиції в усіх сферах життя Донбасу: від політики, до бізнесу і культури. — Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 221–261.

¹³⁶ *Євтух В.* Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. — 2009. — № 3. — С. 5.

¹³⁷ Див.: *Пекарчук В.М.* Джерела духовності. Культура етноменшин України (1990–2000-і роки): Монографія. — Дніпропетровськ, 2014. — 475 с.

¹³⁸ Пріоритетні напрями забезпечення прав людини у міжкультурних відносинах в Україні. Аналітична записка / О. Литвиненко, О. Розумна. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.niss.gov.ua

сучасному поліетнічному світі” (Дніпропетровськ); XIV Фестиваль національних культур „Сузір'я злагоди” (Луганськ); Всеукраїнський фестиваль мистецтв національних культур „Ми — українські” (Запорізька обл.); Міжнародний фестиваль національних культур в рамках відзначення 10-річчя Єврорегіону „Нижній Дунай” за участю колективів з міст Галац, Тульча, Браїле (Румунія), міст Кантемир і Кагул (Молдова); I Міжнародний конкурс юних художників міст-побратимів „Подивись, який чудовий світ, в якому ти живеш” за участі творчої молоді з України, Санкт-Петербургу, Маару, Кракова (Одеська обл.); обласний фестиваль словацького народного мистецтва „Словенська веселиця — 2008”; X міжнародний фестиваль телевізійних і радіопрограм для національних меншин „Мій рідний край”, XIX обласний фестиваль угорського народного мистецтва (Закарпатська обл.); обласний відбірковий тур XI Всеукраїнського фестивалю сучасної пісні та популярної музики „Червона рута” (Кіровоградська обл.); III обласний фестиваль польської національної культури „Фестон Польський в Романове” (Житомирська обл.); Літературно-музичний вечір „Між народами: від сердець до сердець”, виставка творів голови товариства українсько-німецької дружби „Краніх” Ганни Арламової „Мій рідний край”, виставка „Душі моєї подих” (Полтавська обл.); Всеукраїнська культурно-мистецька акція „Разом у розмаїтті” (Київ).

Отже, слід констатувати, що розуміння специфіки регіональної етнонаціональної політики влади не йшло далі своєї рідної “інвентаризації” наявних етнічних спільнот, тоді, як треба було думати про їх цивілізаційні характеристики та тип трансльованих ними в межах регіону взаємовідносин. Надзвичайно гостро в низці регіонів, передусім на сході України, постала проблема утвердження домінуючої етнокультурної ідентичності. Тут, на відміну від Заходу України провідним транслятором ідей, образів, понять, символів були не традиції, а засоби масової інформації. Про їх змістовне наповнення та культурний рівень вже йшлося вище.

Будучи промисловою країною, в сфері етнонаціональних відносин Україна тиражувала моделі етнічної взаємодії, невластиві цьому етапу соціально-економічного розвитку. Архаїзація національних культур етнічних меншин без відповідних імпульсів для їх сучасного розвитку мала негативні наслідки, зокрема це стосується гіпертрофованої самооцінки російськомовного середовища, зіпертої на потужний вплив російських масмедіа. Слід зауважити, що український політикум не спромігся повною мірою заручитися підтримкою етнічних меншин, які саме в незалежній Україні одержали реальні можливості повноцінного етнокультурного розвитку. Ця

обставина, як і спільність історичної долі і спільна радянська травма як українців, так і етнічних меншин, нині обійдені цікавістю суспільного дискурсу. Недостатньо говориться також про виклики, що виникають внаслідок відмінностей у ментальній матриці етнічних меншин України та їхніх “братів” з метрополії, хоча вони очевидні і для тих і для інших.

Зрозуміло, що це змушує владу і суспільство актуалізувати проблеми етнокультурного життя Донбасу, в тому числі вдосконалювати форми державної політики в цій сфері. Загальне формулювання: “Обмеженість державного фінансування не надавало можливості реалізації гарантованого законодавством сприяння розвиткові культурної самобутності, нерідко обмежуючи роботу владних структур реєстраційно-координуючими функціями”, є лейтмотивом усіх урядових документів і, власне, є сентенцією загального її стану.

Що стосується такого її сегменту як мовні відносини, то у процесі їх регулювання в регіоні не можна було обійтися без втручання державних органів. Разом з тим з часом це призвело не лише до залежності (фінансової та персональної) напрямів розвитку мовної політики, а й до її формалізації та бюрократизації. Реальне етнонаціональне/етномовне життя було замінене на низку проплачених державою і, звичайно ж, не позбавлених сенсу суспільних і культурних заходів. Звісно, вони відіграли певну роль у підвищенні статусу української мови в регіоні та покращенні рівня володіння нею передусім випускниками вищих навчальних закладів. Однак, на стратегічно важливі проблеми — невпинне зростання частки російськомовних українців та подальшу мовну русифікацію етнічних меншин — ці заходи не мали особливого впливу.

Привертає увагу той факт, що більшість заходів зберігали виразно радянський вигляд як за зовнішніми ознаками (зокрема формою проведення — фестивалі, зльоти, круглі столи, конференції) та організації (самодіяльні колективи при Будинках культури), так і внутрішнім наповненням (передусім йдеться про державну форму фінансування та прив’язаність до офіційного життя держави). Формалізм і затишшя від “заходу до заходу”, фольклорний колорит замість модерного етнічного творення, вишиванки на офіційних заходах і антиукраїнізм російського телебачення, що займав понад дві третини ефірного мовлення — такими були реалії етнокультурного життя Донбасу впродовж незалежності.

Плата за таку короткозорість виявилася надто високою.

Донбас у системі координат “двох Україн”

Етнополітичні процеси, що розгорнулися в Україні загалом, Донбасі, зокрема, після розвалу СРСР набули вкрай суперечливого характеру. Загострилося російсько-українське протистояння, що в нових обставинах загрожувало трансформуватися у геополітичний конфлікт. Тоді ставлення росіян і російськомовних мешканців Донбасу до ідеї суверенізації України перетворилося на питання державної безпеки. Однак, незважаючи на складний характер етномовної ситуації в Східній Україні, російське, тим більше російськомовне населення не слід вважати п'ятою колоною Росії лише з огляду на його мовні орієнтації. Загальновідомим фактом є те, що абсолютна більшість населення регіону (який майже впродовж десятиріччя: в другій половині 1980-х — початку 1990-х рр. — був центром страйкового руху), підтримала суверенізацію України в 1991 р.

Проте заперечувати гостроту етнонаціональної ситуації в Донбасі чи спрощувати її не доводиться. На жаль, упродовж років незалежності вона, згідно із зауваженнями соціологів, належним чином не моніториться й не аналізується, попри ті якісні зміни, що в ній чимдалі більше увиразнюються.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису, станом на 5 грудня 2001 р. постійне населення Донецької області становило 4 825,6 тис. осіб (близько 10% мешканців України). 90% від їхньої загальної маси були мешканцями 51 міста області і лише 10% проживали в сільській місцевості. Це були представники понад 130 національностей, при цьому переважну більшість — 56,9% (2 744,1 тис. осіб) становили українці. Перше десятиріччя незалежності стало часом низки змін в етнотемографічній ситуації, найбільш помітними серед яких були такі. Порівняно із 1989 р. зміцнило свої кількісні позиції українство (приріст громади, очевидно внаслідок зміни етнічної самоідентифікації, склав 1,9%). На 20,4% зменшилася частка росіян. Активно емігрували з області білоруси (зменшення склало 42,1%), євреї (68,6%), молдавани (46,8%), болгари (33%), німці (27%), поляки (37%). Серед тогочасних надбань — суттєве збільшення діаспор народів Закавказзя: вірменів — на 55%, азербайджанців та грузин — у 1,9 разу (див. Таблиця 1).

Таблиця 1¹³⁹

**Етнічний склад населення Донецької області
за результатами Всеукраїнського перепису населення**

	Чисельність (тис.)	У % до результату		2001 рік у % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	2744,1	56,9	50,7	101,9
росіяни	1844,4	38,2	43,6	79,6
греки	77,5	1,61	1,58	92,6
білоруси	44,5	0,92	1,45	57,9
татари	19,2	0,40	0,48	75,2
вірмени	15,7	0,33	0,19	155,1
євреї	8,8	0,18	0,53	31,4
азербайджанці	8,1	0,17	0,08	в 1,9 р. зб.
грузини	7,2	0,15	0,07	в 1,9 р. зб.
молдовани	7,2	0,15	0,25	53,8
болгари	4,8	0,10	0,14	67,0
німці	4,6	0,10	0,12	73,0
поляки	4,3	0,09	0,13	63,0
цигани	4,1	0,08	0,09	85,4
решта національностей	22,7	0,47	0,59	72,8

74,9% населення області рідною мовою назвало російську. Показник зростання цієї категорії населення зріс, порівняно із попереднім переписом, на 7,2%. Відповідно питома вага носіїв української мови в регіональній спільноті зменшилася до 24,1% (на 6,5%). За рахунок яких категорій населення відбувався процес мовної русифікації, унаочнює Таблиця 2.

¹³⁹ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

Таблиця 2¹⁴⁰**Мова етнічних груп населення Донецької області. 2001 р.**

	Вважали рідною мовою (%)			
	мову власної етнічної групи	українську	російську	іншу мову
українці	41,2	х	58,7	0,1
росіяни	98,6	1,3	х	0,1
греки	5,4	3,2	91,3	0,1
білоруси	10,4	3,9	85,5	0,2
татари	24,3	1,6	73,9	0,2
вірмени	38,6	1,4	59,5	0,5
євреї	1,5	2,4	95,9	0,2
азербайджанці	42,2	1,8	53,7	2,3
грузини	26,0	2,5	71,1	0,4
молдовани	15,2	7,1	77,1	0,6
болгари	7,1	5,8	86,8	0,3
німці	4,8	6,5	88,6	0,1
поляки	4,1	19,3	75,7	0,9
цигани	44,9	13,0	40,3	1,8
решта національностей	23,9	3,9	69,9	2,3

Отже, ситуацію в мовній сфері стосовно низки етносів Донецької області вже на 2001 р. слід охарактеризувати як завершальний етап мовної асиміляції. Не лише в середовищі українців частка мовно асимільованих переважила за половину громади (ця тенденція, як зазначалося, стала визначальною ще в міжвоєнний період). Привертає увагу, що лише 2 (!) етноси співвідносилися з українцями

¹⁴⁰ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

за ступенем етномовної стійкості. Це роми¹⁴¹ (44,9%) та азербайджанці (42,2%). Решта етносів області перебуває на межі мовної асиміляції, оскільки прошарок носіїв національної мови (відповідний питомій вазі людей похилого віку в етнічній групі) не можна вважати таким, що здатний гарантувати не те що її передачу наступним поколінням, а й навіть консервацію. До цієї групи відносяться всі традиційні для регіону етноси: греки (5,4%), білоруси (10,4%), євреї (1,5%), болгари (7,1%), німці (4,8%), а також поляки (4,1%). Не менш виразні темпи русифікації спостерігалися в середовищі громад, що майже наполовину є мігрантами в першому поколінні (вірмени — 38,6%, азербайджанці — 42,2%, грузини — 26%). Якщо ж взяти до уваги, що етнічні меншини, які перебувають на межі мовної асиміляції, мають тенденцію до прискореного “зникання” з етнонаціональної мапи регіону (див. Таблиця 1) уявні перспективи етнонаціонального майбутнього Донеччини за умови незмінності національної політики держави стануть цілком зрозумілими.

Аналогічні процеси на Луганщині є менш різкими (див. Таблиця 3). Істотний стабілізуючий вплив на них справляє слобожанська частина області. Загальна чисельність постійного населення Луганської області на той же час склала 2 540,2 тис. осіб. 86,0% були городянами, 14,0% — мешканцями села. На Луганщині проживали представники понад 120 етнічних груп, домінуючою етнічною групою були українці — 58% від загальної кількості.

Отже, етнонаціональна ситуація на Луганщині була стабільнішою за ситуацію в Донецькій області. Темпи “розчинення” традиційних етнічних меншин розгорталися повільніше: в середовищі росіян вони склали 22,5%, білорусів — 38,6%, молдован — 43,8%, німців — 20,6%, євреїв — 67,8%, болгар — 36,9%. Значно активніше з Луганської області виїздили поляки (відсоток зменшення громади, порівняно з 1989 р., склало 43,6%) та цигани (32,2%). Так само, як і Донецька область, Луганська виступила регіоном, що в значній кількості приймав мігрантів з Закавказзя. Вірменська діаспора зросла в 1,7, азербайджанська — в 1,5, грузинська — в 1,2 рази.

---

¹⁴¹ Враховуючи стан поширення освіти в етнічній групі, її не можна вважати показовою.

Таблиця 3¹⁴²**Етнічний склад Луганської області. 2001 р.**

	Чисельність (тис.)	у % до результату		2001 рік % до 1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	1472,4	58,0	51,9	99,3
росіяни	991,8	39,0	44,8	77,5
білоруси	20,6	0,8	1,2	61,4
татари	8,5	0,3	0,4	71,6
вірмени	6,6	0,3	0,1	в 1,7 р. зб.
молдовани	3,3	0,1	0,2	56,2
азербайджанці	3,1	0,1	0,1	в 1,5 р. зб.
євреї	2,7	0,1	0,3	32,2
цигани	2,3	0,1	0,1	67,8
поляки	2,1	0,1	0,1	56,4
грузини	2,1	0,1	0,1	в 1,2 р. зб.
болгари	1,6	0,1	0,1	63,1
німці	1,6	0,1	0,1	79,4

Не менш цікаві, аніж у Донецькій області, етномовні процеси відбувалися і на Луганщині. Мовний розкол у середовищі українства тут був не настільки кричущим (україномовні становили 50,4%). Не так різко виглядали й наслідки мовної асиміляції етнічних меншин: на межі двомовності балансували вірмени (44,6% проти 53,4% російськомовних), цигани (51,2 та 40,6% відповідно), азербайджанці (47,9 та 49% відповідно). До них наближалися грузини, серед яких було 57,4% русифікованих. Лише у середовищі молдован та нечисленних етносів частка носіїв рідної мови дорівнювала 1/5 частини громади. В середовищі традиційних меншин, так само як і в Донецькій області, хоча й повільніше, розгорталася мовна асимі-

¹⁴² Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

ляція. Привертає також увагу суттєво більша частка тих, хто назвав своєю рідною мовою українську.

Таблиця 4¹⁴³**Етномовна ситуація в Луганській області. 2001 р.**

	Вважали рідною мовою(%)			
	мову власної етнічної групи	українську	російську	іншу мову
українці	50,4	х	49,4	0,02
росіяни	98,2	1,7	х	0,02
білоруси	12,8	5,1	82,0	0,03
молдовани	20,0	7,2	72,2	0,6
болгари	7,5	5,4	86,9	0,2
поляки	3,8	25,7	69,7	0,8
євреї	1,9	3,5	94,5	0,2
вірмени	44,6	1,4	53,4	0,6
татари	23,7	2,4	73,6	0,2
цигани	51,2	7,7	40,6	0,5
азербайджанці	47,9	2,4	49,0	0,7
грузини	39,2	2,9	57,4	0,4
німці	5,0	6,1	88,8	0,1
решта	20,6	4,9	72,6	1,6

На жаль, дані, що знаходяться в науковому обігу, недостатні для ґрунтовних висновків на перспективу. Черговий перепис населення, про нагальність проведення якого йдеться вже кілька років, весь час з тих або інших причин відкладається. Відсутність повноцінного моніторингу етнонаціональної ситуації, яка швидко змінюється, позбавляє науковців можливості провести скільки-небудь зважений

¹⁴³ Всеукраїнський перепис населення 2001 / Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

аналіз поточного моменту. Втім, минуле, як відомо, не меншою мірою впливає на сучасність, ніж політична кон'юнктура.

В історичній ретроспективі Донбас виглядає як регіон, де етнодемографічні процеси найтісніше прив'язані до політичної складової життя держави. Проілюструвати це можна на прикладі Донецької області (див. Таблиця 5). Впродовж радянського періоду українці стало втрачати свої позиції в області: історичний мінімум їхньої чисельності прийшовся на 1989 р. Тоді частка українців впала до 50,75%, зменшившись, порівняно із 1926 р. на 10,86%. Впродовж першого десятиріччя незалежності вони компенсували втрати попередніх років на 6,15%. Водночас звертають на себе увагу значно повільніші, порівняно із росіянами, темпи чисельного зростання громади: по відношенню до 1926 р. в 1959 р. абсолютна чисельність українців зростає в 2,09 рази, в 1970 р. — в 2,29, в 1979 р. — в 2,31, в 1989 р. — в 2,37 і, нарешті, в 2001 р. — в 2,42 рази. Зрозуміло, що українська громада¹⁴⁴, потерпіла під час Голодомору, так і не змогла відновити повною мірою свій демографічний потенціал.

---

¹⁴⁴ За переписами 1989 р. і 2001 р. українці домінували на Півночі та Заході Луганщини (територія колишньої східної Слобожанщини). На півночі ж компактно розташовувалися райони, де етнічні українці становили абсолютну більшість населення. У Новоковському, Марківському, Білокурацькому, Сватовському, Біловодському, Старобільському, Кременецькому районах вони становили понад 80% відсотків. Російську мову вважали рідною менше десятої частини їх мешканців. У південному напрямі Луганської області співвідношення етнічних груп зазнало змін на користь російської меншини. Росіяни склали більшість у Станично-Луганському районі (де 85,1% населення склали донські козаки), Краснодонському та Стахановському районах. За переписом 1989 р. росіяни становили понад половину населення Краснодона, Свердловська, Красного Луча, Стаханова. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., серед мешканців Станично-Луганського та Краснодонського районів, а також міста Краснодон (росіяни — 63,3%, українці — 29,7%) переважали росіяни. В низці міст — Свердловську, Красному Лучі, Стаханові — ситуація поволі змінювалася на користь українців. Так, серед населення міста Красний Луч українці становили 49,2%, росіяни — 46,1%, білоруси — 1,1%. У Свердловську українці склали 52,0%; росіяни — 42,6%; білоруси — 1,2%. Згідно з даними перепису 2001 р., українці отримали кількісну перевагу в Алчевську, Антрациті, Рубіжному, Ровеньках, Брянці, Первомайську. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Алчевську мешкало 56,4% українців, 40,8% росіян, 2,8% припадало на решту етносів (білорусів, татар, євреїв, вірмен, молдаван, поляків, циган). Етнопонаціональна структура Антрациту була наступною: українці — 44,9%, росіяни — 42,2%; татари — 0,9%, білоруси — 0,9%; Рубіжного: українці — 60,3%, росіяни — 37,3%, білоруси — 0,7%; Ровеньків: українці — 63,6%, росіяни — 33,7%, білоруси — 1%. (Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 174–175).

Друга за чисельністю в регіоні група¹⁴⁵ зберігала тенденцію до зростання в абсолютних і відносних числах впродовж усього радянського періоду. Порівняно із 1926 р. загальна чисельність росіян Донецької області зростає в 1959 р. в 3,7 рази (склавши 37,6% населення), в 1970 р. — в 4,4 рази (40,6%), в 1979 р. — в 4,9 рази (43,2%), в 1989 р. — в 5,1 рази (і досягла свого історичного мак-

---

¹⁴⁵ Важливо наголосити, що згідно з переписом 1989 р., 43,3% росіян України народилися поза її межами. Майже 20% з них мешкали в Україні менше десяти років. (*Рыбаковский Л.Л.* Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья // Социс. — 1996. — № 11. — С. 37). Росіяни Донецької області є високо урбанізованим етносом: 95% з них, за переписами 1989 і 2001 рр., мешкали у містах. За переписом 1989 р., у чотирьох найбільших містах Донеччини — Донецьку, Маріуполі, Макіївці та Горлівці — росіяни переважали за кількістю українське населення. В трьох містах із чисельністю населення від 100 до 500 тис. — Єнакієвому, Харцизьку, Торезі — росіяни становили більшість, а в чотирьох (Краматорськ, Слов'янськ, Артемівськ, Костянтинівка) посідали друге, після українців, місце. Інша картина спостерігалася в містах з чисельністю населення від 50 до 100 тис. Лише в Сніжному росіяни становили більшість. В інших восьми (Дзержинськ, Селидове, Красноармійськ, Шахтарськ, Дружківка, Добропілля, Димитрове, Дебальцеве) росіяни посідали друге, після українців, місце. За переписом 2001 р. у найбільших містах Донеччини — Донецьку, Макіївці та Єнакієвому — росіяни зберігали свої провідні позиції, становлячи 48,2%, 50,8% та 51,4% населення. Росіяни несуттєво поступалися українцям у Маріуполі (44,4% росіян і 48,7% українців) та Горлівці (44,8% росіян і 51,4% українців). Значним був відсоток росіян у малих шахтарських містах центральної частини Донецької області — Сніжному (45,1%), Торезі (45,3%), Кіровському (41,6%), Селидовому (36,7%). Натомість у північних містах Донеччини кількість росіян у досліджуваній період була меншою: 27,5% — в Артемівську, 26,2% — у Краматорську, 23,5% — у Слов'янську, 22,1% — у Красноармійську, 13,8% — у Красному Лимані. Варто зазначити, порівняно з 1989 р., росіяни втратили першість у Маріуполі, Горлівці, Харцизьку і Торезі. Росіяни міцно трималися другої позиції у сільських районах Донецької області (Див.: Національний склад населення України. Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. — С. 24–196; Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>; Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. — С. 12–23).

У Луганській області 88,8% росіян проживало у містах. За переписом 2001 р. у Луганську українці несуттєво переважали російське населення (49,9% і 46,9%, відповідно). В чотирьох містах із населенням від 100 до 500 тис. (Северодонецьк, Лисичанськ, Алчевськ, Стаханов) українці становили більшість, а у двох (Красний Луч і Свердловськ — 49% росіян і 46% українців, відповідно) — українці несуттєво поступалися росіянам. Росіяни становили переважну більшість лише в Краснодоні (63,3% проти 33,2%). Крім того вони були другою етнічною групою в сільських районах, за винятком Станично-Луганського (61,1% росіян і 36,5% українців). (Див.: Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>)

симуму — 43,65%). На 2001 р., як зазначалося, російська громада істотно зменшилася і повернулася до рівня, що відзначався наприкінці 1960-х рр.

Таблиця 5¹⁴⁶

**Динаміка національного складу Донецької області
згідно з переписами 1926, 1959, 1970, 1979, 1989, 2001:**

№ з/п	Етнічні групи	1926	1959	1970	1979	1989	2001
	Населення загалом	1837149, 100%	4262900, 100%	4892238, 100%	5150283, 100%	5311781, 100%	4825563, 100%
1	2	3	4	5	6	7	8
1	українці	1131769, 61,61%	2368900, 55,6%	2597153, 53,1%	2622553, 50,9%	2693432, 50,75	2744149, 56,9%
2	росіяни	453202, 24,67%	1601300, 37,6%	1987218, 40,6%	2225398, 43,2%	2316091, 43,65	1844399, 38,2%
3	євреї	44014, 2,4%	42500, 0,99%	39962, 0,82%	35476, 0,69%	28135, 0,53%	8825, 0,2%
4	білоруси	12054, 0,66%	63300, 1,5%	77836, 1,59%	75891, 1,47%	76935, 1,45%	44525, 0,9%
5	молдовани	7515, 0,41%	12300, 0,3%	11760, 0,24%	12208, 0,24%	13332, 0,25%	7197, 0,15%
6	болгари	1943, 0,11%		7708, 0,16%	7509, 0,15%	7217, 0,14%	4833, 0,1%
7	поляки	8166, 0,44%		8574, 0,18%	8182, 0,16%	6897, 0,13%	4343, 0,1%
8	греки	98277, 5,35 %	93200, 2,2%	93937, 1,92%	90585, 1,76%	83691, 1,58%	77516, 1,6%
9	татари	9369, 0,51%	24500, 0,6%	26711, 0,55%	25931, 0,5%	25495, 0,48%	19161, 0,4%
10	вірмени	2094, 0,11%		6029, 0,12%	6733, 0,13%	10147, 0,19%	15734, 0,3%
11	цигани	1199, 0,07%		3436, 0,07%	4482, 0,09%	4806, 0,09%	4106, 0,1%
12	німці	56094, 3,05%		4824, 0,1%	5502, 0,11%	6333, 0,12%	4620, 0,1%
13	азербайджанці			1732, 0,03%	2788, 0,05%	4316, 0,08%	8075, 0,2%
14	грузини			2390, 0,05%	2723, 0,05%	3779, 0,07%	7171, 0,15%

¹⁴⁶ politiko.ua/blogpost116315; Див. також: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — Москва, 1963. — С. 168, 174; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. — М., 1991. — С. 78, 80, 82.

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8
15	чуваші	265, 0,01%		2305, 0,05%	2486, 0,05%	2636, 0,05%	1293, 0,03%
16	узбеки			984, 0,02%	1189, 0,02%	3138, 0,06%	1244, 0,03%
17	мордва	215, 0,01%		2710, 0,06%	2747, 0,025	3004, 0,06%	1322, 0,03%
18	литовці	781, 0,04%		2270, 0,05%	2097, 0,04%	2217, 0,04%	1359, 0,03%
19	казахи			1175, 0,02%	853, 0,02%	1189, 0,02%	718, 0,01%
20	удмурти			853, 0,02%	1119, 0,02%	1268, 0,02%	613, 0,01%
21	башкири			737, 0,02%	967, 0,025	1118, 0,02%	662, 0,01%
22	латиші	915, 0,05%		1022, 0,02%	1097, 0,025	988, 0,02%	1014, 0,02%
23	марійці			778, 0,01%	876, 0,02%	1097, 0,02%	530, 0,01%
24	лезгини			554, 0,01%	1078, 0,01%	1078, 0,02%	1129, 0,02%
25	корейці			666, 0,01%	791, 0,02%	1072, 0,02%	1124, 0,02%
26	осетини			869, 0,02%	1005, 0,02%	1002, 0,02%	703, 0,01%
	решта	9277 0,5%	56800, 1,3%	8138, 0,17%	8541, 0,17%	11368, 0,21%	15510, 0,38%

Євреї Донецької області, які в 1926 р. становили 2,4% її населення, в повоєнну добу виявляли сталу тенденцію до зменшення як в абсолютних, так і відносних показниках. Врешті на 2001 р. ситуацію в громаді можна означити як демографічний провал: в абсолютних числах діаспора зменшилася в 4,9 рази (8 825 проти 44 014 у 1926 р.); у відносних — більше як удесятеро (з 2,4% у 1926 р. до 0,2% у 2001 р.).

Стала впродовж повоєнних років у відносних числах білоруська меншина різко зменшилася на початку ХХІ ст. Аналогічні процеси відбувалися в середовищі молдован, болгар, поляків, татар, чувашів, узбеків, мордві, литовців, казахів, удмуртів, башкирів, осетинів. Сталу частку в населенні склали латиші, лезгини й корейці. Попри пропорційний приріст ромської громади впродовж ХХ ст. її питома вага в населенні області залишається стабільною.

Можна говорити про зникнення історичного ареалу німців Донеччини: діаспора, порівняно із 1926 р., зменшилася кількісно у 12 (!) разів, у відносних числах — втричі (0,1% у 2001 р. проти 3,05% в 1926 р.).

Окремої уваги заслуговують маріупольські греки — третя за розміром етнічна група Донецької області. З сумом слід констатувати, що її поступ впродовж XX ст. визначала тенденція до зменшення в абсолютних і відносних числах: причому, якщо зменшення загальної кількості осіб, які назвали себе греками, стало виразним вже наприкінці радянської історії (із кожним наступним десятиріччям громада втрачала понад 6 тис. осіб), то питома вага греків у донецькій спільноті послідовно знижувалася вже з повоєнного часу.

Яким чином вплинуть події 2014–2015 рр. на етнодемографічні процеси в Донбасі, покаже майбутнє. Втім, вже нині зрозуміло, що вони стануть на перешкоді зміцнення та поглиблення тенденцій, які спостерігалися впродовж останнього десятиріччя.

На один з перспективно значущих аспектів проблеми етнічного відтворення звернула увагу Н. Макаренко. Йдеться про вік балансування¹⁴⁷ та вікову структуру етнічних груп Донбасу. Від перепису 1989 р. найнижчий вік балансування у Донецькій області мали українці (вікова група 20–24 роки) та росіяни (25–29 років). Мінімальна диспропорція за статтю відзначалася у греків (вік балансування знаходився у віковій групі 55–59 років) і татар (40–44 роки). В Луганській області росіяни і українці мали однаковий (найнижчий серед інших етносів) вік балансування (вікова група 30–34 роки), що є небажаним демографічним явищем¹⁴⁸. Крім того, баланс українців/росіян у віці *молодшому за працездатний* склався на користь росіян, а у віці *старшому за працездатний* — на користь українців. Середній вік українського населення був дещо вищим: тобто російські чоловіки та жінки у 1989 р. в середньому були дещо молодшими за українців.

---

¹⁴⁷ Вік балансування – одна з найбільш інформативних демографічних категорій, що характеризує співвідношення жінок та чоловіків у структурі населення. За оптимальних умов урівноваженість жінок і чоловіків у соціумі має зберігатися до верхньої межі плідного віку (50 років), надалі питома частка чоловічого населення суттєво зменшується. Вік балансування статей, визначений на початок 2005 р., на Донбасі становить 28 років, що є несприятливим явищем у плані демографічної перспективи. Низький вік балансування призводить до переважання жінок у молодому віці, а отже, до погіршення шлюбної, і в цілому демографічної, ситуації.

¹⁴⁸ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 191.

Перепис 2001 рр. засвідчив інші результати: українське населення помолодшало, а російське — постарішало. Крім того, за міжпереписний період серед українців збільшилася частка осіб у віці молодшому за працездатний, за цим параметром українці випереджали усі інші етнічні групи. Збільшилася питома вага українців серед населення фертильного віку, що вплинуло на динаміку їх чисельності. На час останнього перепису українці мали кращий демографічний потенціал через вищу серед усіх етносів частку осіб у віці “молодшому за працездатний” і найнижчу у віці “старшому за працездатний”. На 2001 р. середній вік донбаського українця становив 39,5 років, росіянина — 40,7, грека — 43,9, білоруса — 50,4, татар — 44,6¹⁴⁹.

Власне, йшлося про те, що впродовж першого десятиліття незалежності склалися сприятливі умови щодо демографічного відтворення українського етносу, зміцнення його на позиціях основи державної нації навіть у найбільш урбанізованому та індустріалізованому регіоні України. Звертає на себе увагу та обставина, що зміцнення названої тенденції з часом могло б привести до переходу росіян як другої за чисельністю етнічної групи на охоронницькі (стосовно напряму етнокультурного розвитку) позиції, притаманні суто етнічним меншинам. Нарешті слід додати таке. Традиційна впродовж усієї історії Донбасу українсько-російська конкуренція виступає визначальним фактором його етнодемографічного життя. Попри те, що український етнос все ще зберігає чисельну перевагу, ситуація в регіоні як стосовно розгортання українізації, так і щодо питання державного суверенітету, залишається однією з найбільш дратівливих. Потужним фактором гальмування усіх національно орієнтованих програм впродовж років незалежності виступає проблема **подвійної ідентичності**.

Згідно з даними останнього перепису населення, вздовж українсько-російського кордону історично сформувалася своєрідна дуга, де частка уродженців Росії в населенні значно перевищувала середньоукраїнські показники (Запорізька область — 10,39%, Харківська — 10,64%, Донецька — 11,93%, Луганська — 12,7%, Крим — 18,77% (для довідки: Севастополь — 26,87%)¹⁵⁰). Складаючи в регіоні

¹⁴⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. — С. 192.

¹⁵⁰ В середньому по Україні показник дорівнював 7,49%. Цікаво, що в Західній Україні та значній частині Центральної він становив від 1,79 до 3,5%, Київській області — 5,19, Києві — 8,06%. — Див.: Момрик А. “Русский мир” вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // <http://texty.org.ua/>

56,9%, місцеві українці становлять лише 7,3% від їх загальної чисельності в державі. Натомість росіяни, навіть попри зменшення громади порівняно із даними останнього загальносоюзного перепису, становлять 22% від загального числа росіян України. Їхня частка в населенні області дорівнює 38,2%. Третю сходинку в списку посідають маріупольські греки. Відносно нечисленна громада (77 516 осіб), частка якої сягає 1,6% від населення Донецької області, водночас є найбільшою грецькою діаспорою в пострадянських кордонах. Але розрив між 1, 2 та 3-м етносами насправді неспівставний.

Чисельність представників решти етносів, перераховувана статистичними джерелами, є далекою від того, аби, зважаючи на їх дисперсність, всерйоз говорити про цілеспрямовані державні програми, зокрема створення освітньої мережі національними мовами (білоруси (44,5 тис.), татари (19,2 тис.), вірмени (15,7 тис.), євреї (8,8 тис.), азербайджанці (8,1 тис.), грузини (7,2 тис.), молдавани (7,2 тис.), болгары (4,8 тис.), німці (4,6 тис.), поляки (4,3 тис.), цигани (4,1 тис.)¹⁵¹).

Сучасна етнонаціональна ситуація в Донбасі звично характеризується словами про те, що на теренах регіону проживають представники понад 133 зі 134 національностей, зафіксованих переписом 2001 р. в Україні. Попри всі політичні реверанси, прийняті за таких обставин, з точки зору державної політики ключовим словом тут є слово “представники”. Що ж до загальних тенденцій, що обумовлювали етнокультурний поступ регіону в роки незалежності, важливо розуміти, що картина етнонаціональної взаємодії, порівняно із довоєнним часом, зазнала докорінних змін. Тенденції, які визначають специфіку сучасного Донбасу слід звести до такого:

Етнічну більшість як у селах, так і в містах в історичній ретроспективі становлять українці, однак міра їх впливу на правила й форми етнічної взаємодії у регіоні не відповідають питомій вазі. У повоєнні роки загальний потенціал українців Донбасу суттєво обмежувався тією обставиною, що майже половину їх становили **російськомовні** українці.

Феномен виникнення спільнот із відмінною мовною та етнічною самоідентифікацією добре відомий спеціалістам: це і так звані “українці-католики” та “білоруси-католики”, і два субетноси маріупольських греків і т. п.

Подібні етнічні групи завжди становлять велике питання для будь-якої держави, що має вирішувати низку проблем, найперше ж дилему, якою мовою їх обслуговувати й давати освіту.

Такі групи внаслідок природно властивої їм дихотомії є “групою підвищеного ризику” в тому, що стосується питань державної безпеки та суверенітету. Будь-яка держава насправді зацікавлена в зникненні таких груп у той чи інший спосіб, занадто вже багато проблем адміністративного і політичного порядку пов’язані із їхнім існуванням. Не менше гарячих голів, які воліють щонайшвидше відділитися від російськомовних українців Донбасу чи то федеративними, чи то державними кордонами, існує в політикумі. Для них зауважимо, що в словосполученні “російськомовні українці” ключовим є слово “українці”.

Врешті зупинимося на так званих “російськомовних мешканцях Донбасу”, уможливленні захист прав яких перебуває в епіцентрі риторики ідеологів “русского мира”. За цією штучною категорією, що підноситься ними як певна уявна спільнота, насправді приховуються кілька якісно відмінних етнічних складових.

Йдеться передусім про компактні, селянські за своїм складом, громади маріупольських греків-еллінів та греко-татар, які попри драматичну історію, залишилися **громадами**, і, незважаючи на потужний процес мовної асиміляції, зберігають національну свідомість і потужний потенціал етнозбереження. Активна і багатогранна діяльність Федерації грецьких товариств України, що підтримувала грецьке просвітництво, спонсорувала науково-дослідні, видавничі та краєзнавчі проекти, налагодила плідні контакти із Грецією, в співпраці з Маріупольським державним гуманітарним університетом опікувалася національно-культурним відродженням громад, дозволяла дещо оптимістичніше оцінювати їх перспективи.

Щоправда події останнього часу примушують серйозно знизити рівень позитивних очікувань. Йдеться передовсім про той руйнівний вплив, який спричиняють дії сепаратистів на ареал компактного мешкання маріупольських греків. Повідомлення з місць бойових дій насправді шокують. — “Сегодня днем было обстреляно артиллерией, греческое село Гранитное (Старая Карань). Центр, одного из старейших поселений греков Приазовья, практически разрушен. Дом культуры, который ремонтировался на деньги греческой громады села и меценатов превратился в так называемый “Домик Павлова”. Один из односельчан сказал, что центр похож “на картинки из фильма ужасов”. Снова хочу обратить внимание на свой предыдущий пост и прошу, по возможности обратиться в официальные международные организации, посольства Греции и Турции для того

чтобы эта проблема стала достоянием международной общест-венности... Друзья, эта карта в современной ситуации, не просто иллюстрация к ареалам расселения и языковым особенностям греческого этноса Приазовья, это карта трагедии нашего малого этноса. Возьмите карту проведения АТО и все станет понятно (<https://mapsengine.google.com/map/viewer...>). Граница Мариупольского уезда 1779–1807 это фронт, или другими словами, линия размежевания противоборствующих сторон. Посмотрите места и направления обстрелов. Последние, как раз приходятся на самые старейшие греческие поселения Приазовья, основанные с 1779–1780. Староласпа (Ласпи), Гранитное (Старая Карань), Староигнатьевка, Чермалык (Павлополь), Сартана, Мариуполь, уничтожаются артиллерией с подконтрольной РФ территории. По свидетельствам очевидцев, окраины и большая часть Староигнатьевки в руинах, Гранитное — центральные улицы, часть села прилегающая к мосту через реку Кальмиус и северная часть, в которой находится компактное поселение крымских татар, подвергаются обстрелам и имеют существенные разрушения, Чермалык также находится под постоянными обстрелами. Трагические события, которые произошли в Сартане, и постоянные атаки на Мариуполь — это сегодняшняя реальность греков Приазовья”, — повідомляє Саїд Ісмаїлов¹⁵².

Наступні етнічні складові так званих російськомовних мешканців Донбасу це — дисперсне німецьке та єврейське населення, яке не слід плутати із однойменними нацменівськими громадами, що з'явилися тут в епоху іноземної колонізації. Німецька, менонітська та єврейська громади Донбасу припинили своє існування впродовж кінця 1930–1940-х рр. Перші дві — внаслідок радянських репресій та депортацій, третя — під час Голокосту та післявоєнної алії.

Спільним для них в пострадянську епоху було прагнення вирватися із замкненого кола перспективи невідворотного етнічного розчинення. Втім, створення національних організацій, що встановили доволі плідні культурні та ділові контакти із колишніми метрополіями, набуття молоддю можливості вчитися за кордоном радше пришвидшили розчинення громад внаслідок масової еміграції, аніж сприяли національному відродженню.

Суттєво відрізнялося від згаданих вище груп становище представників низки народів і народностей з республік колишнього

---

¹⁵² Див.: Саїд Ісмаїлов. “Террористы ДНР уничтожают регион ...newseek.org/articles/2734/766

СРСР, що опинилися тут в часи повоєнних трудових міграцій, на початку 1990-х рр. інтенсивно від'їжджали на батьківщину і нині впевнено крокують шляхом етнічного розчинення.

Окрему і за типологічними і за етнокультурними характеристиками групу становлять представники мігрантів новітнього часу з низки "гарячих точок"¹⁵³ і країн третього світу.

Якщо ж додати сюди зростаючу групу мігрантів-транзитерів¹⁵⁴, складність етнонаціональної ситуації в сучасному Донбасі на тлі його соціально-економічних та соціогуманітарних проблем стане ще більш рельєфною.

Назвемо лише найбільш кричущі з них. — Донбас впродовж десятиріч був регіоном екстенсивної економіки. Депресивні вмираючі шахтарські та військові містечка, висока щільність населення на фоні критичної екологічної ситуації, що місцями набуває вигляду екологічної катастрофи: все це дається взнаки в демографічному плані. Починаючи з 1994 р. стало скорочується кількість мешканців Донецька і Маріуполя. В 1995 р. з групи великих міст вибув Луганськ, на час перепису 2001 р. з групи великих міст вибув Маріуполь, Донецьк втратив статус міста-мільйонника. В січні 2010 р. в ньому мешкали 968 тис. осіб¹⁵⁵.

Другою визначальною демографічною тенденцією є динамічне старіння регіону. Із врахуванням більш раннього виходу на пенсію (через шкідливість низки виробничих процесів) це лягає важким тягарем на державний бюджет. У 2009 р. коефіцієнт смертності в середовищі міських/сільських мешканців в Луганській області становив 16,4/19,9, в Донецькій — 16,5/19,5, при пересічному в Україні 13,7/18,9. Тут варто зауважити, що в Україні є регіони, де темпи вимирання села сягають, чи навіть перевищують показники сіл Донбасу (Сумська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська,

¹⁵³ Донбас разом із Херсонською, Миколаївською, Одеською областями та Кримом входить до числа мігрантоприймаючих регіонів. Докладніше про міграційні потоки в Донбас впродовж незалежності чит: *Шульга Н.А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — С. 211–380.

¹⁵⁴ Докладніше про проблеми, що супроводжують їх перебування в Україні див.: *Шульга Н.А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — С. 203.

¹⁵⁵ *Прибиткова І.* Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. — У 2 т. — Т. 1: Аналітичні матеріали. — К.: 2011. — С. 107–108; Національний склад та рідна мова населення Донецької області. — Головне управління статистики у Донецькій області. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://donetskstat.gov.ua/census/census.php?ncp=11&ncpl=6>

Кіровоградська області). Але в жодному з регіонів України такими темпами не вмирає місто. Донбас же впродовж років незалежності стало втрачає населення, причому Луганська область (разом із Чернігівською та Сумською) є безперечним лідером у цьому процесі. За 1990–2010 рр. вона втратила 555,5 тис. мешканців (понад 18% від загалу). Втрати Донецької області склали 872,5 тис. в абсолютних числах, що поставило її на другу сходинку, до групи областей, втрати яких становлять від 14 до 18% населення. Донецька область перебуває в групі областей із критичною (понад 50 на 1000 населення) захворюваністю на ВІЛ. У 2007 р. цей показник сягнув 82,7 (вищим він був лише у Миколаївській області — 96,6)¹⁵⁶. Власне, саме колосальні проблеми у виробничому житті та соціогуманітарній сфері є однією з важливих причин нинішнього конфлікту на Сході України.

Водночас, разом із м. Київ, Київською та Дніпропетровською областями, Донецька в 2008–2009 рр. входила до групи регіонів, що формували понад 60% торгового обороту України. На жаль, промисловості Донбасу традиційно властиві разючі диспропорції, зокрема й моногалузева експортна спеціалізація (понад 60% експорту складає продукція металургійної галузі)¹⁵⁷. Від'ємним є сальдо в сфері експорту/імпорту послуг (5,6% та 7,3% відповідно). Пріоритетною галуззю іноземних інвестицій до останнього часу були металургійна галузь у Донецькій, хімічна й нафтохімічна промисловість у Луганській області¹⁵⁸. Левову частку закордонних інвестицій складає тут російський капітал. Якщо ж урахувати, що Росія, відповідно, була й залишається основним споживачем виробленої в Донбасі продукції, цілком зрозумілими стають заяви керівництва нашого північно-східного сусіда щодо державних інтересів Росії в південно-східних і південних регіонах України. Проекти “Новоросія” та “русская весна”¹⁵⁹ під гаслом захисту прав росіян на перевірку виявляються матеріалізацією прагнення за будь-яку ціну убезпечити бізнес-інтереси російських фінансово-промислових груп

---

¹⁵⁶ Момрик А. “Русській мір” вмирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naselenna_Skhodu_Ukrajiny_i; www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1..

¹⁵⁷ Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. — К.: НІСД, 2010. — С. 271.

¹⁵⁸ Там само. — С. 275.

¹⁵⁹ Впродовж 2014 р. медіапростір доволі широко використовував в якості синонімічного ще один термін — “восточная весна”.

та оборонної галузі, суттєво прив'язаних до українських підприємств-постачальників.

Гострота нинішнього протистояння має й внутрішні причини, зокрема обумовлюється тим, що Донбас завдяки геополітичному розташуванню, виробничому та демографічному потенціалу, відіграє роль одного з ключових політичних плацдармів, що суттєво впливає на формування конфігурації центральної влади. Чисельний місцевий електорат — ласий шматок загальноукраїнського електорального “пирога”. Дана обставина виявлялася вирішальною впродовж останнього десятиріччя української політичної історії. Донбас, власне, перетворився на вотчину ПР, що паразитувала на так званій проблемі захисту прав росіян і російськомовних. Вироблена політтехнологіями схема “двох Україн” культивувалася в середовищі донбасівських виборців особливо агресивно і, слід визнати, отримувала значну підтримку регіональної спільноти (що власне не є новим в українській історії явищем). Втім наполегливість, із якою безвідповідальні політики протиставляли останнім часом регіон решті України, насправді вражає.

Визнання природно властивих регіонам етнокультурних властивостей під час передвиборчих кампаній перетворювалося на акт виснажливого самобичування. Вигуки на кшталт “мусимо визнати неприємний факт: **ми РІЗНІ!** Не погані, не добрі, не дурні ні розумні — просто різні! Маємо різне світосприйняття, іншу ментальність, бачення Добра і Зла”, — стали нормою політичного дискурсу. “Ми різні” звучало так, начебто факт електоральних відмінностей сам по собі був міною під національною державністю. Маніпуляція політтехнологів полягала в тому, що звичайне для демократичних країн **право обирати** підносилось як загроза державній безпеці. В той час, як у будь-якій країні на останньому турі виборів першої особи держави завжди обирають поміж двома кандидатами, лише в нашій політтехнології “наловчилися” перетворювати цей вибір на щось екстраординарне, майже цивілізаційне. Така сама практика в Італії, Франції, Німеччині — врешті, усюди. Лишень в Україні це “означає” боротьбу між “двома Українами”!

Славнозвісний конфлікт між “двома Українами”, будучи смисловим віддзеркаленням геополітичної напруги, є, власне, не стільки конфліктом між двома національними проектами (українським і російським), як між двома політичними проектами сучасного світу: між тим, який вважає, що нації та національні ідентичності є віссю сучасної світової конструкції, і тим, який так не вважає, залишаючись у своїй суті імперським.

Концепція видатного теоретика націоналізму Роджерса Брубейкера¹⁶⁰ виявилася найближчою до розуміння сутності етнополітичних процесів на пострадянських просторах, отримавши в подіях так званої “русской весны” своє підтвердження на практиці. Втім, питань, що виникають у контексті нинішньої ситуації на Сході України перед гуманітаріями (соціологами, політологами, істориками і т. і.) не меншає. Навпаки, в новому форматі геополітичної ситуації, нав’язаної нам Росією, постає безліч нових запитань, що новою мірою актуалізують метафору “двох Україн”: Якою мірою сепаратизм Донбасу є національним за змістом і формою? Які механізми державної та громадської протидії може протиставити Україна, охоплена вогнем, виразній, надзвичайно агресивній іноземній ідеологічній експансії, що виступає чинником політичної дестабілізації й гальмування процесів сучасного націєтворення? Якою мірою контроверсійність радянської (пострадянської) та західноєвропейської концепцій націоналізму є безпосередньою передумовою і віддзеркаленням проблем у політичному діалозі “Захід–Схід” (не тільки в українському контексті, а й у контексті політичної дискусії “Захід [Євросоюз–США] — Схід [Росія]” стосовно українського питання в його новітній історичній версії?

Названі проблемні напрями лише нарощуватимуть свою актуальність і потребують подальшого вивчення.

---

¹⁶⁰ Р. Брубейкер одним із перших зауважив, що поділ на етнічні та політичні нації великою мірою є умовним. З одного боку, у світі є дуже мало чисто етнічних націй; із другого, майже всі політичні нації формуються навколо одного чи декількох етнічних ядер. У праці “Переобрамлений націоналізм” (1996) він запропонував новий погляд на нації та націоналізм. Центральне місце в роботі Р. Брубейкера посіла концепція “націоналізаторської держави”. Таким чином він охарактеризував тип нових національних держав, що виникли на уламках старих імперій і керуються у своїй політиці такими принципами: існує титульна національність, що має право на цю державу; однак інтереси цієї національності у цій державі скривджено і/або загрожено; тому потрібні спеціальні дії, щоб подолати кривду чи загрозу; ці дії є виправданими задля торжества історичної справедливості; відповідно, формується мобілізація “знизу”, щоб тиснути на державу заради запровадження відповідних змін; держава здійснює відповідні зміни у законодавстві та проводить політику так званої позитивної дискримінації титульної національності. Націоналізм такої держави неминуче спричиняє негативну реакцію національних меншин — особливо тих, більшість співвітчизників яких мешкає за її кордонами і має власну державу. В більшості випадків держави-метрополії не залишаються осторонь цієї ситуації, схилиючи “свої” національні меншини повернутися у лоно своєї історичної батьківщини — при цьому бажано разом із територіями, які вони замешкують. — Див.: *Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі.* — Львів: Кальварія, 2006. — С. 91–92.

Донеччина і Луганщина: місце в модерному національному проекті

Майже анекдотичного тлумачення набуло доволі поширене свого часу гасло “Україна не чує голос Донбасу”: нині воно перетравлене масовою свідомістю і зведене до рівня фріку. Тим часом з’ясування причин того, чому регіональна спільнота та решта України при всій подібності соціально-економічних та політичних завдань, що стоять перед ними, не знаходять слів для порозуміння, боляче відлунюється як у серцях донбаських вигнанців, так і тих, хто лишився на окупованій території. Слід віддати належне не лише російським політтехнологам, а й реальній глибині поточних проблем українського і російського націєтворення, які перетворюють банальне мовне питання на невиліковний затяжний процес повсякчасного протистояння. І це в той час, як системні соціологічні та політологічні дослідження впродовж десятиліть фіксували високий рівень не просто толерантності, а й компліментарності в українсько-російських взаєминах. Не випадково ж це дозволяло говорити про існування українсько-російської культурної коаліції.

В чому ж полягає зерно розбрату? І взагалі чи є воно? Чи не є так зване мовне питання в інтерпретації “русскомирской” ідеології симулякром, яким зацікавлені політичні сили прагнуть підмінити реальні етнокультурні та етнополітичні процеси та проблеми?

Не позбавлений сенсу висновок О. Рафальського: “... Донбаський регіон до початку війни являв собою певний майданчик, де стихійно — без усвідомлюваної, цілеспрямованої та послідовної політики з боку держави — опрацьовувалися моделі взаємодії та співіснування, а також взаємопоборювання відмінних світоглядних, духовних і культурних цінностей на релігійно-політичному та етнорелігійному ґрунті, розгорталася конкурентна боротьба ідентичностей за вплив на особу на рівні духовних і світоглядних цінностей та етнопо-

літичних орієнтацій, тобто на рівні формування та закорінення засад ідентичності особи і спільноти”¹. Віддаючи належне його доречності, варто шукати відповідь на запитання: в чому полягала принципова відмінність цього регіонального “майданчика” від решти складових України, зокрема Західної?

Відмінностей між Східною та Західною Україною безліч — власне, в цьому також виявляється безмежність та розмаїтість світу. Втім є одна визначальна: на Заході України етнонаціональне життя все ще переважно відбувається в живих організамах місцевих громад. Воно все ще доволі міцно прив’язане до традиційного типу відтворення, в якому річний виробничий та календарний цикли найтіснішим чином ув’язані із життєвим циклом і складають єдине ціле. При такому типі етновідтворення народження і смерть, хрестини і весілля, обжинки та збирання врожаю, коляда та вихід у поле, Водохреща й коловорот — це все прояви життя як такого у конкретній національній формі. В такому світі мова — колискових, весільних і поховальних пісень — сакральний атрибут етнічності. Інша справа — мова мегаполісів: мова СМСок, факсів, рекламних оголошень, врешті, написів на стінах. Відповідно і ставлення до неї — передовсім як до засобу комунікації — визначає свідомість людини новітньої інформаційної ери.

В цьому, власне, і полягає базова відмінність поміж Заходом і Сходом України. Один все ще відтворюється в системі координат та естетиці параджанівських “Тіней забутих предків”, для другого — етнічність давно втратила свою сакральність. Перший несамовито бореться за універсум державності української мови, другий — просто намагається зробити життя легшим. Попри те, що першому все ж із часом доведеться стати на магістральний шлях світового культурного поступу і позбутися ілюзій провінційності та самодостатності, а другий вже давно перемахнув найтяжчий бар’єр модернізації — від’єднання від “пуповини” традиційного національного культурного середовища (причому, в найбільш швидкий, штучний, невластивий цивілізованому світу спосіб), взаєморозуміння між ними дійсно ускладнене. Але це не означає, що його не варто прагнути.

Другою сутнісною ознакою регіональної спільноти є її налаштованість, як це не парадоксально, на збереження традиційності — але в її радянському варіанті. Подібно до сучасної Росії, регіон болісно і неадекватно сприймає переможну (передовсім ментальну)

---

¹ Донбас в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 399–400.

ходу європейської цивілізації. Сприймає як наступ на базові принципи своєї унікальності, протиставляючи йому махровий консерватизм. Як цілком слушно зауважував О. Рафальський, “наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. Донбас виконував справді історичну місію в Російській імперії, а потім в СРСР, будучи локомотивом двох промислових революцій. Ця історична місія і її усвідомлення сформували своєрідну в культурно-психологічному та соціальному плані етноукраїнсько-російську регіональну громаду, основу якої становили шахтарі й робітники заводів”². Відтоді минуло багато часу, а затверджений в повоєнну добу міф продовжує жити своїм власним життям, не даючи при цьому жити сучасним мешканцям регіону.

Регіональна спільнота Донбасу й досі не зрозуміла, що етап промислової величі “Всесоюзної кочегарки” в минулому, й автоматичне повернення в минуле неможливе. Схилок “зірки” Донбасу — промислового регіону, що виступив локомотивом міжвоєнної модернізації та повоєнного відновлення економіки в якості ресурсного додатку до промисловості СРСР — був невідворотний. Не вина, а біда України в тому, що вів припав на добу її суверенізації та становлення. Тягар радянського неамортизованого мотлоху, що вимагав колосальних щорічних капіталовкладень як на консервацію, так і на демонтаж чи модернізацію, був просто таки непідсильним для пострадянської економіки молодшої країни, що впродовж 1990-х перебувала в затяжній глибокій кризі. Слід визнати, що Україна не спроможна була справитися із викликами, які постали перед нею в контексті тогочасних проблем стосовно реструктуризації господарського комплексу Донбасу. Жодна з пострадянських республік та й країн колишньої співдружності не спроможна була б справитися із ними. Додатковим ускладнюючим фактором виступила чорнобильська рана, яка непідйомним тягарем лягла на деградуючу економіку держави в найтяжчий період її зростання.

Втім жахіття тогочасної соціально-економічної деградації Донбасу можуть здатися “квіточками” порівняно із тими “ягідками”, що очікують на нього за продовження сьогоденної ситуації. Справа в тому, що пострадянська криза вразила передовсім монопрофільні міста й селища. Копанки стали символом їх соціально-економічної деградації, перетворивши повоєнні “комсомольські будови” на новочасті гетто. Новомодерна потуга Донбасу постала на плечах промислових урбаністичних гігантів — Донецька, Маріуполя, меншою мірою Луганська — які на початку нового тисячоліття, завдячуючи

---

² Донбас в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 424–425.

активності місцевих бізнес-еліт, перетворилися на центри ділової і виробничої активності, зіперті на багатопрофільні комплексні і монополістичні водночас фінансово-промислові корпорації. Гасло “Донбас годує Україну”, слід зазначити, по-різному розумілося мешканцями прикопанкових гетто та цілком європейських донецьких хмарочосів.

Ті, хто затіяли колотнечу із відокремленням Донбасу, абсолютно не уявляли міри його зв'язку із Україною та її внутрішнім ринком. Справжній присмерк ери Донбасу розпочнеться відтоді, як зупиниться виробництво і збут продукції цих модерних острівців стабільності, своєрідних “точок зростання” економіки Східної України. Разом із тим, як Донецьк перетвориться на суцільну зону напівтиньового дрібного бізнесу та ринок споживання найпростіших товарів народного вжитку, рухне Донбас — у тому сенсі, який прийнято вкладати в це слово. Його буде відкинуто не на десятиріччя — на сотню років назад.

Отож, майбутнє Донбасу як жодного з регіонів України залежить від його спроможності “владнати” свої стосунки із радянською спадщиною. Ми далекі від того, аби закликати мешканців регіону відмежуватися від власної історії — певне, це було б щонайменше непрофесійно. Ми закликаємо звернутися до неї, аби зрозуміти, що історія про трудовий подвиг Донбасу — то лише частина його реальної історії.

Останнім часом стало популярним зауважувати, що історія вчить того, що вона нічого не вчить. Розхожий каламбур відзеркалює рівень масової свідомості. Між тим саме в історії наче на долоні видні витоки всіх сучасних суперечностей та проблем. Адже на розвиток соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів потрібні десятиріччя, і те, із чим стикаються мешканці сучасного Донбасу — то є продовження його минувшини.

У зв'язку із висловленим вище слід наголосити — саме радянська доба відіграла роль ключового етапу формування його сучасних проблем. *Відзначимо лишень найгостріші з них.*

За 30 років — з 1939 до 1969 — в Україні кількість міст і селищ міського типу зросла з 733 до 1242 (на 63%³). “Темпи” — це слово було улюбленим штампом в арсеналі партійно-радянських пропагандистів. “Темпи” були вирішальним фактором у проголошеному змаганні із розвиненими країнами. “Догнати і перегнати” — ця ідея фікс форматувала не лише свідомість радянських громадян, а й їхнє

---

³ Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник. — К., 1974. — С. 8.

життя. Слову “якість” у ньому не лишалося місця. Життя радянських людей впродовж десятиліть визначалося не в системі координат поняття “якість життя”, а в системі координат поняття “щоденний подвиг”.

“Оцінюючи минуле, сьогодні неймовірно важко визнати, що багато втрат тих років були марними, що можна було обійтися без голоду та втрат, без нелюдського напруження та безмежної самовіддачі. Адже мова йде про мільйони людей, багато з яких щиро вірили в необхідність жертв та злигоднів, до кінця впевнених у своїй історичній правоті”⁴. Звичайно, можна сперечатися про чисельне домінування тих, хто був переконаний у “необхідності жертв та злигоднів”. Певніше, пресловуту більшість переконали у невідворотності жертв, поставили в такі умови, де вибору не було. Колосальні гуманітарні, соціальні та демографічні втрати, жертви та випробування були платою Донбасу, як і України, як і Росії за амбіцій та ілюзії купки політичних авантюристів, які не вважали за потрібне рахуватися із історичними, соціальними та економічними законами і прагнули створити комуністичну утопію за будь-яку ціну. Тобто — ціною життя і здоров’я мільйонів людей.

У зв’язку із зазначеним вище, слід наголосити — допоки уявний Донбас не позбавиться комплексу жертви в сенсі благодійника України, і не усвідомить свій реальний статус жертви — в сенсі жертви комуністичного режиму, його майбутнє залишатиметься під загрозою.

Відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, вчорашні селяни зустрілися в містах Донбасу “із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур’ям, що панувало серед робітництва новобудов... Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста як системи, що саморозвивається, у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов до пристойного життя”⁵. У нестримній гонитві за показниками промислового зростання, радянська влада була не така вимоглива до надання статусу міста як царська. Для неї основним був критерій чисельності населення. Втім, так само як новопосталі в часи сталінської індустріалізації міста не були містами в повному сенсі цього слова, не

⁴ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). — Донецк: Сталкер, 1998. — С. 241.

⁵ Гогохія Н.Т. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. ХХ ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 310–326.

був таким і пролетаріат, що їх замешкував. Це була його своєрідна сталінська демоверсія. Так само як і колгоспне та радгоспне селянство — абсолютно умоглядні класи, що не мали жодного стосунку до марксової теорії.

Радянська історія Донбасу засвідчує — без послідовної гуманізації та демократизації суспільного життя соціально-економічна модернізація та урбанізація перетворюються на порожній звук. Якщо ідея економічного прогресу не підпорядковується меті соціального прогресу загалом, прогресу людини зокрема, вона втрачає сенс. На прикладі Донбасу це видно якнайкраще. У Луганській області, на території якої на зорі радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%. Але чи позначалося це позитивно на якості життя луганчан?

Результати більшовицької урбанізації співставні із результатами заявленого ними на зорі узурпації влади “перестрибування” через соціально-економічну формацію. Найбільш важливий урок радянської історії полягає в наступному — ані подолати соціально-економічну формацію впродовж життя одного-двох поколінь, ані штучно прискорити соціальне і ментальне дозрівання суспільства, ані виростити повноцінні міста без усталених сторіччями традицій міського життя неможливо. Це — профанація і політична афера. Наслідки таких експериментів, передовсім у ментальній сфері, надзвичайно тяжкі.

Вигаданий в радянські часи міф “пролетарської слави”, констатує В. Торба, в період незалежності обернувся для мешканців болючим тягарем і розбився об потребу виживання⁶. Донбасу понад усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних самій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу — і до настроїв тих прошарків населення, які у 90-і роки реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, насилля тощо. Серед мешканців регіону, що стали заручниками історичного зламу, знайшлося чимало тих, хто в стані екзальтації схопився за автомат. Кілька десятиліть поспіль культивована комуністично-партійним проводом пролетарська матриця мислення відіграла в цьому не останню роль. Домінування в суспільному дискурсі так званого “більшовицького пролетаризму” — це і є основне джерело проблем Донбасу.

---

⁶ Валентин Торба. Окупація Донбасу розпочалась задовго до трагічних подій весни-літа 2014 року // zik.ua/.../valentyn_torba_okupatsiya_donbasu_...

Регіональній спільноті важко буде позбавитися цієї складової радянського ментального спадку, здається, він намертво зрісся із нею. Тим часом життєво важливо донести до неї доволі просту думку — у будь-якому регіональному соціумі всі соціально-класові групи є життєво важливими для повноцінного розвитку. Лише фізично працювати не досить для того, аби соціум рухався вперед.

Втім, не менш важливо, щоб і українська влада усвідомила — інтеграція Донбасу в загальноукраїнський контекст та його відродження перебуває на шляхах гуманізації його культурного обширу. Власне, опертя на людський потенціал Донеччини і Луганщини має стати стратегією його інтеграції до загальноукраїнського проекту та відродження. Зважаючи на історичний досвід Донбасу, слід наголосити, що ставка на потенціал ресурсної економіки в сучасному контексті приречена на поразку. Вона лише продовжуватиме агонію “Всесоюзної кочегарки”, замість того, аби наповнити регіон новим життям і новими сенсами. Донбас потребує перспективи, високої мети, інтегрованої в загальноукраїнський національний проект. Донбас життєво потребує мрії, а не лише добробуту.

Наступною за частотою згадувань є теза про русифікованість Донбасу та його відразу до всього українського. На підтвердження її традиційно наводяться дані соціологічних опитувань. Водночас важливо розуміти, що соціологічні опитування, які впродовж років незалежності відображають непоказний рівень актуальності національного загалом, мовного зокрема питань на Донбасі, фіксують результат соціальної політики радянської влади без пояснення причин і часу формування феномену національної індиферентності донбасівців. Загальноживаним штампом стала апеляція до політики русифікації тоді, як варто говорити про те, що наприкінці 1930 — впродовж 1940-х рр. етнокультурне поле Донбасу було, так би мовити, “переоране до глини”. Власне ідеться про тотальне знищення первісного етнокультурного ландшафту регіону та системи етнопонаціональних відносин, що йому відповідала.

Попри показний інтернаціоналістський вигляд більшовицької влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, підосною яких стала навздогінна модернізація. Власне, всією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію неминучої, більше того — історично прогресивної — асиміляції. Та оскільки міста Донбасу, власне, так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а лише — поселенням “при” шахті / заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут

непередбачувано мутували. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма невідворотними наслідками.

Замість того, щоб транслювати заявлені штампи про русифікованість Донбасу, варто подивитися на нього, як на відкриту демографічну систему, що повноцінно не справляється з культурними, політичними і техногенними навантаженнями модерної доби. Саме через відкритість та нестабільність цієї системи “русско-мирские” гасла тут спрацювали.

Концепт “русского мира” являє собою похідну від “уявленої”, сконструйованої етнокультурної та релігійної спільності. Східнослов'янські народи — українці, росіяни, білоруси — в ньому позбавляються ознак автентичності та означаються колективною полісемантичною назвою “руські/русские”. Слід окремо наголосити, що це — не самоназва реально існуючих етнічних організмів, а реінкарнована окремими політичними та церковними ідеологами мислеформа, час поширення якої в якості колективної самоназви трьох етнічно споріднених народів припав на часи етнічної мобілізації, отож, давно минув.

Тим часом наукове та духовне осмислення феномену так званого східнослов'янського плавильного тигля залишається найгострішою проблемою інтелектуального простору України. Штамп “плавильного тигеля”⁷ на загал блокує бажання подивитися на етнокультурні процеси в пострадянському Донбасі під інакшим кутом зору. Застосування усталених уявлень неминуче заводить розмірковування у певні умоглядні конструкції. Скажімо, глава УПЦ митрополит Володимир свого часу наголошував, що, на відміну від західноукраїнського, “східноукраїнський світ ... сформувався в результаті творчої взаємодії української та російської культур”. Першоієрарх вважав надто категоричним висновок С. Гантінгтона про цивілізаційний розлам України і твердив, що церква покликана “ініціювати народження соціокультурного простору, в якому антагонізм західних і східних елементів культури буде творчо переплавлений у синтетичну єдність на засадах православної традиції”⁸.

---

⁷ Він, до речі, останнім часом доволі активно переосмислюється західними інтелектуалами, які наголошують, що навіть в американському суспільстві, яке править за класичний його приклад (що власне і дав йому назву) про зникання певних етнічностей не йдеться.

⁸ Доповідь митрополита Київського та всієї України Володимира на Архієрейському соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008 р.) “Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.orthodox.org.ua/uk/node/3165>

Ніхто, певне, не заперечуватиме, що синтез є не менш продуктивним напрямком культуротворення, аніж виділення нових культурних феноменів зі спільного ядра. Справа ж бо не в тому, що автентичність української та російської культур ставлять під питання цілісність і незмінюваність обстоюваної церковними ієрархами “православної традиції”. Проблема в тому, що ієрархи та політики, так би мовити, “приватизували” результати українсько-російської культурної взаємодії задля умовного “руху вперед у минуле”. Нав’язливе бажання деяких політичних діячів повернути колесо історії у зворотному напрямі вочевидь обумовлюється не тільки архаїчністю мислення окремих представників політичної еліти, інтелігенції та ідеологів церкви. Ідеться про неготовність регіональної спільноти відповідати на виклики сучасного — вже давно чітко структурованого за національною ознакою світу. Ідеться про системне відставання від провідних суспільно-політичних трендів, спричинене затяжною трансмутацією пострадянських державних організмів Росії та України.

В світлі “рускомирських” ідей намагання використати властивий низовим українсько-російським зв’язкам інтегральний характер, названий свого часу І. Кононовим “українсько-російською домінуючою коаліцією”, як уявляється, набуватиме якісно нових конфігурацій. Не секрет, що і раніше цей так званий “союз” мав доволі обмежений люфт реалізації — на рівні виробничого, повсякденного та сімейно-шлюбного життя пересічних обивателів. У тому, що стосувалося суспільно-політичного, а ще більше бізнесового життя регіону — про жодний альянс не йшлося. В цих сферах етнонаціональні відносини точніше можуть характеризуватися терміном “конкуренція”, а в певні періоди суспільно-політичних криз (таких, скажімо, як 2004 р., 2013–2014 рр.) йшлося й про відверте протистояння. Однак, попри всі негаразди воно не було непримирним.

Саме тому, незважаючи на намагання втягнути в анонсований російськими масмедіа братовбивчий конфлікт широкий загаль мешканців регіону (тобто, безпосередніх носіїв взаємин “українсько-російської домінуючої коаліції”) і надати йому ознак універсальності, чимдалі виразніше події “русской весны” набували рис неприхованого втручання іноземних за походженням сил і доктрин, позбавлених насправді широкої підтримки місцевого населення.

Тим часом вигляд “русского мира” на Донбасі у віддзеркаленні російських та українських масмедіа змушує шукати відповіді на запитання: що стало причиною та спусковим механізмом загострення ситуації? яким чином у переліку претензій і вимог донбасівців

до Києва поєднуються непоєднані ідеї? Співіснування взаємовиключних гасел, міфів та візуальних образів, стиснених у просторі й часі, наводить на сумні думки чи то про “всеїдність” донбасівців, чи, принаймні, про нерозбірливість у споживанні та тиражування складових “советско-рускомирского” міфу, в якому сюрреалістичним химерним чином постать Й. Сталіна приросла ангельськими крилами, а ленінсько-троцькістські сценарії унезалежнення радянських республік трансформувалися в доктрину визволення одновірців від гноблення “всесвітньої імперії зла” — США. Алогічність подій 2014–2015 рр., полярність оцінок їх як масовою свідомістю, так і експертним середовищем примушує дослідників шукати причини аномального ментального розколу. Зрозуміло, що “відмінний історичний досвід у різних регіонах України створив політичні культури та ідентичності, що дуже різняться”⁹. Втім виявлення цих відмінностей та ще й у таких одіозних формах неможливо пояснити лише історичними факторами (цілком природними, однак, які ніколи раніше не призводили ні до чого подібного). Йдеться фактично про інформаційне отруєння, з яким масова свідомість за відсутності чітких ідентифікаційних опор, справитися виявилася неспроможна.

Нині у суспільстві жваво обговорюється питання про трансгенераційні травми і про те, що вони нівелюються на етапі існування четвертого покоління. Історичний досвід України в його радянській складовій, є суцільно травматичним. Причому, кожне наступне покоління, акумулюючи на генетичному рівні страхливий досвід попередників, примудрялося переживати власну катастрофу (і не одну). Не є винятком і покоління 90-х рр., яке соціологи традиційно називали втраченим. Нині “втрачене покоління” в українському Донбасі, як і Росія, активно заявляє про своє право на керування у політичних структурах, намагаючись отримати реванш за втрачені надії та ілюзії. “Реалізатори будматеріалів на ринках, хронічні безробітні, організатори святкувань у дитячих садках отримали статуси “міністрів”, “депутатів” і “мерів”. Саме в таких статусах вони почали з’являтися у новинах у прайм-тайм. Лідерами квазідержав їх зробили не виборці, а телеканали і газети РФ”, — слушно зауважує Д. Казанський¹⁰. “Русская весна” стала зоряним часом “невдах” — часом, коли відкрилась можливість переписати життя наново. Їхні цілі химерним чином співпали з планами політичної еліти східного сусіда.

⁹ Химка Джон-Пол. Історичні передумови регіонального конфлікту в Україні // ukraine.politicalcritique.org/.../istorychni-pered...

¹⁰ Денис Казанский. Война, как реали-шоу // ukropnews.com/article/_8811.html

Втім не лише зовнішньополітичні фактори впродовж років спричиняли дисплазію масової свідомості донбасівців. Потужним генератором відцентрових ідей виступала й поважна частина українського політикуму. Українські кандидати в президенти часто користувалися послугами кремлівських політтехнологів. Послуги їхні, слід визнати, були не лише ефективними (в сенсі — гарантували президентство), але й несли потужну конфронтаційну складову. Абсолютно типова в російському політичному просторі, така, що давно знищила реальні вияви народовладдя, ба, навіть кволі ознаки самостійного політичного думання, вона будувалася на енергії протиставлення та нацьковування регіональних (в російській дійсності це, скажімо, традиційна російсько-чеченська дихотомія), соціальних (народно-олігархічна дихотомія), етнічних (російсько-єврейська, російсько-кавказька тощо дихотомія) спільнот. Всі вони, включаючи останню — під історично звичним лебедівським конструктом “боротьби двох” культур, експлуатувалися практично всіма політичними силами України — всіма більш-менш харизматичними лідерами. Завдячуючи їм, інерція розбрату з передвиборчих платформ плавно перенеслася до Верховної Ради, а вже звідти — з телеекранів, що її транслювали — стала нормою повсякденного життя України. Боротьба кланів за вирішальні важелі державного управління та фінансові потоки обивателем почала сприйматися як цивілізаційне протистояння Заходу та Сходу. Жодного захисту від цієї мани окрім доброї волі кандидатів/президентів/депутатів не було. Населення незалежно від своєї регіональної, етнонаціональної приналежності стало заручником російських політтехнологій на своїй власній землі.

Впродовж багатьох років Донбас залишався в зоні монопольного (монопартійного) впливу. Партія регіонів вміло винищувала паростки громадянського суспільства та конкурентів з інших партій, використовуючи для цього всі важелі: і адміністративний ресурс, і тісні взаємини з обраним конфесійним напрямом, і особливості етнонаціональної структури населення, і його корпоративні інтереси.

Варті уваги зауваження місцевих активістів щодо ролі, яку відіграли в розгортанні подій весни 2014 р. марксистські ліві групи. Не меншої уваги заслуговують і висновки про те, що агентурний кордон РФ в регіоні пролягав не крізь маргінальні групи (як це зазвичай говорять масмедіа), а крізь ПР та КПУ. Однак і цей висновок видається найпростішим. Втім, як цілком слушно зауважує Станіслав Федорчук: “... люди, які захоплювали Верховну раду Криму, приїхали після цього на Донбас, аби і далі допомагати російським спецслужбам по суті знищувати регіон і українську

владу. Досі не дана оцінка СБУ й МВС Донецької області, чиї співробітники не просто перейшли на бік російської армії та спецслужб РФ, а й стали основою колабораційних військ. Завдяки їх базам (місцевої міліції і місцевого управління СБУ) “ДНР” удалося влаштувати у Донецьку масштабні репресії проти українських активістів і створити атмосферу страху й антиукраїнського геноциду в Донецьку”.¹¹

Варто погодитися із зауваженням В. Войналовича та Н. Кочан про те, що “регіональний кримінально-олігархічний політичний істеблшмент на середину 1990-х рр. перетворив Донбас на закритий від впливу центральної влади анклав”¹². Варто додати лише, що Київ ця ситуація значною мірою влаштувала. Столична еліта пішла шляхом найменшого спротиву, розподіливши сфери впливу поміж своїх прибічників і супротивників, зберігаючи такий собі статус-кво, сподіваючись, певне, змінити все собі на користь, накопичивши вирішальну перевагу сил. Однак боротьба еліт не припинялася, етап дикого капіталістичного накопичення внаслідок багатства природних ресурсів тривав, отож, час централізації управлінських ресурсів і використання їх на користь країни та її народу, вирішення низки соціально-економічних проблем повсякчас відсувався у прекрасну, але далеку перспективу.

Аналізуючи новітню історію регіону в контексті історії України, можна зробити невтішний висновок: “донбаський розлам” є природним і закономірним етапом попереднього розвитку української державності і непослідовності дій її політичного естеблшменту, який ніколи не усвідомлював повноту загроз і не відчував відповідальності перед суспільством.

Незалежність, отримана як безкоштовний дарунок Всевишнього, була використана не для розбудови державності, за яку впродовж століть боровся український народ, а для переформування соціально-економічних відносин, політичних та бізнеселіт, передусім — територій впливу і власності, нестримної гонки особистого збагачення.

“Донецькі”, так само, як і “дніпропетровські” та решта регіональних кланів, сконцентрувавши в своїх руках регіональні адміністративний, виробничий і електоральний ресурс, швидко від-

---

¹¹ *Станіслав Федорчук*. Путин одурачил Украину картинками “черноротого Донбасса” // obozrevatel.com/.../82634-godovschina-dnr-rabota-nad-oshibkami-putin...

¹² *Войналович В.А., Кочан Н.І.* Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 12.

сунули на другий план політичного життя національно-демократичні сили, часто використовуючи постаті шестидесятників у власних інтересах. Набір засобів та інструментів руху регіональних кланів до влади був універсальним і відрізнявся хіба що особистою харизмою лідерів та потужністю регіонального базису.

Затвердження “донецьких” на верхівці політичної піраміди у післямайданну добу стало закономірним наслідком суперечливого політичного розвитку України. Кволість і непослідовність президентства В. Ющенка, нескінченна і безпринципна боротьба між президентом і прем’єр-міністром привели до дискредитації ідей Майдану 2004 р., обличчям якого (не по своїй волі) вони стали, ідеї якого реалізувати не могли.

Реверс виборця в бік “сильної команди господарників” не став заспокійливою “пілюлею” ні для українського політикуму, ні для українського суспільства. Балансуючи в межах дискурсу “двох Україн”, чублячись і відбираючи один у одного майно (не гребуючи банальним рекетом у новітній версії рейдерських захоплень), влада не помічала того очевидного факту, що в такому форматі ресурс політичного проекту під назвою “Україна” наближається до свого логічного кінця:

- сфери впливу були давно переділені;
- не лише у регіонах, а й у Києві розпочалося нічим не обмежене варварське поглинання не тільки дрібного, а й середнього та великого бізнесу на користь “сім’ї”;
- судова і виконавча гілки влади виступали статистами у цій справі, по суті узаконюючи процес завершення олігархізації економіки країни;
- суспільство низкою інформаційних інтервенцій вміло переключалося на поточні дрібні проблеми;
- опозиція перетворилася на політичного блазня;
- Захід і Росія зберігали умовний нейтралітет, очікуючи, чим завершиться епопея проголошеного В. Януковичем і ніби послідовно відпрацьовуваного євроінтеграційного курсу.

Суспільство, загнане в рамки життя “по поняттях”, саме із ним пов’язувало перспективи виходу України із замкненого кола нереалізованих можливостей і втрачених перспектив.

Відмова В. Януковича (під очевидним і незаперечним тиском Кремля) від програми євроінтеграції була глобальним стратегічним прорахунком. Вона здетонувала українське суспільство і вберегло, як це не парадоксально звучить, Україну від ще більшої катастрофи, аніж анексія Криму і “гібридна війна” на Донбасі.

Саме в контексті найжорстокішого для України геополітичного потрясіння з усією очевидністю виникло запитання: яку державу будували в Україні впродовж останніх 24 років? Чи про таку державу мріяли кілька поколінь українців?

У широкому суспільному середовищі побутувала думка, що існуюча держава була доволі зручна для безлічі її “громадян” (у ній усе можна було “вирішити”, принаймні багатьом так здавалося). Однак, попри свою “зручність”, така система не має нічого спільного із цивілізованою державою. До того ж, у такому вигляді вона нежиттєздатна. Бо корупція, яку на побутовому рівні часто розцінюють як механізм вирішення власних проблем шляхом хабара чи застосування важелів адміністративного впливу, на глобальному рівні є нічим іншим як механізмом узурпації влади і позбавлення народу України (як суверенної соціально структурованої спільноти) владного суверенітету.

На руїнах піднесених мрій М. Грушевського, С. Петлюри, В. Чорновола сформувалася новітня версія корумпованого симулякру державності, в якій реальна влада та її конституційні засади існують у різних реальностях; закон обслуговує інтереси можновладців, а пересічний громадянин змушений задовольнятися номінальністю закону; наглухо зачинені соціальні ліфти перетворюють усі еліти в замкнені корпорації.

Феодальна монархія, слід зауважити, набагато правдивіша і прогнозованіша за корупційний державний симулякр. Принаймні в ній “правила гри” чітко визначені. В корупційному симулякрі попри найбільш демократичну конституцію, декларовані громадянські права та свободи, реальне право, включаючи й базове право на життя, визначається щаблем перебування у корупційній піраміді. Крім того, величезна маса пересічних обивателів знаходиться взагалі поза її контекстом, а їх реальні (не слід плутати із конституційними) права — не більші, аніж у середньовічних смердів.

Попри це український євроінтеграційний курс не видавався таким вже фантастичним ні українському політикуму, що розглядав його як шлях імплантації власних цінностей (ментальних і фінансових) у європейський цивілізаційний контекст, ні пересічним мешканцям, які прагнули вигідніше продати свої здібності на європейському ринку праці.

Отож, певний статус-кво між владою і суспільством на час перехідного періоду забезпечував існуючій системі доволі значний запас міцності.

Така ситуація, здається, влаштовувала чи не більшість населення України, яка, однак, культивуєчи попередні принципи її

функціонування, більше того, сепаруючи їх, не розуміла однієї простої аксіоми: подібна система, як зазначалося, в принципі є нежиттєздатною. Система або самознищується, переформатовуючись на інших соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних засадах, або поглинається зовнішнім оточенням. При першій більш-менш виразній загрозі зовні вона розвалюється наче картковий будиночок. Саме це і спостерігалося на Донбасі навесні — влітку 2014 р. Кількох сотень заїжджих “реконструкторів”, переодягнених російських спецназівців і кадірівців, підкріплених інформаційною атакою російських масмедіа, виявилось цілком достатньо, щоб кількотисячний адміністративний апарат перейшов на сторону російського десанту і фактично здав регіон. Розгубленість і дезорієнтація населення відіграли лише на користь цьому. Фактично й досі українське суспільство відчуває великі ускладнення із аналізом та оцінкою тогочасних подій.

Так звані “ватники” і “вишиватники” сперечаються, хто винен у тогочасних подіях. Застосовуючи, здавалося б давно засуджений історією сталінський принцип колективної відповідальності, обиватель, слідуючи за масмедійним дискурсом, з легкістю проголошує регіон і його населення відповідальним за трагічні наслідки “русской весны”. Традиційні методи аналізу з успіхом імплантуються в суспільне середовище, викликаючи широку підтримку та навіть захоплення. Слід зазначити, що аналогічно відбувалася імплементація в масову свідомість принципу колективної відповідальності за прорахунки радянської влади щодо кримських татар, чеченців, поляків, греків і решти репресованих народів, єдина провина яких полягала в тому, що вони народилися не в тому місці і не в той час. Поза увагою обивателя залишається і той “малозначущий” нюанс, що навіжені “ватники” дивним чином з’являлися там і тоді, де саме мали *цілком таємно* передислоковуватися ЗСУ; що вони насправді неспроможні були щось протиставити військам, окрім емоцій. Тим часом на вірність І. Гіркіну, якого переважна більшість рядового складу слов’янської міліції вперше в житті бачила на власні очі, слухняно (певне, за чієюсь рекомендацією) під прицілами російських масмедійних камер присягали місцеві силові структури.

Фактично йшлося про те, що протистояти зовнішній агресії спроможні тільки реальні державні інститути, а не їх корупційні симулякри. Перехід їх на службу спочатку Гіркіну, а врешті ДНР/ЛНР був абсолютно логічним, бо симулякри не мають батьківщини і не служать народу. Вони мають лише хазяїна.

Тим часом як суспільний дискурс продовжує звикло в’язнути в питаннях регіонального сепаратизму та підраховувати частку ло-

яльних до Києва мешканців у регіонах, варто говорити передовсім про засади державотворення і наповнення сучасного українського політичного проекту конституційним змістом.

Євроінтеграційний курс, що либонь не сприймається як нав'язлива ідея слабкої української державності, не є самоціллю. Це лише вектор суспільно-політичної перспективи. Лише орієнтир розвитку державних та суспільних інститутів. Це — взірць і модель майбутнього, за допомогою яких українське суспільство прагне позбутися тавра failed state і отримати можливості реалізації власного потенціалу.

Мова не йде про те, аби Україна за будь-яку ціну приєдналася до європейського клубу держав і отримала всі належні його члену преференції. Мова йде передусім про подолання катастрофічного відставання, про затвердження стандартів організації і взаємовідносин влади і суспільства, що скеровані на забезпечення базових принципів “свободи, рівності і братерства” для всіх громадян, а не лише для обраних.

Про творення саме такої держави, йшлося в Києві 1917 року. Нині мова йде передусім про те, що побудова дієвої ліберальної державної конструкції залишається єдиною надійною основою внутрішнього і зовнішнього суверенітету України. Мова йде про те, що реалізувати багато разів відстрочувану внаслідок фатальних історичних драм можливість сприятливого етнокультурного розвитку українства можна лише в межах власної державності із міцним соціально-економічним фундаментом.

У цьому сенсі “донбаський розлам” є своєчасним і вкрай корисним уроком. Він є приводом для “роботи над помилками”, які, слід сподіватися, ще не пізно виправити. На глобальному рівні фактично йдеться не лише про лікування “донбаської рани” скороминущими політичними і економічними “припарками”. Йдеться передовсім про реанімацію державного суверенітету України, створення й розбудову не симулякру державності, а реального його прототипу.

В контексті висловлених вище, без перебільшення, фундаментальних завдань сучасного етапу українського державо- та націєтворення варто по-новому поставити базове питання історичної пам'яті. Отже, яке місце в системі координат історії пам'яті відвести Донбасу?

Найбільш перспективним, науково і суспільно плідним, видається підхід до Донбасу як до української національної спадщини. Про що мова?

Стараннями вузького кола істориків, які реалізували видатний видавничий проект “Місця пам’яті” (1984–1992) та надали потужного поштовху оновленню французької нації, до наукового обігу було введено нове розуміння терміну “Спадщина”: “власність, що передається від предків, культурний спадок країни”. Завдяки цьому суспільство, що перед тим під спадщиною розуміло суто матеріальні об’єкти, переглянуло своє ставлення до минувшини. Згодом до царини спадщини, за словами П’єра Нора, “гуртом увійшли цілі блоки реальності”. Після 1980 р., так званого “Року спадщини”, оголошеного президентом Жискар Д’Естеном, Франція пережила семантичну революцію і все задля того, аби, за висловом того ж Нора, зберегти “ті сліди минулого, які суспільство бажає зберегти, щоб зустріти своє майбутнє”¹³.

Власне, перед подібним когнітивним дороговказом нині перебуває українське суспільство, якому для повноцінного руху в майбутнє також *слід визначитися із тим, що воно візьме із собою з минулого*. Отже, як ніколи гостро стоїть проблема визначення кола місць та об’єктів пам’яті, що складають основу історичної спадщини.

Передбачаючи обурені зойки певної частини українського політикуму, що ніколи не полишить позицій українського етноцентризму, зауважимо: не йдеться про те, що Донбас є більшою мірою національною спадщиною, аніж будь-який з решти українських регіонів. Не йдеться й про суто історико-культурний внесок Донбасу у формування базових засад українського націє- і культуротворення, матеріалізований у постатях Володимира Сосюри, Миколи Скрипника, Івана Дзюби, Микити Шаповала, Леоніда Бикова, Анатолія Солов’яненка, врешті — сотень тисяч уродженців регіону. Не йдеться про подальше культивування радянського донбаського міфу чи насадження його перевертня. Йдеться про формування через осмислення — усвідомлення — прийняття — розуміння обопільної відповідальності у відносинах між центром і регіонами. Йдеться про наповнення принципу унітаризму реальним історичним змістом.

Спробуємо пояснити суть, спираючись на безпосереднє значення слова “Спадщина”.

Спадщину найчастіше отримують від батьків/пращурів.

Спадщину так само як батьківщину, так само як історію не обирають.

Поодинокі щасливіці отримують у спадщину Букінгемський палац, чи Версаль, фінансові та готельні імперії.

---

¹³ Нора П. Теперішнє, нація, пам’ять. — К.: ТОВ “Видавництво «Кліо»”, 2014. — С. 64–65.

Спадщина величезної більшості мешканців Землі неспівставно скромніша.

Нею може виявитися непоказна, проста хата, позбавлена звичних нині принад цивілізованості.

Але, слід нагадати, її своїми руками, потом і кров'ю, зводили наші пращури, долаючи життєві негаразди, нелюдські страждання і випробування долі.

Спадщину як і минуле не обирають.

Не в наших силах змінити минуле. Але ми маємо вплив на майбутнє.

Ми можемо або відмовитися від своєї спадщини і дати їй перетворитися на порох, а можемо, заробивши грошей, склавши план-проект, побудувати на тому фундаменті будинок, гідний майбутнього наших дітей і онуків.

Стратегічно невірно відмовлятися від донбаської спадщини.

Попри сьогоденну зовнішню бідність і непривабливість її загальнотеоретичний та пізнавальний потенціал є колосальним, зокрема і в тому, що стосується теорій націй і націоналізмів, імперських практик маргіналізації та об'єктивних незворотних процесів націєтворення. Історія Донбасу — наскрізний стогін народу, що піддавшись оманливим ідеям більшовизму, випив чашу випробувань і біди до дна. Вся його радянська історія є свідченням того, що комуністична ідея є утопією, а намагання її втілити в життя обертається масовим терором, соціально-економічною й етнокультурною деградацією. Цей урок має бути завчений не лише українським суспільством, а й донесений до решти світу.

Найбільше ж важливо те, що він може і має бути використаний задля переходу української нації на принципово новий ментальний, культурний і соціальний рівень.

Наукове видання

Кульчицький С., Якубова Л.

**ДОНЕЧЧИНА І ЛУГАНЩИНА У XVII–XXI СТ.СТ.:
ІСТОРИЧНІ ФАКТОРИ Й ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОГО ТА ЗАГАЛЬНОГО
У РЕГІОНАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ**

Комп'ютерна верстка
та оригінал-макет Зубець Л.А.

Підписано до друку 22.03.2016 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 66,06. Обл.-вид. арк. 62,27.
Наклад 300 прим. Зам. 05. 2016.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.